319508
8/1999

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

VIII. ÉVFOLYAM

1999. 1-4. SZÁM

A szerkesztő bizottság tagjai:

GALAMBOS FERENC Iréneusz (Ausztria),
KÁLMÁN FERENC (Ukrajna), KESZEG VILMOS (Románia),
LÁBADI KÁROLY (Horvátország), SILLING ISTVÁN (Jugoszlávia),
LISZKA JÓZSEF (Szlovákia)

A szerkesztő bizottság elnökei:

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN

DEÁKY ZITA

közreműködésével szerkesztette:

KEMÉNYFI RÓBERT és VIGA GYULA

A kötet megjelenését támogatták:

HATÁRON TÚLI MAGYAROK HIVATALÁNAK KISEBBSÉGI KOORDINÁCIÓS ALAPJA,
ILLYÉS ALAPÍTVÁNY,
PRO PROFESSIONE ALAPÍTVÁNY

A kiadásért felelős:

DR. BODÓ SÁNDOR
a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

HU ISSN 1215-8097

Technikai szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

8/1999

319508

Néprajzi Látóhatár • 1999. VIII. évfolyam, 1–4. szám

KOCSIS KÁROLY

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG ETNIKAI FÖLDRAJZA

Az alábbiakban az 1991-ben felbomlott Jugoszlávia utódállamai területén élő magyarság településterületének, demográfiai viszonyainak, a körükben lezajló etnikai folyamatoknak a változását és jelen helyzetét kíséreljük meg felvázolni a középkor végétől napjainkig. [1]

1. Magyarok a mai Vajdaság területén

1.1. A 15. sz. – 1711 közötti időszak

A középkori évszázadok folyamán a magyar etnikai terület a mai Vajdaság területén is egyre inkább egységessé és nagyobbá vált (*1. ábra*). A magyarok számára kedvező etnikai folyamatok a 14. század végétől fékeződtek le, mikor a törökökkel szembeni katasztrofális vereségeket (pl. 1389-es rigómezei csatát) követően megindult a szerbek hosszú évszázadokig tartó, szűnni nem akaró észak felé menekülése az akkor még biztonságosnak számító, Száván és Dunán túli, dél-magyarországi területekre, főként a Szerémségbe és a Bánság déli részébe. A szerbeknek Magyarországra való menekülése különösen 1459, Szerbia teljes területének végleges török meghódítását követően öltött hatalmas méretet. Ennek eredményeként az állandó hadszíntérré vált, a katolikus magyar népesség által elhagyott, déli területek, főként a Szerémség népességének többsége már a szerbek közül került ki. A szerb menekültek betelepülését nemcsak a határvidéki török pusztítások, hanem a Dózsa György-féle parasztháború (1514) alatti, jórészt szintén a Délvidéket érintő súlyos magyar etnikai veszteségek is elősegítették. A 15. század végén a Vajdaság mai területén a – török pusztításnak egyre jobban kitett, de még meglehetősen sűrű – magyar településhálózat kulcsfontosságú városainak az alábbiak számítottak: Bácskában Szabadka, Tavankút, Coborszentmihály (ma Zombor), Apáti (ma Apatin), Bodrog (ma Monostorszeg), Bács, Pest (ma Bácspalánka), Futak, Vásárosvárad (ma Újvidék), Titel, Becse, Zenta, a Bánságban Kanizsa, Basahida, Aracs, Becskereke, Pancsal (ma Pancsova), Keve (ma Kevevára), Érdsomlyó (ma Versec), a Szerémségben Csörög (ma Čerević), Bánmonostor (ma Banoštor), Pétervárad és Karom (ma Karlóca).

[1] *Kocsis Károly*, geográfus, tudományos osztályvezető, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, 1062 Budapest, Andrássy út 62.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

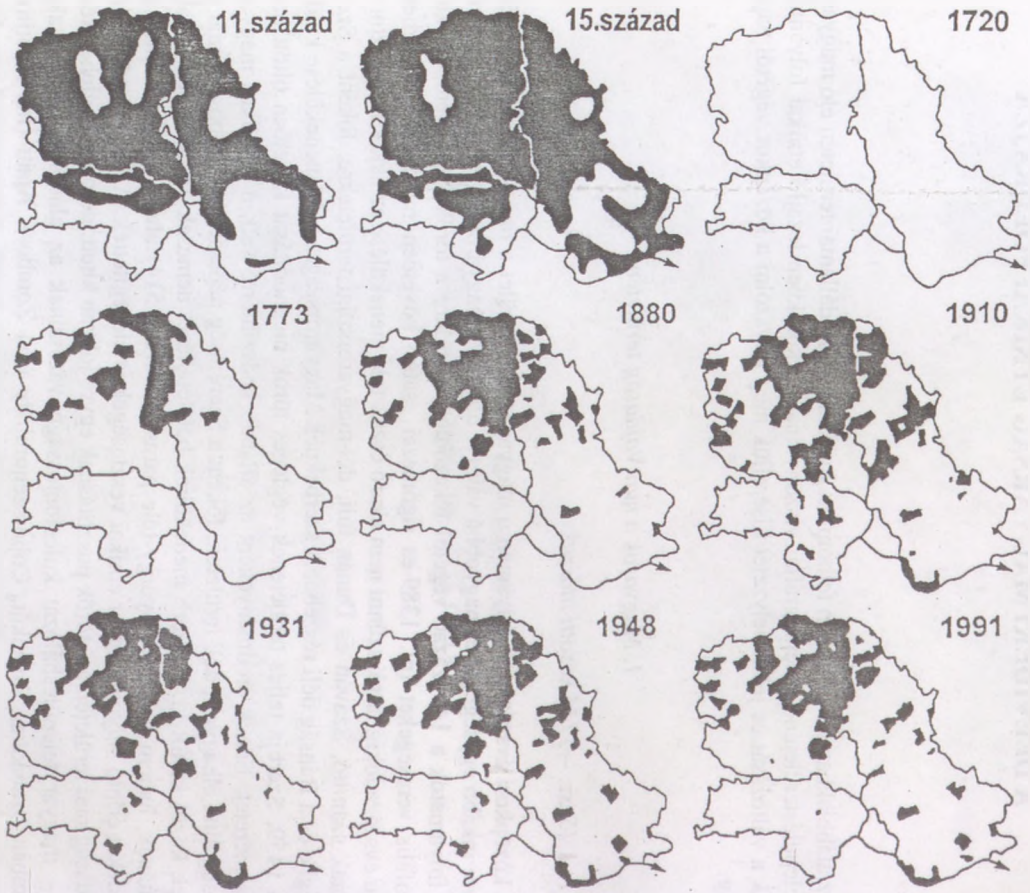

1. ábra. A magyar etnikai terület változása a Vajdaság mai területén (11–20. sz., Kartográfia: Kaiser Miklósné)

Az 1526-os végzetes kimenetelű mohácsi csatavesztés és az azt követő események nemcsak a középkori magyar állam végét jelentették, hanem a magyarság számára rendkívül kedvező középkori kárpát-medencei etnikai térszerkezet végleges felbomlását is. A középkorban az egyik legsűrűbb magyar lakosságú területnek számító Délvidék a Szerémség 1526-os, Bácska 1541-es, Ny-Bánság 1551-es végleges török elfoglalását és Crni Jovan (Nenad) szerb csapatainak 1527-es pusztításait követően több mint két évszázadra elvesztette magyar népességét. A mai Vajdaság területén a közel 600 felégetett és elnéptelenedett magyar település romjai közelében a hadiállapotnak és az állattenyésztő-katonáskodó életmódnak jobban megfelelő, könnyen mobilizálható szerb telepek jöttek létre. Ugyanakkor a helyreállított, fontosabb városokba és várakba többnyire muzulmán (török, bosnyák) népesség, szerb katonák, kisebbrészt görögök, cigányok és helyenként zsidók települtek.[2] A 16. század második felére kialakult, szerb túlsúllyal jellemezhető etnikai térszerkezet a török hódoltság végéig változatlan maradt.

Bácska és a Szerémség nagy része a karlócai békét (1699) követően szabadult fel a török uralom alól. Ezt megelőzően, 1688-tól jelentős változások zajlottak le az itt élő népesség etnikai-vallási összetételében. A muzulmán népesség a keresztény hadak elől Boszniába, a felszabadító keresztény csapatok balkáni vereségeit követően a törökök bosszújától megrettent, a törökök ellen felkelt szerbiai szerb, Tuzla környéki katolikus sokác és hercegovinai katolikus bunyevác lakosság Dél-Magyarországra, többnyire a mai Vajdaság területére menekült nagy tömegben. Belgrád 1690-es török visszafoglalását követően kb. 40 000 szerb család költözött Arsenije III Crnojević (1633–1706) pátriárka vezetésével hazánkba, akiknek többségét az újonnan felállított Maros, Tisza és Duna menti határőrvidékre telepítették.

1.2. Az 1711 – 1867 közötti időszak

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) leverését és a Bánságot visszacsatoló pozsareváci békét (1718) követően került sor Magyarországon az adózó népesség 1715-ös összeírásának megismétlésére (1720). Ennek eredményeként Bácska mai szerbiai részén mindössze 3 111 adófizető háztartásfőt találtak, akik közül csupán 1,9% viselt magyar, 0,5% német nevet. A többiek szerbnek, kisebbrészt horvátnak (bunyevácnak, sokácnak) voltak minősíthetők. Ugyanakkor a Bánság és a Szerémség területéről szinte teljes egészében hiányoztak a magyarok. Ez időszakban a rendkívül gyér népességű, elvadult délvidéki tájakra – merkantilista, gazdasági és politikai megfontolásból – a telepesek zömét Nyugat- és Közép-Európa szinte kizárólag római katolikus németjei közül toborozták. A politikailag megbízható, nagy termelési tapasztalattal, gazdasági kultúrával rendelkező németeket Bácska nyugati és Bánság déli részén telepítették le.

A 16. század első felében elpusztult, elmenekült magyar népesség tömeges visszaköltözésére csupán Mária Terézia trónra lépését (1740) követően kerülhetett sor. A katonai jelentőségét elvesztett Tisza-Marosi Határőrvidék 1741–1750 közötti fokozatos felszámolása idején jelentek meg az első jelentősebb magyar telepek Bácskának az akkor

[2] *Popović, D. J.* 1957 Srbi u Vojvodini I. Matica Srpska, Novi Sad, 104.p., *Nyigri I.* 1941 A visszatért Délvidék nemzetiségi képe - in: A visszatért Délvidék, Halász, Budapest, 298–299.

még többnyire szerb lakta, Tiszai Határőrvidéken kívüli területén (pl. Nemesmilitics, Bezdán, Kula, Bácstopolya). A katonai életmódhoz és a magyar hatóságoktól való teljes politikai függetlenséghez szokott és ezért elköltözött határőr szerbek helyére és más néptelen bácskai pusztára 1750–1770 között elsősorban jászkunsági, csongrádi és dunántúli magyarok nagy tömege költözött (pl. Doroszló, Bácstopolya, Bajsa, Ada, Mohol, Magyarkanizsa, Zenta, Szabadka, Bajmok, Csantavér, Péterréve, Bácsföldvár).[3] A 17. század végén idemenekült, katolikus bunyevácok mellé folyamatosan visszaköltöző magyaroknak köszönhetően Szabadka lakossága 1720 és 1771 között több mint 5-szörösére, kb. 10 ezer főre növekedett. Ennek az időszaknak köszönhetően jött létre a mai vajdasági magyar etnikai terület törzse, a Szabadka-Tiszamelléki magyar etnikai blokk. Mária Terézia uralkodásának idején, különösen az 1763-as „benépesítési rendelete" után ismét nagy hangsúlyt kapott a németek állami segítséggel történő további betelepítése is, mely folyamatot a szlovákok, ruszinok és románok nagyarányú bevándorlása kísérte a mai Vajdaság területén. A vizsgált tartományra később jellemző hallatlanul nagy etnikai-vallási tarkaság alapvonásai is ekkor alakultak ki.

A Bánság mai jugoszláviai részére a magyarság tömeges visszaköltözése a 18. században híresnek számító Szeged környéki dohánytermesztés terjeszkedésének volt köszönhető. A magyar dohánykertészeket a bánsági uradalmak főként 1773–1810 között telepítették le nagy számban a „zárt területnek" számító szerb Nagykikindai Kerület és a Bánsági Határőrvidék közötti területen (pl. Magyarmajdány, Törökkanizsa, Csóka, Oroszlámos, Szaján).[4]

II. József uralkodása idején (1780-1790) szintén a német lakosság kolonizációja élvezett nagy állami támogatást, de ezúttal már lehetővé vált a protestánsoknak, így a református magyaroknak (pl. Bácsfeketehegy, Bácskossuthfalva, Pacsér, Piros) a délvidéki beköltözése is. Később az 1848-ig terjedő időszakban, főként I. Ferenc uralkodása idején a Bánság gyarmatosítása volt a fő cél, melynek során a németek mellett jelentős számban költözhettek ide magyarok, szlovákok, románok, horvátok és csehek is. Új lendületet kapott 1840–47 között a Csongrád-Csanád megyei magyar dohánykertészek bánsági letelepülése is (pl. Magyarszentmihály, Tamásfalva, Ürményháza).

A Magyar Koronától független Szerb Vajdaság 1848 május 13–15-i, karlócai kikiáltását követően, az 1848–49-es magyar szabadságharc idején a magyar honvédség és a hazai, valamint szerbiai szerb csapatok közötti harcok során a szerbek a magyar és részben német települések többségét felégették és lakóit elűzték (pl. Temerin, Bácsföldvár, Zenta, Magyarkanizsa, Versec, Fehértemplom). Később, 1849 és 1867 között az elmenekült magyar és német lakosság visszaköltözött korábbi településeibe, ahol etnikailag tovább erősödött az északról folytonosan dél felé áramló, új földet vásárló, bérlő vagy egyszerűen az itteni nagybirtokokon munkát kereső magyar telepesekkel.

[3] *Bodor A.* 1914 Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra, Stephanum, Budapest, 14.

[4] *Banner J.* 1925 Szegedi telepítések Délmagyarországon, Földrajzi Közlemények, LIII, 75–79

1.3. Az 1867 – 1918 közötti időszak

Az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követően 1880 végén került sor a belső önkormányzatát visszanyert magyar állam első, anyanyelvi hovatartozást is kérdező népszámlálására. Ebben az időpontban a Vajdaság mai területén számításaink szerint közel 1,2 millió lakost írtak össze, akiknek 35,5%-a szerbnek, 24,4%-a németnek, 22,6%-a magyarnak, 6,2%-a horvátnak számított (*1. táblázat*). Az 1880-as népszámlálás utáni kapitalista gazdasági modernizáció eredményeként – a német lakosságú településeken kívül – rohamosan javult a magyar és német etnikai területek közegészségügyi ellátása is. Ennek eredményeként a magyarok körében is erőteljesen lecsökkent halálozási arányszámot jóval meghaladó, még egyelőre magas élveszületési ráta eredményezte azt, hogy általában az alföldi magyarság természetes szaporodása számottevően megnőtt. 1901 és 1910 között a magyar abszolút többségű települések természetes szaporodása a mai Vajdaság területén 14,1%-ot , a németeké 13,6%-ot tett ki. Ugyanakkor a szerb abszolút többségűeké 10,9%-ot ért el. Ezt az egyre nagyobb szociális problémákat okozó (birtokaprózódás, elszegényedés, munkanélküliség stb), alföldi magyar demográfiai feszültséget kincstári birtokok parcellázásával, az ehhez kapcsolódó – a magyarság erősítését célzó nemzetpolitikai szempontokat is figyelembe vevő – állami telepítésekkel is próbálták enyhíteni. Az 1883–1899 közötti, szerény méretű állami telepítések nem okoztak számottevő eltolódást a régió népességének etnikai összetételében, csupán hét magyar, egy német és egy szlovák többségű új települést hoztak létre. Ekkor települt le az Al-Duna mentén a bukovinai székelyek egy része Székelykevére, Sándoregyházára és Hertelendyfalvára. A déli, vegyes nemzetiségű területek magyarságának számát természetesen az önkéntes vándorlások és magánjellegű telepítések is gyarapították, melyek a kedvező munkaalkalmakkal, birtokparcellázásokkal függtek össze. A nagyobb városokon (Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek, Pancsova, Versec stb) kívül, a nagybirtokok majorságaiban (pl. Csekonits, Karátsonyi, Pejácsevics, Kotek) és néhány ipari központban (beocsini cementgyár, vrdniki szénbánya stb.) nőtt rohamosan a magyarok száma. Főként a túlnépesedett alföldi magyar etnikai tömbről való tömeges kirajzás eredményeként a magyarok száma 1880–1910 között DNy-Bácskában 66,3%-kal, Közép- és D-Bánságban 82,3%-kal, a Szerémségben 130%-al nőtt. A mai szerémségi magyar nyelvszigetek (Satrinca, Maradék, Herkóca, Nyékica stb.) ennek a jórészt bácskai (pl. kishegyesi, temerini, moholi, kulai) kirajzásnak köszönhetik létüket.

Az egyes etnikumok számának változását és általában az etnikai térszerkezetet számottevően befolyásolhatja a kivándorlás is. Az 1899–1913 közötti periódusban a mai Vajdaság területéről kb. 150 000 fő vándorolt ki, többnyire (79 000) a Bánságból. Míg – sajátos öröklési szokásaik, tőkefelhalmozási terveik miatt – a kivándorlók 53%-a a németek közül került ki, addig a szerbek és magyarok jóval kisebb mértékben (18% és 10%) hagyták el szülőföldjüket.[5]

A délvidéki magyarság anyanyelvi statisztikákban rögzített gyarapításában a természetes asszimiláció, nyelv- és identitástudat váltás, az ún. önkéntes „magyarosodás" is kivette részét. Hatása leginkább a városi német, horvát (bunyevác), zsidó, szerb polgárság

[5] *Maletić, M.* (szerk.) 1968 Vojvodina. Znamenitosti i lepote, Književne Novine, Beograd, 104.

1. táblázat

A Vajdaság mai területén élt népesség etnikai összetételének változása (1880–1996)

év	Össz-népesség	szerbek		magyarok		németek		horvátok		montenegróiak		szlovákok		románok		ruszinok. ukránok		egyebek	
	száma	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	numb.	%	száma	%
1880	1.172.729	416.116	35,5	265.287	22,6	285.920	24,4	72.486	6,2	..	..	43.318	3,7	69.668	5,9	9.299	0,8	10.635	0,9
1890	1.331.143	45.7873	34,4	324.430	24,4	321.563	24,2	80.404	6,0	..	..	49.834	3,7	73.492	5,5	11.022	0,8	12.525	1,0
1900	1.432.748	483.176	33,7	378.634	26,4	336.430	23,5	80.901	5,6	..	..	53.832	3,8	74.718	5,2	12.663	0,9	12.394	0,9
1910	1.512.983	510.754	33,8	425.672	28,1	324.017	21,4	91.016	6,0	..	..	56.690	3,7	75.318	5,0	13.497	0,9	16.019	1,1
1921	1.528.238	533.466	34,9	363.450	23,8	335.902	22,0	129.788	8,5	..	..	59.540	3,9	67.675	4,4	13.644	0,9	24.773	1,6
1931	1.624.158	613.910	37,8	376.176	23,2	328.631	20,2	132.517	8,2	..	..	..	..	..	..	..	..	172.924	10,6
1941	1.636.367	577.067	35,3	465.920	28,5	318.259	19,4	105.810	6,5	..	..	..	..	..	..	..	..	169.311	10,3
1948	1.640.757	827.633	50,4	428.554	26,1	28.869	1,8	132.980	8,1	30.531	1,9	69.622	4,2	57.899	3,5	22.077	1,3	42.592	2,7
1953	1.701.384	867.210	51,0	435.210	25,6	..	..	127.040	7,5	30.532	1,8	71.191	4,2	57.219	3,4	23.040	1,3	89.942	5,2
1961	1.854.965	1.017.713	54,9	442.560	23,9	..	..	145.341	7,8	34.782	1,9	73.830	4,0	57.259	3,1	..	..	83.480	4,4
1971	1.952.533	1.089.132	55,8	423.866	21,7	7.243	0,4	138.561	7,1	36.416	1,9	72.795	3,7	52.987	2,7	25.115	1,3	106.418	5,4
1981	2.034.772	1.107.375	54,4	385.356	18,9	3.808	0,2	119.157	5,9	43.304	2,1	69.549	34	47.289	2,3	24.306	1,2	234.628	11,6
1991	2.013.889	1.143.723	56,8	339.491	16,9	3.873	0,2	98.025	4.9	44.838	2,2	63.545	3,2	38.809	1,9	22.217	1,1	259.368	12,8
1996	*2.213.000*	*1.422.000*	*64,3*	*285.000*	*12,9*	*3.000*	*0,1*	*62.000*	*2.8*	*46.000*	*2,1*	*60.000*	*2,3*	*34.000*	*1,5*	*21.000*	*0,9*	*280.000*	*13,1*

Forrás: 1880. 1890. 1900. 1910. 1941: magyar népszámlálások adatai (anyanyelv). 1921. 1931: jugoszláv népszámlálások adatai (anyanyelv). 1948. 1953. 1961. 1971. 1981. 1991: jugoszláv népszámlálások adatai (nemzetiség). 1941: magyar (Bácskában 1941) és jugoszláv (Bánságban és Szerémségben 1931) népszámlálások adatai. *1996: a szerző becslései az alábbi kiadvány alapján "Census of Refugees..... Belgrade. 1996.*

Megjegyzés: Az 1880 és 1910 közötti adatok a mai magyarországi Tompa. Kelebia. Csikéria községeket is magukban foglalják, melyek akkor Szabadka város részeinek számítottak. A bunyevácokat, sokácokat, a római katolikus vallású "szerbeket" és dalmatákat a horvátokhoz számítottuk.

körében volt számottevő. Különösen Újvidéken, Nagybecskereken, Zomborban, Szabadkán, Pancsován és Versecen volt jelentős a magyar asszimilációs nyereség. Hangsúlyozni kell, hogy errefelé nem volt olyan jelentősége az önkéntes nyelvi beolvadásnak, mint pl. a Felvidéken, aminek oka a történelmi mércével mérve rövid (maximum 150 éves), számos véres konfliktussal terhelt együttélésben, a patriarchális, görögkeleti vallású szerb társadalom zártságában, éles vallási különbségekben is kereshető.

A mai Vajdaság teljes területén 1910-ben került sor utoljára magyar „birodalmi" népszámlálásra. Ebben az időpontban a terület 1,5 milliós népességéből már 28,1% vallotta magát magyarnak, míg 33,8% szerbnek, 21,4% németnek, 6% horvátnak[6] számított. A magyar etnikai terület a 16. század óta ekkor érte el a vizsgált területen legnagyobb kiterjedését. A Tisza-melléki magyar tömbön kívül 53 mai település – többek között Újvidék és Nagybecskerek városok – területén képezték a magyarok a lakosság abszolút vagy relatív többségét (*2. ábra*).

1.4. Az 1918 – 1941 közötti időszak

Az I.világháború végén a szerb csapatok az antant támogatásával visszafoglalták Szerbia és Montenegró területét, majd 1918. november 7-én bevonultak a Szerémségbe és november 14-ig elfoglalták – a visszavonuló német csapatok által védtelenül hagyott – Dél-Magyarországnak a Duna–Dráva és Barcs–Pécs–Baja–Szeged–Arad vonal közötti részét. A szerb hatóságok azonnal hozzáláttak a magyar államiság minden nyomának felszámolásához, a magyarok politikai, gazdasági tönkretételéhez. 1919. 02. 25-én elrendelték az 500 – nem sokkal később a 100 – k. h. feletti, túlnyomórészt magyar és német kézben lévő nagybirtokok nagy részének kisajátítását. Az „agrárreformnak" nevezett intézkedés nemzeti (magyar nagybirtokosság közvetlen, magyar parasztság, munkásság közvetett anyagi tönkretételére irányuló) és szociális (a délszláv, főként szerb lakosság földigényét kielégítő) célokat szolgált. A kisajátításra kiszemelt, magánkézben lévő nagybirtokok 48,6%-a magyar, 36,3%-a német, zsidó, olasz nemzetiségű tulajdonos kezében volt.[7] Annak ellenére, hogy 1919 elején a bácskai 57 631 föld nélküli 41,4%-a magyar, 18,2%-a német volt, e két ellenségesnek tekintett etnikumot szinte teljes egészében kizárták a földosztásból, sőt az elvett nagybirtokokról 1918 után – számításaink szerint – 14 345 magyar és 1239 német, munkanélkülivé vált munkást, bérest üldöztek el, hogy helyet csináljanak a szerb „dobrovoljácoknak", telepeseknek.

Ilyen körülmények között került sor a helyzet államjogi rendezésére, a trianoni békediktátumra 1920. június 4.-én. A szerb hódítás nagy részét szentesítő döntés értelmében Bácskából 8558 km²-t, Bánságból 9324 km²-t csatoltak a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. Az új délszláv állam 1921. január 31.-i állapotnak megfelelően megtartotta első népszámlálását, mely szerint a mai Vajdaság területén élő 1,5 millió lakosból 363 450-et (23,8%-ot) írtak össze magyarként, 34,9%-ot görögkeleti, 8,5%-ot római katolikus vallá-

[6] A horvátokhoz csakúgy mint a későbbiekben hozzászámítottuk a katolikus bunyevác, sokác és dalmát népességet is.

[7] *Kecić, D.* 1972 Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917–1921, Institut za Izučavanje Istorije Vojvodine, Novi Sad.

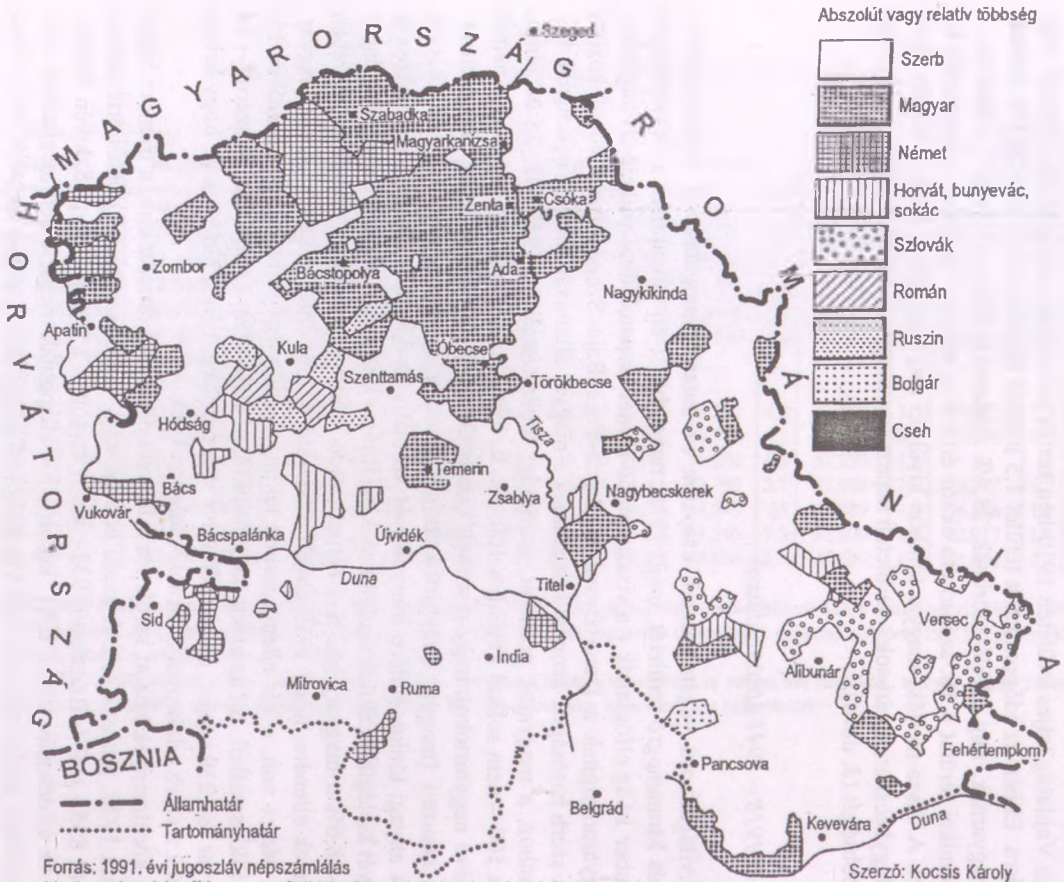

2. ábra. A Vajdaság etnikai térképe 1991-ben

sú szerb-horvát anyanyelvűként. A magyarok 1910–1918 közötti természetes szaporodással is növelt 1921-ben feltételezhető lélekszáma (448 700) és a népszámlálási eredmény (363 450) közötti több mint 85 000 fős különbség arra vezethető vissza, hogy 1910-ben magát magyarnak valló lakosok közül az új, a magyarokat végletekig megalázó, terrorizáló helyzetben 12 330 németnek, 32 620 katolikus szerb-horvátnak, 6850 pedig egyéb anyanyelvűnek vallotta magát vagy írták össze akarata ellenére a „Svetozar Pribičević"-féle névelemzés[8] szerint. Ennek következtében a magyarok a két legfontosabb határvidéki városban, Szabadkán és Zomborban szenvedtek legsúlyosabb veszteséget. A fentiekben vázolt 52 000 főnyi „disszimilációs" veszteséget még kb. 33 000 magyar (közalkalmazott, értelmiségi, nagybirtokos stb.) elmenekülése, kiutasítása, repatriálása egészítette ki.[9]

Az 1921-es és 1931-es népszámlálások közötti időszakban bontakozott ki teljes terjedelmében a jugoszláv (szerb) földreform, mely a nagyszerb nemzetpolitikai céloknak megfelelően a délszlávok lélekszámának, demográfiai súlyának növelését, de legfőképp a jugoszláv államban – szerintük – idegen testet képező magyar Tisza melléki etnikai blokk fellazítását és a magyar nyelvszigetek megsemmisítését szolgálta.[10] A Vajdaság mai területén az 1939. 01. 31.-ig elvett 468 989 k.h. földterületre 1918–1931 között – számításaink szerint – a helybeli szlávokon kívül, 48 000 idegent (45 000 szerbet, 3000 optáns bunyevácot) telepítettek, főként az államhatártól számított 50 km-es zónába, a magyar etnikai területre, ahol a földbirtok forgalmának engedélyezését hadügyminiszteri jogkörbe utalták. Ebben az időszakban az előzött városi magyarok helyére – számításaink szerint – 16 200 szerb (katona, hivatalnok, iparos, kereskedő stb.) betelepítésére, önkéntes betelepülésére is sor került. Az 1919-ben még csak 24 000-es lélekszámú magyar föld nélküliek egyre nagyobb mértékben vándoroltak munkát keresve a későbbi Duna bánsági székhelyre, Újvidékre,[11] a fővárosba, Belgrádba illetve a tengerentúlra. Az 1921–1929 közötti időszakban 14 442 jugoszláviai (kb. 10 000 vajdasági) magyar kereste boldogulását Amerikában vagy Ausztráliában.[12]

1929-ben a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság átalakult direkt szerb irányítású állammá. A kisebbségek létét hivatalosan el nem ismerő, szerveződésüket tiltó, új alkotmány megszületésének évében, 1931-ben tartották meg a második jugoszláv népszámlálást. Ez időpontban a Vajdaság mai területén 376 176 lakost írtak össze magyar anyanyelvűként. Annak ellenére, hogy a magyarok természetes szaporodásának mértéke (1921–1931: 7,5%, hasonló volt a szerbekéhez és a névelemzést sem erőltették a korábbiakhoz hasonló mérték-

[8] E szerint a névelemzési utasítás szerint nem vallhatta magát magyarnak (pl. a népszámlálás, iskolába iratkozás idején) az a személy, akinek családneve nem egyértelműen magyar eredetű (*Kirilović, D.* 1937 Asimilacioni uspesi madjara u Bačkoj, Banatu i Baranji. Prilog pitanju demadjarizacije Vojvodine, Novi Sad, 41., *Nyigri I.* 1941 i. m. 378.).

[9] *Hollós I.* 1932 A régi magyar államterület népességének fejlődése 1910–1930 között, Magyar Statisztikai Szemle, 891–914.

[10] *Jojkić, V.* 1931 Nacionalizacija Bačke i Banata, Novi Sad, *Nyigri I.* 1941 i. m., *Gaćeša, N. L.* 1968 Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941, Matica Srpska, Novi Sad, 285., 1972 Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1918–1941, Matica Srpska, Novi Sad, 420., 1975 Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1918–1941, Matica Srpska, Novi Sad, 341., Mesaroš Š. 1981 Položaj madjara u Vojvodini 1918–1929. Filozofska Fakulteta, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

[11] Ebben a periódusban költöztek a magyarok tömegesen Újvidékre és ekkor duzzadt kb. 15000 lakosúra az akkor még szinte színmagyar (Darányi) Telep a város nyugati részén.

[12] L. *Nyigri I.* 1941 i. m.

ben, a nagymértékű kivándorlás csak szerény népességnövekedést tett lehetővé. A magyarok aránya 23,2%-ra mérséklődött, a szerbeké – kb. 64 000 idegen szerb betelepítése miatt – 37,8%-ra nőtt. A betelepítések azonban nem a demográfiai összetételt, hanem inkább az etnikai térszerkezetet formálták át jelentősen. 1910 és 1931 között a Bácskában 26, a Bánságban 21, a Szerémségben 6 1910-ben még magyar többségű, mai település területe vált 1931-ben szerb többségűvé, számos magyar nyelvszigetet eltüntetve az etnikai térképről.

1.5. Az 1941 – 1944 közötti időszak

Az 1918 végén Szerbiához csatolt, hadizsákmányként kezelt Baranya, Bácska és Bánság főként magyar, de részben német és bunyevác, az etnikai-vallási autonómia legcsekélyebb lehetőségétől is megfosztott lakosságának elkeseredése a II. világháború kezdetére rendkívül megnőtt. 1941. 03. 27.-én, a németbarát és a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott Cvetković-kormányt megdöntő államcsínyt követően Hitler elrendelte Jugoszláviának a szomszédok bevonásával történt lerohanását. A német és olasz csapatok 1941. április 6-án kezdték meg a tarka nemzetiségi összetétele miatt is rendkívül labilis helyzetű ország viszonylag gyors lerohanását, mely hivatalosan az április 17-i szerb fegyverletétellel fejeződött be. Közben április 10-én Ante Pavelić horvát usztasa poglavnik (nemzetvezető) Zágrábban kikiáltotta a Független Horvát Államot (NDH), mely Jugoszlávia felbomlását jelentette. Szerbiának, a Szerémségnek és a Bánságnak németek által történt elfoglalása napján (április 11.) a magyar csapatok bevonultak a gyakorlatilag senki földjévé vált, a francia-szerb csapatok révén 1918-ban elszakított magyar relatív többségű Baranyába és Bácskába. Az 1941. április 24.-i bécsi konferencián osztották fel az elfoglalt Jugoszlávia területét. A mai Vajdaság területe háromfelé szakadt. Magyarország megtarthatta a visszafoglalt Bácskát, a Független Horvát Állam visszakapta a Szerémséget, a volt dél-magyarországi Bánság – részben a várható magyar és román katonai összeütközést megelőzendő – német katonai igazgatás alá került, elméletileg Szerbia részeként.

A visszatért Bácskában ideiglenes jelleggel bevezették a katonai közigazgatást és megkezdték a terület pacifikálását, az 1941. 04. 28.-i kormányrendelet értelmében az 1918. 12. 31. után betelepült, de még el nem menekült szerbeknek az internálását és kitelepítését.[13] A szerb telepesek internálásával párhuzamosan megindultak a szerb fennhatóság idején a kiutasítások, kivándorlás révén meggyengült magyarság megerősítését célzó állami telepítések. Ennek során 1941. 05. 11.-1941. 06. 20. között 13 200 bukovinai és 161 moldvai magyart (3279 ill. 53 családot), 481 vitézi családot (2325 főt) telepítettek a kiürített, volt szerb telepes falvakba,[14] melyek 1918–1931 között, magyar, német nagy-

[13] 1941 májusában 10 459, júniusában 12 000 idegen szerbet, zsidót és politikailag gyanús személyt internáltak, többnyire az Újvidéken, Bácstopolyán, Bajsán, és a Duna közelében lévő táborokba. 1941–1944 között Bácskából 24 921 balkáni szerb menekült át illetve toloncoltak vissza a magyar hatóságok Szerbiába (*Miloševič, S. D.* 1981 Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945, Beograd, 276., *A. Sajti E.* 1987 Délvidék 1941–1944, Kossuth Kiadó, 40–44.).

[14] A bukovinai magyarokat legnagyobb számban Bácsjózseffalvára (941 fő), Istenes/Istenvárára (615), Hadikújfaluba (1241), Hadikfalvára (777), Andrásfalvára (931), Bácsandrásszállásra (663), Istenáldásra (654), Istensegítsre (1390), Horthyvárára (1412), Hadikföldjére (661) és Hadiknépére (734), a vitézi családokat pedig Vajszkára, Vajszkarétre és Vitézfaluba telepítették. A magyar kormány ezenkívül még 1942 áprilisában

birtokokon, az itteni majorsági magyar, német lakosság elűzése után jöttek létre. Az agrár telepítés mellett 1941–1944 között a bácskai magyarság kb. 20 000 „anyaországi" lakossal (közalkalmazott, katona, csendőr, hivatalnok, tanár, iparos, kereskedő, nagybirtokos stb.) is gyarapodott. Ennek köszönhetően a Délvidéken 1941. 10. 11–25. között megtartott népszámlálás szerint Bácska visszafoglalt részén élt 789 705 lakos közül anyanyelv szerint 45,4%, nemzetiség szerint 47,2% vallotta magát magyarnak. A Szabadkától délre elterülő kis bunyevác etnikai területtől eltekintve Bácskának a Bajmok–Kula–Bácsföldvár vonaltól ÉK-re lévő része szinte homogén magyar térséggé vált. A magyarság ugyan minden városban megerősödött, de gyarapodása Szabadkán, Újvidéken és Zomborban volt a legfeltűnőbb.

Magyarország német megszállását (1944. 03. 19.) követően 1944 április és augusztus között Bácskából 16.034 teljesen, vagy részben zsidó származású lakost – becsléseink szerint ebből 10.000 magyar anyanyelvűt – deportáltak Németországba. Később, 1944 szeptemberében és októberében megkezdődött a magyar hatóságok, az 1941 áprilisa óta betelepült magyarok elmenekülése és DNY-Bácskából kb. 60-70 ezer német evakuálása.[15]

1.6. Az 1944 – 1991 közötti időszak

1944 októberében a szovjet, jugoszláv és bolgár csapatok elfoglalták a Vajdaság mai területének túlnyomó részét és Tito parancsára katonai közigazgatást vezettek be. Ezt követően megkezdődött az el nem menekült német lakosság (kb. 140 000 fő) és a magyar hadköteles korú férfiak 41 internáló táborba való tömörítése. Az első hetekben – különböző források[16] és az 1931, 1941, 1948-as népszámlálások értékelésén alapuló számításaink szerint – Bácskában kb. 16 800 magyar civil esett áldozatul a szerbek vérbosszújának. Összességében a magyar halálos áldozatok száma a Vajdaság mai területén 20 000 körül lehetett. A magyarok egy részének likvidálása és internálásuk ugyan 1944. 12. 01-ig megszűnt, azonban a helyi szerb lakosság kérésére a Sajkás-vidéken (pl. Csurog, Zsablya, Mozsor) lefolytatott „magyartalanítás", az őszi vendettát túlélt magyarok teljes kitelepítése csak 1945 februárjában zárult le.

Ez alatt az idő alatt 389 256 ha német birtokot sajátítottak ki, mely a második jugoszláv „földreform" során kiosztott vajdasági földalap 58,2%-át képezte.[17] A magánszemélyek között szétosztott föld 9,9%-a magyarok, 84%-a szerbek és horvátok kezébe került. 1945 szeptembere és 1947 júliusa között – az egyedülálló történelmi lehetőséget

---

hazatelepített 395 magyar családot (1552 főt) is a Független Horvát Állam keleti, főként boszniai részéről is (pl. Bijeljina, Brčko, Vučijak, Gunja), akik Horthyvárán, Hadikligeten és Hadiknépén találtak otthonra (*Faluhelyi F.* 1943 Baranya, Bácska, Bánát nemzetiségi képe, Délvidéki Szemle 1943/8. aug. 342., *Albert G.* 1983 Emelt fővel, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 511., *A. Sajti E.* 1987 i. m.).

[15] Mirnić, J.1974 Nemci u drugom svetskom ratu, Novi Sad, 324–332.

[16] *Cseres T.* 1993 Vérbosszú Bácskában, Magvető, Budapest, 276., *Matuska M.* 1991 A megtorlás napjai, Montázs Könyvkiadó, Budapest, 376.

[17] *Gaćeša, N. L.* 1984 Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. 1984 Matica Srpska, Novi Sad, 404.

megragadva – 225 696 lakost (162 447 szerbet, 40 176 crnagorait, 12 000 macedónt, 7134 horvátot, 2091 szlovént, stb.) telepítettek az elmenekült, internált németek helyére.[18]

A politikai, társadalmi, etnikai arculatát alaposan megváltoztató tartomány területén a „második" Jugoszlávia első, 1948-as népszámlálása szerint – a viszonylag rövid idő alatt lezajlott, hatalmas méretű népességcsere következményeként – az itt élő 1 640 757 lakos 60,4%-a már szerbnek, crnagorainak és horvátnak számított. Ezzel a korábbi szerb nemzetpolitikai törekvések megvalósulni látszottak, az itteni szerbek, németek és magyarok kétszázéves etnikai „egyensúlya" végérvényesen megszűnt és a szerbek a török időkhöz hasonlóan ismét abszolút többségbe kerültek a mai Vajdaság területén. A súlyos veszteségek ellenére 1948-ban a vizsgált területen 428 554 lakos vallotta magát magyar nemzetiségűnek, akik magukban foglaltak 30 800 olyan személyt is, akik 1941-ben még németnek, majd 1948-ban már magyarnak vallották magukat a magyaroknak a németekhez képest sokkal kedvezőbb politikai helyzete, magyar nyelvtudásuk és sorstársaikkal, a magyarokkal való szimpátiájuk miatt. A német származásúak legnagyobb számban a mai zombori (4000), nagybecskereki (3600), apatini (3400) és újvidéki (3000) „kommunákközségek" (opštinák) területén vallották magukat hirtelen magyarnak. A magyar etnikai térszerkezet az 1931-es állapothoz képest szinte változatlan maradt, sőt a németek távozása miatt a bánsági Töröktopolya, Nagybikács, Fejértelep és Emánueltelep abszolút magyar többségűvé vált.

Az 1948-as és 1991-es népszámlálások közötti időszakban a vajdasági magyarok demográfiai-etnikai földrajzi helyzetét számos objektív (pl. természetes szaporodás, migráció) és szubjektív tényező (pl. statisztikai számbavétel módszere, állami nemzetiségi politika, vegyes házasságok, identitástudat változása, természetes asszimiláció) befolyásolta. A magyarság természetes szaporodása – Mirnics K. kutatásait[19] az 1948–53 közötti becsléseinkkel kiegészítve – 1948–1991 között 17191 főre, 4%-ra volt tehető, csupán ennek alapján 445 745 magyar létét feltételezve 1991-ben. A szerény mértékű természetes szaporodás annak volt az eredménye, hogy a magyarok natalitása az 1953-beli 19,5‰-ről 1991-ben 11,4‰-re mérséklődött, az 1953–1989 között 11,2‰-ről 18‰-re növekedett, 1969-től az élveszületések számát meghaladó mortalitásuk miatt. Az itteni magyaroknak az 1960-as évektől kezdve egyre kedvezőtlenebb természetes népmozgalma, természetes reprodukciójuk egyre nagyobb hiánya – a kedvezőtlen migrációs folyamatok és szubjektív tényezők mellett, részben azokkal összefüggésben – közvetlenül az egyre inkább torzuló korösszetételükkel, rohamos elöregedésükkel függ össze. 1961 és 1991 között száz 14 éven alulira jutó 60 éven felüliek száma a magyarok esetében 63,9-ről 155,2-re nőtt ! Ehhez hasonló elöregedést 1991-ben csupán az itteni románok, horvátok és szlovákok esetében tapasztalhattunk (176,7, 150, ill. 136,4). A magas természetes szaporodású balkáni népességgel folytonosan gyarapodó két államalkotó nemzet tagjai (crnagoraiak, szerbek), valamint a nemzetiségi hovatartozásukat nem meghatározók, magukat többnyire egyszerűen csak „jugoszláv"-nak vallók demográfiai helyzete viszont – a kisebbségekéhez képest – rendkívül kedvezőnek mondható[20]. A magyarok korösszetétele különösen

[18] L. *Gačeša, N. L.* 1984 i. m.

[19] Mirnics K. 1993 Kisebségi sors, Fórum Könyvkiadó, Novi Sad – Újvidék, 139.

[20] A 100 gyermekkorúra jutó időskorúak száma 1991-ben az ún. „jugoszlávok"-nál 32,5, a crnagoraiaknál 56,8, a szerbeknél 91,7 volt a Vajdaság területén. A természetes szaporodás 1989-ben a „jugoszlávoknál" +11,3‰, a crnagoraiaknál +4,2‰-et tett ki, míg a többieket természetes fogyás sújtotta: szerbek –1,1‰, horvátok –4,9‰, szlovákok –6,4‰, *magyarok –6,6‰*, románok –8,0‰.

a bánsági-szerémségi szórványvidékeken, a kedvezőtlen forgalmi fekvésű, rendkívül hátrányos életkörülményeket kínáló, a fiatal magyar korosztályok túlnyomó részét már elvesztett nyelvszigetekben (pl. Rábé, Magyarmajdány, Torontáltorda, Alsóittebe, Ürményháza, Sándoregyháza, Satrinca stb.) és néhány református többségű faluban (pl. Pacsér, Bácskossuthfalva) torzult el.

Az a tény, hogy a kicsiny természetes szaporodás alapján, az 1948-1991 közötti periódusra számított magyar népesség helyett több mint 106 ezerrel kevesebbet írtak össze 1991-ben, többnyire a természetes asszimilációt elősegítő, kedvezőtlen migrációs folyamatoknak volt köszönhető. A jugoszláv szocialista urbanizáció, „társadalmi-gazdasági modernizáció hőskorában" a mezőgazdaságból felszabaduló magyarok tömegei kényszerültek etnikailag-nyelvileg idegen környezetbe. A magyar etnikai terület ipari-infrastrukturális elmaradottsága a későbbi, közepes méretű ipartelepítések ellenére is fennmaradt. A magyar szórványvidékekről egyre inkább felgyorsult a magyaroknak nem csak a nagy szerb iparvárosok és külföld felé való vándorlása, hanem a magyar lakókörnyezet utáni vágy miatt a Tisza melléki magyar etnikai tömb városaiba való elköltözése is. Ennek a magyar etnikai-területi koncentrációnak a következtében a vajdasági magyarok Tisza melléken élő részének aránya az 1948-beli 52,1%-ról 1991-ben 59,6%-ra nőtt.

A belső vándorlásokhoz képest a tartomány területét elhagyó, többnyire külföldre irányuló külső migráció sokkal súlyosabb veszteségeket okozott az itteni magyarságnak. A természetes népmozgalmat és az asszimilációt figyelembe vevő számításaink szerint 1948–1991 között 69 193 fő volt a magyar migrációs veszteség, melyből 25 228 az 1980-as évekre esett. Az 1948-as népszámlálást követő évtizedben a számottevő migrációs veszteség – feltételezésünk szerint – abból eredt, hogy az 1948-ban magukat magyarnak valló német származásúak jelentős része települt át az NSZK-ba. A nyugati munkavállalás lehetőségével és a jugoszláv gazdasági válság kibontakozásával összefüggésben az akkor még csak ideiglenes jellegűnek, csupán munkavállalási célúnak gondolt első nagy kiáramlás 1965–1970 között történt. Ezekben az években 16 627 magyar, a tartományból származó „vendégmunkások" 27,5%-a vállalt munkát Nyugaton.[21] Legtöbb magyar a szabadkai (2677), újvidéki (1419), bácstopolyai (950), zombori (909) és adai (906) opštinákból, legnagyobb arányban a bánsági és bácskai nyelvszigetekről kelt útra.

Az elmúlt évtizedek során a magyarok népszámlálások idején rögzített számának és etnikai térszerkezetének változásában különösen nagy szerepet játszottak a szubjektív, az etnikai öntudatot befolyásoló tényezők. A proletár internacionalista ideológia köntösében, de leplezetten elnemzetlenítő, „jugoszlávosító-szerbesítő" nemzetiségi politika következtében már a bürokratikus szocialista korszakban (1945–1968) kitermelődött a kisebbségi komplexusban szenvedő, a magyarság önmegtagadására buzdító „magyar" vezetői elit.[22] A felszínen, kellő távlatból szemlélt „példamutató" jugoszláv nemzetiségi politika állandóan szította a magyarok kisebbségi, távlattalansági, gyökértelenségi érzését. Ez a politika kiegészült általában a magyar nemzet és az akkor még a KGST, a Varsói Szerződés tagjának számító, teljes szovjet kontroll alatt lévő Magyarország lejáratásával. Nagy hangsúlyt fektettek a magyar iskolarendszer átszervezésére, „internacionalizálására", a

[21] *Bukurov, B.* 1977 Etnička struktura radnika koji su na privremenom radu u inostranstvu, Zbornik radova Geografskog instituta "Jovan Cvijić" 29. 135–156.

[22] *Mirnics K.* 1970 Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében, Híd 1. 83–99.

szerb-horvát nyelv életre szóló jelentőségének folytonos hangoztatására is. Ennek következtében a szerb-horvát nyelven tanuló magyar általános iskolai tanulók aránya az 1959/60-as és az 1989/90-es tanévek között 13,1%-ról 20%-ra nőtt.[23]

A természetes asszimilációt, nyelvváltást, nemzeti identitásvesztést elősegítő tényezőnek számítottak az egyre gyakoribbá váló vegyes házasságok is. Különösen a szórványban élő magyarok miatt az etnikailag homogén házasságok aránya 1956 és 1988 között 82,2%-ról 73,6%-ra csökkent, ami a házasságból született gyermekek túlnyomó részének nyelvi asszimilációját jelentette a szerb-horvát nyelv javára. Hasonlóan megkönnyítette a nyelvi asszimilációt a – falusi, munkahelyet kereső magyarságot főként a szerb többségű városokba kényszerítő – belső migráció is, melynek következtében azoknak a magyaroknak az aránya, akik olyan településen éltek, ahol számbeli kisebbséget képeztek, 1953–1991 között 36,6%-ról 43,9%-ra nőtt.

Különösen a jugoszlávságot dicsőítő, a nemzetiségi kultúrát, nyelvet lekicsinylő állami propaganda és a vegyes házasságok következtében egyre inkább megnőtt a nemzeti identitástudatukban megrendült, bizonytalan etnikai tudatú népesség aránya. Míg az 1961-es népszámlálás idején a Vajdaság népességének csupán 0,3%-a nem akarta, vagy tudta eldönteni nemzetiségi hovatartozását, addig ez az arány 1991-ben 9,8%-ra nőtt. A nemzetiségét nem meghatározó kategórián belül 1971 óta van lehetőség arra, hogy valaki egyszerűen csak „jugoszláv"-nak minősítse magát. Az 1991-es népszámlálás szerint a Vajdaságban túlnyomórészt a fiatal, kevésbé vallásos, gyenge etnikai kötődésű, a jugoszláv társadalmon belüli személyes karrierjére még különösen ügyelő népesség élt ezzel a válaszadási lehetőséggel. Erre utal az a tény is, hogy a magát jugoszlávnak vallók 71,2%-a 40 év alatti volt 1991-ben.

1.7. Az 1991 utáni időszak

A horvátországi háborút közvetlenül megelőző, szerbek és horvátok közötti véres konfliktusok által meghatározott, nagyszerb nemzeti ideológiával átitatott légkörben lefolytatott, 1991-es jugoszláv népszámlálás idején – a korábbiakban vázolt okok miatt – csupán 339 491 lakos döntött úgy a Vajdaságban, hogy vállalja magyar nemzetiségét. Etnikai hovatartozásáról 197 718 fő nem akart nyilatkozni, akik közül 174 295 volt az ún. „jugoszláv". Amennyiben a nemzetiségéről nem nyilatkozott népességet az egyes etnikumok között népességük arányában szétosztjuk, hozzávetőlegesen megtudhatjuk az 1948–1991 közötti magyar „asszimilációs" veszteséget (37 061 fő), melyet a magukat nyíltan magyarnak vallók számához hozzáadva 1991-re vonatkozólag a Vajdaságban minimálisan 376 552 magyarnak minősíthető lakost tételezhetünk fel.

A vajdasági magyarság etnikai törzsét továbbra is a hivatalosan 202 ezer (becsléseink szerint 223 ezer) magyart tömörítő Tisza melléki magyar blokk képezi, ahol a magyarok az össznépesség 56,5%-át (szerintünk 59,6%-át) jelentik (*2. ábra*). A Tisza mellék vonzásközpontjában, Szabadkán él a legnagyobb vajdasági magyar közösség, 39 749 fő, a helyi lakosság 39,6%-a (becsléseink szerint 49 000 fő, 49%) (*3. ábra*). A magyar–jugo-

[23] *Mirnics K.* 1993 i. m.

szláv államhatárra és a Tiszára támaszkodó, néhány csökkenő népességszámú, kis szerb telepes faluval és 8 bunyevác településsel tarkított magyar etnikai tömbön kívül a Bánságban már csak 20, a Szerémségben 2, Bácska D-i és Ny-i részén 8 település tudta megőrizni magyar többségét. Az elmúlt fél évszázad során a magyarság a Szerémségben Maradékon, Nyékicán, a Bácskában Kulán, Tiszakálmánfalván, a Bánságban Törökkanizsán, Töröktopolyán, Torontáloroszin szorult számszerű kisebbségbe.

Az 1991-es népszámlálás óta eltelt időszakban a vajdasági magyarok demográfiai tömegére, etnikai identitására számos, eltérő előjelű tényező hatott. Vészjósló jelenség az, hogy a horvátországi, boszniai háborút kísérő – kezdetben etnikailag meglehetősen diszkriminatív, erőszakos – katonai sorozások elől a hadköteles korú magyarok és családtagjaik közül kb. 25-30 ezer magyar menekült Magyarországra vagy Nyugatra[24]. A Kis-Jugoszlávia ellenes ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt általános embargót (1992. 05. 30.) követő rohamos gazdasági katasztrófa, elszegényedés, fokozatosan elmérgesedő interetnikus kapcsolatok miatt ugyancsak magyarok ezrei hagyták el szülőföldjüket. Kedvező viszont, hogy az 1980-as évek végére etnikai tudatában már egyre jobban megrendített magyarság, a megváltozott politikai körülmények, politikai pártjaik megalakulását követően egyre sikeresebb politikai önvédő harcot folytat fennmaradásáért. Nemzeti öntudatának megerősödésében, az asszimiláció lefékeződésében, a népszámlálási statisztikákban korábban magát már „jugoszláv"-nak valló, félig asszimilált magyarok egy részének visszapártolásában nagy szerepet játszik Magyarország politikai, gazdasági tekintélyének megnövekedése, a kárpát-medencei magyarság összetartozás-tudatának megszilárdulása is. Ugyanakkor a Krajinai Szerb Köztársaság összeomlását és a boszniai szerb csapatok vereségeit, visszavonulását követően, 1996 tavaszáig közel negyedmilliónyi szerb menekült érkezett a Vajdaságba, 3/4-ed részben DNy-Bácskába és a Szerémségbe, főként az 1945-48 között kolonizált rokonai településeibe, a kb. 30 ezer főnyi elűzött, elköltözött szerémségi, bácskai horvát falvaiba és természetesen a kedvező életkörülményeket kínáló városokba (pl. 24 487 szerb Újvidékre, 6–8 ezren Rumára, Zomborba, Pancsovára, Indiába, Mitrovicára). A Tisza-vidéki magyar etnikai tömb területére viszonylag kis számú, 5891 főnyi szerb, az összes vajdasági szerb menekültnek csupán 2,4%-a költözött illetve került befogadásra. A kedvező forgalmi fekvésű magyar többségű városokban és urbanizált térségekben viszont számottevő szerb menekült talált új otthonra (pl. Szabadka 6401, Temerin 3444, Óbecse 1471, Palics 1359 és Bácstopolya 1200). A szerb menekültek betelepülése és a helybeli magyarok egy részének elköltözése, természetes fogyása miatt 1996-ra a magyarok elvesztették 50% feletti arányukat pl. Óbecsén, Bácsföldváron, Nemesmiliticsen és Palicson. Temerinen, Bajmokon és a bánsági Törzsudvarnokon pedig a szerbek kerültek relatív többségbe a helyi magyarokkal szemben. A szerb menekültek fokozódó betelepülése és a magyarok, horvátok folytatódó, különböző mértékű elköltözése eredményeként 1991–1996 között a szerbek aránya a Vajdaság össznépességén belül 56,8%-ról 64,3%-ra nőtt, a magyaroké 16,9%-ról feltehetően 12,9%-ra csökkent.

[24] *Mirnics K.* 1993 i. m.

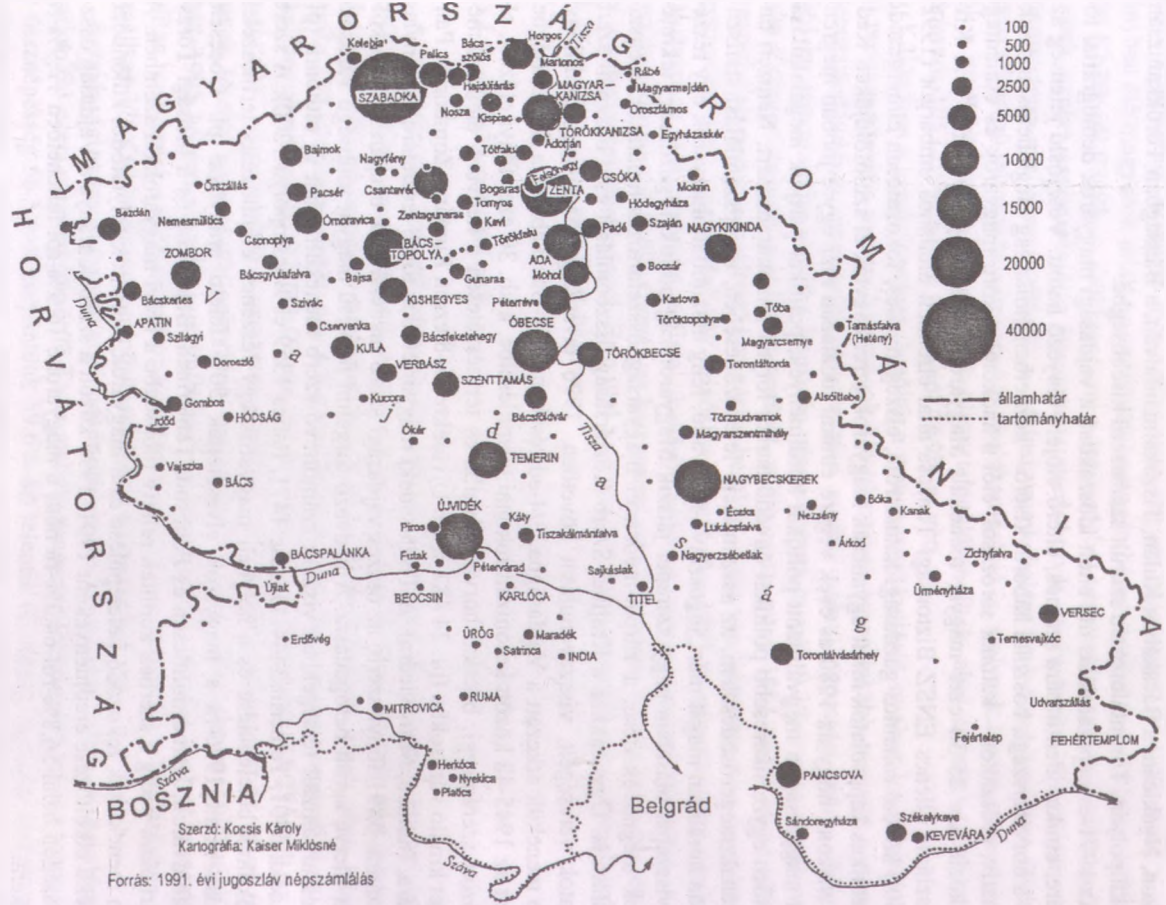

3. ábra. A Vajdaság magyarsága 1991-ben

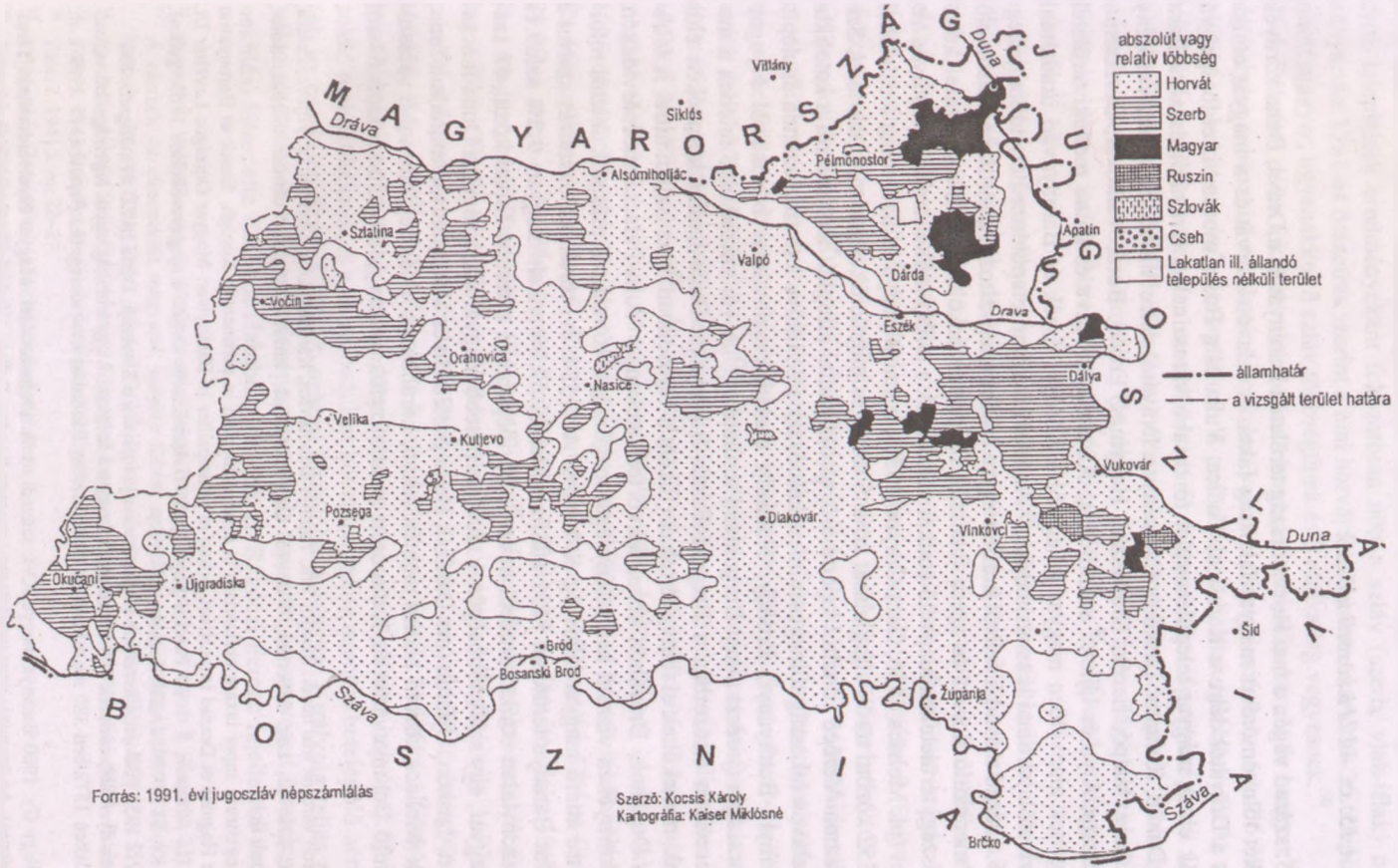

4. ábra. Horvátország keleti részének etnikai térképe 1991-ben

2. Magyarok a mai Horvátország területén

2.1. A 15. sz. – 1711 közötti időszak

A 15. század végén a mai Horvátország területén Baranyát és a Dráva, Duna környéki területeket túlnyomórészt magyar lakosság lakta. A szlavón–horvát és a magyar etnikai területet a Drávától délre a Karašica, Vučica, Vuka és a Bosut mocsarai, erdőségei választották el. A magyar településterület fontosabb városainak a Drávától északra Baranyavár, Danóc, Karancs, Laskó és Csemény, a Drávától délre Villyó, Szeglak, Verőfény, Szombathely, Valpó, Eszék, Drávaszád, Hagymás, Erdőd, Boró, Valkóvár, Berzétemonostor, Szata, Atya és Újlak[25] számítottak. Az említett Dráva és Duna melléki területek népességének alapvetően magyar jellegéről a Kórógy, Eszék és Baranyavári uradalmak 1469. évi adólajstromai is tanúskodnak.[26] Az itteni magyar településterület etnikai jellege már a 15. század második felétől kezdett egyre inkább megváltozni a török hódítások elől északra menekülő horvát és szerb lakosság fokozatos beköltözése miatt. A mai kelet-horvátországi területeken alapvető etnikai változások a törököktől elszenvedett súlyos vereségeket (pl. Mohács 1526, Gara-Gorjani 1537), a mai Baranya és Szlavónia területének 1526–1552 közötti török elfoglalását követő tömeges migrációk miatt zajlottak le. A Sziszek–Császma–Verőce vonaltól keletre eső, törökök által elfoglalt területekről a katolikus horvát-szlavón lakosság tömegesen menekült észak felé illetve lett szervezetten áttelepítve a Zrínyi, Batthyányi, Erdődy, Nádasdy családok szlavóniai birtokairól Nyugat-Magyarországra (jórészt a mai Burgenland területére).[27] A 16. század első felében a magyarok esetében elsősorban a Belgrád–Eszék–Baranyavár-Buda hadiút környékén élők pusztultak, menekültek el illetve tértek át (főként a városokban[28]) az iszlám hitre. A félreesőbb, a Dunához, Drávához közel fekvő területeken, a Vuka-Palacsa mocsárvidékén, Kórógy környékén viszont kereszténységét megőrző, a 16. század második felétől református hitre áttérő magyar lakosság élt tovább. Az 1554. évi török adóösszeírás szerint a mai horvát Baranya területén 1131 adófizető közül 69,9% viselt magyar, 9,2% szláv és 20,9% bizonytalan etnikai eredetű nevet[29]. Ez időpontban a terület falvai közül 47 számított magyar, egy szláv többségűnek. A legnépesebb magyar közösségek a Duna mocsarai mellett, Laskón, Újfalun (ma Darázs), Hercegszőlősön és Vörösmarton maradtak fenn. Az Eszék–Mohács közötti hadiút mentén fekvő, korábban a vidék legfontosabb városainak számító Baranyaváron és Karancson az adófizetők száma 1469–1554 között 67-ről

[25] A felsorolt városok mai nevei: Branjin Vrh, Topolje-Duboševica, Karanac, Lug, Čeminac és Viljevo, Zelčin, Topolina-Bizovac, Lug Subotički, Valpovo, Osijek, Aljmaš, Erdut, Borovo, Vukovar, Nuštar, Sotin, Šarengrad, Ilok.

[26] 1469 Regestrum super taxam ordinariam et extraordinariam in pertinentiis Korogh, Ezeek et Baronyawar nec non Hagmas et Drazad impositam, primo et principaliter in Baranywar. Magyar Országos Levéltár Dl. 32.365 (L. *Mažuran, I.* 1980 Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine, Starina Kn. 58 / 1980., JAZU, Zegreb, 125–165.)

[27] *Pavičić, S.* 1953 Podsijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela JAZU 47., Zagreb, 204.

[28] Jórészt az ilyen áttéréseknek volt köszönhető, hogy a középkori Magyarország egyik legvirágzóbb városában, Újlakon 1572-ben 386 muzulmán és 18 keresztény háztartást írtak össze. (L. *Popovce, D.* 1957 i. m. 261.)

[29] *Káldy-Nagy Gy.* 1960 Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. Az összeírás nem tartalmazta a magyar Kopács, Bellye, Várdaróc és Csamafalva adatait.

10-re illetve 139-ről 43-ra csökkent. A 16. század során önkéntes migráció és szervezett török telepítések eredményeként fokozatosan nőtt a szláv (szerb, vlah-iflak) népesség aránya. Az 1591-es összeírás szerint a mai horvát Baranyában már csak 36 település számított magyar, ugyanakkor 8 szláv többségűnek és 3 etnikailag vegyesnek.[30]

A Drávától délre fekvő területeken az elmenekült szlavón–horvát és magyar[31] népesség helyére a boszniai területekről ortodox vallású, pásztorkodó-katonáskodó életmódot folytató vlahokat-szerbeket telepítettek. A muzulmán vallásúak (pl. bosnyákok, törökök) beköltözése mellett a helyben maradt horvát és magyar lakosság többségének („renegátok") iszlám hitre való áttérése miatt a szlavóniai városok népességének többsége a 17. században muzulmánnak számított. Közülük a rendkívüli fontosságú hídváros Eszék – többnyire persze iszlám hitre áttért – lakói még 1663-ban is alapvetően magyarnak számították.[32]

A mai Kelet-Horvátország területét 1684-1688 között szabadították fel az oszmán- török uralom alól, melynek eredményeként az itteni muzulmánok (nem csupán a törökök, hanem a „renegátok", tehát az iszlamizált szlávok és magyarok is) Boszniába menekültek. A felszabadított Szlavóniába szinte azonnal megindult a katolikus horvát lakosság visszaszivárgása. 1690-től kezdve nagy tömegben érkeztek Baranyába és Szlavóniába a visszavonuló Habsburg-csapatokkal a törökök által visszafoglalt Szerbiából és Boszniából ortodox szerbek (III. Arsenija Crnojević pátriárka vezetésével) és római katolikus sokácok (Srebrenica környékéről) és bunyevácok is. A felszabadított területek több tízezernyi menekülttel gyarapodó népessége az 1686–1696 közötti évtizedben – különösen a hadak felvonulási területein – súlyos veszteségeket szenvedtek az átvonuló, beszállásolt császári katonaság kegyetlenkedéseivel, eltartásának terheivel, az elviselhetetlenül magas adókkal összefüggő elvándorlás miatt.[33] A 17. század végi pusztítások eredményeként a magyar többségű baranyai falvak száma 1591–1696 között 36-ról 14-re csökkent. Az 1696-os összeírás időpontjában pedig 5 falu számított szerb, 4 horvát-sokác többségűnek. Ez időpontban a mai horvát Baranya területén összeírt 449 család 57%-a élt magyar, 23,8%-a szerb és 19,2%-a horvát községben.[34] A Drávától és Dunától délre lévő, középkori magyar településterület a 17. század végére szinte teljesen megsemmisült és etnikailag – főként Eszék és Valkóvár (Vukovár) vidékén – szerb jellegűvé vált. 1697-ben csupán 66 református magyar családot írtak össze a Vuka mocsárvidékén megbúvó Szentlászlón, Kapornán[35] és Kórógyon[36]. A városokból (pl. Eszék, Valkóvár, Újlak) az iszlamizált és keresztény magyar lakosság szinte teljesen eltűnt, átadva helyét az újabb szerb, sokác menekülteknek és a felszabadulást követően szinte azonnal betelepülő németeknek (pl. az eszéki erődbe). A 17–18. század fordulóján a Magyar Királyság teljes területére jellemző általános, nagyméretű népességmozgás (spontán és szervezett újratelepítés, menekülés) közepette tört ki a Habsburg-ellenes, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezette ma-

[30] *Bognár A.* 1991 Changes in ethnic composition in Baranya, Geographical Papers 8. (Zagreb), 311.

[31] A szerbek az elmenekült magyarok helyére főként az alábbi településeken költöztek: Ilok, Šarengrad, Vukovar, Borovo, Dalj, Erdut, Aljmaš, Osijek, Bobota, Tenja stb. (Ld. Popovič, D. 1957 i. m. 110.)

[32] *Karácson I.* 1904 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, MTA, Budapest, 179.

[33] *Taba I.* 1941 Baranya megye népessége a XVII. század végén, Pécs, 9.

[34] *Taba I.* 1941 i. m. 22–27.

[35] Feltehetően Harasztival és Lacházával együtt.

[36] *Popovič, D.* 1957 i. m. II. 52.

gyar szabadságharc (1703–1711). Ennek folyamán a császári csapatok oldalán harcoló, a magyar területeket pusztító[37] szerbek ellen Rákóczi F. 1704-es büntető hadjárata során nem csak a bácskai, hanem a baranyai lázadó szerb (rác) falvakat is felégették és elűzték lakóit.

2.2. Az 1711 – 1867 közötti időszak

A szatmári békét (1711) követően az elmenekült szerbek visszatelepültek és a boszniai katolikusoknak (pl. sokácoknak) a ferencesek vezetésével történő betelepítése is újult erővel folytatódott. A baranyai és szlavóniai nagy uradalmak (pl. Bellye–Savoyai, Dárda–Veterani, később Eszterházy, Erdőd–Pálffy, Valkóvár–Eltz, Újlak–Odeschalchi, később Pejačević) és a királyi kamara folytatták az elnéptelenedett vagy gyér, pásztorkatona életmódú szerb népesség lakta, de mezőgazdaságilag rendkívül értékes területek – főként katolikus németekkel és horvátokkal történő – betelepítését. Ezen migrációk eredményeként Baranyában az őshonos magyarság a 18. század első felében a horvátokkal, szerbekkel szemben fokozatosan kisebbségbe szorult. Míg az 1720-ban összeírt 580 mai horvát baranyai (drávaszögi) háztartásfő közül még 53,4% viselt magyar nevet,[38] addig 1752-ben az 1717 háztartás közül már csak 29,7% számított magyarnak.[39] Az 1720-1752 közötti időszakban a horvátok aránya 24,9%-ról 31,6%-ra, a szerbeké 20,3%-ról 25,9%-ra, a németeké 1,4%-ról 12,8%-ra nőtt. A nagyarányú kolonizáció eredményeként a mai Alsómiholjác – Vinkovci – Sid városoktól északra fekvő, a középkorban alapvetően magyar etnikai jellegű területek a szerbiai Vajdasághoz hasonló, mozaikszerű etnikai tarkaságúvá (itt főként horvát, szerb, magyar és német lakosságúvá) váltak. A 18. század végére kialakult etnikai térszerkezet a mai Kelet-Horvátország területén a 19. század második feléig nem módosult számottevően. Baranyában a horvátok a 18. század dereka és a 19. század eleje között megőrizték relatív többségüket a magyarokkal szemben. 1840-ben a mai horvát Baranya területén 36 276 lakos élt, akiknek 34,5%-a magyar, 29,2%-a horvát, 21,5%-a német, 13,5%-a szerb volt. A legnépesebb (1100–1900 fős) drávaszögi magyar közösségeknek ekkor Vörösmart, Karancs, Kopács és Laskó nyújtott otthont. A 19. század első felében a 16–17. század pusztításait túlélt, őshonos szlavóniai magyarság számát szórványosan már bácskai és dunántúli magyar telepesek is gyarapították (pl. Ójankovác, Csák, Antunovác).[40]

[37] Pl. 1704. február 1–2.: Pécs felégetése, kirablása a szerbek által.

[38] *Acsády I.* 1896 i. m. 16–19. 1720-ra a magyar etnikai terület a mai helyzethez hasonlóan a Báni-hegyek és a Duna közötti területre szorult vissza. A legtöbb magyar háztartást ekkor Kopácson (39), Karancson (38), Várdarócon (33), Laskón (31), Hercegszőlősön (26) és Vörösmarton (25) írták össze.

[39] *Bognár A.* 1991 i. m. 312.

[40] L. *Ruh Gy.* 1941 Magyarok Horvátországban, Szociográfiai Értekezések Tára 4., Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest.

2.3. Az 1867 – 1918 közötti időszak

Az osztrák–magyar (1867) és a magyar–horvát kiegyezést (1868) követő, fokozatosan kibontakozó gazdasági fejlődés során – a horvát–szlavón határvidékek 1871–1881 közötti megszüntetésével, polgárosításával párhuzamosan – rendkívül megnőtt a népesség térbeli mobilitása, mely egyes immigrációs területeken jelentős változásokat eredményezett az etnikai struktúrában is. A 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón Bácska és a Dunántúl egyre duzzadó magyar népfeleslege (vállalkozó szellemű kisgazdák, föld nélküliek) nagy tömegben vándorolt Szlavóniába, ahol a megszüntetett határőrvidékek korábban katonáskodó, így földműveléshez nem szokott vagy nem értő lakóitól rendkívül olcsón vásárolták meg azok újonnan szerzett, de elhanyagolt földbirtokait.[41] A horvát-szlavóniai magyarok számát nem csak az említett, tömegesen beszivárgó magyar parasztság gyarapította, hanem az itteni nagybirtokokra költözött cselédség, az ipari munkásság és a közalkalmazotti rétegek is. A dunántúli és bácskai magyarok spontán, agrár jellegű migrációja kezdetben még csak a Dráva és Duna közelében lévő, pl. a Verőcei, Szlatinai, Vukovári járásokra korlátozódott, majd kiterjedt Belovár-Körös és Pozsega megyék területére is. A magyarok tízezreit Szlavónia horvát és szerb etnikai területein szétszóró, önkéntes, gazdasági jellegű migráció négy fő irányban zajlott le.[42] 1. Somogy, Tolna, Zala, Vas vármegyékből Belovár-Körös vármegyébe a Bilogora, Moslavačka Gora hegyek és az Ilova folyó közötti medencébe; 2. a Dunántúlról Pozsega vármegye főként Daruvári és Pakráci járásaiba; 3. Somogy, Győr, Baranya megyékből Verőce vármegye főleg Verőcei, Szlatinai, Alsómiholjáci, Nasicei, Diakóvári és Eszéki járásaiba; 4. Bácskából Szerém vármegye főként Vukovári járásába. A felgyorsult bevándorlás eredményeként a magyarok száma a mai Kelet-Horvátország területén 1840 és 1910 között 15 360-ról 66 045-re, ebből Kelet-Szlavóniában 4951-ről 45 664-re nőtt[43]. A magyar anyanyelvűek száma 1910-ben a korabeli Horvát-Szlavón Királyság területén 105.948, a mai Horvátország területén 121 408 főre nőtt (*2. táblázat*). Különösen nagy mértékű (16-14-szeres) volt a kelet-szlavóniai magyar városi (Eszék, Vukovár, Vinkovci) és falusi szórványok – nem csak a migráció, hanem a magas természetes szaporodás[44] által is táplált – népességgrobbanása ez időszakban. Ugyanakkor az őshonos (pl. Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Lacháza) itteni magyarság lélekszáma 1840-1910 között „csupán" 66%-kal gyarapodott. Az 1910-es népszámlálás szerint a ma Horvátországhoz tartozó, Drávától délre lévő falvakban – a már említett, Kórógy vidéki őshonos magyar településeket nem számítva – a magyarság etnikailag az alábbi területeken erősödött meg: Vukovár, Eszék környéke, Alsómiholjác–Szlatina–Našice háromszög, Verőce vidéke, Belovár–Grubišno Polje vidéke, Daruvár–Pakrác–Garešnica háromszög. A mai Horvátország 6770 települése közül 137 – közülük a Drávától délre 112 – területén élt 1910-ben abszolút vagy relatív

[41] *Margitai J.* 1918 A horvát és szlavón magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség, Budapest, 21–22.

[42] *Margitai J.* 1918 i. m., 21–22., *Ruh Gy.* 1941 i. m. 10. Az új lakóhely kiválasztásánál, a birtokvásárlásnál fontos szerepet játszott a természeti környezetnek a szülőföldhöz való hasonlósága is.

[43] Kelet-Horvátország: a mai Horvát Köztársaság területe a Szlatina-Okučani vonaltól keletre. Kelet-Szlavónia: az előbbi Kelet-Horvátország területe Baranya nélkül.

[44] Az 1906–1910 közötti időszakban Horvát-Szlavónország területén a magyarok évi átlagos természetes szaporodása 17,4‰, a horvátoké 12,7‰, a szerbeké 13,5‰ volt. (Ruh Gy. 1941 i. m. 7.

gyar szabadságharc (1703–1711). Ennek folyamán a császári csapatok oldalán harcoló, a magyar területeket pusztító[37] szerbek ellen Rákóczi F. 1704-es büntető hadjárata során nem csak a bácskai, hanem a baranyai lázadó szerb (rác) falvakat is felégették és elűzték lakóit.

2.2. Az 1711 – 1867 közötti időszak

A szatmári békét (1711) követően az elmenekült szerbek visszatelepültek és a boszniai katolikusoknak (pl. sokácoknak) a ferencesek vezetésével történő betelepítése is újult erővel folytatódott. A baranyai és szlavóniai nagy uradalmak (pl. Bellye–Savoyai, Dárda–Veterani, később Eszterházy, Erdőd–Pálffy, Valkóvár–Eltz, Újlak–Odeschalchi, később Pejačević) és a királyi kamara folytatták az elnéptelenedett vagy gyér, pásztorkatona életmódú szerb népesség lakta, de mezőgazdaságilag rendkívül értékes területek – főként katolikus németekkel és horvátokkal történő – betelepítését. Ezen migrációk eredményeként Baranyában az őshonos magyarság a 18. század első felében a horvátokkal, szerbekkel szemben fokozatosan kisebbségbe szorult. Míg az 1720-ban összeírt 580 mai horvát baranyai (drávaszögi) háztartásfő közül még 53,4% viselt magyar nevet,[38] addig 1752-ben az 1717 háztartás közül már csak 29,7% számított magyarnak.[39] Az 1720-1752 közötti időszakban a horvátok aránya 24,9%-ról 31,6%-ra, a szerbeké 20,3%-ról 25,9%-ra, a németeké 1,4%-ról 12,8%-ra nőtt. A nagyarányú kolonizáció eredményeként a mai Alsómiholjác – Vinkovci – Sid városoktól északra fekvő, a középkorban alapvetően magyar etnikai jellegű területek a szerbiai Vajdasághoz hasonló, mozaikszerű etnikai tarkaságúvá (itt főként horvát, szerb, magyar és német lakosságúvá) váltak. A 18. század végére kialakult etnikai térszerkezet a mai Kelet-Horvátország területén a 19. század második feléig nem módosult számottevően. Baranyában a horvátok a 18. század dereka és a 19. század eleje között megőrizték relatív többségüket a magyarokkal szemben. 1840-ben a mai horvát Baranya területén 36 276 lakos élt, akiknek 34,5%-a magyar, 29,2%-a horvát, 21,5%-a német, 13,5%-a szerb volt. A legnépesebb (1100–1900 fős) drávaszögi magyar közösségeknek ekkor Vörösmart, Karancs, Kopács és Laskó nyújtott otthont. A 19. század első felében a 16–17. század pusztításait túlélt, őshonos szlavóniai magyarság számát szórványosan már bácskai és dunántúli magyar telepesek is gyarapították (pl. Ójankovác, Csák, Antunovác).[40]

[37] Pl. 1704. február 1–2.: Pécs felégetése, kirablása a szerbek által.

[38] *Acsády I.* 1896 i. m. 16–19. 1720-ra a magyar etnikai terület a mai helyzethez hasonlóan a Báni-hegyek és a Duna közötti területre szorult vissza. A legtöbb magyar háztartást ekkor Kopácson (39), Karancson (38), Várdarócon (33), Laskón (31), Hercegszőlősön (26) és Vörösmarton (25) írták össze.

[39] *Bognár A.* 1991 i. m. 312.

[40] L. *Ruh Gy.* 1941 Magyarok Horvátországban, Szociográfiai Értekezések Tára 4., Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest.

2.3. Az 1867 – 1918 közötti időszak

Az osztrák–magyar (1867) és a magyar–horvát kiegyezést (1868) követő, fokozatosan kibontakozó gazdasági fejlődés során – a horvát–szlavón határvidékek 1871–1881 közötti megszüntetésével, polgárosításával párhuzamosan – rendkívül megnőtt a népesség térbeli mobilitása, mely egyes immigrációs területeken jelentős változásokat eredményezett az etnikai struktúrában is. A 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón Bácska és a Dunántúl egyre duzzadó magyar népfeleslege (vállalkozó szellemű kisgazdák, föld nélküliek) nagy tömegben vándorolt Szlavóniába, ahol a megszüntetett határőrvidékek korábban katonáskodó, így földműveléshez nem szokott vagy nem értő lakóitól rendkívül olcsón vásárolták meg azok újonnan szerzett, de elhanyagolt földbirtokait.[41] A horvát-szlavóniai magyarok számát nem csak az említett, tömegesen beszivárgó magyar parasztság gyarapította, hanem az itteni nagybirtokokra költözött cselédség, az ipari munkásság és a közalkalmazotti rétegek is. A dunántúli és bácskai magyarok spontán, agrár jellegű migrációja kezdetben még csak a Dráva és Duna közelében lévő, pl. a Verőcei, Szlatinai, Vukovári járásokra korlátozódott, majd kiterjedt Belovár-Körös és Pozsega megyék területére is. A magyarok tízezreit Szlavónia horvát és szerb etnikai területein szétszóró, önkéntes, gazdasági jellegű migráció négy fő irányban zajlott le.[42] 1. Somogy, Tolna, Zala, Vas vármegyékből Belovár-Körös vármegyébe a Bilogora, Moslavačka Gora hegyek és az Ilova folyó közötti medencébe; 2. a Dunántúlról Pozsega vármegye főként Daruvári és Pakráci járásaiba; 3. Somogy, Győr, Baranya megyékből Verőce vármegye főleg Verőcei, Szlatinai, Alsómiholjáci, Nasicei, Diakóvári és Eszéki járásaiba; 4. Bácskából Szerém vármegye főként Vukovári járásába. A felgyorsult bevándorlás eredményeként a magyarok száma a mai Kelet-Horvátország területén 1840 és 1910 között 15 360-ról 66 045-re, ebből Kelet-Szlavóniában 4951-ről 45 664-re nőtt[43]. A magyar anyanyelvűek száma 1910-ben a korabeli Horvát-Szlavón Királyság területén 105.948, a mai Horvátország területén 121 408 főre nőtt (*2. táblázat*). Különösen nagy mértékű (16-14-szeres) volt a kelet-szlavóniai magyar városi (Eszék, Vukovár, Vinkovci) és falusi szórványok – nem csak a migráció, hanem a magas természetes szaporodás[44] által is táplált – népességrobbanása ez időszakban. Ugyanakkor az őshonos (pl. Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Lacháza) itteni magyarság lélekszáma 1840-1910 között „csupán" 66%-kal gyarapodott. Az 1910-es népszámlálás szerint a ma Horvátországhoz tartozó, Drávától délre lévő falvakban – a már említett, Kórógy vidéki őshonos magyar településeket nem számítva – a magyarság etnikailag az alábbi területeken erősödött meg: Vukovár, Eszék környéke, Alsómiholjác–Szlatina–Našice háromszög, Verőce vidéke, Belovár–Grubišno Polje vidéke, Daruvár–Pakrác–Garešnica háromszög. A mai Horvátország 6770 települése közül 137 – közülük a Drávától délre 112 – területén élt 1910-ben abszolút vagy relatív

[41] *Margitai J.* 1918 A horvát és szlavón magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség, Budapest, 21–22.

[42] *Margitai J.* 1918 i. m., 21–22., *Ruh Gy.* 1941 i. m. 10. Az új lakóhely kiválasztásánál, a birtokvásárlásnál fontos szerepet játszott a természeti környezetnek a szülőföldhöz való hasonlósága is.

[43] Kelet-Horvátország: a mai Horvát Köztársaság területe a Szlatina-Okučani vonaltól keletre. Kelet-Szlavónia: az előbbi Kelet-Horvátország területe Baranya nélkül.

[44] Az 1906–1910 közötti időszakban Horvát-Szlavónország területén a magyarok évi átlagos természetes szaporodása 17,4‰, a horvátoké 12,7‰, a szerbeké 13,5‰ volt. (Ruh Gy. 1941 i. m. 7.

2. táblázat

A Horvátország mai területén élt népesség etnikai összetételének változása (1900-1991)

év	össz-népesség	horvátok	szerbek	magyarok	olaszok	németek	szlovének	muszlimánok	csehek	szlovákok	ruszinok, ukránok	"jugoszlávok"	egyebek
1900	3.160.406	2.159.888	548.302	**101.617**	140.365	115.948	28.485		31.484	7.660	2.075		24.582
1910	3.460.201	2.371.634	575.922	**121.408**	155.749	119.587	28.179		31.479	9.807	5.596		40.840
1921	3.447.594	2.374.752	584.058	**81.835**	210.336	99.808	32.023		42.444		3.883		18.455
1931	3.785.455	2.641.144	636.518	**69.671**	230.000	99.670	37.143	3.565	37.366	7.172	4.242		18.964
1948	3.753.524	2.972.994	545.568	**51.297**	74.359	10.143	37.798	1.180	28.903	10.111	6.375		14.796
1953	3.936.019	3.113.236	591.534	**47.480**	32.517	11.122	42.064		35.503			15.954	46.609
1961	4.159.690	3.339.866	624.935	**42.329**	21.101		38.973	3.111	23.390	8.129	62	15.750	42.044
1971	4.426.221	3.513.647	626.789	**35.488**	17.433	2.791	32.497	18.457	19.001	6.482	6.521	84.118	62.997
1981	4.601.469	3.454.661	531.502	**25.439**	11.661	2.175	26.136	23.740	15.061	6.533	5.836	379.057	119.668
1991	4.784.265	3.736.356	581.663	**22.355**	21.303	2.635	22.376	43.469	13.086	5.606	5.747	106.041	223.628

év	össznép. %	horvátok %	szerbek %	magyarok %	olaszok %	németek %	szlovének %	muszlim. %	csehek %	szlovák. %	rusz.,ukr. %	"jugo." %	egyebek %
1900	100.0	68.3	17.3	**3.2**	4.4	3.7	0.9		1.0	0.2	0.1		0.9
1910	100.0	68.5	16.6	**3.5**	4.5	3.5	0.8						2.6
1921	100.0	68.9	16.9	**2.4**	6.1	2.9	0.9		1.2		0.1		0.6
1931	100.0	69.8	16.8	**1.8**	6.1	2.6	1.0	0.1					1.8
1948	100.0	79.2	14.5	**1.4**	2.0	0.3	1.0	0.0					1.6
1953	100.0	79.1	15.0	**1.2**	0.8	0.3	1.1		0.9			0.4	1.2
1961	100.0	80.3	15.0	**1.0**	0.5		0.9	0.1	0.6	0.2		0.4	1.0
1971	100.0	79.4	14.2	**0.8**	0.4	0.1	0.7	0.4	0.4	0.2	0.1	1.9	1.4
1981	100.0	75.1	11.5	**0.5**	0.2	0.1	0.6	0.5	0.3	0.1	0.1	8.2	2.8
1991	100.0	78.1	12.2	**0.5**	0.4	0.1	0.5	0.9	0.3	0.1	0.1	2.2	4.6

Forrás: Stanovništvo prema vjeroispovjedi (1880-1890) i narodnosti (1880-1991) po naseljima (kézirat). Državni Zavod za Statistiku. Zagreb. 1995
1900. 1910: magyar-horvát, osztrák népszámlálási adatok (anyanyelv, környezeti nyelv). 1921. 1931: jugoszláv népszámlálási adatok (anyanyelv). 1948-1991: jugoszláv népszámlálási adatok (nemzetiség).

többségben a magyarság. A városok esetében pedig a magyar tengeri kikötő, Fiume (6493), a dinamikusan növekvő horvát főváros, Zágráb (4028), a baranya–kelet-szlavóniai magyar etnikai terület piacközpontja, Eszék (3729) és a Szávamellék legfontosabb iparvárosa, vasúti csomópontja, Bród (2538) magyarságának lélekszáma duzzadt viszonylag nagyra.

A Drávától északra fekvő, a Magyar Királysághoz tartozó Baranyában a 19. század első felében főként a németek, a 19. század második felében pedig főleg a magyarok javára – a horvátok, sokácok rovására – történt elmozdulás az etnikai struktúrában. Az 1880–1910 közötti időszakban – főleg a horvátok és németek rovására lezajlott, természetes asszimilációnak és a bácskai betelepüléseknek köszönhetően – a magyarok számának és arányának gyarapodása volt a legnagyobb mértékű. Ennek eredményeként 1910-ben a mai horvát Baranya 51 616 lakója közül 39,5% vallotta magát magyarnak, 28% németnek, 19,2% horvátnak-sokácnak, 12,1% szerbnek. A baranyai községek közül ekkor 14 volt magyar, 10 német, 9 horvát-sokác és egy szerb többségű. Az Eszék és Kiskőszeg között húzódó magyar etnikai területen a legtöbb magyar lakóhelyének Vörösmart (2072), Kiskőszeg (1854) és Laskó (1806) számított 1910-ben.

A Magyarország Zala vármegyéjéhez tartozott Muraközben 1910-re a magukat magyarnak vallók száma – jórészt a csáktornyai, perlaki horvátok egy részének elmagyarosodása és a magyarok fokozatos betelepülése miatt – 6766 főre nőtt.[45] Szintén a Drávától északra, de a horvát-szlavón Belovár-Körös vármegye részeként, Gola politikai község egyes településein (pl. Ždala) azonban az országos elmagyarosodási trenddel ellentétes etnikai folyamat, a helybeli magyarok évszázados elhorvátosodása a végéhez közeledett[46]. Jelentősen előrehaladt a közeli, de Zala vármegyéhez tartozott Légrád evangélikus vallású magyar népességének elhorvátosodása is (1715 = 80%, 1910 = 32,4% magyar).

2.4. Az 1918 – 1941 közötti időszak

A szerb csapatok az I. világháború végén, 1918. november 14-én a Drávaszöget, december 25-én a Muraközt is birtokukba vették. A szerb megszállást szentesítendő a mai Horvátországnak 1918-ig Magyarországhoz tartozó területei közül a Trianoni békediktátum (1920) során a Muravidéket túlnyomórészt horvát népessége, a 67,5%-ban magyar és német lakosságú (1910) baranyai Drávaszöget pedig Eszék vonzáskörzetéhez tartozása és a mai határ menti néhány sokác-horvát falu (pl. Dályok, Izsép, Lőcs, Torjánc) miatt csatolták az 1918. december 1-jén létrejött Szerb-Horvát-Szlovén (SHS) Királysághoz.

A megszálló szerb hatóságok a volt magyar területeken – Baranyában csakúgy mint a Bácskában és a Bánságban – azonnal megkezdték a magyar államiság minden nyomának felszámolását és a helybeli magyarok politikai, gazdasági tönkretételét. Ezzel összefüg-

[45] A magyarok száma 1880-1910 között a Muraközben 2343-ról 6766-ra, ezen belül Csáktornyán 828-ról 2433-ra nőtt.

[46] Gola község területén 1910-ben a népességnek már csak 34,3%-a tudott magyarul (1900= 40%) és csupán 7,6% vallotta magát magyarnak (1900 = 29,7%). Ždala és Légrád esetét l.: *Arday L.* 1994 Az északnyugat-horvátországi szórványokról – in: *Arday L.* (szerk.) Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből, Teleki László Alapítvány, Budapest, 176–183.

gésben a magyarokat szinte teljes egészében kizárták a földosztásból, ugyanakkor az elkobzott nagybirtokokon dolgozott, immár munkanélkülivé vált, túlnyomórészt magyar munkásokat, béreseket, cselédeket, bérlőket elüldözték, hogy helyet csináljanak a szerb és horvát telepeseknek. Az ellentétes irányú, tömeges migrációkat eredményező, alapvetően megváltozott politikai helyzetet tükrözték az első (1921) délszláv népszámlálás eredményei is. A mai Horvátország területére vonatkoztatva a horvátok és szerbek[47] aránya 68,8%-ra ill. 16,9%-ra nőtt, míg a magyarok lélekszáma 81 835-re, aránya 2,3%-ra csökkent. Az elmenekülés, kiutasítás, a korábban elmagyarosodottak (pl. németek egy részének) disszimilációja, az allochton magyarok utódainak fokozódó nyelvi asszimilációja miatt 1910-hez képest 32,6%-kal kevesebb magyart regisztráltak a mai horvát állam területén 1921-ben. A városok közül ez időszakban a korábban magát magyarnak valló lakosságának Bród 78,9%-át, Zágráb 70,1%-át, Eszék 38,8%-át vesztette el. Jelentős veszteségeket szenvedtek el ekkor a nyugat- (–24,5%) és kelet-szlavóniai (–33,2 %) magyar szórványok is.[48] Az elcsatolt baranyai területen a magyarok lélekszáma 1910-hez képest 18,4%-kal, közel 3 800 fővel lett kevesebb, amely a migrációs veszteségen kívül annak volt köszönhető, hogy kb. 1500 korábban elmagyarosodott német visszatért a statisztikákban a németekhez. A baranyai magyarok száma és aránya az 1931-es népszámlálásig 14 ezer fő alá, 26,4%-ra csökkent az alacsony természetes szaporodásuk, növekvő kivándorlásuk, a korábban elmagyarosodott sokácok disszimilációja és a névelemzésen[49] alapuló szerb statisztikai manipulációk miatt. A magyarok fogyásával párhuzamosan az új államalkotó nemzet, a szerbek száma és aránya rendkívüli mértékben nőtt (1921–1931: +69,1%), mely elsősorban a már említett dobrovoljácok, optánsok tömegeinek az agrárreform keretein belül történő betelepítésének volt az eredménye.[50] A Dárda, Kácsfalu és Bolmány határában létrehozott telepeken kívül több száz szerbet telepítettek a német–magyar etnikai többségű Főherceglakra, Pélmonostorra, Karancsra, Kőre és Hercegszőlősre is.

Az agrárreform során munkanélkülivé vált és elüldözött szlavóniai magyarok részben kivándoroltak (pl. Magyarország, Németország, Franciaország, Amerika), részben pedig a közeli nagyvárosokba költöztek, ahol gyökértelenné válva, vegyes házasságokat kötve hamar feladták magyar identitásukat. Ezen migráció eredményeként a magyarok száma 1921–1931 között Zágrábban 83,2%-kal, Eszéken és Vinovciban 15-16%-kal nőtt, párhuzamosan a nyugat- és kelet-szlavóniai magyarok –23,6%-os ill. –7,8%-os csökkenésével. A súlyos demográfiai veszteségek következtében a mai Horvátország területén csupán 69 671 főt, az össznépesség 1,8%-át tekintette magyarnak az 1931-es jugoszláv népszámlálás. Az

[47] A két világháború között a jugoszláv statisztika nem külön szerb és horvát nemzetiséget, hanem egységesen „szerbhorvát" anyanyelvet mutatott ki. Hozzávetőleges szétválasztásukat Horvátország esetében a vallási adatok tették lehetővé: római katolikus „szerbhorvát" nyelvű = horvát, ortodox „szerbhorvát" nyelvű = szerb.

[48] Megjegyzendő, hogy az 1918-as sorsforduló ellenére a kelet-szlavóniai őshonos magyar falvak (pl. Szentlászló, Haraszti, Lacháza) 1910–1921 között továbbra is tudták növelni népességüket.

[49] L. 8. lábjegyzet.

[50] A Crna Gorából, Hercegovinából és Magyarországról származó szerbeket többnyire Délnyugat-Baranyába (pl. bellyei birtok) telepítették, ahol az elkobzott nagybirtok magyar lakosságának elűzését követően 2141 k. hold területen 7 telepet hoztak létre ill. népesítettek újra (Novo Nevesinje, Majiške Medje, Novi Bolman, Zornice, Novi Jagodnjak, Uglješ, Švajcarnica). Ld. *Nyigri I.* 1941 i. m. 385., *Šimončič-Bobetko, Z.* 1986 Agrarna reforma i kolonozacija na području Baranje u medjuratnom razdoblju (1919–1941 godine) – in: Tri stoleća Belja, JAZU, Osijek, *Bognár A.* 1971–72 Stanovništvo Baranje, Geografski Glasnik 33–34., Zagreb

elmenekült, elköltözött magyarok helyére Szlavóniában, is többnyire szerbek költöztek, akik az elkobzott nagybirtokokon (pl. Eltz, Khuen-Belasi, Pejačević) Eszék, Vukovár, Alsómiholjác, Szlatina és Verőce környékén számos telepet népesítettek újra ill. hoztak létre.

2.5. Az 1941 – 1945 közötti időszak

Jugoszlávia 194. április 6-a utáni német, olasz megtámadását, a Független Horvát Állam (NDH) kikiáltását (1941. április 10.) követően, április 11-én a magyar csapatok bevonultak a gyakorlatilag senki földjévé vált, 1918-ban elszakított magyar relatív többségű Baranyába és Bácskába. A Magyarországhoz visszatért területeken ideiglenes jelleggel bevezették a katonai közigazgatást és megkezdték a terület pacifikálását, az 1941. 04. 28.-i kormányrendelet értelmében az 1918. 12. 31. után betelepült, de még el nem menekült szerbeknek az internálását, kitelepítését, melynek eredményeként a baranyai szerbek száma több mint 2600 fővel csökkent 1931-hez viszonyítva. A kisebbségi sorsból ismét államalkotói státusba került baranyai magyarok száma és aránya 18 648-ra ill. 36%-ra nőtt a betelepülések és a német, horvát lakosság (1600 és 500 főnyi részének) asszimilációja miatt.[51] Muraközben a magyar közalkalmazotti rétegek, fegyveres erők megjelenése, a városi horvát polgárság egy részének „statisztikai identitáscseréje" következtében nőtt a magyarok száma 6334 főre, aránya 6,1%-ra. A Dráva jobb partján lévő, 1941-ben Magyarországhoz visszacsatolt Légrádon is megtorpant a magyarok elhorvátosodása és a 2624 fős, 54,7%-ban magyarul is tudó összlakosság 44,6%-a magyar anyanyelvűnek, sőt 91,4%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát az új, magyaroknak kedvező politikai helyzetben.

A magyar hatóságok a horvát kisebbséggel – külpolitikai megfontolások miatt – előzékenyen bántak ugyan, de a stratégiai okok, az Olaszországgal való vasúti összeköttetés biztosítása miatt magyar megszállás alá került, túlnyomórészt horvát népességű Muraköz[52] miatt a horvát-magyar államközi viszony 1941–1945 között is rendkívül feszült maradt. Ennek következtében a szórványhelyzetben élő, politikailag és kulturálisan is elnyomott szlavóniai magyarság helyzete sem javult, sőt a partizánháború miatt egyes területekről[53] tömegesen kényszerültek elmenekülni.

2.6. Az 1945 – 1991 közötti időszak

A vázolt, a Drávaszögben és a Muraközben a magyarok számára kedvező etnikai térszerkezet felbomlását, módosulását az 1944 szeptember vége és 1945 május eleje között lezajlott német–horvát–magyar és szovjet–jugoszláv katonai hatalomváltás, frontátvonu-

[51] Az 1941-es népszámlálás szerint a legtöbb magyar Pélmonostorra, Hercegszőlősre, Baranyavárra, Főherceglakra, Bellyére, Bolmányba költözött. A németek főként Vörösmarton, Kácsfalun, Dárdán, Bellyén és Kiskőszegen, a horvátok-sokácok Darázson, Hercegmárokon, Kiskőszegen vallották ismét magyarnak magukat.

[52] A horvátok aránya Muraköz népességén belül 1941-ben 92,8%, 1931-ben 97,2% volt.

[53] A partizánháború és az azt követő kitelepítések miatt 1931–1948 között a magyarok száma a Pozsegai, Nasicei, Szlatinai járások területén 62,7 %-kal csökkent.

lás eredményezte. A közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizán alakulatok elől 1944 novembere és 1945 áprilisa között a jugoszláviai németek kb. 52%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők (pl. Wehrmacht, SS) kötelékébe sorozva illetve menekültként, evakuáltként.[54] A helyben maradt, vagyonától megfosztott német lakosságot gyűjtőtáborokba, Baranyában pl. néhány kijelölt magyar faluba (pl. Hercegszőlős, Laskó, Várdaróc) internálták. A hatalomváltást követő első hónapokban Bácskához hasonlóan, Baranyában is folyt a helybeli magyarok egy részének internálása, kivégzése, megtizedelése.[55]

Baranya (Drávaszög) területén az elmenekült, internált németek (kisebbrészt magyarok) helyére 1945–1948 között számításaink szerint 10 323 horvát és 3858 szerb költözött, akik közül 8204 főt a horvát Földművelési Minisztérium telepített 1946–1948 között.[56] Jóllehet a baranyai magyarok 1941–1948 között kb. 2400 fős háborús, migrációs és 200 fős asszimilációs veszteséget szenvedtek, lélekszámuk 1948-ban csupán 17 ezer főre csökkent annak eredményeként, hogy kb. 1000 német[57] – kitelepítésüket elkerülendő – magyarnak vallotta magát. Ez időpontban a Drávaszög 39 községe közül 12 számított magyar, 17 horvát, 9 szerb többségűnek. Az elmúlt évezredben folyamatosan magyar többségűnek számított Hercegszőlős több mint 1500, a környező kiürített falvakból származó német ideiglenes internálásával hirtelen relatív német többségűvé vált 1948-ban. Az 1944-ig 2/3 részben magyar–német többségű Baranyában az említett migrációk eredményeként a népesség 56,9%-a horvát és szerb nemzetiségűvé vált. Az itteni magyarok 31,4%-os, a németek 8,3%-os kisebbségbe szorultak. Szlavóniában egyrészt visszatértek a horvát usztasák által 1941-ben elüldözött szerbek, másrészt pedig a földreform keretén belül az elmenekült, kitelepített németek helyére pl. Eszéken 20 000, Vinkovcin 5000, Vukováron 4000 horvát betelepítésére került sor. A nagy volumenű horvát kolonizáció és a súlyos német, magyar demográfiai veszteségek következtében a mai Kelet-Horvátország területén 1948-ban élt 690 ezernyi népesség körében a horvátok aránya 70,3%-ra (1931=54,5%) nőtt, a németeké 1,1%-ra (1931=11%), a magyaroké 5,3%-ra (1931= 7,1%) csökkent. Országos viszonylatban a magyarok száma 1931–1948 között átlagosan 26,4%-kal, 51 297 főre csökkent. A szórványban, nagy szerb-horvát nyelvi és politikai nyomás alatt, megfélemlítve élő, egyre rohamosabban asszimilálódó szlavóniai magyarok esetében a demográfiai visszaesés ennél is nagyobb volt: Kelet-Szlavóniában –31%, Nyugat-Szlavóniában –41,4%.

Az elmúlt fél évszázad során, az 1948-as és 1991-es népszámlálások közötti időszakban a horvátországi magyarok demográfiai-etnikai földrajzi helyzetét számos, településterületük földrajzi jellege által is befolyásolt, objektív (pl. természetes szaporodás, migráció) és szubjektív tényező (pl. statisztikai számbavétel módszere, állami nemzetiségi politika, vegyes házasságok, identitástudat változása, természetes asszimiláció) határozta meg. A jugoszláv szocialista urbanizáció idején a gazdaságilag elmaradott, elsorvadásra ítélt magyar etnikai területek mezőgazdaságból felszabaduló, többnyire fiatal népessége

[54] *Pauli, S.* 1977 Berichte aus der Geschichte des Südostens ... unter besonderer Berücksichtigung der Schicksale der Donauschwaben und Siebenbürger Sachsen von der Ansiedlung bis zur Vertreibung 1944/45, Langen, 259.

[55] *Matuska M.* 1991 A megtorlás napjai, Magyar Szó – Fórum, Újvidék–Novi Sad, 349–355.

[56] *Maticka, M.* 1986 Agrarna reforma i kolonizacija u Baranji 1945–48. godine – in: „Tri stoljeća Belje", JAZU, Osijek

[57] Vörösmart, Karancs, Baranyabán, Bellye, Pélmonostor, Kiskőszeg.

megélhetést keresve egyre tömegesebben kényszerült etnikailag-nyelvileg idegen, városi környezetbe. Ennek során a szlavóniai magyar szórványvidékekről egyre inkább felgyorsult a magyaroknak nem csak a nagy horvát iparvárosok, hanem külföld felé való vándorlása is, mely különösen súlyos veszteséget okozott az itteni magyarságnak. A nyugati munkavállalás lehetőségével és a jugoszláv gazdasági válság kibontakozásával összefüggésben az akkor még csak ideiglenes jellegűnek, csupán munkavállalási célúnak gondolt első nagy kiáramlás 1965–1970 között történt.

Az elmúlt évtizedek során, 1991-ig a horvátországi magyarok népszámlálások idején rögzített számának folyamatos és gyorsuló csökkenésében különösen nagy szerepet játszottak a szubjektív, az etnikai öntudatot befolyásoló tényezők. A proletár internacionalista ideológia köntösében, de leplezetten elnemzetlenítő, „jugoszlávosító-szerbesítő-horvátosító" nemzetiségi politika következtében – csakúgy mint a Vajdaságban – állandóan szították a magyarok kisebbségi, gyökértelenségi érzését. Nagy hangsúlyt fektettek a magyar iskolarendszer maradványának átszervezésére, „internacionalizálására" is. A természetes asszimilációt, nyelvváltást, nemzeti identitásvesztést elősegítő tényezőnek számítottak az egyre gyakoribbá váló vegyes házasságok is, különösen a szlavóniai magyar szórványok esetében. Hasonlóan megkönnyítette a nyelvi asszimilációt a – falusi, munkahelyet kereső magyarságot főként a horvát többségű városokba (főleg Zágrábba, Eszékre, Vukovárra, Vinkovciba) kényszerítő – belső migráció is.

Különösen a jugoszlávságot dicsőítő, a nemzetiségi kultúrát, nyelvet lekicsinylő állami propaganda és a vegyes házasságok következtében – főként a fiatal generációk körében – egyre inkább megnőtt a nemzeti identitástudatában megrendült, bizonytalan etnikai tudatú népesség aránya. Míg az 1961-es népszámlálás idején Horvátország népességének csupán 0,4%-a nem akarta, vagy tudta eldönteni nemzetiségi hovatartozását, addig ez az arány 1981-ben 8,8%-ra nőtt. A nemzetiségét nem meghatározó kategórián belül 1971 óta van lehetőség arra, hogy valaki – bizonytalan etnikai identitása, a vegyes családokon belüli kompromisszum eredményeként – egyszerűen csak „jugoszláv"-nak minősítse magát. Az 1991-es népszámlálás nacionalizmus fűtötte időpontjára Horvátország népességének immár csak 2,2%-a vallotta magát „jugoszlávnak", szemben az 1981-beli 8,2%-kal.

A vázolt okok miatt 1948 és 1991 között a magát magyar nemzetiségűnek valló, egyre öregebb népesség száma (–56,4%-kal!) 22 355 főre csökkent. A csökkenés természetesen eltérően érintette a különböző földrajzi fekvésű magyar csoportokat. Legkevésbé, 30,8%-kal a falvakból folytonos utánpótlást kapó városok (Eszék, Vukovár, Vinkovci), legnagyobb mértékben (–77,1%-kal és –75,2%-kal) a nyugat- és kelet-szlavóniai szórványok magyarjai fogytak. Ugyanakkor az őshonos baranyai és Kórógy-vidéki szlavóniai magyarság száma „csupán" megfeleződött (–47,4% és –52,8%). A hagyományosan magyar többségű baranyai települések közül a horvátok és szerbek betelepülése, az asszimiláció miatt a kiemelten fejlesztett Bellye és Hercegszőlős 1961-ben vált horvát (ez utóbbi 1981-ben szerb), Karancs 1971-ben szerb többségűvé. Szlavóniában a magyar többségét legtovább megőrző települések közül Lacháza 1971-ben, Grbavac és Budakóc 1981-ben vált horvát többségűvé. Az elmúlt évszázadra is érvényes megállapítás, hogy az elhorvátosodás a római katolikus magyarok körében zajlott le leghamarabb és leggyorsabban, míg magyarságát legtovább mind Szlavóniában, mind pedig Baranyában a reformátusoknak[58] sikerült megőrizniük.

[58] Ez igaz a Dráva-parti Légrád evangélikus magyarjaira is.

2.7. Az 1991 utáni időszak

A horvátországi magyarság 1991–1998 között túlnyomórészt szerb megszállás alatt lévő, háború sújtotta etnikai területének bemutatása a jelenlegi újjáépítési időszakban még szinte lehetetlennek tűnik. A legutóbbi, közvetlenül a szerb-horvát háború kitörése előtt 1991. március 31-én lefolytatott népszámlálás szerint az itteni magyarság etnikai-földrajzi, demográfiai jellemzői a következők voltak. Ez időpontban a mai Horvát Köztársaság területén 22 355 lakos (0,47%) vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 19 684 fő (0.4%) magyar anyanyelvűnek. A magyar nemzetiségűek közül 40% (8956) volt Baranya, 6,5% (1445) a szlavóniai őshonos nyelvszigetek (Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Lacháza), 10.3% (2298) Eszék, Vukovár, Vinkovci városok, 26,6% (5943) a szlavóniai szórványok lakója. Abszolút vagy relatív magyar többségét csupán 10 baranyai[59] és 5 szlavóniai[60] falu tudta csak megőrizni *(4. ábra)*. A horvátországi magyarság demográfiai jövőjét, fennmaradását már a háború előtti évtizedekben is kétségessé tette – katasztrofális elöregedésük[61] mellett – az a tény, hogy csupán 22,6%-uk (5058) élt olyan településen, ahol arányuk meghaladta az 50%-ot. Ugyanakkor 54,8%-uk olyan településen küzdött egyre kisebb reménnyel identitásának megőrzéséért, ahol arányuk még a 10%-ot sem érte el. A szülőfalujukból városokba költözött, fiatal magyar generációk elhorvátosodásának eredményeként a magukat magyarnak vallóknak csupán 35,8%-a élt városokban. Az elhorvátosodásnak leginkább kitett római katolikusok aránya a magyarok körében 72,4%-ot, az itteni magyar identitás oszlopainak számító reformátusoké 24,9%-ot ért el. A magyar falvak közül Kórógy, Kopács, Várdaróc, Laskó és Csúza számított református többségűnek. Vörösmarttól eltekintve ezen falvak adták a horvátországi magyarok legnépesebb (500-900 fős) közösségeit is.

Az imént leírt magyar etnikai térszerkezetet semmisítette meg az 1991 tavaszán kirobbant szerb–horvát háború (*5. ábra*). A vészjósló eseményeket követően 1991 nyarán a Jugoszláv Néphadsereg (JNA), a felfegyverzett helyi szerb kisebbség és szerbiai félkatonai alakulatok 1991. július 3. és szeptember 3. között elfoglalták Baranyát, a kelet-szlavóniai szerb etnikai területeket, a magyar Kórógyot, majd november 17-én – közel hat hónapos ostrom után, a horvát honvédelem szimbólumává vált – Vukovárt.[62] November 24-én öt hónapos ostrom után a szlavóniai magyarok másik legfontosabb települése, Szentlászló is elesett. Ezzel Kelet-Horvátország területén 2500 km^2, 99 ezer horvát, 69 ezer szerb és 14 ezer magyar lakóhelye, a horvátországi magyar etnikai terület szinte teljes egésze szerb-jugoszláv megszállás alá került, mely később „demilitarizált" területként, de mint a „Szerb Krajina Köztársaság" részeként 1992. április 10. és 1998. január 15. között az UNPROFOR majd végül az UNTAES alakulatainak ellenőrzése alatt állt. A szerb para-

[59] Abszolút magyar többség (1991): Vörösmart, Nagybodolya, Csúza, Sepse, Laskó, Várdaróc, Kopács, Újbezdán, relatív magyar többség (1991): Kiskőszeg, Kő.

[60] Abszolút magyar többség (1991): Kórógy, relatív magyar többség (1991): Szentlászló, Haraszti, Csák, Krestelovác.

[61] Az elöregedési index (100 gyermekkorúra jutó idősek száma) Horvátország magyarjainál: 269,4 (!), az össznépességnél: 90,1, Magyarország esetében: 92,2 volt 1991-ben. Ekkor a horvátországi magyarok 29,8 %-a számított 60 évnél idősebbnek. Horvátország össznépessége esetében ez csak 17,4%-ot ért el.

[62] L. *Crkvenčič, I.–Klemenčič, M.* 1993 Aggression against Croatia, Central Bureau of Statistics, Zagreb, 54-57.

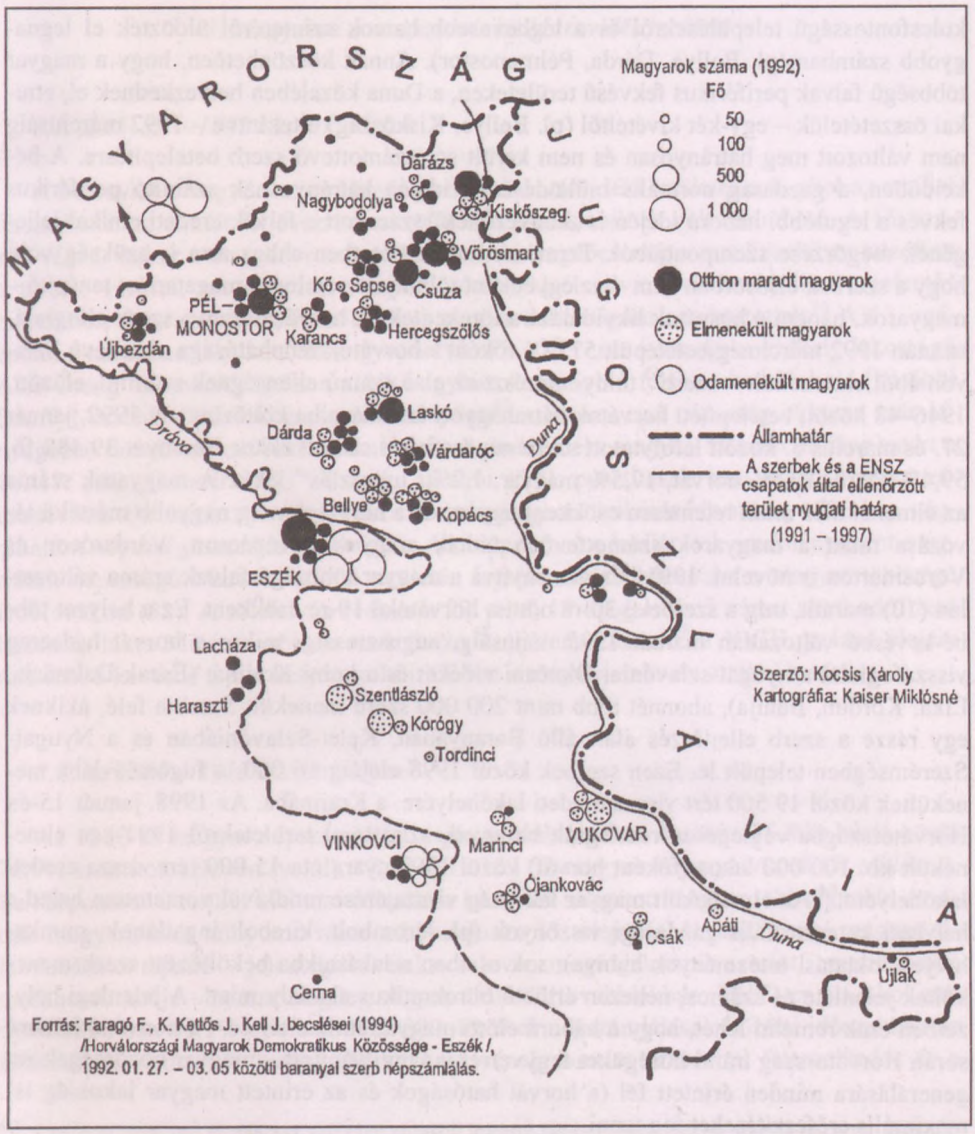

5. ábra. A kelet-horvátországi magyarok és az 1991. évi háború

militáris csapatok kegyetlenkedései, pusztításai elől 1992 márciusáig – az 1991-ben magukat jugoszlávnak vallókkal együtt – a baranyai horvátok 68%-a (kb. 16 000 fő), a magyarok 23-42%-a (kb. 2000-5000 fő menekült Magyarországra illetve a horvát frontvonal mögé. A baranyai magyar menekültek számát illető bizonytalanság abból ered, hogy az 1991-es jugoszláv népszámlálás időpontjában csupán 8956 lakos merte-akarta vállalni magyar nemzetiségét. míg becslésünk szerint a feltehetően magyar származású, magát „jugoszlávnak" vallókkal együtt számuk 12 000 lehetett. A horvátokat és magyarokat a

kulcsfontosságú településekről és a leghevesebb harcok színteréről üldözték el legnagyobb számban (pl. Bellye, Dárda, Pélmonostor). Annak köszönhetően, hogy a magyar többségű falvak periférikus fekvésű területeken, a Duna közelében helyezkednek el, etnikai összetételük – egy-két kivételtől (pl. Bellye, Kiskőszeg) eltekintve – 1992 márciusáig nem változott meg hátrányosan és nem került sor számottevő szerb betelepítésre. A békeidőben, a gazdaság normális működésének idején hátrányosnak számító periférikus fekvés a legutóbbi háború idején is „kedvezőnek" számított e falvak eredeti etnikai jellegének megőrzése szempontjából. Természetesen ez esetben ehhez arra is szükség volt, hogy a szerbek elsősorban nem – az egyébként többnyire semleges magatartást tanúsító – magyarok, hanem a horvátok likvidálására törekedtek. A horvát Baranya szerb elfoglalása után 1992 márciusig betelepült 5737 – főként a horvátok fennhatósága alatt lévő Szlavóniából elmenekült – szerb[63] túlnyomórészt az első számú ellenségnek számító, előzött, 1946–48 között betelepített horvátok hátrahagyott üres házaiba költözött. Az 1992. január 27. és március 5. között lefolytatott szerb népösszeírás szerint ekkor Baranyát 39 482 fő, 59,4% szerb, 19,5% horvát, 17,5% magyar, 1,2% „jugoszláv" lakta. A magyarok száma az elmenekülés miatt tetemesen csökkent ugyan, de a horvátok még nagyobb mértékű távozása miatt a magyarok számottevően tudták arányukat Kopácson, Várdarócon és Vörösmarton is növelni. 1991-hez viszonyítva a magyar többségű falvak száma változatlan (10) maradt, míg a szerbeké 30-ra nőtt, a horvátoké 10-re csökkent. Ez a helyzet többé-kevésbé változatlan maradt 1995 májusáig, augusztusáig, mikor a horvát hadsereg visszafoglalta a nyugat-szlavóniai Okučani vidékét és a knini Krajinát (Észak-Dalmácia, Lika, Kordun, Banija), ahonnét több mint 200 000 szerb menekült Szerbia felé, akiknek egy része a szerb ellenőrzés alatt álló Baranyában, Kelet-Szlavóniában és a Nyugat-Szerémségben települt le. Ezen szerbek közül 1998 elejéig 16 000, a Jugoszláviába menekültek közül 19 500 tért vissza eredeti lakóhelyére, a Krajinába. Az 1998. január 15-én Horvátországba véglegesen reintegrált baranyai, szlavóniai területekről 1991-ben elmenekült kb. 100 000 lakos (főként horvát) közül 1997 nyara óta 15 000 tért vissza eredeti lakóhelyére.[64] Az elmenekült magyar lakosság visszatérése rendkívül vontatottan halad a helybeli katasztrofális gazdasági viszonyok (pl. lerombolt, kirabolt ingatlanok, munkahelyek, oktatási intézmények hiánya), sok esetben a lakásaikba beköltözött szerb menekültek jelenléte és számos, nehezen érthető bürokratikus akadály miatt. A jelenlegi helyzetben csak remélni lehet, hogy a háború előtti magyar etnikai tér és – a honvédő háború során Horvátország iránti hűségüket fegyverrel is kinyilvánított – magyar közösségek regenerálására minden érintett fél (a horvát hatóságok és az érintett magyar lakosság is) maximális erőfeszítéseket fog tenni.

[63] *Ćurčić, S.–Kicošev, S.* 1993 Development of the population of Baranya, Beli Manastir – Novi Sad, 81.

[64] A menekültekkel kapcsolatos adatok forrása: Displaced persons and refugees in Republic of Croatia, Report of the Office of Displaced Persons and Refugees, Government of the Republic of Croatia, Zagreb, 11 May 1998.

3. Magyarok a mai szlovéniai Muravidék területén

3.1. A 15. sz. – 1867 közötti időszak

A Muravidék[65] egyike azon kárpát-medencei határvidéki területeknek, ahol az etnikai térszerkezet az elmúlt fél évezredben többé-kevésbé stabilnak volt tekinthető. A 15. század végén, mikor a magyar–vend etnikai határ lényegében már a mai közelében húzódott a terület városai, mezővárosai túlnyomórészt (Alsólendva, Dobrónak) illetve jelentős mértékben (Muraszombat, Felsőlendva) magyar lakosságúnak számítottak.[66] A 13. századtól a korábban lakatlan, erdős gyepűelvére, a 10-11. sz. óta magyar-székely lakosságú Alsó-Őrség szomszédságába a vidék nagybirtokosai (pl. a felsőlendvai Hohold [későbbi Bánffy] család) által fokozatosan betelepített[67] szlovén-vend népesség ekkorra már lényegében birtokba vette mai etnikai terét. A muravidéki magyar–szlovén etnikai határt a 16.-17. századi határvidéki háborúk, alkalmi török pusztítások sem módosították számottevően. Ezt támasztja alá a Rákóczi-szabadságharc bukását követően, 1720-ban végrehajtott népességösszeírás elemzése is. Ez időpontban a hadjáratok eredményeként megritkult népességű Muravidék mai területén legtöbb adózó háztartást a magyar többségű Dobrónakon (52), Alsólendván (44) és a 22 vend, 19 magyar és 5 német nevű adófizető háztartás lakta Muraszombaton írtak össze.[68] A Vendvidéken[69] a XVIII. század elejére már többé-kevésbé a mai helyén stabilizálódott a magyar–szlovén etnikai határ.

3.2. Az 1867 – 1919 közötti időszak

Az 1880-as magyar népszámlálás idején a Muravidéken összeírt 73 800 lakos közül 76,9% számított szlovén (vend), 17,8 % (13 159 fő) magyar anyanyelvűnek (*3. táblázat*). Ez időpontban a terület 176 mai települése közül 29 számított magyar többségűnek. A vidék magyarjainak túlnyomó része a hivatalosan 33 településből álló, a mai magyar államhatárhoz tapadó – jelenlegi hivatalos szlovén megfogalmazás szerint: „narodnostno mešano območje – nemzetiségileg vegyes terület" (továbbiakban: NVT)-en élt, ahol arányuk 1880-ban 86,2%-ot ért el. Az 1880–1910-es népszámlálások közötti időszakban az államalkotó nemzet, a magyarság anyanyelvének mint a társadalmi felemelkedés és a

[65] A magyar nyelvben általánossá vált ezen politikai ihletésű tájnév (Muravidék) a Magyarországtól 1920-ban elcsatolt, ma Szlovéniához tartozó, a Murától északra fekvő területeket jelöli. Szlovén megfelelője a „Prekmurje", mely „Murántúl"-t jelent.

[66] L. *Csánki D.* 1894 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II., MTA, Budapest, 725–726.

[67] *L. M. Kos* 1970 Agrarna kolonozacija Slovenske zemlje, in: Zgodovina agramih panog, I. Agrarno gospdarstvo, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana

[68] Acsády I. 1896 i. m. 152–160., 168–173.

[69] Vendvidék, „Tótság". Történelmi tájnév a volt Magyar Királyság Vas és Zala vármegyéinek DNy-i peremén, a stájer határszélen, hozzávetőleg a mai Muravidéken. Nevét a helyi szlovén népességről, az ún. vendekről kapta, akik az ezeréves magyar fennhatóság alatt a német–osztrák hatás alatt fejlődött szlovén etnikumtól eltérő identitással, dialektussal rendelkeztek a 20. század derekáig (L. *Kossits J.* 1828 A Magyar országi Vendus Tótokról, Tudományos Gyűjtemény V.3–50. és *Sever, B.* 1991 Das Pomurje von A bis Z, Pomurska založba, Murska Sobota, 164).

gazdasági életben való boldogulás legfőbb zálogának a vendekre gyakorolt nagy hatása miatt a Muravidék 90 132 fős népességéből 1910-ben már 23% vallotta magát magyarnak. Ez a magyarosodás leginkább a központi szerepkörű településeken (pl. Muraszombat 1880: 13,4%, 1910: 46,9% magyar, Alsólendva 1880: 73%, 1910: 87% magyar) és a magyar–szlovén nyelvhatár közelében lévő, magyarul is tudó, de szlovén származású népesség lakta falvakban (pl. Kebeleszentmárton, Bántornya, Rátkalak) volt a legfeltűnőbb. Azonban ez utóbbi falvak és Kisfalu elmagyarosodása illetve Alsójánosfa, Mezővár, Szárazhegy elvendesedése következtében a magyar többségű települések száma 1880–1910 között 29-ről csupán 30-ra nőtt.

3. táblázat

A Muravidék mai területén élt népesség etnikai összetételének változása (1880–1991)

év	össznépesség		szlovének		magyarok		horvátok		egyebek	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1880	*73.800*	*100*	*56.725*	*76,9*	*13.159*	*17,8*	*254*	*0,3*	*3.662*	*5,0*
1910	*90.132*	*100*	*66.205*	*73,5*	*20.737*	*23,0*	*163*	*0,2*	*3.027*	*3,3*
1921	*92.295*	*100*	*74.199*	*80,4*	*14.065*	*15,2*	*791*	*0,9*	*3.240*	*3,5*
1931	*90.717*	*100*	*80.469*	*88,7*	*7.607*	*8,.4*	*566*	*0,6*	*2.075*	*2,3*
1941	*82.400*	*100*	*62.759*	*76,2*	*16.852*	*20,5*	*353*	*0,4*	*2.436*	*2,9*
1948	94.914	100	83.685	88,2	10.246	10,8	574	0,6	409	0,4
1953	93.888	100	80.615	85,9	10.581	11,3	841	0,9	1.851	1,9
1961	90.186	100	78.861	87,4	9.899	11,0	807	0,9	619	0,7
1971	90.772	100			9.064	10,0				
1981	91.016	100	79.112	86,9	8.617	9,5	1.516	1,7	1.771	1,9
1991	89.887	100	77.546	86,3	7.637	8,5	1.511	1,7	3.193	3,5
1991	*89.887*	*100*	*76.280*	*84,9*	*8.174*	*9,1*	*1.865*	*2,1*	*3.568*	*3,9*

Forrás: 1880. 1910. 1941: magyar népszámlálási adatok. 1921. 1931. 1948–1991: jugoszláv népszámlálási adatok.

Megjegyzés: A dőlt betűs adatok az anyanyelvre vonatkoznak.

3.3. Az 1919 – 1941 közötti időszak

Az I. világháborút és a magyar Vörös Hadsereg kivonulását követően 1919. augusztus 12-én a jugoszláv hadsereg bevonult a Muravidékre, melyet – a helyi szlovén (vend) lakosság tiltakozását figyelmen kívül hagyva[70] – a trianoni békeszerződés (1920) a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt. A hatalomváltás a magyar közalkalmazottak, rendfenntartó erők elbocsátását, kiutasítását, előzőleg a magyar katonaság távozását, a századfordulón már magát nyíltan magyarnak valló vendek (kb. 4000 fő) szlovénként való számbavételét eredményezte. Ennek eredményeként a Muravidéki magyarok száma és aránya az 1921-es jugoszláv népszámlálás szerint már 14 065 főre ill. 15,2%-ra csökkent. A két világháború között a Muravidék magyar államisággal és a magyarokkal nyíltan

[70] *Fall E.* 1941 Jugoszlávia összeomlása, Budapest, 61–62.

szimpatizáló, 80%-ban vend népességének elszlovénesítésére, a határvidék magyar etnikai jellegének fellazítására, megszüntetésére rendkívüli hangsúlyt fektettek. Ennek demográfiai feltételeit a szlovén közalkalmazottak és az Olaszországhoz került területekről (Isonzo-Soča völgye, Gorizia vidéke, Isztria) elmenekült szlovének, agrár telepesek betelepítésével próbálták elérni. Ekkor jöttek létre magyar etnikai területen, főként a magyar arisztokráciától (pl. Eszterházyaktól) elkobzott birtokokon a következő szlovén kolóniák: Petesháza (1921–1924), Benica (1922), Lendvahosszúfalu (1922–1934), Pincemajor, Zalagyertyános, Lendvahídvég (1925), Kámaháza (1931).[71] A két világháború közötti időszakban a kedvezőtlen természeti adottságú, a korábbi évszázadokban munkaalkalmat biztosító dunántúli magyar területektől 1920 óta államhatárral elválasztott, aprófalvas szlovén-vend területek népessége és az Alsólendva környéki, a földreformból kizárt magyar föld nélküliek egyre nagyobb tömegben vándoroltak ki munkát keresve Németországba, Franciaországba és a tengerentúlra[72].

3.4. Az 1941 – 1945 közötti időszak

A II. világháború idején, Jugoszlávia német lerohanását és felbomlását követően a Muravidék 1941. április 16-a és 1945. április 3-a között ismét Magyarország Vas és Zala vármegyéinek részét képezte. Az államhatalom ismételt megváltozásával együtt járó magyar–szlovén közalkalmazotti, katonai népcsere, migráció, a magyarul is tudó, a magyarokkal leginkább szimpatizáló vendek elmagyarosodása miatt az 1941-es népszámlálás idején a Muravidék akkori 82 400 főnyi lakosságából 20,4% (16 852 fő) vallotta magát magyar, 77,2% vend anyanyelvűnek. A magyarok aránya (82%) a NVT-n a szlovén telepesek nagy részének helyben maradása miatt azonban már nem érte el az 1910-es szintet (90,4%). A vidék két legfontosabb központjában, Muraszombaton és Alsólendva mai területén a magyar anyanyelvűek aránya 39,8%-ot ill. 93,8%-ot ért el. Eme népszámlálási időpontban feltűnő jelenségnek számított, hogy a vendeknek közel 3/4-e – a magyar állammal való ilyen módon is kifejezett szolidaritása miatt – magyarnak vallotta magát és emiatt a Muravidék népességének 1941-ben 77,6%-a (!) számította magát a magyar, 21,2%-a a vend nemzetiségűnek, annak ellenére, hogy az összlakosságnak csak 43,8 %-a tudott magyarul, 80,1%-a vendül. Az anyanyelvi statisztikákban olykor nagy ingadozást okozó, kétnyelvű – az esetben magyarul és vendül is beszélő – népesség aránya a Muravidéken akkor 23,9%-ot ért el. Későbbi háborús évek folyamán – a háborús veszteségeken kívül – a vendek (szlovének) lélekszáma 668 idegen szlovén telepesnek 1942 júniusi, Sárvárra történő internálása, a magyaroké pedig az elmagyarosodott, főként Muraszombaton és Alsólendván élt izraelita vallásúak (1941: 366 fő) 1944-es deportálása miatt csökkent némiképp.[73]

[71] Krajevni leksikon Slovenije IV. knjiga, Podravje in Pomurje, Državna Založba Slovenije, Ljubljana, 1980, 94., 101., 109., 110., 111., *Sever, B.* 1991 i. m. 71.

[72] *Nyigri I.* (szerk.) i. m. 537.

[73] *Sever, B.* 1991 i. m. 71.

3.5. Az 1945 – 1991 közötti időszak

Az 1945 áprilisában lezajlott újabb hatalomváltás az államhatalomhoz kötődő rétegek (fegyveres erők, közalkalmazottak stb.) ellentétes irányú magyar–szlovén migrációja, az internált szlovének visszatérése és újakkal való kiegészülése, a főként az 1945 júniusi, revans jellegű deportálásokkal megtizedelt magyarok félelme miatt az 1948-as jugoszláv népszámlálás időpontjában a Muravidék lakóinak csupán 10,8%-a (10 246 fő) merte magát magyar nemzetiségűnek vallani. A határ menti NVT-n a nagyarányú szlovén betelepülés miatt (szlovének: 1941: 2338 fő, 15,7%, 1948: .712 fő, 34,9%) a magyarok aránya 61,4%-ra zuhant. Különösen átformálták a határvidék legfontosabb centrumának és kőolajlelőhelyének, Alsólendvának az etnikai arculatát, melynek jelenlegi területén a magyarok aránya 1948-ban már csak 37,3%-ot ért el (1941: 93,8% magyar). Ugyanakkor Kámaháza, Pártosfalu és Kisfalu szlovén többségűvé válása miatt a magyar többségű falvak száma 22-re csökkent. Az 1940-es évektől kibontakozó szocialista iparosítás, urbanizáció és életmódváltás következtében – annak ellenére, hogy a mezőgazdasági földtulajdon túlnyomó része más szocialista országgal ellentétben magántulajdonban maradt – a népesség társadalmi és térbeli mobilitása egyre jobban megnőtt. Az egyre inkább csökkenő természetes szaporodású, a jugoszláv propaganda által egyre jobban kikezdett, megrendült identitású muravidéki magyar népesség munkahelyet keresve növekvő mértékben hagyta el őshonos településterületét, a NVT-t és szóródott szét, olvadt be a szlovén többségű, muravidéki vagy távoli, belső szlovéniai területeken (Muraszombat, Maribor, Celje, Ljubljana stb.). Az 1948–1991 közötti időszakban a Muravidék NVT-n kívüli területén élt magyarok száma 333-ról 1066-ra, a Murától nyugatra lévő, belső szlovéniai területeken élő diaszpóra magyaroké pedig 195-ről 971-re nőtt. Az 1960-as, 1970-es, 1980-as évek során pedig a nyugat-európai, főként NSZK-beli munkavállalás, kitelepülés apasztotta tovább e vidék magyarságának lélekszámát. Az 1974-es alkotmány óta ugyan jelentősen javult a muravidéki magyarság politikai helyzete, de az elöregedés, elvándorlás és az alig fékeződő természetes asszimiláció, nyelv- és identitásvesztés miatt az itteni magyar nemzetiségűek 1948-beli lélekszámuk negyedét 1991-ig elvesztették.

3.6. Az 1991 utáni időszak

A legutolsó jugoszláv népszámlálás (1991) időpontjában a magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek száma Szlovéniában 8503 ill. 9240, a Muravidéken 7637 ill. 8174 fő (8,5% ill. 9,1%) volt. A nemzetiség szerint 23, anyanyelv szerint 24 magyar többségű falu továbbra is az Őrihodos és Pince között húzódó, a magyar–szlovén államhatárhoz simuló NVT-n található, ahol a magyarok aránya soha nem tapasztalt alacsony szintre (50,3% magyar nemzetiségű, 52,5% magyar anyanyelvű) zuhant. Ezen a magyar etnikai jellegét tekintve egyre jobban „szétmálló" határzónában él a szlovéniai magyarok 80,8%, a muravidéki magyarok 89,9%-a.

A szlovéniai magyarok a Muravidéken a terület össznépességéhez hasonló mértékben számítanak rendkívül „falusiasnak" (1991: magyarok: 78,1%, össznépesség: 79,5% falusi), míg a Murától nyugatra élő, fiatalosabb korösszetételű, magasabb szakképzettségű, az

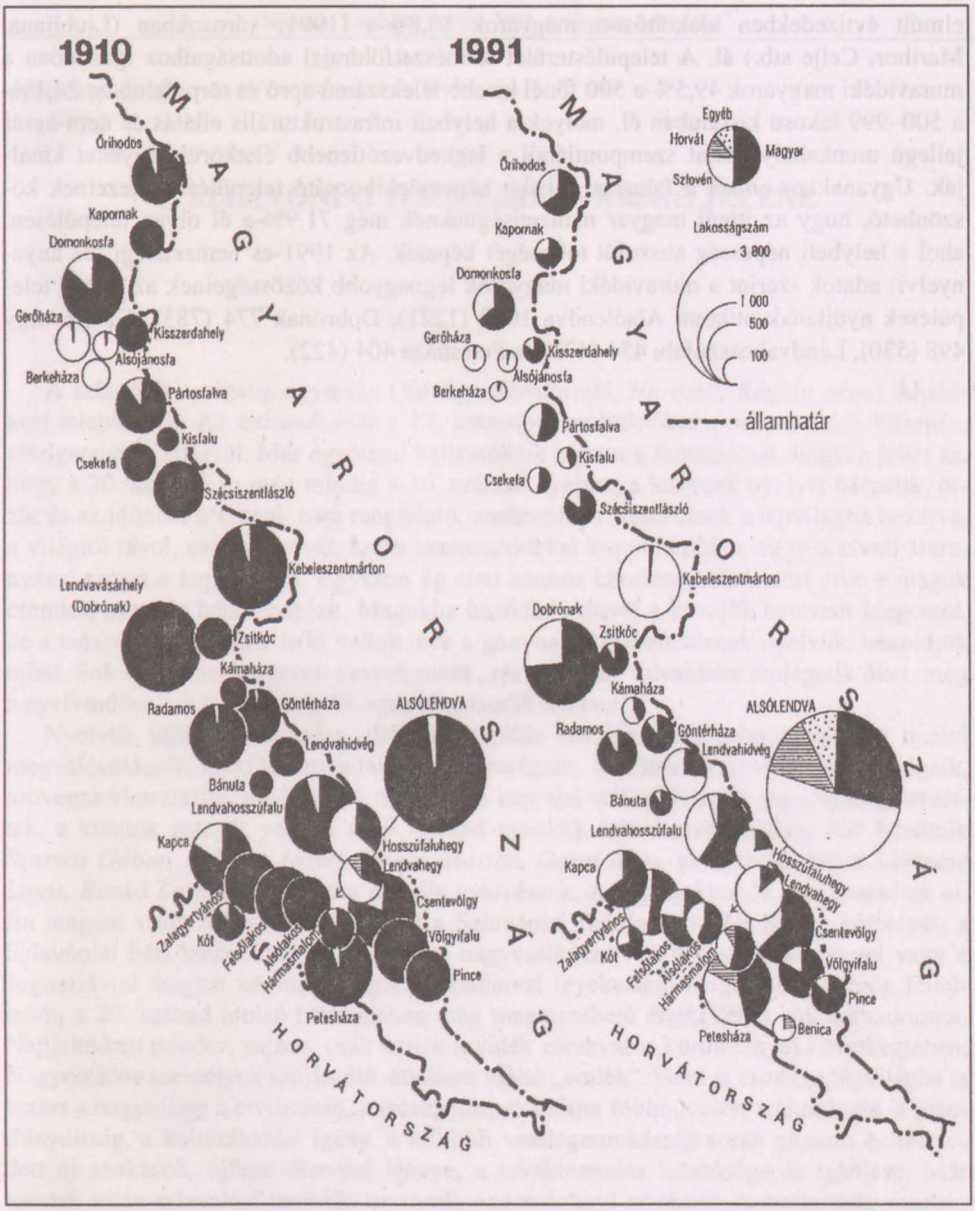

6. ábra. A mai magyar–szlovén határvidék etnikai térképe 1910-ben és 1991-ben

elmúlt évtizedekben ideköltözött magyarok 80,8%-a (1991) városokban (Ljubljana, Maribor, Celje stb.) él. A településterület természetföldrajzi adottságaihoz igazodóan a muravidéki magyarok 49,5%-a 500 főnél kisebb lélekszámú apró és törpefaluban, 24,1%-a 500–999 lakosú kisfaluban él, melyek a helybeli infrastrukturális ellátás és nem-agrár jellegű munkahelykínálat szempontjából a legkedvezőtlenebb életkörülményeket kínálják. Ugyanakkor ennek a falusias, inkább népességkibocsátó településszerkezetnek köszönhető, hogy az itteni magyar nemzetiségűeknek még 71,9%-a él olyan településen, ahol a helybeli népesség abszolút többségét képezik. Az 1991-es nemzetiségi (és anyanyelvi) adatok szerint a muravidéki magyarok legnagyobb közösségeinek az alábbi települések nyújtanak otthont: Alsólendva 1062 (1221), Dobrónak 774 (783), Csentevölgy 498 (530), Lendvahosszúfalu 454 (473) és Petesháza 404 (422).

PENAVIN OLGA

A SZLAVÓNIAI SZIGET-MAGYARSÁG JELENE

A szlavóniai sziget-magyarság (*Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Rétfalu* népe) Árpád-kori települések. Az okiratok már a 13. századból említik őket a mocsárvidék közepén, elszigetelve a világtól. Már egyetemi hallgatóként izgatta a fantáziámat, hogyan lehet az, hogy a 20. században még mindig a 16. századi nyelvet, a kódexek nyelvét beszélik, őrzik és az időnek, a kornak nem megfelelő, anakronikus életet élnek a lápvilágba bezárva, a világtól távol, csak a horvát, szerb szomszédokkal kommunikálva vagy a távoli Baranyával tartva a kapcsolatot. Egyazon ég alatt azonos körülmények között élve a maguk csendes, munkás hétköznapjait. Magukba húzódtak, mivel a közéjük betévedt idegentől, de a más vidékre eljutók is ki voltak téve a gúnynak, kinevettetésnek nyelvük, beszédjük miatt. Sok szerb, horvát átvett szavuk miatt „rác-magyar" falvakként emlegetik őket, még a nyelvtudósok is teszik ezt a 19. század második felében.

Nyelvük különös hangzása, dallama, sajátos hangképzésük, régi megőrzött nyelvi megvalósulásaik, alaktani, mondattani sajátosságaik, szókincsük, szerkezeti sajátságaik, szövegszerkesztésük, a női nyelv megléte és néprajzi relikviáik nagy szenzációt jelentettek, a kutatók seregét vonzva a 19. század második fele óta napjainkig. Járt közöttük *Szarvas Gábor, Balassa József, Hoblik Márton, Garai Ákos,* az ifjabbak közül *Lőrincze Lajos, Benkő Loránd, D. Bartha Katalin* nyelvészek. A néprajzkutatók sem maradtak el. Én magam számos beszámoló mellett a Szlavóniai (kórógyi) szótár három kötetével, a Szlavóniai hétköznapokkal, a Szlavóniai nagycsaládszervezetről szóló könyvvel vagy a Jugoszláviai magyar népmesék egyes darabjaival igyekeztem megmenteni a még fellelhetőt, a 20. század utolsó harmadában még megmenthető értékeket, a sok archaikumot. Napjainkban mindez, sajnos, csak emlék a vidék zűrzavaros körülményei következtében. Nagyon idős személyek szájján élő, átadásra méltó „emlék". Nem is csoda, a lápvilágba is betört a nagyvilág, a civilizáció, a lecsapolás, az újfajta földművelési technológia, a piacirányultság, a kulturálódási igény, a külföldi vendégmunkásság során eltanult és felszedett új szokások, újfajta életvitel igénye, a továbbtanulás lehetősége és igenlése. Már vannak saját, odavalósi tanítóik, orvosaik, egészségügyi nővéreik, technikusaik, mesterembereik, tisztviselőik. Gazdasági és művelődési szinten óriási volt a változás egészen 1991-ig. Az 1991-es háború a nagyvilágba üldözte e falvak népét is, vándorbotot kényszerített a kezükbe. Egységesen menekült az egész falu, pl. Kórógy népe.

Most lett alkalmunk egy olyan fenomén megvizsgálására, amire eddig még nem volt lehetőségünk, vagyis annak megvizsgálására, hogy egy közösségnek nyolc-kilenc éven át külföldi menekülttáborokban töltött keserves hányódása, gyötrelmei, változott körülményei, megváltozott környezete, annak szellemi és tárgyi világa hogyan hat az egyénre és a közösségre.

Mint gondolni is lehetett, a szlavóniai magyarok, közelebbről a kórógyi magyarok mint faluközösség szenvedései 1991 szeptembere óta, a magyarországi menekülttáborokban való elhelyezése, ottani golgotajárása, sínylődése megtette a magáét. Annak ellenére, hogy kompakt egészet alkottak, de másokkal együtt éltek, ki voltak téve a kinevettetésnek, gúnynak, lesajnálásnak. Hogy ne nevessék ki őket beszédjük miatt a többi táborlakók, feledve büszkeségüket, lassanként próbáltak bealakulni a helyi közösségbe, lassanlassan elsajátítva a közmagyar nyelvet, az általános ejtést, a szóhasználatot, szerkesztésmódot. Ez természetesen nyelvük, nyelvjárásuk szegényedésével járt, ugyanakkor gazdagodást is hozott a nagyközösséghez tartozás igénye. De nemcsak nyelvi változás zajlott le a menekültek nyelvi tudatában, hanem a régi szokások, normák, közösségi szabályok, kívánalmak, a hiedelmek rendszere is megbomlott, hézagossá vált, különösen a fiatalok körében, majd a középkorúaknál is, a hagyományőrző öregek még úgy-ahogy védekeztek a változás ellen, de lassan egyre fogyott a számuk. A fiatalok érzik, hogy valamit elvesztettek, kiestek a nem is oly régen még működő közösségi norma szabta viselkedési, kommunikációs normák szabta világból, megvalósulásának lehetőségeiből. Ezért írják nekem többen is: „Küldjön kórógyi szótárt vagy amit megírt a régi világról, mert már csak a maga könyveiből tudhatjuk meg, hogyan is volt régen, hogyan éltek, hogyan beszéltek." Ez már csak puszta érdeklődés, de még tudják, hogy valami széptől, értékestől fosztotta meg őket a sors, a modern világ a maga egységesítő tendenciájával.

Amíg a szlavóniai nyelvjárásról a 19. század második felében, majd a 20. század elején a kutatók mint egy monolitikus, statikus nyelvjárásról számolnak be, a 20. század végén a magyarországi menekülttáborokban élők és onnan az idén lassanként hazatérők nyelvét, annak szinkron változatát vizsgálva nagyfokú köznyelvűsödést, sztenderdizációt tapasztalhatunk a fiataloknál az asszimilálódást igényelve, a többieknél az anyanyelvi kétnyelvűség, a diglosszia tűnik szembe. Elszórtan arra is felfigyelhetünk, hogy a makroszociális háttér hatására, a politikai, kulturális tényezők hatására a nyelvcsere, a nyelvváltás tendenciája is működik. A két nyelv iránti viszonyulás változást szenved, az anyanyelv kulturális értéke, presztízse, gyakorlati hasznának mértéke a kisebbségi beszélők értékrendszerében megváltozott, csökkent. Ez nyelvi rétegződést eredményez, ami jelen pillanatban felismerhető. A többé-kevésbé archaizáló nyelv az idős (80–90 évesek) generációinál hallható, a köznyelvűsödés a táborokat megjártak nyelvhasználatát jellemzi a bilingvizmussal együtt (a fiatalság bilingvizmusa erősfokú). A maradiság jelképévé vált nyelvjárástól igyekeznek megszabadulni, az új világhoz való alkalmazkodás igénye szülte neologizmusok egy új változatot teremtenek. Az ősi nyelvjárás tehát már csak változataiban él, mindaddig, amíg nem következik be a sok és sokféle körülményváltozásnak köszönhetően a nyelvváltás.

A változás iránya: ősi nyelvjárás (nyomokban) > változatok > köznyelvűsödés > nyelvjárásvesztés ~ nyelvváltás.

Ami a népi életet, emlékeit illeti: a hagyományozás szigorú modelljeinek, körülményeinek való engedelmesség megszűnt, nincs, illetve meggyengült a közösség társadalmi ellenőrzése a változott körülmények hatására. Az ízlésváltozás, a szabályt lazító tevékenységek, vélemények, az életmódváltás, a szociális változás, a gazdasági, művelődési viszonyok, a másnyelvűekkel való együttélés mind hatnak, szegényítik, ugyanakkor újabb jelenségekkel gazdagítják pl. a hiedelemrendszert.

A régi Kórógy élete, emberei, életvitele, sajnos, már csak a mi emlékezetünkben él, a dolgozatok, könyvek alapján. A menekültéletből lassan és csak szórványosan hazatérők igénye, ízlése már más, más életet, más világot akarnak teremteni a régi romokon!

LÁBADI KÁROLY

A DRÁVASZÖG ÉS MAGYARSÁGÁNAK NÉPRAJZI KUTATÁSA

Amikor napjainkban sokak szóhasználatában felcserélődik Szlavónia és Szlovénia neve – amit semmi sem indokol, mivel több száz kilométerre fekszenek egymástól –, amikor a Drávaszöget ugyanígy megmagyarázhatatlanul Kelet-Szlavónia részeként emlegetik, elkerülhetetlen a pontosítás. A Duna és a Dráva összeszakadásában elterülő terület a Drávaszög, amelyet alakjáról nevezték Baranyai háromszögnek, valamint Drávazugnak is. Fekvése folytán a két nagy folyam ölelésében ősidők óta természetes határvonalat, megállító akadályt alkotott. Népek, kultúrák, vallások választóvonala volt ez a táj. S a történelem nagyon gyakran e végeken indította el embert és kultúráját pusztító rianásait. Már a rómaiak ezen a földön építették ki azt a limest, a védővonalat, amelynek akadályaival szerették volna elérni, hogy megfékezzék a barbárok betöréseit, s megóvják Pannónia virágzó kultúráját. A történelemben ideig-óráig, az emberi léptékű időszámításban pár évszázadig, sikerült ellent állni, ám a túlerő átcsapott rajta, s Pannóniából csak cserépdarabokat őrzött meg az idő arrafelé.

A betelepülő magyarság korán megállapodott ezen a bibliai bőséggel megáldott vidéken: gazdag halászóvizei, hatalmas ártéri erdőségei, a rómaiak óta meghonosodott és ápolt szőlőkultúrának helyszínt adó lágy hullámzású dombjai, a gabonát bőven termő szántók eszményi telephelyet kínáltak. A vidéket felszabdaló folyók, fokok, vízjárások, „vízi országutak" mentén építették fel településeiket. Falvaikat a XII. századi első okleveles említéseiktől egészen napjainkig változtatás nélkül nevezi meg a magyarság.

1991-ben a Drávaszögben, melyet a horvát közigazgatás Baranyának nevez, s 1147 km^2 területű, kereken félszáz, többnyire apró települést tartottak nyilván ezen a háromszög alakú területen. Ebből mindegyiken, de legfőképpen tízben *(Vörösmart, Csúza, Hercegszőllős, Sepse, Kő, Karancs, Laskó, Várdaróc, Kopács és Bellye)* él a magyarság zöme. Elférnének egyetlen alföldi faluban.

A Drávaszög népe örökös adventban élt. Az első nagy dúlás után is századoknak kellett eltelni, hogy Pannónia romjain újból kisarjadjon a kultúra képzeletbeli leégetett füve. Csak a XIV–XV. század tájára alakultak ki azok az apró mezővárosok, amelyek a Duna benyúló öbleinek partján vagy hajózható ágainak mentén vizahalászatból, gabonatermesztésükből és a szőlészetből, a nemes borok jövedelméből annyit halmozhattak fel, hogy abból már közcélokra is jutott. Kolostori iskolák működhettek Laskón és Vörösmarton, ahol elsősorban a ferenceseknek, a pálosoknak köszönhetően a legtehetségesebb gyerekek számára először csillant meg a kitörés lehetősége a tudományos pályák felé.

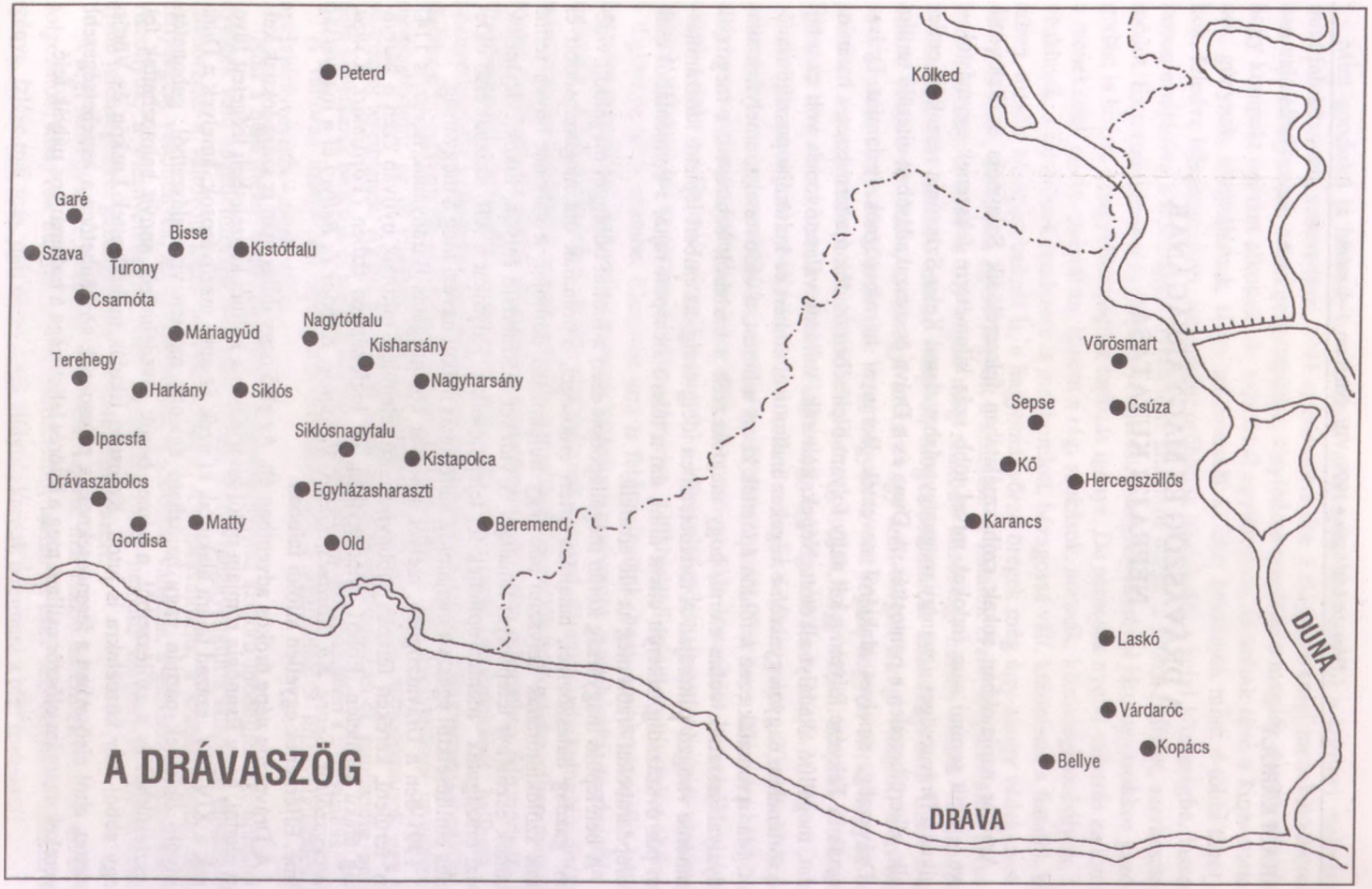
Peterd
Kölked
Garé
Bisse
Szava
Turony
Kistótfalu
Csarnóta
Nagytótfalu
Máriagyüd
Kisharsány
Terehegy
Nagyharsány
Harkány
Siklós
Vörösmart
Sepse
Csúza
Siklósnagyfalu
Ipacsfa
Kistapolca
Kő
Drávaszabolcs
Egyházasharaszti
Hercegszöllős
Matty
Gordisa
Old
Beremend
Karancs
Laskó
DUNA
Várdaróc
Kopács
Bellye
A DRÁVASZÖG
DRÁVA

Laskó mezővárosából vezetett az első keskeny palló Európa egyetemei felé.[1] *Laskai Demeter* volt az első kiválóság, akinek nevéről csak alig pár esztendeje tudunk, amióta a dalmáciai Šibenik ferences kolostorában előkerült latin nyelvű kódexe, amelybe egy ötsoros magyar nyelvű könyörgést is beírt. Ez az Ómagyar Mária-siralom utáni második legrégibb verses nyelvemlékünk. Laskón serdült ifjúvá *Laskai Osvát*, aki a Ferenc-rend szerzetesközösség tagja lett, majd a magyarországi rendtartomány főnökévé választották. Nagy hatású prédikációgyűjteményei közül a *Biga salutis*-t (Üdvösség szekere) és a *Gemma fidei*-t (A hit bimbaja) a művelt Európa szívesen lapozgatta. A magyar tudománynak a XVI. században ez a mezőváros adta *Laskai Csókás Pétert*, a tíznyelvű Calepinus-szótár magyar anyagának íróját vagy a nevezetes Aesopus-fordítót, *Laskai Jánost*. E korban a külhoni egyetemek bursái, anyakönyvei őrzik a bellyeiek, karancsiak, hercegszöllősiek, kopácsiak, daróciak és veresmartiak nevét. Több tucatnyi drávaszögi fiatal tanult a nevezetes wittenbergi vagy más külhoni egyetemen. Aránytalanul sokan származtak erről a kis területről, mert apáik felismerték, hogy a tudás az egyetlen olyan fegyver, amely a kisebbség megmaradását segíti. Közlekedőedények mintájára visszavitték tudásuk javát oda, ahonnan elindultak. Az igényességre, pontosságra, szakszerűségre szoktató szőlőkultúra és a gyermekek által haza közvetített ismeretek nyitottá és befogadóvá alakították a közösségeket. Nem véletlenül választotta *Sztárai Mihály* sem 1540 táján tényked ésének színteréül a Drávaszöget. Szellemi és anyagi segítségre is számíthatott a reformáció anyanyelven hirdetett téziseinek terjesztésekor. Laskón laktában számos zsoltárt magyarított, vallásos históriát írt, s drámaírásba is belekezdett. Laskón munkálkodva hitvitázó színműveinek meg-megdöccenő párbeszédeivel lerakta a magyar dráma alapjait.

A török hódoltság idején a messzire világító szellemi holdudvar a kalandorok mellett számos nevezetes férfiút vonzott. Legtöbbjüket rektorként vagy prédikátorként fogadták fel a közösségek. *Szegedi Kis István* laskai kisiskolásokat tanítgatva kezdte el írni a magyar neveléstudomány egyik korai kiemelkedő teljesítményét, a *Loci communest*. *Tolnai Bálint* énekszerző 1575-től 1579-ig élt a városban. A szomszédos Hercegszöllősön veszteg ültében *Kákonyi Péter* éneket szerzett *Asvérus és Eszter* históriájából. A szőlőhegyek lábára épült Vörösmart szülötte *Vörösmarty Mihály*, aki a *Megtérése históriájá*val műfajt teremtett, s a magyar barokk próza első nagy teljesítményét nyújtotta.

Az újabb advent akkor kezdődött, amikor a kitakarodó törökök végigégetették ezeket az ősi településeket, s ezekben a tüzekben emberek, könyvek, kéziratok, egy egész kultúra hamvadt el, s a felszabadító császári hadak meg még elrabolták, ami nem pusztult el. Ahogy az odavesző erő kezdett visszatérni, sorra felépültek a lerombolt templomok, kinyitották kapuikat az iskolák. A lábadozás a XIX. századig tartott, amikor is újabb rangos szellemi teljesítmények születtek. Egyetlen család pezsdítette meg az életet: a lelkész *Ács László*, az atya falukrónikát írt, egyik fia, *Zsigmond* korának nevezetes műfordítója lett, Kőrösön tanároskodott, amikor a fél Akadémia ott élt; a másik fiú, *Gedeon* Kossuth táborí lelkészeként, kísérőjeként az emigrációban ötezer lapnyi naplót írogatott össze, amely páratlanul értékes kordokumentum. Mire azonban igazából felizzott volna a szellem fénye, újból csapás érte a Drávaszöget és népét. Sokadik pusztulásának drámája a trianoni békeszerződés aláírásával folytatódott. Az 1919-ben már létrejött államalakulathoz, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták. Következményeként 1919 áprilisában a

[1] Bővebben l. *Lábadi Károly* 1984.

több száz éves magyar egyházi iskolákat államosították, s megváltoztatták a tanítási nyelvet. A nyilvános helyekre kikerültek azok a feliratok, amelyekkel a lakosságot arra figyelmeztették, hogy csak államnyelven beszéljen. A súlyos állapot 1941-ig tartott, amikor a terület rövid időre visszakerült az anyaországhoz.

1943. november 29-én Jajceban lefektették az új Jugoszlávia alkotmányos alapjait, s a föderatív formában létrejött ország része lett a Drávaszög. A Horvát Köztársaság határterületét gyarapította a Duna vonaláig. 1991-ben Jugoszlávia szétesett, Horvátország kikiáltotta függetlenségét, amelyet lelkesen üdvözölt a Drávaszög magyarsága. A függetlenség és a szabadság ízét azonban csak 1997-től kóstolhatta meg, mert addig szerb megszállás alatt élt.

Az elhúzódó bizonytalanság következtében a drávaszögi magyar lakosságból mintegy 3000 elmenekült, szétszóródott Európa, a tengerentúl országaiban, más részük az anyaországban vagy a szabad horvát területeken keresett oltalmat. Lassan-lassan csak diaszpórákban lehet rájuk találni. Exodusuk 1991-től 1997-ig tartott, a leszakított Drávaszög akkor került vissza újból Horvátországhoz, s a menekültek nagy része attól kezdve kezdett visszaszállingózni, de a nemzetiségi intézményrendszer, a gazdaság újbóli felépítése azóta sem fejeződött be.

E maroknyi népcsoportnak azonban már nem elég csak az életösztöne, hogy talpra álljon, s hagyományaiból újra feltámassza kultúráját, megnyissa iskoláit, élővé tegye egyházi közösségeit, hogy gazdasága újra termeljen. Támaszra van szüksége. Ha nem kapja meg a segítséget országától, amelyben él, anyaországától és népétől, amelyhez vér szerinti kötelékei fűzik, fekve marad, többé nem tud talpra állni.

A népesség

A területre a IX. és X. században érkeztek az első honfoglalók, a Duna menti magaslatokon alakították ki telephelyeiket. A XIII. századtól kezdődően már oklevelek is emlegetik településeiket. A határleírásokban a magyarok falvai közül megnevezik Bellyét (1212), *Csúzát* (1252), *Darócot* (1264), *Hercegszőllőst* (1330), Kopácsot (1212), *Kőt* (1289), *Laskót* (1212), *Sepsét* (1227) és *Vörösmartot* (1246). A hosszan tartó, nagy pusztításokat okozó török hódoltság ellenére is ezek a települések megmaradtak magyarnak. A XVII. században a lakosság csökkenése, elmenekülése következtében az elhagyott házakba megkezdődött a betelepülés, s ettől kezdve a községek nemzetiségi összetétele más képet kezdett mutatni. 1910-ben a következő településeken abszolút többségben még magyarok éltek: *Bellye, Csúza, Hercegszőllős, Karancs, Kiskőszeg (Batina), Kopács, Kő, Laskó, Nagybodolya (Podolje), Sepse, Újbezdán (Novi Bezdan), Várdaróc* és *Vörösmart*. 1981-re magyar többségű maradt: *Csúza, Kiskőszeg, Kopács, Laskó, Nagybodolya, Sepse, Újbezdán, Várdaróc, Vörösmart*. Ez az arány 1991-re sem változott. E 9 településen 5 063 magyar élt, a drávaszögi-baranyai, 52 településen élők összlétszámának 56,5 százaléka. Baranyában csak egyetlen pusztán, Dunaiban, ahol két főt írtak össze, nem élt magyar lakos.

A magyarság lélekszáma 1910-től így alakult:[2]

Év	Lakosság/fő	Az összlakosságból %-ban
1910	20 348	39,5
1941	24 145	46,6
1948	16 945	31,7
1971	13 437	23,9
1981	9 920	18,6
1991	8 956	16,5

A horvátországi magyarok lélekszáma:

Év	Fő
1948	51 399
1953	47 725
1961	42 347
1971	35 488
1981	25 439
1991	22 355

Horvátország népességéből magyar:

Év	Népességszám	Népességszámból %-ban
1921	3 447 549	2,4
1948	3 779 858	1,4
1961	4 159 696	1,0
1971	4 426 221	0,8
1981	4 601 469	0,6
1991	4 784 265	0,5

A horvátországi magyarság 40,06 százaléka drávaszögi, a többiek szórványokban találhatók. Nyolcvan év alatt a fogyás mértéke 56 százalék. Az 1991-ben kirobbant háborúban a lakosság jelentékeny része távozott el lakóhelyéről. Nemcsak a felnőtt, hanem a fiatalkorúak száma is nagyon megcsappant: a legnagyobb központi magyar általános iskolában, Laskón a tanulóknak mindössze egyharmada maradt, Vörösmarton szüleikkel kevesebben, az összlétszám egyharmada távozott. 1992. februárjában Mohácson létrejött a Délvidéki Református Menekült Misszió, amely a Horvátországból érkező menekülthullámból 12 ezer főt juttatott segélyhez. A Misszió 1993-ban a magyar menedékesek számát 3200-3500 főre becsülte, s kimutatása szerint Magyarország 54 településén szóródtak széjjel. Többségük a Drávaszögből menekült, kisebb részük a szlavóniai szigetmagyarság falvaiból. A menedékesek létszáma állandóan változott, s mivel pontos statisztika sohasem

[2] A demográfiai adatok kútforrásai: Népszámlálás, *Éger György* 1993., *Kocsis Károly* 1993., *Székely András Bertalan* 1994., *Bognár András* 1994., *Lábadi Károly* 1996.

készült róluk, csak becsült adatok vehetők számításba. A HMDK által összeállított lista alapján helységenként az alábbiak szerint alakult a menedékesek száma:[3]

Település	1994/fő	1991–92/fő
Bellye	370	500
Csúza	150	150
Hercegszőllős	230	200
Karancs	200	150
Kő	-	80
Kopács	400	360
Laskó	240	230
Sepse	100	80
Várdaróc	330	330
Vörösmart	250	150
Összesen:	2270	2230

A horvátországi magyar lakosság egyharmada 1991-ig homogén nyelvi környezetben, a Drávaszögben él(t), másik kétharmaduk szórványokban volt található. A területi elhelyezkedésből is következett, hogy a tömbmagyarság népi kultúrájának kutatása az elmúlt évtizedek során fokozottabb figyelemben részesült, s az 1991-es szerb agresszióig különösképpen a Duna és a Dráva összeszögellésében elterülő Drávaszög tradicionális népéletét a kutatók arányosan és részletesen feltérképezték.

Interetnikus kapcsolatok

Az összevetések, a szakirodalmi adatok párhuzamba állítása után úgy tűnik, hogy a drávaszögi magyarság és az őt körülölelő szláv, elsősorban horvát és szerb etnikum népi kultúrája között lényeges kapcsolat nincs. A megállapítás azonban csak részlegesen igaz, ugyanis ha a két etnikum közvetett egymásra hatása gyenge is, a kultúrák szintjén ez a hatás jóval erősebben érezteti jelenlétét. Ennek a kulturális szintnek hatásgyökerei visszanyúlnak egészen a honfoglalásig. Az ilyen szintű szláv hatás nem vitatható, azonban mértékében lényeges eltérések mutatkoznak a kutatói felfogásokban. A legmegalapozottabbnak az a teória látszik, amely azt hirdeti, hogy ugyan létezett ez a hatás, azonban a magyarság esetében a Kárpát-medencébe érkezésekor és utána is „az önálló és sajátos kultúrát kialakító magyar fejlődés nem vitatható."[4]

A drávaszögi magyar etnikum körében gyakorlatilag csak a XV–XVI. századtól kezdődően indult el a szlávság, a horvátok és szerbek letelepedése, s ettől kezdődően teremtődött meg a közvetett egymás rahatás lehetősége. Addig magányosan, társnemzet nélkül élt. A folyamatban kimutatható ugyanaz a súlyos következmény, amely hasonló szituációban a nyelvterület más szegletében is jelentkezett. Az a jelenség következett be fokozatosan a megnevezett századoktól kezdődően, amikor „a korábban tömbszerűen elhelyez-

[3] *Lábadi Károly* 1996. 308–310.
[4] *Ujváry Zoltán* 1995. 8.

kedő magyarság részekre, mintegy zárványokra szakad az őket körülfolyó más etnikumúak tengerében."[5] A Külső- és Belső-Drávaszög közé szláv etnikum ékelődött be, lakóterületét keleten a Duna, délen a Dráva zárta le határfolyóként, amelynek jobb partján szintén a horvát etnikum szerzett egyre nagyobb életteret. Ebben a helyzetben a drávaszögi magyarság számára elsősorban a történetileg meghatározó és megtartó tényezővé a vallási endogámia vált, miáltal a Drávaszög a dél-baranyai reformáció meghatározó színtere is lett. A XVI. századtól majdnem a XX. század első harmadáig ugyanis éppen a református vallás határozta meg a magyar falvak házasodási körzetét, amelynek határa csak ritkán nyúlt át a Drávaszög peremén. Ha előfordult, akkor is csak Baranya, az Ormánság és a szlavóniai szigetmagyarság irányába alakultak ki keskeny házasodási folyosók. Az etnikai identitás megőrzése részben a református valláshoz tartozással is azonosult. A nyelv és a kultúra megőrzésében múlhatatlan szerep jutott az iskoláknak, amelyek közül több is (Vörösmart, Laskó) a XVI. századtól napjainkig folyamatosan működött. A magyar irodalom és kultúra kiemelkedő alakjai fordultak meg ezekben a falusi oskolákban, s a tudomány széthintett magja jó talajra talált: a XVI–XVII. században az aránylag kis területről meglepő számú fiatal jutott el külhoni egyetemekre. A laskaiak, veresmartiak, hercegszőllősiek teljesítményét máig nyilvántartja az irodalom-, a művelődés- és az egyháztörténet.

Pár évszázadig egymás mellett élt két kultúra, igazából azonban nem találkoztak, közöttük csak véletlenszerű érintkezési pontok alakultak ki. Lényegében 1948-ig a magyarság megőrizte számbeli többségét a német, a horvát és szerb etnikummal szemben. Ebből a tényből kifolyólag kultúráját megőrző igyekezete is érezhetőbb. A horvát történészek[6] némelyike úgy véli, hogy a terület horvát lakossága a török kiűzése után saját anyanyelvét beszélte, nem ismerte környezetének nyelvét, a magyart. Változás csak 1848 után következett be, amikor az „elmagyarosítási"[7] törekvések felütötték a fejüket[8]. A harmadik fázis akkor következett be, amikor a terület 1918 után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett, s a korábbi arányok elveszítették fokukat és jelentőségüket, ami abban is megnyilvánult, hogy a második világháborúig tartó korszak nemzedéke már nem beszélte a magyar nyelvet, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchiában még hasznosítani tudott. A magyar kultúra hatását a népi kultúrában a viseletben, a berendezési tárgyakban és a szokásokban mutatták ki. A szobabelső berendezésekor a magyarságtól vették át a cserép- és majolikatányérokkal dekorált falfelületek kialakítását. A hozzávaló edényeket a magyarországi vásárokban szerezték be a trianoni új határok megvonása előtt.[9] A bútorfestés szokása is magyar hatásra honosodott meg: a világos vagy sötétkék alapra festett ládák, ágyvégek virágdíszítései a horvát-sokác környezetben népszerűvé váltak, s a saját nemzeti ízlésvilághoz idomultak. A családszerkezetben a nagycsalád modell hasonló felépítésben mindkét etnikumnál funkcionált: a magyarok körében felekezet néven ismerték[10], a horvátok, akárcsak a szlavóniai magyarok, zadrugaként[11] nevezték meg a több generációs, együtt, közös telken vagy házban élő közösséget.

[5] *Szabó László* 1996. 94.
[6] *Pinterović Danica* 1954. 88–89.
[7] A horvát történészek, néprajzkutatók által használt terminológia.
[8] L. *Bösendorfer* 1940. 15.
[9] *Pinterović Danica* 1954. 81.
[10] *Lábadi Károly* 1996. 132.
[11] Uo. 83.

Az együttélés következménye, hogy Baranyavár és Jagodnjak horvátsága ismert egy Maďarac (magyaros) nevű páros táncot.[12]

A néhány évszázados egymás mellett élés során a magyarság, hasonlóan a horvátsághoz, átvevővé vált. Befogadta a halászati technika néhány kellékét (pl. a hodi vamot – kaparóhálófélét[13]). A Drávaszögben a vörösbort adó kadarka szőlőfajta a hódoltság korában ugyancsak délszláv hatásra terjedt el.[14] A vörösborkultúra esetében is népünk bizonyos adaptációt végzett: nem vette át teljesen minden elemét, hanem csak a neki megfelelő részeket építette be és hasznosította borkultúrájában.

Az interetnikus kapcsolatok létrejöttében fontos színterek voltak az árucsere-folyamatok: a magyar lakosság zöme feladva korábbi hagyományos földművelési hagyományait, áttért a kertészkedésre, s a közeli nagyváros, Eszék ellátására rendezkedett be. Termékeit a piacokon, vásárokban kezdte értékesíteni. Ahhoz azonban, hogy árujukat értékesíthessék, szükség volt alapfokú nyelvi ismeretek megszerzésére. Ma már bizonyított tény, hogy „A vásárokban kialakuló interetnikus kapcsolatok alapja egy bizonyos árucsere-migráció."[15] A spontánul kialakuló interetnikus kapcsolatok létrejöttében a házassági kapcsolatok szintén fontos tényezők lettek. Elsősorban 1945 után kezdett jelentkezni a vegyes házasság, s száma napjainkig csak emelkedik. A legtöbben azonban nem a kölcsönös interetnikus hatás érvényesül, hanem az egyoldalúság jut kifejezésre: a magyar házastárs a más nemzetiségűvel kötött kapcsolatban feladja identitástudatát, kultúráját, s utódai csak ritkán tanulják meg anyanyelvüket. Ahelyett, hogy kétnyelvűek maradnának, a nyelvvesztés és a nyelvcsere árán egynyelvűvé válnak. A kapcsolatrendszert erős hatás éri a tömegkommunikáció révén is, amelyet a magyar anyanyelvi kiadványok csak ritkán tudnak közömbösíteni. Az életmódváltás, a munkásság szaporodó száma ugyancsak jelentős mértékben hozzájárult az interetnikus kapcsolatok felgyorsulásához és kiteljesedéséhez, mert azokban az intézményekben, üzemekben, amelyekben munkát vállalt a magyarság, anyanyelvén csak ritkán kommunikálhat. A hagyományos drávaszögi paraszti társadalomban az interetnikus kapcsolatok huzamosabb ideig csak lassan bontakoztak ki, vagy egyáltalán létre sem jöttek. Az egymásra utaltság és a kényszer azonban jelentékenyen lerövidítheti és meggyorsíthatja ezt a folyamatot, amely a legutóbbi évtizedek gyakorlatában be is igazolódott. A munkavállalások, a városba áramlás, az idegen nyelvi környezetben történő továbbtanulás, a piacozás lényegesen lerövidítette a feloldódást az idegen nyelvi környezetben.[16]

A legkézenfekvőbb és hatásában legjobban tetten érhető effektus a nyelvhasználatban mutatkozott meg. A magyarság lélekszámának fogyásával arányosan növekedett az asszimiláció lehetősége, valamint az idegen nyelvi, pontosabban a horvát nyelvi jelenségek felbukkanása a mindennapi nyelvhasználatban. Az 1991-es szerb–horvát háborút megelőző évtizedben a Drávaszög magyar népességének volt a legtragikusabb a fogyatkozása a nyelvterületen. E századi történelmében a trianoni új határok megvonása után

[12] *Blaževič Krešimir* 1992. 179.
[13] Bővebben l. *Lábadi Károly* 1996. 191–192.
[14] *Andrásfaly Bertalan* 1957.
[15] *Dankó Imre* 1984. 259.
[16] Az interetnikus kapcsolatok törvényszerűségei nagy hasonlósággal működnek az idegen nyelvi közegben szigetszerűen elhelyezkedő magyarság életében. Vö. *Bartha Elek* 1988. 48–58.

komoly idegen nyelvi terror érte: iskoláiban átmeneti ideig idegen nyelvű oktatás folyt, a közigazgatás nyelve többé nem a magyar lett. Felgyorsult a betelepedés és betelepítés, amely igazán jelentős méreteket a második világháború befejezése után ért el: a területre 1945 és 1948 között a szövetségi letelepedési terv keretében 11 ezer család érkezett Crna Gorából, Hercegovinából és Likából. A jelenség során történetileg kipróbált recept mozzanatai jutottak érvényre: „Az így birtokba kapott területeken az új országok vezetői az őslakosságot először közömbösíteni törekednek, saját lakosságukkal keverni és asszimilálni, hogy ezáltal népességileg igazolják a megszerzett területekhez való jogukat."[17] A megmaradás, az identitásőrzés nem könnyű küzdelmében újabb tragikus időszak jelentkezett alig egy emberöltőn belül. 1991-ben szerb csapatok szállták meg a Horvátországhoz tartozó Drávaszöget. A magyar lakosságnak majd egyharmada elmenekült, s azóta sem tért vissza szülőföldjére. A magyarság intézményrendszere időközben felbomlott, jó ideig éppen hogy működött, s a szerb közigazgatás háborús körülményei között alighogy vagy csak nagyon nehezen tudta hatását kifejteni. Megmaradásának kulcsa politikai erők kezébe került, talpraállásához múlhatatlanul szükséges annak az országnak, amelyben él, és anyaországának segítsége is.

A drávaszögi magyarság történelme során, ha jelentékeny idegen hatás érte kultúráját és identitását, a háttérben mindig politikai tényezők húzódtak meg: átmenetileg vagy tartósan a körülötte élő idegen nyelvű kisebbségből többség lett, s megszűnt befogadóvá lenni, a spontán átadás-befogadás háttérbe szorult, helyette inkább a kényszerítő eszközök igénybevételétől sem megriadó, az őslakosságra a maga kultúráját ráerőszakoló elv kezdett érvényesülni.

Néprajzi kutatások

A sok régiesség, a népköltészet, a szokáskultúra archaikus vonásai már a múlt században felkeltették az érdeklődést: a Bellyén 1819-ben született, gyermek- és ifjúkorát Laskón eltöltő Ács Gedeon, a neves lelkész, az európéer gondolkodású férfiú, az 1848-as magyar szabadságharc támogatója, Kossuth Lajos tábori lelkésze, az emigrációban követője, a közismert naplóíró figyelme ugyanis már az 1840-es esztendőktől ráirányult a drávaszögi népéletre. Az amerikai emigrációjában és az itthon is gondosan vezetett majd ötezernyi lapos feljegyzéseiben a Dráva-vidék falvairól és embereiről, népi életéről ma is meglepőnek számító hitelességgel, pontossággal és részletességgel szólt. A népszokásokról, hiedelmekről, közmondásokról, szólásokról, népdalokról, anekdotákról, tájszavakról készített értékes és megbízható feljegyzéseket.[18]

Ács Gedeon után – aki először fedezte fel és megörökítésre érdemesnek tartotta a drávaszögi népélet mozzanatait – a vidékről nyomtatott leírásokat hasonló témával csak néhány évtizeddel később jelentettek meg: a budapesti Magyar Nyelvőr az 1880-as évekből közölt híradásokat a drávaszögi falvakból. *Demjén Kálmán* és *Császár Lajos* tanítók főképpen nyelvi adatokat jelentettek meg, de gyűjtéseikben akadnak népköltészeti műfa-

[17] *Ujváry Zoltán* 1995. 228.
[18] Néprajzi vonatkozású feljegyzései megjelentek: *Lábadi Károly* 1992.

jok is: anekdoták, népi játékdalok, mondókák, mesék, mondák.[19] Rajtuk kívül huzamosabb ideig nem akadt senki, aki hírt adott volna a vidék gazdag népéletéről és folklórjáról. *Várady Ferenc* 1896-ban megjelent monográfiájában, a Baranya múltja és jelenjében[20] szólt lelkesedéssel a táj színes szokásairól és népéletéről, de az ő lelkesedése sem volt elég ahhoz, hogy tartósan megakadályozza a Drávaszög kicsúszását az érdeklődés látóköréből. A kíváncsiság, a megismerés lángja hosszabb szünet után a *Táj- és Népkutató Intézet* 1941-es kopácsi jelenléte nyomán kezdett újból pislákolni, amikor megint gyűjteni kezdték a Duna és Dráva összeszögellése között élő magyarság hagyományait. Az értékes gyűjtés azóta megjelent.[21]

Az 1940-es években a Drávaszögből legelőször a páratlanul szép és eredeti népművészet ragadta meg a kutatók figyelmét. *Gönyey Sándor* gazdagon illusztrált nagy tanulmányban rajongással számolt be a drávaszögi fökötők finomságáról, a tájból, a vízi világból merítkező díszítményekről, a páratlanul gazdag, csapongó alkotói fantáziáról, amellyel meg voltak áldva az ügyes kezű drávaszögi asszonyok. Fürge kezük nyomán születtek meg az egyedi, leheletfinom női fejfedők, a fökötők. A sok ősiséget megőrzött Kopács – amelyről a természettudós-polihisztor *Herman Ottó* is tudósított a halászatról írt könyvében – halászata sem kerülte el Gönyey figyelmét. Tanulmányban számolt be róla. Ugyanezen a helyen foglalkozott a vidék néprajzi körülhatárolásának problémájával, ezenkívül ismertette a viseletét.[22]

Katona Imre a Táj- és Népkutató Intézet munkatársaként járt először a Drávaszögben. Visszatérő kutató maradt, akinek a mesekincs javának összegyűjtése és megjelentetése köszönhető.[23] Időközben a Drávaszöget felkereste *Penavin Olga*, az ismert kutató is, aki munkatársaival egyéb műfajok mellett szintén gyűjtött meséket is.[24] A mesegyűjtésbe bekapcsolódott *Pataky András* is, aki tucatnyival gazdagította a kopácsi népmesék számát.[25]

A baranyai táj múltjának kutatásához, az érdeklődés felkeltéséhez, a népélet, a népköltészet megismerése iránt nagy ösztönzést jelentett *Baranyai Júlia* esszéstílusban megírt könyve, a Vízbe vesző nyomokon.[26] A szerző a fő hangsúlyt a Drávaszög művelődéstörténetére helyezte, ám a népélet kutatója is bőséges utalásokat talál benne. Részben e munka előzménye, előkészítése volt a falukrónikája.[27]

Az 1970-es évek közepén, illetve végén született meg az a terv, amely azt tűzte ki célul, hogy összegyűjtse és bemutassa a drávaszögi műfajokat. Kidolgozóinak, *Katona Imrének* és *Lábadi Károlynak* a szeme előtt az lebegett, hogy a részmunkálatok révén majd kikerekedik a Drávaszög néprajzi monográfiája. A tervszerű feltárás eredményeként

[19] *Demjén Kálmán* 1887–1888. XVI–XVII. 283–285., 330–332.; 473–474., 572–573.; 44–45., 185.; 237–238., 1886, XV. 372–373.; 424–425., 1887, XVI. 134–135., 1887, XVI., 187–188., 1887, 429–430., 1887, XVI., 471., 1888, XVII., 43.; 48; 185.; 278.; 379.; 432.; 472.

[20] *Várady Ferenc* 1896.

[21] *Lábadi Károly* 1994.

[22] *Gönyey Sándor* 1944. 38–64.

[23] *Katona Imre* 1947., 1972.

[24] *Penavin Olga* 1984.

[25] *Pataky András* 1964. 205–221.

[26] *Baranyai Júlia* 1976., 1977.

[27] *Baranyai Júlia* 1961.

jelent meg a drávaszögi magyar balladákat közreadó kötet,[28] mely 52 balladatípus 133 változatát tartalmazza.

A kisepikai prózaműfajokat bemutató sorozat első könyveként a drávaszögi magyar találósok jutottak el az olvasóhoz.[29] Tíz helységből 856 típusnak 4842 változata került elő. Csoportba sorolásuk, elrendezésük a legkorszerűbb nemzetközi szempontok alapján történt, s azóta is a műfajt kutatók megkerülhetetlen gyűjtése lett. A kisepikai folklórgyűjtések második köteteként a proverbiumok kerültek kiadásra.[30] Tizenegyezernél is több szólásfélét sikerült összegyűjteni, s a gazdag anyagban értékes történeti rétegek, foglalkozási és egyéb proverbiumcsoportok különíthetők el. Olyan válogatás készült belőle, amely a főbb, majd 3000 darabra rúgó típusokat foglalja magába, és jól érzékelteti a műfaj sajátosságait. A könyv az egész magyar nyelvterületen először tesz kísérletet arra, hogy folklórszempontok alapján mutassa be egy nagyobb összefüggő terület szólásféléit.

Újabb „műfajfeltárással" gyarapította a drávaszögi néprajzi kiadványokat *Lábadiné Kedves Klára*. Munkáiban[31] a gyermekélet páratlanul gazdag képe rajzolódik ki.

Időközben a műfajokra szélesebb rálátást biztosító antológia[32] is megjelent: abban különbözik a szokványos válogatásoktól, hogy nemcsak a megjelent, hanem a kéziratban lappangó recens anyagból is válogat.

A művelődéstörténettel rokonszenvezve született meg a drávaszögi iskolatörténetet összegző és a templomok históriáját tárgyaló, néprajzi vonatkozásokat is gazdagon tartalmazó két kötet.[33]

A drávaszögi magyarság népi kultúrájáról az összegezés akkor készült el, amikor a népcsoport a legnagyobb veszélyben élt, kultúrája és léte is fenyegetett volt. A Drávaszög Ábécé[34] majd kétezer szócikkében számtalan illusztráció kíséretében fogalmazódik meg az a népi tudás, amit e népcsoport szorgos méhecske módjára az évszázadok során összegyűjtött.

A szlavóniai szigetmagyarság, Kórógy, Szentlászló, Haraszti és Rétfalu népéről szóló gyűjtések, melyek kiválóan alkalmasak a két népcsoport között fennálló rokonság kutatására, már a múlt században megjelentek, s azóta kisebb-nagyobb intenzitással és rendszerességgel folytatódtak.[35] A legkiemelkedőbb eredményeket *Penavin Olga* érte el. Három kötetben megjelentette a szlavóniai magyar népnyelvi szókincset.[36] Nemcsak tájszótárt állított össze, hanem a kötetek lapjai a néprajznak is gazdag tárházai. A szórványokban élő magyarság népi kultúrájáról ennél jóval szegényebbek az ismereteink. Legfőképpen csak a *Magyar Képes Újság* régi évfolyamainak cikkeiből tájékozódhatunk, valamint egy-két nemrég megjelent tanulmány[37] érinti a témát.

Az eddig elkészült összegezések és résztanulmányok zöme többnyire egyszemélyes műhelyben készült. A kutatások segítésében 1991-ig tényezőként említhető a *Horvátor-*

[28] *Katona Imre–Lábadi Károly* 1980.
[29] *Lábadi Károly* 1982.
[30] *Lábadi Károly* 1986.
[31] *Lábadiné Kedves Klára* 1984.; 1989.; 1995.
[32] *Katona Imre–Lábadi Károly* 1986.
[33] *Lábadi Károly* 1993.; 1994.
[34] *Lábadi Károly* 1996.
[35] A részletes bibliográfia olvasható: *Penavin Olga* 1983.
[36] *Penavin Olga* é. n.
[37] *Bernics Ferenc* 1994.; *Arday Lajos* 1994.

szági Magyarok Szövetsége és lapja a Magyar Képes Újság, mely Örökségünk címmel az 1970-es évektől a lap megszűnéséig néprajzi rovatot jelentetett meg. A HMSZ tíz megjelent évkönyvkötete ugyancsak bőségesen közölt az embertudomány, a néprajz tárgykörébe tartozó tanulmányt.

Az 1991-es háború a magyarság intézményrendszerét szétzilálta, s nehézségek révén kezdődhetett meg a talpraállás, mely máig sem fejeződött be igazán. A Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége abból a célból jött létre, hogy felvállalja a horvátországi magyarság érdekvédelmét. Havilapot, a *Horvátországi Magyarságot*, mely többnyire a magyarság létkérdéseit feszegető és dokumentáló cikkek, tanulmányok megjelentetésére vállalkozott, később hetilapot *Új Magyar Képes Újság* címmel jelentetett meg. Ez utóbbi szerkesztési koncepciójából azonban kiszorultak a népismereti tárgyú írások. A *Rovátkák* évkönyv öt kötete ugyancsak vállalkozott néprajzi, demográfiai, szociográfiai színezetű tanulmányok publikálására. A lehetőségek számát gyarapította a *Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság*: elkövetkező feladatai közé tartozhat főképp a szórványok népélete tudományos kutatásának megszervezése.

A sokasodó feladatok és az a sorsforduló, mely 1991-ben következett be a horvátországi magyarság életében, fontossá teszik az összefogást, az együtt munkálkodást és a tervszerű kutatást. A megszállás éveiben ugyanis a magyarság tradicionális közösségei felbomlottak, kultúrája szétzilálódott, sőt települései közül is több részben vagy teljesen megsemmisült. Éppen ezért kiemelt feladatként kell kezelni azokat a törekvéseket, melyek arra irányulnak, hogy minden lehetséges eszközzel dokumentálják és nyomon kövessék e hamvadó kultúrát[38]. A kutatások legfőbb területe a szétszóródás felé sodródott népcsoport élete, talpraállásának kísérlete kell, hogy legyen, ugyanis a háború következtében a magyar lakosság jelentékeny része kénytelen volt átmenetileg vagy akár tartósan is elhagyni szülőföldjét. A kutatói program példaértékű következtetéseket vonhat le azzal kapcsolatban, hogy egy számbelileg megfogyatkozott, meggyengült szellemi háttér nélkül maradt nemzeti közösségnek milyen túlélési esélyei vannak, s mely tényezők segíthetik abban, hogy kultúrája, amely a magyar nyelvterületen a legrégebbek közé tartozik, végleg ne hamvadhasson el, színfoltja végleg ne tűnjön el az ország, Európa palettájáról. Hogy értékelhető eredmények születhessenek, ahhoz nélkülözhetetlen mind a Horvát Köztársaság, mind az anyaország kutatóinak összefogása és egymás segítése. Mert a szakmai, intézményi és társadalmi hálózat hiánya mellett is a horvátországi, drávaszögi néprajzi kutatás eddig is mindig igyekezett a magyar, a horvát és a nemzetközi kutatások eredményeit felhasználva tovább lépni. Az anyaggyűjtés és -közlés mellett, ahol mód adódott, összehasonlító vizsgálatokra támaszkodott, a kölcsönhatásokat is igyekezett felderíteni a területek és népek között. Kezdettől fogva azt a szociológiai szemléletet igyekezett érvényesíteni, amely egyrészt a társadalmi hátteret törekszik megrajzolni, csakúgy mint a folklór törvényszerűségeit és összefüggéseit.[39]

[38] Részben már a megváltozott körülmények között élő magyarság életéről és szenvedéséről számolnak be az alábbi kötetek: *Kell József* 1994.; *Kelemen Dávid* 1997.; *Pataky András* 1997. 1999-től három éven keresztül OTKA-program keretében folyik a drávaszögi magyarság és népéletének kutatása.

[39] A nagy vonalakban felvázolt és könyvekben megvalósult elképzelések melletti egyéb fontos részfeladatokat feldolgozó tanulmányokról további eligazítást adnak a már emlegetett kötetek és a következő munkákban szereplő bibliográfiák: A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások II. TIT, B 1989.; *Balassa Iván* 1989.

Andrásfalvy Bertalan

1957 A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. In Néprajzi Értesítő, 49–69.

Arday Lajos

1994 Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok). Szerk.: *Arday Lajos*. Közép-Európa Intézet Teleki László Alapítvány, Bp.

Balassa Iván

1989 A határainkon túli magyarok néprajza. Gondolat, Bp.

Baranyai Júlia

1961 Gyertyafény. Sziget

1976, 1977 Vízbe vesző nyomokon. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Bartha Elek

1988 Adatok a dél-bánsági székely telepek interetnikus kapcsolataihoz. In Folklór és Tradíció VI. Budapest 48–58.

Bernics Ferenc

1994 A Julián akció. Pannónia Könyvek, Pécs

Blažević Krešimir

1992 Podaci o glazbenom folkloru Baranje u arhivu Etnološkog zavoda. In Hrvatska Baranja. In Studia Ethnologica Vol. 4. Zágráb, 175–179.

Bognár András

1994 A baranyai lakosság etnikai összetételének változása. In Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok). Szerk.: Arday Lajos. Közép-európai Intézet Teleki László Alapítvány, Bp. 109–133.

Bösendorfer J.

1940 Nešto malo a našoj Baranji. Osijek

Dankó Imre

1984 Interetnikus hagyományok vásáraink életében, különös tekintettel a magyar–délszláv kapcsolatokra. In Folklór és Tradíció I. Budapest, 258–270.

Demjén Kálmán

1886 Szólásmódok–Baranya megyeiek. In MNyr, XV. 372373.

1887–1888 Tájszók-Drávavidékiek. In MNyr, XVI–XVII. 283–285., 330–332.; 473–474., 572–573.; 44–45., 185.; 237–238., 424–425.

1887 Tréfás mondások. In MNyr, XVI. 134–135.

1887 Népmondások. Mátyás király és az öreg szántó. In MNyr, XVI., 187–188.

1887 Találós mesék. in MNyr, 1887, 429–430.

1887 Népmondák. In MNyr, XVI., 471.

1888 Történetek. Népdalok. Népmesék. Népmondák. Állatmesék. Népdalok. Gyermekmondókák. In MNyr, XVII., 43.; 48; 185.; 278.; 379.; 432.; 472.

Éger György

1993 A Drávaszög demográfiai, etnikai és vallási jellemzői a népszámlálások tükrében (1869–1981). In Régió, etnikum, vallás. Demográfiai és településtörténeti tanulmányok. Anonymus, Bp.

Gönyey Sándor

1944 A Drávaszög néprajzi elkülönülése. In Pécs szab. kir. Város Majorossy Imre Múzeumának 1942. évi értesítője, Pécs, 38–64.

1944 Drávaszögi hímzések. A Magyar Néprajzi Társaság és az Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára, Bp.

Katona Imre

1947 Csalóka Péter, Bp.

1972 Sárkányölő ikertestvérek. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Katona Imre–Lábadi Károly

1980 Erdők, mezők, vad ligetek. Drávaszögi magyar népballadák. Forum Könyvkiadó, Újvidék

1986 Szedem szép rózsámat. Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Kelemen Dávid

1997 Szentlászló. Összeállította: Kelemen Dávid. HMDK, Eszék

Kell József

1994 Kórógy. Összeállította: Kell József. HMDK, Zágráb

Kocsis Károly

1993 Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Teleki László Alapítvány, Bp.

Lábadi Károly

1982 Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok. MKÚ, Eszék

1984 Laskaiak. 2., bőv. kiadás. Eszék–Laskó

1986 Ahogy rakod tüzed. Drávaszögi magyar proverbiumok. HMSZ, Eszék

1992 Meg vagyok én búval rakva. Ács Gedeon élete és feljegyzései a XIX. századi drávaszögi népéletről. JMMT- Forum Könyvkiadó, Újvidék

1993 Oskolák a régi Drávaszögben. Pécsi Tudománytár I. Pannónia Könyvek. Pécs

1994 Kopács, a víz melletti falu. HMDK, Eszék–Budapest

1994 Istennek hajlékai a Drávaszögben. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 5. Bp.

1996 Drávaszög Ábécé. Hun–Cro, Eszék–Budapest

Lábadiné Kedves Klára

1984 Barkócakoszorú. Alfalusi (drávaszögi) népi játékszerek. HMSZ, Eszék

1989 Gyingyet-gyöngyöt asszonyának. Drávaszögi (alfalusi) népi mondókák és gyermekjátékok. HMSZ, Eszék

1995 Játékos gyermekélet a Drávaszögben és a Dráva mentén. Játékiskola II. Budapesti Művelődési Központ

Népszámlálás

1992 Popis stanovništa. 1991. Republiňki zavod za statistiku. Zagreb

Pataky András

1964 Kopácsi népmesék. In Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 205–221.

1997 Rettegő türelem. Siklós

Penavin Olga

é. n. Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III. Újvidék, Budapest

1983 Néprajzi tanulmányok. Értekezések, monográfiák 7. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék

1984 Jugoszláviai magyar népmesék I–II. Akadémiai Kiadó–Forum Könyvkiadó, Bp.–Újvidék

Pinterović Danica

1954 Etnografske karakteristike hrvatskih sela u Baranji. In Osječki zbornik Br. IV. Muzej Slavonije, Eszék

Szabó László

1996 Újranépesedés, differenciálódás, nyelvi, nemzetiségi és kulturális asszimiláció. In Társadalom, etnikum, identitás. Folklór és Etnográfia 91. Debrecen

Székely András Bertalan

1994 Horvátországi magyar sors a 90-es években. Szétszóratásban. In Horvátországi Magyarság, I. évf., 8–10. sz.

Ujváry Zoltán

1995 A magyar népi kultúra európai kapcsolatai és az etnikai identitás kérdései. In Miscellanea I. Folklór és Etnográfia 89. Debrecen

Várady Ferenc

1896 Baranya múltja és jelenje. Pécs

GÖNCZ LÁSZLÓ

NÉPRAJZI ÉRTÉKEK, KUTATÁSOK ÉS TERVEK A MURAVIDÉKEN

Néhány bevezető gondolat

Amikor a muravidéki magyar értelmiség rádöbbent az egyik legkisebb, nemzeti kisebbségben élő magyar közösség nemzettudata állapotának valós helyzetére – ez az időszak viszonylag későn, ténylegesen a nyolcvanas évek közepén állt be –, fokozatosan tudatosult benne e nemzetmegtartó értékek feltárásának igénye. Ugyanis őszintén szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy az elmúlt, kisebbségi sorsban eltöltött mintegy 6-7 évtized során jelentős mértékben csökkent a muravidéki magyarság létszáma, és még inkább visszaesett az aránya a Muravidék lakossága összlétszámán belül.

Az elcsatolás időszakában mintegy 22-23 ezerre tehető a történelmi Vas és Zala vármegyékből[1] az ún. szlovén régióhoz csatolt magyar nemzetiségű lakosok száma, ami az említett területen az összlakosságnak mintegy negyedét jelentette. Manapság a muravidéki magyarság száma a hivatalos statisztika szerint 9 ezer fő alá csökkent, ami Muravidék összlakosságának már csupán a 8%-át jelenti. Még ha ténylegesen mintegy 10–12 ezer magyar él is a Muramentén, az asszimiláció könyörtelen hatása már a felszínes rápillantás esetén is észlelhető.

Az egyik fontos érték, amire támaszkodni lehet, és amely közvetlenül hozzásegíthet a nemzeti tudat, a magyar hagyományok és értékek megmentéséhez, illetve az asszimiláció arányainak részbeni csökkentéséhez, az vitathatatlanul a néprajztudomány segítségével feltárható és bizonyítható nemzeti sajátosságjegyek, illetve a magyar közösség valós életmódjának a feltérképezése. Nem véletlen, hogy az egypártrendszer időszakában folyton azt sulykolták a muravidéki magyarságba, hogy a néprajz ez olyan tudomány, amely nem ismer különösebb etnikai határokat, hanem csupán az életmód és a szokások jelentik annak alapjait. A jugoszláv „testvériség-egység"-koncepcióba az tökéletesen beillett. Ennek a negatív folyamatnak volt a következménye, hogy az emberek tudatában mindinkább értékét veszítette a hagyományos magyar néprajzi tájegységekhez való besorolás, így sokszor még a közvetlenül ott lakók sem nyilatkoztak úgy, hogy ők pl. hetésiek vagy őrségiek stb. Természetesen nem azt kívánjuk bizonygatni, hogy az egymás mellett

[1] A történelmi Vas és Zala vármegyék Szlovéniához tartozó részét nevezik a trianoni békeszerződés után *Muravidék*nek (ez a fogalom elsősorban a muravidéki magyarság szóhasználatában vált honossá), illetve egyesek *Murántúl*nak, ami tartalmilag felel meg a szlovén *Prekmurje* meghatározásnak (az utóbbit azonban a muravidéki magyarok nem használják). Megjegyezzük, hogy a Murától délre fekvő, zömében horvátok által lakott Muraköz is egykor a történelmi Zala vármegyéhez tartozott, azonban azt a területet Horvátország kapta meg, tehát Muravidék és Muraköz esetében két önálló, nyelvi vonatkozásban eltérő területről beszélhetünk. Amint már említettük, a Muraköz lakosságának döntő többsége horvát nemzetiségű, míg a Muravidéken szlovének és magyarok élnek.

élő népek, illetve népcsoportok interetnikai kapcsolataiból, hasonló életkörülményeiből nem származnak bizonyos hasonlóságok, sőt állítjuk, hogy számos tekintetben a kölcsönhatások pozitív jelenségeit fedezhetjük fel az élet számos területén, így a néprajzon belül is. Azonban azok az állítások, amelyek a néprajz „internacionalizálására" irányultak – a kisebbség valós értékeinek megszüntetése, elhalványítása céljából, azok enyhén szólva –, számos tekintetben megalapozatlannak minősíthetők.

Néprajzi sajátosságok és kutatások a Muramentén

Fontos hangsúlyozni, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a 20. század első éveiben intenzíven foglalkoztak a Mura mentén élő népek – magyarok és nem magyarok – életmódjának, szokásainak és tárgyi néprajzának megismerésével. A két világháború között ez a folyamat szinte teljesen megszakadt, illetve elenyészővé vált, amit az első szláv állam kisebbségi asszimilációra törekvő politikájának a számlájára írhatunk.

A néprajzi, illetve néprajzi jellegű kutatás valamennyire a hatvanas években indult meg ismét, azonban az említett korszakban inkább a nyelvjárásgyűjtés és a népköltészet iránti érdeklődés keltette fel néhány szakember figyelmét (*Penavin Olga* például a Vajdaságból végzett itt gyűjtést, amire publikációiban rábukkanhatunk, illetve történik azzal kapcsolatosan több utalás is). A népdalgyűjtés a hetvenes években vált intenzívebbé, két zalai lelkes gyűjtő, *Vajda József* és *Horváth Károly* jóvoltából. Ugyancsak a hetvenes évek végétől, de erőteljesebben a nyolcvanas években kezdte meg áldozatos, szakmailag kimagasló tevékenységét a Mura menti falvakban *Kerecsényi Edit*, nagykanizsai néprajzkutató, aki egészen a mai napig segíti a muravidéki magyarságnak a néprajz terén kifejtett munkáját, törekvéseit. Számos konkrét feladat megfogalmazása, az itteni gyűjtései során összegzett sajátosságok beültetése az egyetemes magyar néprajztudományba, valamint értékeinknek a nyilvánosság elé tárása a nevéhez fűződik. Egyébként a hetvenes években jelent meg *Szentmihályi Imrének* is néhány fontos tanulmánya, amelyekben összegezte a Hetés néprajzi tájegységre vonatkozó addigi kutatásokat, valamint néhány fontos, addig még nem vagy csak részben közzétett ismeretet is az érdeklődők elé tárt.[2]

A negatív jelenségnek tehát a nyolcvanas években valamennyire vége szakadt, amit jelentős mértékben elősegített a már említett néhány lelkes magyarországi, illetve vajdasági néprajzkutató fontos tevékenysége, akik a korszaknak megfelelő tudományos módszerekkel és eszközökkel bizonyították a néprajzi hovatartozás fontosságát, valamint annak közvetlen kihatását a nemzeti tudat alakulására.

A muravidéki magyarság sorsát egyengető értelmiségi réteg nemzettudat-értelmezésében egyre fontosabb lett a néprajz szerepe, egyre többször kerültek kifejezésre a Hetést, Göcsejt, az Őrséget és a Lendva-vidéket bemutató tanulmányok, előadások. Egyre többször kerültek elő a polcokról, vagy még inkább a magyarországi közgyűjtemények könyvtáraiból a térség kimagasló, még a századforduló időszakában tevékenykedő kutatóinak jeles munkái is. Mindenekelőtt *Bellosics Bálint*ra, *Gönczi Ferenc*re, *Szente Ala-*

[2] Mindenekelőtt az Ethnographiában 1977-ben megjelent *A történeti Hetés* című tanulmányra és a Zala Gyűjtemény ugyanabban az esztendőben megjelent 7. száma *Hetés és a Lendvavidék néprajzi sajátosságai* című tanulmányaira gondolunk.

dárra és a helytörténész *Dervarics Kálmánra* gondolunk, de legalább ennyire jelentős volt az Őrség tekintetében *Nemesnépi Zakál György* munkássága is.

A muravidéki magyarság néprajzi tagolódása

Az eddigiek során is többször emlegettük a Muravidéket, illetve a muravidéki magyarságot, azért szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy a magyarlakta vidék manapság mintegy harminc települést jelent, amelyek a legészakibban fekvő *Hodos*tól (egykor: Őrihodos) a legdélibbi *Pincé*ig mintegy 50 kilométer hosszú és kb. 10 km széles sávot jelent.[3] Néprajzi tekintetben valójában nagyon nehéz szigorú határvonalat húzni a különböző tájegységek között. A viszonylag kis földrajzi területen megjelenő néprajzi tájegységek ugyanis számos közös vagy hasonló értékek hordozói. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a tájegységek sajátos, egyedi magyar néprajzi értékei is több vonatkozásban kifejezésre jutnak.

Többé-kevésbé elfogadott álláspontnak számít, hogy a ma Szlovéniához tartozó magyarlakta vidék legészakibb része – *Hodos, Kapornak,* a ma már Kapornakhoz tartozó *Domafölde* és *Domonkosfa* egykor *Bukalja* nevű része – a történelmi Őrséghez tartozik. Őrség tekintetében is valamennyire megoszlik a szakemberek véleménye arra vonatkozólag, hogy valójában a különböző történelmi korszakokban melyek voltak azok a települések, amelyek e tájegység részét alkották. A magyar honfoglalást, majd az államalapítást követő időszakban elsősorban a határvidék védelmét szolgáló lakosság területe, az ún. történeti Őrség 18 települést foglalt magába, ami az évszázadok során csupán egy-két település tekintetében változott.[4] Az eltérő véleményeknek tehát túlságosan nagy fontosságot nem tulajdoníthatunk.

Göcsej jellegzetes vonásai valamennyire behatolnak a történelmi Vas vármegye területére is, így *Domonkosfa* és *Szerdahely* az északabbra fekvő részén, majd *Pártosfalva, Szentlászló, Csekefa* és *Kisfalu,* valamint részben az egykori alsólendvai járás települései közül a mezővárosok sorába besorolt *Dobronak* is az említett néprajzi tájegység értékeit viselik magukon. Fontosnak tartom, mindenekelőtt Hetés tekintetében felhívni az érdeklődők figyelmét a fiatalabb muravidéki értelmiségi nemzedékhez tartozó *Halász Albert* néprajzkutató tanulmányára, amelyben éppen a közigazgatási, földrajzi, nemzetiségi és egyházi határok tekintetében próbálja meg az említett térséget behatárolni.[5]

A történelmi Hetést a trianoni határ kettészakította. Arról egyébként már hosszan folyó vita zajlik, hogy melyik, azaz mekkora az a terület, amit e tájegységnek tekinthetünk (az ellentétes állítások sokkal erőteljesebben jelentkeznek, mint az Őrség tekintetében elmondható). Bizonyos felfogás szerint – amennyiben a tárgyi néprajzi sajátosságait

[3] Az összefüggő magyar etnikai területet, amely a 18. századtól gyakorlatilag nem változott, csupán egy ponton szakítja meg egy szlovén falu, *Kebele,* amelynek lakosait – miután az egykori, túlnyomórészt magyarok által lakott *Kebeleszentmárton* nevű település a török időkben teljesen elpusztult – a 18. század első felében zömében Stájerországból származó, szlovén nemzetiségű telepesekkel (favágókkal, famunkásokkal) telepítették be.

[4] *Göncz László–Nagy Zoltán:* Őrségi végeken, 20–23., Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva

[5] *Halász Albert:* Hetés és Lendvavidék kapcsolatai. Muratáj 98/I., 143–153. , Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet Lendva, 1998

vesszük alapul – hetési motívumokat találunk a legtöbb Lendva-vidéki faluban, és *Dobronak*on is, amely amúgy is meghatározó szerepet töltött be e néprajzi tájegység múltjában. Dobronakon volt ugyanis a hetési falvak közös plébániatemploma és az ún. hetési temető. Az egykori mezőváros tehát közvetlen kapcsolatban volt Hetéssel, még ha e település polgárai valamennyire mindig elhatárolódtak a hetésiekhez való besorolástól. Nyilván ezt a szempontot is szem előtt kell tartani, hiszen hasonló mondható el pl. *Hídvég*ről és *Zsitkóc*ról is, vagyis azokról a falvakról, amelyek a szűkebben értelmezett Hetés peremvidékén terülnek el. Mivel Lendva, azaz a történelmi *Alsólendva* volt a századforduló időszakában a tágabb térség szellemi és gazdasági-kereskedelmi központja, így a hetési ember szükségszerűen kapcsolatba került a távolabbi falvak lakosaival is. A tárgyi néprajzban észlelhető hasonlóságok valamennyire ebből is származhatnak. A különböző értelmezésektől és vitáktól eltekintve, azt biztosan állíthatjuk, hogy *Göntérháza, Kámaháza* és *Radamos* mindenképpen, *Hídvég, Bánuta* és *Zsitkóc* feltételesen a hetési falvak ma Szlovéniához tartozó részét képezik. A kérdés persze a ma Magyarországhoz tartozó hetési terület tekintetében sem egyértelmű, hiszen *Gáborjánháza, Bödeháza, Szíjártóháza* és *Zalaszombatfa* mellett, több kutató további településeket is felsorakoztat. Kerecsényi Edit, a Hetés kiváló kutatója több ízben utalt a tájegység meghatározásának dilemmáira, egyebek mellett egy tanulmányában helyesen megállapítja, hogy a vidék két, a századforduló időszakában tevékenykedő kutatója, Bellosics Bálint és Gönczi Ferenc is csak részben voltak e tekintetben azonos véleményen, hiszen Gönczi északkeleti, Bellosics viszont déli irányban vélték határait kiterjeszteni.[6] Bellosics Bálint saját álláspontját A hetési faház című dolgozatában fejtette ki, míg Gönczi ismert, a Göcsejről és Hetésről szóló nagy terjedelmű művében vizsgálta legalaposabban ezt a kérdést.[7] Manapság – a Hetés tájegység néprajzi határait illetően – a néprajzkutatók leginkább Szentmihályi Imre által, a hetvenes években közzétett tanulmányában megállapítottakat tekintették helyénvalónak (e tanulmányban a 2. lábjegyzetben hivatkoztunk arra).

Sajátos a szűkebben értelmezett Lendva-vidék helyzete. A tárgyi néprajz tekintetében – amint arra már történt utalás – szoros kapcsolatban vannak a térség falvai a hetési településekkel, de a kimondottan göcseji sajátosságok is megtalálhatók Pincétől *Csentéig*, valamint *Petesházáig*, és Lendvától nyugatra, közvetlenül a Mura mentén elhelyezkedő falvakban (a két *Lakos, Gyertyános, Kapca* és *Kót*). Lendva-vidékről azonban inkább mint afféle kulturális mikrorégióról volt divat beszélni, ami nem mond ellent a hetési és göcseji motívumokat egyaránt tartalmazó értékeknek. Már *Szente Arnold* is Néphit és népszokások címmel, a Lendva-vidék néprajzáról írt tanulmányt, tehát valamennyire a Lendva-vidéket is önálló, vagy inkább talán sajátos tájegységként fogta fel.[8] Sajátosságát még inkább színessé teszi a Lendvahegy kedvező lankáin már néhány évszázada meghonosodott, ma is intenzíven művelt szőlőtermelés és borkultúra, amihez gazdag hagyomány- és szokásvilág fűződik.

[6] *Kerecsényi Edit:* Hetés kiterjedése és legfőbb néprajzi sajátosságai. Muratáj 98/I., 133–139., Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet Lendva, 1998

[7] *Bellosics Bálint:* A hetési faház. Ethn. VIII. 88–103. – 1897.: *Gönczi Ferenc:* Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének e népének összevontabb ismertetése – Kaposvár, 1914

[8] *Szente Arnold:* Néphit és népszokások – A Lendva-vidék néprajza. Ethnographia IX., 1898.

Az elmúlt években a Muravidéken elsősorban az Őrséghez és a Hetéshez tartozó falvakban történtek jelentősebb kutatások. Az őrségi részben – a szakmai és szakszerű munka eredményeként – 1997-ben megnyílt a kapornaki *Helytörténeti-Néprajzi Gyűjtemény,* amely a történelmi Őrség tekintetében is jól sikerült, kimagasló létesítménynek számít. Ez kulturális, nemzettudat-erősítő és idegenforgalmi vonatkozásban egyaránt állítható. Fontos hangsúlyozni, hogy a kapornaki gyűjtemény esetében a szakmai munka felvállalása példaértékűnek tekinthető, hiszen magyarországi és szlovéniai magyar szakemberek, szervezők közösen láttak hozzá annak létrehozásához. A gyűjtemény – amely az Őrség egyik legkisebb településének, Kapornaknak egy egykor gazdag őrségi család házában és gazdasági épületeiben kapott helyet – keretében szépen berendezett az előtér, a hódosi Könye család gazdag fotóhagyatéka, az eredeti formában bemutatott konyha, a folyosón berendezett helytörténeti kiállítás, míg az egykori nagyszoba különböző használati és egyéb tárgyaknak adott helyet. Az udvaron a faragókamra és a méhes is eredeti formában lett helyreállítva.

Az állandó gyűjtemény felállításának szakmai irányítója *Nagy Zoltán* néprajzkutató volt, de a kutatásban, restaurálásban és a kiállítás felállításánál szorosan közreműködtek a Vas megyei múzeumok, anyaországi néprajzosok, régészek és egyéb szakemberek, valamint a Vas Megyei Levéltár. E tekintetben a létesítmény már a történelmi Őrség újraébresztésének alapjait viseli magán, ami egyébként a muravidéki magyarság egyik fontos célja. A kisebbségi közösség számára ugyanis létfontosságú, hogy – főleg azért, mert kis létszámú közösségről van szó – a közösség- és tevékenységszervezés során összefüggő, történelmi szempontból valós régiókban tudjon gondolkodni. Csakis akkor beszélhetünk a nemzettudat-torzulások leküzdésének némi részeredményeiről, ha a politikai határokat egyre jelképesebbé sikerül átalakítani, és a néprajzi és történelmi határok jelentik a lakosság boldogulásának alapsejtjét.

Hetés esetében egy hasonló, mennyiségileg az őrséginél valamennyire még nagyobb volumenű gyűjteményt az egykori radamosi iskolában kívánunk felállítani. Az előkészületi munkálatok már folynak, így bízunk benne, hogy a magyar államalapítás ezredik évfordulójára a terv megvalósul. Itt is fontos szempontnak számít a történelmi Hetés együvé tartozásának tudatosítása, illetve a tevékenység erre vonatkozó részének közös szervezése. A magyarországi szakemberek bevonása a kitűzött célt leginkább szolgálja, de az állandó kiállítás anyaga is Hetés egész területére kiterjed. Azt ugyanis fontos hangsúlyozni, hogy a történelmi Hetés kettészakítása katasztrofális következményekkel járt, amit a települések fejlődését illusztráló mutatók, de a térséggel közvetlenül ismerkedő megállapításai is egyértelműen bizonyítanak. A trianoni határ által bekövetkezett megosztottság ugyanis nemcsak közvetlen családi és baráti szálakat szakított meg, hanem gazdasági tekintetben is kilátástalan helyzetbe taszította ezt a vidéket. Hetésben a határ mindkét oldalán súlyos problémákat észlelünk, azonban a mai Zala megyében található falvak helyzete még a kisebbségbe rekedt szlovéniai településekénél is nehezebb. Az érintett néhány települést a térséget tényleges és természetes gazdasági, kereskedelmi és kulturális központjától, Lendvától szakították el. A fejlődés és a különböző kommunikációs folyamatok

megtorpanása, illetve visszafejlődése azzal járt, hogy a települések lakosságának jelentős hányada elvándorolt, így manapság az említett falvak népességstruktúrájára az elöregedettség a jellemző.[9] Szokatlan ugyan, de mégis említésre méltó, hogy a rendszerváltás után ezek a falvak ismét egyre erőteljesebben keresik az együttműködés lehetőségeit a lendvai, illetve muravidéki intézményekkel, és igénylik a kisebbségi intézetek segítségét (néhány konkrét programra, „segítségnyújtásra" már volt példa). Amint arra már utaltunk, a Szlovéniához tartozó hetési falvak gazdasági-szociális helyzete valamivel jobb, azonban a Muravidék nyugatibb részében fekvő falvakkal való összehasonlítás arról tanúskodik, hogy itt is jelentős gazdasági, szociális és életmódbeli hátrányokat idézett elő a trianoni döntés.

A vidéken szervezett néprajzi gyűjtőmunka mozgatórugójává vált a szegedi egyetem Néprajz Tanszéke hallgatóinak rendszeres kutatóprogramja a Muravidéken. Az említett tanszék hallgatói és tanárai 1995-től egyaránt részt vesznek a magyarlakta falvak néprajzi anyagának feltárásában, az összegyűjtött (nagy terjedelmű) anyag szakmai feldolgozásában, levéltári beiktatásában. Az együttműködés számos pozitív jelenséggel járt, hiszen a fiatal néprajzosok a terepen, sőt a határon túlra szakadt régióban tudnak megismerkedni a szakma örömeivel, fortélyaival és gyakorlati nehézségeivel, ugyanakkor a muravidéki magyarság néprajzát feltáró tevékenység szempontjából rendkívül fontos, nélkülözhetetlen feladatot végeznek el, ami a közösség önerejéből – mindenekelőtt a szakemberek hiánya miatt – nem tudna elvégezni.

A néprajzi és helytörténeti teendőket felkaroló szakintézmény (múzeum) igénye

Nagy nehézséget jelent, hogy a muravidéki magyarságnak nincsen olyan szakintézménye, múzeuma, amelynek keretében a néprajz és a helytörténet méltó helyet kapna. Terveink szerint erre a legméltóbb helyszín a lendvai várban székelő, jelenleg önkormányzati működtetésű múzeum lenne. Azonban az illetékes minisztérium ez idáig még – számos kezdeményezés, vita és javaslat ellenére – nem mutatott kellő szintű figyelmességet és hajlandóságot a probléma megoldására. Pedig a szlovén törvények biztosítanak jogi alapot a sajátos, azaz specifikus hatáskörű múzeumi gyűjtemények létrehozására. Ugyanis az általunk igényelt intézmény kimondottan a magyar, illetve magyar jellegű anyag gyűjtésére, szakmai feldolgozására, tárolására és kiállítására lenne hivatott, vagyis hatásköre csupán a tényleges magyarlakta vidékre terjedne ki. Szervezettségében kapna helyet a kapornaki (őrségi) gyűjtemény, a közeljövőben elkészülő radamosi (hetési) állandó kiállítás és azok a létesítmények (pl. a szerdahelyi fazekasműhely, további tájházak stb.), amelyek szerepelnek a muravidéki magyarság tervei között a következő 5–10 esztendőben. Fontos hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyarság körében – még ha e kis létszámú közösség ma már öt önkormányzathoz is tartozik – egyetértés van a tekintetben, hogy az ún. magyar nemzetiségi múzeum intézményét a lendvai múzeum képezze.

[9] *Göncz László:* Hetés – sziget a magyar nyelvhatár peremén c. tanácskozás megnyitóbeszéde. Muratáj 98/I. 128–132. – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet Lendva, 1998

A lendvai múzeumban több száz különböző néprajzi vonatkozású, jellegű kellék, szőttes, tárgy stb. található. Ezek részben – mindenekelőtt Kerecsényi Edit jóvoltából – fel vannak dolgozva és jegyzőkönyvezve vannak, azonban számos teendő még várat magára. Ezért szükséges a státuskérdést minél hamarabb rendezni, mert valójában az jelenthetne tényleges áttörést a muravidéki magyarság néprajzi kutatómunkája terén. Jelenleg a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet mindent megtesz annak érdekében, hogy a legfontosabb teendők elvégzése megtörténjen. Az állandó gyűjtemények felállítása, a néprajzi kutatótáborok, a néprajzi értékeink publikálása stb. helyet kap az említett intézet tevékenységében. A munka elvégzését – és erre a jövőben is mindenképpen igény lesz – a szomszédos megyék szakembereivel együtt szervezzük és valósítjuk meg, ami térségünkben már egy jól bevált munkamódszernek tekinthető.

KERECSÉNYI EDIT

A LENDVAI NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYRŐL ÉS A GYŰJTŐUTAK EREDMÉNYEIRŐL

Trianon után a Zala megyei hetési népcsoport túlnyomó része Jugoszláviához, közgyűjteményi viszonylatban pedig az 1950-es évek végén a muraszombati múzeum gyűjtőkörzetébe került.

Az első jelentősebb néprajzi gyűjtéseket Vlasta Koren, a fent említett múzeum igazgatónője végezte e vidéken, aki főleg hímzett hetési férfi és női viseleti darabokkal és pompás szőttesekkel gyarapította a muraszombati gyűjteményt.

A lendvai várban 1975-ben létrehozott Galéria és Múzeum első igazgatója, a helyi származású Király Ferenc szobrászművész hamarosan megkezdte a néprajzi gyűjtemény alapjainak lerakását, s hozzálátott a környék falvaiban még fellelhető néprajzi tárgyak összegyűjtéséhez.

Amikor 1986-ban először megtekinthettem a vármúzeum kiállításait, a kortárs képzőművészeti alkotások mellett – ezekkel a következőkben nem foglalkozom – három teremben és folyosón találtam néprajzi anyagot.

Az elsőben a környékbeli – főleg a kebelei és filóczi – fazekasok témánként csoportosított cserépedényeit, valamint egy teljes falat beborító hatalmas vitrinben helytörténeti okleveleket, céhes és egyéb iratokat, pecsétnyomókat stb. tanulmányozhattam.

Egy másikban a környező szőlőhegyek tárgyi anyagát – közte egy hatalmas, Zalára jellemző faorsós-főfás-katrócos faragott prést – nézhettem meg.

A harmadikban a kender- és lentermelés valamint a fonás-szövés eszközeit állították ki egy „fölvetett" hetési szövőszékkel, valamint különféle hímes szőttesekkel.

A hosszú folyosón, az ablaksor előtt szebbnél szebb ácsolt és tulipános ládákban gyönyörködhettünk, míg a másik oldalon, csaknem az egész falat beborító tablókon – a művész feleségének, az ugyancsak képzőművész Suzanna Király Moss-nak, főleg a hetési falvakban és a szőlőhegyek pincéiről készített rajzait csodálhattuk meg.

Sajnálattal tapasztaltam viszont, hogy az értékes gyűjtemény leltározatlan. Király Ferenc elpanaszolta, hogy az elmúlt évek során hasztalan remélte, hogy a szomszédos muraszombati, vagy ljubljanai múzeum néprajzosai segítenek neki, és annak rendje-módja szerint nyilvántartásba veszik és feldolgozzák a pusztulástól megmentett értékeket, ez nem történt meg.

Mivel az egyik szekrényben egy ritka becsű hetési asszonyi fejrevalóra, „pacsára", valamint egyéb, a hazai gyűjteményekből hiányzó ritkaságokra bukkantam, felajánlottam, hogy – immár nyugdíjas lévén – beleltározom a néprajzi gyűjteményt, sőt a megadott cí-

1. kép. Lendvahegy a vár ablakából, 1988. (A képek Berentés Tamás felvételei)

meken a tárgyak használati adatait, „életét" is igyekszem pótlólag meggyűjteni, hogy teljes értékű leírókartonok készülhessenek. A kiállításon látott mintegy 400, kb. 120 családtól gyűjtött anyagból következtethettem arra is, hány faluban és milyen munka vár majd rám, ha a tárgyak népi nevét és használati adatait fel akarom jegyezni.

E Szlovéniában végzendő, segítő szándékú társadalmi munkához sietve megszereztük a ljubljanai néprajzi múzeum és a Zala megyei hatóságok hozzájárulását, a Göcseji Múzeum ajándékozott e célra egy 18 rovatos néprajzi leltárkönyvet, a Zala megyei művelődési osztály évenként 15 alkalomra útiköltséget biztosított a munka végzéséhez.

A len és kender megmunkálásának gazdag tárgyi anyaga és legelső adatgyűjtő útjaim egyaránt bizonyították, hogy Lendva és környéke legjelentősebb háziipara még jóval Gönczi nagy művének megjelenése után is a len és kender feldolgozása, valamint a szövés volt. Munkaeszközei nagyjából azonosak, mint Zala és Vas megyében. Vésett, vagy faragott évszám, esetleg némi díszítés legfeljebb a lenbugázót és a rokkapálcát díszítette. Legértékesebbeknek az előbbiek változatos, gazdag sorozata látszott. Nagy részük nemzedékről nemzedékre öröklődött. A sérült darabokat, alkatrészeket a gazdák többnyire maguk pótolták. Ha egy család a fonást-szövést már nem tartotta kifizetődőnek, eszközeit a padlásra vagy a kamrába tette, ám kérésünkre szívesen a múzeumnak ajándékozták őket.

Rokkát viszonylag keveset kaptunk, mivel azokat a nyugati turisták már összevásárolták.

Szövőszéket, „fajsz"-ot egy-egy faluban legfeljebb 10–15 darabot láttam. Az évtizedek során rajtuk szőtt len vagy pamutos vegyesvászon kötegek még számos szekrény mélyén megtalálhatók, miként a „főszedett törölközők, vékaruhák, asztalruhák" azaz abroszok és halottaslepedők is.

2. kép. Füle Károly parasztbognár 1850 táján épített tömésháza Radamoson, 1988.

A fonál fölvetésére szolgáló „vetőszög"-et csak elvétve találtam. Terjedelmes voltuk miatt ugyanis ezeket aprították fel először tűzifának. Újonnan épített házába senki sem vitte már be őket.

A fölszedett, hímes vásznak közül Hetésre különösen jellemzőek és kiemelkedő értékűek a „hosszútörülköző"-nek nevezett félszeles, rúdra való kendők, melyeket többnyire különféle hímzés is díszít. Ezek főként lakodalmak idején játszottak szerepet. Miután több mint 100 1840–1930 között szőtt különféle hosszútörülköző készítési idejét és adatait sikerült felderítenem, világossá vált előttem a különféle hímzések kronológiája, mely időről időre változott.

Kiderült, hogy egyes „lakodalmi kendőzők" két végének sima sávját már 1870 táján is fehér „darázslépés", azaz bujtatásos, közte kevés piros pamutfonállal varrott laposhímzéssel díszítették. Évtizedek múltán a bujtatásos hímzést laposöltéses, majd már az iskolában tanult keresztszemes hímzéssel váltották fel.

Előfordult az is, hogy a fiatal leányok a nagyszülőktől örökölt kendők díszítetlenül maradt részeire újabb divatú mintákat hímeztek, sőt effélével látták el a kendőtartó rúd melletti sávot is. Más leánykák a falvédők kivarrásakor alkalmazott szároltéses motívumokból varrtak ide néhány díszítményt „Jó reggelt!" vagy „Isten hozta!" szöveggel.

Nemzedékenként, illetve időnként változott e hosszútörülközők horgolt sávjainak és rojtozásának divatja is.

Figyelmet érdemel a gyűjteményben a vászontarisznyák sorozata, főleg a piros fölszedéssel mintázottaké, melyekből fényképen is látható egy. Az iskolásgyerektől az öregapáig minden családtag részére készítettek effélét. A gyermek ezt vitte magával az isko-

lába, a nagyapa pedig a hegyi pincébe menet ilyet akasztott a nyakába néhány üres borosüveggel és az elemózsiával. E tarisznyák még manapság is fellelhetők számos falusi szekrény mélyén.

Legtöbb eredménnyel a hetési viselet anyaggyűjtése és kutatása járt. Mivel az e témával foglalkozó tanulmányok részben már megjelentek, ezúttal csak a legfontosabbakról teszek említést.

Sikerült még három hajdani asszonyi fejrevalót: fehér, hímzett pacsát találnunk. A legrégebbit, amely még „vetött pacsa" volt, néhai Magyar Örzse viselte Felsőlakoson. (1921-ben 71 éves korában halt meg és haláláig „kontyos asszony" volt.)[1] A másik kettő (89. 5. 2. Petesháza és 98. 1. 1. Radamos) újabb, finomabb gyolcsból varrott és két keskenyebb végüket gazdagabb fehérhímzés díszíti. Sajnos, arra senki sem emlékezett már, miként viselték őket a hajdani tulajdonosok.

A bokrosujjú „hetési ümög" szabása és az ingujj pántjának, „szorítujának" hímzése évtizedek során hasonló változásokon ment át, mint a hosszútörülköző két végének hímzése.

A fehér házivászon szoknyák azaz „kikliny"-ek gyűjtése szintén számos új ismerettel gazdagított.

A fent említett darabokról és a lendvai múzeum egyéb értékes viseleti anyagáról a Savaria Múzeum már nyomdában lévő, 1999-ben megjelenő konferencia-kötetében szólok bővebben.

A régi férfi viseletből kevesebb maradt az utókorra. Ezeket részben eltemették gazdáikkal, vagy elajándékozták, szétfejtették, eladták őket.

Szerencsére, mintegy 25 „darázslépés" azaz bujtatásos hímzéssel gazdagon kivarrott, egyenes szabású pálhás-vállfoltos vászoninget a muraszombati múzeum – főleg az 1960-as években – vásárolt meg. Hímzésük rajzolása, adataik részletes összegyűjtése folyamatban van.

Annyi bizonyos, hogy ezen fehér vászoningek hímzését többnyire ebben jártas asszonyok tervezték és gyakorlott hímzőasszonyok varrták ki, ezért oly tökéletesek. Munkájukért természetbeni juttatást – fuvart, földjük megmunkálását, terményt, húsfélét – kaptak viszonzásul.

A muraszombati gyűjteményben található mintegy 15 db 4-5 szeles hetési gatya, kb. ugyanannyi fehér vászon, alján piros fölszedéses, rojtos férfikötény, valamint néhány – a viseletet kiegészítő – posztómellény is.

Összegezve: a lendvai múzeum viseleti anyaga, vászon és hímes szőttes gyűjteménye napjainkban mintegy 400 darabra tehető, de részben még restaurálásra, leltározásra vár.

A fonás, szövés, hímzés időt rabló tevékenysége helyébe már a két háború között újabb lépett, a kukoricahéncs háziiparszerű hasznosítása. Főleg a különféle kézitáskák, „cekker"-ek kötése foglalta le az asszonyok szabadidejét. Jelentős mennyiséget exportáltak belőlük és a vásárokon is kelendők voltak. A kötéshez szükséges, lécekből összeszegezett „rámákat", kereteket a megrendelő biztosította, de készítettek kukoricahéncsből falvédőket, lábtörlőket, papucsokat is.

[1] Leírása: Fehér gyolcs lepelruha, két hosszanti oldalán épszéllel, a két végén keskeny fehér lapos- és lyukhímzéses futómintával. E két vége enyhén cakkozott és „likszélre" huroköltéssel szegett. Viseltes, rozsdafoltos. H.: 120 cm, sz.: 107 cm.

3–4. kép. A vármúzeum kiállításának részlete 1986-ban

5. kép. Ácsolt láda a folyosó kiállítóterében 1986-ban

A lendvai múzeumban számos efféle keretet és kézitáskát, valamint egyéb terméket találtam, a házak padlásán, kamrájában szintúgy, e munka az ügyes, gyors kezű asszonyoknak, leányoknak viszonylag jól jövedelmezett.

A II. világháború után a fenti termékeket értékesítő hálózat „Lend Vállalat" néven újjáalakult, ám ekkor már különféle kenyereskosárkákat is rendeltek a bedolgozóktól.

Visszatérve az 1985-ben még leltározásra váró múzeumi anyag ismertetésére, szólnom kellene a szőlő megmunkálásának és feldolgozásának eszközeiről is. Ám e munkálat eszközkészlete és menete hasonló, mint Zalában másutt, ezért újat alig mondhatnék. Ráadásul a kitűnő honismereti szerző, Varga Sándor 1993-ban megjelent „A Lendva-hegyi bortermelés" című kötetében megtalálható a téma gondos feldolgozása.[2]

Ide tartozik, hogy 1978-ban a Maribori Műemlékvédelmi Intézet felújította és védetté nyilváníttatta az Újtamás-hegyi pincesort, mely Lendva egyik turisztikai látványosságává vált.

Király Ferencnek működése első éveiben sikerült még több karcolt, geometrikus mintákkal ékes, részben lapos, részben „koporsófedelű" ácsolt keményfaládát, „szökrönyt" gyűjtenie. A legszebbeket kelengyeládaként, a többit vászonféle, ruhanemű, fonál vagy termény tárolására használták a kamrában. Mikor, ki készítette ezeket, senki sem tudta már megmondani.

Az asztalosok által többnyire már fenyődeszkákból csapozással, faszögekkel összeállított, vasalt-pántolt tetejű festett tulipántos ládák 1840 körül kezdtek elterjedni. Festésük, motívumkincsük gyakran a muraköziekhez hasonlít. 1900 táján az ugyancsak festett „sublatládák", majd a három- és négyfiókos sublódok, végül a szekrények váltották fel őket.

[2] Lendvavidék honismereti irodalma igen gazdag. Néhány jelentős kötet irodalmát mellékelem. Részletesebb található a Lendván 1997-ben kiadott „Naptár 98. A szlovéniai magyarok évkönyve" című kötetben. Szlovéniai magyar és kétnyelvű könyvek bibliográfiája 1993–1997. 111–124. P. Szerk.: *Papp József.*

6. kép. Tulipántos láda a folyosó kiállítóterében 1986-ban

A fentebb említett festett ládák motívumaival készítettek a régi asztalosok ágyakat és tálasokat is, melyekre a megrendelő kívánságára a készítés évét is ráfestették.

A sarokpad és a közöttük álló nagyfiókos asztal mindig keményfából készült. Sajnos, e nemes arányú, nagy múltú együttes az új házak berendezésekor a kamrába vagy a hegyi pincébe került.

A hajdan a sarokpad feletti sarokban elhelyezett „ómáriumra" is csak elvétve bukkantunk rá némely padláson, miként az oly nagy becsben álló Mária-házakra is. Ez utóbbiakban a szobor és a gyertyák mögött ott volt még a menyasszonyi fátyol és a koszorú. Történetükről idős adatközlőink örömmel meséltek.

A lendvai gyűjtemény értékes darabjai még a nagyméretű, öregszülőktől öröklött vésett-faragott kölestörő mozsarak is súlyos törőikkel, valamint lábbal működtetett, rönkből faragott hajdinakoptatók. Készítésük ideje, használatuk módja lassan feledésbe merül...

A régi házak némelyikében külön „faragókamra" szolgált a paraszti gazdaságban szükséges munkálatok elvégzésére.

Aki különösen ügyes volt és megfelelő szerszámokkal rendelkezett, iparosként kezelték. Amikor 1987-ben megszereztük a múzeum számára az elhunyt radamosi bognár, Füle Károly hagyatékát, kértem leányát, ismertette apja életútját, kinél tanulta ki a mesterséget stb. Akkor derült ki, hogy ő csak „parasztbognár" volt. „Nem volt tanult bognár, másoktól leste el a tudományát, de nagyon ügyes volt. Mindenféle szerszámot megcsinált és mindent nagyon rendben tartott. A fűrészei is olyanok voltak, mint a beretva..." – emlékezett vissza Szabó Margit az apjára. De dolgozott a környéken Füle Károlyhoz hasonló „parasztkádár" és más ezermester is, akiknek hagyatéka részben be is került a múzeumba.

A férfiak egyik legjelentősebb háziipari tevékenysége még az 1930-as években is a rozsszalmából hasított vesszővel formára kötött különféle „pókok, kópicok, szakajtók" készítése volt, melyekben különféle terményeket tartottak a padláson és a kamrában. A múzeumban és a hagyományos életvitelű családoknál egyaránt számos, példásan megmunkált darab található ma is.

Sok férfi napjainkban is mestere a különféle vesszőkosarak, „csirkeborituk", „tyúktojatuk" (tojókosár), kocsikasok, halászó varsák készítésének. Gyertyánoson férjemnek, Berentés Tamásnak sikerült fényképeket készítenie egy hatalmas csíkvarsa kötéséről, amit azért készített egy szenvedélyes halász, hogy tavasszal, „eresztés előtt" szájával a vízfolyással szemben belehelyezhesse a Kopica patakba és csíkhalat foghasson vele. Közben megjegyezte, hogy a régi öregek előszeretettel fogyasztották a „csíkoskáposztát", de ő, s a mai horgászok a csíkhalat már csak csalinak használják a harcsa fogásához.

7. kép. Feszület Radamosról. Körmeneteknél, búzaszenteléskor vele indult a nép, de ezzel kísérték a halottakat is a sírhoz

Sikerült az elmúlt években néhány szigonyt is szereznünk, hálókötőtűket és hozzávaló kötőfákat szintúgy. Hálójától azonban egy halász sem volt hajlandó megválni. A múzeum halászati gyűjteménye ezért szerény.

Annál gazdagabb és változatosabb a már 1980-ban is egy egész szobát betöltő kerámiagyűjtemény. Ez érthető is, hisz – amint már említettem – Lendvavidék, Muraszombat környéke, sőt Csáktornya fazekassága is mindenkor jelentős volt és részben az ma is. Kitűnő minőségű főző-sütő edényeikkel még Somogyban is vásároztak.

Gyűjtéseink során számos hajdani kebelei és filóczi fazekas házában jártam (természetesen e két település nem tartozik Hetéshez), akik szívesen ajándékoztak a padláson őrzött régibb edényeikből néhányat a vármúzeumnak. Sőt többen eljöttek a már begyűjtött, adatok nélkül tárolt cserepeket is megtekinteni, hogy kiválasszák közülük saját, apjuk, vagy egy jól ismert mester jellegzetes készítményeit.

Igaz, némely háziasszony is meg tudta mondani, kitől és kb. mikor vásárolták a többnyire már használatból kivont edényeket. A kámaházi Dancs család például az általa ajándékozott mintegy 50 cserépedény mindegyikét a kebelei Sabján Jenőtől, vagy annak apósától, Berdin József korsóstól kapták. Az előbbi ugyanis komájuk lévén, midőn fekete cserepekkel megrakott kocsijával a lendvai vásárra igyekezett, megpihent náluk, viszonzásul néhány szép darabbal mindig megajándékozta a családot.

A múzeumba került és az egyes házaknál tanulmányozott első világháború előtti cserépedények zöme archaikus jellegű, gyakran mázatlan, vagy csak belül mázas. A sza-

badtűzhelyre szánt főzőedényeket, kemencébe való kerek tepsiket, kuglófsütőket, a vizes-, boros- és a szőlőhegyen használt „permetleves" korsókat, tejesedényeket nemzedékeken át használták azok tartóssága miatt.

A Király Ferenc által 1973–85 között gyűjtött néprajzi anyag használati adatainak feljegyzése során tehát magam is évről évre gyarapítottam a gyűjteményt. Ennek következtében 1996-ban a néprajzi leltár mintegy 1600 darabbal zárt, és csaknem ugyanannyi volt az elkészült fényképes leírókarton is.

A férjem – egyúttal minden szlovéniai munkámban társam, hisz ő vezeti gépkocsinkat – által vezetett fényképleltárkönyv ugyanakkor 1427 felvétel adatait tartalmazta, köztük számos ritka, archív fotó reprodukcióját.

A gyarapodó gyűjtemény legszebb darabjait több kiállításon is bemutattuk. E szerény tájékoztatás keretében azonban csak a két legemlékezetesebb hazai bemutatóról számolok be. Közülük az 1991-ben Lentiben megrendezett „Hetés népművészete" című kiállításon még nemcsak a Galéria és Múzeum értékeit, a szebbnél szebb hosszútörülközőket, viseleti darabokat, tulipántos ládákat, tálasokat, cserépedényeket állítottuk ki, hanem néhány a Göcseji Múzeumtól és lendvavidéki magángyűjtőktől kölcsönzött tárgyat is. A látottak megihlették a hímző- és népi szőttes szakkörök tagjait, akik megújult lendülettel merítettek Hetés gazdag népművészetéből.

Hatására – a muraszombati múzeum igazgatójának hozzájárulásával – a népi iparművészekkel hozzákezdtünk az ott őrzött hetési viseleti anyag feldolgozásához, melynek első része: a női viseleti darabokat ismertető tanulmány a közelmúltban meg is jelent.

A lenti kiállítás és az újabb kutatási eredmények hatására 1994 szeptemberében a szombathelyi Pannon Ősz rendezvénysorozata keretében már csak a lendvai múzeum gyűjteményéből rendeztünk nagy sikerű kiállítást „Lendvavidék Öröksége" címmel.

Közben fokozatosan bővítettük a vár néprajzi kiállítását is, melyet a közönség újabb és újabb adományokkal hálált meg.

A gyűjtőutak során szerzett ismeretekből, fényképekből több tanulmány készült. A jelentősebbek címét, a megjelenés helyét és idejét alább közlöm. Különféle konferenciákon több, e témába vágó előadást tartottam, melyek részben meg is jelentek.

Vidéki útjaimon minduntalan láttam, hogy még mennyi múzeumba való, feldolgozásra váró, jellegzetes gazdasági eszköz és egyéb „régiség" van egyes házaknál. Azt is szomorúan tapasztaltam, hogy kedves, idős adatközlőim közül egyre többen magukkal viszik tudásukat a sírba, a rohamos életforma- és nemzedékváltás következtében pedig a múlt értékes emlékei a turistákkal és vendégmunkásokkal mindinkább külföldre, vagy ami még szomorúbb, a tűzre, vagy szemétbe kerülnek.

Ezért levelet írtam Bellon Tibornak, a Néprajzi Társaság akkori főtitkárának, egyúttal a szegedi József Attila Tudományegyetem Néprajz Tanszék tanárának, próbáljanak segíteni, írásban és tárgyban megmenteni e megkapó vidék áldozatkész népének pusztuló értékeit.

Göncz Lászlót, a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet igazgatóját ugyanez az elképzelés vezérelte. Ezért a szegedi egyetem néprajzos tanáraival 1995. július 10–15 között megszervezték az első hetési néprajzi tábort. Célja, a tanszék tanárainak vezetésével és 12 hallgató közreműködésével egy, a vármúzeumnak ajándékozott értékes kapcai hagyaték felszámolása, leltárba vétele, valamint a hetési települések tanulmányozása volt.

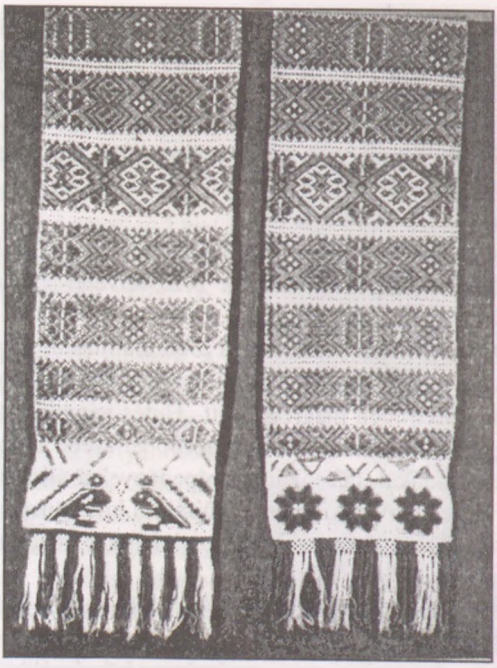

8. kép. Piros pamuttal „főszedett" hosszútörülköző.
Szőtte és hímezte 1913-ban Felsőlakoson Both Náci Kati. (Lelt. sz.: 86.46.1)

9. kép. Piros pamuttal fölszedett, házi vászonból összeöltögetett „tarisznya"

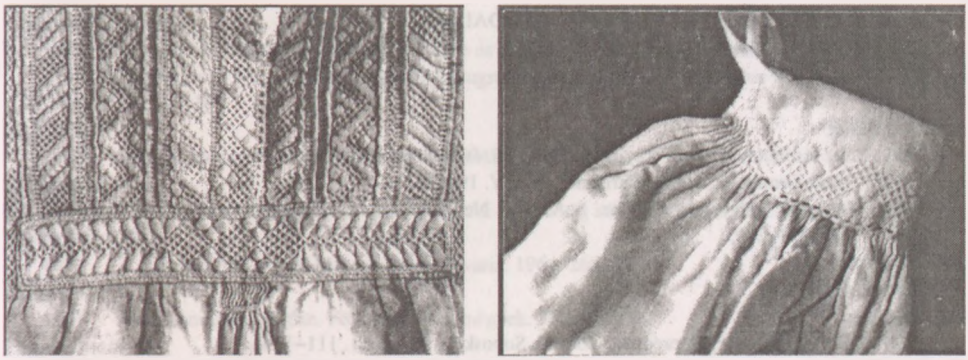

10. a–b) kép. Egyenes szabású, vállfoltos férfi vászoning mellrészének és kézelőjének hímzése. Készült 1890 táján

E néhány napos tábort azóta is évről évre megrendezik. 1996-ban Dobronakon és Lendva-hegyen, 1997. április 17–20 között Hodoson és Kapornakon, majd júniusban Göntérházán, Kámaházán és Bánután, 1998-ban pedig Radamoson végeztek a hallgatók adat- és tárgygyűjtést Bellon Tibor vezetésével. Főleg az utóbbi volt igen eredményes, csaknem 500 ajándéktárgyat vettek előjegyzésbe! Helyesnek tartanám, ha a gyűjtőutak eredményeiről, tanulságairól a hallgatók is beszámolnának.

Király Ferenc 1997-ben megvált a Galéria és Múzeumtól. Az új igazgató, Gerics Ferenc épp úgy szívén viseli a néprajzi gyűjtemény sorsát, mint elődje. Folytatja a padlástérben megkezdett viszonylag korszerű néprajzi raktár kialakítását és Budapesten végzett restaurátor konzerválja, restaurálja a tárgyakat.

Bővült a Galéria és Múzeum szakmai és adminisztrációs létszáma, és úgy tűnik, hogy 1999-ben képzett muzeológus és gyűjteménykezelő veszi át a néprajzi leltárkönyv és a fényképleltár vezetését.

A szegedi egyetem hallgatói is folyamatosan elkészítik az általuk gyűjtött tárgyak leírókartonjait, hogy azok ne több éves késéssel kerüljenek tudományos feldolgozásra.

Gerics Ferenccel elkészítettük egy új, állandó viselettörténeti és szőtteskiállítás tématervét, melyet megküldött jóváhagyásra Ljubljanába.

Göncz László – többek között – azon munkálkodik, hogy Nagy Zoltánnal, a körmendi múzeum igazgatójával Radamoson, a legjelentősebb hetési településen mielőbb létrehozhassanak egy tájházat vagy egy, a kapornakihoz hasonló jellegű állandó kiállítást.[3] Az 1998-ban a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet által Göntérházán szervezett „Hetés – sziget a magyar nyelvhatár peremén" című konferenciának is ez az elgondolás volt egyik fő témája.[4]

A lendvai Galéria és Múzeum folyamatosan gyarapodó néprajzi gyűjteménye és a hozzá kapcsolódó adatgyűjtések tehát számos új ismerettel gazdagítják Hetéssel kapcsolatos eddigi tudásunkat.

[3] Közös, lelkes munkájuk eredményeként a szlovéniai – néprajzilag őrségi – Kapornakon 1997-ben állandó történeti-néprajzi kiállítás nyílt, melyet szinte hihetetlenül rövid idő alatt hoztak létre. *Göncz László–Nagy Zoltán*: Őrségi végeken. Na robovih Őrséga. Lendva – Lendava, 1998. 67.

[4] A konferencián elhangzott előadások a Muratáj című, Lendván megjelenő folyóirat 1998. évi 1. számában jelentek meg (128–190).

Bellosics Bálint

1891 Az alsólendvai vásár. Vasárnapi Újság 38. évf. 28. sz. 457–459.

1892 Alsó-Lendva és vidéke. Turisták Lapja IV. 199–213.

1903 A hetési magyarság viselete. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. IV. évf. 273–280.

Bíró Friderika

1988 Göcsej. Bp.

Borut Brumen

1990 Etnoloski muzejski predmet. Zbornik Soboskega Muzeja 1. 111–114.

Csapody Csaba

1933 Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. sz. első felében. Bp.

Dömötör Sándor

1960 Őrség. Bp.

1964 Horvát parasztviselet ábrázolások 1837-ből a Savaria múzeumban. Savaria. 255–267.

1964 Fehér fejrevalók Vas megyében. Savaria. 273–277.

Ferenc Kornélia–Palotay Gertrúd

1940 Hímzőmesterség. A magyarországi népi hímzések öltéstechnikája. Bp.

Fél Edit

1976 Magyar népi vászonhímzések. Bp.

Flórián Mária

1992 Hogyan öltözködött a Vas megyei köznép? Vasi Szemle. XLVI. 11–71.

Gönczi Ferenc

1910 A göcseji és hetési népviselet. Néprajzi Értesítő. XI. 200–217.

1914 Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914.

Hegedűs Margit

1967 Népi öltéstechnikák. Népművelési Propaganda Iroda Bp.

Kerecsényi Edit

1975 Zala megye népi hímzései. I. Zalai fehérhímzések. Bp.

1982 Poviest i materijalna kultúra pomurskih Hrvata. Bp.

1994 Radamos benépesedése, gazdasági és társadalmi viszonyai a XVIII–XIX. században. (Bibl., ill. térk. mell.) Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből, 19–90. p. Bp., Kiad. a Teleki László Alapítvány. (A Magyarságkutatás könyvtára XIV.) 19–90. Szerk.: *Gráfik Imre*.

1994 Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. (Bibl., ill. német nyelvű összefoglaló). Zala történeti tanulmányok. Zalaegerszeg (Zalai Gyűjtemény 35.) 47–92.

1994 Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva. Kiadó: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva. 97.

1997/2 A kapcai „fakonty" – miként kontyolták a hetési asszonyokat? – In.: Vasi honismereti és helytörténeti közlemények. Kiad. a Vas megyei Levéltár, Szombathely. 57–61.

1998 Ženska noša iz 19. stoletja iz madžarskih vasi v okolici lendave v etnološki zbirki pokrdinskega muzeja a Murska Sobota x (bibl. ill. angol nyelvű összefoglaló). In.: Zbornik soboskega muzeja 5. Murska Sobota, 37–63.

1996 A Lendva vidéki magyarok viselete az 1850-es évektől az első világháborúig. In.: Savaria Értesítő (Vas megyei Múzeumok Értesítője 22/4. 1995–1998.) Elhangzott a Régiók a határon című konferencián 1996-ban. (Megjelenés alatt.)

Kerékgyártó Adrienne–Knézy Judit

1975 A Buzsák környéki színes paraszti hímzés kialakulásának kérdéséhez. Somogyi Múzeumok Közleményei. 119–135.

Klemenčič, Vladimir
1985 Az olasz és magyar nemzetiség helyzete és a nemzetiségileg vegyes területek ismertetése szlovén Isztriában és Muravidéken a szociális geográfia szempontjából. Geographic Slovenica 16. Ljubljana. 81–119.
Kresz Mária
1956 Magyar parasztviselet (1820–1867) Bp. I–II.
M. Kozár Mária
1994 Kölcsönhatások. Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. Szerk.: Gráfik Imre Bp. 91–112.
Römer Béla
1964 A régi és a mai horvát parasztviselet. Savaria. 1964. 269–272.
Szántó Károly
1883 Alsó-Lendva és vidéke. Földrajzi Közlemények. XI. 144–154.
Szente Arnold
1898 A Lendva-vidék néprajza. Ethnographia. IX. 62–72.
Szentmihályi Imre
1977 A történeti Hetés. Ethnographia. Bp. LXXXVIII. 2–3. sz. 412–436.
1977 A Hetés és Lendva-vidék néprajzi sajátosságai. Zalaegerszeg. Zalai Gyűjtemény 7.

Válogatott bibliográfia a lendvai honismereti kiadványokról

1. *Varga Sándor–Pivar Ella:* Dobronak, Göntérháza, Kót helytörténete. Lendava, 1979. Kiad. a lendvai és muraszombati Magyar Nemzetiségi Érdekközösség. 160.
2. *Varga Sándor–Pozsonec Mária–Pivar Ella:* Hosszúfalu, Hodos és Lendvahegy múltja és jelene. Lendva, 1982. Kiad. a lendvai és muraszombati Magyar Nemzetiségi Érdekközösség. 180.
3. *Varga Sándor:* Csente történeti krónikája. Lendva, 1988. Kiad. A magyar nemzetiség lendvai Oktatási és Művelődési Érdekközösség. 56.
4. *Varga Sándor:* Lendva-hegyi bortermelés. Lendva-Lendava, 1993. Kiad.: a HAZÁNK Könyvkiadó Kft. (Győr) 83.
5. *Bence Lajos:* Írott szóval a megmaradásért. (A szlovéniai magyarság 70 éve) Lendva-Lendava, 1994. Kiad.: A HAZÁNK Könyvkiadó Kft. (Győr) 148.
6. *Varga Sándor:* A szlovéniai magyarok mükedvelő tevékenysége 1920–1970. Lendva. 1995. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva. 135.
7. *Göncz László:* Fejezetek Lendva történetéből 1920-ig. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva, 1996. 120.
8. *Szabó Mária:* Régi magyar lakodalmas szokások és köszöntők a Lendva vidéki falvakból. Lendva, 1996. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva. 1996. 68.
9. *Varga Sándor:* A dobronaki plébánia történetéből. Lendva, 1997. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva. 149.
10. *Göntér János:* Dobronak – Múlt és jelen a határ mentén. – Lendva, 1998. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva. 139. (1)

A lendvai füzetek utolsó számai: Lendvai füzetek 15. Zala György 1858–1937-ig. Lendva-Lendava, 1996. Kiad.: a Lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. 115.
A lendvai füzetek 16. Miért? Zakaj? Lendva 1998. Kiad.: a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 1996. 95.

GRÁFIK IMRE

ÚJ ÁLLAM – ÚJ LEHETŐSÉG? HORVÁTORSZÁG ÉS A MAGYAR NEMZETI KISEBBSÉG*

A tény: 1991. június 21-én Horvátország (és Szlovénia) kinyilvánította függetlenségét, minden bizonnyal a világ bármely pontján élő, s a történelemben és a politikában kicsit is járatos ember szemében nemzetközi jelentőségű esemény. Ennél azonban sokkal több; meghatározó, sorsfordító folyamatok elindítója az egykori Jugoszlávia Horvátország tagköztársaságában élők, s az érintkező balkáni és közép-európai térség, továbbá közvetve az európai, valamint a világ népei számára (Lásd: *Brunner* 1995, *Gráfik* 1996, *Jambresic-Kirin–Povrzanovic* 1996).

Horvátország függetlenségének kinyilvánításával lezárult egy történelmi korszak, s az előállott helyzet a horvátországi magyarok életében is új szakasz kezdetét jelentette (vö.: *Arday* 1994, *Gráfik* 1998). Mindenekelőtt tragikus, egyént és közösséget egyaránt létezésében is veszélyeztető eseményeket, ugyanis mint köztudott, az 1991 augusztusban megindított jugoszláv (szerb) fegyveres támadás következtében a jelentős magyar lakosságú Kelet-Szlavónia és Baranya-Drávaszög hadszíntérré vált (lásd: *Kocsis* 1993, *Sokcsevics* 1994, 1997).

Jelen előadásunk/tanulmányunk korlátozott keretein belül nincs arra mód és lehetőség, hogy akár csak röviden is áttekintést adjunk a horvátországi magyarság történetéről és életlehetőségeinek a történelem során való alakulásáról, változó feltételeiről. Az alapvetően szükséges tájékozódáshoz e vonatkozásban is megfelelő információkkal szolgál a már felidézett szakirodalom, illetve az azokban hivatkozott bibliográfiai tételek (lásd: *Kocsis* 1993, *Arday* 1994, *Gráfik* 1996).

A címben felvetett kérdés szempontjából, abból kell és lehet kiindulni, hogy az új, demokratikus Horvátország kikiáltásával és mára már nemzetközi elismerésével, a korábbi állapotokhoz és feltételekhez viszonyítva kétségtelenül új lehetőségek jöttek létre. Az új állam által adott új lehetőségek elvileg és alapvetően, s a legfontosabb emberi jogokban minden állampolgár számára egyaránt érvényesek. Az azonban aligha vitatható, hogy egy több vonatkozásban (pl. politikai hagyományok, kulturális tradíció, nyelvi különbözőségek, vallási eltérések) is tagolt, nemzetiségi államban egyrészt különös jelentősége van az alkotmányos előírásoknak, a törvényi szabályozásnak, másrészt kiemelt fi-

* A szöveg előadásként elhangzott a „Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben" című konferencián a Magyarország Középkelet-Európában – A határokon túli magyar kisebbségek társadalmi és gazdasági adottságai című szekcióban 1997-ben Debrecenben

gyelmet kell fordítani a kodifikáció szellemének a mindennapi élet gyakorlatában való megvalósulására, a társadalmi lét minden területén való érvényesülésére.

Horvátország – miként Közép-Európa legtöbb állama – nemzetiségi állam, azaz a nemzeti kisebbségek aránya meghaladja az összlakosság 10%-át. „Eredetileg a fiatal horvát nemzetállam népességének szűk ötödét alkották volna a nemzeti kisebbségek, és nem kétséges, hogy érdekeiket megfelelő mértékben figyelembe is vették volna. A konfliktust, amelynek következménye végül a szerbek által vezetett szövetségi hadsereg Horvátország elleni támadása lett, a lakosság 12,2%-át kitevő szerb kisebbség fegyveres akciói váltották ki. Horvátország – részint nyugat-európai nyomásra – ilyen körülmények között is egy nagyvonalú és alkotmányi szintű kisebbségi rendezés mellett döntött, mely a szerbek számára azokban a régiókban, ahol többségben vannak, megadja az autonómiát, s mind nekik, mind más kisebbségeknek arányos képviseletet biztosít a parlamentben. Ezek az intézkedések persze csak papíron léteznek, mivel az állam egész területének nagyjából harmadát kitevő szerbek lakta vidékek szerb reguláris és szabadcsapatok megszállása alatt állnak, a horvát állam tehát e területeken hatalmát nem tudja gyakorolni. A kisebbségvédelem kínálta előnyökből valójában csak a többi népcsoport részesül, melyek egyenkénti számaránya jóval az 1% alatt marad." (*Brunner* 1994: 23–24)

A daytoni békekötést követően Horvátország területén a helyzet fokozatosan normalizálódott. Az állam és intézményei, az önkormányzatok, a politikai pártok, a különböző érdekképviseletek, a civil szerveződések, egyesületek mind-mind törekednek tevékenységük kiterjesztésére. Ebben a folyamatban nem kerülhető meg a kérdés; javult, illetve javul-e a horvátországi magyarok esélye a megmaradásra, nemzeti-nemzetiségi identitásuk megőrzésére? Továbbá; hogy ennek szolgálatában milyen társadalmi, politikai, kulturális és egyéb érdekképviseleti formákkal valamint érdekérvényesítési módokkal rendelkeznek?

A kérdésekre látszólag, elvileg és formailag könnyű a választ megadni. Ennek igazolásául vegyünk számba néhány e vonatkozásban meghatározónak tűnő tényt:

- Megszakítás nélkül – de az új feltételek és lehetőségek figyelembevételével – folytatja tevékenységét az 1949-ben megalakult Horvátországi Magyarok Szövetsége.
- 1990. március. Megalakul a Horvátországi Magyar Néppárt, melynek kifejezett célja és programja a horvátországi magyarok politikai képviselete.
- 1991. december 4. Alkotmánytörvény az emberi jogokról és szabadságokról, valamint az etnikai és nemzeti közösségek vagy kisebbségek jogairól a Horvát Köztársaságban (módosításokkal és egységes szerkezetbe foglalva megjelent 1992. június 3-án).
- 1992. április 9. A Horvát Köztársaság száborjának megválasztását szabályozó törvény elfogadása, melynek alapján a magyar kisebbség (az összlakosság 0,6%-ának arányában) egy képviselőt küldhet a képviselőházba.
- 1993. április 6. Megalakul a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége, mely egységes, demokratikus, plurális és pártok felett álló, a teljes körű érdekképviseletet felvállaló szervezetként határozza meg magát.

– 1995. április 5. Eszéken Mate Granic horvát és Kovács László magyar külügyminiszter aláírta a két ország közötti ún. kisebbségvédelmi egyezményt.

A valóság azonban bonyolultabb és árnyaltabb, mint minden olyan társadalmi, politikai kérdésben, illetve folyamatban, melyben részben a tartalmi elemek értelmezése, részben a megvalósítás feltételeinek kialakítása eltérő elvi-elméleti megközelítéseket, s különböző gyakorlati megoldásokat tesz lehetővé.

Alapvetően abból a triádikus vonatkozású helyzetből kell kiindulnunk, hogy az új Horvát Köztársaságban élő magyarok:

– elsősorban *az államalkotó nép állampolgárai,*
– másodsorban egy soknemzetiségű állam illetve ország *egy nemzetisége,*
– harmadsorban pedig a társadalom több vonatkozásban is *kisebbséget* alkotó részét képezik.

1. *Állampolgár*ként a horvátországi magyarok – de jure – minden olyan feltétellel és lehetőséggel rendelkeznek az új, demokratikus Horvátországban, mint minden állampolgár.

2. *Nemzetiség*ként – de facto – azonban nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos vonatkozások, melyek köréből a teljesség igénye nélkül, csak néhány fontosabbra utalunk:

– a Horvátországban élő nemzetiségek sorában igaz ugyan, hogy a magyarok „nagyságrendileg" másodikak a szerbek (12-13%) mögött, de ez az összlakosságnak csak 0,6%-át jelenti. Mindez a hivatalos népszámlálási adatok szerint mintegy 22 és fél ezer főt jelent, a becsült értékek pedig közel a duplájáról, mintegy 40 ezer főről tudósítanak (*Bognár* 1994: 46, *Radicic* 1994: 206, *Sebők* 1994: 139, illetve *Hrzenjak* 1993).
– A magyar népeség térbeli elhelyezkedése, a nemzetiségi lakosság koncentrációját tekintve nem szerencsés. A horvátországi magyarok, leszámítva Baranyát (különösen a Drávaszöget) és Kelet-Szlavónia, illetve Nyugat-Szerémség néhány települését, túlnyomó többségükben szórványként élnek.
– A háborús események legerősebben éppen azokat a vidékeket érték, ahol a magyarok viszonylag nagy számban és homogén közegben éltek. Ennek következtében a térségből jelentős számban kényszerültek elhagyni otthonukat, egyes számítások szerint 7903 fő, melyből 5163 Horvátország más részére, 2500 pedig Magyarországra menekült.
– Az elmenekültek otthonai olyan mértékű háborús károkat szenvedtek, hogy visszatérés esetén alapvető egzisztenciális kérdésekkel (pl. újjáépítés, munkahelyteremtés, új emberi kapcsolatrendszer) kell szembenézniük. Ugyanez határozza meg a Horvátország más területeire menekültek életstratégiáját is.
– Visszafordíthatatlannak tűnő folyamat érvényesül a magyar nemzetiség körében a nyelvi-kulturális asszimiláció és a vegyesházasságok növekedése terén, valamint a csökkenő gyermekvállalási készségben. Mindehhez hozzá kell tennünk a nemzeti-nemzetiségi identitását őrző magyar lakosság elöregedését.

– Végezetül – annak ellenére, hogy állami és állampolgári szinten egyaránt inkább növekvő a Magyarország iránti szimpátia –, nem lehet megfeledkezni bizonyos körök általános (lappangó vagy éppen felszínre kerülő) idegenellenességéről, illetve szűkebb értelemben akár konkrét „magyarellenességéről" sem.

3. *Kisebbség*ként azzal a ténnyel, illetve jelenséggel is számolni kell, hogy egyes vonások közvetlenül kapcsolatba hozhatók a nemzetiségi léttel, mások pedig attól függetlenül érvényesülhetnek, illetve hatnak. Ilyen pl. egyfelől a nyelv és bizonyos (mindinkább eltűnő) kulturális-folklorisztikus hagyományok, továbbá részben a vallás (a magyarok jelentős része ugyanis református); másfelől viszont a demográfiai jellemzők, a társadalmi munkamegosztásban tapasztalható „értelmiség-hiány", térszerkezetileg pedig az ún. periféria-lét.

Az új, demokratikus feltételek által nyújtott lehetőségek optimális kihasználásában megítélésünk szerint a fő kérdés az, hogy a társadalom egészében milyen prioritások fogalmazódnak meg és kapnak politikai támogatást, s hogy ezek milyen formában és módon, milyen dinamikával érvényesülnek illetve érvényesülhetnek az etnikai kisebbség keretein belül, illetve körében. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a társadalom működésében egyes elemek, jelenségek, folyamatok nem azonos mértékben fontosak és meghatározóak a társadalom egésze és az etnikai kisebbség számára.

Ezzel összefüggésben – távolról sem a teljesség igényével – lássunk néhány példát, hogy (személyes tapasztalataink, interjúink alapján, informátoraink véleménye szerint) egyes területek mennyire nemzetiség-specifikusak. A besorolást részben az adatgyűjtés mennyiségi korlátai, részben a szubjektív véleményeknek a társadalomelméleti objektivációkkal való megfeleltetés hiánya miatt, természetesen nem tekintjük megkérdőjelezhetetlennek. Egyfajta relatív viszonyításra azonban alkalmasnak érezzük, és elgondolkodtatónak tekintjük, valamint az etnikai kisebbség érdekérvényesítési stratégiájának kialakításában is megfontolandónak véljük.

Terület	Meghatározó	Részben	Nem
Politika		+	
Közélet		+	
Gazdaság			+
Kereskedelem			+
Pénzvilág			+
Szociális helyzet			+
Egészségügy			+
Kultúra	+		
Oktatás	+		
Anyanyelvhasználat	+		
Vallásgyakorlás	+		
Tömegkommunikáció	+		
Egyéni jogok		+	
Kollektív jogok	+		
Egyéb (pl. térségfejlesztés és infrastruktúra)		+	

Meg kívánjuk még jegyezni, hogy az egyes területeken természetesen mind a térségi, közösségi és családi, illetve egyéni stratégiák terén sajátos (és időszakonként akár változó) elmozdulások figyelhetők meg pozitív vagy negatív irányba. Azaz bizonyos területek hol meghatározóbbak, hol kevésbé jelentősek lehetnek a nemzetiség, illetve kisebbségi lét vonatkozásában.

Ha a fenti – szükségszerűen elnagyolt – viszonylatokat és összefüggéseket párhuzamba állítjuk, illetve összehasonlítjuk az ún. kisebbségvédelmi kodifikációk főbb elemeivel (lásd: *Kovács* 1996: 112–113.), egyfelől sajátos és tanulságos egybeeséseket, illetve közelítéseket (pl. nyelvhasználat, iskolaügy, jogvédelem), másfelől bizonyos kodifikációs távolságokat, alkalmasint hiányokat (pl. vallásos élet, térségfejlesztés és infrastruktúra) fedezhetünk fel.

Tesszük ezen megállapításainkat annak tudatában, hogy e bonyolult kérdés és problematika nemzetközi szabályozása, illetve szabályozhatósága valamint az ezeket magukba foglaló két- illetve többoldalú egyezmények ellenőrzésének, illetve ellenőrizhetőségének korlátaival tisztában vagyunk.

Vitathatatlan, hogy a nemzetiségek és nemzeti kisebbségek jogvédelme az effektív védelmi mechanizmusok formáinak elfogadásával az elmúlt időszakban fokozott jelentőséget kapott Európában. Egyetértünk azzal a szemlélettel, mely szerint az etnikai konfliktusok megelőzése érdekében olyan mechanizmusoknak kellene kialakulniuk, melyek nem terhelik a többségi nemzet tűrőképességét és nem vetik meg a kisebbségek védelme és autonómiája iránti szükségletet. Ugyanekkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia, valamint az Európa Tanács által elfogadott kisebbségi jog szabványainak megvalósulása minden egyes ország esetében azoknak állami és helyi transzformációjától függ (vö.: *Sturm* 1994: 111–120.).

Ezért tartjuk fontosnak és elkerülhetetlennek a kérdések és folyamatok állandó vizsgálatát, s az eltérő adottságok és körülmények között élő etnikai kisebbségek tapasztalatainak feldolgozását. Azaz az ún. nagy történelem és eseményei mellett, a néprajzos/antropológus ún. kis és helyi történelmet kutató és feltáró tevékenységét, valamint a mikroközösségek, továbbá a családtörténetek, illetve egyéni életutak vizsgálatát és dokumentálását.

Ebben a vonatkozásban jó példa a Szlovéniában és a szomszédos országokban élő nemzeti kisebbségek szociális, gazdasági és politikai átalakulásának problematikáját taglaló stúdium. A kutatás az ún. őshonos kisebbségek különböző típusú határ menti területeken élő közösségeit vizsgálva megállapítja, hogy azok között eltérések tapasztalhatók a szociális, gazdasági és politikai fejlődés tekintetében. Közös hatás, hogy az asszimiláció folyamatosan csökkentette a nemzeti kisebbségek létszámát és szűkítette települési térségüket. További azonosságot mutat, hogy a modernizáció elemei gyakran az asszimilációs folyamat kezdeményezőiként hatottak. Az asszimiláció üteme akkor kezd lassulni, amikor a kisebbségek is megfelelő szociálgazdasági átalakulást érnek el és szociálisan éppúgy rétegződnek mint a többségi nemzet. Fontos megállapítás, hogy a határ menti térségben néhány esetben s egyes tevékenységek terén a kisebbségek vették át a vezető szerepet és ezáltal térbeli funkciót nyertek (*Zupancic* 1994: 90–95.).

Ez utóbbira nézve a horvátországi magyarok esélye is kedvező volt, de a háborús események és annak következményei megzavarták a kifejlődés, illetve a kibontakozás folyamatát. Nagy kérdés, hogy az eredendően adott lehetőség visszatér-e? Ez alapvetően attól függ, hogy milyen mértékben települ vissza az elmenekült magyarság a baranyai területekre, s ebbeni törekvésében milyen társadalmi, politikai, gazdasági támogatottságot kap. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy tapintatos nemzetközi nyomásra és jól felfogott hazai érdekekre való tekintettel Horvátországban már-már állami szintű törekvés és program része az elmenekültek, illetve elüldözöttek eredeti lakóhelyükre való visszatelepítése.

Tennivaló azonban szinte minden téren van még, s szükségesnek tűnik részben a más kodifikált jelenségek, folyamatok állandó figyelemmel kísérése és korrigálása, részben pedig a még meg nem oldott kérdések rendezése. Példákat mindkét vonatkozásban találunk a horvátországi magyarok helyzetével kapcsolatban is. Ez alkalommal mindössze két olyan témát érintünk, mely más etnikai kisebbségek életében is fontos, sőt egyes megközelítések és vélemények szerint meghatározó, s melyekkel nem véletlenül foglalkoznak többször és vissza-visszatérően a nemzetközi szervezetek.

Az egyik a közösségi (kollektív) jogok kérdése, mely több vonatkozásban összefügg a lehetséges, különböző típusú (pl. kulturális, önkormányzati, területi) autonómia problematikájával is. „Az európai népcsoporti jogok megfogalmazására irányuló, 1990-ben fokozott intenzitással beinduló nemzetközi törekvésekhez 1991-től az Európai Népcsoportok Föderalisztikus Uniója is csatlakozott. 1992. május végén tagszervezeteinek (jelenleg kb. 75 európai kisebbség) közös állásfoglalásaként egy konvenciótervezetet terjesztett elő az európai népcsoportok alapvető jogairól. Ezáltal számos európai kisebbség elvárásait és követeléseit lényegében szembe kívánták állítani az állami érdek által egyedül dominált nemzetközi tárgyalási eredményekkel, azzal a céllal, hogy az érdekek antagonizmusa terén gyümölcsöző párbeszédet indítsanak az állam és a kisebbségek között. Az állami érdekszféra főleg a személyiségjogon alapuló kisebbségvédelmet, míg a népcsoporti érdekszféra a személyiségjogon alapuló védelmi koncepció a két világháború utáni nyilvánvaló eredménytelensége következtében *közösségi* jogon alapuló védelmet követel (csoportjogokat). Az állami érdekszféra részint még azon a véleményen van, hogy az egyenlőség elve megköveteli, hogy mindenkit egyenlően kezeljenek, ezzel szemben a népcsoporti érdekszféra álláspontja szerint semmi sem igazságtalanabb, mint az egyenlőtlenek egyenlő kezelése." (*Pan–Kustatscher* 1994: 180.).

Ebben a tekintetben Horvátország azt a megoldást vette át – a kisebbségekről szóló, 1991 decemberében elfogadott alkotmánytörvényben –, hogy mindazon közigazgatási egységeknek és régióknak, ahol a kisebbségi lakossághányad az 1981-es népszámlálás szerint meghaladja az 50%-ot, autonóm önkormányzati státust kíván biztosítani. Megjegyezzük, hogy ezzel a szemlélettel nehezen hozható szinkronba a népszámlálási adatoknak azon bontása és regisztrálása, mely szerint a nagyobb nyilvánosság számára publikált kimutatásokban csak *horvátok, szerbek és egyebek* (!?) jelennek meg (lásd: *Hrzenjak* 1993). A közérdeklődés számára nehezebben elérhető statisztikai és demográfiai szakirodalomban természetesen megtalálhatók a Horvátországban élő valamennyi nemzetiségre, etnikumra vonatkozó adatok (*Popis*... 1991).

Anélkül, hogy e kérdésben túlzottan elmélyülnénk – tekintettel arra, hogy a horvátországi magyaroknak e vonatkozásban meglehetősen szűkösek az esélyei és lehetőségei –, arra azonban még ilyen körülmények között is utalunk, hogy a területi autonómia bizonyos feltételek megléte esetén jó eszköze lehet a kisebbségvédelemnek. Ahhoz, hogy a kisebbség számára lehetővé váljék az identitásának ápolását és fejlesztését szolgáló ügyek hatékony intézése, bizonyos feltételeknek teljesülniük kell. Ezek, mint legfontosabbak, az alábbiak:

- A kisebbségnek egy bizonyos területen összefüggő tömböt kell képeznie;
- A kisebbségnek a saját autonóm területén a lakosság többségét kell alkotnia;
- A helyi kisebbségvédelem nem alapulhat csak területi elven, egyidejűleg más eszközöket is igénybe kell venni;
- Az autonóm területen élő népcsoportok között a kulturális távolság ne legyen túl nagy;
- Az autonóm területen élő népcsoportoknak együttműködési készséggel kell rendelkezniük (vö.: *Brunner* 1995: 54–56.).

A másik meghatározóan fontos kérdés az ún. regionális és kisebbségi nyelvek használata. Ebben a tekintetben egyetértünk azzal a megállapítással, hogy „1992. november 5. jeles napja volt a kisebbségek nemzetközi jogvédelmének kodifikálására irányuló diplomáciai és szakértői erőfeszítéseknek. Ezen a napon írta alá Strasbourgban az Európa Tanács 27 állama közül tizenegynek a képviselője a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját. Ez a dokumentum a maga nemzetközi jogi szerződési jellegével az előttünk álló évtizedekben meghatározhatja a kisebbségvédelem fejlődési irányát és jóllehet a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek mindennapi életének csak egy – bár valószínűleg pszichésen éppen úgy, mint a kisebbségi identitás mindennapi megélésében és a többséggel történő elfogadtatásban objektíve a legfontosabb – szeletét szabályozza, alkalmas lehet arra, hogy kijelölje az egyes országok kisebbségi bel- és külpolitikájának fővonalát. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája hatályba lépése után – remélhetően – a feszültségeket nagyban enyhítő szerepet fog betölteni és sajátos természetének köszönhetően különböző helyzeteket, nemzeti, etnikai és nyelvi konfigurációkat tud integrálni. Az ezt vezérlő elv tulajdonképpen nem más, mint a kisebbségi nyelvhasználatnak a közéletben és társadalmi élet számos szférájában történő intézményesítése, azaz a két- és többnyelvűség különböző szintű, de e nyelvek helyzetének megfelelő biztosítása." (*Kovács* 1996: 60.).

Ismét nem kitérve a részletekre jegyezzük meg, hogy ezt a Chartát ismereteink szerint Horvátország még nem írta alá. Az aláírók első körében Magyarországgal együtt, a hazánkkal közvetlenül határos országok közül csak Ausztria, majd 1995-ben Románia is szignálta az okmányt. Pedig sem Horvátországban, sem a környező államokban – s e tekintetben még a többnyire, (s okkal) jó és követendő példaként említett Szlovéniában –, sem állíthatjuk, hogy a magyar nyelvhasználattal kapcsolatos állapotok minden lehetséges és kívánatos igényt kielégítenek, sőt, egyes környező országokból újra és újra konfliktusokról szólnak a híradások.

Az egyezmények és szerződések, megállapodások aláírásával (és az azt követő ratifikációval) természetesen nem oldódik meg minden. Szükség van további, s főként olyan egyéb kisebbségvédelmi kodifikációs törekvésekre, melyek egyrészt a végrehajtás feltételeit biztosítják, másrészt a vállalt kötelezettségek ellenőrzését teszik lehetővé. Térségünkben és a magyar–horvát viszonylatban ilyen a Közép-Európai Kezdeményezés keretében előterjesztett kisebbségvédelmi kodifikáció. „Az eredeti gondolat, hogy szubregionális szinten készített nemzetközi szerződés rögzítse az államok kötelezettségvállalását, amely az európai szinten elfogadhatónál *keményebb* lesz, fokozatosan felpuhult, s így végül torinói értekezletükön a külügyminiszterek egy olyan *okmány*t nyitottak meg aláírásra, amely nem nemzetközi szerződési természetű. Tartalmát tekintve nagyon sok ponton szövegszerűen is igen közel áll az Európa Tanács keretegyezményéhez, a Capotorti-definíció (az etnikai kisebbség egyik legutóbbi és szélesebb körben elfogadott meghatározása – Gr. I. megj.) átvételét és a kisebbségi jogok megsértése esetén érvényesíthető jogorvoslati jogot, valamint a kisebbségi politikai pártok alapításának szabadságát leszámítva annál nem igazán mond többet s főleg semmivel sem lett keményebb." (Kovács 1996: 134.). Jelen ismereteink szerint ezt a kontrollmechanizmussal nem rendelkező okmányt a térségből Ausztria, Horvátország, Macedónia, Magyarország és Olaszország írta alá.

A felidézettekkel remélhetően sikerült igazolni, hogy *a horvátországi magyarok számára valóban új állam jött létre, új lehetőségekkel.* Az azonban, hogy ezen lehetőségeket mind nemzetközi (a már hivatkozottakon túl vö.: A. *Gergely* 1997, *Girasoli* 1995, *Kaltenbach* 1994), mind a horvát államon belüli viszonylatokban (a már felidézetteken kívül vö.: *Rehák* 1988, Sz. *Dévai* 1996, továbbá a Horvátországi Magyarok Szövetségének és a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyvei, valamint a Magyar Képes Újság és a Horvátországi Magyarság című folyóiratok) tovább lehet és kívánatos javítani; tapasztalataink és szűkös példáink alapján is több, mint valószínűsíthető. Ugyanez a javítási lehetőség és szükségesség áll fenn a már elfogadott és működésbe léptetett szabályozások és előírások terén. Egyfelől azoknak a helyi realizálódási folyamatában, másfelől a megvalósulás ellenőrzésében és ezáltal is garantálásában. Erről győznek meg bennünket nemcsak horvátországi adatfelvételeink és információink, hanem hazai tapasztalataink is (lásd: *Bodáné Pálok* 1996).

Megjegyzés: A tanulmány alapjául szolgáló terepmunka, kutatás és a jelen dolgozat az Alpok-Adria Munkaközösség 058–220 (Folklór és hagyományos kultúra: folyamatok és áthatás), valamint az OKTK 419 E–VIIIb (Magyar kisebbség, szórványmagyarság Horvátországban), továbbá az OTKA T6636 (A határon túli magyar kisebbség) tudományos – részben nemzetközi – programoknak támogatásával készült.

A. Gergely, András
1997 Kisebbség, etnikum, regionalizmus. Budapest.
Arday, Lajos (szerk.)
1994 Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Budapest.
Bodáné Pálok, Judit
1996 Kisebbségi jogok és intézmények Magyarországon. Regio 1: 125–141.
Bognár, András
1995 A horvátországi magyarság demográfiai fejlődése az utóbbi másfél század alatt. In: *Lábadi, Károly* (szerk.): Rovátkák 1994. Zágráb. 35–47.
Brunner, Georg
1994 Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest.
Girasoli, Nicola
1995 A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest.
Gráfik, Imre
1996 A kisebbségi kultúra esélyei. A horvátországi szórványmagyarság múltja és jelene. Néprajzi Látóhatár 1–2: 67–78.
1996 Die Chansen der Minderheitskultur. Streuungartum in Croatien, ihre Vergangenheit und Gegenwart. In: *Leskinen, H.–Raittila, R.–Seilenthal, T.* (red.): Ethnologia & Folkloristica Pars VI. Jyvaskyla. 77–81.
1996 A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. A Velika Pisanicai (Horvátország) példa, burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel. In: *Diószegi, László* (szerk.): Magyarságkutatás 1995–96. Budapest. 39–51.
1998 Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. Nemzeti identitás a horvátországi szórványmagyarok körében. Üzenet, 1998/1–2: 101–118.
Hrzenjak, Juraj
1993 Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj. Zagreb.
Jambresic-Kirin, R.–Povrzanovic, M. (ed.)
1996 War, exile, everday life. Cultural perspectives. Zagreb.
Kocsis, Károly
1993 Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Budapest.
Kaltenbach, Jenő
1994 Kisebbségi jog az európai államokban. Budapest.
Kovács, Péter
1996 Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest.
Pan, Christoph–Kustatscher, Irene
1994 Grundrechte der europaeischen Volksgruppen der FUEV-Konventionsentwurf. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic, S. N.* (ured.): 169–181.
Popis...
1991 Popis stanovnistva 1991. Zagreb.
Rehák, László
1988 Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában. Budapest.
Radicic, Nikola
1994 Odgoj, obrazovanje, kultúra i informiranje na jezicima nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic, S. N.* (ured.): 205–218.
Sebők, László
1994 A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Arday, L.* (szerk.) 135–159.

Sokcsevics, Dénes

1994 Déli szomszédaink története. Budapest. (Több szerző, benne Horvátország!)

1997 A délszláv háború. Budapest.

Sturm, Franz

1994 Die Minderheitenrechte im Rahmen der europaeischen Menschenrechtsdokumente. In: *Vencelj, O.–Klemencic, V.–Lukanovic, S. N.* (ured.): 111–120.

Sz. Dévai, Judit

1996 Földönfutók és gyökérkeresők. A magyarként való megmaradás esélyei Horvátországban – egy folyóirat tükrén át. In: *Lábadi, Károly* (szerk.): Rovátkák 1996. Eszék. 5–51.

Zupancic, Jernej

1994 Ali je socialnoekonomsko in politicno prestrukturiranje narodnih manjsin pogoj njihovega prezivetja – Primer manjsin v Sloveniji in slovencev v sosednjih drzavah. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic, S. N.* (ured.) 90–95.

Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic, S. N. (ured.)

1994 Manjsine v prostoru Alpe-Jadran. Ljubljana.

BÁRTH JÁNOS

CSANTAVÉR ÚJRANÉPESEDÉSE

Bevezető

Csantavér a XX. század végén magyar lakosságú helységnek számít a Bácska Jugoszláviához tartozó részén. A Szabadka–Topolya–Zenta háromszög közepetáján fekszik a Csík-ér mentén. A XX. század első felében 14 519 kat. holdas határa volt, kiváló termőföldekkel és népes tanyákkal. 1910-ben 7625 fő lakott a község területén. Közülük 7312 fő magyarnak, 42 németnek, 21 szerbnek és 250 egyéb nemzetiségűnek vallotta magát. 7398 személy a római katolikus, 11 a görög katolikus, 49 a református, 13 az evangélikus, 11 a görögkeleti, 143 pedig az izraelita vallás követői közé tartozott. A csantavéri lakosság óriási többsége tehát magyarnak és római katolikusnak számított. A trianoni impériumváltozás után, 1926-ban a jugoszláv hatóságok két dobrovoljác telepet létesítettek Csantavér határában: Višnjevácot és Dušanovót. Ettől kezdve a népszámlálások számsoraiban a két falucska szerb népessége némileg befolyásolta Csantavér nemzetiségi összetételének számadatait. Az 1991. évi népszámlálás idején Csantavér 9367 lakosából 8283 fő (88,43%) vallotta magát magyarnak. 1084 fő (11,57%) más nemzetiséghez tartozott. A 8283 magyar a tulajdonképpeni Csantavér lakosságát jelentette. Az 1084 más nemzetiségű lakos többsége a Csantavérhez tartozó Višnjevác és Dušanovó dobrovoljác telepeken lakott. Közben a kalocsai érsekség 1942. évi Schematismusa 9331 lakost vett számba a csantavéri plébánia területén. Közülük 9277 fő tartozott a római katolikus egyház hívei közé. A 9277 róm. katolikus nagyjából ugyanennyi magyart jelentett. Az 1940-es évek első felében az állami statisztikák több magyart tartottak számon Csantavéren, mivel közigazgatási értelemben Csantavér községhez számították a Bácsjózseffalva és Istenes névre keresztelt bukovinai székely telepeket is, amelyek az egyházi Schematismusban mint Csantavér község külterületi lakott helyei, önálló egyházközségként szerepeltek. Az 1971. évi jugoszláv népszámlálás idején a két szerb telep nélküli, tulajdonképpeni Csantavéren 9085 lakost írtak össze. Közülük 8761 fő (96,5%) vallotta magát magyarnak.[1]

Egy-egy település néprajzi arculatának formálódásában meghatározó szerepet töltött be népességének eredete, származása. Különösen így volt ez az újratelepült bácskai magyar helységek esetében. A mezővárosok és falvak népi kultúrájának alakulását alapvetően befolyásolta, hogy a XVIII–XIX. században honnan jöttek lakosaik, milyen műveltségi elemeket, milyen kulturális sajátosságokat, milyen hagyományt hoztak magukkal.

[1] Népsz. 1912. 180., 537. – Schematismus 1942. 169. – HN. 1944. – *Sinkovits Ferenc* 1997. 6. – *Vosnić Tunić*, Grgo 1972.

Legtöbbször sokfelől jött nép sokféle kultúrája egységesült csantavéri, topolyai, zentai, adai, vagy ha úgy tetszik, bácskai magyar kultúrává.

Csantavér feudalizmus kori 70 esztendeje kiváló példa a lassú, spontán benépesülésre és a sokfelől jött magyarság kulturális egységesülésére. Tanulmányomban a fellelhető történeti források alapján megkísérlem bemutatni a helység újkori népesedéstörténetének néhány sajátosságát, különös tekintettel a csantavériek származáshelyeire. Egyúttal felhívom a figyelmet egy különleges migráció-történeti forrástípusra: a passuális levél egyik változatára: az elbocsátó útlevélre.

Csantavér újratelepülésének vázlata

Csantavér a XVIII. század 1782 előtti időszakában Szabadka város egyik pusztája volt. Az 1780-tól királyi szorgalmazásra Szabadka város népesítette újjá. Az 1848. évi jobbágyfelszabadításig jobbágyhelységként Szabadka szabad királyi város földesurasága alá tartozott.

Cothmann udvari kamarai tanácsos 1763. évi felvetése alapján 1764-ben Mária Terézia királynő kötelezte Szabadka városát, hogy hatalmas határában két falut hozzon létre. 1765-ben Krusper Pál kamarai jószágigazgató azt ajánlotta Szabadkának, hogy a két falut a környéken lévő szállások összevonásával teremtse meg. Jellegzetes, valóságtól elszakadt hivatali spekuláció húzódott meg e felvetés mögött, amely az 1770-es évek végére jellemző bácskai sikertelen szállásösszevonó akciók előszelének tekinthető.[2] Szabadka város hosszú ideig vonakodott a feladat teljesítésétől. Mindent elkövetett, hogy ne kelljen létrehoznia a két új falut. 1770 és 1774 között azonban mégis kénytelen volt elindítani az egyik falu, Bajmok telepítését. A másik falunak azonban sokáig a helye is nehezen dőlt el. Először Ludas, majd Tompa területe került szóba. 1778-ban merült fel annak lehetősége, hogy a második falu Csantavér puszta területén jöjjön létre.[3]

1779-ben Szabadka megkapta a szabad királyi városi címet. A Mária Terézia királynő által kiadott kiváltságlevél 5. cikkelye kötelezte a várost arra, hogy a saját költségén két jobbágyfalut hozzon létre a határához tartozó Bajmok és Csantavér pusztán.[4] Bajmok telepítése a szabad királyi városi cím elnyerésekor már közel egy évtizede folyamatban volt, Csantavér telepítése viszont az 1779. évi kiváltságlevél kiadása után, 1780-ban kezdődött.[5]

[2] Vö.: *Szabó István* 1960. 146–152. – Bajmok területén a szabadkai tanács 1770-től tett kísérletet a szállások összevonására. (*Iványi István* 1885. 37.) Az új falu létrehozása azonban ezzel a módszerrel nehezen indult, és a megoldást az észak–déli népmozgás nagy néphozadékának lassú letelepítése jelentette. Csantavér esetében a szállások összevonásával valószínűleg nem is kísérleteztek. Az 1780 táján kezdődött újratelepítés eleve a jövevények letelepítésével történt meg.

[3] *Iványi István* 1885. 39.

[4] Az 1779. évi kiváltságlevél latin szövege: *Iványi István* 1886–1892. II. köt. Okmánytár 42–55. – Magyar fordítása: *Magyar László* (szerk.) 1991. 81–101.

[5] Bizonyos kézikönyvek és lexikoncímszavak szerzői Csantavér keletkezését tévesen az 1770-es évek elejére teszik. „Forrásuk" valószínűleg Fridrik Tamás vármegye-bemutató könyve, amelyben Csantavér alapításának időpontjaként a történeti adatokkal nem igazolható 1773. év szerepel. (*Fridrik Tamás* 1878. 223.)

Tanulmányom következő fejezetében részletesen bemutatom az 1780-ban, 1781-ben és 1782-ben Csantavérre érkezett új lakosok Szabadkán megőrzött elbocsátó leveleit. Itt csak arra utalok, hogy az elbocsátó levelek és egy 1781. júl. 9-én kelt csantavéri összeírás[6] tanúsága szerint 1780-ban elindult a Csantavérre irányuló magyarországi migráció. Az észak–déli népmozgás forgatagában[7] kiskunsági, jászsági, tiszántúli és felföldi családok költöztek Csantavérre, hogy ott új életet kezdjenek. 1782. júl. 23-án 86 ház létezett a születő Csantavér faluban.[8] A hatóságok azonban elégedetlenek voltak az érkezők számával, az újranépesedés ütemével. Ezért Szabadka városa 1782. júl. 29-én szerződést kötött Szokola József makói eredetű, de már Csantavéren lakó jobbággyal, mint leendő *szabadossal*, Csantavér falu további népesítéséről. A szerződésben Szokola József kötelezte magát arra, hogy Mihály nevű fiával együtt három év alatt szerez annyi katolikus, szorgalmas és gazdálkodásra alkalmas új lakost Csantavérre, amennyi a kijelölt 179 jobbágytelek fölvállalásához szükséges. Cserébe, Szabadka városa megígérte, hogy ha Szokola József teljesíti a vállalt feladatot és Csantavér benépesítését jól végrehajtja, kap egy teljes jobbágytelket, amely után semmiféle uradalmi szolgáltatást nem kell teljesítenie, vagyis fiával együtt „szabadossá" válik.[9]

A szerződés, illetve Szokola József szervező munkája nem hozta meg a remélt eredményt. Változatlanul kevés új lakos telepedett le Csantavéren. 1785. október 14-én a csantavéri egyházi jövedelmek számbavétele alkalmával a vizitátorok kénytelenek voltak megjegyezni a 870 lelkes helységről: Csantavér falu a felénél is kisebb mértékben van megnépesítve. („*Possessio haec Csantavér infra dimidium impopulata est*").[10] 1786. márc. 29-én, amikor kitöltötték és hitelesítették Csantavér úrbéri tabelláját, a munkálatokat végző vármegyei urak megállapították, hogy a csantavéri jobbágyok a rendelkezésre álló, kimért 179 úrbéri telekből 129 ¼ telket vállaltak föl. A következő években érkező új lakosok még 50 ¾ telket vehetnek igénybe.[11] Szokola József népesítő tevékenységének kudarcára különös magyarázatot adott fia, Szokola Mihály, amikor 1791. február 4-én az úriszékhez fordult szabados jogállásának biztosítása érdekében: „*Meg is tette köteles szolgálattyát Istenben boldogult Atyám, utánna járt és szerzett tehetős józan catholicus embereket, de mint hogy Frankovics akkori árendátor úr e' dolgot ellenzette, az ide verbuvált lakókat be sem bocsájtotta, sőt hogy Temerinben mennyenek, utasította, más alább valókat, kiknek úgy szólván semmijük sem vala, illocalt. Így a titulált Úr által szegény megholt Atyám minden igyekezetiben gátoltatván, erős fogadásának volta képpen meg nem felelhetett.*"[12]

[6] Szabadkai Történelmi Levéltár. (A továbbiakban: SZTL.) 15. A. 2. 1781. – Ezúton köszönöm az illetékes belgrádi hatóságnak és a szabadkai levéltár tisztviselőinek, hogy 1998 tavaszán engedélyezték, illetve elősegítették kéthetes szabadkai levéltári kutatómunkámat. Különösen nagy hálával gondolok Magyar László, azóta hirtelen elhunyt szabadkai levéltáros önzetlen, értő támogatására.

[7] *Bárth János* 1993.

[8] *Iványi István* 1885. 45.

[9] SZTL. 15. A. 44. 1782.

[10] Kalocsai Érseki Levéltár. (A továbbiakban: KÉL. I.) Vis. Can. Csantavér. 18.

[11] SZTL. 15. B. 105. 1787.

[12] SZTL. Úriszéki ir. Csantavér. 1. doboz. (1783–1813). 5. sz. – A szövegben emlegetett Frankovics úr az 1783. márc. 21-én tartott árverésen nyerte meg, és 1783. máj. 1-től bérelte hat esztendőre Szabadka városától, mint földesúrtól a Csantavér helységből származó földesúri jövedelmet. (*Iványi István* 1885. 47.) Tulajdonképpen érdekében állt a csantavéri jobbágyok számának növelése. Valószínűleg valamiféle személyes okok befolyásolták, amikor nem fogadta be és Temerinbe irányította a Szokola József által szerzett új lakosokat. – Szokola József egyébként már szervező munkája kezdetén, 1782. szept. 7-én Bács vármegyéhez írt

Szokola József kudarcától függetlenül folyamatosan szállingóztak letelepülni szándékozók Csantavérre, nemcsak a XVIII. században, hanem a XIX. század első felében is. Nem minden jövevényből lett törzsökös csantavéri lakos. Sokan továbbálltak, és másutt keresték boldogulásukat. A megtelepülők azonban többen voltak. Így Csantavér népessége a kezdeti nehézségek ellenére a XIX. század közepén meghaladta a 4000 főt.

A Csantavérre érkező új lakosok lelki gondozását a XVIII. század utolsó két évtizedében a szabadkai ferences barátok végezték. 1782. márc. 1-jétől csantavéri anyakönyvet is vezettek.[13] Fennmaradt a Csantavéren letelepedett új lakosok 1782. évi lecticalé-jának, vagyis pénzbeli és gabonabeli párbérének jegyzéke.[14] Mindebből következik, hogy 1782-ben Szabadka filiájaként már működött a csantavéri egyházszervezet. 1794-ben, 1795-ben, 1798-ban és 1799-ben a csantavéri lelkészség „adminisztrátori" teendőit Stájer János szabadkai ferences szerzetes látta el.[15] Egyelőre homály fedi, hogy Csantavér új lakóinak első kis kápolnáját 1781-ben vagy 1782-ben építette-e Szabadka városa.[16] 1794. dec. 4-én Csantavér bírái már levélben panaszkodtak a kalocsai érseki hatóságnak a falujukban álló kápolna „romló félben való állapottya s kitsinsége miatt". Beszámoltak arról, hogy földesurukkal együttműködve a falujuk közepén lévő kocsmát, amelynek hossza 13, szélessége pedig 3,5 öl, templommá alakították. Kérték ideiglenes templomuk fölszentelését. Levelükben leírták, hogy a kocsmából átalakított szükség-templomukat addig használják, amíg igazi templom épül Csantavéren.[17] Erre az építkezésre további 20 évig kellett várni a csantavérieknek. Az 1829. évi Visitatio Canonica tájékoztatása szerint a Szent Antal tiszteletére szentelt 14 öl hosszú és 5,5 öl széles templom szilárd anyagokból, Szabadka város magistrátusának jóvoltából 1815-ben épült föl.[18] 100 évvel később a templom kicsinek bizonyult. A XX. század végén is álló hatalmas csantavéri templom 1928–29-ben épült. 1929. nov. 10-én szentelték föl.[19]

Csantavér községi életének legkorábbi jelei 1783-ból maradtak fönn.

A község első pecsétje 1783-ban készült. Alapja egy szántóvas, amelyből kétoldalt egy-egy búzaszál nő ki. Közepén, a szántóvas fölött egy férfialak áll, valószínűleg Szent Pál, aki jobb kezében egy hegyével fölfelé emelt kardot tart. Körirata: Sig. Poss. Csantavir 1783.[20]

1783. febr. 3-án Mészáros János megyei „generális perceptor" Bajáról levelet küldött Bajmok és Csantavér vezetőinek. Megszólítása: „Isten minden jókkal áldja meg Bajmaki és Csantavéri Bírákat". A jól tájékozott vármegyei hivatalnok tehát tudta, hogy a félig megnépesített Csantavérnek már vannak „bírái", vagyis választott tisztségviselői. Egyébként a levél oktató jellegű. A csantavéri vezetők megtudhatták belőle, miként kell fizetni,

---

levelében igyekezett bebiztosítani szabados jogállását. (A levelet közölte: *Hegedűs Antal* 1984. 50.) – Temerin újranépesítése Csantavér újranépesítésével egy időben folyt. (*Csorba Béla* 1986.)

[13] *Vékony László* 1995.

[14] SZTL. Úriszéki ir. Csantavér. 1. doboz. (1783–1813). 19. sz.

[15] KÉL. I. Pléb. ir. Csantavér.

[16] Feltételezhető, hogy az első kápolnát Szabadka építette, mivel egy évtizeddel előbb, 1772 nyarán, Bajmok népesítésének kezdetén Bajmokon is épített kápolnát a város. (Iványi István 1885. 38.)

[17] KÉL. I. Pléb. ir. Csantavér.

[18] KÉL. I. Vis. Can. Csantavér. 320. p.

[19] Schematismus 1942. 169.

[20] Szép lenyomata látható a csantavéri bírák 1794. dec. 4-én kelt levelén. (KÉL. I. Pléb. ir. Csantavér.)

illetve miként kell beszedni az állami adót, a *portiót*. Az oktatást azért tartotta szükségesnek a vármegyei perceptor, „mivel ezen esztendő kezdete a jövendő adózásoknak".[21]

1783-ban a *borbíró* tisztséget Magyar Mátyás lakos töltötte be Csantavéren. Fennmaradt az 1783. évről készített számadása.[22] A borbíró létezéséből már eleve arra következtethetünk, hogy legkésőbb 1783 elejétől más választott tisztségviselői is voltak az új községnek. A „Helség szükségére 1 icze vaj", „papírosra", „spanyol viaszért", „Kis bírónak egy pár csizmáért" jellegű feljegyzések tanúsága szerint a számadás nem csak borok vásárlásáról és eladásáról szól, hanem tartalmazza a fiatal helység „községi jellegű" kiadásait is. Ez a számadási gyakorlat valószínűleg azzal magyarázható, hogy a falunak még nem volt perceptora, vagyis adóbeszedője, gazdasági ügyvivője. A „községi jellegű" kiadásokat is a borbíró jegyezte föl, mert a kiadások fedezetét a kocsmai bevételek jelentették. Magyar Mátyás tehát borbíróként az új község általános gazdasági ügyeit is intézte és számon tartotta.[23] 1783. évi számadásában szerepel a csantavéri „bíró", akinek szabadkai utazása alkalmából napidíjat fizetett. Szerepelnek csantavéri „esküdtek", akik szintén napidíjat vettek föl. A község alkalmazottja volt a „kisbíró", akinek fizetség gyanánt egy pár csizma járt.

Az egyházi lelki gondozás megvalósulása és a községi szervezet kialakulása mellett 1782 táján kiformálódtak az új Csantavér lakóinak úrbéri viszonyai és gazdasági lehetőségei is. 1782 nyarán Ürmányi Mihály, Szabadka város királyi biztosa utasította Kovács Károly Lipót mérnököt és tanácsnokot, hogy Csantavér és Bajmok területét mérje föl. Készítsen telekkönyvet és térképet. 1782. júl. 13-án Kovács Károly Lipót egy bizottsággal helyszíni szemlét tartott a két falu leendő határában. Megállapították, hogy a kedvező adottságok miatt mindkét falu úrbéri értelemben a harmadik osztályba lenne sorozandó, de az új lakosok könnyebb boldogulása érdekében a helységet a 4. osztályba sorolták. Ez azt jelentette, hogy több hold jutott egy telekre az egyébként is jó minőségű bácskai földből. Bajmokon és Csantavéren egyaránt 38 hold szántó, 22 hold kaszáló és 1 hold belső-ség, összesen 61 hold tett ki egy úrbéri telket. 1782. júl. 23-án a királyi biztos elnökletével határozat született Bajmok és Csantavér területének felosztásáról. Eszerint Csantavér 1200 négyzetölekkel számolt 17 433 holdas határából ezer hold urasági allódium lett. A többi föld egyharmada, 5457 $^{2}/_{3}$ hold legelőnek maradt. Az úrbéri kiosztásra kerülő

[21] SZTL. Úriszéki ir. Csantavér. 1. doboz. (1783–1810). 1. sz.

[22] SZTL. Pol. 14. B. 10. 1791. Számadások. – A bort a *borbíró* Szabadkán vásárolta. Fizetett kocsmáros árulta a népnek a új község hasznára. – Az uradalmi kocsmát az urasági házzal és a mészárszékkel együtt 1783 nyarán igyekezett Szabadka városa elkészíttetni, hogy Szent Mihály napján átadhassa a földesúri jövedelmek első bérlőjének, Frankovics Antalnak. (*Iványi István* 1885. 48.)

[23] Magyar Mátyás Kishegyesről költözött Csantavérre 1780-ban. Módos gazdának számított. 1781-ben 4 lova, 8 ökre, 5 tehene, 150 juha volt. 1786-ban két jobbágytelek birtokosaként került föl az úrbéri tabellára. Vagyona és közéleti szereplése miatt bizonyára akadtak haragosai. 1791-ben panaszt nyújtott be az úriszéknek amiatt, hogy „midőn a Simon Júdási Theresiopolisi vásárról kotsin" ment volna hazafelé, mellé vágtatott lóháton Vida Jóska csantavéri gulyás és „Tudgya-e Kěd Mátyás gazda...?" rikkantással szidalmazta és bántalmazta. A gulyás bosszúból cselekedett, mivel néhány évvel korábban Magyar Mátyás bíróként árestomban tartotta. (SZTL. 15. A. 2. 1781., 15. B. 105. 1787., Úriszéki ir. Csantavér. 1. doboz. 1783–1813. 20. sz.) – Figyelemre méltó, de egyéb adatok híján nehezen értelmezhető, hogy a csantavéri gazdák 1781 második felében készített összeírásában szerepel a *Judex*, vagyis a *bíró* bejegyzés. A Judex szó a bunyevác gazdák nevei között olvasható, ott, ahol az előző összeírásban Bono Czbianov gazda neve állt. (SZTL. 15. A. 2. 1781.)

10 955 $^{1}/_{3}$ holdból 179 úrbéri telek került ki. A legelőből elkülönítettek egy-egy telket a plébános, a község, a mészárszék, illetve fél-fél telket a tanító és az egyházfi számára. A jobbágyok nem egy darabban kapták meg szántóföldjüket, hanem úgy, hogy mindhárom *calcaturá*ból részesüljenek. A falu telepítői a nyomásos gazdálkodást igyekeztek megvalósítani.

Csantavérnek Szabadka városa volt ugyan a földesura, de a földesúri jogokat jobbára bérlők gyakorolták. Az első bérlő, Frankovics Antal vármegyei esküdt, 1783. márc. 21-én árverésen nyerte el a csantavéri földesúri jövedelmek beszedésének jogát.[24]

1786-ban, másfél évtizeddel a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után Csantavéren is bevezették az Urbariumot. Az úrbéri tabellát 1786. márc. 29-én hitelesítették.[25]

Csantavér lakossága 1850-ig a számok tükrében

A kalocsai érsekség a XVIII. század utolsó negyedében és a XIX. század első felében megkövetelte az egyházmegye plébánosaitól, hogy évente kimutatást készítsenek híveik létszámáról. A Csantavéren tényked papok is elkészítették hol egyszerűbb, hol komplikáltabb táblázataikat, és elküldték Kalocsára az érseki kancellária számára. Szerencsére a népesség-kimutatások többsége megmaradt, és a XX. század végén is tanulmányozható a Kalocsai Érseki Levéltárban.[26]

A plébániai Status Animarum-ok szempontrendszere többször változott. Ezért nehéz egységes táblázatot szerkeszteni belőlük. Egyszer feltüntetik a házak számát, máskor nem. Legtöbbször szerepeltetik a zsidókat, néha azonban nem. Időnként feltűnik a más vallású keresztényekre vonatkozó szám, gyakran azonban híre sincs. Néha bizonytalan a Summa Animarum kifejezés értelme. Előfordul, hogy csak a katolikus hívők összesítésére vonatkozik. Máskor beletartoznak a Csantavérre tévedt más vallásúak is. 1832 után volt rá példa, hogy a katolikusok összesítő számát és a teljes népesség számát egyaránt feltüntette a pap. Táblázatomban a katolikusok teljes létszámát és az összes népesség számát csak akkor közlöm, ha az szerepel a korabeli Status Animarumban. Kutatói összesítést nem írtam a számadatok közé. A XIX. század közepe felé haladva a kimutatások készítői megkülönböztettek anyaegyházat és filiát. Mivel a filia alatt a Csantavér határában működő földesúri allódium cselédségét értették, táblázatomban a filia számai együtt szerepelnek Csantavér falu lakosságának számaival. Mindenképpen megjegyzés kívánkozik a katolikus házaspárok számához. A párok jelentették a *lecticalé*, vagyis a plébánosnak fizetendő *párbér* alapját. Következésképp, a plébánosok igyekeztek mindig pontosan számon tartani a plébániájuk területén élő párokat. A kalocsai érsekség területén készített XVIII–XIX. századi egyházi lélekösszeírásokból[27] azonban világosan kitűnik, hogy a plébánosok az özvegyeket „félpároknak" tekintették, akik után fél párbér járt. A félpárokból kettő ért egyet, ezért az özvegyek számát elosztották kettővel, és a kijött számot hozzáadták a tényleges párok számához. Az így kapott szám szerepelt a statiszti-

[24] *Iványi István*. 1885. 42-48.
[25] SZTL. 15. B. 105. 1787.
[26] KÉL. I. Plébániai ir. Csantavér., Vis. Can. Csantavér.
[27] *Bárth János* 1975. 84. – *Bárth János* 1991. 42., 46.

kában a „párok" számaként. Bizonyára így számolták a párokat a csantavéri papok is. Nagyon valószínű, hogy a párok Status Animarumban, illetve az általam készített táblázatban szereplő száma közelít a hajdani, valóságos, konkrét párok számához, de nem azonos azzal. A valóságban valamivel kevesebb konkrét, tényleges házaspár létezett a jelzett időpontokban Csantavéren, mint ahány a táblázat párokat feltüntető oszlopában olvasható.

Ha végigtekintünk a Csantavér népességét szemléltető összesítő táblázaton, láthatjuk, hogy a XVIII. század utolsó éveiben, valószínűleg nagyarányú elköltözés miatt hatalmas zuhanás következett be a lakosság létszámában. A fogyatkozás 1803 és 1806 között változott át növekedéssé, amikor bizonyára sok jövevény telepedett le a faluban. Kisebb lélekszám-csökkenés történhetett 1836 táján.

Csantavér népessége (1785–1850)

Év	Ház	Kath. pár	Róm. kath.	Nem kath. ker.	Zsidó	Lakos összesen
1785		180	870			
1789	225	340	1706			
1792		345	1815	5	11	
1794		370		10	11	1776
1795	228	323		9	10	1612
1798	224	319		7	6	1354
1799	241	280		12	13	1295
1803		385	1348		11	
1806		498	2139		14	
1810		644	2466		15	
1814	411	605	2490			
1816		624	2576		17	
1819		695	2734		20	
1822		725	2900			
1823	466	731	3006		18	
1825	473	760	3040		18	
1830		815	3445			
1832		887	3797	27	17	3841
1836		843	3595	23	24	
1843		936	3981	7	32	
1845		1002	4169	2	43	4214
1846		996	4180	1	49	4230
1850		988	4236		59	

A XVIII–XIX. századi kései feudalizmus kutatói számára közismert levéltári iratfajtának számít a mezővárosi és a falusi elöljáróság által kiállított utazási igazoló írás, az ún. passualis levél. Többek között úriszéki perek mellékleteként fordul elő. Pl. ha egy parasztnak elveszett a lova, és hírét vette, hogy 4-5 faluval arrébb látták, passualis levelet kért és kapott faluja bíráitól, amelyet magához véve nyugodtan indulhatott el az elkóborolt állat keresésére. Ha valahol, valamilyen hatóság megállította, passualis levelével igazolta, hogy kicsoda és mi járatban van. Ilyen passualis levelet vittek magukkal a vásárra menők, a hosszú fuvart végzők, a távoli vidékeken munkát vállaló aratók és nyomtatók.

Csantavér népesedéstörténete ráirányíthatja a figyelmet a passualis levelek egyik különleges fajtájára, a más helységbe költözők elbocsátó útleveleire. Bár népesedéstörténeti forrásértékük vitathatatlan, ez idáig kevés szó esett róluk a magyar népesedéstörténeti irodalomban.[28] Valószínűleg felsőbb rendelet szorgalmazta megszületésüket. Kevés maradt fenn belőlük, illetve a megőrzött példányok ismeretlenül, feltáratlanul, levéltárak mélyén lappanganak.

Csantavér falu 1782 nyara előtt érkezett legkorábbi lakóinak útleveleit az illetékes szabadkai hatóság összegyűjtötte, bizonyára azért, hogy a jövevények ne tudjanak könnyen továbbállni. Kovács Lipót Károly városi mérnök szenátor 1784. aug. 17-én latin nyelven pontos jegyzéket készített róluk, amely tartalmazza az útra kelők neveit, az útlevelek kiállítási dátumait és a kiállító önkormányzatok vagy más hivatalok neveit. Az elbocsátó útleveleket már 1885-ben megtalálta Iványi István, és Szabadka város telepítő tevékenységéről szóló cikkének lábjegyzetében felsorolta a dokumentumokban előforduló neveket.[29] Szerencsére a legkorábbi csantavériek elbocsátó útlevelei a Szabadkai Történelmi Levéltárban túlélték a háborúkat és az impériumváltozásokat.[30] 1998-ban e sorok írója tanulmányozhatta őket és másolatot készíthetett róluk. A közbeeső 113 esztendőben többen előadták Iványi István nevezetes lábjegyzetének tartalmát,[31] és az ott szereplő adatokat az eredeti források alapos tanulmányozása nélkül némiképp félre is magyarázták. Néhány jellemző és sajnálatos helytörténész-megfogalmazással szemben föltétlenül szükséges az alábbiak hangsúlyozása:

- Az 1784. aug. 17-én készített jegyzék nem a legkorábbi *lakosok* lajstroma, hanem a városházán őrzött csantavéri vonatkozású *útlevelek* jegyzéke.
- Az útlevéljegyzék, az útlevelekhez hasonlóan, tartalmaz neveket. Közülük, hosszas elemzéssel kiválaszthatók a legkorábbi csantavéri lakosok egy részének

[28] Nagy Kálozi Balázs kiváló népesedéstörténeti könyvében többször szó esett az 1780-as években Bácskába költöző jászkunsági reformátusok hajdani elbocsátó útleveleiről. (*Nagy Kálozi Balázs* 1943. 51., 90., 145–147.) Különösen tanulságos az egyénileg Pacsérra települők útleveleinek emlegetése, mivel ezeket az útleveleket jobbára az 1780-as években állították ki, miként a Csantavérre érkezőkét. Másrészt a Pacsérra települők útleveleit is összegyűjtötték és megőrizték. Nagy Kálozi Balázs a pacséri református parókián találta őket.

[29] *Iványi István* 1885. 45.

[30] SZTL. 15. C. 109. 1784.

[31] *Virág Gábor*, 1978. 3. – *Virág Gábor*, 1985. 5–8. – *Sinkovics Ferenc*, 1988. 42–45. – *Vékony László*, 1995.

nevei. Az útlevelek szövegében és az útlevelek jegyzékében megnevezett személyek nem lettek mindannyian csantavéri lakosok.

- A legkorábbi csantavéri lakosok köre tágabb, mint az útlevéljegyzék szereplőinek Csantavérre költözött csoportja. Az 1780-as évek elején jöttek Csantavérre olyanok is, akiknek nem volt, vagy nem maradt fenn az útlevele.
- Az útlevéljegyzéken szereplő dátumok nem érkezési időpontok, hanem az útlevelek kiállítási dátumai. Nem törvényszerű, hogy ha valaki a kibocsátó helység elöljáróitól útlevelet kapott, azonnal útra kelt és egyenest Csantavérre utazott. Hónapok, esetleg évek is eltelhettek az útlevél kiállítási napja és a Csantavérre érkezés időpontja között.
- Egyáltalán nem valószínű, hogy Kecskés János juhász volt Csantavér első újkori lakosa. Passuális levelét ugyan 1779. okt. 20-án kiállították Majsán, de abban nem szerepel semmiféle konkrét úticél. A levél szokványos tanúsítvány a majsai juhászkodás tényéről és az állami adó kifizetéséről. Kecskés János az 1782. évi csantavéri összeírások szerint 1782-re vált csantavéri lakossá.[32] 1780-ban és 1781-ben bárhol juhászkodhatott a Duna–Tisza közén!
- Nem az útlevéljegyzéken szereplő személyeket hozta Csantavérre Szokola József. Ők, illetve közülük azok, akik csantavériek lettek, egy-két kivétellel már javában építették az új falut, amikor 1782 nyarán Szokola József elkezdte a szervezőmunkáját.

A Csantavér újranépesítésével kapcsolatos, Szabadkán megőrzött 34 passuális levél[33] közül tizenhatot latin, tizennyolcat magyar nyelven fogalmaztak. Terjedelmük igencsak különböző. Vannak köztük néhány soros, rövid, hivatalos igazolások és egész oldalt betöltő, meleg hangú, meghatódottan ünnepélyes elbocsátó levelek egyaránt. Kiadási dátumaik 1779. okt. 20-tól 1782. okt. 28-ig terjednek. 1 levél 1779-ben, 6 levél 1780-ban, 19 levél 1781-ben, 8 levél 1782-ben kelt. Az 1782. évi 8 levélből hetet az esztendő első felében adtak ki a hatóságok. Utoljára nemes Vincze Jánosét Újkécskén 1782. jún. 27-én, vagyis két nappal a Szokolai Józseffel kötött telepítő szerződés aláírása előtt. Egy útlevél készült 1782 második felében, Nagy János takácsé Hevesen, 1782. okt. 28-án, aki hamarosan Csantavérre szekerezhetett, mert az 1782/83. évi csantavéri adóösszeírásban már szerepelt. Az 1781. évi útleveleket márc. 13. és okt. 29. között állították ki, de közülük 8 útlevél tavasszal: márciusban, áprilisban, májusban készült. Úgy látszik, 1781 tavaszán élénk propaganda folyt a migrációra fogékony népességű tájakon Csantavér újranépesítése érdekében.

[32] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 1. doboz (1783–1813). 19. sz. 1782. évi párbér-lajstrom. – SZTL. Pol. 14. A. 4. 1791. 38 v. – 39 v. Szabadka 1782/83. évi adóösszeírásának végén a csantavéri lakosok.

[33] Némi számolási zavart okoz, hogy 2 db 6-os számú útlevél van. Mindkettőt Majsa bírái állították ki. Az egyiket 1781. ápr. 7-én fogalmazták Kis József és Bakos Bertalan számára, majd a két név közé beszúrták Kis Imre András nevét. Néhány nappal később, ápr. 24-én Kis Imre András és népes családja számára külön útlevelet adott ki a majsai elöljáróság. Valószínűleg azért kellett még egy útlevél, mert Kis Imre András más időpontban és máshova akart menni, mint két majsai sorstársa. Az útlevelek jegyzékét készítő szabadkai mérnök a fenti két útlevelet egynek vette, és a kimutatás számára az első útlevelet vette alapul.

A 34 passuális levelet 45 férfi, jobbára családfő, ritkábban legény számára állították ki.[34] A következő kimutatásban a 45 nevet a kibocsátó helyek szerint csoportosítom. A név előtti szám az 1784. évi útlevéljegyzék szerinti sorszám, a név utáni zárójelbe tett dátum az útlevél kibocsátási dátuma. Mivel némelyik útlevelet több férfi számára, közösen állították ki, bizonyos sorszámok és dátumok többször szerepelnek. A csantavéri megtelepedés adatainak forrásai az 1781-től 1786-ig terjedő esztendők csantavéri összeírásai.[35]

Félegyháza (Kiskunfélegyháza, Kiskun Kerület)

7. *Tóth Ferenc*, takács. (1781. jún. 14.) Zentára kapott útlevelet.
   Tóth Ferenc néven nem szerepel a korai csantavéri összeírásokban, bár egyéni útlevele különös módon Szabadkára került.
12. *Gulyás András*. (1781. szept. 27.) Csantavérre kapott útlevelet.
   Csantavéren összeírták 1782-ben.
14. *Tóth Mihály*. (1781. máj. 22.). Csantavérre kapott útlevelet.
   Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
15. *Domonics Mátyás*. (1781. máj. 30.). Csantavérre kapott útlevelet.
   Csantavéren összeírták 1781-ben és 1782-ben.
17. *Molnár Ferenc*. (1781. szept. 29.). Csantavérre kapott útlevelet.
   Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször Paprika ragadványnévvel.
18. *Magosi Mátyás*. (1782. márc. 22.). Csantavérre kapott útlevelet.
   Csantavéren összeírták 1783-ban és utána többször.
23. *Kiss György*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Csantavéren összeírták 1783-ban és utána többször.
23. *Kiss Mihály*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Kiss Mihály néven Csantavéren nem írták össze.
23. *Kiss László*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Kiss László néven Csantavéren nem írták össze.
23. *Tamásy Mátyás*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Csantavéren összeírták 1782-ben, 1786-ban és 1790-ben.
23. *Hajagos Ferenc*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
23. *Puskás György*. (1782. máj. 31.). Csantavérre kapott útlevelet, ahova öt társával kaszálni készült.
   Puskás György néven Csantavéren nem írták össze.

[34] Megneveztek még 5 feleséget: Elek Örzsébetet, a majsai Kiss Imre András feleségét, Juhász Annát, az újkécskei Vincze János félegyházi származású házastársát, Dávid Katalint, a naszvadi Tóth János feleségét, valamint két olyan feleséget, akik az ugyancsak naszvadi Harizs József és Csuport Péter oldalán nem Csantavér felé vették az irányt. Szerepel még az útlevelekben a makói Szokola József felnőtt fia, Mihály, a tardoskeddi Hagara István két fia: Ferenc és József, valamint a csanádpalotai Nyéró György „attyafia", Nagy Urbán.

[35] SZTL. 15. A. 2. 1781. – Pol. 14. A. 4. 1791. – 15. B. 105. 1781. – Pol. 14. B. 10. 1791. – Úriszéki ir. Csantavér. 1. doboz. (1783–1813). 19. sz.

24. *Négyesy Mihály* (1782. márc. 28.). Csantavérre kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
25. *Hevér András*. (1782. ápr. 1.). Csantavérre kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
26. *Kecskés János*. (1779. okt. 20.). Igazoló irata úticél nélküli.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
33. *Rácz József*. (1782. okt. 8.). Csantavérre kapott útlevelet, nyomtatott búzájának hazahozatala céljából.
Rácz József néven a csantavéri összeírásokban nem azonosítható. (Kérdéses, hogy az 1786-ban feltűnt Rácz József azonos vagy nem azonos az 1782. évi útlevél birtokosával.)

Hegyes (Kishegyes, Bács m.)

3. *Kiss János* zsellér. (1781. jún. 5.). Csantavérre kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1783-ban és utána többször.
3. *Fodor István* zsellér. (1781. jún. 5.). Csantavérre kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
4. *Hegedűs István* béreslegény. (1780. jan. 1.). Igazoló irata úticél nélküli.
Hegyesi illetőségű volt. 1779 második felében az apatini kamarai birtokon kocsisként szolgált. Az apatini kamarai ispán tanúsította szolgálatát.
Csantavéren összeírták 1782-ben, majd 1785-ben, 1786-ban.
10. *Bajáki Ádám*. (1781. márc. 13.). Kisszállás felé akart utazni.
12 évig lakott Hegyesen.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
13. *Magyar Mátyás* zsellér. (1780. okt. 16.). Igazoló irata úticél nélküli.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
13. *Bartha Gergely* zsellér. (1780. okt. 16.). Igazoló irata úticél nélküli.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
29. *Szilágyi János*. (1782. jún. 11.). Csantavérre kapott útlevelet.
10 évig lakott Hegyesen.
Csantavéren összeírták 1783-ben és utána többször.
31. *Tényi János*. (1781. aug. 21.). Igazoló irata úticél nélküli.
11 évig lakott Hegyesen.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.

Heves (Heves m.)

34. *Nagy János* takács. (1782. okt. 28.). Csantavérre kapott útlevelet.
Feleségével, kétlovas kocsival és egy vezetett tehénnel utazott.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.

Izsák (Pest-Pilis-Solt m.)

5. *Róka Pál* béres. (1780. máj. 11.). Szabadkára kapott útlevelet.
Páhi pusztán Kerovics György árendátornál béreskedett.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.

Majsa (Kiskunmajsa, Kiskun Kerület)

6. *Kiss Imre András.* (1781. ápr. 7. és 24.). Elbocsátó útlevele úticél nélküli.
Feleségével és öt gyermekével utazott.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
1782-ben Kiss Imreként, 1783-tól Kiss Andrásként szerepelt az összeírásokban.
6. *Kiss József.* (1781. ápr. 7.). Szabadkára kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1783-ban és 1784-ben.
Talán ő viselte a Dadara ragadványnevet, hogy meg lehessen különböztetni az ugyancsak majsai eredetű másik Kiss Józseftől.[36]
6. *Bakos Bertalan.* (1781. ápr. 7.). Szabadkára kapott útlevelet.
Bakos Bertalan néven Csantavéren nem írták össze.
11. *Kiss József.* (1781. ápr. 25.). Csantavérre kapott útlevelet.
19 évig lakott Majsán.
Négy-marhás szekérrel kelt útra.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
16. *Dabis Péter.* (1781. júl. 12.). Csantavérre kapott útlevelet.
Feleségével szándékozott utazni.
Dabis Péter néven Csantavéren nem írták össze.

Makó (Csanád m.)

1. *Szokolya József.* (1781. márc. 24.). Csantavérre kapott útlevelet.
Mihály nevű fiával, négylovas kocsin utazott.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször.
1782. júl. 29-én szerződést kötött Szabadka városával Csantavér további népesítéséről. Ezért a szabados jogállásra számíthatott.
2. *Mikovics Ferenc.* (1781. márc. 23.). Csantavérre kapott útlevelet.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször. 1782 után családnevét leginkább *Nikovics*-nak írták.

Naszvad (Komárom m.)

20. *Harics József.* (1781. máj. 14.). Elbocsátó levele úticél nélküli.
Harics József néven Csantavéren nem írták össze.
20. *Tóth János.* (1781. máj. 14.). Elbocsátó levele úticél nélküli.
Feleségével együtt kelt útra.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
1783-tól „Naszvagyi" melléknévvel szerepeltették az összeírásokban, hogy meg tudják különböztetni a „Kalocsai" melléknevű Tóth Jánostól.
20. *Csuport Péter.* (1781. máj. 14.). Elbocsátó levele úticél nélküli.
Csuport Péter néven Csantavéren nem írták össze.

[36] 1784 táján valószínűleg elköltözött Csantavérről, mert nem szerepelt az 1786. évi úrbéri tabellán és a XVIII. század végének más csantavéri összeírásaiban. Utódai talán visszatértek, mivel 1810-ben, 1811-ben, 1818-ban és 1827-ben négy-négy Kis nevű csantavéri családfő is viselte a Dadara melléknevet.

Palota (Csanádpalota, Csanád m.)

21. *Nyéró György.* (1781. szept. 27.). Topolyára kapott útlevelet.
Kétlovas kocsin utazott Nagy Urbán nevű „attyafiával". A kocsi után „juhocskákat" is hajtott.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször. (Nevét gyakran elírták.)

Pécska (Magyarpécska, Ópécska, Arad m.)

9. *Bagi Pál.* (1780. ápr. 27.). Elbocsátó levele úticél nélküli.
Csantavéren összeírták 1781-ben és utána többször. Az 1786. évi urbáriumban a „Pécskai" melléknévvel szerepelt.

Tardoskedd (Nyitra m.)

19. *Czibulka Pál.* (1780. máj. 17.). Poroszlóra kapott útlevelet.
Négylovas kocsin feleségével, gyermekével és két szolgával utazott Poroszlóra. Költözködésében segítette Poroszlón élő sógora, Mészáros János, aki háromlovas kocsit hajtott.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.
Nevét Csantavéren *Cibula* alakban használták.
22. *Hagara István.* (1780. ápr. 4.). Poroszlóra kapott útlevelet.
Háromlovas kocsin utazott feleségével és két felnőtt fiával: Ferenccel és Józseffel.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször. (Gyakran elírt névvel szerepelt.)

Topolya (Bács m.)

8. *Bezdányi György.* (1781. okt. 29.). Csantavérre kapott útlevelet.
23 évig lakott Topolyán.
Csantavéren összeírták 1782-ben Bezdányi Kiss György néven, majd utána többször Kis György Bezdányi néven.
27. *Veréb Mihály* ifjú takács. (1782. febr. 1.). Igazoló irata úticél nélküli.
Csantavéren összeírták 1782-ben és 1783-ban.
30. *Kiss Márton.* (1781. okt. 29.). Csantavérre kapott útlevelet.
11 évig lakott Topolyán
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.

Újkécske (Tiszakécske, Pest-Pilis-Solt m.)

28. *Vincze János* nemes. (1782. jún. 27.). Csantavérre kapott útlevelet.
Négyökrös szekérrel utazott félegyházi eredetű feleségével, Juhász Annával. A szekér után egy fias tehén ballagott.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.

32. *Nagy Benedek.* (1781. aug. 19.). Topolyára kapott útlevelet.
Két évig lakott Vásárhelyen.
Két-tehenes szekérrel utazott. A szekér után még egy tehén haladt.
Csantavéren összeírták 1782-ben és utána többször.

A 34 passuális levél tulajdonosaként felsorolt 45 férfi közül a következők nem lelhetők föl az 1781 és 1786 között készült csantavéri összeírásokban: Bakos Bertalan, Csuport Péter, Dabis Péter, Haris József, Kiss László, Kiss Mihály, Puskás György, Rácz József, Tóth Ferenc. Ők valószínűleg nem telepedtek le Csantavéren, még ha útlevelük tanulsága szerint oda is készültek. Útlevelüket azért őrizték meg Szabadkán, mert közös útlevél volt, amellyel legalább egy jövevény megérkezett Csantavérre. Rövid ideig Csantavéren tartózkodott, majd hamarosan továbbállt: Kiss György.

A Szabadkán megőrzött, csantavéri vonatkozású útlevelek birtokosai közül az alábbi férfiak és hozzátartozóik telepedtek le és töltöttek el legalább egy-két esztendőt Csantavéren. Többségük törzsökös csantavéri lakossá vált. Nevük után zárójelben feltüntetem származáshelyüket: Bagi Pál (Pécska), Bajáki Ádám (Hegyes), Bartha Gergely (Hegyes), Bezdányi György (Topolya), Czibulka Pál (Tardoskedd), Domonics Mátyás (Félegyháza), Fodor István (Hegyes), Gulyás András (Félegyháza), Hagara István (Tardoskedd), Hajagos Ferenc (Félegyháza), Hegedűs István (Hegyes), Hevér András (Félegyháza), Kecskés János (Félegyháza), Kiss Imre András (Majsa), Kiss János (Hegyes), Kiss József (Majsa), Kiss József (Majsa), Kiss Márton (Topolya), Magosi Mátyás (Félegyháza), Magyar Mátyás (Hegyes), Mikovics Ferenc (Makó), Molnár Ferenc (Félegyháza), Nagy Benedek (Vásárhely), Nagy János (Heves), Négyesy Mihály (Félegyháza), Nyéró György (Palota), Róka Pál (Izsák), Szilágyi János (Hegyes), Szokola József (Makó), Tamásy Mátyás (Félegyháza), Tényi János (Hegyes), Tóth János (Hegyes), Tóth Mihály (Félegyháza), Veréb Mihály (Topolya), Vincze János (Újkécske).

A Szabadkán megőrzött csantavéri vonatkozású útlevelek egy része nem igazi elbocsátó levél, hanem valamiféle tanúsítvány jó magaviseletről, adók befizetéséről, gazdasági célú utazásról. A hegyesi származású Hegedűs István arról kapott igazolást az apatini ispántól, hogy a kamarai uradalomban szolgálva jól teljesítette feladatát. Más munkaadók is nyugodtan alkalmazhatják. Veréb Mihály takácslegény is jó magaviseletéről kapott tanúsítványt Topolya elöljáróitól. A fentebb már említett Kecskés Jánosnak félegyházi juhászkodásáról és a vele járó adófizetések teljesítéséről adott levelet a félegyházi bíró. Rácz József azért kért igazolást Félegyházán, hogy nyomtatóként keresett búzáját hazahozhassa Csantavérről. Hat félegyházi férfi azért kapott útlevelet Félegyháza tanácsától, hogy elmehessen Csantavérre „kaszálni". Mivel közülük Kiss György rövidebb, Tamásy Mihály hosszabb időre meg is telepedett Csantavéren, Hajagos Ferenc pedig törzsökös csantavéri lakossá vált, kaszálásra szóló útlevelük bekerült a Csantavérre települt új lakosok passuális levelei közé. A Csantavéren szerencsét próbáló korai jövevények tehát, ha nem volt igazi elbocsátó levelük, mindenféle igazoló írást felhasználtak arra, hogy Szabadka várossal elfogadtassák magukat. Mivel Szabadkának Csantavér benépesítése céljából nagyon kellettek az új lakosok, tisztviselői nem válogattak a jövevények írásaiban. Azon az alapon,

hogy bármiféle írás jobb, mint a semmi, a jó magaviseletről szóló tanúsítványt és a kaszálásra, gabonahordásra adott útlevelet is elfogadták passuális levél gyanánt.

A valódi elbocsátó útlevelek a népességkibocsátó helységek távoli világát lebbentik föl az utókor számára. Az Alföld déli részének XVIII. századi újranépesedésével foglalkozó kutatás leginkább az újranépesedett helységek, a befogadó tájak oldaláról közelíti meg a migráció kérdéskörét. A kutatók legtöbbször arra kíváncsiak, honnan jöttek egy-egy helység vagy egy-egy táj lakosai. Mindinkább szükségessé válik azonban, hogy olyan tanulmányok és dokumentumközlések is megjelenjenek, amelyek a kibocsátó tájak és a kibocsátó helységek oldaláról közelítik meg a XVIII. századi migráció kérdéskörét.[37] A Szabadkán őrzött csantavéri vonatkozású elbocsátó levelek tudományos szempontból nem csak azért fontosak, mert konkrét migrációs adatokat tartalmaznak, hanem azért is felkeltik a népesedéstörténeti kutatók érdeklődését, mert belőlük a kibocsátó helységek hangja szólal meg. Olyan ritka dokumentumok, amelyeknek betűi mögött a hajdani népességkibocsátó helységek üzenete rejtőzik.

Az elbocsátó útlevelek fogalmazói gyakran kitértek arra, hogy a levelet mutató személyek „egészséges helyről" indultak el útjukra, vagyis nem közvetítenek járványos betegséget. Tanúsították, hogy az útnak indulók kifizették állami adójukat és párbérüket. Úgy próbálták jellemezni az utasokat, hogy azok könnyen azonosíthatók legyenek. Pl. megírták, hogy az új lakóhelyre igyekvők kétlovas, háromlovas, négylovas kocsival, vagy kétökrös, négyökrös szekérrel, esetleg gyalog utaznak. A kocsi hátsó saroglyájához kötött ló, csikó, tehén, a szekér után hajtott birkafalka is szerepelhetett az útlevél szövegében.

Némelyik elbocsátó útlevélben feltüntették, hogy a levelet birtokló személy hány évet töltött a kibocsátó helységben. Az erre vonatkozó adatok fontos dokumentumai az észak–déli népmozgás folyamatos hullámzásának, a különböző stációk megtartó erejének és átbocsátó szerepének.[38]

Vannak olyan elbocsátó útlevelek, amelyeknek megilletődött, ünnepélyes hangvétele mögött a kibocsátó közösség tanúságtétele, szép kiállása húzódik meg. Különösen így van ez, ha az elbocsátott személy a tanúságot tevő közösségben született és ott is nevelkedett. Mintha a XVIII. századi magyar élet sorsszerűsége húzódna meg az eltávozásra, az új lakóhely keresésére utaló mondatok mögött!

Sok elbocsátó útlevélben konkrétan megjelölték, hogy az útlevelet kérő személy a Bács vármegyei Csantavér pusztára, illetve Csantavér faluba akar költözni. Ez a körülmény, különösen távoli helységek esetében arra vall, hogy 1780, 1781, 1782 táján híre járt az országban, hogy népesítik Csantavért. A hír olyanoktól is eljuthatott a Kiskunságba, vagy a távoli, felföldi vármegyékbe, akik a XVIII. század harmadik negyedében ezekről a tájakról költöztek le valamelyik bácskai faluba, és tartották a kapcsolatot előző lakóhelyükkel. Természetesen nem mindenki érkezett meg Csantavérre azok közül, akik oda igyekeztek. Az útlevél megszerzése után néhányan bizonyára mást gondoltak, egy telepítésre váró másik puszta irányából kedvezőbb híreket hallottak, más terveket kovácsoltak. Ugyanakkor néhány útlevelet nem Csantavérre állítottak ki, birtokosuk azonban mégis csantavéri lakos lett. Példaként említhetném a hegyesi Bajáki Ádámot, a palotai Nyéró Györgyöt, az izsáki Róka Pált, a tardoskeddi Czibuka Pált és az ugyancsak

[37] *Bárth János* 1998. 15-17.
[38] Vö.: *Bárth János* 1993.

tardoskeddi Hagara Istvánt. Az utóbbi két személy Poroszlóra kapott útlevelet. Czibulka Pált családi szálak is kötötték Poroszlóhoz, mégsem vált tartósan poroszlói lakossá. Talán elment Poroszlóra, ott azonban nem jól alakultak a dolgai és tovább állt a távoli Csantavérre. Bizonyos útleveleken a kiállítók nem jelöltek meg úticélt. Tulajdonosaik azonban bármerre indultak is, Csantavéren kötöttek ki. Példaként említhetem a pécskai Bagi Pált, a naszvadi Tóth Jánost és a majsai Kiss Imre Andrást.

A Szabadkán megőrzött csantavéri vonatkozású elbocsátó útlevelek adatai alapján az alábbi helységekről igazolható, hogy 1780 és 1782 között lakosokat bocsátottak ki az újranépesedő Csantavérre: Félegyháza, Hegyes, Heves, Izsák, Majsa, Makó, Naszvad, Palota, Pécska, Tardoskedd, Topolya, Újkécske, Vásárhely. A 13 helység öt nagyobb tájat képvisel. Az újranépesítésben fontos szerep jutott a Kiskunságnak és a vele szomszédos Pest megyei területeknek. Erre utalnak a Félegyházán, Majsán, Izsákon és Újkécskén kiállított útlevelek. Makó, Vásárhely, Palota és a távolabbi Pécska a Dél-Tiszántúl, a Maros-Körös közti terület népességkibocsátó szerepét tanúsítja. A Csantavér környékén elterülő tájat, a Bácskát Hegyes és Topolya képviseli. A Heves megyéből útra kelt családokra Heves helység szereplése emlékeztet. A felföldi vármegyék folyamatos népességkibocsátó erejét Naszvad és Tardoskedd neve bizonyítja.

A csantavéri összeírások néhány népesedéstörténeti tanulsága

Összeírások, útlevelek, népmozgások

Csantavér falu családfőit viszonylag sokszor összeírták a XVIII. század utolsó két évtizedében.[39] Kutatásaim során legalaposabban az 1781 és 1786 között készített összeírásokat tanulmányoztam. Bevontam vizsgálódásaim körébe az 1790., az 1795. és az 1796. évi gazdalajstromokat is. A XIX. századi összeírások közül az 1810., az 1811., az 1818. és az 1827. évi névsorokat használtam.

Az 1781 és 1786 között készült legrégebbi összeírások fontos tanulsága, hogy sok új lakos útlevél nélkül érkezett Csantavérre, vagy útlevele nem maradt fönn. Esetleg köztük kell keresni a Szabadkáról kitelepedőket, akiktől bizonyára nem kértek útlevelet. Mindenesetre az útlevéllel rendelkező, illetve a fennmaradt útlevelek szövegében szereplő „első foglalók" mellett más „első foglalók" is részt vettek Csantavér újranépesítésében.

[39] Az általam tanulmányozott csantavéri összeírások: Családfők összeírása 1781. júl. 9-én. (SZTL. 15. A. 2. 1781.). Családfők összeírása 1781. (SZTL. 15. A. 2. 1781.). Csantavéri családfők adóösszeírása a szabadkai lajstrom végén 1782-ben. (SZTL. Pol. 14. A. 4. 1791. 38 v. – 39–39 v.). Családfők párbérének kimutatása 1782-ben, 1783-ban, 1784-ben és 1785-ben. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 1. doboz. 1783–1813. 19. sz.). Csantavér 1786. márc. 29-én kelt úrbéri tabellája. (SZTL. 15. B. 105. 1787.). Gazdák állami adóösszeírása. 1786. szept. 20. (SZTL. Pol. 14. B. 10. 1791.). Csantavéri családfők adóösszeírása a szabadkai lajstrom végén 1790-ben. (SZTL. Pol. 14. A. 3. 1791. 4. kötet. 97 v. – 104. p.). Gazdák állami adóösszeírása. 1795. dec. 9. (SZTL. Aec. 1796. 9. A. 7.). Gazdák úrbéri összeírása. 1796. jan. 11. (SZTL. Aec. 1796. 9. A. 7.). Gazdák adóösszeírása. 1810. okt. 30. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 1. doboz. 1783–1813. 37. sz.). Gazdák adóösszeírása. 1811. okt. 30. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 4. doboz. 1831. 31. sz.). Gazdák adóösszeírása. 1818. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 4. doboz. 1831. 37. sz.). Gazdák adóösszeírása. 1827. okt. 30. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 5. doboz. 1831. 8. sz.).

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Csantavér családfőinek valószínűsíthetően első összeírását 1781. júl. 9-én készítette el két szabadkai szenátor, Kopunovich Gergely és Kovács Lipót Károly. Ebben az összeírásban 43 magyar gazdát soroltak föl.[40] Közülük 12 jövevény útlevele szerepel a Szabadkán megőrzött csantavéri vonatkozású passualis levelek között.[41] A 12 gazda névsora az összeírás eredeti sorrendjében: Barta Gergely, Fodor István, Tényi János, Bajáki Ádám, Magyar Mátyás, Róka Pál, Szokola József, Kiss Imre András, Kiss József, Tóth Mihály, Domonics Mátyás, Mikovics Ferenc. Velük együtt további 31 magyar családfő és családja telepedett le Csantavéren 1781. júl. 9-ig. Nekik bizonyára nem volt útlevelük, vagy ha hoztak is magukkal passualis levelet, az nem maradt fent. A 31 családfő névsora az összeírás eredeti sorrendjében: Kiss Mátyás, Patrik János, Tomik János, Tomik András, Virág Mátyás, Nagy Pál, Gergöl Pál, Virág Mátyás (II.), Sógor János, Vásárheli Pál, Medve János, Vodnák Andris, Kovács János, Magyar Miska, Bögre Jancsi, Takács Mihály, Fodor Pál, Föleki György, Ördög Mihály, Bosik Jóska, Csaikas Jóska, Újházi Ferenc, Sugár Gyura, Ignácz Mihály, Zsíros Imre, Hegedűs Mihály, Mészáros Ferenc, Elek Péter, Hatala Mátyás, Zsiga Mihál, Borotva Mátyás.

Az 1780-as évek eleje Csantavér újranépesedésének történetében csak a kezdetet jelentette. Az összeírások alapján látható, hogy az 1780-as évek közepén, a XVIII. század utolsó évtizedében és a XIX. század első harmadában is érkeztek újabb és újabb magyar családok Csantavérre. Az észak–déli népmozgás azonban nemcsak hozott lakosokat Csantavérre, hanem el is vitt onnan embereket. Sokan terhesnek érezték Szabadka földesúri hatalmát, sokallták az úrbéri járandóságok bérlői számára nyújtandó szolgáltatásokat, megelégelték a jobbágyélet búját, baját. Ha kedvező alkalom adódott, továbbálltak, és másik helységben keresték boldogulásukat. Ha összehasonlítjuk az egymást követő csantavéri összeírásokat, láthatjuk, hogy bizonyos nevek eltűntek. Ennek természetesen névváltozás és fiúági kihalás is lehetett az oka. Legtöbbször azonban elköltözés húzódott meg a korábban összeírt nevek eltűnése mögött. Az 1782–1785 között készített csantavéri párbér-összeírásokban bizonyos nevek után beírták az *abivit* latin szócskát, ami valószínűleg *elment*, *eltávozott* értelmű.[42] Arra is volt példa, hogy valaki eltávozott, de egy-két évi vagy hosszabb távollét után újra Csantavéren telepedett le.

[40] Utánunk 43 bunyevác gazda következett, akiknek száma már a következő évben, 1782-ben alaposan megcsappant. A fogyatkozó és fokozatosan magyarrá váló bunyevác lakosok kérdéskörével itt érdemben nem foglalkozom.

[41] 1781-ből fennmaradt még egy csantavéri összeírás a szabadkai családfők lajstromának végén közelebbi dátum nélkül. Valószínűleg nem sokkal az 1781. júl. 9-én keltezett első összeírás *után* készült. A felsorolt lakosok nevei ugyanolyan sorrendben követik egymást, mint az 1781. júl. 9-i összeírásban. A magyar családfők tekintetében egyfős gyarapodás figyelhető meg. A két összeírás közti időben megérkezett Bagi Pállal az „útleveles" jövevények száma 13-ra emelkedett.

[42] Az *abivit* szócska értelmezését nehezíti, hogy a megjelölt személyek a következő évi összeírásban az előző évi *abivit* jelzés ellenére újra szerepelhettek, esetleg ismét megjelölve az eltávozásra utaló szóval. Ezt a különös helyzetet talán magyarázhatjuk az összeíró ferences barát szemléletével. Úgy látszik, az egyszer már létezett hívét újra és újra összeírta az *abivit* megjegyzéssel. Még különösebb, hogy néhány lakos, aki többször megkapta az *abivit* jelzést, 1786-ban szerepelt az úrbéri tabellán. Példaként említhetem Fodor Istvánt, Molnár Ferenc Paprikát, Nagy Benedeket, akik a párbér összeírásokban négy éven át *abivit* jelzést kaptak, majd rákerültek az úrbéri tabellára. A rejtélyt talán feloldhatjuk, ha feltételezzük, hogy az ilyen gazdák az 1780-as évek első felében eltávoztak Csantavérről, de az úrbérrendezés hírére visszatértek és jobbágytelket vállaltak.

Magyarok és bunyevácok

Az 1781. júl. 9-én kelt első csantavéri összeírás készítői az új faluban 43 magyar és 43 bunyevác családfőt találtak. Az összeírás első felében a magyarok, második felében a bunyevácok sorakoztak. Az összeírók házak szerint haladtak. Következésképp, föltételezhető, hogy a magyarok és a bunyevácok más utcába, illetve más házsorba települtek. Az 1781. júliusa után feljegyzett második csantavéri összeírásban két bunyevác gazdával kevesebb szerepelt. 1782-re a bunyevácok száma már jelentősen megcsappant. Az 1782 végén készített 1782/83. évi adóösszeírás névsorának bunyevác részében feltűntek azoknak a magyaroknak a nevei, akik újabban érkeztek és az eltávozott bunyevácok telkeit kapták meg. 1786-ra, az úrbérrendezés idejére az úrbéri tabella adatai szerint a következő helyzet alakult ki:

Családfő	Magyar	Bunyevác	Összesen
Colonus, vagyis telkes jobbágy	117	24	141
inquilinus, vagyis házas zsellér	13	6	19
subinquilinus, vagyis házatlan zsellér	37	2	39
Összesen	167	32	199

1786. márc. 29-én tehát Csantavér 199 különböző rendű-rangú családfőjéből 167 volt magyar és 32 bunyevác. Ez az összes családfő 84 illetve 16 százalékának felel meg. 1781-hez képest tehát öt év alatt nagy arányeltolódás következett be a magyarság javára. Ez a változás sok magyar beköltözésével és a bunyevácok egy részének eltávozásával függ össze.

Természetesen 1786 után is előfordult, hogy bunyevácok költöztek Csantavérre.[43] A növekvő létszámú magyarság mellett azonban a „dalmaták" arányszáma egyre csökkent. Végül, a XIX. század második felében a csantavéri bunyevácok nagy része beolvadt a magyar többségbe. A népszámlálási statisztikák tanúsága szerint Csantavér színmagyar nagyközségként lépett a XX. századba.[44]

Csantavér népességének vagyoni helyzete az 1780-as években

Némelyik összeírásból képet alkothatunk arról, hogy a Csantavérre érkező korai lakosok milyen vagyoni helyzetben voltak. Ilyen összeírás pl. az 1781. júl. 9-én készült első számbavétel, amely tartalmazza az összeírt családfők, a frissen letelepült csantavéri lakosok állatállományát. Általában megállapítható, hogy a Csantavéren megtelepedett lakos-

[43] Valószínűleg a XIX. század elején került Csantavérre ismét jelentős számú bunyevác. 1811-ben 14 Csantavéren lakó szegény sorsú bunyevác családfő esedezett magyar nyelvű levelében az úriszékhez, hogy egy-egy fertály földet kaphassanak. (SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 1. doboz. 1783–1813. 57. sz.)

[44] Népsz. 1902., 1912.

ság jelentős állatállománnyal rendelkezett. Ritka kivételnek számított a zselléreskedő Bögre Jancsi, akinek semmiféle állata nem volt. A szegényebbek közé tartozott a félegyházi származású Tóth Mihály, akinél 3 lovat, és az ugyancsak félegyházi eredetű Domonics Mátyás, akinél 2 ökröt találtak az összeírók. A módosabbak közül példaként említhetjük a hegyesi származású Barta Gergelyt, akinek 2 lova, 12 ökre, 11 tehene és 300 birkája volt. A szintén hegyesi eredetű, Magyar Mátyás 4 lóval, 8 ökörrel, 5 tehénnel és 150 birkával rendelkezett. A Makóról érkezett Szokola József, aki 1782-ben telepítő-toborzó „szabadosi" szerepre is vállalkozott, 1781 nyarán 3 lovat, 16 ökröt és 16 tehenet birtokolt.

Az 1786. márc. 29-én hitelesített csantavéri úrbéri tabella szerint a felvállalt 125 $^{1}/_{4}$ jobbágytelek a 141 telkes jobbágy között a következőképpen oszlott meg:

3	telket birtokolt	1	jobbágy
2	telket birtokolt	17	jobbágy
1 $^{2}/_{4}$	telket birtokolt	12	jobbágy
1	telket birtokolt	34	jobbágy
$^{2}/_{4}$	telket birtokolt	67	jobbágy
¼	telket birtokolt	10	jobbágy

Első látásra szembetűnő az egész vagy annál nagyobb telket birtokló jobbágyok aránya. A 141 telkes gazda közül 64 jobbágy rendelkezett egész vagy annál nagyobb telekkel.

A Duna–Tisza köze északibb tájainak urbáriumai jobbára szűkölködnek egész telkes jobbágyok és bővelkednek töredéktelkes jobbágyok neveiben. A hajdani Pest megye déli részén Akasztó faluban 1770-ben 93 telkes jobbágy 25 $^{14}/_{32}$ telken osztozott. Egész telkes jobbágy egy sem akadt. Nem volt egész telkes jobbágya 1770-ben a szomszédos Kiskörösnek sem, ahol 168 telkes jobbágy 33 $^{3}/_{8}$ telken osztozott. Szeremlén az 1770. évi úrbéri tabella szerint 61 telkes jobbágy 16 $^{3}/_{8}$ telket birtokolt. Egész telke egy gazdának sem volt. Foktőn 1770-ben a 42 $^{1}/_{8}$ telken osztozó 92 telkes jobbágy között 6 egész telkes is akadt. Csanád 1770. évi urbáriumában 3 egész telkes jobbágy neve is olvasható, az 50 ¾ telken osztozó 135 telkes jobbágy sorában.[45] Kedvezőbb volt az egész telkesek aránya 1770-ben Kecelen, ahol 171 telkes jobbágy 66 $^{3}/_{8}$ telket birtokolt. 13 jobbágy rendelkezett egész vagy egésznél nagyobb telekkel. Egy $^{7}/_{8}$ telkes jobbágy földje pedig megközelítette az egész telket. A 14 módos família birtokolta a szántóföldek 20%-át.[46]

Tanulságos a csantavéri birtokviszonyok összevetése néhány Bács vármegyei helység urbáriumának adataival is. A magyar népességű Bezdán 1772. évi urbáriuma szerint a helység területén 367 telkes jobbágy 100 $^{6}/_{8}$ telken osztozott. Egész telkes gazdát nem írtak össze. A német lakosságú Filipova (Szentfülöp) 1772. évi urbáriumában 54 $^{7}/_{8}$ telek apró részleteit írták a 244 telkes jobbágy neve után. Egész telket egy lakos sem birtokolt. Jobb volt a helyzet a vegyes lakosságú (magyar–bunyevác) Csonoplyán, ahol 1772-ben,

[45] Pest megyei Levéltár. Urbáriumok. Akasztó, Kiskörös, Szeremle, Foktő, Csanád.
[46] *Bárth János* 1984. 124-125.

vagyis a németek betelepítése előtt 176 telkes jobbágy 107 telken osztozott. Egy vagy egynél több telekkel 10 gazda rendelkezett.[47]

A fenti összehasonlító adatok érzékeltetik, hogy Csantavér valóságos *ígéretföldje* lehetett az északibb fekvésű tájak föld után áhítozó parasztjai számára. Természetesen a nagy telek nem csak sok földet, hanem rengeteg szolgáltatást, hatalmas úrbéri terhet is jelentett. A hegyesi származású Barta Gergely csantavéri jobbágy 3 telke, amely országosan is ritkaságnak számított, nemcsak 114 hold szántó és 66 hold kaszáló rendszeres művelését jelentette, hanem évi 156 napos marhás robot és tengernyi más szolgáltatás teljesítésével is együtt járt. Csodálni való az a bátorság és elszántság, amellyel a telkes gazdává váló messziről jött csantavérieknek közel a fele egész vagy annál nagyobb telek terheit vállalta föl. Egyesek talán nem is mérték föl pontosan, hogy mit cselekszenek. Ezért az úrbéri terhek súlyától nyomattatva a XVIII. század utolsó évtizedében kénytelenek voltak továbbállni és boldogulásukat másutt keresni.

Tanulságos felsorolnunk azokat a csantavéri jobbágyokat, akik 1786-ban a „megkésett" csantavéri úrbérrendezés idején egész vagy annál nagyobb telek birtokosai lettek. Ők képezték az új bácskai község módos rétegét. Néhányuk neve ismerősen cseng, mivel előfordult a csantavéri vonatkozású útlevelek birtokosainak jegyzékében is. Az ilyen neveket zárójelbe tett u betűvel jelöltem meg.

3 telket birtokolt:
Barta Gergely (u)

2 telket birtokolt:
Bezdányi György (u), Virág Mátyás, Szécsényi János, Magyar Mátyás (u), Kecskés János (u), Nikovics Ferenc (u), Újházi Ferenc, Szokola József (u), Jacub Babkity, Fokó Letity, Pavo Bulyovcsics, Ilia Simok, Bagi Pál Pécskai (u), Pavel Pacsirácz, Máté Pacsirácz, Bakos Menyhárd, Jakob Mukity,

1 $^{2}/_{4}$ telket birtokolt:
Petrik János, Varga István, Angyal János, Hajagos Ferenc (u), Sógor János, Magyar Mihály, Havár Mártony, Ivan Vukov, Virág István Szabadkai, Barisa Imrity, Januska Mihály, Tóth Mihály vatai,

1 telket birtokolt:
Kiss Mártony (u), Kiss Jancsi (u), Tényi János (u), Bajáki Ádám (u), Nagy Benedek (u), Gyüre György, Négyessi Mihály (u), Tóth István Szabadkai, Elek Péter, Tóth alias Bagi Mihály, Kiss József (u), Kiss András (u), Joszó Lukity, Petár Lulity, Matkó Lulity, Franyó Bainár, Hevér András (u), Nyíró György (u), Lovro Horváczky, Tamási Mátyás (u), Kovács Mátyás, Lénárd Mihály, Bán Mihály, Téni János jun., Majoros János, Gaál Mihály, Szalas Paál, Csapai György, Faragó János, Nagy Máté, Porokai János, Mijó Sevity, Hatala Mátyás, Fodor János.

A Szabadkán megőrzött csantavéri vonatkozású útlevelek elemzése során kiderült, hogy az útleveleket birtokló 45 férfi közül ténylegesen 35 családfő lett tartósan csantavéri lakos. Az 1786. évi csantavéri úrbéri tabella tanúsága szerint az ismert származáshelyű 35 családfőből 18 egész vagy annál nagyobb telket vállalt föl, tehát az új Csantavér község paraszttársadalmának módos rétegéhez tartozott.

[47] Arhív Vojvodina, Novi Sad, BBŽ. Spísi. F. 2. 1772/406., 407., 410. 84. doboz. Bezdán, Filipova, Csonoplya urbáriuma.

A majsai földekről származó Kecskés János esete jellegzetes XVIII. századi Duna-Tisza közi sikertörténet. Útlevelének tanúsága szerint 1779-ben Majsa határában még juhászkodott. 1786-ban azonban Csantavéren már kéttelkes jobbágygazdaként írták össze, aki 76 hold szántót és 44 hold kaszálót birtokolva gazdálkodott.

Származásra utaló megkülönböztető nevek az összeírásokban

Csantavér feudalizmus kori összeírásaiban a gyakori családnevet viselő lakosok legtöbbször megkülönböztető jelzővel, illetve ragadványnévvel szerepelnek. A megkülönböztető jelző és a valódi ragadványnév nem mindig határolható el élesen egymástól. Elsősorban azért, mert a valódi ragadványnévnek tűnő szócskát is legtöbbször ugyanúgy név mögé illesztették, mint a megkülönböztető jelzőt. Példaként említhetem a Dadara ragadványnevet, amelyet 1783-ban jegyeztek föl először a valószínűleg dadogós Kiss József neve után. Ezzel megkülönböztették a falu másik Kiss Józsefétől, aki a dadogós Kiss Józseffel együtt Majsáról származott, vagyis a származáshelyre utaló megkülönböztetésük nem volt célravezető. „Kiss József dadara" utódai a XIX. század első harmadának végén, 1827-ben is viselték a *dadara* megkülönböztető nevet, de mindig keresztnevük mögé illesztve. Pl.: „Kiss Mátyás dadara", „Kis György dadara", „Kiss Pál dadara".

Az összeírások néha képet adnak arról, hogyan válhatott megkülönböztető jelző ragadványnévvé, sőt az eredeti családnevet kiszorítva családnévvé. 1782-ben Kiss Pál neve után *Kiss Pál czifra* alakban feljegyezték a *czifra* jelzőt. Ugyanezt tették 1783-ban, 1784-ben és 1785-ben. Az egyik 1786-os összeírásban a név *Czifra Pál Kiss*-re módosult. Az ugyancsak 1786-ban készült csantavéri úrbéri tabellán a Kiss családnév már elmaradt, és a 137. számú jobbágy a *Czifra Pál* nevet kapta.

A legegyszerűbb megkülönböztető jelzőknek az összeírások foglalkozásra utaló bejegyzései tekinthetők. Pl. *Tóth Pál gulyás*, *Nagy János faragó*, *Nagy János bognár*, *Szabó Mihály takács*, *Tóth András kovács*, stb.

E sorok írója nem tekinti feladatának, hogy ebben a tanulmányban részletesen foglalkozzon a származáshelyre nem utaló csantavéri ragadványnevekkel. Csupán felsorol néhányat az 1782 és 1827 között készült összeírások legjellemzőbb, leggyakoribb megkülönböztető jelzőiből és ragadványneveiből: Borjúlábú, Czibere, Czifra, Czirok, Dadara, Hatala, Karabuka, Paprika, Remete, Vasa.[48]

Az összeírások tanúsága szerint az 1782 és 1827 közötti Csantavéren a megkülönböztető jelzőként viselkedő ragadványnevek többségét helységnévből képezték. Az esetek óriási többségében az efféle ragadványneveket az összeírók a keresztnevek után tüntették föl. Ritkán fordult elő, hogy a ragadványnév a családnév elé csúszott, vagy a családnév szerepét vette föl.

A helységnévből képzett ragadványnevek bárhol állnak is, vallanak a nevet viselő személy eredetéről, származásáról. Ha a ragadványnév a családnév előtt áll, néha kétségeink merülhetnek föl az általa nyújtott tájékoztatás helyességéről. Pl. előfordulhat, hogy a ragadványnév viselője a ragadványnevet már egy előző lakóhelyen is viselte, vagy a

[48] Vö.: *Sinkovits Ferenc* 1988.

helységnévből képzett ragadványnév egy anyai ágról felbukkanó családnév, stb. Ha azonban a ragadványnév valódi megkülönböztető jelző benyomását keltve a keresztnév után áll, kevés kétségünk maradhat afelől, hogy származáshely rejlik mögötte. Talán a legjobb példa a *naszvadi* és a *kalocsai* ragadványnév a Tóth János név mellett. Az 1780-as években az új Csantavéren két Tóth János nevű gazda lakott. Az összeírásokban az egyik *Tóth János naszvagyi*, a másik *Tóth János kalocsai* néven szerepelt. Megkülönböztető jelzőként használt ragadványnevükből, illetve ragadványnevük használatának módjából nyilvánvaló, hogy egyikük Naszvadról, másikuk Kalocsáról került Csantavérre. A Naszvadról származó Tóth János Naszvad község bírái által 1781. máj. 14-én kiállított szép elbocsátó útlevelét szerencsére megőrizte Szabadka városa. Segítségével bizonyíthatjuk, hogy a *naszvadi* ragadványnév igazat mond. Az összeírásokban szereplő *Tóth János naszvadi* a Komárom megyei Naszvad községből jött Csantavérre. Mindebből következik, hogy a *kalocsai* ragadványnévnek is igazat kell mondania. Más bizonyító adat híján is teljes joggal feltételezhetjük, hogy az összeírásokban szereplő *Tóth János kalocsai* Kalocsa városából költözött Csantavérre. A megkülönböztető jelzőként használt, helységnévből képzett ragadványnév tehát a két Tóth János esetében fontos népesedéstörténeti adatnak bizonyult. Valószínűleg más esetekben is felhasználhatók az ilyen ragadványnevek származási irányok megállapítására.

Alábbi felsorolásomban számba veszem mindazokat a helységeket, amelyek a csantavéri összeírásokból kigyűjthető, helységnévi eredetű ragadványnevek tanúsága szerint az 1780 és 1827 közötti Csantavérre irányuló népmozgás kibocsátó helységeiként szerepelhetnek.

Bag (Pest m.)

Tóth Mihály Bagi (1786, 1795), Tóth alias Bagi Mihály (1786-Urb.), Bagi Tóth Mihály (1796).
Tóth Márton Bagi (1786-Urb., 1795)
Tóth Imreh Bagi (1810, 1818), Bagi Tóth Imre (1811).
Tóth István Bagi (1827).
Tóth Mihály Bagi (1827)

Bezdán (Bács m.)

Bezdányi György. Topolyán kapott útlevelet 1781-ben, ahol 23 évig lakott. Oda bizonyára Bezdánból érkezett. Útlevelét ragadványnevére állították ki, mintha az lenne a családi neve. Csantavérre érve előkerült igazi neve: a *Kiss*, amely mellett a *Bezdányi* megkülönböztető ragadványnévként szerepelt.
Bezdányi Kiss György (1782), Kiss György Bezdányi, Fia, Kiss György Bezdányi (1783), Kiss György Bezdányi, fia, Kiss György Bezdányi, testvére: Kiss János Bezdányi (1784). U.-ez. (1785).
Kiss György Bezdányi (1786)
Kiss György Bezdányi (1810, 1811)
Kiss István Bezdányi (1810, 1811, 1818, 1827)
Kiss József Bezdányi (1818)
Kiss Péter Bezdányi (1827).

Boczonád (Heves m.)

Tóth Mihály Boczonádi özvegy (1790)
Tóth József Boczonádi (1795, 1796, 1810, 1811, 1818, 1827)

Dorozsma (Kiskunság)

Tóth Imre Dorozsmai (1827)

Endrőd (Békés m.)

Endrődi Tóth István (1785), Endrődi István (1786-Urb.),
Tóth István Endrődi (1786, 1795, 1796)

Györgye (Tápiógyörgye, Pest-Pilis-Solt m.)

Kiss János Györgyei (1795, 1796, 1810, 1811, 1818, 1827)
Kiss József Györgyei (1795, 1810).

Hatvan (Heves m.)

Mészáros István hatvani (1795)

Hegyes (Kishegyes), (Bács m.)

Kiss Gergely hegyesi (1795)
Kovács István hegyesi (1827)

Heves (Heves m.)

Molnár János hevesi (1810, 1818, 1827).

Horgos (Csongrád m.)

Varga János horgosi (1795, 1796, 1810, 1811).

Kalocsa (Pest-Pilis-Solt m.)

Tóth János kalocsai (1783, 1785, 1786-Urb.), Kalocsai Tóth János (1786).

Karácsond (Heves m.)

Tóth Pál karátsondi (1810, 1811)

Kecskemét (Pest-Pilis-Solt m.)

Bene János Ketskeméti (1795)

Kisér (Jászkisér), (Jászság)

Tóth István kiséri (1785, 1786, 1786-Urb., 1795)

Kunbaja (Bács m.)

Dér András kunbajai (1810, 1811, 1818)
Dér Ferenc kunbajai (1827)

Naszvad (Komárom m.)

Tóth János naszvadi (1783, 1784, 1785, 1786-Urb., 1786). Naszvadi útlevéllel érkezett Csantavérre.

Örs (Tarnaörs, Heves m.)

Tóth János T. Őrsi (1795)
Tóth János őrsi (1811, 1827)
Tóth Ferenc őrsi (1810, 1811, 1818, 1827)

Pécska (Magyar-, Ó-, Arad m.)

Bagi Pál Pécskai (1786-Urb.)
Bagi Pál néven pécskai útlevéllel érkezett Csantavérre. A többi összeírásban Bagi Pál néven szerepel.

Szabadka (Szabad királyi város)

Virág István Szabatkai (1786-Urb., 1795, 1796), Virág Pista Szabatkay (1786), Virág Istók Szabatkay (1790)
Tóth István Szabatkai (1786, 1790, 1796), Tóth István Szabatkai özvegy (1795), Szabatkai Tóth István (1786-Urb.)
Tóth András Szabatkai (1795), Szabatkai Tóth András (1796)

Tura (Pest m.)

Mészáros Mihály Turai (1795)

Vásárhely (Hódmezővásárhely), (Csongrád m.)

Kiss Pál vásárhelyi (1783), Kiss Pál vásárhelyi, fia: Kiss József vásárhelyi, testvére: Kiss András vásárhelyi (1784), Kiss Pál vásárhelyi, fia: Kiss Jóska vásárhelyi (1785),

Kiss Pál vásárhelyi (1810), Vásárhelyi Kiss Pál (1811)
Vásárhelyi Kiss József (1795)
Kiss József vásárhelyi (1827)
Kiss András vásárhelyi (1785), Vásárheli Andris (1786)
Kiss András vásárhelyi (1810, 1811, 1818, 1827)
Kiss Máté vásárhelyi (1827)
Kiss Mihály vásárhelyi (1811)
Tóth Mihály vásárhelyi (1786, 1795, 1796, 1810, 1811, 1818, 1827)
Tóth Pál vásárhelyi (1795, 1796, 1818, 1827)
Tóth János vásárhelyi (1811, 1818)
Tóth István vásárhelyi (1827)

Az 1781 és 1827 közötti csantavéri összeírások helységnévből képzett ragadványnevei alapján sikerült jelentősen megnövelni a csantavériek származáshelyeként számbajöhető helységek számát. Néhány településről: Hegyesről, Hevesről, Naszvadról, Pécskáról, Vásárhelyről a csantavéri vonatkozású útlevelek tanulmányozása során is bizonyítani lehetett, hogy lakosokat bocsátottak ki Csantavérre. E helységek népességkibocsátó szerepét a ragadványnevek tanulmányozása megerősítette. Példaként említem Hódmezővásárhelyet, amely azért került fel a csantavériek származáshelyeinek listájára, mert útlevelet állított ki a Csantavéren letelepedő Nagy Benedek számára. A ragadványnevek elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy Nagy Benedeken és utódain kívül egy kiterjedt *Kiss* és egy ugyancsak népes *Tóth* família is vásárhelyi származásúként gyarapította Csantavér népességét.

A csantavéri vonatkozású útlevelek kiállítási helyeiként is azonosított és a ragadványnevek tanulmányozásával is kikövetkeztethető öt helység mellett az 1781 és 1827 közti csantavéri összeírások ragadványnevei segítségével a következő helységekkel lehetett bővíteni a csantavériek származáshelyeinek listáját: Bag, Bajmok, Bezdán, Boczonád, Dorozsma, Endrőd, Tápiógyörgye, Hatvan, Horgos, Kalocsa, Karácsond, Kecskemét, Kisér, Kunbaja, Tarnaörs, Szabadka, Tura.

A csantavéri bérmálási jegyzékek kedvezőtlen tanulsága

A XX. század második felének Duna–Tisza közi népesedéstörténeti kutatásai bizonyították, hogy a feudalizmus kori bérmálási jegyzékek és bérmálási anyakönyvek a migráció történetének kiváló forrásai lehetnek.[49] Különösen a viszonylag későn, tehát a XVIII. század utolsó harmadában népesedett helységek esetében bizonyultak jó forrásnak a bérmálási dokumentumok, mivel a XVIII. század végén és a XIX. század elején a kalocsai főegyházmegye vezetői nagy gondot fordítottak a bérmálások tényének rögzítésére, adminisztrálására. Formanyomtatványokat készítettek, és a plébániák papjainak ezeket kellett kitölteni a bérmálások alkalmával. A népesedéstörténeti kutató a bérmálási dokumentumoknak elsősorban azt a rovatát tudja felhasználni, amelyik a megbérmált személy születési, ill. származási helyére vonatkozik. Sajnos, a plébánosok és káplánok ezt a ro-

[49] *Bárth János* 1981. – *Gyetvai Péter* 1984.

vatot nem mindig töltötték ki kellő alapossággal és gondossággal. Dolgukat nehezítette, hogy a rovat latin nevét, témáját sem fogalmazták meg egyértelműen a bérmálások szervezői és a bérmálási dokumentáció megtervezői. Így a bérmálási adminisztrációt végző papok képességén, logikáján, szorgalmán múlt, hogy mit írtak a *Locus ortus confirmati* feliratú rovatba. A kevésbé bölcsek és a kevésbé szorgalmasak a bérmált személy éppen aktuális lakóhelyét írták be, leginkább dettózva az egész oldalon, aminek semmi hasznát sem veheti a népesedéstörténeti kutatás. Szerencsére akadtak olyan papok, akik a rovatcím nyelvi formájától függetlenül is megérezték a rovat igazi értelmét és valódi rendeltetését. Ők a megbérmált személy születési, származási helyét jegyezték be a migrációs szempontból nagy jelentőségű rubrikába.[50] Ezzel nem csak az utókor történészének használtak, hanem a bérmálás adminisztrálásának egyik korabeli igazi célját is elérték, vagyis szükség esetén utána lehetett nézni, hogy a megbérmált személyt valóban megkeresztelték-e a születési helyén.

Mindebből következik, hogy némiképp leegyszerűsítve a képet, a kalocsai érseki főegyházmegye hajdani területének katolikus falvai, népesedéstörténeti forrásaik tekintetében kétfélék. Egyik csoportjukba sorolhatók azok a helységek, amelyeknek XVIII. századi és XIX. század eleji bérmálási jegyzékei és bérmálási anyakönyvei a népesedéstörténet kincsesbányái. Másik csoportjukba azok a helységek tartoznak, amelyeknek hasonló korú bérmálási dokumentumai népesedéstörténeti kutatásra jószerével alkalmatlanok.

Sajnos, a kései történész nagy balszerencséjére, Csantavér a második csoportba sorolható. Feudalizmus kori bérmálási jegyzékei nem tekinthetők jó népesedéstörténeti forrásnak. A Kalocsai Érseki Levéltárban a bérmálási jegyzékek és anyakönyvek *Csantavér* címszava alatt nincsenek XVIII. század végi dokumentumok, holott ezek egy 1780-tól népesített falu esetében sokat elárulhatnának a népesedéstörténeti irányokról. Föllelhető viszont egy 1807. évi, egy 1829. évi és egy 1847. évi bérmálási jegyzék.[51] Az utóbbi kettő népesedéstörténeti szempontból alig használható, mert megtervezőjük *Locus Habitationis* és *Lakása helye* alakban eleve a bérmálkozó lakóhelyére kérdezett rá. Ez 3 szabadkai bejegyzés kivételével nyilvánvalóan mindig Csantavér. 1807-ben *Locus Ortus Confirmati* volt ugyan a rovat címe, de az adatokat rögzítő pap legtöbbször a *Csantavér* bejegyzést alkalmazta. Néhány esetben azonban kivételt tett. A négy *Szabadka* és az egy-egy *Halas*, *Hegyes*, *Zenta*, *Félegyháza* bejegyzés nehezen értékelhető.[52] Annál figyelemre méltóbb az a három eset, amelyeknél *Zsadány* község neve került a származáshely rovatba. A Heves megyei Zsadány néhány más Heves megyei faluhoz hasonlóan jelentős népességkibocsátó helynek számított a kései feudalizmus korában. Jutott a zsadányiakból Csantavérre is. Az 1807. évi bérmálási lajstromban a 30 éves, nős Patots Mihály, a 29

[50] *Gyetvai Péter* 1984. I. 471–478.

[51] KÉL. I. Anyakönyvek. Bérmálás. Csantavér.

[52] Talán a Stephanus Sállos 18 éves legény nevénél bejegyzett Hegyes érdemel némi figyelmet. Az 1810., 1811., 1818., 1827. évi összeírásokban egyaránt előfordult Szálas Pál csantavéri jobbágy. Ha a bérmálkozó legény az ő fia volt, az adat a Szálas család hegyesi eredetére vet fényt. (A hegyesi Szálos családra: *Gyetvai Péter* 1984. 32.) Elisabetha Szalai 15 éves hajadon Halasról származott. 1811-ben Csantavéren összeírták Szalai János jobbágyot. Ha volt köztük vérségi kapcsolat, akkor a Szalai család halasi eredete feltételezhető. Rosalia Fody 12 éves hajadon származáshelyeként Félegyházát jegyezte föl a bérmálást előkészítő pap. Az 1811. évi csantavéri összeírás tanúsága szerint élt egy Födi Mártony nevű családfő Csantavéren. Ha az ő leánya volt a bérmálkozó, akkor valószínűnek látszik az apa félegyházi származása is.

éves férjezett Katona Katalin és a 20 éves, ugyancsak férjezett Katona Ilona neve után jegyezték föl származási helyként Zsadányt. Patots Mihály családfőként megtalálható Csantavér helység 1810. évi összeírásában. Az együtt bérmálkozó két Katona családnevű menyecske bizonyára testvér volt, és az 1810. évi összeírás Katona Mátyás nevű családfőjében valamiféle rokonát, esetleg apját vagy férfitestvérét tisztelhette. Mindenesetre joggal feltételezhetjük, hogy Katona Mátyás is Zsadányból került Csantavérre.[53] Katona Katalin férjét, Nagy Pált, és Katona Ilona férjét, Musla Jánost csantavéri jobbágyként írták össze 1810-ben és 1811-ben.

A csantavéri bérmálási anyakönyveknek tehát, a velük kapcsolatos kutatói kudarc ellenére van egy fontos hozadékuk: Zsadány helység nevének feltűnése azoknak a városoknak és községeknek a sorában, amelyek lakosokat bocsátottak ki Csantavérre.

Migrációs adatok csantavéri perekben

A perek általában kiváló forrásai a népesedéstörténetnek.[54] A meghallgatott vádlottaktól legtöbbször megkérdezték, hogy hol születtek, merre jártak, mit csináltak életük során. A feleletek néha részletes élettörténetekké kerekedtek. A panaszosok bírósághoz írt levelei, a megszólaltatott tanúk vallomásai ugyancsak rengeteg életrajzi adatot tartalmaznak. Ezek mögött sokszor elköltözések, lakóhely-változtatások, migrációs jelenségek húzódnak meg.

Szabadka szabad királyi város, mint Csantavér földesura 1783 és 1848 között rendszeresen tartott úriszéket a Csantavérrel kapcsolatos perek megtárgyalására. A csantavéri úriszék dokumentumainak jelentős része fennmaradt és a XX. század végén is tanulmányozható.[55] A perek irataiból annak rendje-módja szerint migrációra vonatkozó adatok is kijegyzetelhetők. Alábbiakban ezeket az apró, de a népesedéstörténet szempontjából figyelemre méltó adatokat szedem csokorba.

A Heves megyei vonulat

1823. máj. 14-én Barna József csantavéri lakos panaszt tett az úriszéken Csintalan András csantavéri lakos ellen: „*Három Esztendők előtt Heves vármegyébül Bátyám itt lévén látóul, szorultságban lévén 100 forintokat attunk néki, nem sok üdő mulva Csintalan András fel menvén említett Bátyámhoz, kitül említett 100 forintot kizsarolván, le hozta.*" Az összegből 50 forint járt volna a panaszosnak, de Csintalan András nem adta át.[56] Kár, hogy a szövegben csak Heves megyét nevezte meg a levélíró, és nem emlegette a falu nevét, ahol a „bátyja" lakott. A per azonban így is tanúsítja a csantavéri Barna család Heves megyei eredetét. Csintalan András sem véletlenül járt a távoli Heves megyében. Va-

[53] A kishegyesi Katona András és Patots Erzsébet tarnazsadányi származására lásd: *Gyetvai Péter* 1984. 83.
[54] *Bárth János* 1984. 91–116. – *Bárth János* 1997.
[55] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. – A csantavéri úriszék iratait, mint levéltári egységet ismerteti: *Ulmer Gáspár* 1972.
[56] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 2. doboz. (1814–1825).

lószínűleg ő is onnan származott, vagy rokoni szálak kötötték oda. A per fő érdeme, hogy felvillantja a kibocsátó táj és a befogadó táj népi kapcsolatát. A Heves megyéből Bácskába költözők nem szakadtak el végleg korábbi pátriájuktól. Ápolták a rokoni kapcsolatokat. Előfordult, hogy hazalátogattak. Sőt az otthon maradottak is elvetődtek a Bácskába, hogy kikémleljék, miként élnek ott a messzire költözött rokonok, ismerősök. Ezek a látogatások legtöbbször további migrációt serkentettek.

A bérmálási jegyzékek bemutatása során már utaltam a Heves megyei Zsadány népességkibocsátó szerepére. A csantavéri perek tanulmányozása révén további zsadányi származású csantavériek nyomaira bukkanhatunk.

1842-ben Pintér Albert csantavéri jobbágy panasszal fordult az úriszékhez. Levelében előadta, hogy édesapja, Pintér János, aki ugyancsak csantavéri lakos volt,... feleségével együtt ... „*...Csantavérről ennek előtte mintegy 32 évvel Heves megyében helyezett Zsadány helységbe, mint születési helyére...*" minden vagyonával elköltözött. Zsadányban a vagyona nagy részét elpazarolta, majd négy év múlva visszatért Csantavérre.[57] Az eset jól tükrözi a hajdani migráció vargabetűit, a csalódott, keserű visszafordulásokat, amelyek hozzátartoztak a XVIII–XIX. századi népesedéstörténet krónikájához.

1844-ben egy sokat hányódott, 46 éves, szolgálatból élő szegény férfiember jelentette a csantavéri papnak, hogy házasodni akar. A pap vallatóra fogta. Azt szerette volna kinyomozni, nem kötött-e már házasságot valahol vándorlásai során. A férfit Zsadányi Andrásnak hívták.[58] Családneve, amely bizonyára ragadványnévi eredetű volt, a Heves megyei Zsadány falut idézi, bár viselője már Kishegyesen született.[59] Zsadányi András 14 éves korában „*...Hegyesről elkövetkezvén, Csantavérre jött szolgálni és az tiszttartónál 2 éveket töltött szolgálatban, mint kanász.*" Innen a szabadkai szállásokra ment, ahol Vass György gazdánál szolgált két évig. Ezután Vojnits József gazda szolgálata következett ugyancsak két esztendeig. A szenttamási földön, majd a Vojnits Antalnál ledolgozott egy-egy esztendő után „*...Csantavérre jött és itt 4-dik évben szolgál.*" A plébános elégedetlen volt a válasszal, mondván, a felsorolt szolgálat csak 12 évet tesz ki. Hiányzik 20 esztendő igazolása. Bárhol is járt még Zsadányi András, a bemutatott 12 esztendő tanúsítja, hogy életútja jellegzetes XVIII-XIX. századi szolga életút. Sorsának fordulatai arra is figyelmeztetnek, hogy a szűkszavú történeti forrásokat, pl. a bérmálási anyakönyveket vallató népesedéstörténeti kutatónak számolni kell a migráció különleges színeit jelentő efféle bonyolult esetekkel.

1838-ban perbe keveredtek egymással az 1835 körül elhunyt Lassú János csantavéri jobbágy örökösei. A vitára az adott okot, hogy Lassú János még életében vejének, nemes Bakos Jánosnak adta házát, egy fertály úrbéri földjét és néhány munkaeszközét. Fiai, ifjabb Lassú János és Lassú József nem nyugodtak bele apjuk döntésébe, és perelték nemesnek mondott sógorukat. Az úriszék korabeli gyakorlatának megfelelően a bírák nyomozni kezdték „öreg Lassú János" vagyonának eredetét, ősi jószág, vagy szerzett vagyon

[57] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 8. doboz. (1825-1842). Prot. 41. (1842. október). 19. f. – A perben emlegetett zsadányi utazás talán az 1810-es évek elején történhetett. Pintér Jánost csantavéri jobbágyként 1810-ben, 1811-ben és 1818-ban (120., 180., 124. számon) egyaránt összeírták.

[58] KÉL. I. Plébániai iratok. Csantavér.

[59] A kishegyesi házassági anyakönyvben szereplő Zsadányi János és Zsadányi József 1838-ban, illetve 1832-ben a Heves megyei Alattyánt jelölte meg származási helyéül. Vö.: *Gyetvai Péter* 1984. 41.

jellegét. Meghallgatták az elhunyt egyik testvérének özvegy feleségét és fiát. Feljegyezték több csantavéri gazda tanúvallomását. A megszólaltatottak szavaiból nagyjából kikerekedett a kiterjedt csantavéri Lassú família története. Valamikor 1810 táján négy felnőtt testvér: Lassú Mátyás, Lassú János, Lassú Pál és Lassú Gergely a Heves megyei Karácsond községből Csantavérre költözött.[60] A bácskai faluban letelepedve megosztoztak apjuk, öreg Lassú Mátyás vagyonán, ami elsősorban bizonyára állatállományt jelentett. Ebből az osztozkodásból származott Lassú János perbéli vagyonának alapja. A Csantavérre költözés és a vagyonfelosztás történetét legrészletesebben Varga Panna, Lassú Mátyás 70 éves özvegy felesége mondta el. Vallomását azért érdemes a szokottnál hosszabban idéznem, mert egyrészt bizonyítja a Lassú família karácsondi származását, másrészt felvillantja a Csantavérre költözők egy részének vagyoni helyzetét: „*...született Varga Panna, el hunyt Lassú Mátyás el maradott özvegye Csantavéri lakosné 70 éves, pápista, hite ajánlása mellett vallya, ... hogy amidőn Ura Lassú Mátyás, Lassú János, Lassú Páll, Lassú Gergel Testvérek Heves vármegyében kebelezett Karácsond nevű Helységbül Lakosul Csantavérre le származtak volna, az alkalommal ezen 4 Testvérek osztályra mentek ugyan Csantavéri helységben – mellyek egyenlően édes attyuktul maradott és hozott vagyonokban, illyen móddal fel osztoztak – tudni illik Jánosnak jutott 2 ökör, borgyas tehén, 2 harmadfű ösző, 2 kotsis ló, vasas kotsi hozzá való szerszámmal, 2 sörtvés, egy eke hozzá való készséggel, fél sessió föld – valamint a többi fent nevezett testvéreknek hasonlóan – ezen hagyomány mái napig azon oszsi hagyott jussábul áll Lassú Jánosnak, amelyhez eö nem hogy szerzett volna, sőt megkevesítette, ...az Tanú ... (mint)... el hunyt Lassú Mátyásnak akkori hütvöse az alkalommal jelen volt, amikor Karácsondrul Csantavérre lakóul le származtak...úgy akkor is, amidőn Csantavéren létükben azon 4 nevezett Testvérek azon attyuk által adott jószágokban egyenlően fel osztoztak...*"[61]

1829. december 7-én nagy méltánytalanság érte Szalóky József Csantavéren lakó invalidus obsitos katonát. Muzsvár András bíró két *drabanttal* korán reggel berohant a házába és 10 éves párbértartozását követelte tőle. Mivel szerzett jogaira hivatkozva nem akart és pénzének fogyatkozása miatt nem is tudott fizetni, a bíró a dermesztő hideggel mit sem törődve ingben-gatyában szánkón, megkötözve körbehordozta a falu utcáin, majd árestomba vetette, ahonnan Ali János esküdt váltotta ki. A megsértett és meghurcolt Szalóky József nagy panaszlevelet írt a vármegyének, amelyben előadta, hogy 10 éve lakik Csantavéren. Párbért soha nem fizetett, mivel sebesülést szenvedett obsitos katonaként mentes mindenféle adó fizetésének kötelezettsége alól. Az úriszék elé került ügy irataihoz mellékelték a Heves megyei Halmaj község elöljáróinak 1819. jún. 6-án kelt levelét, amellyel útjára bocsátották a falujukban lakó Szokolay József invalidus katonát. Az elbocsátó útlevél tanúsága szerint Szokolay József 12 évig szolgálta katonaként a császárt. A hadseregből sebesülése után szabadult olyan obsittal, amely mindenféle adó fi-

[60] A csantavéri gazdák 1810. okt. 30-án készült összeírásában már szerepel a Lassú Mátyás név. Talán még a négy testvér által elhozott öreg Lassú Mátyás, vagy már a legidősebb testvér, Lassú Mátyás rejtőzik mögötte. 1811-ben Lassú Mátyás és Lassú Pál családfőket vettek számba az összeírók. 1818-ban Lassú Mátyás, Lassú János és Lassú Pál képviselte a Lassú nemzetséget Csantavér családfőinek összeírásában. A korábban nem szereplő Lassú Gergely az 1827. évi összeírásban tűnt föl Lassú János, Lassú Pál és Lassú Mátyás, valamint az egyik leszármazott Lassú János társaságában.

[61] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 6. doboz. (1832–1838). 85. sz.

zetése alól mentesíti. Feleségével és három gyermekével akar utazni a Bács megyei Zenta városába, „...*mivel már kedve ezen Heves vármegyében lakóul* (lenni) *nintsen és menni kívánkozik, ...azokáért kíván lakóul le menni, hogy mind magát, mind gyermekeit jobb táplálása végett eltarthassa*".[62] Szalóky József 1819-ben Zenta helyett Csantavéren telepedett le. Valószínűleg nem véletlenül. Talán rokoni szálak vezérelték.[63]

A Pest megyei vonulat

1826. máj. 18-án Pásztor Mihály obsitos katona, csantavéri urasági *kert csuvár*, vagyis kertőr levelet írt az úriszéknek. Levele egy tragikus életút dokumentuma. Pásztor Mihály 39 évvel előbb, vagyis 1787 táján a Pest megyei Tápiógyörgye faluban lakott, ahol juhászkodott. Éppen készült a lakodalmára, amikor erőszakkal elvitték katonának. Új ruháit, pl. *kalap*ját, *ujjas mándli*ját, kis *lajbli*ját, *subá*ját, *kordovány csizmá*ját, valamint 30 birkáját testvérbátyjánál, az ugyancsak Tápiógyörgyén lakozó Bakos Jánosnál hagyta, azzal a kikötéssel, hogy ha egyszer sikerül kiszabadulnia a hadsereg kötelékéből, javait hiánytalanul visszakapja. Pásztor János özvegye, a panaszos *ángya* hallani sem akart a 39 évvel előbb férjénél hagyott ruhákról és juhokról. Ellenben *Erős másképp Bakos János*, aki valaha szintén tápiógyörgyei lakos volt és a panaszossal együtt juhászkodott, kiválóan ismerte az igazságot, és szívesen vállalkozott vallomástételre. Sajnos, a levél fogalmazója szerencsétlenül forgatva a szót, konkrétan nem írta le, hogy a megnevezett személyek a per idején már Csantavéren laktak. Az írás egészéből azonban mindez kiérződik. Pásztor Mihály azért kérhette a csantavéri úriszéket, hogy ángyát és hajdani cimboráját eskesse meg és hallgassa ki, mert azok Csantavér földesurának joghatósága alatt éltek. Ha mégis kétségünk támadna efelől, érdemes elővennünk Csantavér családfőinek 1818. évi és 1827. évi összeírásait. Megtaláljuk bennük Pásztor Jánost és leszármazottját, valamint a hajdan Bakosnak és Erősnek egyaránt nevezett Erős Jánost. 1787, vagyis Pásztor Mihály katonának hurcolása után tehát több család is útra kelt Tápiógyörgyéről, hogy Csantavéren telepedjen le. Erre utalnak a korábban már elemzett *Györgyei* ragadványnevek is. Pásztor Mihály szomorú története a csantavéri *Pásztor* és *Erős* família tápiógyörgyei származására derített fényt.[64]

Bács megyei szomszédok átköltözése

1827-ben egy per során úgy emlegették Németh Pál csantavéri lakost, mint aki öt évvel korábban még Csonoplyán lakott. Éppen árulta házát és egy fertály földjét.[65]

Németh János csonoplyai lakos 1831-ben panaszkodott a csantavéri úriszéknek, hogy testvérbátyjának, ifj. Németh Mihálynak 1818-ban eladott egy lovat, amelynek árát még

[62] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 4. doboz. (1831). 1. sz.

[63] 1811-ben Csantavéren összeírtak egy Szalóki Mátyás nevű családfőt, akinek a neve nem szerepelt az 1818. évi összeírásban.

[64] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 3. doboz. (1826–1830). 2. sz.

[65] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 3. doboz. (1826–1830). 16. sz.

nem kapta meg. Az adásvétel időpontjában Németh Mihály csonoplyai lakos volt, de azóta Csantavérre költözött.[66]

1838-ban Patatsity Márk csantavéri jobbágyról egy perben megjegyezték, hogy korábban Bajmok falu lakója volt.[67]

Balajkó György csantavéri lakos, aki 1840-ben Kernyáról (Kerényből) költözött Csantavérre, 1843-ban panaszkodott az úriszéknek sógorára, a Csantavéren lakó Dvorácsko Jánosra. Az ügy dokumentuma azért is számíthat figyelmünkre, mert felvillantja az egyik faluból másikba költözés anyagi gondjait és bemutatja az éber hatóságok kijátszásának korabeli gyakorlatát: „*Folyamodó ... 1840-dik évben Kernyáról Csantavérre költözvén, minthogy itt bevétele előtt és uradalmi engedelem nélkül ingatlan vagyont nem szerezhetett, tehát ennek eszközléséig sógora, Dvorácskó János által ugyan ennek nevére, de saját javára 1 házat és 1 fertály földet megvétetett, s a' házat a' nevezett sógorától már által is vette, de a kérdéses 1 fertály föld még hátra volna*".[68]

1833-ban Doroszló falu elöljárói három idős doroszlai lakos vallomása alapján tanúsították, hogy 36 évvel korábban, tehát 1797 táján Béres András doroszlai gazda felosztotta vagyonát fiai: Mihály, Imre és András között. András a jussal Ószivác faluba költözött. 1823 táján elhagyta Ószivácot és Csantavéren telepedett le.[69]

Egy kiterjedt és sokfelé szétágazott bunyevác család 1841. évi peréből arról tájékozódhatunk, hogy a Csantavéren lakó Pletikosits Mihály XVIII. században élt öregapja, Barisa Pletikosits zombori módos gazda volt. Fia, illetve a perben álló Pletikosits Mihály apja, Ivan Pletikosits költözött át Zomborból Csantavérre.[70]

1841-ben Majoros Péter zentai tanyás gazda bizonyította, hogy 25 évvel korábban tornyosi birtokán, tehát Csantavérrel határos zentai földön *kertész*ként alkalmazta Taborosi Ferencet és négy fiát: Pált, Jánost, Mihályt és Mátyást. Néhány évi *kertész*kedés után Taborosi Ferenc Csantavérre költözött. Két tehén árából vett Csantavéren házat.[71]

Külföldiek Csantavéren

A Duna–Tisza közére időnként olyanok is elvetődtek, akik a Kárpátokon kívüli lengyel, cseh, német területekről indultak el, hogy hosszú vándorlás után új lakóhelyet találjanak maguknak. Jutott belőlük Csantavérre is. Áttételesen erre utalnak az összeírásokban fellelhető *Cseh* családnevek.

1845-ben jelentkezett a csantavéri plébánosnál Petrziczek Mátyás Morvaországból származó, szabómesterséget gyakorló elbocsátott katona, aki hosszabb ideje Szabadkán lakott, majd Csantavérre költözött. Bejelentette, hogy feleségül akarja venni Linka Klárát, akivel 8 éve tiltott viszonyban él.[72]

[66] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 4. doboz. (1831). 16. sz.
[67] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 6. doboz. (1832–1838). 64. sz.
[68] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 8. doboz. (1842–1845). 31. sz. 10.
[69] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 6. doboz. (1832–1838). 3. sz.
[70] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 9. doboz. (1846–1848). 15. sz.
[71] SZTL. Úriszéki iratok. Csantavér. 8. doboz. (1842–1845). 14. sz.
[72] KÉL. I. Plébániai iratok. Csantavér.

A perek tanúsága

A rendelkezésemre álló csantavéri perek tanulmányozása során az alábbi helységeket sikerült meghatároznom a Csantavérre irányuló migráció kibocsátó helyei gyanánt:

Bajmok (Bács m.)

Patatsity Márk

Csonoplya (Bács m.)

Németh Pál, Németh Mihály

Doroszló (Bács m.)

Béres András

Györgye (Tápiógyörgye; Pest m.)

Pásztor János, Pásztor Mihály, Erős, másképp Bakos János

Halmaj (Heves m.)

Szalóky József

Hegyes (Kishegyes, Bács m.)

Zsadányi András szolga

Karácsond (Heves m.)

Lassú Mátyás, Lassú János, Lassú Pál, Lassú Gergely

Kernya (Kerény; Bács m.)

Balajkó György

Zenta-tornyos (Bács m.)

Taborosi Ferenc

Zombor

Pletikosits Mihály, Ivan Pletikosity

Zsadány (Tarnazsadány, Heves m.)

Pintér János, Katona Mátyás

Összefoglalás

Csantavér 1780 és 1848 közötti népesedéstörténetét elbocsátó útlevelek, az összeírásokban előforduló ragadványnevek, bérmálási jegyzékek és úriszéki perek alapján tanulmányoztam. 9 vármegyéből és 2 szabadalmas területről sikerült feltárnom 37 olyan helységet, ahonnan költöztek lakosok Csantavérre. A népességkibocsátó helységek listája természetesen nem teljes. A csantavériek sokkal több helyről érkeztek. A források alapján feltárt helységnevek népesedéstörténeti jelentősége abban rejlik, hogy összességükben kirajzolják a Csantavérre irányuló XVIII–XIX. századi migráció legfontosabb irányait.

Végezetül sorakozzanak itt a Csantavérre lakosokat kibocsátó helységek nevei vármegyék szerinti csoportosításban! (1780 és 1848 közötti időről lévén szó, a Kiskunságot és a Jászságot a vármegyékkel egyenrangú önálló közigazgatási és tájegységként kezeltem. Szabadka és Zombor szabad királyi városokat viszont az egyszerűség kedvéért Bács-Bodrog vármegyéhez soroltam.)

Arad m. – *Pécska* (Magyarpécska, Ópécska)
Bács-Bodrog m. – *Bajmok, Bezdán, Csonoplya, Doroszló, Hegyes* (Kishegyes), *Kernya* (Kerény), *Kunbaja, Szabadka, Topolya, Zenta-Tornyos, Zombor*
Békés m. – *Endrőd*
Csanád m. – *Makó, Palota* (Csanádpalota)
Csongrád m. – *Horgos, Vásárhely* (Hódmezővásárhely)
Heves m. – *Boczonád, Halmaj, Hatvan, Heves, Karácsond, Örs* (Tarnaörs), *Zsadány* (Tarnazsadány)
Jászság – *Kisér* (Jászkisér)
Kiskunság – *Dorozsma* (Kiskundorozsma), *Félegyháza* (Kiskunfélegyháza), Majsa (Kiskunmajsa)
Komárom m. – *Naszvad*
Nyitra m. – *Tardoskedd*
Pest-Pilis-Solt m. – *Bag, Györgye* (Tápiógyörgye), *Izsák, Kalocsa, Kecskemét, Tura, Újkécske* (Tiszakécske)

Tájakban gondolkodva megállapítható, hogy a későn települt Csantavér újranépesítésében jelentős szerep jutott az Arad, Békés, Csanád, Csongrád megyékre tagolódó Körös-Maros közötti *dél-tiszántúli tájnak*; a Bácskát, Pest megyét és a Kiskunságot magába foglaló *Duna–Tisza közének*; *Heves megye és a Jászság együttesének*; valamint a Komárom és Nyitra megyével képviselt *Közép-Felföldnek*.

1.

Mi alább meg nevezett Naszvadi Helység Bírái, Esküttyei és az egész kösség Nemes Komárom Vármegyében, Eő Herczegi Eminentiaja, Primás és Cardinalis Battyani Joseff Eörökös Földes Urunk falujába helyheztetettek, bizonyságot teszünk Harizs Józsefrül és annak hites társárul Takács Katalinrul, úgy Tótt Jánosrul, annak is hites társárul Dávid Katalinrul, nem külömben Csuport Péterrül és hütvös társárul, Légrádi Annárul, és ezen három pár emberséges emberek magzattyaikrul, hogy ezen fönt nevezettek itt helységünkben születtevén, ugyan születések napjától fogva itt is lakoztak közöttünk. Akiket méltóztassanak minden renden lévő Feő Tiszt Urak per Dei gratiam friss, egésséges lakó helyrül valóknak és igaz, jó, jámbor, józan életü embereknek ismerni, és méltóztassanak őket úttyaikban szabadon bocsájtani, vagy az alattok valóik által bocsájtatnyi. És mivel hogy lakásokat meg akarják változtatnyi, és életek táplálására jobb helet akarnak szereznyi, azon okbul hozzánk folyamodván, hogy tennénk bizonyságot böcsületes, jámbor, tisztességes maguk viselések felül. A mint hogy kérettetnek általunk minden Feö Renden lévő Városi Uraink, nem külömben Falusi Elő Járó Uraink, további való szolgálatunkért méltóztassanak őket meg böcsülnyi, és ahova lakóul akarnak szállanyi, bátorságossan helet adni nékik, a mint tovább is bizonyságot teszünk felőlük, hogy tellyes életekben a még közöttünk lakoztak mindenkor igazán, jámborul, tisztességesen viselték magukat, úgy annyira, hogy már azoknál igazabb emberek nem is köllenek. Melynek nagyobb el hitelire és bizonyságára adtuk ki ezen bizonyság vagy is testimoniális levelünket, mely passualisnak is szolgállyon, neveinkkel és Helységünk usualis pecséttyivel is meg erősítvén.

Actum Naszvad Die 14-ta Maji Anno 1781

Feö Bíró Harizs Mártony
Törvény Bíró Dibuz Páll
Esküttek Vajki Gábor
öreg Harizs János
Szabó Ferencz
Simonyics József
ifjú Harizs János
Bodics Ferencz
Lencse Istvány
és az kösség.

Extradatum per me Ignatium Kussányi juratum loci Notarium.

2.

Alább meg irattak agyuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik ezen írásunk rendiben, hogy Kiss Márton tizen egy esztendőknek folyássa allat Helységünkben lakván, magát böcsületessen, jámborul, igazán és minden hiba nélkül viselte. Mivel pediglen maga szerencséjét továbbá keresni és életit folytatni akarván, Csantavir Helységben lakóul menni kívánkozik, általunk mint böcsületes jámbor személy bizodalmassan recomendáltatik. Signatum Topola 29-a Octobris 1781.

Szegi Pál Bíró
és a többi Esküttek
Cameralis Topola Helységben.

3.

Alább írtak adjuk tudtára valakiknek illik ezen levelünknek rendiben: Hogy ezent meg adó Kiss Imre András eddig Helségünk volt lakossa mint hitvessével Elek Eörzsébettel és öt gyermekeivel együtt oly igaz, jámbor és józan életet viselt, hogy soha leg kisebb rosszaságban sem tapasztaltatott, a köz terhet tőle ki telhető képpen viselte, azonban minek előtte lakását ennend Helségünkből Ell venné Eö Fölsége Quantumát in Rhenes florenis 6 kr. 99, pár bért Rhflo. 1 pro anno hoc currente Militar. minden hiba nélkül le fizette. Melyre való nézve általunk reqviráltatnak minden renden lévő Tiszt Uraimék, hogy fölül meg nevezett Kis Imre András minden cselédjével együtt mint igaz és jámbor életű ember consideráltasson. Signatum Majsa die 24-a Ápr. 1781.

N. N. Kis Kun Majsa Helségének Öreg Bírája és Tanácsa

4.

Mi Tekintetes Nemes Pest, Pilis és Solt Vármegyékben situált Nemes Új Kétskei Helységnek Fő Hadnagya és az közönséges Nemes Tanátsa adgyuk tudtokra mindennémű Méltóságokban helyheztetett Urainknak, nem külömben városi és falusi hites Bírák Uraiméknak az kiket illet, ezen levelünknek rendiben. Hogy a' midőn bizonyos okokra való nézve öszve gyültünk volna, hozzánk folyamodván Istenben boldogult itt Helységünkben Nemes Nemzetes Vincze Jánosnak fia, ugyan Nemes Atyáktul születtetett és Nemes Anyától ifiabb Nemes Vincze János, az kiis szándékoskodik lakását venni Nemes Báts vármegyében, nevezetessen Csantavér Helségében, a' kiis itt Helységünkben kitsinységétül közöttünk magát Bötsülletessen, Istenessen és Jámborul viselte, hogy mind ekkoráig ő reája semmi leg kissebbet sem tudván, Hitves Társát Félegyház Városában vett magának, azzalis mind igaz keresztény házasoknak illik, egymás meg birállyák, Istenessen életüket viselik, úgy mint Juhász Annával. Mind ezen okokra való nézve, hogy az igazat kérőtül miis magunkat meg ne fognánk, adgyuk ezen Testimonialis Levelünket magunk neveinek subscriptiojaval és szokott usualis Nemes Helységünk pecséttyivel meg erősítvén. Datum in Nobili Possessione Nostra Új Kétske die 27-ma Junii 1782.

Nemes Helségünk Hadnagya
Nemes Nemzetes Anka Sebestény,
Nemzetes Laczkó János Törvény Bíró
és az közönséges Nemes Tanáts.

Extra datum per me Ordinarium
Juratum Notarium Joannem Balázs.

P. S. Bent specificalt ifiú Nemes Vincze János mégyen 4 ökrű Szekéren Feleségestül, és egy fias tehenet hajt, az többi marhája ide fel marad.

5.

Alább írtt Tekintetes Nemes Nitra Vármegyében Tardoskedi névő Helységben lévő Bírák és Esküttek adgyuk tuttára mindeneknek az kiknek illik ez levelünknek rendében: Hogy ezen Levelünket mutató Hagara István Eö Eminentiajanak szabad el menetelő jobádgya szándékozik menni Poroszló névő mezö-városába, feleségestől, Ferencz és Jóseff fiastól három lovú kocsin portékástól, ugyan ott jobádgysági kötelességnek fellvétele okáért. Akikis itt köztünk fell-nevelkedvén, hogy jobádgyi kötelességekben istenessen, becsületessen és jámborul viselték magokat, ez levelünk által vallyuk és recognoscallyuk. Úgy nem külömben nyőteleln két fia Ferencz és Joseff, azokis ájtatossan böcsületessen és dicséretessen, mint ifiú legényekre illik élteket folytatták. Amellyet passusokon, hidakon s Vámokon Tiszt viselő Urakat, úgy városi-falusi Bírák Uraimékat és minden rend-béli héveit alázatossan kérjük és reqvírállyuk, ismervén meg-nevezett lakosunkat igaz járatbelinek és szabad el-menetelő jobádgynak lenni, háborgatás nélkül szabadon járni, kelni, mulatni, engedni méltóztassanak.

Mellynek nagyobb el-hitelére ezen levelünket neveink subscriptiojával és Helységünk pecséttyével megerősítvén, ki attuk. Tardoskedi Die 4-a Április 1780

Fő Bíró Tótt Ferencz
Törvény Bíró Borbély Páll
Esküttek Kiss István
Czibulka István
Brenkus István
Szabó Mihály

Jegyzet:
A függelékben közölt szövegek forrása: Szabadkai Történelmi Levéltár. 15. C. 109. 1784.

IRODALOM

Bárth János

1975 Fajsz népessége a XVIII. század közepén. In: Bács-Kiskun megye múltjából. I. 81–131. Kecskemét

1981 Doroszló népessége a XVIII. század közepén. Hungarológiai Közlemények. 46–47. 1–70. Újvidék

1984 Kecel története és történeti néprajza a kései feudalizmus idején . (1734–1848) In: *Bárth János* (szerk.): Kecel története és néprajza. 77–325. Kecel

1991 Egy magyarországi német falu (Nemesnádudvar) népessége 1857-ben In: *Eperjessy Ernő – Krupa András – Újváry Zoltán* (szerk.): Nemzetiség-identitás. 39–46. Békéscsaba–Debrecen

1993 Az észak-déli népmozgás szerepe a Duna-Tisza köze XVIII. századi népesedéstörténetében. In: *Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit* (szerk.): Régi és új peregrináció. III. 1621–1628. Budapest–Szeged

1997 Migrációs adatok a Duna–Tisza közi határperekben. Cumania. 14. 5–40. Kecskemét

1998 A magyar népesedéstörténeti kutatások lehetőségei és korlátai. Üzenet. XXVIII. évf. 1–2. sz. 8–22. Szabadka–Subotica

Csorba Béla

1986 Temerin lakóinak származási helye a Kalocsai Érseki Levéltár bérmálási anyakönyvei alapján. Hungarológiai Közlemények. 66–67. sz. 67–90. Újvidék–Novi Sad

Fridrik Tamás

1878 Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. Szeged

Gyetvai Péter

1984 Kishegyes lakóinak származási helye az anyakönyvek adatai alapján. Hungarológiai Közlemények. 60. 939–1039. Újvidék

1992 A tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I–III. Kalocsa

Hegedűs Antal

1984 Bácskai és bánáti jobbágylevelek. Újvidék

HN 1944 Magyarország helységnévtára 1944. Budapest

Iványi István

1885 Bajmok és Csantavér keletkezése In: Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve. I. évf. 1. füzet. 33–48. Zombor

1886–1892 Szabadka története. I–II. Szabadka

Magyar László (szerk.)

1991 Gyökerek. Évszázadok vallomása. Szabadka közjogi helyzete és lakossága (1391–1828). Szabadka

Nagy Kálozi Balázs

1943 Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Budapest

Népsz
1902 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest
Népsz
1912 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai. Budapest
Schematismus
1942 Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsiensis ad annum Christi 1942 Coloczae–Kalocsa
Sinkovits Ferenc
1988 Csantavér ragadványnevei. (Magyar Személynévi Adattárak. 81.). Budapest
1997 Bácskai magyar időjóslás. Újvidék
Szabó István
1960 Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 850-es években In: *Szabó István* (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 139–207. Budapest
Ulmer Gáspár
1972 Csantavér falu úriszéke. Üzenet. 1972/12. 765–778. Szabadka
Vékony László
1995 Csantavér története 2. Bácsország. I. évf. 7. sz. 6. Szabadka
Virág Gábor
1978 Csantavér keresztnevei (1782–1970) (Magyar Személynévi Adattárak. 18.) Budapest
1985 Csantavér családnevei. (Magyar Személynévi Adattárak. 70.) Budapest
Vosnič Nunič, Grgo
1972 Subotica u brojkama. Subotica

BESZÉDES VALÉRIA

A LUDASI TEMPLOM ÉPÍTÉSE

Magyar László
szabadkai levéltáros emlékének

Az egykori Bács-Bodrog vármegyében, a szabadkai, zentai és a kanizsai határban a túlfejlett tanyák népének a kalocsai egyház kezdeményezésére a múlt század utolsó évtizedében nemcsak iskolákat, hanem templomokat, temetőket és természetesen plébániákat is alapítanak[1]. Ez azt jelentette, hogy az egyes tanyacsoportokon a századfordulótól állandó plébános működött, a szállásiakat pedig ettől az időtől már nem az anyaközségben vagy a legközelebbi településen, hanem a tanyai temetőben temették el. Ezek a közösségek az elmúlt évszázadban faluvá alakultak. át. Az itt élők tudatában az otthon, amely a tanyára vonatkozott, valamint a haza – ez az anyatelepülést jelölte – elveszítette jelentőségét. Ott, ahol nem létesítettek templomot, illetve temetőt, ez a kettős identitás megmaradt. A györgyéni gazdák még napjainkban is Szabadkára járnak haza, jelentős részének még megvan a városi háza is. Velük szemben a nagyfényiek már csak piacozni járnak Szabadkára, esetleg ingáznak a közeli gyárakba. Hasonló átalakulást vehetünk észre a kanizsai határban is az oromhegyesi, illetve a völgyesi idős gazdák esetében. A századfordulón létrejött plébániák, valamint a temetők létesítése nagymértékben hozzájárult a kanizsai, zentai, illetve a szabadkai tanyák központosításához.

A kanizsai és a zentai határban alapított új plébániák létrejöttének iratai a zentai Történelmi Levéltárban nincsenek meg. A szabadkai tanyai templomok és plébániák szervezésének történetére vonatkozó levéltári források hozzáférhetők, ezekből, valamint a korabeli sajtótudósításokból és az sajtóban olvasható vitákból arra következtethetünk, hogy Szabadkán a múlt század végén új plébániák alapítása nem ment könnyen, jóllehet a város messze földön híres volt klerikalizmusáról.[2] A negyvenláncnyi föld kiszakítása a város közbirtokából, továbbá a templomok, plébániák és temetők 40 000 koronás, a századelőre már százharmincezerre emelkedett építési költsége nagy terhet jentett a költségvetésnek, ezért évtizedekig húzódott a tanyai templomok létesítésének az ügye. A múlt század végén a Mamuzsics Mátyás szabadkai plébános hét tanyai templom építését javasolta Császka érsekkel együtt Szabadka városának. Mamuzsics plébános még életbizto-

[1] Szabadkai tanyákon: Tavankuton 1910-ben, Nagyfényen 1912-ben Kelebián 1926-ban, Györgyénben 1926-ban, Békován 1921-ben Hajdujáráson 1936-ban Bácszöllősön 1926-ban, A kanizsai határban Oromhegyesen 1908-ban, Tótfaluban 1931-ben, a zentai határban: Fölsőhegyen 1892-ben Tornyoson 1900-ban, Keviben 1937-ben építenek templomot. Schematismus 1995.

[2] Mamuzsics Mátyás hét templom építését javasolta a Városi tanácsnak: a kelebiait, tompait, tavankútit, györgyénit, verusicsit, a sebesityit, és a radonovácit.*(Szabadság 1894. szept. 23. 38. szám.1)* A városi tanács elveti a plébános javaslatát és csak két templom építését javasolják: tavankútit és a sebesicsit. *(Bácsaki Ellenőr 1896. VII:30. XII/70. 1.1).*

sítást is kötött a szállási templomok javára, s ezt végrendeletében ezek felépítésére hagyományozta.[3] Az első világháborúig a hat templomból csak kettő épült fel: a tavankúti és a nagyfényi. Az utóbbit a plébános nem is javasolta.

Az új egyházi létesítményekkel a város a tanyák központosítását is szorgalmazta. Ezért azokat a meglévő közintézmények szomszédságában: a csendőrlaktanya, az orvosi rendelő, a vasútállomás közelében kívánta felépíteni. Ezzel az elképzeléssel azonban éppen azok nem értettek egyet, akik számára a templomot emelték. A tavankútiak aláírásgyűjtésbe kezdtek, hogy az Isten házát Felsőtavankúton, Skenderevo határrészben építsék fel, hiszen a tanyasiak jelentős része azon a területen élt. Beadványukban azt fejtegették, nem zsidó orvosnak kell a templom, hanem a népnek. A petíciót a városi tanács nem vette figyelembe. A tavankúti helyszín kijelölésében a központosítás mellett az is szempont volt, hogy Csikéria és Mérges lakói számára is viszonylag közel legyen az új építmény. [4]

A háború befejezése után, a békediktátum hatására, alaposan átalakult a szabadkai határ. A puszták egy része Magyarországon maradt Zobnatica pusztát Topolyához, Csantevért pedig Zentához csatolták. A szegedi határ egy része – amelyért a XVIII. században a két város évtizedekig pörösködött – Királyhalma és a Pörös határrész Szabadkához került. Az megváltozott viszonyok között Szabadkán püspökség létesült, s az új főpap, Budánovics Lajos a megváltozott körülmények között nem a korábban kijelölt helyszíneken kívánt templomokat létesíteni, hanem az új viszonyokat figyelembe véve Kelebián, Kisboszniában, Királyhalmán, Györgyénben és Verusicson. A békovai pusztában a tanyasiak a főpap akarata ellenére maguk fogtak a templomépítéshez 1921-ben. Ekkor teljesült a tavankúti hívek akarata is: a felső-tavankúti határrészben 1924-ben Szent Anna tiszteletére kápolnát építettek.

A tanyai templomok ügyének rendezése csaknem hét évtizedig tartott a nagy kiterjedésű szabadkai határban. Az egyik pusztában, a ludasiban azonban már 1818-ban templomot emeltek. Abban a pusztában, ahol a tanyákat a XVIII. század hatvanas éveiben faluvá akarták összevonni, az előfogatok számára. Kedvezőbb fekvése miatt, végül az új falut a csantavéri pusztában létesítették. A többi tizenegy szabadkai puszta lakóinak más volt a jogi helyzete, mint a ludasiaké. Zsellérek ugyan ezekben is éltek, de nem lettek azok állandó lakói, csak a ludasiak kertészkedtek, s egy idő után megvásárolták haszonbérbe vett földjeiket.[5]

[3] Mamuzsity Mátyás több módosítást eszközölt az 1887. július 7-én készült végrendeletében. Két életbiztosítást is kötött 15 000 koronára, melyeket, a kalocsai főkáptalan kezelésben hagy, hogy azokból szállási templomokat építsenek, 1892-ben amikor azt tapasztalja, hogy a tanyai templomok ügye nem az ő elképzelése szerint alakul, megváltoztatja végakaratát, az általa létesített különböző alapítványok tőkéjének levonása után, a megmaradt tőkével így rendelkezik: *„egy pusztai templom építésére fordítandó, azon a helyen ahol azt a hívek vagy a város áldozatkészsége lehetővé teszi.* Történelmi Levéltár, Szabadka, (továbbiakba TLSZ) Tan. III./87–1897,

[4] *Beszédes* 1995. 4..

[5] *Beszédes* 1994. 91–92.

A ludasi templom alapításának előzménye

Szabadka környékén a Ludsai-tó tájéka a legrégebbi lakott település. Ezt bizonyítják a régészeti feltárások, valamint a középkori írott források. Csaknem hat évtizeddel korábban említik az oklevelek, mint Szabadkát. Az 1335-ben készült iratból kitűnik, hogy a település, Györffy György meghatározása szerint, templomos hely lehetett, erre utal a Ludasgyhaz helynév. A középkori falu – Szekeres László régészeti topográfiája szerint – valahol a tó déli csücskénél, Suplyákon, a Halomi sornál lehetett.[6] Az 1528-as, Lázár deák által rajzolt első térképen is feltüntetik a helységet. A török időkben a falu nem néptelenedett el. A írásos emlékek szerint a területen előbb szerb milicisták, később *dalmaták* – bunyevácok laktak. akik sokat szenvedtek a török, illetve a végvári katonák támadásaitól[7].

A XVIII. század derekán Ludason bunyevác gazdák földjeit szegedi dohánykertészek, gányók árendálták A dohányosok kezdetben időszakosan élhettek itt, a XVIII század fordulóján viszont már állandó bérlők voltak az akkor már Szabadkához tartozó pusztának. A település mai lakói többnyire az egykori gányók leszármazottjai.[8] A szegedi gyökerekre az ö-ző nyelvjárásuk, a napjainkban is megőrzött kertészkedő hajlamuk, valamint a viszonylag gazdag szellemi népi műveltségük utal.

A ludasiak büszkék arra, hogy a tanyasor a középkorban, nagyobb és jelentősebb település volt, mint Szabadka, ugyanis a népi hagyomány szerint 1100-ban Ludasnak már 38 lakója volt, akik valahol a Kulai sorban a Lúdvár környékén lakhattak. A mai Szabadka területén viszont csak 11 zsoldos katona tengette életét. [9]

A török idők kitörölhetetlen nyomot hagytak az itteniek emlékezetében, hiszen a honfoglalást idéző történeti monda a zentai csatát megörökítő történet reminiszcenciája. Sebők Pista bácsi magabiztosan állítja, hogy a nagy Halom a törökökkel vívott csaták emlékét őrzi.[10] Arról is mesélnek a helybéliek, hogy az egyik török vezér sírja a tóban található.[11] A régészeti, írásos emlékek, valamint a népi emlékezet is azt tanúsítja, hogy a tó környéki tanyasor nagy múltú település. Az írott forrásokból arra következtethetünk, hogy a hódoltság idején sem néptelenedett el.

A XIX. század elején, 1818-ban már kétezernél is többen éltek a pusztán, ezért döntött úgy a város Skultety Ferenc királyi biztos meghagyására, hogy a kint élők számára templomot és iskolát építtet.[12] Történt mindez másfél évszázaddal később a török időkben kinevezett utolsó ludasi plébános, Tomo Vojnić után.[13] A ferencrendi barátot még a belgrádi püspök helyezte hivatalába. Kinevezéséből arra következtethetünk, hogy a török korszak végén Ludas jelentős bunyevác falu lehetett, valamint arra is, hogy az itt élőknek

[6] *Magyar* 1997, 26.
[7] *Iványi* 1886, 75, 79.
[8] *Beszédes* 1994. 104–106.
[9] Ludason nem tudom még 1100-ban 38 lakosa vót. Az, a Kulában laktak ezek, erre mind nádas vót, rengeteg lúd, liba vót, Lúdvár, ezért lött Ludas. A Kula az egy sor ház. Szabadkán ekkó 11 zsódos vót.
[10] Az én anyám Halomi vót, vót ott egy nagy halom, ott háború ót, a törökökke, ót ott egy figura, azza jelképezték, ott van összehordva.
[11] Raffai Judit szíves közlése
[12] TLSz. 10.A. 63/1820, .
[13] Ulmer 1997. 9-1.

valamilyen templomuk még lehetett. Arról, hogy épület hol állhatott, nincsenek biztos forrásaink. Ha Antunovics József 1860-as jelentését vesszük alapul, akkor Magyar László következtése alapján a tó déli csücskétől kissé északabbra lehetett.[14] Az első, az 1747-es Szabadkáról és határáról készült úgynevezett Keiser-térképen ugyan a ludasi pusztában feltüntetnek egy templomromot, de véleményem szerint a térképrajzoló esetlegesen rajzolta be a rom helyét, hiszen a várost övező valamennyi pusztában feltüntetett egy-egy romtemplomot. A törökkori templom valószínűleg közvetlenül a felszabadulás előtt semmisülhetett meg vagy 1682-ben, amikor a ludasiak a törökök elől Szegedre menekültek, s ott a fél évig a ferencesek oltalmában voltak Esetleg 1686-ban, amikor Thököly érői szétverték a szabadkai határőrök a tó partján álló táborát, melyet azért állítottak, mert fölbátorodtak a törökök budai vereségének a hírére, s arra számítottak, hogy a császári seregek előnyomulásával felszabadítják városukat. A császár katonái helyett Thököly martalócai jöttek a városba.[15]

A XIX. század eleji templomépítés nem kapcsolható össze tehát a korábbi középkori templommal. Amikor hozzálátnak állításához, a korábbi templom romjaira, a plébániára már nem is hivatkoztak.

Egy-egy templom építése hosszadalmas folyamat. A szabadkai Teréz-templomot évtizedekig építették. Így volt ez a ludasival is. Már 1818-ban Vlasich mérnök elkészítette az épület helyszínrajzát. Kijelölte a parókia, a templom, és az iskola helyét. Az 1818-as helyszínrajz szerint az új épület keleti oldalán volt a temető, nyugati bejáratánál pedig az iskola és a paplak. [16] A kivitelezési tervek 1820-ban Wüstinger József munkái voltak.[17] Az objektumok 1821-ben már elkészültek. A helytartótanács viszont csak 1824-ben rendelte el, hogy a szállási nép vallás-erkölcsi nevelése érdekében a városnak egy ötödik káplánt is alkalmazni kell. A tanács csak némi módosításaikkal fogadta el a fenti rendeletet. Nem egyeztek bele a tanácsnokok abba, hogy az ötödik lelkész „járó-kelő" káplán legyen, ehelyett azt javasolták, hogy a Teréz-templom plébánosának legyen a segédje, mivel a városban megnövekedett a lakosság száma. Az új káplánnak lett volna a feladata, hogy a ludasiak lelkigondozását is ellássa vasár- és ünnepnapokon. A határozatban azt is kimondták, hogy a káplán illetménye ne 250, hanem csak 200 forint legyen. A szabadkaiak javaslatuk tolmácsolására a helytartótanácsnál az érseket kérték fel, de valószínű, hogy az nem értett egyet a városatyák elképzelésével, ezért nem vállalta a közvetítő szerepet. A felterjesztésre két év múlva érkezett meg az elutasító válasz, és az erélyes rendelet, hogy Ludason haladéktalanul kezdjék meg a plébánia szervezését. A leirat után ismét öt év telt el, amikor 1829 tavaszán a kalocsai érsek elrendelte, hogy az ötödik káplán most már kizárólag Ludason végezze a lelkészi feladatokat. Ezért a ludasi hívőknek 220 pforintot kellett fizetniük, A városi plébános a fenti összegből 100 pforintot, míg a káplán 120-at kapott. A stólajövedelem viszont kizárólag a plébánost illette.[18]

[14] *Magyar* 1997. 26.
[15] *Tormásy* 1883 . 15–16.
[16] TLSz. 24. B. 61/1821, aeck.. Az 1818. helyszínrajz is ebben az irattömbben található. A temető a plébánia létesítéséig a templom közvetlen közelében volt, 1872-ben helyezik át a mai helyére. *Beszédes.* 1995. 41
[17] TL Sz 12. A.9. / Scult 1820.
[18] *Tormásy*, 1883, 157–161.

A kilenc évvel korábban elkészült épület alapos tatarozásra szorulthatott. A falait ugyan téglából építették, de a héjazta nád volt. Hiányozhatott a templom berendezése is, mert a felújításával egyidejüleg elrendelték, hogy az istentiszteletek megtartására szükséges berendezést megvásárolják[19] A munkálatokat még abban az esztendőben megkezdték, de hogy miért kellett várni a templom felszentelésével három évig, arra forrásainkból nem kapunk választ, tény, hogy a templomot csak 1832. tavaszán, március 12-én szentelték fel Szent Katalin vértanú tiszteletére. A templom dedikációját a város választotta. Választásuk azért esett az alexandriai vértanúra, mert az egyik ludasi földbirtokos, Varga Szentesné Piukovics Katalin festette meg az oltárképet, bizonyára az adományozó ragaszkodott az vértanú szenthez.[20] Az említett család a puszta egyik leggazdagabb birtokosa volt. Az ő földjükből hasították ki azt a területet, melyen a későbbi egyházi létesítményeket alapították. 1832 tavaszán templomban még nem volt ott az oltárkép, viszont az 52,5 fontos harangot fél évvel korábban, 1831. augusztus 19-én szentelték fel [21]

A ludasi objektum a levéltári források szerint tehát már 1821-ben elkészült, de az alapítását a későbbiekben felszentelésétől, az első lelkész, Nagy József kinevezésétől számítják az itt működő plébánosok[22]. A szabadkai püspökség sematizmusa szerint már 1824-től miséztek benne. Az alapítás pontos idejét azonban nem tudták pontosan, mert az 1871-es beadványban ezt 1834-re, 1911-ben pedig 1830-ra teszik.[23] Az első kilenc évben a ludasi hívek lelki gondozását a város ötödik káplánja végezte. 1841-ig a templom a főplébániához tartozott, 1841-től a külvárosban álló Szent Györgyhöz. Csak 1860-ban szerveznek a pusztában önálló plébániát, élére segédlelkészt neveztek ki.

A ludasiak és a templomuk

A templomra vonatkozó levéltéri bejegyzésekből pontosan követhetjük azokat az eseményeket, melyek jelentősek voltak a dohányosok életében: mikor okoztak a nyári viharok óriási károkat a gányóknak, ugyanis a nádas templomuk minden esetben kisebb-nagyobb károkat szenvedett. Leginkább arra panaszkodnak, hogy nincs miből megjavíttatni az épületet, ezért a magisztrátustól, a kegyúrtól, kérnek segítséget. Mivel a kertészek nyomorban éltek, a pusztai káplánok is nehéz körülmények között dolgoztak, mert a város csak hosszas könyörgések után segített a kertészeknek. A templom és az iskola 1843-ban ismét alapos javításra szorult. A felszentelés után tíz évvel a nádtetőt ki kellett cserélni. Erre Sultety János 1843. nyarán készült jelentésből következtetünk.[24]

A plébános a tanítói lakásban lakott, hihetetlen szegényes körülmények között. Farkas Antal 1847-ben így panaszkodott a tanácsnak: *„Házam lakhatatlansága mellett se kapum, se kutam, se istállóm, a mi gyógyíthatatlan sebre üti a szívemet még csak egy sertéskét hizlaló kórterme sincsen. Itten Ludason még a legutolsó kertésznek is jobb, mint*

[19] TLSz aeck. 9.A.65./ 1829
[20] Tormásy1883. 161.
[21] Tört. Levéltár, Szabadka, aec. 20.C. 229/1842.
[22] Tormásy 1883. 161
[23] T LSz. pol.5037/1871, és 4837/1912.
[24] TLSz. aec, 16.B. 96/1843 és 16.B. 71/1843

papjának."[25] Számunkra ezért érdekes Farkas lelkész siránkozása, mert pontos képet kapunk a ludasi lakosság társadalmi helyzetéről. Már a XIX. század elején a tanyasiak állandóan a pusztán laktak, ezért volt szükség a templomra, az iskolára, a temetőre. A Szegedről ideköltözött gányók haszonbérlők voltak, nemcsak a dohányföldet bérelték, hanem sok esetben a tanyaépületet is. Ezt igazolják azok a XIX. század elején kötött bérleti szerződések, melyek másolatát a szabadkai Történelmi Levéltárban őrzik. Már ebben a korai időszakban a dohány volt a fő megélhetési forrásuk. Ezek a tanyák a kertészkedésre voltak berendezkedve. Ebben különbözött ez a határrész a többi szabadkai pusztától.

A káplán helyzete csak akkor változott meg jelentősen, amikor Ludason megszervezik a plébániát is, mint korábban már utaltunk rá. Erre 1860-ban került sor, de az új paplakot csak két év múlva építik fel az iskolával együtt a templom közvetlen szomszédságában. A plébánia létesítésekor az itt működő pap 25 lánc földet kapott. Ez lényegesen kevesebb volt, mint a század végén létesített többi tanyai: a nagyfényi és tavankúti plébánia esetében.[26] Az paplak tervezését a tanács Skultety Jánosra bízta, aki a jelentéktelen templom mellé impozáns épületet irányzott elő. Az építkező vállalkozó Basch Jakab csantavéri építő volt, akit ebben az időben sokat foglalkoztat a város a külterületi beruházásokon.[27]. A klasszicista stílusban készült építmény 6530 forintjába került a Szabadkának. 1863-ban nemcsak a plébániát építették fel, hanem a templomot is kijavították.

Jelentős invesztíció volt ez a múlt század második felében, ezért érthetetlen számunkra, hogy a városi tanács néhány évvel később a ludasiakat ki akarja telepíteni ősi fészkükből, mégpedig az újonnan létesített Szeged–Szabadka vasútvonalhoz a palicsi indóház, állomás mellé Orbánfalvára. A tanácsnak erről az elhatározásáról ugyancsak a templommal kapcsolatosan értesülünk. 1871. július 4-én óriási vihar pusztított a településen, ennek következtében nagy károk keletkeztek. A ludasi hívek a városhoz fordultak segítségért. Valószínűleg ekkor értesültek arról, hogy a még mindig haszonbérben élő kertészeket a tó partjáról át akarják telepíteni. A dohányosok nem kívántak Palicsra költözni, ezért beadvánnyal fordultak a tanácshoz. ebben kijelentik: „*A Ludasi kertészségnek zöme ősi fészkét melyhez oly sok keserves emlék kötik, és melyhez hosszú évi fáradozásainak gyümölcsét immár beruházta ez életben elhagyni nem fogja soha*". A kérvényben a továbbiakban arról is értesülhetünk, hogy a lakosság száma megháromszorozódott: 3-4000 hívő tartozott a ludasi plébániához. Ide jártak templomba a suplyáki, a martonosi, a horgosi, a szegedi tanyák lakói is, tehát az alsó-ludasiak, a királyhalmiak, a kispiaciak, valamint a Hegyeken élők. A templomba 7-800 hívőnek volt hely, az ünnepeken a misékre 1600-an is összejöttek. A tanács méltányolta a kertészek kérését, és megbízta Hoffman Sándor építész felügyelőt, hogy 3 öllel hosszabbítsa meg a régi épületet. A javítás költségeit a város állta, a toronyra a pénzt a ludasiaknak kellett összegyűjteniük.[28]Az épület mai formáját az 1889-ben történt tatarozás után nyerte el. A templomhajót ekkor már nem

[25] TLSz aec. 18. a.42/1847

[26] A ludasi plébános egy káplán alkalmazását kéri, tekintettel a plébánia nagy kiterjedésére valamint a hívek számára, a 25 lánc föld mellé még 15 láncot kér, a káplán számára pedig egy szobát szeretne építetni. A kalocsai érsek támogatja a kérelmét, de a szabadkai városi tanács elveti. TLSz, 6456/1890

[27] TL Sz, F:275. 10.1.1.1.10. és sec 499/ 1863.

[28] T L Sz, F:2, 5037. polg / 1871, és polg 5820/1872.

nagyobbították meg, csak a korábbi szerény tornyot magasították meg és a régi harangokat újra öntötték. A tervező a szabadkai Salga Mátyás építész volt.[29]

A múlt század utolsó évtizede viszonylag békésen múlt el a tanyavilágban. Fontosabb eseményekről alig értesülünk. A levéltárban a nádvágással, halászással, széksósöpréssel, piócagyűjtéssel kapcsolatos kérvényeket találtunk. Ezek ugyan nem lebecsülendő adatok, hiszen azt bizonyítják hogy a gyűjtögetésnek és a halászásnak fontos szerepe volt a tóparton élők megélhetésében. 1891-ben új papot választanak a plébánia élére. 1896-ban pedig két új Jézus Szíve és a lourdes-i Mária-szoborral szépítik a templomot.[30]

A századfordulón, amikor a többi szabadkai tanyán szóba került a templomok építése, a ludasiak is újat szerettek volna, a rozzant kicsi épület helyett. A soron lakó szegény kertészek és nagygazda tanyasiak nem tudtak békésen megegyezni, ezért az elgondolás itt is aláírásgyűjtéssel végződött, hasonlóan, mint Tavankúton. A Cvijin soron lakó gazdák a Halomi sornál a csendőr laktanya, az orvosi rendelő és a Bugyi iskola szomszédságában szerették volna felépíteni az új objektumot, ahol szerintük új faluközpont alakult volna ki. Erre vezetett ugyanis a régi Kanizsai postaút, a Túlátiak is könnyebben megközelíthették, de a Cvijin soriaknak vagy ahogy a ludasiak nevezik: a Cvijó soriaknak is közelebb lett volna. A régi templomhoz vezető út rossz volt, ősszel a sártól, nyáron a gödrök, illetve a por miatt szinte megközelíthetetlen a kocsikon közlekedő tanyasi gazdák számára. Az érseknek és Biró Károlynak Szabadka polgármesterének két beadványt is küldenek. Az egyikben a régi helyén akarnak újat építeni, *„mert a még 1830-ban apáink számára eleink által épített 9 méter széles 20 méter hosszú templomba be nem férhetünk, így nem csak elcsigázott testünket nem pihentetjük, hanem lelkünket sem erősíthetjük istenfélő becsületes munkás életre..."* A beadvány a plébános mellett még 256 gazda írta alá.

A vitát végül a kalocsai érsek zárta le. 1912. szeptemberében keltezett érseki levelében a régi templom lebontását javasolja. Döntésének meghozatalában elsősorban a gazdasági szempontokat vett figyelembe, de tekintettel volt a ludasi szegénynép körülményeire is. Az 1821-ben épült objektum a terület földrajzi központjában volt. Közvetlen szomszédságában 1184-en éltek, a közelebb fekvő területeken 1805-en. A város által kiparcellázott Hajdújárásnak és Kistompának 857, illetve 593 állandó lakója ide járt istentiszteletre. [31] A Cvin soron 991 tanyasi volt. Az érseknek két megállapítása tanulságos a település szerkezete szempontjából: *„A Czivin és társai által képviselt lakosság sokkal gazdagabb, kocsikkal rendelkezik és rendszeresen Szabadkára jár."* Ezek szerint a pusztának ezen a részén éltek a klasszikus értelemben vett szállásiak, az elmagyarosodott bunyevác gazdák szorosabban kötődtek Szabadkához, mint azoknak a szegedi kirajzású szegény kertészeknek a leszármazottjai, akik a templom melletti tanyasoron laktak. Találó a tanyasiak építkezési szokására vonatkozik észrevétele is: *"a szállási nép eddigi ta-*

[29] TL Sz F:2. tan. 3180, 7283, 7098/1889.. F275. 1o. 2/1889.

[30] Szabadka és Vidéke, 1896. nov. 22. Ludason is közkedveltek voltak csütörtöki éji ájtatosságok, a két világháború közötti időszakban sokan végezték az éjszakai szentségimádást. Napjainkban már csak néhány idősebb asszony emlékékezett az egykori imaegyesületre. A luordi kilencedet házaknál tartják. A soron a századelőn kiadott Arany lourdi kilencedet szeretik az asszonyok. A Kaniszai uton már a legújabb változatot végzik. 1999-ben a kilenced részvevői új Mária Szíve szoborral ajándékozták meg templomukat.

[31] 1906-ban hogy fölépíthessék a városházát a város áruba bocsátotta közlegelőinek jelentős részét, többek között a hajdujársit és a istompait. Ezekre az új telepeken a szegedi és a szabadkai magyarok vásárolnak homoki földeket.

pasztalat szerint a tulajon földjén egymástól távol szeret építkezni, hogy a jószág ne tegyen kárt a szomszédja földjén."[32]

A templom helyének kijelölésekor az érsek javaslatát vették figyelembe. 1912-ben a közgyűlés a régi templom helyén kívánja felépíteni az újat. Az ötletpályázatra megérkezik Forek Ernő ötletterve, melyet a fajszi, illetve tompai épületek alapján készült el. A beruházás 130 000 koronába került volna. Az első világháború miatt azonban az építkezés elmaradt. Budánovics püspöksége idején a tanyasiak nem kaptak új templomot, csak a régit állították helyre.

A századelőre a nagy múltú pusztában két jól elkülöníthető települési szerkezet alakult ki. A templom környékén a soron a kertészek, míg a település többi részén farmtanyákon éltek a szállásiak. A Ludasi-tó határt is jelentett és jelent manapság is a lösz és a homok között. A település huszadik századi fejlődése az egykori nagygazdák elképzelését igazolta. Suplyák, ahová a templomot akarták építeni, valóban egy kisebb településsé alakult át az elmúlt évszázadban, míg az egykori település központja, a Templom sor folyamatosan visszafejlődött, mivel betonutat csak a nyolcvanas évek közepén kapott.

Ludasi tó a határvonala a lösz és homokos terület között. A tó keleti részén elterülő homokos, és a szikes terület a XIX. század második felében kezd benépesülni. Ide költöznek a szegedi és szabadkai szegények. Házakat építenek tanyasorokat alakítanak ki: a Noszát, a Fodor dűlőt, Hegyeket, Szalatornyát. A város által kiparcellázott területen is megindul a letelepedés, emiatt 1926 Királyhalmán, 1936 pedig Hajdujáráson új templomot építenek, hiszen annyira elszaporodott a lakosság, hogy az iskolák már nem voltak alkalmasak a vasárnapi istentiszteletre. A Túlátiak egy része még mindig az öreg templomba jár. A noszaiak és a szalatornyaik 1998-ban határozták el, hogy kápolnát építtetnek. Temető viszont csak Bácsszöllősön van. Ennek következtében Túlátik már nem az öreg templomba fognak járni. Az egykori központra csak az emlékezteti az itt élő szállásiakat, hogy a homokpuszta népének végső nyughelye az öreg temetőben van.

IRODALOM

Beszédes Valéria
1994 Emberek és otthonok. Néprajzi tanulmányok. Szabadka
1995 A tanyai temetők és a települések fejlődése. Bácsország I..évf.. 6 szám. Szabadka
Iványi István
1892 Szabadka szabad királyi város története. II. Szabadka
Magyar László
1997 Ludas és a Ludasi-tó. Ludasi Jegyzetek 1. 22--30.l. Szabadka
Tormásy Gábor
1883 A szabadkai római kat, főplébánia története. Szabadka
Ulmer Gáspár
1996 Hitélet a török időben Szabadkán. Bácsország, II. évf. 2. szám. Szabadka

[32] TLSz, pol, II. 328/1912.

KOVÁCS ENDRE

A SZLAVÓN-HEGYHÁT MAGYARSÁGA

A tanulmány az erdődi-, dályai- és az almási-hegyhát magyarságáról szól. Mindhárom helységnév kataszteri községeket jelöl, melyek az eszéki járásban vannak és a hegyhátat három részre osztják. A térség összterülete mintegy 120 km^2, lélekszáma 1910-ben 9257 volt, melynek 14,29%-a, szám szerint 1323 lakója volt magyar[1].

Az 1990-es adatok tanúsága szerint[2] Erdőd-hegyen 22, Dályhegyen 105, Almáshegyen 23, összesen 150 házszám volt nyilvántartva. Az itt lakók majd két évszázada élnek a térségben, de a magyar néprajz mit sem tud felőlük és ha Szlavónia magyarságáról esik szó, akkor a szakavatottak leginkább Kórógyra, Szentlászlóra, Rétfalura meg Harasztira gondolnak, ahol több évtizeden keresztül végeztek néprajzi kutatásokat.[3]

A Szlavón-hegyhát néprajzi sziget, amely a Duna ellenkező oldalán, a Bácskában levő Gombos (Bogojevo) és a vele határos Doroszló (Doroslovo) kirajzásaként kezdett betelepülni a 19. században, amikor másutt is kifejezett volt a migráció.

A hegyhát központját Dályhegy képezi, ahol iskola[4], művelődési ház[5], új templom[6], vegyeskereskedés, kocsma meg új temető is van.

[1] A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912, 42. kötet, 478., 479., 486.

[2] A hegyhát magyarságának család- és ragadványnév-anyaga a következő:
Családnevek: Asztalos, Bacskó, Bajcsi, Bartók, Bárány, Bence, Bélik, Béres, Biber, Bodrik, Bodza, Cöndör, Csákvári, Gól, György, Hajdú, Hodán, Horváth, Hugyik, Kaján, Kálózi, Kámán, Kiss, Kocsis, Kovács, Kremerenszki, Kundics, Loboda, Lovász, Madajcsek, Mihályev, Móger, Muskovity, Muzslai, Obertnik, Papp, Pásti, Pusztai, Radics, Sajtos, Szabó, Szeverics, Szénási, Szobonya, Tóth, Zágorác.
Ragadványnevek: Bajszos-Bodrik, Bugár-Kremerenszki, Burenca-Pusztai, Cinege-Papp, Csarakány-Pusztai, Csaruga-Tóth, Hernyó-Bartók, Klokotya-Bodza, Kossuth-Kovács, Koszvakaró-Obertnik, Kundics-Radics, Kustró-Bélik, Lehocki-Muzslai, Loncsár-Muskovity, Meló-Kocsis, Mozdony-Pásti, Pilka-Horváth, Pomoráncs-Lovász, Pulyka-Bodrik, Szúnyog-Kundics, Szúrdagyon-Bacskó, Szuszkó-Móger, Vadhús-Radics.

[3] Bárth 1990: 229. Művében doroszlói meg gombosi diaszpórának nevezi a Szlavón-hegyhátat.

[4] Az 1950-es évek elejétől folyik itt rendszeres oktatás. Előbb 4, később 8 osztály működött, 5 tanítóval. Magyar nyelvű oktatás 1952 óta van, 1976-ban például az elsőtől a nyolcadik osztályig 44 diák tanult. Jelenleg csak alsó tagozat működik, melynek 3 osztályában mindössze 12 diák tanul. Az iskola építésében és működtetésében, könyvtárának a feltöltésében fontos szerepe volt a Horvátországi Magyarok Szövetségének. Az almáshegyi magyar gyerekek gyakran jártak Almásra, az erdődhegyiek Erdődre, szerb iskolába.

[5] A művelődési ház Petőfi Sándor nevét viseli és zenekara, népi tánccsoportja is volt. Őszönként szőlő- meg almabálat rendeztek. A Horvátországi Magyarok Szövetsége az 1980-as évek elejétől évenként két-három alkalommal szervezett pécsi színházlátogatást a hegyhátiak művelődésének az előmozdítására. Egy-két alkalommal a Budapesti Televízió forgatócsoportja is meglátogatta őket.

[6] A dályhegyi (új) templom 1987-ben épült az itt élő katolikus magyarság összefogásának a jelképeként. Saját, ill. állandó papja sohasem volt, leginkább horvát nyelvű szentmisét hallgattak. Azonban arra is volt példa, hogy Hugyik-unoka személyében újmisés budapesti pap szolgáltatott szentmisét a templomban.

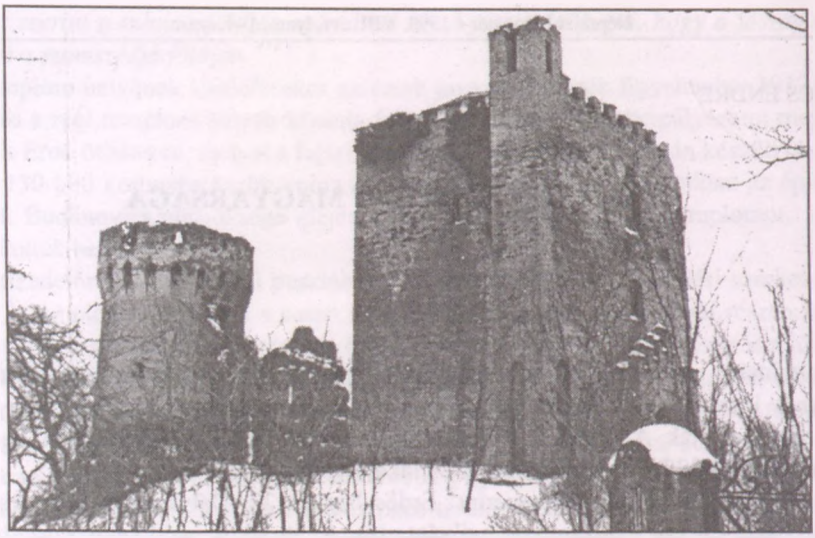

1. kép. Az erdődi vár romjai (1965)

A Szlavón-hegyhát legmagasabb pontjai a Cvorkovo brdo (Seregélyes-hegy) 190 m, a Busija (Leshely) 177 m a Glogovo (Galagonyás) 159 m, az erdődi vár 158 m tengerszint fölötti magasságban vannak. Ezenkívül a másik helynevek mint pl. a Mala straža (Kis őrség), Velika straža (Nagy őrség), a Caus (Udvari őr a török uralom idején), valamint a Prkos (ami horvátul dacot vagy ellenkezést jelent), valamennyien a hegyhát stratégiai fontosságáról tanúskodnak, ahol a régmúlt időkben is háborúk dúltak.

Almásnál torkollik a Dráva a Dunába. A falu a völgyben mindössze 94 m magasságban terül el. A hegyhát Erdődtől nyugati irányba halad és Almásig mintegy 8 km hosszan vonul végig. Tőle északra a Duna kanyarog, délre pedig a térséget félszigetként megkerülő folyó partján, a völgyben Dálya falu fekszik, mintegy 6 km-re a hegyháttól.

Szlavónia a hajdani Verőcze megyében volt és a régies közjogi nyelvünkben még a múlt században is mint Tóország szerepelt. Földrajzilag a Száva meg a Dráva folyók között fekszik, és a Bácskától csak a Duna választja el.

A Trianonig Horvátország keleti részeként a Habsburg-birodalomhoz tartozott, melynek széthullása után a Bácskával együtt az akkori új Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (KSHS) része lett. Közöttük Gombosnál vasúti híd is épült a Dunán, amelyet a királyság összeomlásakor (1941-ben) a menekülő szerb katonaság a levegőbe röpített.

A második világháborúban, amikor a Délvidék (Bácska) visszatért, Szlavónia az új Független Horvát Állam (NDH) kötelékébe került. Közöttük a Duna képezte a magyar–horvát határt, amely a hegyháton élő magyarságot elválasztotta a Bácskától és csak a rendszeres kompjárat tartotta közöttük a kapcsolatot. A térség ezután hamarosan német megszállás alá került és véres partizánharcok színtere lett.[7]

[7] A megszállók támogatását élvező horvát usztasák az 1940-es évek elején földig lerombolták az erdődi pravoszláv templomot. A német katonák túszokat ejtettek, közöttük magyarokat a hegyhátról, kiket később az Erdőd alatti Ledinán (Gyepen) kivégeztek. A férfilakosságot usztasának meg SS-katonának sorozták és ez elől menekültek a Bácskába, ill. Gomboson vagy Doroszlón élő rokonaikhoz.

A második világháború végeztével Szlavónia az ún. Nagy-Jugoszláviához került. Hamarosan ezután kettős rendeltetésű, vasúti és közúti híd, majd pedig a növekvő közúti forgalom lebonyolítására (1970-ben) másik híd is épült, ami zavartalanabbá tette a Bácska és Szlavónia között a kapcsolatot.

1991-ben ez a Jugoszlávia is széthullott, Horvátország pedig újra független állammá alakult, amelyet az itt élő szerb kisebbség nem fogadott el. A szerbek Kis-Jugoszlávia támogatásával immár negyedik éve tartják megszállás alatt Szlavóniának ezt a részét a hegyháttal együtt. Az itt harcoló csetnik alakulatok etnikai tisztogatást végeztek a térségben.[8] A Duna deklaratívan újra országhatárt képez, amelyen a szerb katonaság és az ún. Kis-Jugoszlávia határőrei mellett az UNPROFOR kéksapkás békefenntartói őrködnek.

A hegyhát betelepülése

A „Túladunára" településeket (ahogyan ma is nevezik a hegyhát lakóit a bácskaiak) nemcsak Cseh Ervin kegyúr nagy kiterjedésű szőlőbirtoka meg a kastély alatt húzódó borpincéi csábították kereseti lehetőségükkel, hanem az erdődi vár ódon falai, a vadban gazdag, bozótos hegyoldal, az ártéri erdők, a legeltetésre kiválóan alkalmas rétek, halbőségükről ismert morotvák, de a tüzes boráról ismert löszhát is vonzották.

A betelepülők Erdőd (Erdut) horvát, Dálya (Dalj) szerb, Almás (Aljmas) sokác lakóinak a vonzáskörébe kerültek, de inkább tőlük távolabb, a hegyháton ütöttek tanyát, építették vert falú házaikat. Előbb csak minden kurjantásnyira épült egy fehérre meszelt, kacorával (présházzal), istállóval meg pincével ellátott ház. Aztán ahogy szaporodtak, rokoni közösségek képeztek ki tanyabokrokat.

A hegyhát egyik, minden bizonnyal legrégibb telepese a *Hugyik* család, amelyről az utód így nyilatkozott: „Az első Hugyik ősünket 1830-ban, pólyában hozták magukkal a szülei Bukinból[9]. Utódai közül csak az maradt meg magyarnak, aki a hegyháton maradt, a másikak a faluban elhorvátosodtak..."

[8] Etnikai tisztogatás zajlott a térségben, amely teljesen megváltoztatta a hegyhát névanyagát és etnikai képét. Erdődről mintegy hatvan horvátot, a hegyhátról tizenhét magyart hurcoltak el és öltek meg a szerbek. Az utóbbiak névsora a következő: Béres Pali, Cöndör Kati; Papp Ferencet öttagú családjával, Szobonya Pistát háromtagú családjával, Kálózi Miklóst (1991. nov. 9-én) háromtagú családjával; Bence Józsi, Mihályev Ivica, Zágorac Joza; Szabó Józsit a saját házában ölték meg. Ezenkívül sokan elmenekültek a térségből. Bosszúból lerombolták az erdődi római katolikus templomot (amelyet 1880-ban épített a Cseh-uraság); a dályai r. k. templomot (amely 1912-ben épült); meg az almási r. k. templomot. Több más r. k. szakrális emléket is elpusztítottak, mint pl. az Erdőd-hegyen álló Szentháromság kápolnát, amelyet Cseh Irénke állíttatott, és a Hugyik-birtok bejáratánál álló Szobonya-keresztet. A víkendházak nagyobb részét is lerombolták. Almás sokác lakói a papjuk vezetésével menekültek Eszékre, csakúgy mint többen a hegyhát magyarjai közül, kik az életüket mentették. Az almási Szűzanya szobrát az UNPROFOR békefenntartói Eszékre mentették át. A védtelen lakosok jelentős része a szűnni nem akaró terror miatt hagyta el a hajlékát. Az épen maradt lakóépületeket idegen betelepülőkkel népesítették be, Almás falu nevét Papukra változtatták. A hegyháti férfiakat robotba hajtották, éjszakára gyűjtőtáborba zárták. Házaikat szerb menekültekkel tömték meg, volt akiét föl is gyújtották. Mindennek a célja, hogy a folyamatos zaklatással menekülésre késztessék őket és birtokaikat meg ingóságaikat szerb menekültek kezére juttassák.

[9] „Ezt a Hugyik Panna nénénk így adta tovább az utókornak. A hírmondó leánykori neve Weinbërgër vót, Doroszlórul származott."

2. kép. Erdődi pár esküvői díszben (kb. 1938)

3. kép. Erdődi házaspár (1941)

A 20. század elején a gombosi kisnemes Szobonya Fábián az erdődi hegyen vásárolt és adott hozományba Ágnes nevű lányának meg az erdődi illetőségű vejének, Hugyik Pálnak 8 nagyhold földet.[10] A tanyaépület körül nemsokára hazai művelésű kadarka-szőlő díszlett és ontotta áldását. A házaspár 14 gyermeket nemzett, kik közül egy reguláris horvát katonaként esett el, 12-en magas kort értek. Így népesült be lassan a Szlavón-hegyhát.

Az élet itt régen sem volt gondtalan. A hegyháti férfiak hol az egyik, hol a másik oldalon voltak kénytelenek harcolni. Végigküzdötték mindkét világháborút, voltak hősi halottaik, néhányan közülük hosszú éveken keresztül orosz fogságban sínylődtek.

Más etnikummal csak elvétve keveredtek, hogy megőrizzék az identitásukat. Azonban gyerekeik az iskolában sokáig nem tanulhattak az anyanyelvükön. Ami lelkükben mégis az örökégő lángocskáját táplálta: a vallásosság és a bácskai kapcsolatok.

A hegyháti tudatában a Duna két oldalán élő magyarság még mindig összetartozik[11]. Településeiket a legutóbbi háború kezdete előtt, gazdaság és műveltség tekintetében így rangsorolták: Doroszló az első, Gombos a második, Erdőd-hegy a harmadik, Dályhegy a negyedik, Almáshegy az utolsó[12].

[10] Egy nagyhold = 2000 négyszögöl = 0,72 hektár.

[11] Nyelvük, tájszólásuk, vallásuk, népviseletük, népszokásaik, leánykörtáncaik csaknem azonosak.

[12] Mások véleménye szerint is „...az Almáshegy ë vót essë...", ill. elmaradottabb volt a többinél.

A hegyhát ipara fejletlen, mert a kisiparos nem tudott megélni és ezért ilyennemű szolgáltatásokért a legközelebbi faluba vagy a Bácskába jártak. Ha pedig a gyerekeiket mesterségre adták vagy iskoláztatták, akkor ez egyértelmű volt a kitelepedéssel: aki befejezte a tanulmányait, vándorbotot fogott és soha többé nem költözött vissza a hegyhátra. Takán hasonló okból települt ki több itteni család az 1970-es években Ausztráliába meg Németországba.[13]

A hegyhát gazdasága

A hegyhát fő- és legfontosabb foglalkozása a szőlőtermesztés és a borászat, melynek hagyománya van.[14]

Ezzel összhangban a lakosság vagyoni állapotára jellemző, hogy aki a hegyháton telepedett le, az mind gazdag volt. Aki pedig lent a hegyoldalban, az szegény vincellér volt, ill. az „átuljás", aki a cséplőgépre meg napszámba járt. Almáshegy volt a legszegényebb, mert ott sokáig csak három ház állt, a többiek a hegyoldalban épültek.

Előbb a Cseh-uraság, majd a helyén alapított állami birtok, ill. az ERPD fejlesztette folyamatosan a szőlőtermesztést és a borászatot. Új technológiát, minőségi szőlőfajtákat honosított, peronoszpóra elleni szolgálatot létesített, márkás borokkal látta el a piacot, amelyek öregbítették a borvidék hírnevét. A birtokon elsajátított oltási és művelési módokat a saját birtokukon alkalmazták a parasztok. A kitermelt piaci fölösleget (a szőlőt, bort meg a pálinkát) az erdődi meg a dályai földműves szövetkezeten keresztül értékesítették.

A szőlő között elszórtan gyümölcsfák díszlenek. A gyümölcsnemek közül a cseresznye[15], meggy meg az őszibarack dominál. A szőlők végén meg a dűlőutak mentén szilvafák sorakoznak, a gazdasági udvarokat diófák uralják, de sok háznál körtefák terebélyesednek, és még sorolhatnánk.

Közteskent a ház körüli szőlőben csaknem mindenütt termesztettek takarmányrépát, sárgarépát, petrezselymet, salátát, vöröshagymát meg miegymást. A két világháború között egy zágrábi illetőségű, Bauman Puba nevű tanárnak például szőlőbirtoka, vincellérháza meg borászata volt az erdődi hegynek azon a részén, amelyet mellékesen Kis-Amerikának neveznek. Rajta kívül más gazda is volt, aki nem győzte elmunkálni a szőlőt és vincellért fogadott, hogy az napszámért vagy előre meghatározott bérért egész éven át gondját viselje az ültetvénynek.

Szüretre mindig benépesedett a szőlőhegy. A szüretelőket napszámba fogadták, de olykor meghívták a bácskai rokonokat is, akik szemében ünnepnek számított ez a munka és örömmel vállalkoztak rá. Szüretelni a gombosi cigányok is csoportosan jártak a hegyhátra. A szőlőből bort préseltek, a törkölyből[16] pedig pálinkát főztek.

[13] Kivételt sokáig talán a pintérek meg a kútásók képeztek. A szemtanúk közlése szerint az utóbbiak a munka kezdete előtt fülüket a földre helyezték, hogy meghallgassák, „suhog-e" a víz? Majd pedig 25 öles (47,5 m mélységű) kutat ástak a gazdaság vízellátására.

[14] Aranykorát legutóbb az 1960-as évek elején élte, amikor a bor iránt oly nagy volt a kereslet, hogy a profitéhesebb termelők víz meg kristálycukor hozzáadásával erjesztették, hogy fölszaporítsák.

[15] Az egyik erdődi gazda L. A. elmondása szerint például egyetlen hatalmas cseresznyefájának a terméséért, amely a szőlőjében állt, 1964-ben több pénzt kapott a piacon, mint fél hold kenyérnek való búzatermésért.

[16] A szőlőtörkölyben télire való paprikát savanyítottak, kifőzés után a forró törkölyben rozsdától mentesítették a kézi szerszámaikat, mint pl. az ásót, kapát meg hasonlót.

4. kép. A dályhegyi ifjúság, Hugyik Ferenc népi zenekarával (1946)

A hegy alatt szilvások terülnek el, melyek gyepjét kaszálóként hasznosították, a rajta termett szénát a jószággal etették föl.

A hegyhát lakóinak egy-két hold szántóföldje is volt, amelyen kalászosokat, kukoricát meg lucernát termesztettek. Szántóföldi növénytermesztésüket tehát a kenyérnek meg az állattartásnak rendelték alá, ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy elvétve ne próbálkoztak volna cukorrépa vagy más ipari növény termesztésével.

A Duna meg a hegyhát között húzódó erdő[17] valamint a rétség állataik legeltetésére szolgáltak. Igás lovaikkal napközben dolgoztak, éjszakára pedig gyakran kicsapták a legelőre[18]. Az 1980-as évektől a lovakat a traktor váltotta föl. A sok kézi munkát igénylő szőlő hatására azonban mindig csak kevés számú lovat tartottak a hegyhát lakói.

Szarvasmarháikat a tejtermelés céljaira tartották és az 1960-as évekig csaknem minden háznál volt fejőstehén, melyek száma meghaladta a 200-at. Nyáron át hajnalonként lehajtották a legelőre, napestig a csordások gondjaira bízták, télen át pedig istállóban tartották. Marhahizlalással csak elvétve foglalkoztak.

Sertéseiknek cölöpökből építettek ólat, náddal fedték, hasítékkal kerítették. Eladásra leginkább csak az 1950-es évek után hizlaltak, de addigra téglaólakat építettek a számukra.

[17] A hegyháti férfiak egy része vadászattal is foglalkozott, de ez a tevékenység csak a legközelebbi falu vadászegyesületén keresztül engedélyezett. A második világháború után az erdődi hegy alatt élő Bajcsi, Balog, Bodrik meg a Pusztai család fő foglalkozása a dunai halászat volt.

[18] A szerb gyerekkori élmények közé tartozik egy kora hajnali esemény, amikor a nagybátyám be akarta fogni a lovát és kiállt a hegysarokra: kiabálva nevén szólította a hegy alatt legelésző Luca nevű állatot. Rövid idő elteltével nyerítés meg lódobogás hallatszott a szurdok felől, trappban érkezett az okos jószág. Gazdája megveregette a ló nyakát, megtörölgette a szőrét és rövid idő elteltével kigördült a kocsi az udvarról.

Juhtenyésztéssel nemigen foglalkoztak. Kivételt talán egy gazda képez, akinek mintegy 300 juha, meg saját juhásza volt.

Számottevő kecsketartás az 1990-es évek elejétől van, amióta a polgárháborús viszonyok miatt teljesen leépült a marhaállomány[19], vele együtt a tejtermelés is.

Baromfitartással minden háznál foglalkoztak, amelynél ha nem volt alkalmas tyúkól, akkor gyakran okoztak kárt a különféle ragadozók, különösen a róka meg a görény.

Galambot meg házinyulat is tenyésztettek, melyek húsának a fogyasztását különösen öregeknél meg gyerekeknél tartották indokoltnak.

Télen át vágták az erdőt vagy fát fuvaroztak a hegy alól.

A már említett vadregényes táj, az ódon vár, a fürdés, horgászás meg a friss gyümölcs vonzották a turistákat. A második világháború után eszéki, bórovói, zombori, apatini, gombosi meg doroszlói polgárok vásároltak itt szőlőbirtokot, melynek a művelését vincellérre bízták. Jómaguk pedig családjukkal a szőlőben épített villában nyaraltak.

A hegyhát gazdaságának nagy lendületet adott a villamosítás, amelyet összefogással, de nagy anyagi áldozatok árán valósítottak meg az ottlakók az 1960-as évek elején, csakúgy mint a hegyhátat átszelő betonjárda, amely csapadékos évszakok idején is lehetővé tette a kerékpárral történő gyorsabb közlekedést meg a gyerekeknek az iskolába járást.[20]

A Szabadka–Zombor–Vinkovci vonalon közlekedő vonatok Erdődön meg Dályán haladtak keresztül. A fejlett vasúti közlekedésnek köszönhetően a hegyhátiak egész éven át rendszeresen jártak az eszéki piacra.[21] Az 1980-as évektől viszont gyakran a saját gépkocsijukon szállították az árut.[22] A hegyháti asszonyok élelmességéről tanúskodik például, hogy a nemzetközi nőnap közeledtével a hegyoldalban hóvirágot gyűjtöttek és ellátták vele Eszéket meg Zombort. Erdei ibolyát például csak ők árusítottak a zombori piacon.

A saját részükre gombát is gyűjtöttek a fűzfásban.

A vásárokat szívesen látogatták, így terjedt el a hegyháton a kúlai kocsi, meg a kúlai eke.[23]

A gépjárművek részére az 1970-es évek vége felé épült korszerű műút, amely a hegyháton halad át és Erdődöt Almással köti össze. Hatására növekedett a telkek iránti kereslet. Gomba módjára épültek a víkendházak. Az effajta idegenforgalom hatására még jobban nőtt a kereslet a friss gyümölcs, a hús, tojás, tejtermékek és más élelmiszerek iránt. Új fejezet kezdődött ezzel a hegyhát gazdaságában és a hegyiek a rendszeres piacozás helyett lassan átálltak a víkendezők helybeni ellátására.

[19] Az egyik itt élő tanító például öt fejőskecskét tart.

[20] Korábban bocskorban meg gumicsizmában gyalogoltak, vagy lovaskocsin közlekedtek, vitték orvoshoz a beteget, mentek a vendégek elé a vasútállomásra. Mert ha beköszöntött az ősz, vagy télen kiengedett a fagyos föld, akkor sártengerré változtak az utak.

[21] A piacozó asszonyok „obornyicának" nevezik a vállrudat vagy vízhordó rudat, amelyen a kosaraikat cipelték.

[22] Voltak emlékezetes időszakok is, amikor pl. a meggyet a földolgozóipar kihelyezett állomásán vették át és tartósították. Szüretkor Zágrábból érkeztek teherautók a borszőlő átvételére. A Bácskából kerékpáron meg gépkocsin érkeztek, birsalmát vásárolni a befőzéshez.

[23] Az utóbbit még 1930-ban vásárolta almási gazdája Hugyik Antal a zombori vásárban. Az eketípus azért keltette föl az érdeklődését, mert alkalmas volt az alacsony művelésű szőlőtőkék télre való beszántására.

5. kép. Ünneplő nagylányok a hegyhátról (1965)

Kapcsolatok a külvilággal

Búcsújáró nép a túladunai. Pünkösdkor kocsikkal mentek a doroszlai Szentkúthoz, amely a Trianon után egyedüli kegyhely Jugoszláviában, ahol a diaszpórában élő katolikus magyarság tömegesen találkozott.[24] Péter-Pálkor a gombosi búcsúba, Szent Imrekor megint Doroszlóra mentek. Ezenkívül Szondra (Sonta) meg Szilágyira (Svilojevo) is eljártak, mert ott is éltek rokonaik.

A gombosiak meg a doroszlóiak Kisasszonykor prosecióval zarándokoltak az almási Szűzanya-kegyhelyre. Utána a hegyháti rokonaiknál vendégeskedtek csakúgy, mint mindszentekkor az erdődi búcsúban.[25]

A hegyhát magyarsága vendégszerető és ha csak teheti, lakomát rendez vendégeinek a tiszteletére. A boraikra méltán büszkék és alkalomadtán leitatják[26] a savanyú borhoz szokott bácskaiakat. Régen ehhez az is hozzátartozott, hogy egymás közt élcelődtek, ha előbb nem is, de a második pohár után előkerültek a falucsúfolók, melyek hallatára korábban még a legények bicskát rántottak. A bölcs öregek azonban csak nevettek rajta, mondván, hogy e témának aztán úgysincs soha vége. Íme a példa, mivel „szurkálódtak":

[24] *Bárth* 1990: 228.

[25] Az erdődi búcsú november elsején, a doroszlai nov. 10-e utáni vasárnap van. Szept. 8-án, ill. Kisasszonykor a dályhegyiek is az almási búcsút ünnepelték.

[26] Borkóstoló ürügyén levezetik a pincébe, de a minőségi borok igazán csak akkor éreztetik részegítő hatásukat, ha a vendégek följönnek a hűs pincéből.

- A Doroszló – de rossz ló.[27] A doroszlai tahók, keresztbe vitték az erdőben a lajtorját, ill. a létrát, mint a lődőciek...
- A gombosi csángók búcsúra mezei lovat vágtak,[28] szecskapaprikást ettek. Gyónáskor a vétkeik között azt is fölsorolták, hogy bogojaiak...[29]
- Túladunai bicskások,[30] büszke hegyi-begyiek...
- Szonta, Bogoja, Doroszlónak bocskora![31]

Az erdődi hegyekről lévén szó, említést érdemel, hogy örökösen azzal bosszantják egymást, mi magasabb? Az erdődi hegy, avagy a doroszlai Katalina-domb? Az utóbbiak váltig azt állítják, hogy ha a kettő közé deszkát helyeznének, akkor a ráhelyezett tyúktojás „bizony" Erdőd felé gurulna, mert az alacsonyabb![32]

A nehéz időkben, amikor a Duna országhatárként választotta el őket, a kapcsolatok ápolásában fontos szerepe volt az üzengetéseknek.[33]

A hegyiek, gombosiak meg a doroszlóiak házasságkötések révén is mindig kapcsolatban állottak egymással. Több esetben is megtörtént, hogy a kiskorú doroszlai párok Túladunán esküdtek, mert ott nem kellett korosítani őket, mint a Bácskában.

Születéskor a doroszlaiak komatálat vittek, Túladunáról pedig „babinát" hoztak az első rokonnak, ami ugyanazt jelenti. Tudnak például egy esetről, amikor az 1980-as években Budapestre is „babinát" vittek az erdődiek.

A hegyháton csakúgy mint a bácskai oldalon, régen nagy lakodalmak voltak és kölcsönösen meghívták egymást a rokonok.

Temetésre ha mentek, koszorút vittek egymás halottjának.

Néprajzi jegyzetek a hegyhátról

A két bácskai magyar falu: Gombos meg Doroszló hatásán kívül tagadhatatlan a délszláv beütés, melynek hatására egy sajátos hiedelmi és szokásvilág alakult ki a hegyháton. Az összehasonlítás azonban nem célja ezen tanulmánynak, csupán az elemzés.

Az idősebb hegyiek szerint a Holdon a Hajdú-Baksa meg a Cicelle vannak.

A gyerekijesztők[34] közül például a kútban a Vörössipkás, a sötét padláson pedig a Rézfaszú bagók vannak. A rossz gyereket a Kéménysöprővel meg a Bukurával ijesztgették.

[27] Nemcsak a bácskai Doroszlón, hanem Kőszegdoroszlón is közismert eredetmagyarázó, amely szerint a helység valamely rossz lóról kapta a nevét.

[28] Gomboson a szöcskét „szecskának" meg „mezei lónak" nevezik. Mivel Péter-Pálra, ill. a búcsújukra, ami nyáron van, nem hizlalhattak disznót, pecsenyének libát sem tömhettek, mint pl. az erdődiek meg a doroszlóiak.

[29] A falucsúfoló szerint a gyóntató pap azt felelte, hogy szégyennek ugyan szégyen, ám nem vétek bogojainak lenni.

[30] A „maligános" hegyháti borok igencsak fölfokozták a fiatalok vérmérsékletét és búcsúkor nemcsak a „betolakodó" legényeket támadták kakas módjára, hanem egymást is megbicskázták. Régebben közismert volt a Busija meg a Dályhegy ellentéte, de voltak ellenségeskedő családok is, mint pl. a Kozmák meg az Obertnikek, kik alkalomadtán összeverekedtek.

[31] Más, ehhez hasonló, rímbe szedett falucsúfolók is ismertek a Bácskában, mint pl. a következő: „Ó, te Moravica; jajj, Pacsér, kenyeretlen Csantavér, nagykalapú Bajsa, telhetetlen Szabadka..."

[32] Az említett két pont magasságát korábban senki sem tudta megállapítani. Azonban egy 1915-ös katonai térkép szerint a fordítottja igaz. A doroszlói Szent Katalinnak mindössze 94 m a tengerszint fölötti magassága.

[33] Ha valaki például Túladunára ment, akkor beszólt: Mit üzensz a rokonaidnak? Ha pedig visszaérkezett, hozta azok üzenetét. Ma is leginkább ilyen úton értesülnek egymásról.

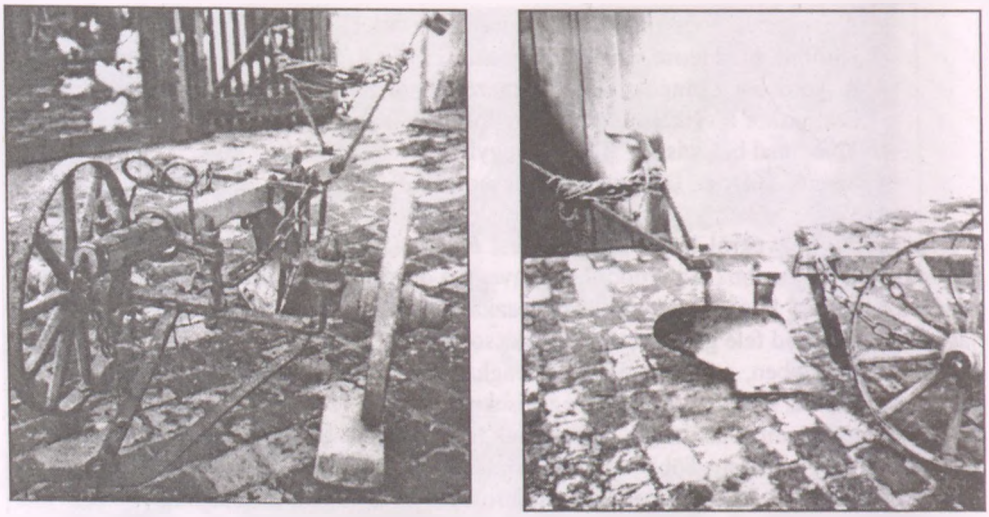

6. kép. Kulai eke Almáshegyről (1979) a) elölnézetből, b) oldalnézetből

Akik a hegyháton születtek, mit sem tudnak a Délibábról. Amikor azonban még kézzel arattak, a Nyulat az zavarta ki a búzából, aki az utolsó rendet vágta. Természetesen mindkét esetben agrárdémonról van szó.

A hegyhát népviselete annyira hasonlít a másik két bácskai faluéra, hogy szerintük azonos. Ami mégis különbözik az bizonyára onnét származik, hogy a bácskaiak módosabbak, ez kitűnik a népviseletük csillogásából, pompájából is.

Agrármágia

A szőlősgazdák körében még a közelmúltban is jeles nap volt Vince (jan. 22.), melynek kultuszát különösképpen az eszéki horvátok élesztgették, kiknek a hegyháton volt szőlőbirtokuk meg villájuk. Nyelvükön ugyanis a vino bort, a vince borocskát jelent. Vince tiszteletére a módosabbak bárányt öltek meg papot is hívtak az ünnepségre. „Vince napján szentűték a szőlőt. Szót a zene, a pincébe is lementek..." – mesélte egy adatközlő.

A legutóbbi gyűjtés tanúsága szerint békeidőben ezen a napon a térségben élő pravoszlávok is borral locsolták birtokuk négy sarkán a szőlőtőkéket.

Arra is van utalás, hogy Szent Jánoskor bort szenteltek, amelyből minden hordóba töltöttek egy keveset. Vincekor is ezzel szentelték meg a szőlőtőkéiket.

Ha ezen a napon esős az idő, ill. „ha csöpög Vince, akkor tele lesz a pince" – tőle jó termést remélnek a hegyháton is.

---

[34] A hegyhát gyerekeinek a nevelése állítólag nem volt túlzottan szigorú. Döntő szerepe a nevelésben az anyának volt, aki főzőkanállal verte a gyerekét, ha büntetni akarta. Nagy vétségnek a lustaság, munkakerülés számított. Ezért pedig az apja még a nagyobbacska gyereket is kikötötte a fához vagy vizes kötéllel látta el a baját.

A szőlősgazdák különös figyelemmel kísérték az időjárás népi előrejelzését (reguláit), amelyek szerint ha a 40 vértanú napján esik, akkor utána esős időjárás következik, ami a szőlőnek árt, csakúgy mint a Medárd-napi eső. Erről a népi regula így szól: „Medárd napján esőt në kérj, de ha mégis jön, tőle félj!" Mindkettőről úgy tudják, hogy ha e két nap bármelyikén esik, akkor 40 napig esős marad az idő és akkor folyton csak veszik a szőlő.

Esőt ilyen módon rontottak: „Tücsköket a borozdába mëgfogták oszt nyakukná fogvást fölakasztották, hogy në kérjenek essőt, amikó a szőlő érëtt."

Az előbbiekből az derül ki, hogy az eső a szőlő virágzásakor meg szüretkor okoz legtöbb kárt a termésben. Nyáron át viszont nagyon is szükség van rá, ezért esőt a következőképpen varázsoltak:

Erdődhegyen: „Itt nagyon vót a hëgyekbe, hogy ojan száraz esztendőkbe, ződ csete (Sambucus ebulus) szárába őtözött cigányok házātak. Öten-hatan is vótak, oszt ahová betértek, táncútak mëg horvátú ezt énekēték: Oj dodole, oj dodole..." A házigazda vízzel öntötte le, utána pedig szalonnával, kenyérrel meg borral ajándékozta meg őket.[35]

Almáshegyen: „Almási cigányasszonyok, ketten... Ëgyikük bodzába (Sambucus nigra) vót őtöztete, oszt ezt énekēte:

„Daj nam Bože rosne kiše
Da porosi naše njive
I po njivi sve kopace i orace."

(Adj Istenünk harmatesőt,
hogy megáztassa a földjeinket,
földjeinken a kapálókat és a szántókat.)

Másikuk pedig vízzel öntötte le a dodolát."

Az esőcsinálás közvetett módja az alábbi: „A nászasszonnyom kukoricát kapát a dályhëgyi határba... A maradék ivóvizet hazavitte. Szidta is érte az ura, mié nem öntötte ki a kukoricafődön? – Azé, hogy otthun az udvarba öntsem ki, mer ha kint szórom szét, akkó nem lësz esső..." – felelte az asszony.[36]

Május elsejének előestéjén Dályhegy központjában a templom, a kocsma meg a bolt előtt, hosszú rúdra erősített bodzával (Sambucus nigra), orgonával és színes pántlikával díszített májusfát állítottak a legények, amelyen borral meg pálinkával töltött palackok lógtak.

Jég ellen fogadott ünnep: Dályhegyen a Sarlós (július 22.), Almáshegyen Pünkösd harmadnapja volt. „Sarlóskó ēmëntek a másik falu határába dógozni... Mondom én nekik, hát nem a főd fogadta az ünnepët, hanem mi" – méltatlankodott egy idős asszony.

Ha jött a vihar, akkor a baltát belevágták a földbe és megáldották, hogy elmúljon és ne essen a jég.

„Ha gyün a zivatar, akkor az én asszonyom is szokott úrnapi sátorfüvet égetni, gyërtyát gyújtani mëg imádkozni, hogy ēhárítsa a rossz időt" – mondta egy adatközlő.

[35] H. J. visszaemlékezett, hogy egy alkalommal a dodola után az esővel akkora jegek estek, mint egy „vancaga", ill. kisbalta.

[36] Ezzel ellentétben az almási hegyen azért volt kötelező hazavinni a határból a maradék vizet, mert másképp otthon kiszárad a kút.

Almáson élt egy öreg sokác, aki kiállt a viharfelhők elé és: „Ide zmaj pa vodi kišu..." (Megy a sárkány és vezeti az esőt...) – szavakkal meg káromkodással illette a sárkányt, aki a felhőkben van, hogy terelje máshová a gomolygó jégfelhőket.

Gyógyítás, rontás

A népi gyógymódok közül hasmenés ellen az útifűlevelet (Plantago sp.) meg a cickafarkot (Achillea millefolium) főzték teának.

Régen is volt, aki nem szívesen ment katonának, ezért a pálinkájába babérrózsa (Oleander) levelet áztatott, hogy ne sorozzák be, de később meghalt és ezt a mérgező növénynek tulajdonítják (1960).

Ha megbetegedett és belázasodott a disznó, akkor a fülébe kukurjekot (hunyor – Helleborus odorus) szúrtak, hogy meggyógyuljon.

A részeges ember borába asszonya a saját havi váladékát keverte, hogy leszoktassa. De alkalomadtán a legény borába is ezt keverte a szerelmes lány, hogy ne tudjon tőle szabadulni és feleségül vegye.

Szenesvizet még legutóbb is készített a Biber Jula néni. Készítéskor ha a szén alámerül, akkor nő, ha pedig úszik a víz felszínén, akkor férfi rontotta meg, ill. volt a rontó személy. A szemmel vert gyereket megmosdatták a szenesvízzel keresztben, a maradékát pedig a bölcsője alá öntötték és ettől meggyógyult.

A beszédhibás gyereket zsákban háromszor körülhordozták a portán, közben a ház sarkához ütötték és ezt mondták: „Nosim pun džak beseda..." (Tele zsák beszédet hordozok!). Ugyanis a kuruzsló személy egy sokác asszony volt.

Mosogatórongyot a szomszédban loptak, hogy jól aludjon tőle a kisgyerek.

A veszettséget egy Salamon nevű ember (1880–1975) gyógyította. A kutya pörkölt szőrét vízben oldotta és leöntötte vele a betegét, kinek „kilenc napra, kilenc kiskutyát köllött kihugyozni, másképp nem gyógyút még" – mesélte egy adatközlő.

Dályán most is működik egy csontkovács, kit olykor a hegyhátiak is fölkeresnek.

Boszorkányok

Az a bizonyos Bélik Örzse néni nyomorult létére boszorkány hírében állott. Más tehenének a hasznát úgy lopta el, hogy fejőkéjébe fejte a törülközőt, közben varázsigét mormolt.

Egy másik boszorkányt kilestek egy éjszaka a hegyháton kószáló legények. Pucérra vetkőzött, zsírral kenegette a hóna alját és meglovagolta a söprűt, mert Harsányba akart repülni, ahol a boszorkányok találkozóhelye szokott lenni.

Boszorkány hírében leginkább csak asszonyok voltak, ezt a harmadik történet is bizonyítja: Az egyik ember éjfélkor az istállójában, vasvillájával alaposan megvert egy fekete macskát. Azután meg a szomszédasszonya, aki macska képében rontani ment oda, megvakult a fél szemére.

Ha egymás közt boszorkányról beszéltek, akkor ezt mondták: Foghagyma az orrába, hogy ne hallja, miről beszélünk!

Lakodalom, esküvő

A hegyháton nemcsak a beszédmód, ill. a tájszólás meg a népviselet, hanem a lakodalmi bokréták is hasonlítottak a bácskaira.[37]

Ha esküvőre mentek, akkor a menyasszony fejdíszébe (koszorújába) meg a cipőjébe keresztesrutát (Ruta graveolens) helyeztek, hogy ne árthassanak a rosszak.

Ma is él a hiedelem, amely szerint a menyasszony igyekszik elsőnek lépni az oltár elé, de vigyáz, nehogy a vőlegény a szoknyájára térdeljen, mert akkor az asszony hal meg elsőnek a családban. A templomajtón is a menyasszony igyekszik kilépni elsőnek, hogy ő legyen az úr a háznál, ill. hogy mindig az ő akarata érvényesüljön a házasságban. Kettejük közül pedig az hal meg majd elsőnek, aki az esküvői díszben elsőnek szundít el a lakodalomban.

Ha netán nem volt szűz, vagy éppenséggel teherben volt a menyasszony, akkor az esküvői menetben ilyen kurjantó is elhangzott, hogy: „Hideg konyha – meleg konyha, gyerek van a menyasszonyba, hujjujú!"[38]

A házasságról azt tartják, hogy az első asszony, ill. feleség egy, a második két-, a harmadik három kanál méz, vagy hát az elsőnél háromszorta édesebb.

Halál, temetés

A jó halál kegyelméért, meg annak érdekében, hogy előre tudhassák haláluk napját, a Hét mennyei zárakat olvasgatják, ill. imádkozzák a dályhegyi asszonyok.

Az erdőhegyi Nedók Julis néni mesélte, hogy amikor az ura haldoklott, akkor elhúzta az ágyát a faltól és szentelt gyertyával háromszor körüljárta a haldoklót, hogy könnyítse a kimúlását, mert addig nem bírt meghalni, nem hagyta el a lelke a testét.[39]

Temetéskor a halottat lábbal viszik ki az ajtón, egészen a temetőig. Utána „összeburogassák" a székeket, amelyeken a ravatal állt és elimádkoznak egy-két miatyánkat, hogy ne járjon vissza az élőket kísérteni.

Halála után, ha valamilyen cserép vagy üvegedény váratlanul eltörik a háznál, azért van „mert a lelke akkor megy át a tisztítótűzből a mennyországba".

A temetőben az utolsó halott a kapus, amíg nem jön másik, aki fölváltsa. Az első, ill. a következő halott temetésére azért mennek a gyászolók, mert utolsó alkalom, hogy a „kapus" megláthassa az övéit. Ha netán nem mennének el, akkor sírva távozna az örök csend honába.

Temetés után a halottas háznál nagy tort ülnek, ami elképzelhetően szláv beütés és különbözik a bácskai szokástól.

[37] A hegyekben működő virágcsináló asszony Doroszlón tanult lakodalmi bokrétát készíteni.

[38] Úgy tudják, hogy a szlavóniai Szentlászlón ilyenkor talicskát toltak a menet élén haladó menyasszony elé, annak hasonlatára, hogy ő is maga előtt tolja a terhét.

[39] Csaknem minden nép hagyományában megtalálható ez a rejtett népi eutanázia, amely a parasztságnál természetes, a művelt világ meg a mai napig vitatja a létjogosultságát.

Új temető

Új temetője a hegyhátnak 1973 óta van. Az első ide temetett halottról ezt mesélte a nagybátyám: „A Kossuth sógor beteg vót, de azé észné vót... Sógorom, mondta, mondanék nekëd valamit: ha én mëg találok hãni, oszt ha addigra nem készül el a dálhëgyi temető, akkó nëhogy lëvigyetëk Dálra, hanëm inkább temessetëk az erdődi temetőbe, mivëhogy a vizet sosë szerettem... Itt szeretnék nyugonni a hëgyháton!"

„De a Kossuth sógor gyerëkei nem szivessen vëtték, hogy ide lënne temette az apjuk, mer úgy mondják, hogy az ilyen család kihal, akinek a halottját ësőnek temetik az új temetőbe. Mondom én, attú ti në féljetëk! Példa itt a mi családunk. Ősapánkat, az öreg Hugyikot ësőnek temették az erdődi temetőbe, mégis százon fölül vagyunk élő családtagok, az ü utódjai..." – fejezte be történetét a nagybátyám.

Így temették 1973-ban elsőnek Kovács Istvánt a dályhegyi kis temetőbe, ahol kápolnát is építettek és azóta lélekharang búcsúztatja a holtakat az élőktől.

Halottak lakodalma

Árva lány volt a dályhegyi Diósi Maris, kinek Kundics Pista volt a szeretője. A lány gyámja a nagybátyja volt, aki ellenezte hogy hozzá menjen feleségül. Inkább a Szabó Misához akarta adni, a birtok miatt... De a Pista ezt mondta: Ha az enyém nem lehetsz, másé se leszel...! Pisztolyából három lövést adott le a szeretőjére (1948/49) és hazafutott. No, te Pista, mit cselekedtél? – kérdezték. Agyonlőttem a Marist, most meg magamat fogom, mondta és főbe lőtte magát...!

A legény szülei azt akarták, hogy ha már így történt, temessék őket közös sírba, rendezzenek közös temetést... De a lány nagybátyja ezt sem akarta. Akkor előbb a lányt, utána a legényt vitték le Szent Mihály lován a dályai temetőbe. A hegyhát fiataljai lakodalmi díszben kísérték utolsó útjára a halott menyasszonyt meg a halott vőlegényt, előttük a halotti koronát vitték. A keresztjükbe ezt vésték: A szerelem vitte őket a sírba!

Feleségük által ölettek meg

A hegyháton két férjgyilkosságról tudnak: 1944-ben Loboda Pali is átszökött a Bácskába, hogy ne vigyék el katonának, de az éj leple alatt néha hazajárt. A feleségének német katona volt a szeretője, aki egyszer szokatlan zajra lett figyelmes a másik szobából. Ki jár itt? – kérdezte. Az asszony kurtán ezt felelte: Partizán! Az ijedt katona ekkor berontott és agyonlőtte a Palit...!

Béres András az 1970-es években verette agyon a felesége. A két szomorú esemény elrettentő példaként él a hegyhátiak tudatában.

A karácsonyi ünnepkör népszokásai

A karácsonyi ünnepkör népszokásainak sokáig fontos szerepük volt hegyhát életében és itt éltek legtovább.

Borbála napján (dec. 4-én) termésvarázsló céllal gyümölcsfaágat vágtak és vízzel töltött edényben a tűzhely közelében tartották, amíg kivirágzott. Volt, aki ezen a napon búzát is vetett.

Leginkább azonban Luca-búzát vetnek még ma is. Ha pl. ezen a napon férfi jön a házhoz, akkor az szerintük szerencsét hoz. Luca-naptárt vezettek, amelyből az eljövendő év időjárását jósolták. Luca-este a lányok tizenkét legény nevét írták cédulára, majd keresetlenül minden nap egyet tűzbe hajítottak: a legutolsó cédulán a jövendőbelinek vélt legény neve maradt.

Dályhegyen például Lucakor asszonyok jártak kottyolni: meglovagolták a söprűt és a szomszédaik házánál, mondóka közben söpörtek-kotortak vele:

„Kitty-kotty, kitty-kotty.
Annyi tojásuk legyen, mint égen a csillag.
Kity-kotty, kitty-kotty.
Annyi csibéjük legyen, mint rétën a füszál.
Kitty-kotty, kitty-kotty.
Akkora szalonnájuk legyen, mint a subám hátúja.
Kitty-kotty, kitty-kotty."

Végezetül a házbeliek elvették tőle a söprűt és jelképesen jól megverték vele, majd hálából itallal kínálták a tojáshaszon előmozdításáért az új esztendőben.

A Duna két oldalán levő települések közül a hegyháton éltek legtovább a dramatikus paraszti játékok, mint pl. a betlehemezés (1985-ig), a bölcsőjárás (1985-ig), és a háromkirályok (1990-ig).

A Betlehemet korábban a gyerekek, majd a legények, legutóbb pedig a középkorú férfiak járták. Éjféli misére Almásra mentek, és a pénzt, amit a betlehemezéssel kerestek, a templomnak adományozták.

A fahamut például nemcsak lúgozásra meg a szőlő trágyázására használták, hanem a farsang utolsó estéjén a hajadonokat is vele hamvazták a legények.

Egyéb népszokások

Szent Anna kultuszáról a tiszteletére állított kápolna tanúskodik, amelyről ezt mondta egy idős asszony:

„Máma Szent Anna napja van, hát ez olyan asszonyünnep. Mëg szoktam tartani, mer a Szent Anna a Szűz Máriának vót az anyja. Ezen a napon érik a fokhagyma mëg máskó vót má érëtt szöllő is (megj.: a Szent Anna-szőlő).

Szent Annának az almási hëgyën van kápolnája, ahová Szent Márk napján szokott mënni prosëció, búzát szentëni. Aki akart, ëmëhetëtt az erdődi mëg a dájai hëgyekbül is."

Úrnapkor Almáson, Dályon meg a dályhegyi újtemplomban hársfaágakból emeltek lombsátor-kápolnákat.

A változó életkörülményekkel a népszokások is változnak, a régiek helyébe újak lépnek. Ezt egy hegyháti közlés igen jól szemlélteti:

„Áldozócsütörtökre vótunk Doroszlón: az unokám vëtt új autót oszt ezt mondta: gyűjjön öregapám, ëviszëm... Mëgfogadtam, hogy ha mëgveszem, akkó ëső útam szenthëre vezet!"

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Budapest, 1912.

Bárth János

1990 Adalékok a jugoszláviai magyarság búcsújáró hagyományainak az ismeretéhez (Doroszló). In.: Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl. Magyarságkutató Intézet Budapest

Jung Károly

1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Forum, Újvidék

Kovács Endre

1982 Doroszló hiedelemvilága. Forum, Újvidék

1988 Bölcsőtől a koporsóig. Az emberélet fordulóinak népszokásai Doroszlón. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Mikes Kiadó, Budapest

1995 Doroszló népessége. Helytörténeti jegyzetek. Mikes Kiadó, Budapest

Magyar Néprajzi Lexikon, 1982. 55–57.

Martin György

1979 A magyar körtánc és európai rokonsága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 37., 126., 385.

Pesthy Frigyes kéziratos monográfiája, 1865. Budapesti Országos Széchenyi Könyvtár.

DEÁKY ZITA

A BÁNÁTI *POSLÁZ* A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

A malária az orvostudomány mai álláspontja szerint már az emberi történelem hajnalán megjelent, és ha a forrásokat nézzük, úgy tűnik, hogy gyakran történelemformáló szerepe volt ennek a súlyos betegségnek. A lázas állapotok, a lázzal járó járványok nem mindig a maláriát jelentették. A leírások, a meghatározások különbözőségei miatt gyakran keverték a betegségeket, és utólag is nehéz vagy éppen lehetetlen meghatározni azokat.

1880-ban fedezte fel Laveran a malária kórokozóját. Addig az orvostudományban két alapnézet volt a betegség kialakulásával, okával kapcsolatban. Bár Hippokratész már felismerte a váltóláz természetét és fajtáit, a római orvosok, Varro, Columella, Palladius, Vitruvius azonban már azt is, hogy az állóvizes, mocsaras területeken gyakoribb az előfordulása, és azok kipárolgásának tulajdonították a krónikus lázas állapotot. Galénus Hippokratészhez hasonlóan az epéből származtatta a betegséget, és nézete az európai orvoslást a 18. századig meghatározta.[1] Majd a 18. században ismét az állóvizek, a mocsarak káros kigőzölgésében, az un. miasmákban keresték a baj okát[2], ugyanakkor a gyógyító eljárás lényeges eleme volt a hánytatás, a káros nedvek kiüríttetése, ami viszont a középkorhoz kötötte a gyógyító gyakorlatot.

Magyarország 17–18. századi megítélését jelentősen alakította a váltóláz elterjedése, különösen az utazók, az idegenek, a katonaság, és majd a betelepülők számára, azzal együtt, hogy gyakran a betegségleírások nem mindig pontosan a maláriát jellemezték. A váltóláz Magyarországon a 19. század közepéig-végéig, a lecsapolások, a folyószabályozások, az ármentesítések befejezéséig *honos kór*nak, az adatok alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy az egyik legelterjedtebb népbetegségnek számított. A Hanságtól a Szernyemocsárig, a Csallóköztől a Dráva-Száva partjáig, a Balaton, a Sió és a Sárvíz mentétől az Ecsedi-láp és a Sárrét területéig, a Bodrogköztől Arad környékéig és az egész Délvidéken át a leggyakoribb betegségféle volt. Az 1907-ben megjelent vaskos könyv a malária magyarországi elterjedtségéről megyei főorvosi jelentésekből és statisztikákból kiindulva

[1] *Ringelhann Béla* 1982. 70., Pápai Páriz Ferenc a Pax Corporis Hetedik Könyvében *A hideglelésekről* írva, megkülönböztetett mindennapi, harmadnapi és negyednapi hideglelést, ugyanakkor e betegségkörbe sorolta a hagymázt, a himlőt és a pestist is. „*Fészkei* a kórnak a gyomorban, a vérben, a test nedveiben vannak" vélte. In: *Pápai Páriz Ferenc* 1764., 1984. 297–350.

[2] „Ennek a miasmatikus felfogásnak az értelmében pl. a maláriát a mocsaras talajból és a rothadó vizekből keletkező, a mocsár feletti levegőben lévő kigőzölgések (effluvia, mocsárelmélet) okozzák. Ezért volt a váltóláz későbbi magyar neve mocsárgerji láz." *Gortvay György* 1953. 7.

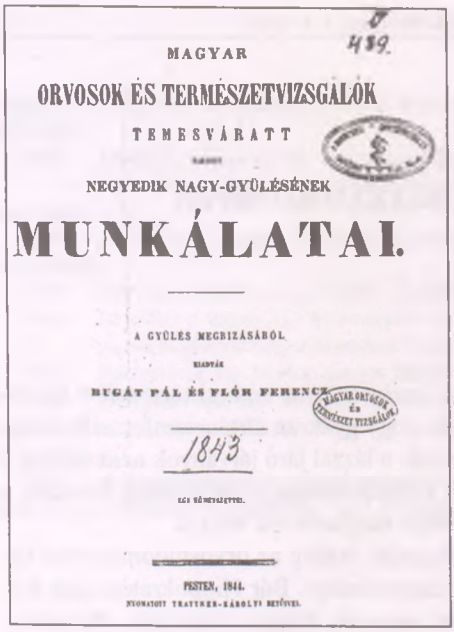

MAGYAR

ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK

TEMESVÁRATT

NEGYEDIK NAGY-GYÜLÉSÉNEK

MUNKÁLATAI.

A GYÜLÉS MEGBIZÁSÁBÓL

BUGÁT PÁL ÉS FLÓR FERENCZ

1843

PESTEN, 1844.

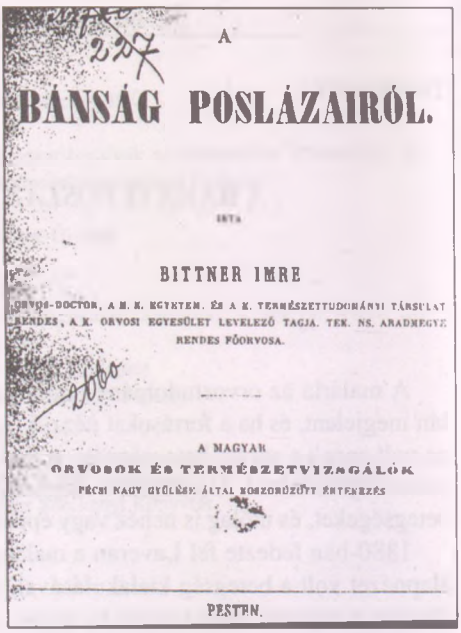

A

BÁNSÁG POSLÁZAIRÓL.

BITTNER IMRE

A MAGYAR

ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK

PESTEN.

*1–2. kép. Bánát orvosi helyrajzáról és a malária*iáról megjelent munka címlapja

vármegyénként járásokra, városokra és falvakra lebontva elemezte a hazai helyzetet.[3] Ebből kiderül, hogy a 20. század elejére bár jelentősen csökkent a maláriás gócpontok száma Magyarországon, mégis voltak továbbra is erősen fertőzött területek, de sok helyen szórványosan megjelent járványos formában is. Összefüggően fertőzöttek voltak még az északkeleti megyék, Ung, Szabolcs, Szatmár, Bereg, a Délvidéken Temes megyétől Torontál és Bács-Bodrog, Baranya déli részein át egészen a horvát-szlavon területek nyugati határáig.

A 18. század végén és a 19. század közepén még sokkal nagyobb területre terjedt ki a malária, mégis miért a délvidéki, különösen a *bánáti láz, bánáti posláz, banater Fieber, ungarischer Fieber* – a korabeli megnevezések szerint – vált a legismertebbé? Ennek okát a korabeli orvosi, orvostörténeti források jól szemléltetik. E dolgozat keretében ezeket a kevésbé ismert forrásokat mutatom be a teljesség igénye nélkül.

A történeti források kiindulópontnak a török pusztítást vették, ennek következtében a lakosság elmenekülését, az elhagyott falvakat és földeket. Az egykor sűrűn lakott, virágzó kultúrtáját a természet vette uralma alá különösen Temesvár eleste után (1552). Csak a pozsareváci békével (1718) kezdődött e terület, ekkortól Temesi Bánság újranépesedése, újjáépítése. Közép-Kelet-Európa egyik legtarkább néprajzi, etnikai együttese alakult ki a betelepülésekkel[4], amely a váltóláz kutatása szempontjából később fontos adalék lesz.

[3] *Hollaender Hugó* 1907.
[4] *Ács Zoltán* 1984. 171.

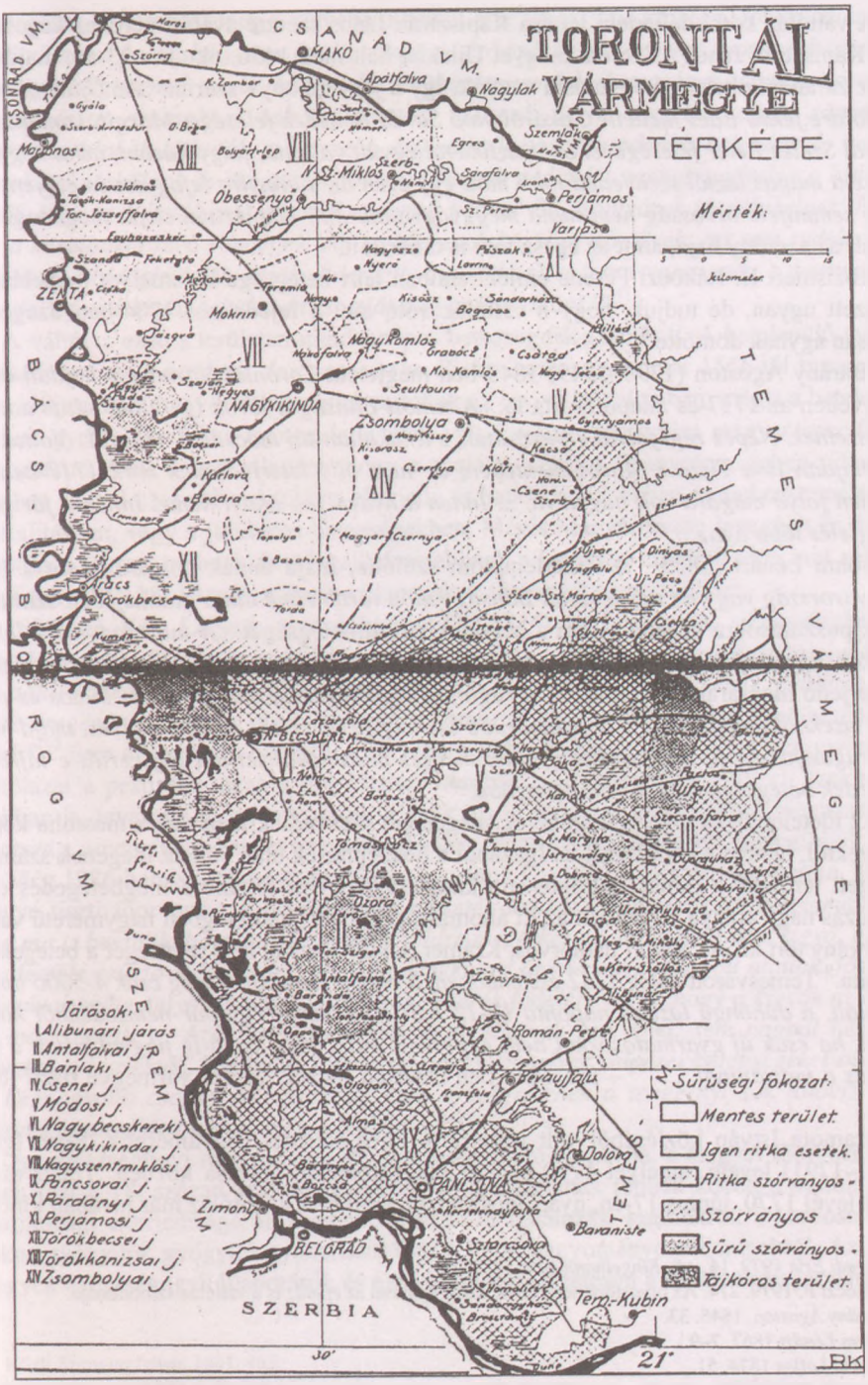

3. kép. A malária elterjedése Torontál vármegyében (Hollander, 1907. nyomán)

A váltóláz korai délvidéki leírása Kapisztrán János szentté avatási peréhez kapcsolódik. Kapisztrán János a Szerém megyei Újlakon halt meg 1456. október 23-án, majd sírjához zarándokoltak a gyógyulásra vágyók. Így a jegyzőkönyv szerint: *„Az Újlaktól négy mérföldre fekvő Bács melletti Csikáról való Sardo Benedek felesége, Margit, komaasszonyával Szeles Péter feleségével Skolasztikával együtt vallotta, hogy három, néha négynaponként magas láztól szenvedett több mint egy éven át, s annyira lefogyott és elgyengült, hogy semmiféle orvosság nem tudta meggyógyítani. ....”* Kapisztrán sírját meglátogatva, elmúlt az asszony baja, amit az egész falu is tanúsított.[5]

Közismert II. Rákóczi Ferenc emlékirataiban leírt betegsége is, amelyet ő epeláznak nevezett ugyan, de tudjuk, hogy a váltóláz volt, ami a fejedelmet 1704-ben Szegeden tartósan ágynak döntötte.[6]

Bárány Ágoston (1798–1849) 1845-ben megjelent *Torontál Vármegye hajdan* című könyvében az 1717-es állapotot írta le: *„A temesi Bánság a török iga alatt, képét adá az enyészetnek. Népes régi falvai elpusztultak, s a lakatlan táj mocsárrá változék. Voltak tavak hajdan is a Tisza s Maros mentében, de nem olly kiterjedésűek mint 1717-ben. ... Minden folyó magára volt hagyatva. ... Innen a nyavalyák annyi neme. Innen a járványhideglelés több ága, ... ”*[7]

Böhm Lénárt (1833– ?) Fehértemplom szülötte, majd annak polgármestere a *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme* című munkájában szintén a török pusztításokra vezette vissza a helyinek tartott betegséget: *„A mint fogytak a lakott vidékek, ugy szaporodtak az álló vizek és mocsárok. ...* Az Ilancsi, az Alibunári és a Versecig terjedő mocsarakból áradtak *... a ragályos kigőzölgések, melyek annyi büdös és poshadt vizekből emelkedtek, a legszomorúbb lakhelylyé tevék azt. nehéz, nedves, majd minden ruganyosságtól megfosztott s annyi mérges miasmával terhelt lég került e tájra és temérdek betegséganyagot rejtett magába.”*[8]

Az idetelepült és telepített emberek rengeteget szenvedtek nemcsak a mostoha körülményektől, hanem a váltóláztól is. Igazából a betelepítések után vált az idegenek számára rettegett területté a Bánát. Különösen a katonaságnál volt feltűnő a megbetegedés és a halálozás nagy aránya. 1720-ban az itt állomásozó császári hadseregben nagyméretű váltólázjárvány tört ki. Az akkori hadiorvos, Krámer doktor Bécstől kért segítséget a betegek ellátására.[9] Temesvárott *„még 1732 esztendőben, a midőn ezen város még csak 4-5000 lakost számlált, a dühöngő lázban naponta 10-12 halt el. A város egy pár nemzedékből kihalt volna, ha csak új gyarmatosokkal nem népesedik vala. Még 1816-ig nagyobb volt a halálozás a mostaninál, ...”*[10] – írta 1844-ben Deutsch József, Temes vármegye tiszti főorvosa.

Szamota István közléséből vált ismertté a híres selmeci bányamérnök, Born Ignác (1742–1791) levele, amelyet 1770-ben írt magyarországi utazása közben. Temesvárott kelt a levél 1770. június 17-én, nyári időszakban, amikorra a váltóláz már javában kínozta

[5] *Fügedi Erik* 1979. 14., vö. *Ringelhann Béla* 1982. 72.
[6] Rákóczi F. 1979. 274. Az orvostörténeti forrásokban gyakran az *epeláz* is a váltóláz szinonimája.
[7] *Bárány Ágoston.* 1845. 33.
[8] *Böhm Lénárt* 1867. 7–9.
[9] *Fekete Lajos* 1874. 51.
[10] *Deutsch József* 1844. 27–28., *„A »németek sírja« , ahogy akkoriban a Bánságot hívták.”* In: *Böhm Lénárt* 1867. 22.

a betegeket, és támadta meg a városba újonnan érkezőket: "*A tartomány fővárosa és központja Temesvár, szabályosan épült, csinos és erős város, a környező mocsarak azonban igen egészségtelenné teszik. Hideglelés és mindennemű lázbetegségek folytonosan uralkodnak és az orvosoknak sok foglalkozást okoznak. ... Az útczákon csupa sápadt és kisérteties alakok láthatók, a legszebb épületekből pedig mindenütt halovány és beesett arczok kukucskálnak ki. Az asszonyok és a lányok pedig föl vannak puffadva a hidegleléstől. Hisz ez a halál országa, hol emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek' Ebédkor a körülöttem levő vendégek, sőt az idegenek közül is némelyek, azt sem tudták hova legyenek a hidegleléstől, egyik didergett, a másiknak a fogai vaczogtak, a harmadik a nagyfokú forró láztól keletkezett szomját alig győzte oltani.*""[11]

A váltóláz ezen a területen mindennapos betegségnek számított. A betelepülő svábok számára ez volt a rettegett *das ungarische Fieber*, amit ugyan már 1566-tól bizonyíthatóan kifejezetten magyar betegségnek tartottak az orvosi irodalomban, mégis a betelepülő svábok gyakran tragikus tapasztalatai után vált Európa-szerte mint magyar specifikum közismertté. Vált annak ellenére, hogy a malária például Spanyolországban, Olaszországban sokkal nagyobb mértékben elterjedt, és hatása is erősebben mutatkozott például a mortalitásban, vagy a járulékos betegségekben. Mégis Magyarország levegőjét és földjét tartották a legrosszabbnak és a legalkalmasabbnak a betegség kifejlődésére, ami sokszor meghatározta a 18–19. században az idegenekek viszonyát az országhoz.

1803-ban Karl Lübeck orvosdoktor (1770–1814) az *Ueber die medicinische und naturhistorische Literatur von Ungern* című írásában: „*Mit geheimer Angst kamen daher die zahlreichen deutschen Colonieen, um das Land zu bevölkern, viele glaubten dem Tode entgegen zu gehen, weil ihnen das Land als ein Aufenthalt der Pest geschildert warb.*"[12] Erre a tévedésre hívta föl a figyelmet Lübeck doktor, és mivel a magyarországi váltólázat a pestishez, azaz a dögvészhez hasonlítva jellemezték a külföldi szakirodalmakban is, javasolta, hogy orvosaink írjanak olyan műveket, amelyekből megismerhető az ország, amelyekben ezeket az országra káros nézeteket, hiedelmeket megcáfolják.

Még 1886-ban is uralkodott ez a nézet a svábok között – írta dr. Brauer Ármin, Temes megye tiszti főorvosa: „*A bevándorlott németek unokái között öröklött hagyományként még ma is beszélik, hogy midőn apáik e földre megérkeztek, annyi volt itt a kigyó, gyik és mindenféle csúszó-mászó állat, hogy éjjelenként az ágy is mozgásba jött alattok, főzés alkalmával pedig sulyokat kellett a lábasok, bögrék födelére tenni, hogy a kigyók az ételbe ne mászszanak. ... Azonkivül embernek, mint állatnak sem éjjel, sem nappal nem volt nyugtok a legyektől, bögölyöktől és szunyogoktól, melyek csipései betegségeket okoztak. ... Legnagyobb csapás volt azonban ezen országrésznek a tengernyi sok állóviz, mely mérges miasmákkal terheli meg a légkört. ...*"[13]

Az egészségügyi források egy jól meghatározható csoportja, a megyei főorvosi jelentések már a 18. század végétől rendszeresen tájékoztattak többek között a váltóláz magyarországi elterjedtségéről, a megbetegedési és halálozási számokról, az orvosok és a laikus gyógyítók gyógyító gyakorlatáról és a helyi hagyományos eljárásokról. Az egyes megyék egészségügyi állapotáról, és ezen belül természetesen a mindenkori járványhely-

[11] Közli *Szamota István* 1891. 465.
[12] *Lübeck, Károly* 1803. 3. k. 1. f. 10.
[13] *Breuer Ármin* 1886. 212.

zetről az 1723–24-es országgyűlés határozata alapján felállított, és a bécsi udvarnak alárendelt Helytartótanács kötelessége volt adatokat gyűjteni, és a megfelelő intézkedéseket megtenni. A Helytartótanács szervezetén belül 1783-ban létrehozták az Egészségügyi osztályt (Departamentum sanitatis), amely jelentős adminisztratív tevékenységet folytatott. Az egyik országos érvényű rendelet alapján a megyei főorvosoknak törvényhatóságuk általános egészségügyi viszonyairól negyedéves és éves jelentéseket, járványos időszakban 8, illetve 14 naponként beszámolókat, helyzetjelentéseket kellett készíteniük. A megyei főorvosi jelentéseknek 1786-tól az 1870-es évekig meghatározott felépítése volt, s bár némileg változott az évtizedek során, általában 15 kérdéskörre kellett válaszolniuk. Ezek között kiemelt szerepük volt az időjárási megfigyeléseknek, hisz a 19. század második feléig a betegségek kialakulását – nemcsak a váltólázét és a járványokét – a földből, a mocsarakból kigőzölgő levegő káros hatásának, a miasmáknak tulajdonították, másrészt a korabeli orvostudomány szemléletében magától értetődően jelent meg a természeti környezet és az ember közvetlen kapcsolata. Természetesen jelent meg az orvosi gondolkodásban, hogy az évszakváltás, a különböző természeti jelenségek hatnak az ember, az állat és a növény egész lényére, így az egészségre is.

Kevés olyan megyei főorvosi jelentéssel találkoztam a 18. század végétől az 1870-es évekig, amelyikben nem volt szó a váltólázról.[14] Csak illusztrálásként emelem ki az alábbi megyei orvosi jelentések részleteit hangsúlyozva, hogy majd mindegyikben találunk adatokat a váltólázra.

Egy korai Csanád megyei főorvosi jelentést közölt Balázs Péter az Orvostörténeti Közleményekben.[15] Az 1785-ről szóló rendkívül alapos beszámolót Riegler József (?), Csanád megyei főorvos készítette. A minket érdeklő váltóláz a leggyakoribb betegségként jelenik meg itt is: *„...a hideglelésben (hectici) és sorvasztó betegségekben (tabidi) szenvedőket a tavasz, vagy az ősz megöli, s általánosan ismert, hogy az ilyenek márciusban és áprilisban pusztulnak el. ...”* Riegler doktor ezzel kapcsolatban részletes leírást adott a betegség lefolyásáról, *a sajátságos gyógyítási módokról.*

Gyakorlatilag nem változott a helyzet 1847-re sem. Meskó János (1805–1892), 1835-től haláláig Csanád megye főorvosa jelentésében is központi helyen vannak a különféle lázak és azok gyógyítási módja: *„Nyavalyák természete különböző lévén, Különbféle orvosi szerekkel is orvosoltattak nevezetesen a hurutos és csuzos lázaknál a betegség kezdetén a gyengébb lobellenes, mint esmeretes lágyító oszlató szerek u. m. a perje, Kosbor, pitypang gyökér és fejér málva főzetek s.a.t. ....a csorvás lázakat hántató vagy pedig hashajtó kiüritő szerekkel, a váltó lázak ... olvasztó és láz ellenes szerekkel gyökeresen orvosoltattak...”*[16]

Torontál megyében voltak a legnagyobb kiterjedésű mocsaras területek, nem véletlen, hogy az egyik legfertőzöttebb megyének számított a déli területeken. Innen minden főorvosi jelentésben külön kitértek a váltólázra még akkor is, ha például a sülyről (skorbut) kellett beszámolniuk a Helytartótanácsnak. Bobor Károly (1792–1877), Torontál megye főorvosa 1847. augusztus 13-án miközben a skorbut nagyfokú elterjedtségét elemezte, –

[14] Az országos Levéltárban a Helytartótanácsi, az Abszolutizmuskori és a Belügyminisztériumi levéltár egészségügyi iratanyagából az 1845-49., az 1852-1867., 1870-72. évi jelentéseket néztem át az elmúlt évek során.

[15] *Balázs Péter* 1956.

[16] MOL C 66 Dep.san. 12. kf. 6. t. 1848.

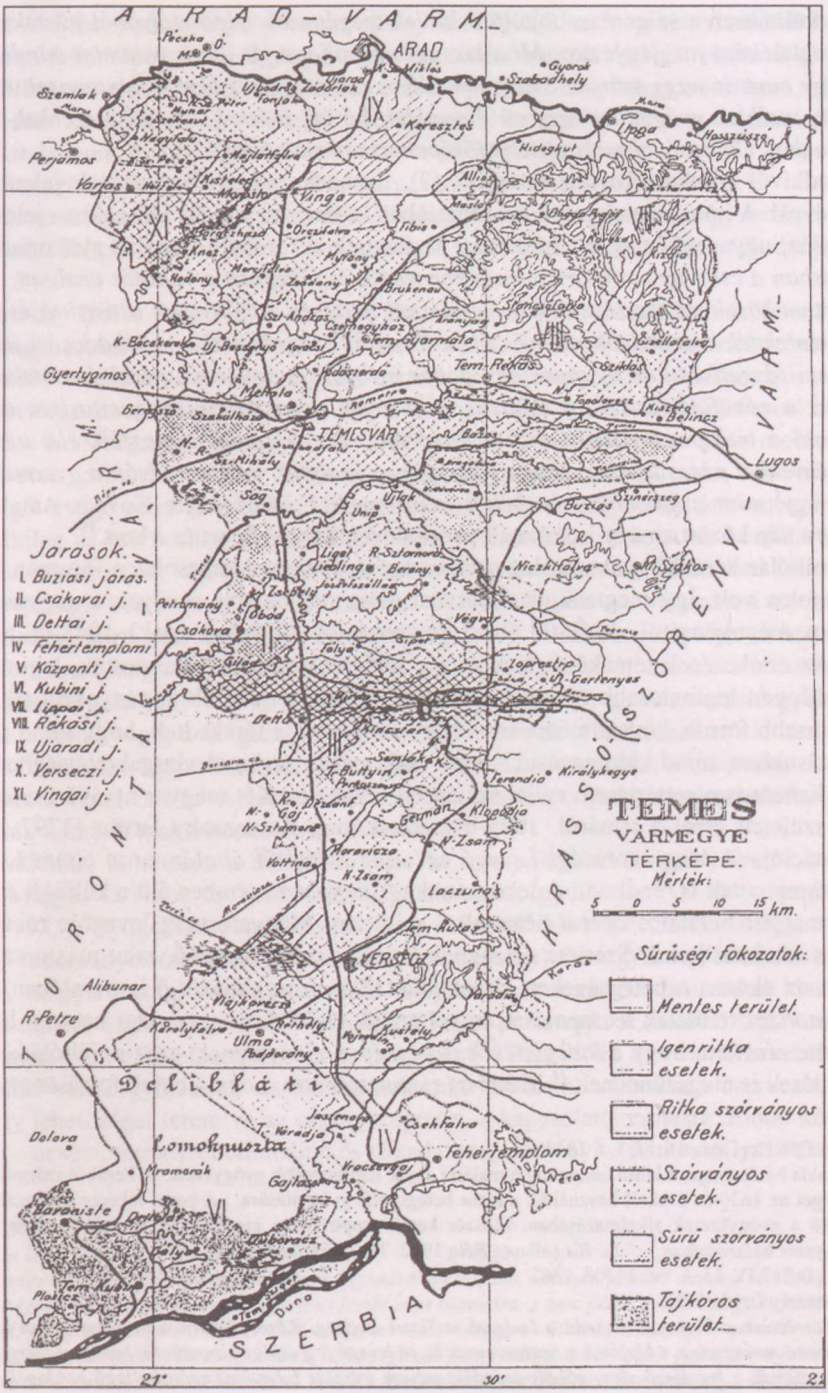

4. kép. A malária elterjedése Temes vármegyében (Hollander, 1907. nyomán)

amely különösen a szigorúan böjtölő *ó hitűek szegényebb néposztályánál* jelentkezett –, összefoglalóként megjegyezte: *„Mi a köz egésség állapotját illeti: valamint minden nyáron, úgy most is nagy számmal vagynak súlyos csorvás epés lázak, folytonosak és félbe hagyók, mellyek gyógyítása szigorú étrenddel, bő víz ivással, kiürítő szerekkel, vérbocsátásokkal, Chinasóval eszközöltetik főképen az orvosok által".*[17]

Rendkívül érdekes Kovács Antalnak (?), Szabadka város főorvosának jelentése az 1861. évről. A hónapokra bontott beszámolóban különösen a nyári időszakban jelent meg a váltóláz, ugyanakkor itt is bepillantást kaphatunk a korabeli orvoslás gyakorlatába is: *„Juniusban a csorvás – a csorvás-epés kórnemtő, és főképpen a váltóláz uralgott, – mely említettem kórok az észszerü orvosi kezelésnél, jelessen a hánytató, a tisztittó és javittó gyógyszereknél, a szelídebb oldozóktól, a Kinaltól*[18] *legyőzettek – a lábadozási időszakban nem idegenkedtünk nyujtani egy pohár szilváni, magyarósi, pécsi és somlai bort, melyhez a rónaföldi lakosság sajátságos önzéssel ragaszkodik. Augusztusban az epés kornemtő a tető pontra lépett, hol a forró epés láz, valamint a sokféle élet veszélyes tűneményekkel párosult váltó láz járványképpen uralgott, megtámadván a gyermeki kort éppen ugy, mint a különböző korbéli egyéniséget is."* Mindezekre Kovács Antal jónak tartotta a nép között amúgy is használt uborkalevet, a pezsgőport és a bort.[19]

A váltóláz kérdése gyakorlatilag minden egészségüggyel kapcsolatos fórumon és műfajban jelen volt. Így megtaláljuk az orvosi disszertációkban, amelyek a nagyszombati egyetem megnyitásától, 1769-től (első disszertációt 1772-ben írták) 1848-ig jelentek meg. Az értekezések témakörét általában a hallgatók maguk választották, leginkább a korban éppen legfontosabb orvosi kérdésekről, a legelterjedtebb járványokról stb., és a legfontosabb formai követelményeken túl gyakran arra is törekedtek, hogy mind megfogalmazásukban, mind kidolgozásukban ne csak a szűk szakmai vizsgabizottsághoz szóljanak, hanem ismeretterjesztő céllal szélesebb körhöz is. Két magyar nyelvű orvosi értekezés született erről a témáról. 1825-ben jelent meg Kamenszky István (1797–1858?) disszertációja *A Magyarországi Levegő egészséges létéről általányosan* címmel, amely több szempontból is rendkívül érdekes munka.[20] Egyrészt szemben állt a külföldi és a korabeli magyar hivatalos orvosi nézettel, – miszerint Magyarország levegője mindenhol rossz és ártalmas lenne. Szerinte országunk levegője nem rosszabb, mint más országoké, és nem az okozza a betegségeket, járványokat. Bár szorgalmazta ő is a valóban egészségtelen vizes területek lecsapolását, mivel annak elsősorban gazdasági hasznát látta, és úgy vélte amellett, hogy a *hideglelések is végképen elenyésznek*, azaz a váltólázas megbetegedések is megszűnnének.[21] Másrészt rámutatott arra, hogy a bajok forrását az embe-

[17] MOL C66 Dep. san. 16. kf. 1. t. 1848.

[18] A kínafa hatóanyaga, a kinin mindmáig a malária egyik legfontosabb gyógyszere. A Peruból származó kínafakérget az 1630-as évektől használták a lázas betegségek gyógyítására. „A perui fakéreg bevezetése mérföldkő a gyógyszerek alkalmazásában. Először került empirikusan kipróbált és a malária ellen hasznos gyógyszer használatban, ..." In: *Ringelhann Béla* 1982. 71., *Birtalan György* 1988. 17.

[19] MOL D 217 IV. kf. 1. tsz. 11108. 1862.

[20] *Kamenszky István* 1825.

[21] *„... Sárréteink, a Mohácsi, Ecsedi, a Ludastó, a Tisza, Bodrog, Körös, Dráva, s t. rakonczátlan árjaikból származó mocsáraink, s lápjaink száraztassanak ki, jó levegő fog ott így eleveníteni, hol most mérges gázok lankasztanak, s legelésző sőre, göböly-csordák, selyem gyapjas juhnyájak után ballagó boldog Pásztorok furuglya-szózatja fog édesdeden zengeni, hol most nem hallhatni egyebet békakunkogás- s vartyogásnál, s teménytelen ezredü csipő szúnyogok zümögléseiknél."* uo. 39–40.

rek életmódjában, a szegénységben, az elhagyatottságban, az orvoshiányban kell keresni. Miközben feltérképezte a betegségek okát, áttekintést adott a korabeli emberek életmódjáról. Elismerte ugyan, hogy váltólázban sok telepes halt meg Magyarországon, elsősorban a bánátiak közül, de úgy vélte, "*.... ennek nem a Levegőben, hanem másutt kell tulajdon okát keresni. Az illy Külföldiek jobbára már magokkal hozták, s hozzák a nyavalyát, kiket t.i. az éhség és szükség megsanyargatván új meg új betegségekbe dönt.*"[22]

Kámenszky István Boldogkőváraljáról érkezett a pesti egyetemre, így ismereteit, tapasztalatait feltehetően szűkebb környezetéből, a Hernád völgyéből és a Bodrogközből hozta.

Nem úgy Botka Imre (1818–?), aki a Bács megyei Petrovoszelloban született, és később Nagybecskereken volt orvos. 1842-ben írta hasonló témájú orvosi értekezését a *Mocsárokról kór-oktani és orvosrendőrségi tekintetben* címmel, amely bácskai tapasztalatain és a délvidéki mocsárvilág ismeretén alapult.[23] Úgy vélte, és ezt a korabeli orvosi nézet és vélemény is alátámasztotta, hogy a délvidéki emberek, de általában a vizes, mocsaras részeken élők, *a mocsárpárázat kórtámasztó hatására* elsatnyulnak, azaz a mocsarakból kipárolgó levegő miatt jellegzetes tájbetegség alakul ki. A megbetegedett emberek testileg, lelkileg és erkölcsileg elgyengülnek, közönyösek lesznek saját és hozzátartozójuk sorsával szemben, és képtelenné válnak helyzetük változtatására. Miközben felsorolta a magyarországi, köztük a délvidéki mocsaras tájakat és a temesi, valamint a torontáli lecsapolásokat, leírta, milyennek látja a *mocsártáj lakóit*. A fakó arc, a petyhüdt bőr mellett *mélakór s ostobaság ül vonásaiban* – sorolta mindvégig megvetően. Az *elbaromult* szó pedig állandó jelzőjévé vált az értekezésében.[24] A megvető, gyakran szinte gyűlölködő hangnem vonul végig a dolgozaton, éppen ezért néprajzilag is értékelhető leírásait kritikával kell kezelni. Egyébként ritka plasztikus példa az orvos, mint a tudomány és az adminisztratív hatalom képviselője és a köznép, mint a szegénység, az elmaradottság, a tudatlanság korabeli megtestesítőjének viszonyára.

A váltóláz, különösen a délvidéki váltóláz szempontjából is igen jelentős esemény volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek 1840-es megindítása (1841–1933). Nyugodtan elmondhatjuk, hogy 1840-től hosszú évtizedeken át a magyarországi tudományos (természet- és társadalomtudomány) élet egyik legfontosabb színtere volt. A magyarországi szervezetre mind felépítésében, témaköreiben, mind kiadványai szempontjából a németországi *Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte* tevékenysége hatott közvetlen előzményként és mintaként.[25] Hasonlóan a német szervezethez, az évenkénti vándorgyűléseket az ország más-más vidékein, városaiban szervezték meg, mintegy lehetőséget teremtve az országismeretre, a kapcsolatteremtésre. Előbb két, majd három – orvosi, természettudományi és társadalomtudományi – szakosztályt hoztak létre,

[22] Uo. 24.

[23] *Botka Imre* 1842.

[24] *„Elbaromult lakosa a mocsáros vidéknek egykedvü sorsa iránt, mellyen javitani semmit sem törekszik; ön egésségére, rokonaira, kevesebb figyelmet fordit mint barmaira, s nem példa nélküli, hogy egy illy isten képéből, mellyre teremtetett, lakhelyének elaljasitó mostohasága s vétkesen elhanyagolt nevelése által kivetkeztetett, személyesitett butaság, emberi méltóságának gúnypéldája, keservesebb panaszokra fakad ökrének eldöglésén, mint nejének elhunytán. ... Szülői s gyermek szeretet itt ismeretlen erények ... Hazafiság, barátság, itt idegen hangok ... A piszok elemének lenni látszik a mocsárvidéki lakosnak."* Botka Imre 1842. 14–16.

[25] *Siefert, Helmut* 1972. 171–183.

és az előadásokat is ezek szerint osztották be. A vándorgyűlésekhez kapcsolódik egy rendkívül értékes, néprajzi szempontból csak esetlegesen ismert irodalmi tevékenység – tanulmányok, önálló könyvek, amelyek részben a *Munkálatok*ban, részben önálló pályamunkaként vagy emlékkönyvként jelentek meg.[26]

A német vándorgyűlések egyik fontos szakirodalmi eredménye az orvosi topográfiák megjelentetése volt. Ezt a gyakorlatot is átvették a magyarországi szervezők és résztvevők. Chyzer Kornél a vándorgyűlések történetével kapcsolatban megjegyezte, hogy már az alakuló ülésen felmerült az igény orvosi topográfiák készítésére.[27] És valóban már az első nagygyűlés munkálataiban Eckstein Frigyes (1803–1859) indítványt tett *Magyarország orvosi helyrajzá*nak kidolgozására.[28] Többen hozzászóltak a feltevéshez, így Zomborcsevits Vince (1809?–1900), Szabadka szabad királyi város főorvosa is: „*Valóban! ki honunk földabroszára csak egy futó pillanatot vet, innen is gyanithatja azon számnélküli sajátságokat, mellyekkel hazánk egyes részei birnak. ... Ég, föld, levegő, viz mennyi külömbséget mutat: s hozzája ezen tarka vegyületü népfaj eredetének, foglalkozásának, életmódjának, vérmérsékjének különségeivel, s a mind ezektől függő kórállomány többé kevésbbé állandó sajátságaival.*"[29]

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései tehát megalakulásuk óta napirenden tartották az orvosi helyleírások ügyét. Valójában azonban csak az 1843 augusztusában Temesvárott tartott IV. nagygyűlés Munkálataiban jelent meg először szigorúan vett orvosi topográfiai írás. A rendező város, Temesvár határozta meg az egész nagygyűlés témakörét, ezért a kötet minden tanulmánya a bánsági viszonyokkal foglalkozott. Itt jelent meg Deutsch József (?), Temes megye tiszteletbeli főorvosának *A bánsági föld s nép viszonyainak rövid vázlata statistikai s biostatistikai tekintetben* című írása.[30] Rövid volta ellenére nagyon érdekes a tanulmány, mivel a Bánságban uralkodó, főleg a katonaságot és a betelepülőket sújtó igen gyakori megbetegedéssel és halálozással, és azok okaival foglalkozik. Nem a nyomor az oka a bajnak – vélte a főorvos –, már csak azért sem, mert ez a vidék *a birodalom gabonaraktára*, hanem a klíma okozta *mocsárnyavalya* a bűnös. Ebbe haltak bele az első telepesek, ettől betegedtek meg a katonák.[31] Noha lecsapolták a vizek nagy részét, csatornákat építettek, erdőt telepítettek, még nem tettek meg mindent a betegségek okainak megszüntetésére, mert például *az illancsi mocsár még ma (!) is hat mérföldre terjed*, és a levegő körülötte terjeszti tovább a kórt. Ugyanakkor arra is figyelmeztetett Deutsch doktor, hogy az ártalmas levegő ott fejti ki igazán káros hatását, ahol az emberek életmódja nem megfelelő. Így például *az Illyreknek a böjtök s az Oláhoknak kora öszszekelésök nagy hatással van ugyan egésségökre és állapotjokra* ... hamar legyengülnek és korábban halnak.[32]

[26] A vándorgyűlések története és irodalmi tevékenységének számbavétele a PhD disszertációm egyik részfejezete, az orvosi topográfiák pedig egyik önálló fejezete. Kézirat, 1999.

[27] „*Magyarország orvosi helyrajzának szüksége már itt lőn hangoztatva.*" In: *Chyzer Kornél* 1890. 16.

[28] *Eckstein Frigyes* 1841. 49.

[29] *Zomborcsevits Vince* 1841. 54–55.

[30] *Deutsch József* 1844.

[31] „*Az itten szállásozó katonaságnál azt tapasztaljuk, hogy mindegyike közülök esztendőnként kétszer szálja meg a kórházat, mellyben minden 14-ik ember meghal. Mind ezen adatok tiszti iratokból kivetetvék.*" *Deutsch József* 1844. 26.

[32] Uo. 26–27.

5. kép. A malária elterjedése Magyarországon (Hollander, 1907. nyomán)

A temesvári nagygyűlésen elhangzott még egy, a témánkhoz kapcsolódó érdekes előadás. Grósz Frigyes (1798–1858) *Észrevételek Magyarország lapályos helyein uralkodó váltólázakról* címmel kifejtette, hogy az ország lapályos részein a leggyakoribb betegség a váltóláz, ezért komolyan oda kell figyelni erre a jelenségre.[33] *„Ezen valódi dögvész édes hazánkban oly közönséges* – írta a főorvos –, *hogy a pórnép szinte fel sem veszi, ugy hogy ha rosz kinézéséért kérded »mi baja?« igy válaszol: semmi bajam, csak hideg lel.*" Grósz Frigyes ekkor már 14 éve figyelte Biharban ezt a betegséget, és megállapította, hogy leginkább a pórnépet sújtja, nyáron, dologidőben lepi meg az embereket és számos utóbetegséggel jár. Megállapította azt is, hogy míg a hegyek között 1000 emberből talán 3-4 szenved a betegségtől, addig a sík területen 1000-ből 900 váltólázas.[34]

Az előadások meghallgatása, megvitatása után a nagygyűlés résztvevői úgy határoztak, hogy a bánáti váltóláz megszüntetése immár országos ügy, ezért a következő összejövetelre a bánáti váltóláz okainak, megelőzésének és gyógyításának megoldására pályázatot írtak ki.[35] A pályázat a Jelenkor 1845. január 12-i számában is megjelent:

„Pályakérdés. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1843 diki augustusban tartott temesvári gyülésöknek felszólitására a budapesti orvosegyesület f. évi jun. 30kán következő pályakérdést hirdetett: »Mint lehetne a posvány-lég fejlődését a bánsági rónákon megakadályoztatni, vagy ha ez lehetetlen volna, bir é a gyógytudomány olly szerekkel, mellyek ezen lég befolyásának az emberi testre beható ártalmát gyöngíteni, vagy végképen megszüntetni képesek volnának?« – Ennek következtében van szerencsém azon tisztelt ügyfeleimet, kik ezen érdekes feladat megfejtésén működnek, emlékeztetni: hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók jövő nagygyülése 1845ki augustus derekán fog tartani, s hogy következésképen a fentérintett hirdetmény értelmében 1845d. évi jun. 10d. napjáig lesznek a bármilly nyelven irt, idegen kézzel másolt, alá nem irott jeligével ellátott s bekötött pályamunkálatok a budapesti kir. orvos-egyesülethez /Sebestyén-piacz Havasféle ház/ bérmentesen küldendők...."[36]

A vándorgyűlés a Budapesti Orvosegyesületre bízta a pályázatok elbirálását. Nem tudjuk, hány pályamunka érkezett az orvosegyesület címére, mindenesetre Bittner Imre (1798–1887), Arad megye másodfőorvosa nyerte el 1845-ben az 58 arannyal járó pályadíjat. Így *A Bánság poslázairól* című munka 1845-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsi Nagy Gyülésének koszorúzott értekezése volt, de nyomtatásban csak 1847-ben jelent meg.[37]

A 111 oldalas könyv nem hozott újat az orvostudományban, de összefoglalta mindazt, amit addig tudni lehetett a váltólázról, másrészt alaposan áttekintette a bánsági helyzetet, elsősorban a korábbi szakirodalmak alapján. Megmaradt ő is a miasma-tannál, legfeljebb a *poslá*zat *poslég*nek nevezte el, hangsúlyozva a betegség eredetét. Megdöbbentőek azonban az adatai, különösen az 1840-es évekre tekintve. Szerinte a Bánság három megyéjében – Krassó, Torontál, Temes –, minden harmadik ember váltólázban és annak kö-

[33] *Grósz Fr*igyes 1844., Grósz Frigyes kéziratban maradt könyve is a váltólázzal foglalkozik: Tapasztalati adatok az 1846 ban dühöngő váltóláz járványról, valamint az Bihar megyében de különösen Nagy Váradon elöfordult. Nagy Várad, 1847. Kézirat a SOM könyvtárában

[34] *Grósz Frigyes* 1844. 19–20.

[35] Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesváratt tartott negyedik Nagy-gyülésének Munkálatai. 1844. 17.

[36] Jelenkor 1845. jan. 12. 23.

[37] *Bittner Imre* 1847.

vetkezményeitől szenvedett, de a temesvári kaszárnyában ennél is rosszabb volt a helyzet: *„Temesváron szállásoló, tág s igen czélszerü szerkezetü kaszárnyákban lakó katonaságnál a megbetegedési és halálozási arány kedvetlenebb a fölhozottnál: azon évben t.i. midőn itt 7000 katona szállásol, a katonai nagyszerü kórház lastromai szerint 1400 beteg volt, ezek közül 900-1000 váltólázi eset, a halálozási arány = élő14, halott 1."*[38]

Hasonlóan elődeihez ő is azt vallotta, hogy a geográfiai és környezeti adottságokon kívül más körülmények is hatnak a váltólázra. Így a korai nősülés, a műveletlenség, az ortodoxok szigorú böjtjei, az egészségtelen lakáskörülmények, a piszok, a rossz víz, az alkohol stb.[39] Javaslatai az akkori ismeretek szerint ésszerűek voltak. A lecsapolások, kiszárítások mellett veszélyesnek és tiltani valónak tartotta a mocsarak és állóvizek melletti alvást, valamint az éjjeli mulatozást. Javasolta, hogy magasabb házakat építsenek, ablakaik ne a vízre nézzenek, és éjjelre minden esetben csukják be azokat, ne egyenek az emberek zsíros ételeket, és ne igyanak mértéktelenül szeszes italokat.[40]

Elmondhatjuk tehát, hogy a 19. század közepén még népbetegség volt a váltóláz, és a Bánát a hatalmas lecsapolási munkák ellenére még élen járt a megbetegedések tekintetében. Nem véletlen, hogy az orvostudomány ismeretei és gyakorlata mellett, – éppen mert kevés volt az orvos, különösen a falvakban, ugyanakkor gyógyításuk sem volt mindig eredményes – megjelentek a laikus gyógyítók – jelen esetben – váltóláz ellenes szereikkel. Ők nem a hagyományos népi gyógyítók, a népi specialisták voltak, hanem általában emberbaráti érzelmektől, kísérletező kedvüktől hajtva, többnyire ellenszolgáltatás nélkül, mások némi jövedelem reményében – tanítók, mesteremberek, kereskedők, hivatalnokok. Róluk leginkább a Helytartótanács egészségügyi osztályának iratanyagában a *Kuruzslók* és a *Titkos szerek* elnevezésű akták között találtam adatokat.

A Helytartótanácshoz engedélyért folyamodók valamennyien írástudók voltak, saját kezűleg írták beadványaikat, valamilyen polgári foglalkozásuk volt, és hosszabb-rövidebb ideje gyógyítottak már saját készítésű vagy másoktól átvett, éppen ezért már *kipróbált* szereikkel. Engedélyt kértek *próbált szereik* széles körű alkalmazására, mivel annak birtokában országszerte működhettek volna, és elkerülhették volna a *kuruzsló* megbélyegzést.

A benyújtott kérelmek közös vonása az önzetlen segíteni akarás kinyilvánítása, szereik ártalmatlanságának és kipróbált voltának bizonygatása, az elismerés, az elfogadás és legfőképp az engedély vágya. A laikus gyógyítók jelentős része a váltóláz ellenes szereiket akarta engedélyeztetni, ezért beadványt fogalmaztak, és mellékelték a szóban forgó szert is. Csak kiemelésként idézem például Kormos Rudolf *egri polgár és fűszerkereskedő*, ahogy önmagát nevezte, beadványából: *„A szenvedő emberiség által irtódzással ismert »hideglelés« ellen alólirottnak sikerülvén oly gyógyszert feltalálni, melly kivétel nélkül a legmakacsabb, bár mennyi napos hideglelést, egyszerű keverék és lapdacsok használata által minden kártékony következés nélkül igen rövid üdő alatt bizonyosan megszünteti. ... – és mivel a hideglelés oly nyavalya, melly országszerte úgy szólván évenkint el van harapódzva, s föleg a szegényebb sorsú emberek közt dühöng, kiknek nincs módjukban drága gyógyszereket drága pénzen vásárolni ..."* – így az egri polgár méltányos áron árulta volna orvosságát a rászorulóknak. A levelet iktatták, a mellékelt

[38] *Bittner Imre* 54.
[39] Uo. 60–61.
[40] Uo 92–94.

szert elküldték a pesti egyetem orvosi karára. Ott megállapították, hogy bár ártalmas anyagot nem tartalmaz, ennek ellenére, mint nem orvosi szert elutasították.[41]

„Mayer Miklós irtványfalvi lakos a láz ellen kinadék /: chinin:/ nélküli gyógypor találmánya" ügyében fordult először Torontál megye tanácsához, majd a Helytartótanácshoz. Szabadalmat vagy nyilvános árultatási jogot kért, de hasonlóan a fentihez, 1863 decemberében elutasították, mint nem orvosi szert.[42]

1862. szeptember 6-án Bács-Bodrog megye közönségéhez címezte beadványát *Laubheimer József, mohi lakos és magánhivatalnok*, hogy *hideglelés ellen feltalált biztos gyógyszerét némi jutalom mellett* a kormánynak felajánlhassa. Bács-Bodrog megye rögtön továbbította a beadványt a Helytartótanácshoz, mint illetékes szervhez. Nem tudjuk, mi lett az eredmény, mert a választ nem csatolták az aktához.[43]

A levéltári adatok tömegét lehetne még idézni akár csak a váltólázzal kapcsolatban is. De legalább ennyire érdekes a népi orvoslásban használt eljárások és szerek sora is. A 19. századból is vannak erre nézve információink. Részben a váltólázzal kapcsolatos orvosi feljegyzésekből, részben a levéltár aktáiból, részben a 19. század végi és a 20. századi néprajzi gyűjtésekből.

A Hasznos Mulatságok 1842-ben *Slavoniai népszerek* címmel 17 pontba sorolta a népi orvoslásban használatos szereket és eljárásokat A cikk alján a Fl. szigno feltehetően Flór Ferencet takarja, aki ebben az időben éppen a Rókus Kórház főorvos volt, és a közlést Dr. Weitenweberstől vette át a *Medicin und Chirurgie* májusi és júniusi füzetéből. Rögtön az 1. pontban szerepel a váltóláz gyógyítása: *„Váltólázak ellen sárga tárnicsot (gentiana lutea) használnak, mellynek virágából és leveleiből annyit törnek össze, mennyit három ujj közé venni lehet, az ebből készitett főzet éhomra, majdnem biztosan elűzi a hideglelést."* [44]

A már idézett Grósz Frigyes kéziratos munkájában megállapította, hogy a váltóláz ellen majdnem minden faluban más szereket használnak, és tartanak jónak. Amit általánosnak talált Bihar megyében az 1840-es években a *hánytatópogácsa*, a koplalás, 2-3 hétig kenyéren és vízen élés, a paprikás pálinka, egy kanál ecet tojássárgával kikavarva, ezerjófű és fűzfahaj főzet pálinkával.[45]

Böhm Lénárt szerint a Bánátban a *szilvából* és a *kökényből készítették a slivoviczát (raki)*, és ezt itták a hideglelésre, valamint *melyet a nedves, egészségtelen Levegő elleni óvszerül használtak.*[46]

Az orvostörténeti források végén 1846-ból egy törvényszéki vizsgálati anyagból idézek. A vizsgálat tárgya Klopfinger János kádármester hideglelés elleni gyógyszerének használata. A kádármester már 1832-től sikeresen gyógyította a betegséget, amit a szadai, gödöllői, veresegyházi papok és jegyzők is bizonyítottak a betegek megbízásából (mellékelték a bizonyságleveleket). 1845 szeptemberében azonban Klopfinger János felesége egy pesti szőlőkapásnőnek, annak férjének és hat gyermekének adott a hideglelés elleni

[41] MOL C 66 Dep. san. 9. kf. 8. sz. 1847.
[42] MOL D 217 IV. kf. 3. tsz. 90846. 1863.
[43] MOL D 217 IV. kf. 5. tsz. 61519. 1862.
[44] Hasznos Mulatságok, 1842. Böjtelő hó 5. 42.
[45] *Grósz Frigyes* 1847. Kézirat
[46] *Böhm Lénárt* 1867. 11.

porból. Két gyermek meghalt, a többiek jobban lettek. A törvényszéki vizsgálat során elemezték a port, és Flór Ferenc, Pest város főorvosa adta a hivatalos véleményt: *„...tudjuk, hogy a vad gesztenye régibb időben láz ellen használtatni szokott szer volt, melly azonban újabb felfedezések után sikeresebbekkel pótoltatva ki, mai nap már divatból egészen kijött ..."* Végül is nem a portól haltak meg a gyermekek, hanem talán a váltóláztól, de erről nem szólnak bővebben az iratok.[47]

A néprajzi adatokból, a recens gyűjtésekből tovább bővíthetném a váltólázhoz, akár a bánáti váltólázhoz kapcsolódó ismereteket. A célom ezúttal csak az volt, hogy rámutassak az orvostörténeti források gazdagságára, a további kutatások lehetőségére és szükségességére, illetőleg az eddig feltárt ismeretek jelentőségére.

IRODALOM

Balázs Péter
1956 A levéltárakban őrzött időszaki orvosi jelentések a XVIII. század végéről. Orvostörténeti Közlemények, 3. 106–132.

Bárány Ágoston
1845 Torontál vármegye hajdan. Buda

Birtalan Győző
1988 Az európai orvoslás az újkorban. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 15–16. Budapest

Bittner Imre
1847 A Bánság poslázairól. Pest

Bodor Antal
é. n. Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisticai leírása. Temesvár

Botka Imre
1842 Értekezés a Mocsárokról kór-oktani és orvosrendőrségi tekintetben. Buda

Breuer Ármin
1886 Helyrajzi emlékmű a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1886. évi aug. 22-dikétől 26-dikáig megtartott XXIII. vándorgyűlésére. Temesvár

Böhm Lénárt
1867 Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme. I–II. Pest

Bugát Pál–Flór Ferenc
1844 Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesváratt tartott negyedik Nagy-gyülésének Munkálatai. Pest

Chyzer Kornél
1890 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándor- gyüléseinek története 1840-től-1890-ig. Sátoraljaújhely

Eckstein Frigyes
1841 Magyarország orvosi helyrajzának kidolgozásáról. Bugát P.–Flór F. (Szerk.): Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első nagygyűlésének munkálatai, 47–53. Pest

Deutsch József
1844 A bánsági föld s nép viszonyainak rövid vázlata statisticai s biostatisticai tekintetben. In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesváratt tartott negyedik Nagy-gyülésének Munkálatai, 24–28. Pest

Fekete Lajos
1874 A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története. Debrecen

[47] MOL C 66 Dep. san. 6. kf. 2. t. 1846.

Gortvay György
1953 Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Budapest
Grósz Frigyes
1844 Észrevételek Magyarország lapályos helyein uralkodó váltólázakról. In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesváratt tartott negyedik Nagy-gyülésének Munkálatai, 19–21. Pest
1847 Tapasztalati adatok az 1846 ban dühöngő váltóláz járványról, valamint az Bihar megyében de különösen Nagy Váradon előfordul. Kézirat, Nagyvárad
Hollaender Hugó
1907 A malária elterjedése Magyarországon. Budapest
Kámenszky István
1825 Orvosi Értekezés A Magyarországi Levegő egészséges létéről általányosan. Pest
Lübeck Károly
1803 Ueber die medicinische und naturhistorische Literatur von Ungern. Zeitschrift von und für Ungern Pest, 3. k. 1. f. 9–29.
Pápai Páriz Ferenc
1984 Pax Corporis. Kolozsvár, 1764., Budapest
Ringelhann Béla
1982 A leküzdhetetlennek látszó betegség: a malária. In: Orvostörténeti Közlemények 100. 69–82. Budapest
Siefert, Helmut
1972 Hygiene ein Thema in der Frühzeit der Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte (1822–1867). *Querner, H.-Schipperges*, H. (Red.): Wege der Naturforschung 1822–1972 im Spiegel der Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte, 171–185. Berlin-Heidelberg-New York
Szamota István
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Budapest
Zomborcsevits Vince
1841 Hazánk orvosi leirásának szükségességérül és a vízről. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagygyűlésének Munkálatai. Szerk.: Bugát P.–Flór F. 53–56. Pest

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

EGY KARAS MENTI MAGYAR FALU KÜLSŐ KAPCSOLATRENDSZERE*

Udvarszállás (Dobrièevo) a Karas folyó bal partján fekvő kis község Jugoszláviában a román határszélen. 1982. évi adatok szerint a falu házainak száma 80, a családoké 77, állandó lakosainak száma 303 fő. Határához 3400 kat. h. földterület tartozik. Ebből mintegy 1000 kat. h. a helybeli parasztgazdák tulajdona, a többi a fehértemplomi (Bela Crkva) mezőgazdasági kombinát birtoka.[1] A falu utcái a Versec (Vršac) – Fehértemplom, illetve a Temesőr (Straža) – Jám (Iam) – Oravicabánya (Oroviþa) közötti országutak mellett, azok kereszteződésénél épültek. A falu és határa sík vidéken terül el, ott ahol a Karas kitáguló völgyébe a Jámi-völgy, s a Kis-Karas vize torkollik. Határához 1938-ban kevesebb, mindössze 3038 kat. h. földet számítottak. Akkoriban a falusiak birtokállománya kb. 700 kat. hold volt, azt is főként az 1919–1933. közötti földvásárlásaiknak köszönhették. E rövid idő alatt – az ősi földéhségtől hajtva – csaknem megháromszorozódott e falu határában a paraszti földbirtok.[2]

A régi Krassó-Szörény vármegyében, ahová a falucska 1918-ig tartozott és a Dél-Bánát területén a 19. század derekán még Udvarszállás volt az egyetlen magyar többségű település. Létezése, fennmaradása ezen a többnemzetiségű vidéken meglehetősen rejtélyes, mindenesetre elemzést és magyarázatot kíván. Hiszen a kis uradalmi telep magyarsága minden oldalról, s az élet minden viszonylatában idegen hatásnak volt kitéve. Méreténél fogva semmiben sem lehetett önellátó, erősen rá volt utalva környezetére. Ennek ellenére Udvarszállás népe több mint 150 éven át megőrizte magyar jellegét, nyelvét és régi szokásait, sőt a vele élő cseh és német családokat is beolvasztotta. Ez a szokatlan vitalitás megérdemli a néprajzi kutatás figyelmét. Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mi volt a titka Udvarszállás népének az elmúlt 150 esztendőben, hogyan volt képes megőrizni nyelvét, hagyományait, önazonosságát egy ilyen kicsiny lélekszámú, gazdaságilag is alárendelt, erőtlen közösség.

Az 1900. évi népszámlálás adatait elemző Balogh Pál szkeptikusan jegyezte meg: „Egy kis magyar falunak: *Udvarszállásnak* a Jám völgy szélén teljes az elszigeteltsége [a

* A dolgozat néprajzi adatainak túlnyomó része az 1987. október 1. – október 7. közötti héten főként Udvarszállás, Temespaulis, Nagyszered községben végzett terepmunkából származik. A terepmunkát az MTA Néprajzi Kutatóintézete és az újvidéki egyetem Hungarológiai Intézete közötti együttműködési szerződés, továbbá Pató Imre igazgató ügyintézése és dr. Jung Károly kísérete tette lehetővé. Segítségüket és adatközlőim információit e helyen is megköszönöm.

[1] Az adatok forrása Horváth József helyhatósági titkár kéziratos falukrónikája (1983)

[2] *Mohay Margit* 1938. 1:13., 3:21.

kompakt magyar területtől] és elhagyatottsága. Nehezen fejlődik; tán száz éve, hogy keletkezett, de nincs 500 lélek, ebből is majd az ötödrész cseh."[3] A statisztikák, a nemzetiségi és felekezeti térképlapok ugyanis nem tükrözték azokat a kapcsolathálókat, amelyekhez ez a falucska tartozott, amelyeket részint maga épített, s amelyek révén fennmaradhatott. Az 1900. évi népszámlálás idején történetének nem válságos, hanem éppen felívelő, reményteljes időszakát élte. Lélekszáma akkoriban azért nem nőtt tovább, mert népfölöslege kirajzott a dél-bánsági térségbe. Egyesek a városi, ipari munkahelyek közelébe települtek, mások földet vásároltak a vidék falvaiban. Pancsovától Orsováig, Versectől Stájerlak-Aninától sok helyen feltűntek, munkát vállaltak, megtelepültek.

Udvarszállást az anyakönyvek tanúsága szerint 1822-ben alapították, első telepesei bánáti német földművesek voltak. Története azzal kezdődött, hogy 1819-ben *gróf Bissingen Nippenburg* Ferdinánd királyi adományként megkapta Jám községet és az uradalomhoz tartozó földeket. Fia, Ernő – a grófi család magyar ágának megalapítója – 1831-ben Magyarországon telepedett le és jámi birtokán 1833-ban újratelepítette Udvarszállást. Az elszéledt német telepesek helyébe magyarokat hozatott. Fia és örököse Ferdinánd Gáspár (1820–1893) – a magyar főrendiház örökös tagja – a jámi kastély lakójaként az 1860-as években családjával együtt az udvarszállási római katolikus templomot látogatta. A templomot és az iskolát a gróf építtette a falunak, s a vasárnapi istentiszteletet a grófi család gyóntatópapja mutatta be a faluban. Jámban – noha uradalmi központ és járási székhely volt – csupa ortodox keleti román lakosság élt, s nem volt katolikus templom. A grófi család idővel birtokot szerzett Temespaulis (Pavliš) és Temesvajkóc (Vlajkovac) községben és az 1880-as években Jámról is elköltözött.[4]

Udvarszállásnak újratelepítése idején 250-300 lakosa lehetett. Az 1836-ban *Lonovics* József csanádi püspök és *Fábry István* kanonok által hitelesített *canonica visitatio*-s jegyzőkönyv 300 lélekről tud. „Dobricsevo filialen vannak magyar, német és cseh katolikusok, kik 1832-ben települtek le."[5] A lélekszám azonban erősen ingadozott. 1839-ben és 1851-ben Fényes Elek művei szerint „*Udvarszállás*, Krassó vm. *népes puszta*, közel Szuboticzához: 265 kath. lak."[6] Pesthy Frigyes kéziratos helységnévtárában a jámi szolgabíró által 1864-ben írott sorait találjuk: „... Dobricsevo ... gróf Bissingen pusztája vagy harminc év óta életbe hozott *contractualista gyarmatközség* magyarok, németek és csehek által népesítve."[7] Minthogy az 1885. évi „szabadulási", földvásárlási szerződésekben, amelyeket a grófi család 38 udvarszállási családdal kötött, utalás történt egy 1833. szeptember 30-án keltezett szerződésre, a „contractualista gyarmatközség" létrejötte jogilag 1833-ra datálható. Természetesen az első telepesek szállingózása már az előző években megkezdődhetett.

Az udvarszállási magyar telepesek Nógrádból, Hevesből, a Jász-Kunságból, továbbá Csanád, Csongrád és Temes megye területéről származtak. A kibocsátó helységek közül főként *Etes*, *Fegyvernek*, *Nagyiratos*, *Kevermes*, *Dézsánfalva és Gátalja* emelhető ki. Etes nógrádi falu, az említett alföldi, bánsági helységeket pedig főként a palóc migráció

[3] *Balogh Pál* 1902. 311.
[4] *Borovszky Samu* szerk. 1914. 405.
[5] *Mohay Margit* 1938. 1:14.
[6] *Fényes Elek* 1839. *Fényes Elek* 1851. IV. 229.
[7] Idézi már *Mohay Margit* 1938. 1:15.

népesítette be.[8] Az anyakönyvek, szerződések adatait megerősítik a mai udvarszállási népesség eredethagyománya, a népnyelv, a folklór, pl. a néphit és a népszokások palóc jellegzetességei.[9]

Az első telepesektől származó magyar lakosság csupán néhány családnevet használ (pl. *Virág, Barna, Horváth, Kucsera, Tóth),* azonban ugyanazt a családnevet számos – esetenként 8-10 – család viseli. Őket a faluközösség különböző ragadványnevekkel látta el. A legrégibb családnevek viselői, a régi nemzetségek közül különösen a *Barna*, a *Kucsera* és a *Tóth* nevűek számon tartják, hogy ősapáik Észak-Magyarországról, Nógrád megyéből települtek át Udvarszállásra.[10] A *Döme* nevű családokat erdélyi eredetűnek vélik, a *Virág*okról pedig azt tartják, hogy mindig is a Bánátban éltek és cigánylány volt az ősanyjuk. „A Kucserák drótos tótok, a Virágok cigányok voltak" – emlegetik tréfálkozva, egymást ugratva.

1938-ban Udvarszállásról 23 családnevet közöltek. Az akkor élő családnevek és családonkénti előfordulások száma a következő: *Balassa* (1), *Barna* (3), *Bartha* (1), *Bene* (2), *Csáp* (4), *Csőke* (2), *Döme* (4), *Franczen* (1), *Gránicz* (1), *Halupka* (6), *Horváth* (4), *Junigli* (2), *Krizsa* (1), *Kucsera* (9), *Kvesznica* (1), *Lexa* (1), *Máté* (1), *Magyar* (2), *Rezbár* (1), *Tóth* (3), *Turi* (1), *Urbán* (1), *Virág* (12). A 23 családnévből 11 előfordult már az 1833–1848 között szereplő családnevek között is. A „törzsökös" családok nevei a következők: *Barna, Bartha, Bene, Csőke, Döme, Horváth, Kucsera, Máté, Tóth, Urbán, Virág*. Őseik voltak Udvarszállás első magyar telepesei.[11]

A falu belterületén négy utcanév említhető. Két országút kereszteződésénél épült a templom és az iskola, ott van „a falu közepe". Onnan Krassószombat (B. Subotica) felé visz ki a faluból a *Nagy ucca*. „A legtöbb ház, meg a templom is ott van, azért hívják annak." Ellenkező irányba visz a Jám (Románia) felé vezető *Pém ucca*. Abban laktak a *pém*ek, a csehek. *Karas ucca*nak nevezik a Versec irányába, a Karas hídja felé vezető utcát. Ellentétes irányba, Fehértemplom felé vezet a *Barna ucca*. Ezt a nevet azért kapta, mert régebben főként *Barna* nevezetű családok laktak benne.[12]

A lakosság lélekszámának és nemzetiségi összetételének történeti alakulása:[13]

év	össz-lakosság	magyar	német	cseh	román	egyéb
1833	250-300					
1836	300					
1851	265					
1857	514					
1869	425					
1880	472	337	28	63	32	12

[8] *Mohay Margit* 1938. 1:15.; *Paládi-Kovács Attila* 1989a. 198., 201–202., 206.; *Bálint Sándor* 1976. 244.

[9] *Paládi-Kovács Attila* 1989b. 619–629., *Paládi-Kovács Attila* 1991. 497–500., *Paládi-Kovács Attila* 1992. 376.

[10] *Paládi-Kovács Attila* 1989b. 498., *Paládi-Kovács Attila* 1991. 500.

[11] *Mohay Margit* 1938. 3:22.

[12] *Paládi-Kovács Attila* 1991. 499.

[13] *Mohay Margit* 1938. 1:15., 2:4., 7.; *Fényes Elek* 1851. IV. 229., Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 1. kötet 1902. 346–347; 42. kötet 1912. 346–347; 843.

év	össz-lakosság	magyar	német	cseh	román	egyéb
1890	464	371	21	50	16	
1900	468	328	22	51	59	8
1910	462	333	9	41	79	
1981	306	282		3	1	20
1991	265	231		3		31

A falu történetének első évtizedei voltak a legválságosabbak. 1848 őszén a szerb felkelők megrohanták és felgyújtották a zsúptetős falut, s annak minden háza leégett. Lakosai elmenekültek a Marosig és ki merre tudott. Egyedül Barna János nem menekült el. Ott bujdosott a falu környékén a harcok végéig.[14] 1849 őszén az elmenekült magyar családok újra visszatértek, földputrikat, majd házakat építettek és ma is az ő utódaik teszik ki a lakosság kb. 70%-át.

Noha a korábbi források is említenek német és cseh lakosokat, valójában az 1850–60-as években jelennek meg az anyakönyvben a csehek családnevei: *Csáp*, *Halupka*, *Junigl*. Későbbi a *Gránicz*, *Kvasznicza*, *Rezbár*, *Lexa* család. Egy időben *Buzek*, *Safarik*, *Kratochwill* nevű család is élt Udvarszálláson. Egy részük 1920 után költözött be a szomszédos Češko Selo faluból. Mások házasság útján kerültek be a Pém utcába, mint id. Halupka Antalné is (szül. Buzek Francka), aki 1901-ben született Fábián (ma Češko Selo) faluban. Cseh anyanyelvű volt, s egy-két szomszédjával egészen az 1960-as évek elejéig beszélhetett csehül. Azonban amióta a Rezbár család elköltözött a faluból, nincs kivel beszélnie az anyanyelvén. Fia, menye, unokái – miként a többi Halupkák – magyarul beszélnek vele.[15] Az egykori *pém*ek utódai Udvarszálláson már végérvényesen beolvadtak a magyarságba. Legközelebb Češko Selón, Fehértemplomban és Nagyszereden (Veliko Središte) élnek csehek, de az utóbbiak református valláson vannak.

Általánosságban véve a cseh telepeket az Osztrák Államvasutak létesítették Krassó-Szörény bánya- és iparvidékein a Bach-korszakban (1850–1860). Az ottani öt cseh faluval (még kevésbé az Orsova környéki cseh telepekkel) nem volt dolguk az udvarszállásiaknak, de a katonai határvidék később Temes megyéhez kapcsolt részén keletkezett *Ablián* (Temes-Váralja), melyet a vidék magyarsága régtől *Fábián* néven ismer, fontos lett a számára. Fábián (Ablian, Csehfalu, Češko Selo) szintén a Bach-korszakban létesült.[16] Egyházigazgatási tekintetben Udvarszállással együtt Fehértemplomhoz tartozik.

1871-ben a magyar törvényhozás feloszlatta a katonai határőrvidéket. Fehértemplom előbb szabad királyi várossá lett, majd 1876-ban Temes megyéhez kapcsolták. Ipara, kereskedelme, szőlőművelése jelentős fejlődésnek indult, s jelentős állami iskolákat, intézményeket kapott (főgimnázium, polgári leányiskola, bíróság, kórház, katonai létesítmények).[17] A gimnázium értesítőjében 1890-ben már tartalmas néprajzi közlemény jelent

[14] Adatközlő: Kucsera Mihály szül 1926. Udvarszállás.

[15] *Paládi-Kovács Attila* 1991. 501.

[16] *Balogh Pál* 1902. 807., 809., 829.; *Borovszky Samu* szerk. 1914. 35. A vármegye-monográfia szerint Ablian község a 19. század első felében létesült.

[17] *Herrmann Antal* 1891. 535., *Borovszky Samu* szerk. 1914. 432.

meg a vidék népeinek életéről, szokásairól, s adalékok az udvarhelyi magyarok hiedelmeiről.[18]

Hasonló állami építkezéseknek, intézményfejlesztéseknek köszönhetően nőtt a magyar lakosság száma és részaránya a Dél-Bánát jelentősebb városaiban, így Versecen és Pancsován, továbbá Krassó-Szörény jelentős ipartelepein (Stájerlak-Anina, Oravicabánya, Csiklovabánya, Szászkabánya, Resicabánya, Dognácska, Ferencfalva). Ez utóbbiakban 1900-ban még túlnyomó volt a német elem, de gyorsan nőtt a magyar lakosság száma is.[19]

1872–1918 között az udvarszállásiak számára is előnyös tájépítő munkálatok folytak a térségben. Az 1856-ban létesült vasúti összeköttetés révén könnyen elérték az Al-Dunát Báziásnál és Oravicabánya iparvidékét. E vasút építésénél, pályafenntartásánál sokan kaptak munkát is közülük.

Az alibunári mocsarak lecsapolása, a Duna gátjának építése, a Delibláti-homokpuszta futóhomokjának megkötése állami pénzeket vonzott a vidékre és telepítésekre ösztönözte a magyar kincstárt. Ez vezetett az al-dunai székely telepítésekhez is. Eredetileg a védőgátak építésére kívántak 1000 munkást toborozni a bukovinai magyar falvakban. Azonban onnan 1000 helyett 3460-an indultak el 1883-ban és alapították meg Székelykevét, Sándoregyházát és Hertelendyfalvát.[20] Az al-dunai székely telepek összesített lélekszáma a századfordulón 4000-4500 között mozgott, s támaszul, falusi háttérül szolgált Pancsova és egész Dél-Bánát magyarságának.

A *Delibláti-homokpuszta* fásításáról a „katonai végvidék" parancsnokságának javaslatára 1818-ban Bécsben döntöttek. Évtizedek szorgos munkájával jelentős részét ültették be fával és 1891-ben már csupán ötödrésze (11 900 kat. h.) maradt meg sívó homoknak. Akkoriban a kincstári homokpusztákat már szőlővel kívánták beültetni, s azokat a szőlőmunkásokat akarták letelepíteni, akiknek a szőlőit a Balaton-felvidéken a filoxéra elpusztította.[21] Az 1890-es években megindult szőlőtelepítéseknek köszönhetően jött létre néhány ún. „telep" a Delibláti-puszta peremein: *Emánuel-telep* Dunadombó (Dubovác), *Wekerle-telep* Nagykárolyfalva (Karlovác) határában, *Fejér-telep*, *Pálffy-telep* Gerebenc (Grebenac) határában.[22] A Zalából, Bácskából, Bánátból (pl. Ittabéről) jött telepesek 2-7 hold nagyságú parcellákat igényelhettek, s a vételárat fedező bankhitelt 6%-os kamat terhelte. A magyar telepesek küzdelmét a futóhomokkal csaknem kilátástalanná tette az eladósodás, az anyagi elnyomorodás.[23] Ez a telepítés nem a telepesek, hanem az állami kincstár hasznát szolgálta. Új gazdáik kezdettől fogva hegyközségi szervezetbe tömörültek, melynek élén a *hegybíró* állt. Csodával határos módon a telepek közül kettő ma is él, noha szőlőültetvényei a II. világháború végén kipusztultak, s a gazdák közül sokan továbbálltak. Emánuel-telep *Šumarak* néven az 1970-es években már úton volt, hogy üdülőfaluvá váljon. Akkoriban mintegy 200 állandó magyar lakosa volt és vízvezetékkel rendelkezett. Fejér-telep *Šušara* néven fejlődött tovább és 1980-ban 720, többségében magyar lakosa volt.[24] Ezt a homoksivatagban keletkezett falucskát a pesti mérnökök által

[18] *Szőke Endre* 1890. 2–6.
[19] *Balogh Pál* 1902. 811.
[20] *Herrmann Antal* 1891. 536–538. Lásd még: *Penavin Olga–Matijevics Lajos* 1978. 5., 9., 11.
[21] *Herrmann Antal* 1891. 540–542.
[22] *Borovszky Samu* szerk. 1914. 40, 78.
[23] *Kalapis Zoltán* 1979. 236–237.
[24] *Kalapis Zoltán* 1979. 243., *Tari István* 1985. 136., 142.

1900-ban fúrt artézi kút és az 1902-ben megépített 3 km hosszú vízvezeték tartotta meg. Az 1945–46. évi kitelepítés előtt német szőlősgazdák is éltek közöttük. A homokpuszta ültetvényesei közül sokan elmenekültek már az 1900-as évek elején. Helyükbe – az olcsó föld hírére – az 1920-as években *Horgos*, *Martonos* bácskai községekből újabb családok érkeztek. Ők honosították meg a Dél-Bánátban a paprika- és a paradicsomkertészkedést.[25]

Az udvarszállásiak térségi kapcsolatrendszere az al-dunai székelyek, a delibláti homokhátságon megjelent telepesek és az alibunári mocsár lecsapolására, a bánáti csatornák építésére érkezett kubikosok révén jelentősen kibővült. Az 1880-as évekig *Ürményháza* volt a legfőbb, szinte az egyedüli kapocs Udvarszállás és a kétkezi munkából élő magyarság között, aztán már déli és nyugati irányban is találtak új kapcsolódási pontokat. Ennek a kapcsolatrendszernek a jelentősége 1918–20 után megnőtt, mert az új államhatár elvágta a falut krassó-szörényi, közép-temesi kapcsolataitól. Az újabb – 1920 és 1945 utáni – bevándorlók közül néhányan Šušara és a homokvilág érintésével érkeztek el *Ittabé*ről vagy *Törökkanizsá*ról Udvarszállásra (pl. Kasza István). A 20. században már asszonyok is bekerültek a faluba házasság révén Székelykevéről és Šušaráról is.

Az etnikai térszerkezet a telepítések révén 1900–1910 tájékán sem változott meg érdemlegesen (*1. térkép*). Fontos kiemelni a nagyobb etnikumok területi elhelyezkedésének és tömegeik viszonylagos egyensúlyának jelentőségét a dél-bánáti térségben. Udvarszállás Krassó-Szörényben a kompakt román tömb szélén, de a román–szerb nyelvhatár közelében fekszik. A román falvak füzére a Karas folyó és a Teréz-csatorna mentén, illetve a Delibláti-puszta északi peremén is folytatódik nyugati irányba. Ennek a falusi románságnak a súlyát növeli, hogy zöme úrbéres eredetű, jó minőségű földeket megöröklő, a vidéken törzsökösnek, tehetősnek számító népesség, mely híven őrzi nyelvét és néphagyományait jugoszláv állampolgárként is.[26]

A román–szerb kontaktzónában a 18. században kialakult német enklávék jelentőségét nem településeik száma, hanem jelentős lélekszámuk, tömegük és városaik gazdasági súlya adta meg. A németek többségben voltak Versecen, Fehértemplomban, s olyan mezővárosokban, mint Károlyfalva és Temeskubin (Kovin), s még néhány népes községben (Temeskutas, Nagyzsám, Mramorak). Tömegük az 1910-es években még a román és a szerb népesség tömegével vetekedett.[27] A németség 1946. évi kitelepítése nyomán a korábbi etnikai arányok a szerbség javára változtak meg, minthogy az új telepesek zöme Ószerbiából, Montenegróból, Boszniából érkezett. Megváltozott a népesség vallási összetétele is: a nyugati kereszténység jelenléte gyengült, a szerb ortodox egyházé pedig jelentősen növekedett.

[25] *Kalapis Zoltán* 1979. 243–44., *Tari István* 1985. 131.

[26] A ma Jugoszláviához tartozó bánsági román falvak száma 35; ezek román lakossága 1971-ben 42 714 fő. A városok román lakossága 4340 fő, a vajdasági románok kb. 10%-a. A dél-bánáti románok betelepülésük és származási helyük tekintetében nem egységesek. Megkülönböztetik a *bánáti*, az *erdélyi* és az *olténiai* eredetűeket. Utóbbiak közé tartozik Krassóör (Straža) is. A 18. században a bánáti románság belső migrációja jelentős lehetett, s helyenként magyarokat is asszimilált. Vö. *Maluckov, Mirjana* 1985. 40., 43., 45. és *térképmelléklet*.

[27] *Balogh Pál* 1902. 828–29. A bánsági németség 1900–1910. évi lélekszámához, területi elhelyezkedéséhez: *Czirbusz Géza* 1912. 20–31. 1910-ben az említett hét település németségének együttes létszáma meghaladta a 32 ezer főt. A bánáti szerbek település- és helytörténetéhez. *Erdeljanović, Jovan* 1992[2].

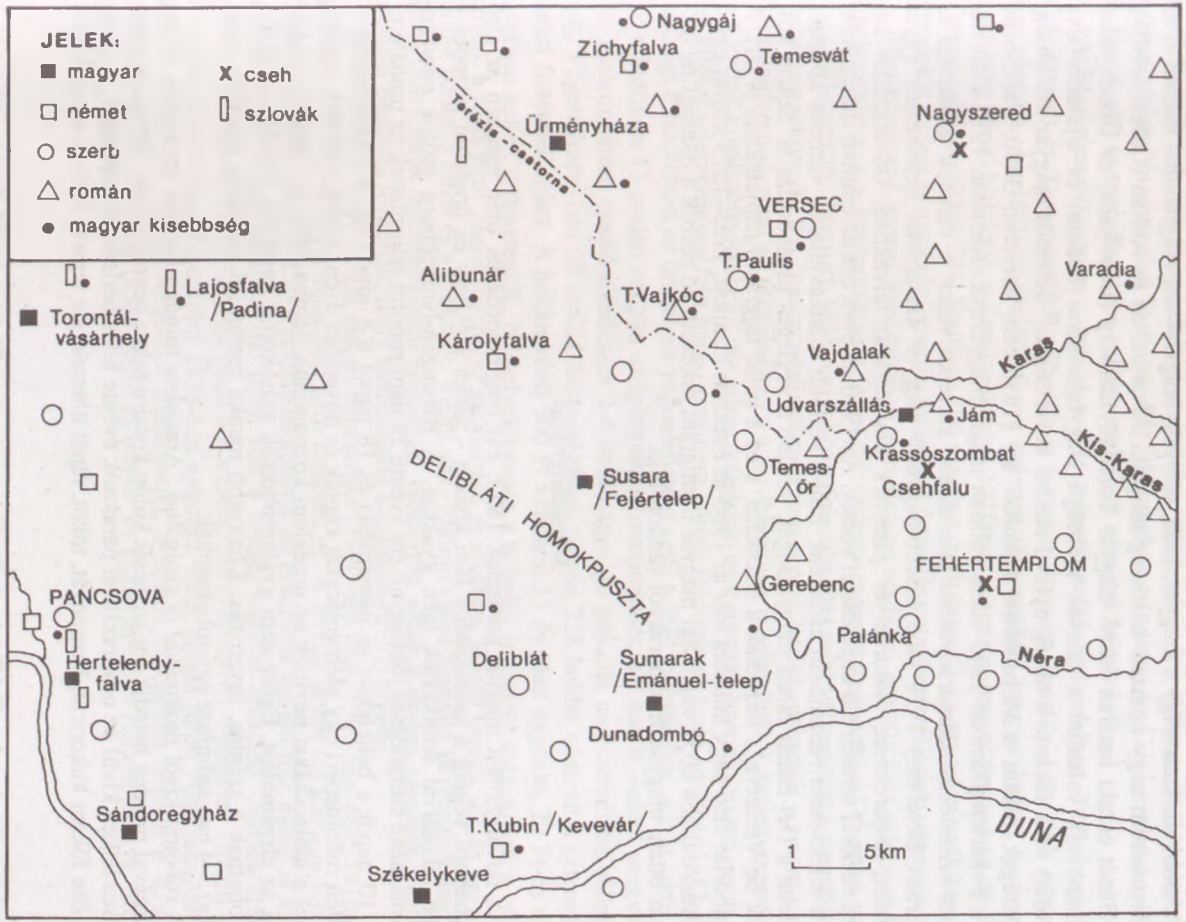

1. sz. térkép. Többségi nyelvek és magyar kisebbségek a Dél-Bánságban (1900–1910)

A többi etnikum – így a magyar, cseh, szlovák, bolgár – nagyságrenddel maradt el az említett három nagy nemzeti közösség mögött. Udvarszállás és Ablian (Češko Selo), a Dél-Bánát északi határán fekvő magyar Torontálvásárhely (Debeljača) és Ürményháza (Jermenovci), valamint a szlovák többségű Nagylajosfalva (Padina) és Újsándorfalva (Jánošík) csak fokozta a térség nyelvi, etnikai kevertségét.[28] Jelentős magyar kisebbségi közösségek főként a városokban alakultak ki. (1910-ben Versecen 3890, Pancsován 3364, Fehértemplomban 1213 lakos vallotta magát magyarnak. Azonban 1918 előtt tíztizenöt százalékos számarányuknál jelentősebb szerepet vittek e városok gazdasági és kulturális életében.) 1920 előtt kisebb-nagyobb magyar diaszpórák keletkeztek egyes uradalmi majorokban, csatorna- és gátépítés által érintett falvakban. Udvarszállás népének ezekkel szintén élő kapcsolatai voltak. Az 1950-es évek óta az említett diaszpóráknak a lélekszáma rohamosan csökkent. Előbb külföldi munkavállalás, városba költözés tizedelte a Dél-Bánát falusi magyarságát, később a végleges kivándorlás is. Sokan költöztek be Versecre, s húzódtak a Bácskába, s ez a belső migráció napjainkban is tart. A kivándorlás első nagy hulláma már az 1960-as években lezajlott. 1963–1973 között egyedül Ausztráliába 8057 vajdasági magyar immigráns érkezett. Jó részük a bánsági falvakból, az ottani magyar diaszpórákból vándorolt ki.[29]

Munkamigráció

Az udvarszállási magyar parasztok 1833. évi megtelepedésük után egészen az első világháború végéig a szomszédos Jám község – járási székhely és uradalmi központ – román lakosaival érintkeztek igen gyakran. A Bissingen-Nippenburg grófok *contractualista*, azaz szerződéses jobbágyaikként évente 28 napi robotot teljesítettek az uradalomban: 10 napot a beltelekért (a *numerá*ért) és 18 napot a 8 *lánc* (kat. h.) szántóföldért. Minden robotnapért egy pléhtáblácskát kaptak és november 1-én, mindenszentek napján, ezeket a táblácskákat bevitték az uradalom központjába, Jámba, ahol az intézők megejtették az elszámolást. Egész napi gyalogrobotnak számított a kaszálás, kapálás; előfogatos robotnak a szántás, fuvarozás. Könnyebb munka esetén (pl. szelelés, rostálás, morzsolás) 3-4 nap számított egy robotnapnak.

A roboton kívül dézsmával is szolgáltak. Aratáskor minden hetedik keresztet, szüret alkalmával minden hetedik sor termését külön kocsira rakva beszállították Jámba. A szerződéses telken kívül az udvarszállási parasztok évente feles bérletet is kaphattak. A *feles földek*be főként kukoricát, burgonyát, tököt, répát ültettek, s a termés felét szintén Jámba

[28] 1981-ben a Vajdaságban 69 549 szlovák élt, ebből a jugoszláviai Bánátban 20 309 fő. Helyenként magyarokkal együtt (pl. Hertelendyfalva, Nagyerzsébetlak) vagy szomszédos községben. Ürményháza szomszédságában van Janošík (Újsándorfalva), Hajdu-čica (Istvánvölgy) kis magyar diaszpórával. Vö. *Bosčć, Mila* 1987. 30–32., 38. és térképmelléklet.

[29] *Kalapis Zoltán* 1985. 16., 72–73., 75.; *Kunz, Egon F.* 1985. 139., 142. Az elvándorlás és kivándorlás következtében a Dél-Bánát hat vajdasági járásának (Bela Crkva, Vršac, Kovin, Plandište, Alibunar, Pančevo járása) magyarsága az 1991. évi népszámlálás szerint 14 897 főre apadt, ami az ottani 286 575 fős összlakosságnak kb. 5%-át teszi ki. A magyar nemzetiségű lakosok mintegy 50%-a (7339 fő) 1991-ben városlakó volt: Bela Crkva 235, Vršac 2125, Kovin 927, Pančevo 4052 fő. Az 1991. évi hivatalos népszámlálási adatok a Teleki Intézet adatbázisából származnak. Átengedésükért Sebők Lászlót és Dippold Pétert illeti köszönet.

hordták az uraságnak. Az uradalom majorjában bérmunkások is dolgoztak. Béresnek, kocsisnak főként magyarokat fogadtak fel, juhásznak románokat. Az Udvarszálláson 1848-ig létező sör- és szeszfőzdében inkább csehek és németek lehettek.[30]

A Bissingen-Nippenburg család a 19. század utolsó évtizedeiben Temesvajkócon (Vlajkovac) és Temespaulison (Pavliš) is birtokot szerzett, kastéllyal és több majorral rendelkezett. Az 1880-as évektől fogva számos udvarszállási magyar kapott bérmunkát az uraság ottani birtokain, s a majorok népe 1910-ben már számottevő diaszpórát alkotott. Temesvajkócon akkor 284, Paulison 260 magyart írtak össze.[31] Az uradalmi szállításokat, fuvarokat a jámi és a vajkóci, paulisi majorok között főként udvarszállásiak végezték.

Jám községgel szoros kapcsolatban maradtak az uradalmi gazdálkodás súlypontjának áthelyeződése, s a kontraktualista jobbágyi viszony megszűnése, azaz 1885 után is. Itt meg kell jegyezni, hogy az 1848. évi jobbágyfelszabadítás nem változtatott a szerződéses jogviszonyokon. Az ún. *contractualisták* továbbra is csak bérlők maradtak – s nem váltak földtulajdonossá, mint az úrbéresek –, s a továbbiakban is teljesíteniök kellett szerződésben vállalt kötelezettségeiket.[32] Az udvarszállásiak nem jutottak hasonló sorsra, mint sok dél-alföldi telepítvényes falu népe, azaz nem váltak földönfutóvá, de amikor (1885-ben) hatósági felszólításra az uradalom végre lehetővé tette a föld megváltását, a falu lakói közül mindössze 15 család vállalta az igényelhető maximumot, a 8 kat. h. szántó megváltását. Huszonhárom család mindössze 1-6 hold nagyságú parcella megszerzésére vállalkozott. Végeredményben 38 család összességében csupán 228 holdat vásárolt a szigorú fizetési feltételek miatt. A holdankénti 300 Ft vételárat 15 év alatt egyenlő, 20 Ft-os részletekben kellett törleszteniök. Némelyek csupán a beltelek (*numera*) megváltására vállalkoztak a rajta levő *placc* (házhely) megtartása érdekében. Rossz termés idején így sem tudták fizetni a hitelt és a kamatait. Végül az uradalom egész fennálló követelését átadta a *Károlyfalvi Bank* fehértemplomi fiókjának. Néhányan aztán a magas kamatok miatt az oravicai bankhoz fordultak, mely tartozásukat a századfordulón átvette.[33]

Nyilvánvaló, hogy a falu akkori népességét (1890-ben 464, 1900-ban 468, 1910-ben 462 lélek) a 228 holdnyi saját föld nem tarthatta el. A férfiak zöme továbbra is kijárt a faluból munkát vállalni. Udvarszállás lakosainak az uradalom mellett már előbb is kínálkoztak egyéb munkaalkalmak is. Ilyen volt a község határán áthaladó Oravica–Báziás vasútvonal építése (1851–1856), majd a Karasjeszenő (Jasenovo)–Temesvár közötti vasúti pálya kialakítása. Ez utóbbit 1858-ban nyitották meg. Általa jutott Fehértemplom és Versec közvetlen összeköttetéshez Budapesttel, s szoros kapcsolata létesült a Krassó-Szörényben akkoriban gyorsan épülő új bánya- és gyártelepekkel (Oravicabánya, Stájerlak-Anina stb.).[34]

[30] *Mohay Margit* 1938. 1: 15–16.

[31] *Borovszky Samu* szerk. 1914. 113., 117–118. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 42. kötet Bp., 1912. 362–363.

[32] *Büchl Antal* 1979. 287. A telepítvényes falvakat, kertészségeket Csongrád, Csanád, Torontál megye egyes uradalmai 1848 után egyszerűen megszüntették, elkergették. Torontál megyében például 71 telepítvényes falu közül 56 község lakosainak rövid úton felmondtak. Ezt a helyzetet az 1873. évi XXII. tc. is felemásan rendezte: a föld megváltásának részleteit a volt bérlők 40–50 évig fizethették. V. ö. Gyimesi Sándor 1965. 205–206.

[33] *Mohay Margit* 1938. 2:7.

[34] *Borovszky Samu* szerk. 1914. 432.

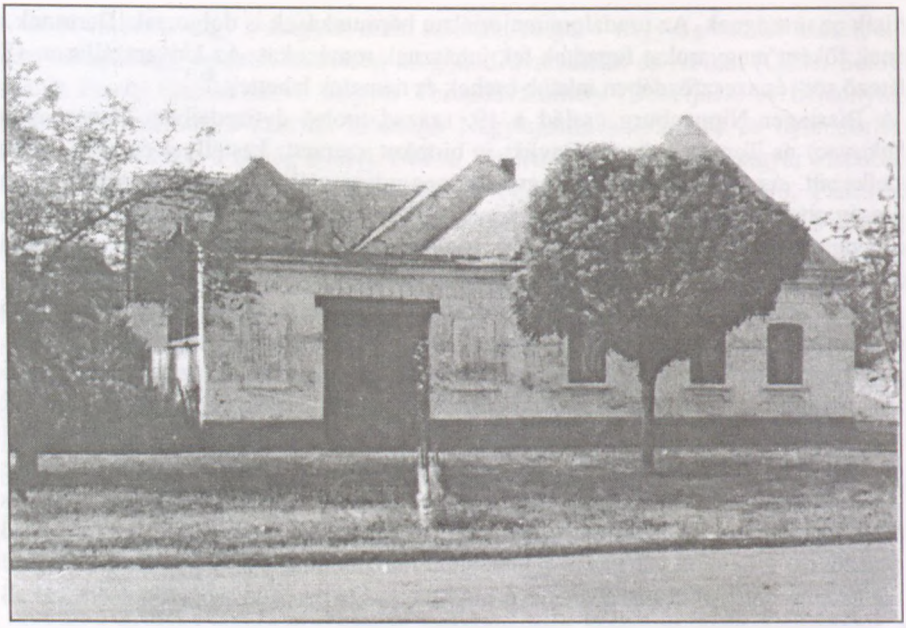

1. kép. Az 1920–30-as évekre jellemző lakóház és porta. Udvarszállás (Dobričevo)
(A fényképeket Paládi-Kovács Attila készítette 1987-ben)

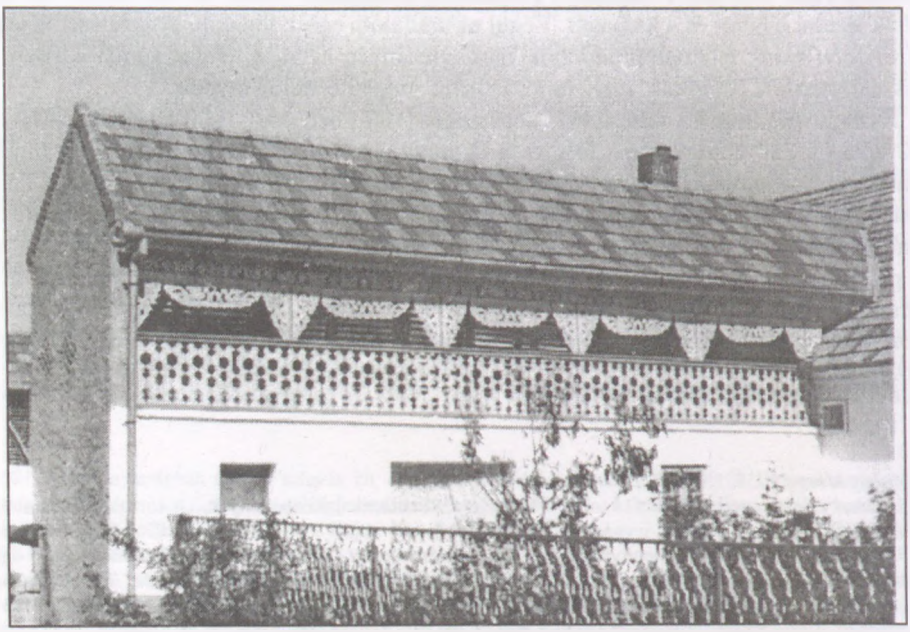

2. kép. Nyári konyha és magtár fölé épült kotárka. Udvarszállás (Dobričevo)

A dél-bánsági folyók szabályozása és a mocsarak lecsapolása már az 1830-as években elkezdődött. Nevezetes eredménye a *Berzava-*, a *Terézia-* és a *Moravica-csatorna*, amit az ottani népek *Bege* néven ismernek. A vízmentesítés munkálatait főként magyar kubikosok végezték. Az *Iláncsai-mocsár* kiszárítása a *Terézia-csatorna* révén jórészt már 1851 előtt megtörtént.[35] Több nemzedék munkájába került az *Alibunári-mocsár* lecsapolása. Az 1880–1890-es években Zichyfalva (Plandište), Szentjános (Barice) és Alibunár környékén már sok szántóföldet és rétet nyertek a lecsapolással,[36] de a munka befejezése egészen az 1950-es évekig elhúzódott.

Az 1920–30-as években Versec és Alibunár térségében építették a csatornát. Udvarszállásról folyamatosan ott volt 10-12 férfi „kubikmunkán". Versecről is főként magyarok jártak kubikolni, s együtt dolgoztak az udvarszállásiakkal. A verseci munkások minden este hazajártak, de a Temespaulisról (Pavliš), Temesvajkócról (Vlajkovac), Udvarszállásról (Dobričevo), Versecvátról (Vatin), Nagygájról (Veliki Gaj), Ürményházáról (Jermenovci) való kubikosok barakkban laktak és hetente egyszer mentek haza. Szombatonként hazavitték őket lovas kocsin, de hétfőn gyalog mentek vissza munkába. Talicskát, szerszámot minden kubikos otthonról vitt a munkahelyre.

A dél-bánsági falusi települések magyar diaszpóráit a 19. század végén főként az ármentesítések kubikosai és a földesúri majorok béresei hozták létre.

Néhány fontosabb telep magyar lakossága 1910-ben és 1991-ben:[37]

	1910	1991
Alibunár	267	
Nagykárolyfalva	151	125
Temesvajkóc	284	267
Temespaulis	260	56
Zichyfalva	286	244
Nagygáj	743	14
Versecvát	78	99
Nagyszered	415	140

A diaszpórákban ott találjuk az Udvarszálláson honos *Virág*, *Barna*, *Horváth* és egyéb családokat. Számon is tartják a rokonságot kölcsönösen. Más családok a Bánság középső vagy északi részéről kerültek a Versec vidéki diaszpórába. Jellemző példa Horváth Ferenc családja, akinek az öregapja (Szekeres János) Torontáltordáról érkezett Temespaulisra. Anyja, Horváth Anna „örményházi" születésű. Ez az adatközlő 8,5 évet töltött

[35] *Fényes Elek* 1851. III. 207.

[36] *Herrmann Antal* 1891. 538., 542.

[37] Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet (1912) 346–347. Az 1981. és 1991. évi jugoszláv népszámlálás adatait a Teleki Intézet adatbázisából vettem. Dippold Péter és Sebők László kollegiális segítségét e helyen is megköszönöm. A magyar közösség részaránya Vatin (Versecvát) községben 30%, Vlajkovác (Temesvajkóc) esetében 20%, Veliko Središte (Nagyszered) községben 10%, a többi helységben 10% alatt. Általános tendencia a falusi lakosságszám és azon belül a magyarság számának csökkenése. Helyenként stagnálás és enyhe növekedés is megfigyelhető, pl. Stari Lec (Óléc) magyarsága 1991-ben 197 fő (22%), Hajdučica (Istvánvölgy) 121 fő (9%).

kubikmunkán, s apja, mindkét nagyapja is kubikos volt.[38] (Előbb már láttuk, hogy a bukovinai székelyek is kubikosként kerültek az Al-Duna vidékére.)

A diaszpórák keletkezése és a kubikos munkavállalás lehetősége az udvarszállásiak mozgásterét, térkapcsolatait jelentősen kibővítette. Ez a nyugati irányba bővülő kapcsolatható a román–szerb államhatár megvonása után felértékelődött, mivel a falu Krassó-Szörényben korábban kiépült háttere és kapcsolatrendszere 1918 után elveszett, minimálisra szűkült. Jám, Oravica irányába az 1856 óta létező vasúti összeköttetés is megszűnt.

Fehértemplom szomszédsága számos előnyt, többfajta munkalehetőséget tartogatott a környező falvak számára. Ezekre Udvarszállás és Csehfalu jobban rá volt utalva, mint a tehetősebb román és szerb falvak. Az udvarszállási legények a 19. század második felében eljártak szolgálni a fehértemplomi német gazdákhoz. Azok egész éven át szívesen fogadták őket. Németül nem kellett tudniok, mert a fehértemplomi németek beszéltek magyarul. A *szolgalegénység* intézménye az 1930-as évek végén megszűnt, de *szolgálók*at (leányokat) 1945-ig, a német kitelepítésig fogadtak. Udvarszállásról a tehetősebb családok leányai Fehértemplomba, a többiek inkább Versecre szegődtek el szolgálni. Tisztviselők, ügyvédek, orvosok, nagyobb úri birtokosok és tehetős polgárok fogadták fel őket. Mindkét városban főként német és magyar családoknál szolgáltak. Utóbbiak között izraeliták is akadtak.[39]

A házicselédség intézménye az 1880-as évekre már kiépült e városokban. „Rontólag hat az erkölcsökre az a körülmény, hogy a szegénységtől kényszerítve a fiatalság, főként a nőnembeli, téli idejét szülőitől távol, mint cseléd a városokban tölti, minek azon szomorú következménye van, hogy legtöbb esetben az egyszerű és ártatlan élet kora ifjúságában megmételyeztetik."[40] Mindamellett a házicselédség intézménye, a rövidebb-hosszabb városi szolgálat bővítette a falusi lányok látókörét, háztartási ismereteit és még a nyelvhasználatára is hatással volt. Itt kell megjegyezni, hogy az udvarszállásiakkal ellentétben, az al-dunai székely leányok nem cselédeskedtek a közeli városokban (Pancsova, Belgrád, Temeskubin), s így az első két generáció „nyelvileg szinte teljesen romlatlanul nőtt fel és öregedett meg..."[41]

Időszakos és főként napszámos munkalehetőséget kínált az udvarszállásiaknak Fehértemplom és Versec szőlészete, pincészete. Még az 1930–40-es években is létezett Fehértemplomban az *emberpiac*, ahol a helyi szőlősgazdák a napszámosokat felfogadták. Tréfásan *fehér cigány*nak nevezték a napszámosokat, szemben a *csergár*nak nevezett valódi, kóbor, sátoros cigányokkal. *Kapás*nak felfogadta a német gazda a szerb, a román, a „fehér cigány" munkást is, de szüretelni, szőlőt darálni, törkölyt préselni, edényt mosni, pincét takarítani magyar napszámost keresett. „A német szerette a magyar munkást, mert az értette a dolgát. Kevés volt közte a tunya, értetlen ember."[42]

Egy időben – még az 1930–40-es években is – saját *cséplőbandá*juk volt az udvarszállásiaknak, amelyhez 10-12 férfi tartozott, de esetenként 18-20 fő is volt benne. Trak-

[38] Adatközlő: Horváth Ferenc, szül. 1908. Temespaulis.

[39] Egyik adatközlőm, Kucsera Gyuláné Virág Katalin, szül. 1926-ban, a háborús években Versecen Sedlmayer doktornál szolgált.

[40] *Szőke Endre* 1890. 6.

[41] *Penavin Olga–Matijevics Lajos* 1987. 11.

[42] Adatközlő: Virág István, szül. 1907. Vranic – Oravica.

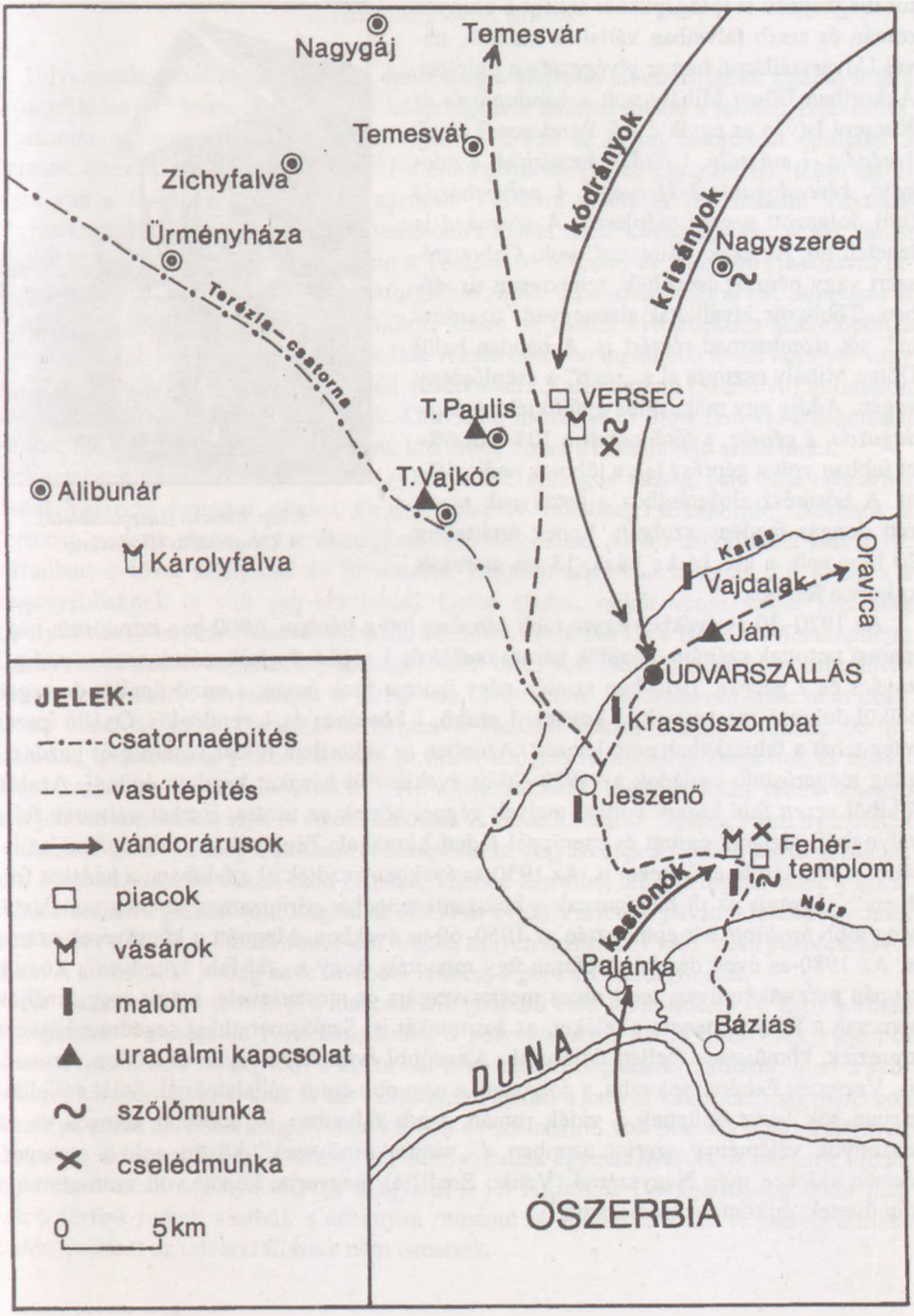

2. sz. térkép. Az udvarszállásiak gazdasági kapcsolatai (1860–1918)

tor meghajtású cséplőgépükkel főként a környék román és szerb falvaiban vállaltak munkát, mivel Udvarszálláson hamar elvégezték a cséplést. Akkoriban Döme Mihály volt a *bandagazda* és Kucsera István az egyik *étető*. Rendesen 2 *étető*, 1 *gépész*, 1 *mázsáló*, 1 *fűtő*, 4 *kazalrakó*, 4 *adogató*, *kéveadogató*, 2 *kívevágó*, 4 *pelyvahordó* (nő) dolgozott a gépi cséplésen. A *kívevágó* is lehetett nő. Az csak „félrészes" volt. Gabonarészért vagy pénzért csépeltek, rendszerint tizedében. Többször elvállalták tizenegyed, tizenketted, sőt tizenharmad részért is. A bandán belül Döme Mihály osztotta el a „részt" a cséplőidény végén. Addig egy magazinba gyűjtötték. A *bandagazda*, a *gépész*, a *fűtő* kapott a 10%-ból 6%-ot (abban volt a géprész is), a többiek pedig 4%-ot. A búzarész elosztásához a *fertály*nak nevezett dongás faedény szolgált. Ennek űrtartalma 20 liter volt, s kb. 14 kg búza, 13 kg morzsolt kukorica fért bele.[43]

3. kép. Kotárka (kukoricatároló). Udvarszállás (Dobričevo)

Az 1920–30-as években egyre több *kőműves* lett a faluban. 1900-ban mindössze négy iparost tartottak számon, közülük három önálló és 1 segéd, foglalkozásuk szerint pedig 2 kovács és 2 gépész. 1910-ben szintén négy iparost írtak össze, s mind önálló, de segéd nélkül dolgozó mester volt: 1 kovács, 1 szabó, 1 kőműves és 1 vendéglős. Önálló iparos réteg tehát a falucskában nem létezett. Azonban az akkoriban földet vásároló és gazdaságilag megerősödő családok az 1920–30-as években új házakat kezdtek építeni. Azelőtt földből *verett falú* házaik voltak, melyek véggel néztek az utcára. Ezeket váltották fel a vályogból, téglából épített és cseréppel fedett házakkal. Téglából kezdték építeni az istállókat és a tároló épületeket is. Az 1930-as években kezdték el a faluban „a házakat fordítani". Ugyanis az új háztípusnak a hosszanti tengelye párhuzamos az utca vonalával. Még több *fordított ház* épült aztán az 1950–60-as években. Megnőtt a kőművesek száma is. Az 1980-as évek derekán tréfásan úgy mondták, hogy a „fél falu kőműves". Zömük csupán parasztkőműves, mert nincs mestervizsgája és mesterlevele, mégis megcsinálják nemcsak a falakat, hanem a tetőket, az ácsmunkát is. Szakismeretüket segédmunkásként szerezték, kőművesek mellett dolgoztak. Az utóbbi évtizedben sokan eljártak a városokba, Versecre, Fehértemplomba, s dolgoztak a nagyobb építő vállalatoknál. Saját vállalkozásban sok házat építettek a vidék román, szerb falvaiban is. Idősebb lakosok és az asszonyok véleménye szerint azonban a „vándorkőművesek" között sok a részeges. Versec vidékén még Nagyszered (Veliko Središte) magyarjai között volt számottevő a kőművesek, építőmunkások száma.[44]

[43] Adatközlő: Kucsera Istvánné Barna Vera, szül. 1916. Temespaulis.
[44] Adatközlő: Virág István, szül. 1908. Vranic – Oravica, Lantos András, szül. 1912. Nagyszered.

Udvarszállás határában 1875-ben épült meg a Karason átvezető fahíd. Ezáltal a falu „közelebb került" Versechez, a vidék központjához, aminek főként a terményértékesítés, a piacolás szempontjából volt jelentősége. 1912-ben az állam betonhidat építtetett a Karason átvezető régi fahíd helyébe.[45] Fehértemplom és Versec egyaránt 16-16 km távolságra van a falutól a közvetlen országúton. Versecre menet át kell haladni Vajdalak (Vojvodinci) román községen, Fehértemplomra menet nincs közbeeső falu. A két várost összekötő főút azonban nem ez, hanem a Temesőrön (Straža) és Jeszenőn (Jasenovo) átvezető aszfaltút, ahol az autó- és buszforgalom zajlik. Krassószombaton (B. Subotica) át nyílik összeköttetésük az említett főúthoz, amire az utóbbi évtizedekben átterelődött a forgalom. Régi, közvetlenül a városok felé vezető útjaikon legfeljebb lovas kocsival vagy kerékpáron közlekednek. Az észak–déli vasútvonalra Karasjeszenő (Jasenovo) állomáson tudnak felszállni, de ritkán használják. Oravicára menet 1818 előtt Jám vasútállomáson szálltak fel, de ez a kapcsolat megszűnt, közvetlen vonat Románia felé azóta nincs.

Versecnek és Fehértemplomnak egykoron 2-2 országos vására volt. Szarvasmarhát főként Versecre hajtottak eladni, Fehértemplomba ritkábban. Bikaborjút, ökörtinót is Versecen szoktak eladni, mert ökörigával nem dolgoztak. Az udvarszállásiak már a 19. században is lóval szántottak és fuvaroztak. Legtöbb udvarban tartottak 2-3 lovat, s a szegényebbeknek is volt egy-két lovuk. Lovat eladni, csikót venni szinte kizárólag Károlyfalván (Nagykárolyfalva, Banatski Karlovac) szoktak. Ez a *Delibláti-homokpuszta* lábánál fekvő német nagyközség messze földön híres volt lótenyésztéséről és nagy lóvásárairól. Még *talján* kereskedők is jártak oda lovat venni. Károlyfalván talán nem estek akkora vásárok, mint Torontálvásárhelyen a Delibláti-puszta nyugati oldalán, de lófelhozatal tekintetében vetekedett vele. A vásárt látogató nemzetiségi csoportok és népviseletek tarkasága is hasonló lehetett.[46] Az udvarszállásiak vásáron ritkán vettek tehenet, mert jobban szerették a saját nevelésű üszőiket. A verseci vásáron szokták venni nyár elején a *választási malac*ot, meg a két-három hónaposat is. Anyakocája a faluban kevés gazdának volt. Malacot, disznót eladni nem szoktak. Hízóba lehetőleg ártányt fogtak, mert a kocahizlalás vesződségesebb volt. Régebben (1930-as évek) Versecről járt ki a faluba egy Jefta nevű ember a kocákat *miskárolni*. Nem tudják, milyen nemzetből való, talán *pém* (cseh) lehetett. A kimiskárolt jószág neve továbbra is *koca*; a *göbe* szót nem ismerik.

Az eladásra szánt terményt a második világháború előtt lovas kocsin (*4. kép*) hordták be a gazdák Versecre és Fehértemplomba a *gabonapiac*ra. Az 1950-es évek eleje óta azonban már sem a búzát, sem a kukoricát nem kellett maguknak szállítani, mert a szövetkezet helyben felvásárolta. A két világháború között a csöves kukoricát még *meter*ben számolva adták el. Fehértemplomban kedden és szombaton volt piac. Oda járt a környék lakossága, Udvarszállásról is sokan. A piacon tanulták egymás nyelvét. A németek tudták legjobban a többi nép nyelvét, így magyarul is jól beszéltek. Udvarszálláson akkor még csak a férfiak tudtak szerbül, s néhányan románul is, a nők kevésbé. A cseregyermekküldés szokását az udvarszállásiak nem ismerték.

[45] *Mohay Margit* 1938. 2:5., 7.

[46] Adatközlő: Virág István, szül.1908. Vranic – Oravica. A torontálvásárhelyi vásárok történetileg megalapozott, néprajzi hitelességű leírását l. *Kalapis Zoltán* 1980. 117–188.

4. kép. Bánáti kocsi. Udvarszállás (Dobričevo)

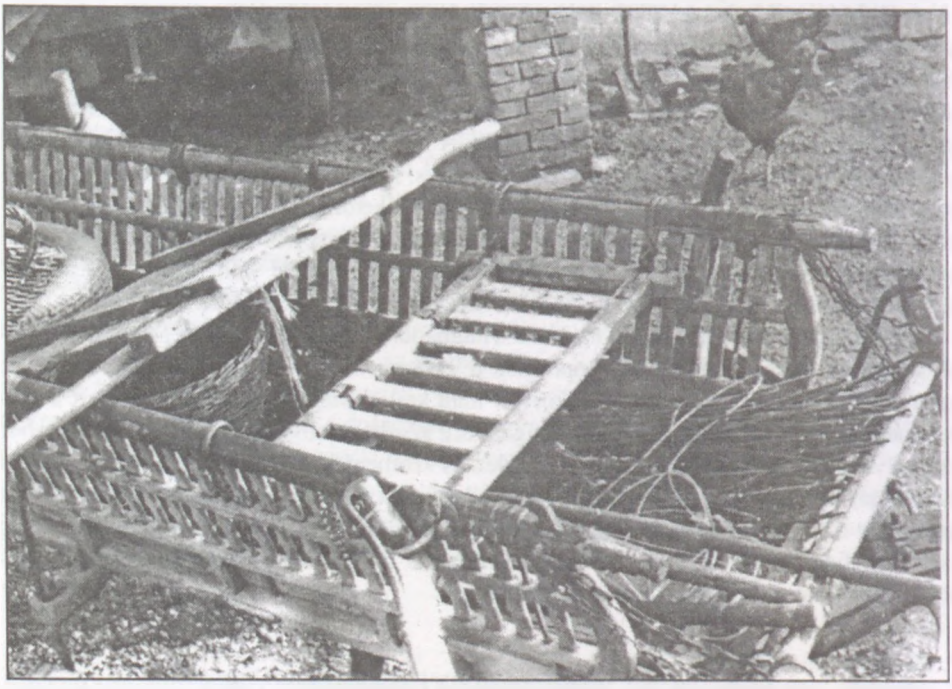

5. kép. Kocsiülés (mellette kas és saragja). Udvarszállás (Dobričevo)

Malom helyben nem volt, de a környéken több malmot is könnyen el tudtak érni. Legközelebb a Karason találtak egy vízimalmot Temesőr (Straža) és Krassószombat (B. Subotica) között, kb. 6 km távolságra a falutól. Ennek egy Kovács nevű molnára volt az 1930-as években. Akkoriban egy másik vízimalom is dolgozott a Karason Jeszenő (Jasenovo) mellett. Annak szintén felülhajtós vízikereke volt, zsilippel vezették rá a vizet. A környék vízimolnárai gát mögött gyűjtötték a malmok működéséhez szükséges vizet. Fehértemplomban a Néra vizén is volt malom. Azt gőz hajtotta, amikor nem volt elég víz. A vízimalmok akkoriban (az 1920–30-as évekig) „vámért őröltek, de most pízbe számolik az őrletést".[47] Régi molnáraik német vagy magyar emberek voltak.

Régi hagyomány Udvarszálláson a tejhaszon értékesítése a verseci piacon. 1924-ben sikerült megvenni a gróftól a Karas bal partján egy 10 kat. h. területű rétet legeltetés céljára. A legelő megvételére és hasznosítására akkor 56 taggal alakult meg a *Legelő Társulat*. Minden gazda vetett lucernát, csalamádét a szántóföldjén vagy a kerti földön is, szénát pedig a szomszéd falvakból szereztek. Szívesen kaszálták a töltések, országutak szélét, s rendszeresen licitáltak a kaszálók megszerzéséért. Közepes gazdaságok (4-5 kat. h.) legalább 5-6 tehenet tartottak és naponta háromszor fejtek. A fejés rendesen *kis szék*en ülve, *fejő*nek nevezett edénybe, két kézzel történt. A *fejő* pléhből készült, újabban zománcos, 10-12 liter űrtartalmú edény.

Régebben *cementár* (szimentáli) fajta, zsemleszínű teheneik voltak, de az 1970–80-as években már a fekete fajtát (valójában fekete-fehér tarkát) tartották. Az 1930-as években lovas kocsival hordták a tejhasznot Versecre, „mert ott élt a sok úr", s „abból élt a falu". Egy-egy kocsira – a kocsison kívül – öt asszony ült, akik „összeálltak cimboraságba". A *turu*val, tejfellel és vajjal megrakott *garabó*kat (kosarakat) elhelyezték az ülések alá (*5. kép*), úgyhogy a lábuknak már alig maradt hely. A *téfelt kandli*kban, 10-15 literes fazekakban szállították. Hetente kétszer is mentek, s egy-egy alkalommal 50-60 liter *téfelt* vittek. Nemcsak a piacon árulták, hanem „kész helyre", házakhoz és üzletbe is vitték, ahol csak át kellett adni az árut. Otthon a tejet kb. 1,5 literes cserépköcsögökbe szűrték le és kanállal szedték le a fölét. 1945 után „jött be" a *téfölöző gép*. Volt itt 6-7 literes és 20-25 literes gép is. A *szeparátor* gyorsítja és könnyíti a munkát.

A *garabó*t lehajalt, főzött, gőzölt fűzvesszőből fonták. Hosszúkás, ellipszis alakú karkosár, szögletes sarkokkal és középtájon keresztben átívelő füllel (*6. kép*). Főzött vesszőből fonták a *cekker*t is, de annak a feneke nem vesszőből, hanem deszkából készült. Végül használtak a tejfelesedények szállításához lapos fenekű, kétfülű, kerek *kas*okat is. A *kas*t mindig hántolatlan vesszőből fonták, s többnyire a ház körül és a gazdaságban hasznosították.

A vajat dongás faedényben, pintértől származó *köpülő*ben verték, köpülték. Vajformát nem használtak, de a vajat kézzel átmosták hideg vízben, hogy „menjen ki belőle a maradék *író*". Utána *negyed, nyolcad* (25 és 12,5 dkg) szerint eldarabolták, hogy a piacon már ne kelljen mérni.

A „magyar" vajat, túrót nagyon szeretik a városi vevők, mert tudják, hogy tisztán van kezelve. Az udvarszállási asszonyok szép, tiszta ruhával, fehér vászonnal szokták lekötni. Volt egy idő, amikor a vajat, a tejfelt sárgarépa levével „megfestették", hogy még gusztu-

[47] Adatközlő: Kucsera Gyula, szül. 1920. Udvarszállás,Virág István, szül. 1908. Vranic – Oravica.

6. kép. Helyben font garabó. Udvarszállás (Dobričevo)

sosabb legyen. Lereszelt sárgarépát ritka szövésű fehér kendőbe tettek, tejet öntöttek rá, majd az egészet nyomkodták, csavarták és az így festett tejet tették a vajhoz. Mások csak a tejfelt színezték a sárgarépa levével.

1987-ben átlagosan 5-10 tehenet tartottak a tejtermékkel piacoló udvarszállási családok. Hetente egyszer, szombaton szállították Versecre a vajat, a *téfelt* és a *túrót*. Jelentős változás történt az idők során az utazás szervezésében, ugyanis az 1970–80-as években már bérelt autóbusz hordta a 15-20, sőt olykor 25 asszonyt és a portékájukat. Télen kevesebben, nyáron többen piacoztak. Nyáron hetente kétszer jártak, de a csütörtöki piacnapon kevesebb, kb. 10-15 „tejesasszony" utazott be Versecre. Mindegyik a saját termékeit árulta. Kofák, viszonteladók nem ékelődtek közbe. A tejfelt *csokány*nak nevezett 2 decis bádogedénnyel mérték. Vajat, túrót előre kimérve és csomagolva vittek piacra és szabott áron adtak el. A *burekos*ok – a *túrós burek*nak nevezett süteményt készítő és árusító kereskedők – megvették volna az udvarszállási asszonyok teljes készletét. Az 1980-as évek elejéig házakhoz is hordtak tejfelt, de beszüntették, mert a piacon is gyorsan el tudták adni mindet. Vevőik között Belgrádból, sőt Tuzláról (Boszniából) rendszeresen megjelenő kereskedők is voltak, akik főként tejfelt és tehéntúrót kerestek a verseci piacon megbízóik számára. 1987-ben egy kubini (Temeskubin, Kovin) boltos megbízásából is kijárt egy autó heti egy-két alkalommal a faluba, mert a kisvárosi üzletben is keresett áru volt az udvarszállási tejfel, vaj és tehéntúró.[48]

[48] Adatközlő: Kucsera Istvánné, szül. 1916. Udvarszállás, Virág István, szül. 1908. Vranic – Oravica.

7. kép. Csobolyó, vizes döböny. Udvarszállás (Dobričevo)

A magyar falucska tehéntartásának jövedelmezőségét látja és elismeri a szomszédos szerb, román falvak lakossága is. Egy Krassószombaton (B. Subotica) élő öreg szerb férfi 1987 őszén azt fejtegette, hogy az udvarszállásiak ügyesebben gazdálkodnak, mint ők, s kevesebb földből is megélnek. Kiemelte, hogy az asszonyok jól bánnak a tehéntejjel, tejfelt, túrót, vajat hordanak a piacra, s mindig van belőle pénzük. Másrészt kertészkednek, s paprikát, paradicsomot is tudnak piacra vinni. Juhot nem tartanak, mint a közeli szerbek, románok, de több a tehenük. Suboticán viszont rengeteg libát tartanak a Karas menti téres legelőn. A magyaroknál kevesebb a baromfi, s inkább tartanak kacsát, pulykát, galambot, mint a szerbek.[49]

Vándorárusok a 20. század elején Udvarszállást is rendszeresen felkeresték. Szekerekről árulták az oltatlan meszet a *kódrány*ok (krassó-szörényi románok), akik falukra is jártak. Kaszanyelet, favillát, fagereblyét, falapátot (sütőlapátot) és gabonaszóró lapátot az első világháborúig a *krisány*ok (Arad, Bihar megyei románok) hordtak a vidékre. Tőlük vásárokon, piacokon vették meg a szükséges eszközöket. Kasokat, kosarakat az 1980-as években már nem fontak az udvarszállásiak, mint korábban, mert olcsón megvehették a dél-bánáti és ószerbiai cigány specialistáktól. (Az 1950-es években néhány udvarszállási férfi, mint Virág István és Kasza István, még eladásra is font *kas*t, *cekker*t, *garabó*t.) Az 1970–80-as években a közeli Varázsliget (Vračev Gaj) cigány kosárfonói 15-20-asával „árulik a piacon" ezeket a termékeket. Tömegesen főként Palánkán (Banatska Palanka) lehet venni, ahová Szerbiából, a Dunától délre fekvő területekről is „hozik a száraz kasokat kamionnal".

Az 1980-as évek elejéig még otthon sütötték néhány háznál a kenyeret, s a levestésztát is otthon gyúrták, de az önellátásra törekvés az élelmiszerek tekintetében sem volt igazán jellemző. Ruházati, lakberendezési, műszaki és egyéb termékekkel pedig már évtizedek óta főként a két közeli város, Versec és Fehértemplom üzleteiből, piacairól látta el magát a falu.

[49] A beszélgetés dr. Jung Károly tolmácsolásával folyt, akinek önzetlen, baráti segítségét ezúton is megköszönöm.

Közigazgatási szempontból Udvarszállás 1918-ig Krassó-Szörény megyéhez, a jámi járáshoz tartozott.Voltaképpen a mindössze 2-3 km távolságra levő Jám határában létesült, határa is onnan szakadt ki. Jám azonban – járási székhely létére – jelentéktelen falu volt. Rangját sokkal inkább a Bissingen-Nippenburg grófi család jelenléte, uradalmi központja adta meg, mint a szolgabírósága, körjegyzősége. 1851-ben mindössze 1136 ortodox keleti vallású román és hat római katolikus lakosa volt.[50] Utóbbiak a grófi családhoz tartozhattak. 1910-ben a népszámlálás alkalmával 905 románt és 109 magyart, összesen 1153 lakost írtak össze Jámon. A népesség gyarapodása 60 év alatt elenyésző, az is magyar családok megtelepedésének köszönhető. Már a 19. század derekán is jelentősebb település nála a 2 és fél órányira fekvő, postaállomással is rendelkező Oravica. Római katolikus egyháza, temploma Jámnak 1910-ben sem létezett. Katolikusai Udvarszállásra jártak át templomozni.

Udvarszállás 1822 óta, amióta anyakönyvek tanúsítják létezését, a fehértemplomi anyaegyház fiókegyháza. Az 1836. évi canonica visitatio szerint a falucska lakossága – főként nyári időszakban – az anyaegyházat látogatja. Akkor ugyanis Dobricsevónak saját temploma még nem volt. Az első templomot az 1830-as évek végén Bissingen-Nippenburg gróf fából építtette szerződéses magyar jobbágyai számára. Egyidejűleg a rendszeres papi szolgálat (esketés, temetés, gyóntatás) is elkezdődött. 1848-ban kirendelt káplán működött a faluban; egyébként a fehértemplomi anyaegyház látta el a papi szolgálatot. A templomszenteléssel együtt az iskola is bizonyára megnyílt, mert az 1840-es években már kétszer (1841-ben és 1843-ban) név szerint említik a helyi tanítót, Loszkandl Ferencet. Miként a templom patrónusa, úgy az iskola fenntartója is a falu földesura volt.[51]

1861-ben Anna-Mária hercegnő kegyes adományából épült fel az új templom. Berendezésének költségeit szintén a grófi család viselte. Ez a templom már téglából épült, fazsindellyel volt fedve, s harangtorony is tartozott hozzá. Az 1860-as években a vasárnapi templomi szolgálatot a grófi család káplánja látta el, aki a gróf gyermekeinek nevelőjeként a jámi kastélyban lakott. Akkoriban a földesúr családja is az udvarszállási templomot látogatta, minthogy Jámot görögkeleti románság lakta. A templommal egyidejűleg építtette fel a gróf Udvarszállás új iskoláját egy tanteremmel és a kétszobás tanítólakással. A tanító eredményesen dolgozott, mert 1880-ban már a lakosság közel egynegyede tudott írni-olvasni.[52]

A szerződéses jobbágyok 1885. évi felszabadulása és földvásárlása az egyházi életben nem hozott lényeges változást. Noha a gróf patronátusa megszűnt, egészen 1918-ig segítette anyagilag az egyházközséget. A templomi és hitéleti szolgálatot továbbra is a fehértemplomi anyaegyház látta el, a kántori teendőket pedig a helybeli tanító végezte. Az iskolaügyben azonban jelentős fordulatot hozott az 1885. év. Ugyanis a falu úrbéres jellegének megszűnésével az iskola fenntartásának terhe is a községre nehezedett. Ezért 1892-ben a gróf közbenjárásával kérelmezték az iskola államosítását. Háromévi kérelmezés

[50] *Fényes Elek* 1851. II. 146., Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 42. kötet, Bp., 1912. 346–347.
[51] *Mohay Margit* 1938. 1:16.
[52] *Mohay Margit* 1938. 2:5.

után, Wlassits Gyula miniszterségе idején, megtörtént az államosítás, s az állam új iskolaépületet emelt téglából, cseréptetővel, egy nagy tanteremmel. A régi iskola épületét községházzá alakították át. Az új iskolát a millenniumi program keretében ajándékba kapta a falu. Megnyitása a grófi család jelenlétében 1896. szeptemberében történt. Az első állami tanító Óváry János volt, s a falu lakosaiból öttagú iskolagondnokságot választottak Horváth Pál, Kratochwill József, Vámos János, Horváth Antal és Junigl József személyében. Az iskolának 1897-ben 90, 1900-ban 81 tanulója volt. Az összlakossághoz viszonyítva magas tanulói létszám részint a népes udvarszállási családoknak, részint a közeli falvakból (Jám, K. Szombat) és a tanyákról, pusztákról járó gyermekeknek volt köszönhető. Az iskolában egy tanító oktatott, aki a hitoktatást is elvégezte. A női kézimunkafoglalkozásokat heti hat órában egy tanítónő vezette. Az iskolának ifjúsági könyvtára volt, a tanító részére járt a *Népoktatás* c. szaklap. 1900-ban Udvarszállás felnőttjeinek zöme, 162 fő, 1910-ben pedig már 215 lakos tudott írni-olvasni a faluban.[53]

Vallásgyakorlásuk az 1930-as években sem mondható túlságosan buzgónak. Akkoriban a helyi lakosság kb. 10%-a volt rendszeres templomba járó, azok többsége is az idősebb korosztályhoz tartozott. Egyházigazgatási szempontból az udvarszállási fiókegyház az 1980-as években – mint korábban mindig – Fehértemplomhoz tartozott. Ott őrizték anyakönyveit, onnan járt ki a pap misézni, esketni, temetni. Fehértemplom katolikusai között, a németek kényszerű kitelepítése óta (1946) több a cseh, mint a magyar. Katolikus papja szlovén ember, aki cseh és magyar nyelven is szolgál. Udvarszálláson kizárólag magyarul misézik. Kijár a faluba a katolikus pap *Székej*ről (Székelykevéről) is, de ritkábban, kb. havi rendszerességgel. Vele jobban szót ért a helyi lakosság, mert született magyar ember. Gyónás, áldozás jobbadán nála történik.

A vallási ünnepek közül a karácsony és a húsvét áll az első helyen. Sok elszármazott rokon látogat haza a búcsú (templombúcsú) és a halottak napja alkalmából. Mindkettő a családi, rokoni kapcsolatok ápolását is szolgálja. Azok is meglátogatják ilyenkor a falut, akik a templomba be sem lépnek, de a temetőben gyertyát gyújtanak halottaik sírján. A falu búcsújára sokan érkeznek Versecről, Fehértemplomból és a környező magyar telepekről, s a diaszpórából is Székelykevétől Ürményházáig, Susarától Nagyszeredig.

Zarándoklat, gyalogos búcsújárás az 1940-es évek végéig, az 50-es évek elejéig volt szokásban. Hagyományosan *Csiklovár*a (Csiklóbánya, Ciclova Montană) jártak búcsúba. Legtöbben a Nagyboldogasszony-napi (augusztus 15-i) búcsút látogatták. Az ottani katolikus templom partoldalban épült, közelében ma is egy forrás buzog. A búcsús zarándokok gyalogosan tették meg a 31 km-es utat, de útközben *Oravicá*n (Oravicabánya) megpihentek. Ott töltötték az éjszakát. Eljártak a csiklovai kegyhelyre magyar búcsúsok Versecről, Fehértemplomból, Susaráról, Oravicáról is. Mind gyalog mentek, településenként külön-külön csoportban. Az udvarszállásiak templomi zászlókat nem vittek magukkal, „csak a Jézuskát". Elöl hordozták a keresztet a *búcsúvezető* után. Oravicán sok udvarszállási családnak van rokonsága. A csiklovai búcsú idején tíz-tizenöt zarándok is aludt egy-egy rokon házában. Az első világháború után megnehezült a zarándoklat a Romániához csatolt Csiklovára, az 1950-es évek elején pedig teljesen lehetetlenné vált.

[53] *Mohay Margit* 1938. 3:20.

3. sz. térkép. Udvarszállás közigazgatási, egyházi és házasodási kapcsolatai

A dél-bánáti térség másik fontos búcsújáró helye Versec. Az 1950-es évekig oda is gyalogosan érkezett a *processzió* már a búcsú előtti este, s a búcsúsok a városban háltak. A többség *rokonyok*nál; Udvarszállásról számosan mentek férjhez, nősültek be Versecre. Az utóbbi évtizedekben (1960–1980-as évek) azonban már a verseci búcsúba is bérelt busszal járnak és „a Jézuskát sem viszik".[54] A verseci búcsúba egyébiránt nagyobb számban zarándokolnak az Al-Duna menti és a Deliblát széli helységek katolikus magyar lakosai is (Dunadombó, Palánka, Temeskubin, Susara, Sumarak, s különösen a székelyek (Székelykeve, Sándoregyháza).[55]

Udvarszállás lakossága rokonsági kapcsolatok kiterjedt térbeli hálózatával rendelkezik, melynek vannak sűrűsödési vagy gócpontjai, és vannak csupán egy-egy beházasodással, néhány család kapcsolatával jellemezhető szálai. Ez a kapcsolatháló 1920 előtt kiterjedt a Bánság keleti, azóta Romániához tartozó részeire is. Számon tartják, hogy 1899-ben és 1903-ban számos család ment el Udvarszállásról telepesnek *Temesrékas*ra és *Sztancsófalvá*ra is. (Mindkettő Temes megye és ma Románia.) Az utóbbit *Sztándzsó* néven emlegetik, s az oda elszármazott Virág családokról rokonaik még az 1980-as években is szívesen beszéltek. A kitelepülést követő első évtizedekben rendszeresen hazalátogattak, utóbb a látogatások egyre gyérültek.[56]

Udvarszállás egész történelme folyamán túlságosan kis létszámú faluközösség volt ahhoz, hogy endogámiára törekedjen. A lakosok száma az eltelt jó másfél évszázad alatt 250-500 fő között ingadozott; a félezret csak igen ritkán, s csak kevéssel haladta meg.

Időnkénti népfölöslegét nem a betelepülőknek, hanem saját népszaporulatának köszönhette. „Itt sok volt a gyerek mindig" – fogalmaztak 1987-ben a falu idős emberei. Az 1910-es évek végéig legtöbb háznál nevelkedett 8-10 gyermek. Az 1920–30-as években a gyermekszám valamelyest csökkent, de még mindig megszokott volt az 5-6 gyermek családonként. Ez a szám a következő nemzedéknél 3-4-re módosult, s ez utóbbi gyermekszám jellemezte az 1960–70-es éveket is. Udvarszállás „népfölöslege" folyamatosan kiáramlott a faluból, s megtelepedett a közeli vidék német, szerb, román többségű falvaiban. Nem várt a szervezett kincstári telepítésekre, hanem maga is kereste, hol vehetne földet, házhelyet, s hol tudna munkát találni, megtelepedni. Csatorna- és gátépítéseken, bánya- és gyártelepeken, vasútépítésen és pályafenntartáson, erdőkitermelésen, uradalmi majorokban, városokban talált munkát, s próbált családjának is lakást szerezni. Mentalitását nem a birtokos parasztság, hanem a két kezük munkájával élő átmeneti rétegek iparkodásával lehet jellemezni.

*Placc*ot (házhely) és földet vásárolva telepedtek meg a szomszédos szerb Krassószombat (B. Subotica) és a román Jám faluban. Utóbbinak 1910-ben már 109 magyar lakosa volt (a lakosság 10%-a), s csaknem mind Udvarszállásról költözött be. Suboticán az 1920-as években épült fel a „Magyar ucca". Főként újonnan jött *dobrovoljac*októl „veszegettek földeket". Ott épített házat az udvarszállási Tóth Imre, Szekretár Tóth János, Döme Lajos, Nagy György, Csujka, azaz Csőke Péter, Radics Misa, átköltözött a Kratochwill család (s a faluban ma nincs is utóda), az egyik Horváth család stb. Összesen 10-12 házat építettek Subotica Udvarszállás felőli végén a magyarok, akiknek a száma gyermekekkel együtt 80-100 fő között mozgott.

[54] Adatközlő: Virág István szül. Vranic – Oravica.

[55] Vö. *Bartha Elek* 1992. 145.

[56] A telepítéshez lásd Bodor Antal 1914. 35., *Borovszky Samu* szerk. 1914. 98., *Paládi-Kovács Attila* 1973. 299. Az udvarszállási vonatkozáshoz adatközlő volt Virág István szül. 1908. Vranic – Oravica.

Házasság útján kerültek át többen a helybeli *pém*ek és magyarok közül a közeli Fábiánra (Csehfalu, Češko Selo). A közvetlenül szomszédos három falun kívül 1918 előtt sokan elköltöztek Oravicabányára. Az első világháború óta Versec és Fehértemplom vonzza magához az udvarszállási fiatalokat. Mindenütt lehetőleg egymás közelébe települnek, rokoni segítséggel építik házaikat, szereznek munkahelyet, telket, s néhány év alatt összetartó szomszédsági, rokoni közösségeket hoznak létre. A szomszédos falvakba (Jám, Krassószombat) átköltözőknek megvolt az az előnye, hogy templomba, iskolába továbbra is átjártak – Suboticáról ma is átjárnak – Udvarszállásra. Szép számmal élnek e kis falucskából elszármazott családok és házasfelek a dél-bánáti magyar szórványok csaknem mindegyikén, de részesedésüket számadatokkal nem tudjuk meghatározni. A falu „külső" rokoni kapcsolatainak egyik része tehát a kirajzásnak, a folytonos kitelepedésnek köszönhető.

Udvarszállás rokoni, házassági kapcsolatai a 19. század derekán még főként a Bánság északi és nyugati sávjához vezettek. Kitüntetett helye volt e kapcsolathálóban Ürményháza (Jermenovci) községnek. Ez a megkülönböztetett kapcsolat még az 1980-as években is fennállt. Udvarszálláson – alapítása óta – mindig élt néhány Ürményházáról való menyecske, s a leányok az egész környékről, így Udvarszállásról és Nagyszeredről is szívesen mentek férjhez *Ürményházá*ra. Azt tartják, hogy ott „uras magyarok élnek", „kényes népek" és nagyon gazdagok. Természetüket tekintve „az örményiek büszkék, gúnyolódók". A dél-bánsági magyarok a *gányó* jelzővel viszonozzák az *örményiek* gúnyolódását. Az onnan származó menyecskének olykor Udvarszálláson is mondja az ura: „*No, te örményházi gányó*". Tréfára veszik, nem haragszanak érte.[57]

Ürményháza kincstári birtokon létesült 1817-ben. Telepesei főként az Alföld palóc jellegű telepesfalvaiból (pl. Apátfalva, Kiskunmajsa) származó dohánykertészek voltak. Innen ered a *gányó* jelző is. Az 1818-ban 482 lelket számláló Ürményháza népessége 1910-ig 1606 főre duzzadt, noha folyamatos volt a nép elszivárgása, elvándorlása főként a Dél-Bánságba.[58]

Udvarszálláson, s a Versec vidéki szórványmagyarság lakodalmain ma is nélkülözhetetlenek az ürményházi cigányzenekarok. Nagyszereden főként az *örményi* Kószó János *bandájá*t (zenekarát) dicsérték. Udvarszállás és Versec magyar lakodalmaiban 1987-ben főként Rácz Ferkó héttagú ürményházi bandája muzsikált. A *prímás* mellett egy *kontrás*, egy *nagybőgős*, két *klánétás* és egy *tamburás* játszott akkor Rácz Ferkó zenekarában. Sajnos a cimbalmosuk már kiöregedett, pedig nagyon szeretik Udvarszálláson a cimbalomszót. Az „örményi banda" *csárdás*t, *lassú*t, *gyors*at és *magyar nóta*t szeret játszani. Egy-egy vegyes házasságot követő verseci lagziban – a szerb vendégekre való tekintettel – *kólós* is játszottak. (Az 1980-as években Fehértemplomból szokott kijárni Udvarszállásra egy vasutas, aki a fiatalokat „magyar táncra" tanította. Az is a faluból elszármazott ember volt, tartották vele a rokonságot.)

Az udvarszállási lagzik az 1970–80-as években igen népesek voltak, megszokott volt a 200-300 vendég. Az egyik, 1987. októberében Versecen rendezett lakodalomba 400 vendéget hívtak. Nemcsak Udvarszállásról és Versecről jött össze a rokonság, hanem az egész Bánátból, sőt külföldről is. A húslevesbe való metélt tésztát előző héten 6-7

[57] Adatközlő: Kucsera Gyuláné Virág Katalin szül. 1926. Udvarszállás; Pásztor Károly szül. 1922. Nagyszered.
[58] *Diószegi Vilmos* 1968. 242. *Paládi-Kovács Attila* 1989a. 205.

asszony Udvarszálláson, ottani rokonok házánál gyúrta, metélte. Hasonló kooperáció az udvarszállásiak és városi rokonságuk között teljesen megszokott, természetes dolog.

A másik jelentős magyar közösség, melynek Udvarszállás életében is szerepe van: *Székelykeve*. Az 1920-as évek óta onnan is kerültek asszonyok a faluba. Jelenleg is van 2-3. „A *székeliek sö*-vel beszélnek." Beszédjükről a városi üzletekben, vonatokon, búcsúban is felismerik őket. Főként a velük rokonságban álló családok tagjai fordulnak meg gyakrabban Székelykevén, s nekik vannak róluk közelebbi ismereteik. Nekik a székelyekről kedvezőbb véleményük van, mint az ürményházi magyarokról. „A *székeliek* szerény magaviseletűek. Azok nem olyan kevélykedők, mint az *örményiek*."[59]

Az ürményházi és a székelykevei születésű menyecskék után következtek a Susaráról és Nagyszeredről hozott asszonyok. Susaráról nősült az 1920-as évek végén Virág Lipót, Csáp Feri s később is volt néhány házasság susarai lányokkal. Innen is vittek oda asszonyokat. Vőnek Susarára nem mentek, Ürményházára, Nagyszeredre viszont többen beházasodtak Udvarszállásról. Nagyszereden szintén számon tartják a beszármazott házasfeleket. Mindenki tudja, hogy Buzgó Sanyi felesége és Döme András is Udvarszállásról, Barna Imre Zichyfalváról, Vidacs Laci felesége pedig Székelről (Székelykevéről) származik.[60]

Egy-két házasság révén még sok más bánsági helység neve említhető (Nagygáj, Temespaulis, Versecvát, Temesvajkóc, Klopódia, Nagykárolyfalva, Nagylajosfalva, Bóka, Muzsla, Torontáltorda) s időnként egy-egy bácskai, csongrádi helységnév is felmerül (Temerin, Magyarkanizsa, Algyő). Ezeknek a házassági kapcsolatoknak szerepük van abban, hogy az Udvarszálláson gyakori családnevek a Dél-Bánátban mindenfelé felbukkannak. Elvétve bekerült a faluba egy-egy szlovák eredetű vő vagy meny is, s egy-egy ö-ző nyelvjárásban beszélő magyar asszony, valahonnan a „Felső-Bánátból".

Az 1960-as évek előtt anyanyelvi vagy nemzetiségi szempontból vegyes házasságot csak elvétve kötöttek a falubeliek. Nem rokonosodtak a falun belül élő cseh és német családokkal sem megmagyarosodásuk előtt. (Nagyszereden és Fehértemplomban magyar–cseh házasság máig sem fordul elő.) Ez a viszony nem annyira a magyarok, mint inkább a németek és csehek elzárkózása miatt alakult így. Nem elsősorban nyelvi vagy felekezeti gátak húzódtak meg közöttük, mint inkább gazdasági, szociális és műveltségi (polgárosultsági) eltérések. Temes megyéről írták a 20. század elején, de az egész Bánságra érvényes lehetett: „A sváb egymás között házasodik, más nemzetiségűekkel nem keveredik."[61] Nem hagyható figyelmen kívül a dél-bánáti magyar kétkezi rétegek későn érkezettségből adódó hátránya, földtelensége, illetve birtokhoz jutásának küzdelmes, több nemzedéket megnyomorító módja. Éppen ezért német–magyar házasságok a 20. század első felében csupán a városi kézművesek, tisztviselők, értelmiségiek között fordultak elő.

A vidék szerb és román falvainak földműveseivel az 1960–70-es éveket megelőzően még kevésbé házasodtak, mint a németekkel. Mindkét oldalon fennállt az elzárkózás, amit ebben az esetben főként a vallási különállással indokoltak. Ortodox román és szerb családok sokkal inkább rokonosodhattak egymással, ha az érintettek vagyoni állapota, társadalmi státusa közel állt egymáshoz. Vagyoni, szociális okai is létezhettek az elzárkózásnak, hiszen a román, a szerb birtokos parasztság általában véve módosabb, tehetősebb volt, mint az udvarszállásiak vagy a falvaikban megtelepült, oda beszivárgott magyar kubikosok.

[59] Adatközlő: Kucsera Gyuláné Virág Katalin szül. 1926. Udvarszállás. Az adatközlő édesanyja Székelykevéről származott, onnan került a faluba házasság révén.

[60] Adatközlő: Virág István szül. 1908. Vranic – Oravica; Pásztor Károly szül. 1922. Nagyszered.

[61] *Borovszky Samu* szerk. 1914. 135.

Az udvarszállásiak érintkezése a vidék román és szerb falusi népességével főként az árucseréhez (állatvásár, piac, vándorárusok) és egyes gazdasági tevékenységekhez (pl. uradalmi szállítások, malmok) kapcsolódtak. Ezek a kapcsolatok nem szolgálták a fiatalok ismerkedését. Vegyes lakosságú településeken a gyermekek az utcán, játék közben megtanulták a többségi szerb vagy román lakosság nyelvét, de a templomban, a búcsúban, a lakodalomban, s a különböző családi és közösségi összejöveteleken nem találkoztak egymással. Volt különbség az etnikai csoportok mozgékonyságában, kapcsolathálóiban, megszokott útvonalaiban is. Az úrbéri földön 1848-ban birtokossá lett román és szerb parasztság munkát talált faluja határában, saját gazdaságában, s kevésbé kényszerült rá a külső munkavállalásra, mint az udvarszállási magyarság és a diszpórában élő rokonsága. Ezt a helyzetet csak az 1950–60-as évek fejleményei (kollektivizálás, iparfejlesztés, urbanizáció) szüntették meg.

A városba járó, hosszabb-rövidebb ideig városban élő fiatalok számára az 1950-es évek óta több alkalom nyílt az ismerkedésre, s csökkent a korábbi korlátok jelentősége is (pl. az anyanyelvi és vallási hovatartozásé). Udvarszállásra az 1970–80-as években már bekerült néhány szerb menyecske. Velük a falu szerbül érintkezik, bár a nagymamák többsége csak gyengén beszéli a nyelvet. Az ilyen vegyes házasságokban született gyermekek a magyart és a szerbet egyaránt anyanyelvként beszélik. Gyakran tolmácsolnak anyjuk és apai nagyanyjuk között is. Ebben a falucskában 1987-ben még nem jelentkezett az a problémakör, ami a Vajdaság vegyes házasságainak zömét az 1970-es évek óta jellemzi.[62]

Udvarszállás nyelvi állapota biztosan sokat változott 1890 óta, amikor megállapították róla: „Vidékünk [magyar] népessége, amint ruházatához, oly hűen ragaszkodik drága nyelvéhez is; [...] jóllehet a többi nemzetiségekkel való érintkezés folytán elsajátítja a többi, itt uralkodó nyelveket is..."[63] A falucska ma is ragaszkodik nyelvéhez, de második nyelvként legtöbbjük már csupán a szerbet ismeri valamely fokon. Románul, németül már csak a legidősebb nemzedék néhány férfi tagja tud egy keveset. Nyelvének megtartásához az időben kapott intézményes támaszokon kívül (templom, iskola), elsősorban az anyanyelvi közösségen belüli házasodási gyakorlat és a kiterjedt rokoni kapcsolatok járultak hozzá.

*

Udvarszállás külső kapcsolatrendszerének vizsgálata számos tanulsággal járt. Ezek közül néhányat érdemes kiemelni:

1. Kiderült, hogy az „elszigeteltsége", „elhagyatottsága" 1900-ban sem volt olyan egyértelmű, mint azt az anyanyelvi statisztika és a nemzetiségi térképek nyomán vélték a kutatók. Udvarszállás nem vált izolátummá, nem zárkózott be. Éppen ellenkezőleg, külső kapcsolatainak dinamikája, lakosainak mozgékonysága feltűnően erős volt.

2. Népesedési tekintetben magas gyermekszám, termékenység és folytonos kirajzások jellemezték. Udvarszálláson is érvényes, amit Kálmány a térség magyarságáról megállapított: „... nem a születés hiányának következménye, hogy a legutolsó népszámlálás Temesközön több helyt a magyarság fogyását jelezi. [...] Temesköz magyarjai a születés te-

[62] *Mirnics Károly* 1994. 117–119.
[63] *Szőke Endre* 1890. 6.

kintetében jóval felülhaladják az itt lakó szláv és német ajkú lakosok szaporodását..."[64] A falu népfölöslege Dél-Bánság tucatnyi településén alkot kisebb-nagyobb szórványt, utcányi közösséget.

3. Tanulságos, hogy a magyar többségű faluközösség cseh, német családokat is magába olvasztott az 1880–1930 közötti időszakban, de a szomszédos szerb és román falvakkal nem házasodott. Szerb–magyar házasságok csupán az 1970-es évek óta fordulnak elő.

4. Udvarszállás népének mentalitását a munka- és pénzkereseti lehetőségek megragadása, a földéhség, a szerzés és gyarapítás igénye jellemzi. Szorgalma, életrevalósága az Újvilágba kivándorolt magyar agrárproletárokéval rokon. Rokonsága a dél-bánáti térség kubikosaihoz, későn érkezett és gazdaságilag hátrányos helyzetű kétkezi rétegeihez köti.

5. Térségi kapcsolatrendszere fokozatosan bővült, 1918 után csonkult, történelme során folyton változott. Kiterjed a Dél-Bánság jelentős részére, de Versec vidékén sűrűsödik. A Vajdaság kulturális központjaitól távol esik, s azok tudomást sem vesznek róla. Kapcsolatainak hálózatát a rokoni hajszálerek, a vallási és kulturális szolgáltatások apró csatornái teljesítik ki. Ez utóbbiak éltetik a közösség magyar önazonosságát. A térségi kapcsolatháló kiterjed a szórványokra, s a hírek, információk áramlásában is szerepet játszik. Hasonló kapcsolathálókkal a térség minden nemzeti, anyanyelvi, felekezeti közössége rendelkezik.

6. A falucska magyar jellegének fenntartásához a római katolikus egyház, a gróf által épített templom és iskola (később az állami iskola) nagyban hozzájárult. Fontosak az autonóm gazdasági és egyéb szerveződések (Legelő Társulat, Tűzoltó Egylet, Vadásztársulat, Nőegylet), s a szervezeti formát nem öltő akcióközösségek (pl. kubikosbanda, cséplőbanda, búcsús processzió, a piacolás formái).

Udvarszállás népe közösségként, egy szélesebb térségi kapcsolatrendszer aktív tagjaként maradhatott fenn, s töltött be az 1980-as években is nélkülözhetetlen szerepet a Versec vidéki magyarság életében.

IRODALOM

Bálint Sándor
1976 A szögedi nemzet. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2. Szeged
Balogh Pál
1902 A népfajok Magyarországon. I–II. Budapest
Bartha Elek
1992 Vallásökológia. Debrecen
Bodor Antal
1914 Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest
Borovszky Samu szerk.
1914 Temes vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
Bosić, Mila
1987 Narodnja nošnja Slovaka u Vojvodini. Novi Sad
Buchmann Károly
1936 A dél-magyarországi telepítések története, I. Bánát. Budapest
Büchl Antal
1979 Letelepedés és gazdálkodás a Bánságban (1716–1848). Korunk Évkönyv 1979. 282–289. Kolozsvár–Napoca

[64] *Kálmány Lajos* 1891. III. kötet X. lap.

Czirbusz Géza
1912 A délmagyarországi németek. Budapest
Diószegi Vilmos
1968 A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai. Az égitestet evő mitikus lény, a *markoláb* elterjedtségének tanulságai. Népi Kultúra – Népi Társadalom I. 217–251. Budapest
Erdeljanović, Jovan
1992[2] Srbi u Banatu. Novi Sad
Fényes Elek
1851 Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pesten
Gyimesi Sándor
1965 A telepítvényes falvak „felszabadulása". In: *Szabó István* szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. I. 154–206. Budapest
Herrmann Antal
1891 Pancsova és vidéke. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben VII. Magyarország II. 532–542. Budapest
Horváth József
1983 Udvarszállás krónikája. Kézirat a Hungarológiai Intézet könyvtárában. Novi Sad
Jekelfalussy József szerk.
1892 A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest
Kalapis Zoltán
1979 Bánát könyve. Novi Sad
1980 Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok. Novi Sad
1985 Vándorok és letelepülők. Novi Sad
Kálmány Lajos
1881, 1882, 1891. Szeged népe. I-III. Arad–Szeged
Kunz, Egon
1985 The Hungarians in Australia. Melbourne
Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1, 42.
1902, 1912 Budapest
Maluckov, Mirjana
1985 Rumuni u Banatu. Novi Sad
Mirnics Károly
1994 Kétnyelvűség a vajdasági vegyes-házasságokban. Régió 5. évf. 4. sz. 117–127. Budapest
Mohay Margit
1938 Egy jugoszláviai magyar nyelvsziget (Dobricsevo). Testvériség 1938. 1:13–16., 2:4–7., 3:20–22. Novi Sad
Paládi-Kovács Attila
1973 Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 291–326. Budapest
1989a Palóc kirajzások. In: *Bakó Ferenc* szerk.: Palócok I. 169–212. Eger
1989b Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája. Hungarológiai Közlemények XXI. 81. szám 619–627. Újvidék
1991 Magyar nyelvsziget a Karas mentén (Jugoszláviában). In: *Hajdú Mihály* és *Kiss Jenő* szerk.: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára, 497–502. Budapest
1992 Settlement History and Folklore. An Example of the Udvarszállás Village. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 7–8/I. 365–376. Debrecen.
Penavin Olga – Matijevics Lajos
1978 A jugoszláviai székely-telepek nyelvatlasza. Újvidék
1980 Székely szójegyzék. Újvidék
Szőke Endre
1890 Vonások a volt Temesi Bánság népéletéből A Fehértemplomi Főgymnasium Értesítője, 1–33. Fehértemplom
Tari István
1985 Homokba kapaszkodva. Novi Sad
Vöő István
1976 Bánsági magyar népnyelvi atlasz. Bukarest

MOLNÁR AMBRUS

FEJEZETEK A HORVÁTORSZÁGI MAGYAR REFORMÁTUSSÁG NÉPI VALLÁSOSSÁGÁBÓL

Adatok Szentlászló és Kórógy népi vallásosságához

Templom és istentisztelet

A gyülekezetnek a temploma iránti szeretete és együttes felelőssége fejeződik ki abban a – Szentlászlón már néhány évtized óta elmaradt, de Kórógyon még ma is gyakorolt – szokásban, hogy a konfirmált leányok, míg férjhez nem mennek, minden szombat délután, vagy vasárnap reggel feljárnak a templom, a lelkészi iroda és a parókia környékének felseprésére, takarítására. Évente egyszer, pünkösd előtti hétfőn ők végzik el a templomban a nagytakarítást is. *Szentlászlón* a konfirmált leányok négy *rendet* alkotnak. Az évente lekonfirmált leányok abba a rendbe nyertek beosztást, amelyikből abban az évben valaki férjhez ment. A kurátor tartotta számon, hogy melyik rend a soros a takarításban. A vasárnap délelőtti istentisztelet után a takarítást végző rend legidősebb leánytagja jelentette a kurátornak, hogy hányadik rend következik a jövő vasárnap a templomot takarítani és az úrasztalára friss virágot tenni.

Hagyományos szokásként gyakorolták még nem is olyan régen azt is, hogy minden családból a nagyleány (vagy a nagyleányok) 3 napot szolgáltak az egyháznak a papi kertben, illetve az egyház földjén. Ennek fejében mentesült a család a leány után járó *lukma* (természetben fizetendő egyházi adó) megfizetése alól.

Néhány évtizeddel ezelőtt a temetéseken és a templomi istentiszteleteken is *diktálás* után énekeltek. Kórógyon ma sincs se orgona, se harmónium a templomban. Jó hangú parasztemberek kezdik az éneket. Sokat és lelkesen énekelnek. Éneklésük stílusa – a szakemberek megállapítása szerint – „felbecsülhetetlen adalékokkal szolgálhat az ősi dallamstílus fejlődésének vizsgálatánál". Mindkét falu lakóinak nyelve ősi sajátosságokat őriz. Népzenekutatók sok rokon vonást fedeztek fel a bukovinai csángók népzenéjével és dallamstílusával.

Természetesen az ősi dallamstílusnak leginkább a tánccal egybekötött népszokásokban marad nyoma. Ilyenek voltak Szentlászlón a *kalalázás* és a *rezálás*, Kórógyon pedig a *derenkázás*. A kalalázás abból állt, hogy a nagyleányok és a menyecskék vasárnap és ünnepeken a délutáni istentisztelet után – bal kezükben kendőt lobogtatva, jobb kezüket az előttük álló leány vállára helyezve –, színpompás népviseletükben, a *kebelben*, hosszú sorban, énekszóval vonultak végig a falun. A nagyobb tereken kört alkottak és elkezdték a táncot, a *rezálást*. Ez egy rezgős, riszálós tánc volt, melyhez dalokat énekelve adták a ritmust.[1]

[1] *Penavin Olga* 1975: II. 113. p., továbbá *uő.* 1981.

A megszületett gyermeket igyekeztek minél előbb megkeresztelni. Ezt az igyekezetet indokolta egyrészt a szapora gyermekhalandóság miatti aggodalom – *„nehogy a gyermek kereszteletlenül, pogányul haljon meg"*, másrészt a Bibliának az a tanítása, mely szerint Jézust nyolcadnapra körülmetélték. Ezért a keresztelést – különösen az első világháború előtti időben – nyolc napon belül szinte kötelező volt megtartani. Ez alól a szabály alól csak nagyon ritka esetben volt kivétel.[2]

A keresztelőt a gyermek megszületése után egy héttel tartották. Mielőtt a gyermeket kivitték a házból, háromszor a földre kellett letenni és felvenni, hogy a templomba menet az utcán valaki *„szemmel meg ne verje"*. A templomi keresztelésre mindenik keresztanya elkísérte a gyermeket. Szentlászlón, Kórógyon, de a többi szlavóniai református faluban is, nem csak egy, hanem öt-hat keresztszülőt, illetve komát és komaasszonyt is hívtak. Erről tanúskodnak a szentlászlói anyakönyvben talált bejegyzések: *„Baptizandi: Berze Miklós fiatskája született Ao 1761 15 May s maga nevére kereszteltetett Miklós nak 19 ejusdem anni ez mensis (= ugyanabban az évben és hónapban). Kereszt Atyjai és Anyjai: 1. Tekintetes Fiscalis Uram. „. Az Ecclesia Curatora feleségestül. 3. Gajmok András feleségestül. 4. Zabó Mátyás feleségestül. 5. Özv. Kovács Jánosné."*

Ez a bejegyzés is világosan mutatja, hogy a gyermeket hamar megkeresztelték, s a keresztszülőnek nem csak házaspárokat hívtak: a *„Fiscalis Ur"* egyedül szerepel mint keresztapa, illetve az özvegyasszony szintén egyedül mint keresztanya.

A szentlászlói anyakönyvet vizsgálva, szintén 1761-ből való az a keresztelési bejegyzés, amelyben az ismereteink szerint a legtöbb – hat – keresztszülő van feljegyezve: *„Gajmok János leánya Judit meg kereszteltetett 1761 augusztus 1. Compater et Compatrissae: Berze Miklós feleségestül. 2. Kelemen János feleségestül. 3. Gyöke Mózes feleségestül. 4. Dezső János feleségestül. 5. Gyöke Miklós feleségestül. 6. Jóni István feleségestül."*

A protestáns egyházak már a 18. századtól kezdve – ha nem is tiltották kifejezetten – nem nézték jó szemmel és nem pártolták azt a szokást, hogy sok keresztkomát hívjanak a gyermeknek. Egyébként a közmondás is azt tartja *„sok bába közt elvész a gyerek"*. A békéscsabai evangélikus lelkész már az 1740-es években arra kéri a gyülekezet tagjait, hogy egy vagy esetleg két házaspárt kérjenek, illetve hívjanak keresztszülőnek. A reformátusok félhivatalos lapjában 1875-ben találunk olyan cikkeket, amelyek rosszallják, illetve feleslegesnek tartják a több keresztszülőt.[3]

[2] A szlavóniai szigetmagyarság történetét, néprajzi és nyelvi vonatkozásait többen feldolgozták. Hazánkban is jól ismert kiváló történészek és néprajzosok foglalkoztak és foglalkoznak az ott élő magyarság múltjával, jelenével. Különösen az utóbbi években lendült fel a néprajzi kutatás, illetve látott napvilágot sok értékes munka. Ezek közül a szakirodalom-jegyzékben csupán néhányat említek: elsősorban Penavin Olga műveit, valamint az újvidéki Fórum kiadó Hagyományaink c. sorozatát, a Hungarológiai Intézet kiadványait. Ezek jelzik az ott élő magyarság szellemi hagyományainak a felmérésére és értékelésére irányuló hozzáértő igyekezetet. A sajátos nyelvi szigetet alkotó négy szlavóniai magyar falu egyháztörténete még a múlt század végén, illetve a századunk elején ismertté vált a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok (a továbbiakban: PEIL) tanulmányaiban, vö. 1886. évf., *Földvári László*, 1902., továbbá *Tóth Lajos*, 1902., és más egyházi sajtóorgánumban: *Hegedűs Lóránd* 1903: 342–344. és *Balassa József*: 312. A Szentlászlói Református Egyházközség I. Anyakönyve. 1761.11.

[3] Vö. *Mekis Ádám:* A Békéscsabai Evangélikus gyülekezet anyakönyvi bejegyzései (1722–1745). (Kézirat); valamint PEIL, 1875. 10. sz.

A 19. század végére az általunk vizsgált területen is egyre csökken a keresztszülők száma. Ma már csak ritkán fordul elő, hogy a gyereknek két keresztanyja, keresztapja van. Ma is élő szokás azonban, hogy amikor a gyermeket visszahozzák a templomból, a keresztanyák leteszik a pólyában a földre, abban a szobában, ahol az édesanya gyermekágyban fekszik ezzel a mondással: *„Pogányként vittük, keresztyénként hoztuk"*. Az apja pedig a földről felvéve a magáénak ismeri el és a családba befogadja a megkeresztelt gyermeket. A keresztelés alkalmával a keresztszülőket ebéden látják vendégül. A keresztapák a gyermek pólyában, a feje alá pénzt tesznek.

A konfirmációjába a fiatalok úrvacsorára való előkészítése a 19. század elején kezdődött meg. Az Újvidék melletti *Piros* nevű faluban – amely szintén az akkori Alsó Baranyai Tractushoz tartozott – a következő bejegyzést találtam a protokollumban: *„Az Úri Sz. vatsorával élni akarók Confirmátiója, ahol még eddig szokásban nem volt, szokásba vétetteni és e végre a Pápán készül ezen Actusra tartozó Liturgica formula fel vétetni rendeltetett..."*[4] Az úrvacsorához való előkészítés eleinte nem egy meghatározott időpontban volt, hanem minden úrvacsoraosztás (régi elnevezés szerint Communio) előtt felkészítették azokat, akik alkalmasnak találtattak az úrvacsorával való élésre. A kórógyi protokollum szerint: *„Az Urvacsorával való élésre Ezeket elkészítettem : ... 1811-ben Karátsonykor ... Húsvétkor ... Aratáskor ..."* stb. Minden úrvacsoravétel előtt név szerint felsorolja azt az 5-10 főt, akiket a lelkész felhatalmazott a sákramentum felvételére.[5]

Jelenleg ezekben a gyülekezetekben – mint 1945 előtt szinte minden református gyülekezetben Magyarországon – áldozócsütörtök ünnepén történik a konfirmáció 12-13 éves korban. Többhetes előkészítés után ezen az ünnepen a felvirágzott, feldíszített templomban van a konfirmációs vizsga, amikor a lelkész a gyülekezet előtt kikérdezi a konfirmandusokat és felhatalmazza őket az úrvacsorával való élésre, azaz a gyülekezet felnőtt, illetve teljes jogú tagjainak nyilvánítja őket. A lelkész és a gondnok kezet fognak a konfirmáltakkal. Ez az aktus a gyülekezetbe való befogadást jelképezi. Az első úrvacsorázás a szülőkkel, keresztszülőkkel együtt pünkösd első napján történik.

Az újkenyér, zsenge búza

Mózes harmadik könyvének 13. részében olvassuk: *„új kenyeret ... és zsenge kalácsokat ne egyetek mind ama napig, míg be nem viszitek a ti Isteneteknek áldozatját. Örök rendtartás ez nemzetségről- nemzettségre, minden lakóhelyeteken..."* A kórógyiak és a szentlászlóiak bibliás hitét tükrözi a zsenge búza adakozás máig élő hagyománya.

Néhány évtizeddel ezelőtt, a kombájnok munkába állását megelőző időkben az itteni református földműves magyarok életében kiemelkedő és megkülönböztetett alkalom volt az aratás. Az aratók fehér színű öltözetet vettek fel az aratáshoz. Ez fehér vászoning, fehér gyolcsnadrág volt és elébük fehér vászon *félköténytt* kötöttek, melyet *pergacsanak* neveztek. A nők is leginkább tiszta fehérbe öltöztek, de ha a szoknya nem is volt tiszta fehér, az

[4] A Pirosi Református Egyházközség körleveles jegyzőkönyve (Protokollum.) 1816. 37.
[5] A Kórógyi Református Egyházközség Presbiteri Jegyzőkönyve. 1811., 1812. 61.

eléjük kötött félkötény a nőknél is mindig az volt. Az aratási öltözetet a férfiaknál szalmakalap, a nőknél fehér fejkendő és mindkettőnél a fekete bocskor egészítette ki.[6]

Az aratást – ha csak lehetett – Péter-Pál-nap utáni első hétfőn kezdték el. Mielőtt hozzáfogtak a munkához, megfenték a kaszát, azután egy percre megálltak és a családfő imádkozott. „*Édes jó istenem, segíccs mög!*". A marokszedők félhangosan mondták vele. Az aratás első napján az első kévét sarlóval aratták le és külön letették ott, ahol az aratást elkezdték. Este, az aznapi munkát befejezve, ezt a kévét hazavitték és kézzel kidörzsölték belőle a szemeket. Másnap a családból valaki – rendszerint a nagyleány – letakart tálban felvitte a *szentegyházba*. Itt külön zsákba gyűjtötték a zsenge búzát. Régebben olyan kézidarálón őrölték meg, amelyik csak a korpa nagyját választotta ki. Ebből a barna lisztből sütött – általában tiszteletes asszony – az újkenyéri úrvacsorához, az aratás első hetének vasárnapján kenyeret. Az aratás még hetekig folyt tovább, de az újkenyéri *communio* az aratást kezdő hétfőt követő vasárnapon volt.

A ma is élő hagyomány úgy módosult, hogy a cséplés, illetve a kombájnozás kezdetén viszik fel a *zsengebúzát*. Azt amikor összegyűlt, malomban megőrletik. Ma is minden úrvacsorához ebből sütik az úrasztalára a kenyeret. Pünkösd után a zsengebúzából megmaradt lisztet szétosztották a szegények között. Ma a karácsonyi szeretetcsomagba sütnek ebből a lisztből az asszonyok süteményeket.

Az úrvacsorázással kapcsolatban még meg kell említenem, hogy Szentlászlón az úrasztalához kimennek és ott *karéjba* állva veszik magukhoz a szent jegyeket. Az öregasszonyok (70 évnél idősebbek) a templomi ülésrend szerint a karzat alá ülnek. Úrvacsorázni sem jönnek ki az úrasztalához, hanem a padokból kijőve karéjban (félkörben) állva a lelkész viszi oda hozzájuk az úrvacsorai jegyeket.[7]

Kovácsy József, aki 1921–27 között kórógyi lelkész volt, így emlékszik az újkenyéri úrvacsorázás szokására: „*Kórógyon ebben a jugoszláviai négy évszázados gyülekezetben, ötven évvel ezelőtt is ősi szokás járta. Kalászérés idején, hajnalban, kiment a gazda családjával a mezőre, megállt a sárguló gabonatáblánál és tekintetét az égre emelve hálaimát rebegett a mindennapi kenyér áldásáért. Majd ‚Uram segíts' fohászkodással megkezdte az aratást. Amint a kaszasuhintásra rendre dőltek a kalásszal terhelt búzaszálak, azokat gondos női kezek sarlóval felszedték, kévébe kötötték. Az első kévéket, mint az aratás zsengéjét, szekérre rakták, a szérűskerben kézi cséphadaróval kicsépelték, mintha galamb válogatta volna. Az aranyló ‚élet'- et, mint féltett kincset, szalmafonatú szakajtóba merték, háziszőttessel letakarták. Úgy vitték sorba a leányok a parókiára, és adták át a lelkipásztornak.*

A begyűlt zsenge búzát az egyházközség kurátora, nagy körültekintéssel, a legjobb malomba fuvaroztatta – a távolság nem számított – és megőröltette. Előnyben részesültek

[6] Sípos Mihály 70 éves református ny. lelkész elmondása alapján. Több mint 40 évig volt kórógyi lelkipásztor. Ezúton is köszönetet mondok lelkipásztor testvéremnek és a kórógyi presbitereknek, asszonyoknak, akik sok értékes adattal és szép énekmondásukkal segítették munkámat.

[7] Takács Lajos szentlászlói presbiter és felesége nem tudtak magyarázatot adni erre a szokásra, de azt mondják, hogy gyermekkorukban is így volt és ma is gyakorolják ezt a szentlászlói templomban úrvacsorakor. (Nem függhet össze ez a szokás az öregséggel, mert ugyanakkor az idős férfiak kimennek az úrasztalához a szent jegyekért).

a drávai vagy dunai vízimalmok. Ott megvárta és ellenőrizte, hogy ugyanazt kapja vissza lisztben, amit átadott gabonában. Az így nyert finomlisztet a ‚tisztelendő asszonka' gondjaira bízta, hogy abból süsse a hófehér úrvacsorai kenyeret egész éven át, újkenyértől pünkösdig. A lisztből megmaradt felesleget a lelkipásztor használta fel. Ősszel pedig ugyancsak a hívek hordták össze a mustot is az egyház pincéjébe, úrvacsorai bornak és a lelkipásztornak. Így valósult meg – református módon – a szentírásnak ószövetségi rendelkezése: ‚A léviták éljenek az úrnak örökségéből... a te gabonád, mustod és olajad zsengéjét neki adjad'"(5 Móz. 18,14). Mert a papnak járó tized párbér (lukma) mellett, különbséget tettek az Úrnak felajánlott zsenge búza és kötelező adózás között."[8]

A kórógyiak vallásos életében, kegyességi gyakorlataiban mindig nagy jelentősége volt az úrvacsorának. Különösen az újkenyéri „*Communionak*". Ezt utólagosan mutatja az a tény, hogy 1992-ben, amikor a kórógyiak nagy része a *zánkai* menekülttáborban volt és már csak az idősebbek voltak a faluban, ragaszkodtak a hagyományos újkenyéri úrvacsorához. A szerbek által ostromolt faluban temetésre hívták a kopácsi lelkészt: *Kettős Jánost*. Temetés után azt kérték tőle, hogy ossza ki az úrvacsorát az „*új zsengéért való hálaadásra*". A hagyományos előkészületek miatt erre csak másnap kerülhetett sor. Az úrvacsoraosztás másnap meg is történt. Hogy az elmenekültek is részesedjenek az újkenyéri hálaadásban, a lelkész harmadnap átszökött a határon és ugyanazokkal a ‚*szent jegyekkel*' úrvacsorában részesítette a *zánkai* táborban lévő *kórógyiakat* is. Így élték meg a háború dúló viharában a Krisztussal való közösséget a szétszakított gyülekezet tagjai.[9]

Karácsonyi asztal, karácsonyi morzsa

Ezen a vidéken is a karácsonyt tartják a legnagyobb ünnepnek. Az iskolás gyermekek, leginkább csak fiúk, elmentek a rokonokhoz *polozsaknak*. A *polozsak* ilyen verset mondott:

Eljött a karácsony
Ehetném a kalácsot
Megsült a disznóhús
Jól érzem a szagát
Nékem adják az utolsó boncát (comb=sonka)

Régebben jártak a gyerekek karácsonyt áldani is. Tarisznyát vittek magukkal a süteményeknek, diónak, amit kaptak. Ilyenkor a református karácsonyi énekeket énekelték és a végén hangosan kiáltották: „*Megszületett az Úr Jézus!*".

Még három-négy évtizeddel ezelőtt általában terítetlen asztalnál étkeztek. Karácsonykor azonban leterítették abrosszal az asztalt. A karácsonyi vacsora „*savajo leves- disznófejből*" (savanyúleves disznófejjel) állt. Karácsony előtt néhány nappal levágták a disznót. Sok helyen még malacot is sütöttek és verebet. A verebet rendszerint nyárson sütötték. Vacsora előtt a család elénekelte az „*Istennek szent angyala*" kezdetű éneket, majd a

[8] *Kovácsy József*: Az első zsenge. In: Református Évkönyv bibliaolvasó naptárral. 46.
[9] *Kopácsi Kettős János* kopácsi lelkipásztor szíves közlése.

családfő imádkozott. Vacsora után almát, diót, fokhagymát és más gyümölcsöt öntöttek az asztalra. A maradékot mindenből az asztalon hagyták. A morzsát is összegyűjtötték és ráhajtották az abroszt. A karácsonyi asztalt csak az ünnep elmúltával szedték le. Vacsora után beengedték a szobába a csirkéket, hogy az esetleg földre hullott morzsát szedjék fel. Egy *szapuba* (véka) karácsony estére mindenféle gabonát összekevertek és az ünnep alatt ez benn volt a szobában. Ünnep után ezzel a *„karácsonyi gabonával"* etették a jószágokat, mert ennek bűvös erőt tulajdonítottak. A karácsonyi morzsát meg azért kellet összegyűjteni, mert ezzel füstölték meg a beteg és síró gyermeket, hogy a rontás távozzon belőle. A karácsony este bűvös ereje abban is megnyilatkozott, hogy ilyenkor a lovak beszélgetnek egymással, ezért nem szabad ilyenkor befogni őket.

1940–45 előtt nemigen volt a faluban a házaknál karácsonyfa. Ehelyett *rozmaringágat* öltöztettek fel. A rozmaringágat babbal telt fazékba állították és a fazekat *szüvöt* kendőbe csavarták, hogy ne látsszék ki a fazék és a bab.

Kórógy és Szentlászló református magyarságának az életében a karácsony ünneplését a sok babonásnak tűnő szokás mellett mély bibliás kegyességre való magatartás is meghatározza. Karácsony estig minden kölcsönkért dolgot visszaadnak. Ha tartoznak, adósságuk van, azt is megadják. A haragosok felkeresik egymást és kibékülnek.

Hidegágy, hidegasztal

Igen jellegzetesek és sok ősi vonást őriznek a halállal, temetéssel kapcsolatos szokások. A ravatalt mindkét községben *hidegágynak*, de régebben Kórógyon inkább csak *hidegasztalnak* nevezték. A *hidegágyat* a nagyszobában állították fel, a két ablak között, a tükör alá. A szobából minden bútort kivittek. Régebben – erre már csak az idősebbek emlékeznek – a hidegasztal abból állott, hogy két székre *kocsioldalt* tettek. Erre a szalmazsákot, a halott feje alá szalmapárnát helyeztek. Ezt leterítették hálólepedővel. Ez fekete-fehér szőttes, úgynevezett vesszős lepedő vagy ponyva volt, amit *hizonás* lepedőnek is neveztek. Az idősebb halottnak fekete vesszős, a fiatalabbnak piros vesszős hálóponyva járt. Ilyen hizonás kendővel terítették le a tükröt is. Ezeket a szőtteseket az asszonyok jó előre elkészítették maguknak és sokszor családjuk férfitagjainak is.[10] Mostanában már a hidegágyat rendes ágyon készítik el, úgy, hogy az egyik ágyat kiviszik a szobából, a másikat pedig a tükör elé állítják. A szemfedéllel – amit üzletből vásárolnak – letakarják a halottat. Erre azonban sarkosra hajtogatott *delin* vagy selyemkendőt raknak. Végül az egész ágyat körülveszik hizonás ponyvával. A halott 48 óráig feküdt a hidegasztalon. A koporsóbatétel a temetés előtt egy fél órával történt.

A hidegágy mellett *verasztanak*. Az *éneklők* – régebben férfiak, most inkább asszonyok – halottas énekeket énekelnek. A virrasztásra összegyűlnek a rokonok (a „faja") meg a szomszédok. Az asszony a hidegágy körül a halottas házban, a férfiak inkább a

[10] Dezső Kántor Pál kórógyi gondnok és felesége mutatta meg a „hizonás háló ponvát", amit a kurátorné már előre elkészített mindkettőjük számára. Köszönöm nekik és szomszédjukban lakó 90 éves öreg *szülének* is a sok értékes adatot és magyarázatot. További adatközlők: Weisz Tibor református lelkész Szentlászló, és felesége Fazekas Ibolya református lelkész Kórógy.

konyhában. Újabban éjfélkor mindenkinek asztalt terítenek. Pálinkát, bort isznak. Míg a halott a házban van, nem szabad főzni.

A *halottnyiző* (halottkém) engedélyezi a temetést, az asztalos rendszerint erre a célra régen eltett tölgyfából csinálja a koporsót. A koporsó készítése régebben a rokonok feladata volt.

Koporsóbatételkor a szemfedő egyik sarkából levágnak egy darabot és temetés után ezzel füstölik ki a házat, hogy a halott ne járjon haza. A halottasházban összegyűlt szemetet a koporsóba, a halott lábához teszik, ugyanezzel a gondolattal.

Nagy gonddal készítették el a pappal a búcsúlevelet, melyet a temetéskor a háznál olvastak fel.

A fejfát itt emlékfának nevezik. Akác- vagy tölgyfarönkből készítik, földbe kerülő, vastagabb részét nem faragják meg. Az emlékfa a föld felett 170–175 cm magas. Az oszlop teteje le van kerekítve. A fejfa előrenéző oldalát, melyen a felirat van, laposra faragják és két oldalon ujjnyi széles, sok esetben faragott szegőlécet szegeznek az elkarcsúsított nyakig, melyen túl már nincs felirat. Az emlékfa tetején is van szegőléc.

Az emlékfák feliratait vizsgálva magállapíthatjuk, több bibliai ihletésű szöveg is van köztük: *„Nincs elhagyva ki buban él, örömet már nem remél, Mert Tevéled vigaszt talál, ott hol nincs éj és nincs halál." (Szentlászló, Szöllőskei Illés „Emlékfája":)*

„elhervatéle
tem virágszá
lkorában
gyászos a tem
etőmejbe vagy
okzáral-azén
lányságom-jaj
dekevésidő
hamar-eltakar
ta-atemető
kismartin
lidia-élt
hónapotmeghalt
1973-X-24-
(Kórógy)

„meghálj halandó e sir felett
mert ez a sir egy jó apát fedez
ki volt a jó apa ha tudni akarod
kelemen illésnek
hívták nevét itt láthatod...
(Szentlászló)

„itt nyugszik az urban

kelemendezsőke
élt 6 évet meghalt 1973 VII. 2.

liliomnál rózsánál voltam szebb
virágszál
drágább voltam szeretteimnek
ezüstnél aranynál
de korán letépett a kegyetlen halál
„mert tudom, mert tudom, hogy az én megváltom
él és
utoljára az én porom felett megáll"
(Szentlászló)

Néhány ecsetvonást próbáltam felrakni a szlavóniai szigetmagyar-reformátusság vallási néprajzának fehér vásznára. Ezeknek a hagyományoknak a fennmaradása azért volt lehetséges, mert nyelvileg és vallásilag különböztek a környező szláv és német falvak lakosaitól, de sokat számított fennmaradásuk tekintetében belső zárkózottságuk is. Ami azt jelentette, hogy a legutóbbi időkig csak a környező, református-magyar falvakból házasodtak. Tehát szigorú felekezeti és nemzetiségi *endogámiában* éltek.

Ezeknek a körülményeknek köszönhető, hogy hitvilágúk archaizmusai, a csodásan szép női viselet, a sajátságos népnyelv és kijelentésmód, a népdalokban és a templomi éneklésben is megőrződött ősi dallamstílus élő valóság, különösen Kórógy, de Szentlászló reformátussága életében is.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy ezek a szép hagyományok, melyek az egyházi közösség irányítása alatt az istentisztelettel, a kultusz gyakorlásával voltak és vannak összefüggésben, bibliás hitük mellett segítségül voltak abban, hogy ez a nép, más nyelvű és vallású környezetében is megőrizhette hitét és magyarságát.

*

Ezt a gyűjtést a nyolcvanas évek elején végeztem. Vajon azok közül, akik akkor megszólaltak, hányan lettek áldozatai az *„etnikai tisztogatásnak"* becézett embertelen és gyalázatos gyilkosságoknak, hányan mentek el úgy, hogy többé nem is térnek vagy nem is térhetnek vissza, mert nem látják biztosnak ott a jövőt? Emléküket őrizzük hálaadással azoknak, akik életüket vesztették ártatlanul a gyűlölködés háborújában. Isten adjon – a feltámadás reménységével – békés nyugodalmat nekik. Azoknak akik végleg elhagyják szülőföldjüket és nem térnek vissza, adjon Isten boldogulást, szebb jövendőt életük új útján.

A szentlászlói templom már fedél alatt van. Hamarosan folytatódik az újjáépítés a Református Világszövetség és mások segítségével. A kórógyi templom újjáépítésére a magyar kormány 90 millió forintot ígért. Új, csinos házsorok épülnek a szentlászlói főutcán. Az épülő házak tetején ott lobog a háromszínű magyar zászló és sok helyen mellette a horvát *trikolor* is, jelezve a békés egymás mellett élés lehetőségét és szent szándékát, és azt a reménységét, hogy az új horvát állam keretei között a magyarok végre megtalálhatják magyarságuk és hitük megélésének szabad lehetőségét. Vajon akik visszajöttek és visszajönnek még ezután, felépítették-e vagy majd felépítik újra a lerombolt hajlékaikat, hitben és lélekben is megmaradva és megbékélve, hordozza tovább magyar és református sorsukat – *„ezt a kínszenvedést virágzó életet"*, visszahozzák-e magukkal megtartó, szép hagyományaikat? Itt elsősorban nem a régi szokásokra gondolok, hiszen azok felett eljárt az idő, hanem a magyar nyelvre, ízes beszédükre, református hitükre, ősi dallamaikra, zsoltáréneklésük szívet gyönyörködtető hangzására. Vajon megtöltik-e a felépülő új templom padjait, hogy lehessen újra Szentlászlón és Kórógyon, de szerte Szlavóniában – református templom *„Bástya és bátorság"*.

Ezekre a kérdésekre választ ad a jövendő, de hisszük és reménykednünk kell abban, hogy Isten áldó és segítő kegyelme a sok szenvedést átélt szlavóniai magyar reformátusság jövendőjében és életében is valósággá lesz az Isten ígérete: *„Nem átkozom meg többé a földet... és többé nem vesztem el mind az élő állatot, mint cselekedtem. ... Ennekutánna*

míg a föld lészen, vetés és aratás, hideg és meleg, nyár és tél, nap és éjszaka meg nem szünnek..." (1 Mózes 8. 21;22).

Az elűzöttek szívében, akik 6–7 évi „bujdosás" után visszatérni szándékoznak, vagy már visszatértek, bizonyára ezek az érzések és kérdések kavarognak, melyek a bibliai Gedeon szívéből törtek elő, amikor háza népének, nemzetének, minden javaiknak pusztulását látta a midiániták támadása miatt: *Kérlek uram, ha velünk van az Úr, miért ér bennünket mindez? és hol vannak minden ő csoda dolgai... Most pedig elhagyott minket az Úr, és adott a Midiániták kezébe... És monda neki az Úr: Békesség neked! ne félj nem halsz meg! És épített Gedeon oltárt az Úrnak, és nevezé azt Jehova-Salomnak (=azaz: az Úr a béke)". (Bírák: 6:13;23)*

Adatok két drávaszögi református gyülekezet történetéből *(Bellye és Hercegszőlős)*

Bellye (Bilje)

A honfoglalás korában települt helység a 16. században nem a mai helyén, hanem mintegy 3 km-rel nyugatabbra – az akkori török hadiút mellett – volt. Egyike a Sztárai által alapított 12 alsóbaranyai gyülekezetnek.[11]

A 16. századi életéről szinte semmit sem tudunk. Korai reformálódását az 1817. évi püspöki vizitáció alkalmával az akkori prédikátor azzal indokolja, hogy az első reformátorok között *„nem kevesen erről a vidékről származottak lévén kétségkívül hazájok megvilágosításáról el nem felejtkeztek..."* Sztárai a szomszédos Laskón hirdette az evangéliumot. Bizonyos, hogy az ő *„hallgatására a szomszéd vidékekről ugyan csak sereglett a sokaság Laskóra, s úgy fel buzdult az ő tanítására, hogy csakhamar el üldözvén a Pápista Papokat és Barátokat a R. Catolica Ekklézsiáról lemondának és Paróchiájokat Sztárainak adták."*

Bizonyosra vehető, hogy 1576-ban Hercegszőlősön a bellyei prédikátor is ott volt. Név szerint ismert első prédikátora *Angyalosi Demjén*, aki egy fél évszázadon át, 1644-1693 között szolgált itt. Ebben az időben a Baranyai superintendencia nevezetesebb ekklésiái közé sorolták.[12]

A századforduló táján – 1693-tól – *Vég Veresmarti Pál* először 1720-ig, majd 1736-tól 1740-ig legeltette ezt a nyájat. Közben 1720–1736 között *Isai András* volt Bellye prédikátora. 1740–1750 között *Bajafalvi István*, utána 1754-ig újra *Isai András* – két ízben 19 esztendeig – lelkészkedett itt. *Pathai István* (1754–1771) után a laskói *oskola Mester Keresztes Pápai István „aki protocollumot s matriculát szerezvén amelybe valamint az előtte való dolgokról meg tudhatott feljegyzette"*. Utána *Kovács András „lakott a Paróchiában 1 és 1/4 esztendeig. T. Bányai Sándor volt utána 3 esztendőkig."* 1808–1815-ig *Kőrösi István*, majd *Ács László* igazgatta az ekklésiát, amely ekkoriban – 1817

[11] V. ö. *Lábodi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben Bp. 1994. 18.

[12] *Dr. Miklós Dezső:* Az első rendszeres magyar református egyháztörténet (A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformátorum in Hungaria et Transylvania" c. műve 1677-ből (92.)

5-ig *Kőrösi István*, majd *Ács László* igazgatta az ekklésiát, amely ekkoriban – 1817 körül – 484 lélekből állt.

A prédikátorok folyamatossága, és az a tény, hogy általában hosszú ideig, sőt több lelkész két ízben is szolgált itt, arra enged következtetni, hogy hitben erős és anyagiakban is tehetős, összetartó, istenfélő gyülekezet volt itt.[13]

Templomai

„A XVII. században a reformátusoknak bolthajtásra épült, dicsőséges templomuk volt. Jól emlékeznek erre öreg Pebe János (98) éves és Taspasi János (96 éves). Kik is ugyanabban a templomban az akkori tiszteletes prédikátor Vég Veresmarta Pál uram által számláltattak be a szent keresztség által a Krisztus zászlaja alá."[14]

A 17. századi templomot „Princz Eugeniusnak, a Bellei Uradalom akkor birtokosának, Debella Superintendeus T. Gyimóti István méltatlan tömlöztetésseiről is emseretes Tiszttartója, az általa épített vár előtt meg nem szenvedhetvén, Herczegje engedelmével el bontatta s helyébe mást, a nép számához kisebbet építtetett T. Vég Versmarti Pál prédikátorságban 1705 Esztendőben. Mellyhez építette az Ekklésia T. Keresztes Pápai István idejében 1791 és 2-ben, téglából készült hegyes tornyot, mellyhez ragasztatott Isten dicsőségére a most is fenn álló templom, mellyet az előbbeni nádas tetejű Templom helyébe téglából, cseréppel állított fel 1809-ben minden teher és adósság hagyása nélkül."

Az 1817. évi püspöki vizitáció alkalmával a püspök elé terjesztették a prédikátor és a rektor díjlevelét is. Mivel a díjlevelek igen értékes, korabeli egyházi és gazdasági adatot tartalmaznak, szó szerint közöljük őket az alábbiakban:

„A Béllyei R. Prédikátor fizetése ez:

No. 1. Minden pár ember 14 tizen négy garast fizet mellybe bé foglaltatik mind a Dékány pénz, melly 5 forint, mind a sertés pénz, melly 6 forint, mind az Innepi portio melly 2 f. és 6 xr. mind a só pénz melly 3 forint mind a 12 font öntetlen faggyúnak az ára. A lukma fizetők a 16 esztendőn fellyül valók.

2. Minden pár ember a nagy vékával (mely 28 ittzét tészen) ád két véka búzát, melly az Ekklésia úgy mondatott vékája.
3. Minden pár ember a nagy vékával egy véka torzsos kukorittzát.
4. Két része a Lukma fizetőknek (2/3) minden pár egy Fertály (1/4 öl) fát.
5. Kaszálló rét, mellyet a Helység a két Szekér Széna helyett az új Contractus Szerént tartozik meg kaszálni fel gyűjteni és haza hordani. „Ez a rét" vagyon az Eszék felé vivő Cs. K. töltés mellett az úgy nevezett Kakótz eleje Szélibe, Szeretsén-fok előtt.
6. Hat lántz föld. Minden család után két lántz, mellyet maga tartozik a Prédikátor meg szántatni, el vettetni, fel arattatni és ki nyomtattatni. Melly szántó földeket a mint T. Keresztes Pápai István Uram fel jegyzett már az ő kegyelme idejekor (volt 1771-1803-ig) már 150 esztendők ólta minden dézsma nélkül bírták – és azolta is bírnák minden Prédikátorok. Három darabban lévén ezek a Földek, azok, valamint a kaszáló rétek és kender földek is, név

[13] A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára Püspöki vizitációk iratai A. 1. i. Báthori Gábor püspök vizitációjának jegyzőkönyvei 1817 (A továbbiakban: DREL P. V. 1817. Bellye)

[14] *Lábodi* i. m. 99.

szerint határaikkal szomszédaikkal az Uradalom mappájából és Liber Funddualisából Urad. Fő Ingenieur és Tr. Curator Ttts Felső Eöry Nagy András Úr ki írása után a túlsó lapon egyenként specificálódnak meg határozott mennyiségökkel edgyütt.

7. Len és kender föld
8. A keresztelőkori stóla – öt garas – minden koma 1 garas.
9. Halotti tanításért Lukma fizetők egy oka húst és bort fizet.
10. A nem fizető 10 garast, egy oka húst és bort fizet.
11. Esketés Helybéli legény 10 garas két font húst és két ittze bort. A leány keszkenő helyett 8 garast. Külföldi egy forintot, húst és bort tartozik fizetni.
12. Két levél adása, aki más helységbe megy házasodni egy márjást fizet.
13. Két szekér széna.

A Bellyei R. Oskola Mester fizetése:

No. 1. minden pár ember hat garast fizet, mellyben bé foglaltatik mind a sertés pénz, melly 9 forint, mind a só, melly 1 f. 90 ser, mind az Innepi portio melly 1 f. 3 x és a 7 font öntetlen fadgyúnak az ára.

2. Minden pár ember a nagy vékával 28 ittzéssel 1 véka búzát.
3. Minden pár ember egy nyoltzada torzsos kukoritzát ád „értvén a Vármegye vékájával" (1/4 posonyi mérő)
4. Harmad része a Lukma fizetőknek minden pár egy fertály fát
5. Kaszálló rét, mellybe az új Contractus szerént az egy szekér széna helyett 6 kaszás ugyan annyi gyűjtő és .. hordás ígértetett (ez a Contractus még T. Kerepsey Pápai István idejében volt ujj) A rét vagyon az Eszék felé vivő Cs. K Töltés jobb oldala felől K Kis Kakotz elejénn a leg első lejárásnál, a Prédikátoré mellett, egy felől „az Uraság árendás kaszálója, más felől a Legelő között."
6. A gyermekektől, a kik Syllabizálók 7 garas, az olvasóktól 8 garas, a Soltarosoktól 10 garas, Könyvnélkül tanulóktól 12 garas.
7. .....minden gyermek nyoltzada torsos kukoritzát fizet
8. Canucularis tsirkét minden gyermek edgyet. „Erre a punktumra a Presbyteriumnak azt a V. Can. Vizitatio által is helyben hagyott végzésit jegyezte be Prosenior Nagy Tiszt. Zenthe Pál Úr az Ekklésia protokollumába – melly szerint a ki tsirkét nem akar adni a Rectornak, tartozzon a tsirke helyett egy font hús árát adni a mint mérik a Mészárszékbe akkor.
9. Len és kender föld
10. Halott temetés a Lukma fizetőktől felényi mint a Prédikátornak a Lukmát nem fizetőktől pedig 7 xr. 1 font hús és 1 ittze bor." [15]

A tornyot 1855-ben magasabbra építették, majd 1858-ban – a nagy tűzvész után – a templom falait is megemelték egy méterrel. Ez a templom szolgálta a bellyeieket a szerb megszállásig. 1992. augusztus 20-án „ismeretlen tettesek" felgyújtották a templomot és annak minden berendezése teljesen elhamvadt. Csak a torony és a templom puszta falai állnak. Az 1878-ban épült orgona is elpusztult.

[15] DREL PV. 1817. Bellye

Úrasztali felszerelései

1885-ben: *„Az úrasztalához tartozó edények állnak 2 darab cinkannából, melyeken az egyház nevén és az 1764-iki évszámon kívül semmi felirat sem található: 2 darab aranyozott pohár, egyiken ezen felirat olvasható: A BELLEI REF EKKLÉSIÁÉ 1817.", a másikon semmi felirat nincs. Egy czin tál, melyre az úrvacsorai kenyér tétetik, egy cin tányérocska, melynek hátsó felére BELLE van karczolva, egy fedeles cin keresztelő edény, fedelén egy vésett koszorú s ebben B. E. 1702 felirattal."*

A lelkész szakszerűen felsorolta az úrasztalához tartozó textíliákat is: *„Az úrasztalára teríteni szokott egy darab pamukos vászon abrosz a két végén piros sávoly és rojttal, egy darab pamukos, kockás abrosz a két szélén rojttal Balog Istvánné Kurucz Julianna ajándéka 1881ik évről. Egy piros sávoly és rojtos selyem kendő az úrvacsorai szent kenyér betakarásához. Egy zöld selyem fehér gyöngycsipkével körülszegett kendő, melyet régebben az úrvacsorai szent kenyér, kannák és poharak teríttettek le úrvacsora osztáskor."*

A legművészibb terítő Pesten készült vörös bársonyból, s ősi bibliai jelképeket tartalmaz. A búzakalász az állandóan újjászületö életet szimbolizálja, a Biblia nyomán a meghaló és feltámadó, halála árán új életet adó Megváltót jelképezi. A szőlő a keresztyén ikonográfiában ugyancsak Krisztus-szimbólum: a Megváltóé és a keresztyén hité. A biblia szőlőábrázolása az Ígéret földjének pazar gazdagságát példázza: Az *„úrasztali terítő szélein arany rojtokkal és körül arany paszománttal, négy sarkán egy-egy arany bojttal, a közepén arany búza kalászokból és arany szőlőgerezdekből és levelekből font koszorú, benne 1871 évszámmal. Került 220 forintba, melynek egy részét, 87 forintot az egyház buzgóbb nő tagjai ajándékozták....Végre egy piros és fehér kockás asztalterítő, mellyel naponként leterítve van az úrasztala Csicska Sándorné Ferencz Judit ajándéka 1879ik évről."*[16]

A szerb megszállás alatt hatósági segédlettel kifosztották a parókiát és minden úrasztali felszerelését elrabolták a parókia berendezésével együtt. A könyveket és az iratokat szétszórták és megégették. A parókián egyedül a régi *„ekklésia vékája"* maradt meg.

Iratanyag

A régi iratokról ez áll az 1817. évi vizitációs jegyzőkönyvben: „Az Ekklésia leveleit és írásait a mi illeti Egy Protocolluma és egy Matriculája van az Ekklésiának. Mind a kettőt T. Keresztes Pápai István vezette és kezdette. Az előtti időkről Matriculája nints, noha a Hertzegszőlősi Sinat 23.dik Artikulusa leg alább a szülőkre nézve, elég világosan meg hagyta volna. *Volt ugyan csak egy könyve, melybe a fent emlegetett Angyalossi Uram az énekeket mellyeket a Templomba énekelgetett tzifra betűkkel le írta. Mi volt még benne, azonkívül, amit Debretzenbül, a hová ez a könyv vándorlott. az minap írásba vettük és az ólta tartunk,* minthogy már én tsak hült helyét találtam, nem tudhatom."

Az említett *Czifra betűkkel* írt énekeskönyv most is megtalálható a Debreceni Nagykönyvtárban *Bellyei Graduál* néven. Az 1885. évi generalis vizitáció alkalmával a követ-

[16] DREL PV. 1885. Bellye.

kezőt jegyezték fel róla: *„Különösen gyönyörködtető a könyv a kiváló szép czifrázott initiálék miatt, melyekben bajuszos emberfők, napóra, vizileány, sas, oroszlán, sárkány, kecskebak, rózsa, tulipán, szegfű és más virágok rajzolván különféle színeken, miknek kipingálása roppant időt vehetett igénybe – találtatván benne 62 színes, 113 feketén czifrázott és a legnagyobb részben egészbe kidolgozott initiálé, nem számítván a több mint háromszázra menő apróbbakat, melyek részint feketék, részint zöldek."*[17]

A 19. század elején 484 lelket számláló gyülekezet 1850-re 613 főre szaporodott. 1886-ban mint az *Alsóbaranya-Bácsi Egyházmegye* anyaegyháza *Vinczy Gyula* lelkipásztor vezetésével 526 lelket számlált és a dárdai fiókegyházban 10 lélek élt. Iskolájában 53 gyermek tanult *Ecsedi József* tanító és *Demjén Kálmán* orgonista és segédtanító keze alatt. A gondnoki tisztséget *Samu István* látta el.

1913-ban az egyházmegye neve megváltozott: *Alsóbaranya-bács-szlavóniai*-nak nevezték. Bellye lélekszáma eléggé megcsappant: mindössze *390 lélek* volt, *Kemenczki Gyula* lelkész és *Csépán János* tanító irányítása alatt. Szórványai voltak: Dárda 60, Jenőfalva 1 és Kisdárda 6 lélekkel.

A trianoni diktátum Baranyának ezt a részét a Jugoszláv királysághoz csatolta. Új egyházi szervezet alakult: *Jugoszláv Királysági Református Keresztyén Egyház* Bellye a *Baranyai Alesperesség* elnevezésű traktusba kapott beosztást, mint mind a tíz, a baranyai háromszögben lévő református eklézsia. 1931-ben *ifj. Narancsik Zoltán* lelkipásztor itteni szolgálata idején a háború előttihez képest a gyülekezet lélekszáma 457-re szaporodott.

1940-re új beosztásba került a gyülekezet, az úgynevezett *Nyugati Egyházmegye* része lett. Lelkésze ugyancsak *Narancsik Zoltán* volt, de a lélekszáma – ismeretlen okból csaknem 50%-kal csökkent: mindössze 276 fő volt. 1941-ben a Délvidék visszacsatolása után a zsinat által készített névtár az előző évi adatokat vette át.[18]

1945-ben újra visszakerült ez a terület a jugoszláv fennhatóság alá. Az 1971. évi kimutatás szerint 205 főre apadt a gyülekezet létszáma és a Baranyai Egyházmegye kebelébe sorolták a többi 9 drávaszögi gyülekezettel együtt. Jelenlegi lelkipásztora, *Csáti Szabó Lajos*, illetve a felesége 1988-ban vette át a gyülekezet gondozását 175 lélekkel *Narancsik Pál* előző lelkipásztortól. Az 1991-ben bekövetkezett szerb megszállás azonban megakadályozta itt az intenzív lelkipásztori szolgálatot. Egyrészt azért, mert sokan elmenekültek, különösen a fiatalok közül. Ugyanis ha otthon maradnak, besorozzák és elviszik őket a horvátok és a magyarok ellen harcolni. Az idősebbek közül azonban többen otthon maradtak. Eleinte a Laskón lakó lelkész időnként átjárt a 15-20 léleknek házaknál, titokban istentiszteletet tartani, de később ez is veszélyessé vált, mert a szerb hatóság tudomást szerzett ezekről az összejövetelekről és zaklatta a lelkészt és az istentisztelet résztvevőit is. Gyakorlatilag a szerb megszállás ideje alatt – mintegy 5 évig – a lel-

[17] DREL PV. 1885. Bellye. A Debreceni Protestáns Lap 1882. évi számában Kálmán Farkas írt ismertetést a kódexről. Dr. Fekete Csaba, a Debreceni Nagykönyvtár főosztályvezetője szerint Kálmán Farkas megállapításai nem mind helyénvalók. Bizonytalan ugyanis, hogy egyedül Angyalosi Demjén írta volna a graduálét.

[18] A statisztikai adatokat az alábbi forrásokból vettem: 1886: A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Névtára (szerk.: Tóth Sámuel Bp. 1887. 1913: Szintén a fenti címen (szerk.: id. Hegedüs János 1913–15 évekre). 1931: A Jugoszláv Királysági Református Keresztyén Egyház Jegyzőkönyve 1931. Novivrbas. 1940: szintén a fenti címen (1941, Szabadka). 1941: Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Névtára 1941, Bp. (Szerk.: Kiss Gyula).

kész csak temetési szolgálatra mehetett a gyülekezetbe, de akkor is csak különböző engedélyek beszerzése után.

1997-ben a Drávaszöget visszacsatolták Horvátországhoz. A szerbek kivonulása után megkezdődhetett a kiégett templom és a kirabolt parókia kitakarítása. Holland és amerikai református testvérek segítségével a parókia egyik szobáját gyülekezeti teremnek rendezték be. Itt folyik rendszeresen az istentisztelet, melyen 7-10 fő szokott részt venni.

A szerb megszállás előtt 175 lelket tartottak számon a gyülekezetben. Ma – 1998 őszén – 45–50 lélek lehet már itthon. Sokan végleg elmentek, sokan még korainak tartják a visszatérést, félnek az újabb háborútól, sokaknak a házában még mindig idegenek – a megszállás idején beköltöztetett szerbek – laknak.

A községnek 1981-ben 3692 lakosa volt. 1481 horvát, 624 szerb, 490 magyar, 872 jugoszláv, 225 egyéb. Ezek között a most már szülőfalujába, lakóhelyére visszatért 50-60 magyar református lélek és a még menekülésben lévő ugyanannyi lélekben félelem, nyugtalanság, tanácstalanság tornyosul mostanában. Mi vár még a természetes úton is fogyatkozó magyarságra? Akiket szétszór a háború, visszatérnek? Akik itthon vannak és még visszajönnek, vállalják-e megépíteni, összegyűjteni a széthullott gyülekezetet, megépíteni a lerombolt templomot? Meríthetnek, meríthetnek-e életerőt az ősök példájából, a múltból, mint ahogy ez a nép már annyiszor tette? Isten biztató szava hangzik hívogatásul a szétszóródott, megsanyargatott, félelmes szívű emberek, a drávaszögi, szlavóniai magyar református maradék – mint *„tűzből kikapott üszög"* – felé: *„Ne félj, ne rettegj, mert veled lesz az Úr, a te Istened mindenben, amiben jársz."* (Józsué 1,9.) *„És feltámad az igazságnak napja és gyógyulás lesz az Ő szárnyai alatt."* (Malakiás 4,2).

Hercegszőlős (Knezsevi Vinogradi)

Az egyik legrégebbi baranyai reformált eklézsia. „1530 előtt Baranyában a köznépnek hirdettetett az evangélium" – írta Szekér Pál prédikátor 1817-ben. Szerinte „egy volt ezen a vidéken a reformatio kezdetében a nevezetesebb ekklézsiák közül mindjárt, a reformata reformatio kiütése után kezdődhetett és kezdődött is."[19]

Bizonyos, hogy 1544 elején reformált hitben tanító prédikátora volt a gyülekezetnek, *Kákonyi Péter*, akinek irodalmi munkássága is fenntartotta nevét. Ő volt az, aki *„neves Szöllősben...veszteg ültében...csütörtökön a farsang végiben"* megírta – többek között – *„Az Asverus királyról és az istenfélő Hesther királyné asszonyról való históriát"*. Egy széphistóriát is *„az nagy erős Sámsonról"*.

1566-tól *Veresmarti Illés* volt a hercegszőlősi prédikátor 1589-ben bekövetkezett haláláig. Ebben az időben az alsóbaranyai egyházmegye esperese, 1572-től a baranyai egyházkerület püspökeként is szolgált. *(Elias Veresmarti Past. Eccl. Hertzeg-Szolosiensis, et Superint. Anno 1566.)* Fontos szerepe volt az 1574-ben lezajlott második *nagyharsányi* hitvitában, amely egyik legérdekesebbje a református és unitárius hitvitáknak. Református részről *Veresmarti* püspökön kívül még több szereplője is volt. Az unitáriusok közül *Alvinczi György* helybeli és *Tolnai Ambrus Lukács* laskói prédikátor együtt ostromolták a

[19] Sztárait már laskói fellépésétől református reformátornak tartja, holott a helvét irányzat csak a hercegszőlősi zsinat után szilárdult meg ezen a vidéken. DREL Püspöki Vizitáció 1817, Hercegszőlős. V. ö. *Lábodi* i. m.

Veresmarti püspök, *Mányoki Péter, Siklósi Miklós* által védett szentháromság-tant és Krisztus istenségét. A vita vége az lett, hogy *„hazugnak és hamisnak"* nyilvánították Alvicziék elveit. Ezért a budai pasa, a vitatkozás elnöke Alvinczit halálra ítélte és felakasztatta. A következő, 1575-ben a Budán tartott ilyen tárgyú vitatkozáson a pasa Veresmartit nyilvánította legyőzöttnek és halálbüntetésre méltónak. Őt azonban a híveitől összegyűjtött váltságdíj a halálos ítélettől megszabadította, de fogságot szenvedett. [20]

Veresmarti utóda a hercegszőlősi papságban Laskói Lőrinc lett. Baranyai származású, feltételezhetően laskói születésű volt. A tolnai iskolában tanult. Külföldön nem járt egyetemre. Már 1574-ben is valamelyik baranyai eklézsiában lelkészkedett, mert jelen volt a hercegszőlősi zsinaton. 1608-tól Alsóbaranya püspöke lett (Laurentius Laskovius Eccl. Herczeg-Szolos et Superint. An 1608.)[21]

„Hogy egy volt ez a hercegszöllősi ekklésia a reformata reformatio elein ezen a vidékenn a legnevezetesebb és legfényesebb ekklésiák közzül, tanúbizonyságai annak egyik ez: hogy itt 1576-os az Alsó és felső-baranyai Rfta (reformata) ekklésiáknak zsinatja tartatott, a mellyben is jelen vóltak 40 prédikátorok, és itt írattak az úgynevezett Herczeg Szöllősi Kánonok; másik ez: hogy ez az ekklésia a baranyai superintendensek lakhelye vólt; a minthogy Baranya úgy mint a mellyből ment ki a reformatio világa a duna mellyéki ekklésiákra is, a maga praerogativájának tartotta és lenni azt hogy az ő nevéről neveztetett püspöki megyének superintendense Baranyában, nevezetessen Hertzeg Szöllősönn lakjon, melly ekklésia 1604ig többnyire a baranyai superintendensek lakhelye is ólt, de régi hírében fogyatkozott immár."

A 16. században, de még a 17. század elején is virágzó mezővárosként emlegetik a források. Bár a 16. század végén – *Illyes superintendens halála után*" – a tatárok elpusztították Hercegszőlőst és környékét. A pusztulás után azonban a szétszéledt nép *„visszaszállingózván fészkét újból építeni kezdte"*.[22]

A 17. század végén, amikor a török félhold leáldozóban volt a felszabadító háborúk következtében, „nagy és sok viszontagságot szenvedett az Ecclesia a töröknek itt Baranyában végbevitt rettenetes pusztítása és rablása miatt".[23]

Mindezek ellenére a század végén Oppidumként (mezőváros) emlegetik a források.[24]

A 18. század elején is élt a gyülekezet, mert lelkipásztora volt 1728-ban is, valószínűleg az a *Csuzai Sámuel*, akit Szőllősi prédikátornak írtak össze az alsóbaranyai traktusban.[25]

[20] *Zsilinszky Mihály:* A magyarhoni protestáns egyház története Bp. 1907. 120., *Zoványi Jenő:* Egyháztörténeti lexikon. Javított kiadás Szerk.: Ladányi Sándor Bp. 1977. 428. Zoványi Tolnai Lukácsot siklósi prédikátornak mondja.

[21] *Lampe Friederich Adolf:* Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum. 1728. (Debreceni Ember Pál munkájának kiadása.), *Kathona Géza:* Fejezetek a török hódoltási reformáció történetéből Bp. 1974. 40.

[22] *Földváry László:* Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez Bp. 1898. I–II. I. 168.

[23] K. D. Hercegszőllős a Zsinat-temploma. In: Református Élet Horvátországi reformátusok egyházi lapja I. évf. 1. sz. 1999. máj. 16.

[24] V. ö. *Lampe* i. m. 676.

[25] Magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. In: Egyháztörténet (Szerk.: Esze Tamás) Bp. I. évf. 1958. 1. füzet 42., továbbá *Földvári* i. m. II. 12.

Az eklézsia tehát – ha sok viszontagság között is – a 18. század első éveiben is élt. A pestis 1709-ben megtizedelte a népet. 1722-ben mennykő csapott a templomba és csak 1732 épült fel újra. 1754-ben *Bekes János* volt a prédikátora, aki már 1748-ban is itt szolgált, mert egy négy iccés cinkanna ezt a felírást viseli: *„Bekes János predikatárságában, Pápa István költségével Tsináltatott a Hertzeg Szöllösi R. Sz. Ekklesia számára 1748."*[26]

Templomai

„A H. Szőlősi mostani templomról így lehet gondolkodni, hogy az több Duna-mentében lévő sok puszta és meg ma is ususban lévő egy materiáju, egy formáju templomokkal együtt építtetett a 4 dik Száz-ban Constantzinus imperator idejében, a ki a görögöknek a Duna mentében Constantinapolyból majd Pestig sok templomokat építtetett."

A csuzai tudós prédikátor 1833-ban tett feljegyzése tehát igen réginek ítélte meg a templom eredetét. Talán nem is lehetetlen, hogy a szőlősi dombon már a római korban is állhatott bizonyos erődítmény vagy templom. [27]

1576-ban, a zsinat idején már bizonyosan állott itt valamilyen templom, és hogy a környéken nem a legkisebb lehetett, azt az is bizonyítja, hogy ezt a templomot választották a zsinat helyéül. Ez a templom *„mely régi épületű ugyan, de szép munka volt..."* a 17. század végén a török által leromboltatott. A török kivonulása után némileg helyreállították ugyan, de 1722-ben „mennykő-csapás" következtében teljesen leégett. 1732 után *„építtetett meg valamennyire a templom náddal padlásolva, s ugyan azzal meg kötve mint valamely közönséges ház"*. – Értesülünk az 1817. évi püspöki látogatás jegyzőkönyvéből. Ugyancsak ebből az iratból – az akkori prédikátor feljegyzése alapján – ismerhetjük meg részletesen a templom és az eklézsia akkori állapotát:

„A templom, de csak a fala (mert minden egyéb részei mind kivül, mind belöll az én prédikátorságom alatt készültek) mikor készült, arról senki semmit nem tud. Mikor én idejöttem, tudniillik 1803ba, akkor illyen állapotban találtam a templomot; úgy mint: a külső formája e vala. A fedezetje vala annyira elkorhatt, s elavult nád, hogy az eső és hóviz sok helyekenn bécsorgott rajta az ember nyakába. A fala előtt hátul úgyszintén a fara is körül vólt kőlábakkal, de a mellyeknek alja már egészenn kikopván, csak úgy függöttek a falonn, a mellyek is, minthogy inkább erötelenítésre, mintsem támaszul szolgáltak, légyen a falaknak a renovátiókor elvágattattak a falaktól. Mind a fal, mind a kőlábak, a mint összerakattak, azon módon vakolatlanok, simítatlanok, meszeletlenek voltak. A hátulsó falánn, minthogy azok csak egy sor téglával vóltak bérakva, két nagy kapu és egy nagy ajtó helyek szemléltettek, a melyek is mire valók lehettek valaha, rólla senki semmit nem tudott mondani. Ablakok helyett vóltak, de ezek is csak az utca felöll való falán, egynehány fél suknyi szélességű hosszan lenyuló puszta üvegezés nélkül való lyukak. Ajtaja (valamint most is ugyan) csak egy, de amaz (nem úgy, mint a mostani), csak egy felé nyíló igen szoros vala, talán a régi szent együgyüség a mennyország szoros kapuját példázta ezzel. Mindenütt köröskörül csak a pusztulásnak jelei mutogatták magokat a

[26] *Lábodi* i. m. 49.
[27] Csuzai Református Egyház I. sz. anyakönyve 1833.

falonn. A belső formája pedig e vala: Már itt bé volt ugyan a fal köröskörül vakolva, simítva és meszelve, de a mint a szennyességet mutatta, azolta a mint legelőször kimeszeltetett, talán soha sem volt kifejérítve. A kathedra vala egy téglákból öszve hányt vetett mosdatlan munkájú, formátlan iszonyú test, az is nem azon a hellyenn, a hol most áll a kathedra, hanem szintén a templom farában, mivel a nép csak a fele részébe járt a templomnak. Az úrasztala vala vas szegekkel összve szegezett gyalulatlan fenyő. Deszkából, ingó-bingó lábú, mely tarka rongyos viasszos vászonnal volt bévonva, a székek gyalulatlan, többnyire tölgyfa deszkákból voltak, a mellyeknek hátuljok vólt is, nem is, a melyeket is, valamint szintén az úrasztalát is, a mint mondták az emberek, csak magok csinálták. Vóltak pedig ezek a székek a templomnak csak felső részében, tudniillik a fara felőll, a más fele t.i. a torony felőll való része pedig puszta vala. A farában volt egy rongyos kis fa kar. A padlása vala kicifrázott deszka, de csak félig, addig t.t. a meddig a székek nyúltak a más fele, a torony felől való része pedig padlásolatlan, deszkázatlan vólt. A feneke vagy földje ollyann vólt, mintha az utcába járt volna az ember t.i. csak nem bokáig érő por s homok. Egyszóval mind kívül, mind belőll neki hagyatott épület vólt, csibék és baglyok lakóhelyem vagy a mint egy ellenkező úr fülem hallatára csúfságból nevezte: farkas ordító, ezt mondván nékem mindjárt ide lett jövetelem után: Nó Tiszt. Úr! ezt a farkas ordítót megépíttette ezekkel a vad emberekkel. Nem sokára idejövetelem után, úgy mint 1805ben hozzá is kezdettünk ezen dülő és pusztuló félben lévő templom építéséhez. E végre Sepsérőll, szomszéd ekklésiából az ott templomot építő eszéki várbeli királyi kőműves mestert, hogy majd vélle alkut tészünk, által hozattunk tüzetesen megnézettettem s vizsgáltattam vélle a falait a templomnak, s minekutánna jól megvizsgálta vólna, azt kérdém tölle: Ugyan hány esztendősnek gondolja ezt a falat, azt felelte: lehet mintegy 700 esztendős. Az hátulsó falánn láttatott feljebb említett két nagy kapu és egy nagy ajtó helyekből pedig azt hozta kis, hogy valaha itt nagy felháznak, épületnek kellett lenni, és hogy az utca ott ment volna el, a hol most a templom háta megett kertek vagynak. Megujjitván, vagy is inkább csak nem egészenn ujjonnan épitvén mi ezen mostan leirt templomot, láthatni, micsoda ékes és dicső az ő mostani formája, állapotja az elébbeniekhez képest, úgy hogy el lehet ennek külső dicsösségéről igazán mondani mondani: Nagyobb e háznak második dicsössége, mint volt az első. A cintériumot pedig ragasztották a templomhoz 1813k esztendőbenn, A torony csonka lévén felépíttetett 1793 és 94. esztendőkben. Mind a templom, mind a torony téglákból vagynak építve. Minekelőtte a templom építéséhez hozzá kezdettünk volna, az előtt való esztendőbenn u.m. 1804ben a felséges királyi herceg Albert a mi igaz kegyelmes földes urunk ide lejövén ezen uradalmának megtekintésére, a jó alkalmatosságot üstökön kapván egy instantiát készittetett, melyet benyújtván a kegyelmes kezekbe, az által nyert az ekklézsia azon jóltevő kezektől segedelmül a templomépítésre 20 000 téglát és e mellett 200 forintot. A toronyról 1812. mártius 26-án az irtoztató módonn dühösködő szél a bádog gombot levetette, és azolta úgy áll, valamint szintén azelőtt egy-két nappal a catholicus atyafiak tornyáról is a keresztet, a melly hasonlóképpen azolta úgy áll."[28]

A ma is álló kőkerítést és díszes kaput 1856-ben készítették. A templom a 2. világháború idején több belövést kapott. A torony és a tetőszerkezet rongálódásait a háború után helyrehozták.

A mostani háborúban nem érte találat a templomot, de az idő vasfoga nagyon megrongálta az épületet. Vajon az alig 80 főre zsugorodott gyülekezet képes lesz-e újra helyreállítani a zsinat templomát? Bizonyára igen, ha az egész magyar reformátusság össze-

[28] DREL P. V. Bathory 1817. Hercegszöllős.

fog Isten segítségét kérve, áldozatos szeretettel megépíteni a Duna-melléki reformáció, de egész egyházunk egyik drávaszögi bölcsőhelyét.

1817 körül mintegy 615 lelket számlált a gyülekezet. A 19. század vége felé, 1886-ban mint az *„Alsóbaranya-Bácskai Egyházmegyé"*-be kebelezett anyaegyház *Molnár Hugó* lelkipásztor gondozása alatt 610 lelket számlált. Szórványként tartozott hozzá Albert főhercegi puszta 200 lélekkel. A szülöttek száma 21, már ebben az évben is alatta maradt a meghaltak számának (22), ami jelzi és egyben magyarázza is a század eleje óta bekövetkezett lassú apadást, ami az anyagyülekezetben tapasztalható.

Bileszegi István tanító 84 tanköteles gyermeket oktat. A községben ekkor már a reformátusság kisebbségben volt, mert 700 római katolikus, 800 görög keleti és 30 Mózeshitű lélek is lakott a faluban.

1913-ban a 2805 lelkes, vegyes lakosságú községben már csak 543 református lélek volt, a szórványban, Albertfalván pedig mindössze 14. Lelkésze: *Kulcsár Sándor,* tanítója: *Zsilis Dániel.*

Az első világháború után Hercegszőlős is a Jugoszláv Királysági Református Egyház Nyugati Egyházmegyéjének kebelébe került. 1938-ban 364 lelket tartottak nyilván. Társegyházként ebben az időben hozzátartozott *Kő* 157, és *Karancs* 347 lélekkel. A szórványokban 83 lélek. Lelkipásztora: *Faragó Ferenc.* Két év múlva, 1940-ben az előbbiek helyett *Sepse* lett a társegyháza 430 lélekkel. Az anyaegyház lélekszáma nem sokat változott, 376-ra szaporodott.

Az 1971. évi adatok szerint már csak 123 lelket tartottak számon a gyülekezetben.[29]

A vegyes lakosságú községben 1981-ben 2901 fő lakott. Ezek között horvát 925, szerb 931, magyar 472, 437 jugoszláv és 136 egyéb. Az összlakosság 1991-re 27 százalékkal, 2121 főre apadt. Ilyen arányban fogyott a reformátusság is. A magyar nemzetiségűek közül az utóbbi háborús években mintegy 240 fő menekült más horvátországi területre, vagy Magyarországra. A szerb megszállás alatt a reformátusok száma 40-45 főre olvadt. Mostanában már sokan visszaköltöztek. Így jelenleg a gyülekezet lélekszáma 80-100 között lehet. Vasárnaponként a templomban az istentiszteleten 20-25-en jelennek meg. Helyben lakó lelkipásztora nincs. A szolgálatokat *Varga György* csuzai lelkész végzi. Ez a kicsiny gyülekezet – az 1996. évi esperesi jelentés szerint – a háború és megszállás legnehezebb idejében is ragaszkodott az istentiszteletek megtartásához. A nagyméretű és hajdan csaknem 1000 lelket számláló – mára parányira zsugorodott – gyülekezet nagy gondja a templom helyreállítása. 1998 őszén – amikor ott jártunk – presbiterek szorgoskodtak a templom körül, hogy a betört ablakokat kijavítsák. A romlást nem közvetlenül a háború okozta, hanem a gyülekezet erőtlensége, a háború és a megszállás okozta félelem és bizonytalanság, a gazdasági helyzet teljes leromlása. Igaz 1985-ben történt kísérlet a templom külső és belső tatarozására, de ez meghiúsult a hazai egyház segítségnyújtásának elmaradása miatt.[30]

A hercegszőlősi kis gyülekezet a megszállás nyomasztó és félelmetes, bénító hatása alól felszabadulva lelkesen készül temploma renoválására. A mintegy 5-6 millió forint anyagi fedezet előteremtéséhez ugyan kevés saját forrás áll rendelkezésre. Mintegy 10

[29] 1886: Egyetemes Névtár i. m.; 1913: u.a.; 1938: A jugoszláv Királysági Keresztyén Egyház Évkönyve 1938. Novivrbász, 1939.; 1940: Évkönyv i. m.; 1971: Református Évkönyv 1973, Újvidék.

[30] P.V.: Hercegszőlős református létének jelképe. In: Presbiter VI. évf. 6. sz. 1998. nov.–dec. 7.

hektár egyházi föld jövedelmére, a két egyházi pince bérbeadásából származó jövedelem mellett a menekülés és háború miatt elszegényedett gyülekezeti tagok áldozathozatalára számíthatnak. Természetesen ezeken túl a Dunamelléki anyaegyházkerület, a hazai református tusság hathatós segítsége nélkül elképzelhetetlen – a kis gyülekezet erőfeletti áldozathozatala mellett is – a terv megvalósítása.

„A „zsinat templomának" felújítási munkálataihoz szükséges anyagiak a részletes költségvetési tervezet szerint mintegy 5 millió forintra tehetők. Gyülekezetünk elsősorban saját erejéből kívánná a felújításhoz szükséges fedezetet előteremteni, ehhez azonban a kis létszám és a gazdasági nehézségek miatt jelenleg nincs tehetségük. Bajainkat tetőzi a hazatelepülők életkezdéséhez szükséges körülmények megteremtésének gondja is.

A gyülekezet lelkipásztora és gondnoka, a presbitériummal és a gyülekezet tagjaival együtt Istennek adunk hálát, hogy történelmi nevezetes templomunkat a mögöttünk lévő évszázadok alatt megóvta a végső pusztulástól, a szétszóródott nyájat pedig napjainkig egybegyűjti és erősíti. Az Istenbe vetett hit és a megtartó reménységbe vetett bizakodás jeleként kicsiny gyülekezetünk újra megmozdul, és ereje feletti munkára készen ismét azt tervezi, hogy az Istennek templomát sebeiből meggyógyítja."

Legyen minden drávaszögi és anyaországi magyar református imádsága és szent látomása az, amit Dárius királynak jelentette a szolgái Ezsdrás próféta könyve szerint: *„Elmentünk Júda tartományába, a nagy Istennek házába, és az építtetik nagy kövekből és fa rakattatik a falakra és a munka szorgalmatosan folyik és jó szerencsés lészen az ő kezök által."* (Ezsdrás 5,8.)

Halljuk meg Nehémiás prófétának a jeruzsálemi templom megépítésére vonatkozó hívó, buzdító parancsát a hercegszőlősi *zsinat templomára* vonatkoztatva: *„Jertek építsük meg Jeruzsálem kőfalát és ne legyünk többé gyalázatul...Keljünk fel és építsük meg!...És megerősíték kezeiket a jóra."*

Isten Szentlelke erősítse meg a mi szívünket s kezeinket is a jóra!

Jelentés a horvátországi magyar református egyház gyülekezeteiben végzett gyűjteményi összeírásról

Az *Országos Református Gyűjteményi Tanács* elnökétől, *dr. Tenke Sándortól* nyert megbízatás alapján a *Református Theológia Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója* az elmúlt év szeptemberében és októberében kezdte meg a drávaszögi és a szlavóniai református gyülekezeteiben az úgynevezett gyűjteményi összeírást. Ez az összeírás kiterjedt egyházközségek ingó és ingatlan vagyontárgyaira. Fényképfelvételeket készítettünk a templomokról, parókiákról, iskolákról, minden egyházi épületről. Szakszerű leírás és szakszerű fénykép készült az úrasztali felszerelésekről. Megvizsgáltuk a könyv- és az irattár állapotát. Erre az összeírásra azért volt szükség, mert az 1991-ben kirobbant etnikai háború és az azt követő – csaknem öt évig tartó szerb megszállás – nagyon sok kárt tett és sok gyülekezetben pótolhatatlan veszteségeket okozott, a templomokban, parókiákban, könyv- és irattárak anyagaiban, úrasztali felszerelésekben. Az

összeírásnak tehát elsődleges célja volt most megismerni a károkat és a veszteségek mértékét, megállapítani, hogy mi maradt meg az ezen a tájon végigvonuló nagy „vihar" pusztítása után. Az összeírást az Egyházi Néprajzi Szekció következő munkatársai végezték: *dr. Molnár Ambrus* ny. ref. esperes, vitéz *Küllős Imre* segédlelkész, *dr. P. Szalay Emőke* muzeológus, *dr. Csiszár Sarolta* múzeumigazgató, *dr. Nagy Varga Vera* muzeológus, és *Nagy Anna* egyetemi hallgató. Minden munkatárs szakterületéről külön jelentést készített. Az alábbiakból az egyházközségek jelenlegi helyzetéről, az épületek, a könyvtár és a levéltár állapotáról nyerhetünk rövid tájékoztatást.

Bellye

1886-ban 562, 1915-ben már 309 lelkes gyülekezet, 1971-ben 205 reformátust tartottak nyilván. A mintegy 3000 lakosú nagyközségben most már csupán 50 református van. Azok közül is sokan még mindig menekülésben vannak. A templomot aknatalálat érte, azután 1992-ben felgyújtották és teljesen kiégett. Templom és torony fedél nélkül van, belsejében fák nőttek és gaz verte fel. A régi szép parókiát teljesen kifosztották. A templom nem a háború, hanem az emberi gonoszság áldozata lett, mert ez a szerb okkupáció megszégyeníti a középkori inkvizíciót is, hisz nem csak embereket, de templomokat is éget. A szerb megszállás alatt még a faluba sem engedték be az itt szolgáló *Csáti Szabó Lajos* lelkészt.

A parókián lévő iratokból, könyvekből, berendezésből semmi sem maradt. Az egyik üres szobában a régi *„ekklesia vékája"* árválkodik.

Csuza

1886-ban 877, 1915-ben 785, 1971-ben 294 lelket számláló gyülekezet. Jelenleg 220–250 református lelket tartanak számon. Temploma a reformáció kori alapokon, 1869-ben épült, 632 ülőhely van benne, hamarosan külső és belső tatarozásra szorul, de használható állapotban van. Parókiája a régi gazdagságot és jólétet idézi. Úrasztali felszerelései megvannak. Irattárát a háború alatt megdézsmálták. A gyülekezet nagyobb része otthon vészelte át a szerb megszállást, de sokan csak mostanában tértek és térnek vissza. Itt van eltemetve Csuza híres református lelkésze, Kossuth papja: *Ács Gedeon*. A gyülekezet irattárában található egy 1862-ben kezdődött presbiteri jegyzőkönyv *Ács Gedeon* bejegyzéseivel. Lelkésze: *Varga György*. Az irattár és könyvtár rendbetételén *Dekán Zsuzsanna* tanárnő munkálkodik, aki *Ács Gedeon* csuzai feljegyzéseiből tanulmányt készít.

Hercegszőlős

1886-ban 610, 1915-ben 543, 1971-ben 125 lelkes gyülekezet volt. Drávaszög egyik legrégebbi temploma áll itt. Tornyának alapjait állítólag a rómaiak rakták le Krisztus után 300 körül. Mai formáját a 19. század elején nyerte el, de bizonyos, hogy a 16. században

tágas temploma volt, mert itt tartották 1576-ban az úgynevezett hercegszőlősi zsinatot *Veresmarti Illés* itteni prédikátor és alsóbaranyai püspök elnökletével. Ma már csak 80–100 református lélek van itt. A hajdani zsinatoknak helyet adó templom vakolata kívül-belül málladozik, ablakai kitöredezve, siralmas állapotban van, de istentiszteletre éppen használható. Régi anyakönyve – 1757-ből és jegyzőkönyvei megvannak. A gyülekezet előtt álló erő feletti feladat az impozáns, de nagyon lerongyolódott ősi templom külső és belső felújítása. A mostani háború miatt is parányira zsugorodott és egyre fogyatkozó gyülekezetnek ez a terve csak az anyaországi egyházak hathatós segítségével valósulhat meg.

Haraszti

1886-ban 705, 1915-ben 576, 1971-ben 279 főből álló református gyülekezet volt itt. A honfoglalástól kezdve itt élő magyarok a 16. század elejétől lutheránusok, illetve kálvinisták. Mostani templomát, amely 1793–1795 között épült, aknatalálat érte. A megrongálódott tetőszerkezetet már ideiglenesen helyrehozták. A torony süvege is találatot kapott, majd egy szélvihar ledöntötte. A torony falában egy fel nem robbant akna is idézi a háború félelmeit. A parókia lakható állapotban lenne, de lelkész nem lakik itt, az egyházi szolgálatokat *Andel Károly* rétfalusi lelkipásztor látja el. A könyvtár és az irattára igen hiányos, mert a megszállás alatt itt is fosztogatók garázdálkodtak. Legrégibb anyakönyve 1789-ből megvan. Ebben az ősi magyar gyülekezetben – a lelkipásztor szerint – nagyméretű asszimilálódás folyik. Segíti ezt meggyőződésem szerint az is, hogy egyházvezetője által alkalmazott boszniai horvát származású, állítólag református segédlelkész horvát nyelvű istentiszteleteket tart, főleg az ifjúságnak, akik közül sokan már – szerinte – nem beszélik a magyar nyelvet. A parókia szobáiban van elhelyezve a *Gyurkovics Hunor* eszéki festőművész kezdeményezésére létrejött néprajzi gyűjtemény. Megfelelő és szakszerű gondozás hiányában azonban ez a gyűjtemény pusztulásnak van kitéve. Hasonlóan pusztulófélben vannak a mostani elődjének az 1768-ban épített templom mennyezetének festett kazettái, melyek másodlagos funkcióban az úgynevezett *„legénykarzat"* alatti mennyezetet alkotják. Sürgős és szakszerű beavatkozás menthetné és őrizhetné meg az ősi magyar falu népi kultúrájának drága kincsét.

Karancs

1886-ban 692, 1915-ben 530, 1971-ben 325 lelket számláló gyülekezet volt. Jelenleg *Hajék János* gondozása alatt 154 lelket tartanak számon. Temploma 1811 és 1821 között épült, úgy, hogy a régi kis paticsfalú templom köré és fölé építették fel az újat. Ez a gyülekezet háborús kárt nem szenvedett. Temploma, parókiája kisebb javításra vár. Klenódiumai, terítői megvannak. Az egyház régebbi iratait beadták az eszéki archívumba. Presbiteri jegyzőkönyvek, gondnoki számadások a 18., 19., és a 20. századból megvannak. Itt találtuk meg a szomszédos sepsei gyülekezet legrégibb – 1765-ben kezdődő anyakönyvét. Ittléte azzal magyarázható, hogy évtizedekkel ezelőtt – rövid ideig Sepse társegyhá-

zaként a karancsi gyülekezethez tartozott. 1861-ben *Mooser Lajos* salzburgi mestertől orgonát vásároltak, amely viszonylag jó állapotban, ma is használható.

Kő

1886-ban 359, 1915-ben 261, 1971-ben 98 lélekből állott itt a gyülekezet. Ma mindössze 84 református magyar lakik itt. Temploma a 19. század második felében épült. A háború alatt többször is fosztogattak a parókián. 1995-ben a lelkészi hivatalban álló szekrényt is feltörték és az úrasztali felszerelést elrabolták. Irattárában néhány 19. és 20. századi presbiteri jegyzőkönyv és gondnoki számadás maradt meg.

Temploma és parókiája tatarozásra vár.

Kopács

1886-ban 1209, 1913-ban 866, 1971-ben már csak 552 református volt itt. Örvendetes, hogy a jelenlegi nyilvántartás szerint több mint félezer a reformátusok száma a 800 főt számláló faluban. Temploma 1804–1808 között épült. A háborúban a toronysüveg és a tetőszerkezet károsodott jelentős mértékben. Impozáns parókiáját többször kifosztották. Az irodai páncélszekrényt az udvarban felrobbantották és az úrasztali edényeket elrabolták. Az értékesebb iratokat a presbiterek idejében magukhoz vették és úgy azok megmaradtak, közöttük az igen értékes és pótolhatatlan adatokat tartalmazó 1754-ben kezdődő anyakönyv is.

A főtéren álló I. világháborús szobor fejét géppuskával szétlőtték, ezt a „hőstettet" a „daliák" a kopácsi magyarok szimbolikus kivégzésének tartották, ami valósággá is lehetett volna. *Kettős János* kopácsi lelkipásztor is kénytelen volt bizonyos időre elhagyni szolgálati helyét, de haza-haza járva a kopácsiakon kívül gondozta az Elűzöttek közösségét is, amely Baranyából, Szlavóniából elmenekült református hívekből alakult.

Kórógy

1886-ban 1017, 1915-ben 959, 1971-ben 664 lelket számlált a gyülekezet. A háború és megszállás után még nincsenek adataink arról, hogy hányan lehetnek azok, akik már végleg visszatértek a faluba. Az 1873-ban és az ugyanabban az időben épült templom és parókia teljesen romokban hever. A lakóházak 30–40%-át is teljesen szétlőtték. Az úrasztali felszerelések, könyv- és irattár teljesen megsemmisült, részben a bombázások, részben a fosztogatás következtében.

Amikor az első aknát kapta a torony, a kurátor meg egy presbiter fent volt a toronyban, hogy megnézze a hadállásokat. Az akna mindkettőjüket levetette a toronyból. A kurátor azonnal meghalt, a presbiter hónapokig tartó kórházi ápolás után úgy-ahogy felépült.

1992 augusztusában – amikor már ostromolták Szentlászlót és Kórógyot, s szerbekkel körül voltak zárva – temetésre hívták Kórógyra a Kopácson még otthon maradt *Kettős János* lelkipásztort. Életveszedelem között bejutott a faluba. Temetés után a még otthon maradottak azt kérték, hogy ossza ki a gyülekezetben az új zsengéért való hálaadásra az úrvacsorát. Az ősi szokás szerint megsütötték az úrasztalára a kenyeret és másnap megtörtént az utolsó úrvacsorázás. A lelkipásztor másnap – helyi ismeretét felhasználva átszökött a határon és ugyanabból a kenyérből adta fel a kórógyi elüldözötteknek az úrvacsorát, a magyarországi Zánkán.

A templom újjáépítésére a magyar kormány 90 millió forint segélyt utalt ki. Jelenlegi lelkésze: *Kanalas János*.

Laskó

1886-ban 1180, 1915-ben 1023, 1971-ben 591 lelket tartottak számon a gyülekezetben. A mostani háború előtt – *Cs. Szabó Lajos* lelkész közlése szerint 481 egyháztag volt a gyülekezetben. Jelenlegi temploma – középkori, vagy talán római alapokon – 1783 óta áll ilyen formájában a laskói dombon, ahol *Sztárai Mihály* hegedűjén a 16. század elején megszólaltak a zsoltárok dallamai. A laskói templom fehérre meszelt sudár tornyának tetejére 1998 tavaszán fészket rakott egy gólyapár, hirdetve, hogy elmúlt a dermesztő tél, eljött a tavasz, lehet reménykedni a jövőben. A templom belsejében azonban a falak és a mennyezet füstös és kormos. 1992. január 12-én szerb nacionalisták felgyújtották az orgonát, de a tüzet sikerült idejében eloltani és így a templom berendezésében nagyobb kár nem esett, de a több mint 100 éves Angszter orgona teljesen megsemmisült. Az úrasztali felszerelések, a könyv- és az irattár anyaga hiánytalanul megvannak. A lakóházakban sem esett nagyon sok kár, de zaklatások napirenden voltak, sőt gyilkosságok és titokzatos eltűnések is előfordultak. A lelkész közlése szerint 834 magyar közül „csak" 238-an menekültek el, akiknek egy része még most sem tért vissza. A parókia lakható, de a melléképületek és a templom belseje tatarozásra szorul. A templom belső berendezése – melyet *Asztalos Botos János* készített a 19. század legelején – sértetlen maradt. Ma is szemet gyönyörködtető a díszesen faragott és festett bejárati ajtó, a karzatok szép színes mellvédjei, a baranyai népművészet remek darabjai, népi kultúránk része.

Sepse

1886-ban 658, 1915-ben 538, 1971-ben 193 főből állott a református gyülekezet. Jelenleg 142 református él itt. Temploma és tornya a falu legmagasabb pontján, 1803–1806 között épült. Háborús kárt nem szenvedett, de külső-belső renoválása szükséges. Parókiája is kisebb javításokra szorul, de lakható állapotban van. Régebbi anyakönyve a karancsi irattárban található. A többi iratok és könyvek a lelkészi hivatalban vannak. Közöttük igen értékes az a vegyes feljegyzéseket tartalmazó jegyzőkönyv, amely 1794-ben kezdődött. Orgonája elavult állapotban van. Sípjai nincsenek.

1942-ben az első világháborúban elestek emlékére a parókiával szemben turulmadaras, címeres emlékművet állítottak fel. 1946-ban a szerbek leverték a turulmadarat és a címert, most megcsonkítva is emlékezteti a sepsieket azokra, akik életüket áldozták a hazáért, de azokra is, akik annyi sok szenvedést és megaláztatást okoztak már a sepsei magyaroknak. Kossuth-szobra is volt a sepsieknek. Még 1896-ban állították. Felavatásán még *Kossuth Ferenc* is részt vett. 1922-ben a szerbek lerombolták.

Szentlászló

1886-ban 722, 1913-ban 823, 1971-ben 635 lelket számlált a gyülekezet. 1998 őszén csupán 10–15 magyar református család tért vissza régi lakóhelyeire. Sokan csak hétvégére jönnek a házukat építeni. Így a gyülekezet létszámát megállapítani nem lehet. Most rommá lett temploma a hagyomány szerint az 1219-ban épült templom helyén és annak alapjaira épült 1774-ben. A mellette lévő csinos parókia is teljesen romokban van.

Hét éve már, hogy egy őrült eszme pusztító vihara söpört végig ezen a szép, gazdag falun s magával sodorta évszázadok hagyatékát, és még a romokban is felsejlő gazdagságot. Itt Szentlászlón, ha nehezen és lassan is, újraindul az élet, miután öt évig szerb kézen lévő, majd két évig ENSZ igazgatás alatt álló térség, tavasszal visszakerült horvát fennhatóság alá. A templomot befedték erdélyi református mesterek. Itt 460 házat lőttek szét, 4 ház maradt épen, amelyben szerbek laktak. 1991-ben, a háború előtt, 440 lukmafizető volt a gyülekezetben – mondja *Gajnok Illés* pénztáros, aki az utolsó pillanatban az ostromlott faluból kihozta a kelyhet és a keresztelési edényt. *Kovács Zoltán* kurátor szép emeletes házát, gazdasági épületeit teljesen szétlőtték. 150 lábasjószágát, kombájnjait, traktorait elhurcolták a szerb partizánok.

A faluban nagy építkezés folyik. Még kevesen laknak állandóan ott, de Eszékről és Magyarországról nagyon sokan járnak haza házat építeni. A határban a kertek alatt még sok helyen akna van. Alkalmanként istentiszteleteket tartanak – *Kettős János,* az *„Elűzöttek gyülekezetének"* lelkipásztora jár ki ide.

Ifj. Kelecsényi Mihály prédikátor, aki 1895-től 1921-ig szolgált itt, nagyon értékes könyvtárát az egyházra hagyta. Az értékes könyvtár – melyben néhány 17. századi és sok 18. századi könyv is volt – teljesen megsemmisült. Iratai, anyakönyvei, jegyzőkönyvei szintén megsemmisültek. Csupán az 1960-as években kezdődött anyakönyvet tudták kimenteni. A lelkészházaspár, *Vajs Tibor* és felesége *Fazekas Ibolya* két kicsi gyermeküket biztonságba helyezendő – azzal a szándékkal hagyták el a gyülekezetet, hogy néhány nap múlva visszatérnek. Ez azonban lehetetlenné vált, mert a szerbek tűz alá vették és körülzárták a falut. Bútoraik és minden ingóságuk a háború prédájává lett.

Tordinci

1886-ban 662, 1915-ben 577, 1971-ben 366 lelkes horvát református gyülekezet. Ma még nem lehet megállapítani, hogy hányan vannak, mert a falu házainak 90%-a romokban van. Sokan nem költöznek még vissza. A 19. század végén épült templom és parókia is teljesen elpusztult. Ezt a horvát nyelvű gyülekezetet a jelenlegi vinkovci lelkész-

püspök *Lángh Endre* gondozza. A horvát reformátusok között nagyon terjed a pünkösdizmus. Az ott lakó pünkösdista lelkész szerint Tordincin és a szomszédos Antinban mintegy 60 fős pünkösdi gyülekezet van.

A gyülekezet klenódiumait, iratait, könyveit, harangjait a szerbek elpusztították, illetve elrabolták. A lerombolt templom falára kiírták: *„Ti horvátok takarodjatok innen és ne is jöjjetek vissza soha!"*

Lassan ez a falu is épül. Mindenfelől betonkeverők zaja hangzik. Szorgos kezek építik újjá a lerombolt hajlékokat.

Rétfalu

1886-ban 621, 1915-ben 412, 1971-ben 305 lelket tartottak nyilván a gyülekezetben. Jelenleg a gyülekezet létszáma megszaporodott, mert a környező református szlavóniai falvakból sokan Eszéken találtak menedéket. Ugyanakkor nagyon változó is ez a szám, mert 1998 tavaszától sokan tértek és térnek vissza eredeti lakóhelyükre. 1752-ben épült temploma és parókiája teljesen sértetlen maradt. A lelkészlakás tatarozása folyamatban van. Könyv- és irattára sértetlenül megmaradt. Különösen értékes az 1758-ban kezdődő első és annak folytatása, az 1777. évben kezdődő anyakönyve. Az anyakönyvi bejegyzésben ugyanis túl értékes feljegyzések vannak, nem csak a rétfalusi, de a környékbeli gyülekezetekre vonatkozóan is. A presbiteri gyülések 1813-ban kezdődő jegyzőkönyve a gyülekezet ügyesbajos dolgaira nézve nyújt felvilágosítást.

Úrasztali edényei és terítői is megvannak.

A templom belső berendezéseinek festése itt is *Asztalos Botos János két keze munkája* 1774-ből. A festett kazetták – melyek most a karzatok mellvédjeit díszítik, valamikor itt is mint Harasztiban, a mennyezeten voltak. A templombelső díszítése – „az első benyomásra feltétlenül magyaros hatású" – írja róla egyik ismertetője. A festések között nagyon sok bibliai idézet mellett az oldalhajó falfelületén ez a felirat olvasható: *„Aki ditsőségben magasan a Tsillagos égben él, e nép az atyát tiszteli, rá ki vigyáz."* A díszes faragott, festett templombelső a népművészet egyik gyöngyszeme.

Várdaróc

1886-ban 815, 1915-ben 720, 1971-ben 454 lelkes gyülekezet. Ez az egyházközség aránylag az utóbbi húsz évben nem sokat kevesbedett. 418 reformátust tartanak itt számon. Temploma és minden bizonnyal parókiája is 1809–1811 között épült. A templom ragyogó fehéren emelkedik a falu felé. Tornyára 1998 tavaszán, amikor vége lett az ötéves, sok megaláztatást, szenvedést okozó szerb megszállásnak, fészket rakott a gólya.

Úrasztali edényei, terítői megvannak és azokat gondosan őrzik. Könyveit és iratait sem érte károsodás, mert itt harcok nem voltak.

A szerb megszállás alatt ezt a templomot is aláaknázták. Mint a legtöbb templom lerombolásánál az indok az volt, hogy a toronyból fényjeleket adnak a horvát hadseregnek. Amikor a szomszédban lakó kurátor észlelte a robbantáshoz való előkészületeket, meg-

kérte a szerb származású vejét, hogy próbáljon közbenjárni a szerb parancsnoknál és nyugtassa meg, hogy nem jeleznek a toronyból. *Csáti Szabó Lajos* lelkész elbeszélése szerint így maradt meg a várdaróci templom.

Vörösmart

1886-ban 900, 1915-ben 621, 1971-ben 132 lelkes gyülekezet volt. Alig 6 évtized alatt megdöbbentő fogyatkozás állott be a magyar lakosság létszámában, aminek a fő oka a Baranyában erőteljesen elterjedt egykézés mellett a két világháború is. Jelenleg az egyháztagok száma 80–100 között van. A menekültek visszatérése még mindig tart. Temploma 1866–1871 között épült Háborús kár annyiban érte, hogy egy közeli robbanás következtében ablakai kitörtek. Az idő és a gondozatlanság következtében galambok tanyája lett. Istentisztelet tartására alkalmatlan. Kívül-belül felújításra szorul.

A hatalmas méretű lelkészlakás a régmúlt gazdagságára emlékeztet még lerongyolódott állapotban is. A hajdan városi rangban lévő településnek országos hírű iskolája volt.

Az egyház régi könyvei és iratai részben a megszállás idején, részben még azelőtt elkallódtak. Néhány jegyzőkönyvet Csuzán találtunk meg. Irattárában 1930-ból való a legrégebbi jegyzőkönyv.

Az iskola kívülről is elhanyagolt, romladozó épületében található egy nagyon értékes helytörténeti és néprajzi gyűjtemény *Baranyai Júlia* tanárnő fáradozása eredményeként. Az 1970-es években *Andrásfalvi Bertalan* által megnyitott gyűjtemény pusztulásnak van kitéve. A szerb megszállás alatt többször is feltörték a helyiségeit és megdézsmálták az anyagot. Jó lenne, ha valamelyik hazai múzeum védnöksége alá vonná a gyűjteményt, hogy a régi baranyai életet és viseletet bemutató anyag ne pusztulna el visszavonhatatlanul. A gyűjtemény értékes darabja egy 1770-ből való prédikációs könyv és a Casseli Biblia 1703-ból.

A gyülekezetnek nincsen lelkipásztora. A szolgálatokat *Varga György* csuzai lelkész látja el.

Vinkovci

Az 1886. évi egyetemes névtárban még nem szerepel. 1915-ben Vukovár – ahol 175 református lélek anyaegyházat alkot – szórványaként tartották nyilván, 139 lélekkel. A gyülekezetet eredetileg német nemzetiségű reformátusok alapították. 1920-ban vásárolták meg a gyülekezeti házat, amelyben a lelkészlakás is van. Jelenleg a gyülekezet létszáma nagyon változó, mert sokan még menekülésben vannak. Egy kisebb találat érte a gyülekezeti házat, de a sérüléseket kijavították. Úrasztali felszerelése, irattára megvan. Itt *Lángh Endre*, a Horvátországi Református Egyház jelenlegi megbízott püspöke szolgál.

A gyűjteményi összeírást a Drávaszögben és Szlavóniában csak részben tudtuk elvégezni. Nem jutottunk el Pélmonostorra, ahol közel 100 lelket számláló gyülekezet él. Az úgynevezett szórványok meglátogatása, ahol többnyire horvát, cseh és szlovák nyelvű re-

formátusok élnek, szintén elmaradt. A természetszerűen előforduló hiányosságok és a felsorolt gyülekezetek látogatásának pótlására tavasszal még egy újabb kiszállást tervezünk. Az összeírás tapasztalatait összegezve megállapíthatjuk, hogy általában az építésük idejében is túlméretezett szép, nagy templomok és impozáns parókiák hajdani jólétéről és gazdagságáról beszélnek. Ugyanezt idézik az egyházi magtárak, pincék és melléképületek is, nem is beszélve az elhagyatottságukban, lakhatatlanságukban is méltóságteljes paraszti barokk lakóházakról. Ezzel szemben viszont szinte értelmetlen az a puritán egyszerűség, szinte szegényesség, amit az úrasztali edények anyaga és kivitelezése mutat. Igaz, a régi kálvinista zsinatok a reformáció századában sűrűn hangoztatták, hogy nem szükséges az úrasztali edényeknek aranyból és ezüstből készülni. A klenódiumok többsége rézből és ónból készült, alig akad néhány ezüstözött kehely.

Az összeírás során több száz fényképfelvételt készítettünk. Mintegy 10 magnótekercs őrzi az adatközlők értékes mondanivalóját. A tárgyak és épületek szakszerű leírása mellett videofilmen és diaképeken is megörökítettük a gyülekezetek ingó és ingatlan javainak mai állapotát.

Rettenetes múlt árnyéka borul ennek a tájnak református népére. A keserves török századok elpusztítottak sok mindent azokból az értékekből, melyek most tanúi lehetnének a régebbi múltnak. Az első világháború, majd a trianoni kegyetlen békeparancs következménye, a kisebbségi sanyarú sors, a megaláztatás mellett a magyar múlt emlékeinek, emlékműveinek elpusztítását kellett átszenvedni. Majd a második világháború után még sötétebb, még kegyetlenebb idők jártak felettük. Végül az 1991-ben kirobbantott etnikai háború és a szerb megszállás beláthatatlan következményű szenvedéseire gondolva idézzük Sztárai Mihálynak, e vidék magyar reformátorának énekét:

Végy ki immáron e nagy ínségből, pokol köteléből,
Hogy Te szent neved magasztaltassék Mi nemzetségünktől...

FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA

A „MEGTERÍTETT ASZTAL"

(Úrasztali terítők a horvátországi református templomokban)

A reformációkor sokszor falvak egész lakossága papjával, templomával együtt tért át az új hitre. Az új tanok új szemléletet hoztak, teljesen átértékelődött a hitélet, amely érintette az egyház egészét és személy szerint a gyülekezet tagjait is. A hívek kiléptek a passzivitásból, aktív, tevékeny részesei, formálói lettek az egyháznak. Megmaradtak a templomok, az oltár kivételével a régi berendezések is, amelyeket a hívek már megszoktak, de a berendezési tárgyak az új tannal új értelmezést kaptak. Mellékes funkciójából központi szerepet kapott a szószék, hiszen az igével való tanítás került az istentisztelet középpontjába, amelyet a pap a szószékről intézett a gyülekezethez. A reformációval megszűnt az oltár funkciója. Helyét az Úr asztala foglalta el. Itt, az asztal körül történtek a gyülekezet legfontosabb eseményei. Korábban itt volt állandó helye a keresztség sákramentuma kiszolgálásához szükséges keresztelő edénynek. Ide készítették ki az úrvacsorához való sákramentumokat, a kenyeret és bort. Az Úr asztalához „járulnak" a hívek, hogy „a szent jegyekkel éljenek", az Úr asztalánál tesznek fogadalmat a házasulók, a konfirmandusok és itt történtek az egyházkövetések. Ebből a fontos funkcióból és kiemelt szerepből következett, hogy a hívek minden igyekezetükkel arra törekedtek, hogy az asztal mindenkor az alkalomnak megfelelően legyen felkészítve. Ennek milyenségére nem voltak törvények, de mint az életnek bármely területén, itt is kialakultak a mindenki által elfogadott hagyományok. Ez szabta meg az Úr asztalához kapcsolódó szokásokat is.

Óvták, védték, mint a templom szent helyét. Ezért már a legkorábbi feljegyzések között találunk arra vonatkozó adatokat, hogy az Úr asztalát drága terítővel terítették le, sőt némely helyen a katedrát is hasonló textillel vonták be. Az úrvacsorához az asztal megterítésének a rendjét is csak a helyi szokások alakították. A legfontosabb az volt, hogy az asztalt egy nagyobb vászon vagy más pamutabrosszal terítették le, erre kerültek a szent jegyek, majd ezeket is betakarták terítőkkel. Voltak területek, így pl. a Tiszántúl, Kárpátalja, Erdély egyes falvaiban, hogy szinte versengtek az egyháztagok a terítőadományozásban. Ennek is megvoltak a kialakult alkalmai. Ilyen helyeken az évek során sok úrasztali terítő gyűlt össze. Az ajándékozók természetesen elvárták, hogy adományaik megfelelő alkalmakkor felkerüljenek a megterített asztalra. Ennek csak úgy tudtak eleget tenni, ha egymásra több, néha még 6–10 terítőt is tettek.

Sok helyen az egyház patrónusai jeleskedtek az adományokban. Erről volt híres Árva Bethlen Kata, Lorántffi Zsuzsánna, Rhédey Júlia, Thoroczkai Mária, vagy a kevésbé ismertek, de a beregi részen jelentős szerepet játszó Lónyay család több tagja és a Bay család, vagy Kárpátalján az Újhelyi és Pogány család stb.

Minél több terítő került egymás fölé, annál „gazdagabb" volt a megterített asztal. Hogy milyen sorrendben kerültek a terítők felterítéskor egymásra, az a helyi szokásoktól függött. Az 1808-as beregvégardói (Kárpátalja) leltár pl. a terítők felsorolása mellett pontos útmutatást is adott ehhez. „Két sáhos (asztal) bé borítója Feljül rajta: Slaer, széli aranyozással, Keszkenők a melyekkel a Kenyér és a Bor bé fedettetnek, Egy Slaer skófiummal és egy virágos selyem."[1] Ahol sok terítő volt, ott váltogatták felterítéskor azokat. 1808-ban Muzsalyban (Kárpátalja) az egyház pl. *két rendbeli* asztali készlettel rendelkezett. Az egyikhez 8, a másikhoz 7 darab terítő tartozott. A csepei (Kárpátalja) egyháznak is két rendbeli terítője volt, az egyik rendbeli „sátoros ünnepekre", a másik rendbeli „adventi alkalmakra való" volt.[2] Azokon a területeken, ahol nem alakult ki az adakozásnak ez a szokása, ott a szertartásokhoz szükséges textíliák többségét közadakozásból szerezték be, vagy közös összefogással készítették őket.

Hogy milyen terítőkkel terítették meg az úr asztalát a horvátországi református templomokban, arról az 1998-ban általunk készített vagyonleltár tanúskodik. A kárpátaljai református egyházak vagyonleltárának elkészülte után kezdtünk hozzá a horvátországi gyülekezetek úrasztali készleteinek felméréséhez. Munkánkban nagy segítségünkre volt Lábadi Károly: Istennek hajlékai a Drávaszögben (Budapest, 1994.) című munkája, amely az egyházi jegyzőkönyvek adatainak felhasználásával veszi sorra a drávaszögi egyházak történetét, egyebek mellett közöl minden fellelhető vagyonleltárt is, ami az úrasztali készleteket is tartalmazza. Így *Vörösmart, Csúza, Hercegszőlős, Sepse, Kő, Karancs, Laskó, Várdaróc, Kopács* leltárait vehettük munkánk alapjául. Közli *Bellye* leltárát is, de ott a felmérést nem tudtuk elvégezni, mivel a templom és az egyház teljes irat- és tárgyi anyaga a háború áldozata lett. A Drávaszögön kívül eső településeken, *Haraszti* és *Rétfalu* esetében, az egyházközségekben meglévő helyi anyagra hagyatkoztunk. Az ugyancsak a Drávaszögön kívül eső *Szentlászlón* és *Kórógyon* sem tudtuk a felméréseket elvégezni, mivel a háború mindkét helyen szörnyű pusztítást végzett, nemcsak a templomok és az egyházak anyagában, de a település egészében, beleértve a lakóházakat is. A háború elől elmenekült lakosság most kezdett visszatelepülni ősi földjére, és csak most kezdtek újraszerveződni az egyházak is. A felmérhető 11 egyházközségben, bár a háború nyomai még érezhetők voltak, az úrasztali készleteket többnyire együtt találtuk a parókiákon és a templomokban.

Az összeírás egyik jelentős tételét itt is, mint más területek református egyházaiban, a 209 darabot számláló úrasztali terítő és egyéb templomi textília tette ki. Ez a szám magában foglal minden textilféleséget, így a sákramentumok kiszolgálásához tartozó úrasztali terítőket, kehely- és keresztelőedény-takarókat, valamint a templomok bútorzatának állandó letakarására szolgáló ún. *garnitúrák*at (terítők, padtakarók stb.), amelyek rendszerint 2–12 darabból állnak. Így a számok tükrében az összeíráskor talált 209 darab elég szerénynek mondható. Különösen feltűnő a templomi bútorzat letakarásához való textíliák nagy száma, miközben igen kevés az úrvacsorai asztal megterítéséhez használatos úrasztali terítő. Hogy ez nem volt mindig így, arról a ránk maradt múlt századi leltárak tanúskodnak, amelyek egy-egy gyülekezetben 8–14 darab úrasztali terítőt is felsorolnak.

[1] *Felhősné Csiszár Sarolta:* A kárpátaljai református egyházak XVII–XVIII. századi úrasztali terítői. Vallásinéprajz. 9. köt. Budapest, 1997. 302.

[2] Uo. 302.

Más vidékekkel, pl. Kárpátaljával összehasonlítva azonban megállapítható, hogy a korábbi nagyobb szám sem jelentett nagyobb adakozó kedvet, hiszen többnyire kevés közöttük a személyes adomány, a helyi kézimunka. Az összeírásból az is kiderül, hogy a nagy múltú horvátországi református egyházak nem becsülték igazán őseik tárgyi emlékeit. Korábbi századokból alig őriztek meg valamit.

A felmérés során regisztrált 209 darab úrasztali terítőből és templomi textíliából mindössze egy 18. századi terítőt találtunk, de mindössze 20 darab a 19. századiak száma is. A többi, 187 darab a 20. századból való. Ezt a megállapítást a hozzáférhető leltárak támasztják alá. *Csúzán* pl. az 1885-ös püspöki látogatásra történő összeírás 14 darab úrasztali terítőt sorol fel: egy sima gyolcs abroszt, egy csipkével szegett fehér gyolcs abroszt, egy recesávos-rojtos abroszt, négy darab selyemterítőt, amelyből egy kék, egy zöld, egy veres, egy virágos, három selyemkendőt, ebből egy kockás, egy virágos selyem kék pántlikával és egy virágos selyem veres pántlikával szegve és egy virágos selyemterítő. A leltár részletesen leírta a terület egyetlen, még ma is meglévő 18. századi, 1720-as terítőjét, felsorol egy fehér muszlin, csipkével szegett terítőt 1815-ből és egy veres selyemmel kivarrott, *virágos terítőt.*[3]

Az újabb összeírás 1922–1927 között folyamatosan történt. A 12 tételben összeírt összesen 14 darab terítő között már csak egy darabot említ az 1885-ben felsoroltakból. A 8. tételnél írja le a már fent is említett terítőt, az 1720-as *kenyértakarót*, amelynek az anyagát az összeíró – tévesen – selyemként határozta meg, és amelyet a megjegyzés rovatban a terítőn található felirat rövidített idézete alapján pontosítottunk. Különös viszont, hogy felsorol a 6. tételben három terítőt, amelyről azt írja, hogy „a kék megvolt 1812-ben", de erről az 1812-es terítőről az előző leltár nem tesz említést.[4] Az általunk 1998-ban készített felméréskor talált 22 darab terítő és egyéb templomi textília között az összeírásban szereplők közül már csak 3 darabot, az 1720-as, a millenniumi bordó bársony és a vörös bársony „úrasztali lábszőnyeget" tudtuk regisztrálni. A többi újabb szerzemény.

Ugyanezt tapasztaltuk a többi egyházközségnél is. *Hercegszőlős*ön az 1817-es püspöki látogatásra készített leltár maradt meg. A terítők száma itt ekkor 8 darab volt. Egy fekete selyemdamaszt, virágos mintával, arany csipkével szegve és díszítve, egy kék virágos gyolcsabrosz, széles rececsipkével a közepén, 2 db egy végbe való veres és zöld virágos vesszős szélű selyemkendő, 1 abrosz, amely négy mintás selyemkendőből volt összedolgozva, 1 db három szélből való, rojtos szélű sáhos abrosz, egy fehér szedett mintás (vesszős), rojtos szélű vászonabrosz és 1 db veres virágú selyem, keresztelőedénytakaró.[5] Jegyes, korábbi évszázadból való évszámos darab nem volt közöttük. Később nem készítettek leltárt, így meg kell elégednünk az általunk 1998-ban történt összeírással.

[3] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 41.

[4] Csúzai leltár 1922–1927.
Ez tételenként a következő darabokat sorolja fel: „1. 1 bordó terítő, bársony: Millenniumra készítette az egyház. 2. 1 zöld terítő, bársony: Cs. Bárdi Józsefné, Ádám Ilona. 3. 1 hétköznapi zöld posztó terítő. 4. 1 lila selyem terítőkendő. 5. 1 színes selyem terítőkendő. 6. 1 fehér, 1 kékszínes vászon terítő és 1 zöld (kék megvolt 1812-ben, fehér elrongyolódott), 7. 2 fehér vászon asztalkendő. 8. 1 selyem kenyértakaró (felirata: „Életnek kenyere"). 9. 1 vörös bársony úrasztali lábszőnyeg. 1925. 10. 1 fehér damaszt asztalkendő. 11. 1 fehér damaszt asztalkendő Cs. Bárdi Józsefné, Ádám Mária ajándéka."

[5] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 49.

Itt összesen 28 darab úrasztali terítőt és egyéb templomi textíliát találtunk. Ezek között egy sem volt már olyan, amit az 1817-es leltár felsorol. Múlt századit is mindössze 3 darabot találtunk, egy három részből álló nyers színű ripszgarnitúrát a század végéről, a többi mind a 20. századból való.

Sepsén az 1817-es összeírás mindössze 3 darab terítőt regisztrált: „egy gyolcs, 1 selyem, egy sárga, fekete virágos" terítőt.[6] 1998-ban 17 terítője és templomi textíliája volt. Ebből 3 darab volt múlt századi, 14 darab 20. századi.

Kő egyházközségében 1855-ben készítettek leltárt. Ekkor 3 darab terítője volt: „2 db selyem kendő, 1 fekete terítő".[7] 1998-ban 3 terítőt találtunk.

*Karancs*on 1817-ben 9 darab terítője volt az egyháznak. 1885-ben kiegészülve egy újabbal, amely 1853-ban készült bordó selyemből.[8] Az 1998-as összeíráskor 17 darab terítőt és templomi textíliát találtunk. Ezek között már nem volt meg egy darab sem azokból, amit az 1817-es leltár említett. De mint egyetlen múlt századi darabot, megtaláltuk az 1853-ból valót. A többi mind 20. századi.

*Laskó*n az 1817-es és az 1895-ös összeíráskor is 12 darab terítő volt. Közöttük „1 taft takaró 1789. V.J.Pr. felírat"-tal és egy 1861-es évszámos terítő.[9] 1998-ban az összeíráskor a talált 18 darab terítő között az 1789-est már nem találtuk meg, de megtaláltuk az 1861-es terítőt és még két darabot a 19. század legvégéről. A többi terítő a 20. századból való.

*Várdaró*con korábban két leltár készült. Az egyik 1825-ben, a másik 1882-ben. 1825-ben 11 úrasztali terítőt vettek számba, ezek között volt egy 1787-es évszámos, egy 1817-es és egy 1818-as évszámos terítő is.[10] 1882-ben a korábbi leltárban szereplők közül már egyet sem említettek.[11] De 1998-ban az általunk végzett összeíráskor talált 38 darab kézimunka között volt még 3 darab olyan terítő, amely szerepelt az utóbbi leltár tárgyai között. Ezek közül kettő évszámos, az egyik 1868-ból, a másik 1879-ből való, egy pedig évszám nélküli. 35 darab 20. századi.

*Kopács*on 1771-ben 7 darab terítőt írtak össze. 1817-ben a jegyzőkönyv 4 darab abroszt és terítőt ír és ekkor már létezett a ma is használatos zöld taft terítő. Az 1879-ben kezdődő jegyzőkönyvben pedig egy most is meglévő bordó bársony terítő.[12] 1998-ban a 9

[6] Uo. 56.

[7] Uo. 59.

[8] Uo. 67. Karancs 1817-es leltár. 2 db kockás damaszt, 1 gyolcs, 2 selyem kendő, 2 darab hímzett (veres selyemmel, a másik arannyal kivarrt), 1 kék taft, arany csillaggal, veres pántlikával és fekete rojttal (Szente Pálné asszony ajándéka) 1 szőnyeg.

[9] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 19–80.
„817-ből nem sorol fel sokat... három fehér abroszt, selyem keszkenőket – 4 vörösét, 3 kéket, egy tarkát és egy fekete gyolcsot. Az asztalt egy 'zöld tafota, körül fekete rojttal' terítő borította be."
„Hatvannyolc esztendővel később. Négy fehér abrosz, egy feketével szegélyezett zöld tafotatakaró, régi és egy ugyan olyan újabb, egy kék fehér kendő, egy piros és fekete szélű közepén sárga kendő, s 2 kisebb tarka törülő kendő. A régebbi tafota takarón 1789 V.J. Pr. felirat van. Az újon 1861 évszám van s ezen felirat: A LASKÓI EGYHÁZ TERITŐJE."

[10] Daróci jegyzőkönyv 1817. leltár. 2.

[11] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 96.

[12] Kopács, I. sz. Anyakönyv 325.
„Ebben az időben az úr vacsorájának kiszolgáltatásához megkívántató eszközök ezek voltak: egy fejér kotzkas jó nagy abrosz, egy rátz munka, veres tarkájú nem igen nagy abrosz. Két selyem keszkenő egyik kék, másik zöld fejér virágokra (melyet nem igen régen vettek jó indulatból némely malmos gazdák. Siket

darab terítő között a korábbiból nem, de az 1879-ből megtaláltunk 2 darabot. A többi terítő a 20. századból való.

Rétfalu gyülekezetében 1998-ban 30 darab úrasztali terítőt és templomi textíliát regisztráltunk. Korábbi közöttük sem volt. 19. századi volt 3 darab, 20. századi 27 darab.

Vörösmarton, Kőn és Harasztiban, az egyháznak csak 20. századi terítői voltak. *Vörösmarti*ról mindössze annyit tudunk, hogy az 1885-ös püspöki látogatáskor nem voltak értékesebb edényei. 1909-ben közadakozásból vásároltak egy terítőhöz és egy szószék terítőhöz való bársonyt, ami 115 korona 82 fillérbe került. A terítőkre festett díszítések kerültek, amelyet a helybeli nők végeztek Novák Olga iparművész irányításával. A szószéktakarón a következő feliratot lehetett olvasni: LEGYETEK VALÓBAN AZ IGÉNEK MEGTARTÓI.[13] A terítők 1998-ban már nem voltak az ekkor összeírt 13 darab textília között.

*Haraszti*ban 13 darab 20. századi terítőt találtunk.

18. századi úrasztali terítők

Lábadi Károly 1994-ben még két 18. századi úrasztali terítőt említ. Az egyiket Laskóról, a másikat Csúzáról. Felmérésünk idején már csak a csúzai terítőt találtuk. Ez egy fehér vászon, arany fémszállal, sárga és ekrü selyemszállal hímzett, közepes méretű terítő, négy sarkában tulipános virágbokor ornamentikával. Szerkezetében a kompozíció megegyezik a Kárpát-medence magyarság lakta területein található hasonló úrihímzéses terítők mintáival. A terítő közepén párhuzamos körvonalban egy rövid bibliai idézet olvasható Ésaiás LV. részének első verséből, „KIK SZOMJÚHOZTOK VEGYETEK BORT ÉS TEJET." Az idézet kezdő és utolsó betűit egymással szemben álló, csőrében szívet tartó páros galamb kompozíció köti össze. A körirat belsejében nyomtatott nagy betűkkel ez áll: „ÉLETNEK KENYERE CHRISTUS ÉS ÉLŐ VÍZ ANOA 1720." *(1. kép)*

1. kép.Csúza. Úrasztali terítő 1720-ból. A terítő sarokmintája

András, Kováts István és többi társai Szent Péteri Miklós uram prédikátorságában... egy ritka szövésű selyem keszkenő"

Kopács, I. sz. Anyakönyv 329. o. 1885-ös leltár, amelyben egy ma is meglévő bordó bársony abrosz is szerepel. „Egy úrasztalára való vörös bársony teríték, aranyhímzéssel... Egy asztalra való piros-zöld abrosz és egy zöld selyem abrosz. Két szalvéta, két viselt fejér abrosz."

[13] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 35.

19. századi terítők

Az összeíráskor összesen 20 darab 19. századi textíliát találtunk. Csúzán 2, Hercegszőlősön 3, Sepsén 3, Karancson 1, Rétfaluban 3, Várdarócon 3, Kopácson 2 darabot. Csúzán mind a két múlt századi terítő bordó bársony. Az egyik igen finom francia bársonyból készült jeles darab, amelyről az 1922–27-es leltár azt írja, hogy közadakozásból a millenniumi ünnepségre készítették. Mindkét terítő díszítetlen, csak a szegések jelentenek némi díszítést. A millenniumi terítő körben sárga csavart zsinórral eldolgozott, négy sarkában egy-egy nagy bojtnehezékkel. A másik a szecesszióval divatossá vált aranyos fémbojtocskákból álló rojttal eldolgozott.

Hercegszőlősön egy három darabból álló nyersszín ripszgarnitúra maradt meg a 19. századból. Ebből 2 darab padtakaró és egy szószéktakaró. A szélek szögletes cakkozással, hozzávarrt rövid fémrojttal eldolgozottak. A cakkokat nagy póköltéssel aranyos fémzsinórból rávarrt flitterközepű hármas sugaras minta, a szószéktakaró elejének a közepét ezüstös és aranyos fémrátéttel bibliai jelképrendszer díszíti. Középen egy dúsan mintázott talpas kehely áll, melyet jobbról indás leveles szőlőfürtös, balról indás leveles, kalászos minta vesz közre. A kehely tetején égő kettős lángnyelv, fölötte félkörívben fénysugár vonalkákból álló glória látható. A kehely talpánál két oldalon az ALFA és ÓMEGA betűjelei olvashatók. A jelképek külön-külön is és együtt is Jézus Krisztust jelképezik *(2. kép).*

2. kép. Hercegszőlős. Szószéktakaró középmintája. 19. század vége

Sepsén az egyik 19. századi darab egy szószéktakaró, amely egy hajdani templomi garnitúrához tartozott. Az anyaga bordó bársony, széle cakkosan eldolgozott, végig a szélén ezüst fémszálas zsinóralátéttel díszített, a cakkokban aranyos fémszállal hímzett sokszirmú virágmintával. Készítése az 1880-as évek elejére tehető. (Ez a szószéktakaró ma is a romos, régóta nem használt, omladozó mennyezetű templom szószékére van felterítve, amely fölött volt még egy barnás-vöröses bársony és egy bordó, fémrojtos bár-

sonytakaró.) Az egyház másik múlt századi textíliája egy halványzöld vastag szövetterítő szecessziós díszítéssel, melynek szélét ekrüszínű bojtos szegőpánt veszi körbe. Négy sarkában ovális medalionban egzotikus virágornamentikával, a medalion tetején hullámzó bokrétával. A szélén körben keretben apró virágok, középen indázó akantuszlevél és oldalvonalai középpontjában egy-egy liliom. Készítése az 1880-as évek végére tehető. A harmadik egy bordó gyapjúszövet, szintén szecessziós stílusban díszített terítő, körben ekrüszínnel szőtt leveles mintával. Négy sarkában ugyancsak szövéssel leveles csokorminta és szélei középpontjában egy-egy álló liliom motívum.

3. kép. Karancs. Úrasztali terítő részlete 1853-ból

Karancson egy darab évszámos múlt századi úrasztali terítőt találtunk. Ez bordó, arany beszövéses selyembrokát anyagból készült, szürke klott anyaggal bélelve, körben széles ripszselyem szalaggal szegett, szélén hosszú bordó rojttal, négy sarkában nagy bojtnehezékkel. Egész felületét összefüggő virágornamentika díszíti, széles indás-szőlő és akantuszleveles, liliomos és legyezőszerű stilizált virágkompozíciók. A terítő fonákán barna hímzőfonallal, száröltéssel hímezve olvasható a felirat: „KÉSZÜLT, 1853. dik ÉVBEN." *(3. kép)*

Rétfaluban három darab évszám nélküli múlt századi terítő van. A legkorábbi egy fehér, szövött mintás batiszterítő, melynek egész felületét nagy, ismétlődő, ívelten hajló és egymással szembenéző, csigavonalba forduló páros levél és virágos-rózsás ornamentika díszíti. Szélét virágmintás tüllcsipke szegélyezi. Készítési ideje 1850 körüli időre tehető *(4. kép).*

4. kép. Rétfalu. Úrasztali terítő részlete

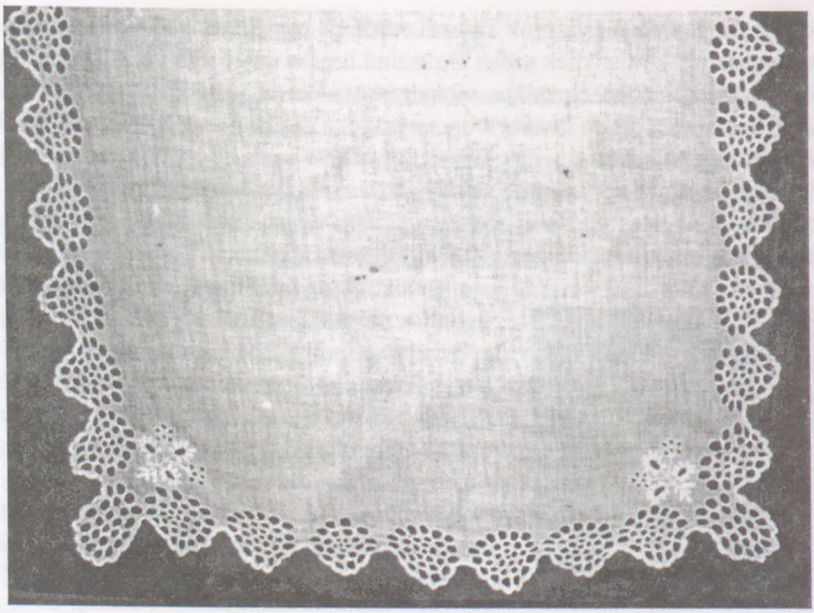

5. kép. Rétfalu. Úrasztali terítő a 19. század második feléből

A másik kis terítő fehér batiszt, klasszicista stílusú madeirahímzés, cakkos szegéllyel, a négy sarkában fehér hímzőfonallal, laposöltéssel és szálösszehúzással hímzett leveles virágmintával. Az 1870-es évek elején készülhetett *(5. kép).* A harmadik, egy tojáshéjszín selyembrokát, aranyos fémrojttal szegélyezett terítő, melyet az 1890-es évek legvégén készítettek.

A várdaróci egyház is három darab múlt századi terítőt őriz. A legkorábbi 1868-ból való. Ez egy zöld bársony, fémszálas gépöltéssel és ezüstös flitterrel hímzett, búzakalász és indás szőlőfürtös koszorúban, kitárt szárnyú, csőrébe olajágat tartó galamb kompozícióval díszített. A terítőről az 1882-es leltár a következőket írja: „Egy nagy arannyal kivarrott zöld bársony terítő." 1879-ben készült, minden díszítés nélkül, sötétkék bársonyból, hosszú fémrojttal szegve az egyház másik terítője. Feliratában ajándékozóinak monogramja és az évszám olvasható: „A.D. SZ.E. 1879." A harmadik terítő bordó bársonyból készült, melyet rövid fémrojt szegélyez. Sarkait ezüst fémszállal hímzett búzakalászcsokor minta, szélei közepét páros kalászminta díszíti. Az abrosz közepén fémzsinórrátéttel füles boroskorsó ábrázolással. Úrasztali terítőn a legritkább esetben találkozunk ezzel a valójában nagyon racionális jelképrendszerrel, amely kifejezetten csak a két szín alatti úrvacsora kifejezésére szolgál. Feltételezhető, hogy nem is használták az úrasztalához, csak később keveredhetett a templomi textíliák közé. Ezt erősíti meg az a feljegyzés, amelyet az egyház jegyzőkönyvében a 32. lapon lévő 1882-es leltár tételei között találtunk, amely a következőt írja: „A paplakon van vörös bársony arany rojtos kisterítő, sarkában búzakalászok, közepén kancsó arany zsinórból kivarrva."[14] *(6. kép)*

[14] Daróci jegyzőkönyv 1882-es leltár, 32.

6. kép. Várdaróc.
Úrasztali terítő a közepén kancsóval, sarkaiban búzakalász csokorral a 19. század közepéről

7. kép. Laskó. Úrasztali terítő, a közepén nemzetiszínű kokárdával 1861-ből

Három darab 19. századi úrasztali terítője van a laskói egyháznak is. 1861-ből való az egyik. Ez egy kerek, négy részből összedolgozott sötétzöld selyemtaft, szélén dupla rojtos terítő. Kívül körben fekete színű hosszú selyem befűzött rojttal eldolgozott, a széle fölött 5 cm-re rövid dús rojtszegéllyel. A terítő közepén szalagokból rakottan összedolgozott nemzetiszínű kokárdával, a kokárda belsejében arany fémszállal, laposöltéssel hímzett babérkoszorúval. A szélén ezüst fémszállal, laposöltéssel hímzett fekvő virágszálak között ez a felirat olvasható: „1861. a LASKOJI EGYHÁZ TERÍTŐJE" *(7. kép).* A másik egy halványlila bársonyból készült, laposöltéssel és tűfestéssel, árnyalt színezéssel acélszürke, szürkésdrapp, rózsaszín selyemszállal, aranyos fémszállal hímzett szőlőfürtös, búzakalász mintás úrvacsorai abrosz. A terítő közepén rózsaszín selyemszállal laposöltéssel felirat olvasható: „Ezt cselekedjétek az Én emlékezetemre" *(8. kép).* Sima nyersselyem az egyház harmadik 19. századi terítője, melynek egyetlen dísze a szélén körben befűzött, csipkésen kötött hosszú selyemrojt.

8. kép. Laskó. Úrasztali terítő szőlő- és búzakalász mintával a 19. század végéről

9. kép. Kopács. Úrasztali terítő, közepén kalász- és szőlőkoszorú, repülő galambbal

A kopácsi egyháznak két darab terítője van ebből az időből. Bordó bársony, körben hosszú fémrojtos az egyik, melynek közepén aranyfémszállal, gépi hímzéses laposöltéssel búzakalászos, szőlőfürtös, bokrétával összekötött koszorúban egy kitárt szárnyú repülő galamb látható a csőrében olajággal *(9. kép)*. A másik 19. századi terítő egy zöldes dohányszín selyem, körben fémszálas legyezőcsipkével eldolgozott. Közepén bordó selyembrokát, asztalközépszerű négyzetes terítő rádolgozással, melynek a széle arany fémszálas legyezőcsipkével eldolgozott, négy sarkában egy-egy, a szegőcsipkéből alakított körrátét, közepén ugyanebből a csipkéből három csökkenő átmérőjű karika. Készítése az 1870-es évek elejére tehető. Erről a terítőről az 1771-ben kezdődő I. számú anyakönyv 329. lapján ez olvasható: „EGY ASZTALRA VALÓ PIROS ZÖLD ABROSZ ÉS EGY SELYEM ABROSZ."

Közöttük is akad néhány bemutatásra is érdemes darab. A legkorábbi 20. századi darabot a sepsei egyház őrzi. Ez egy bordó bársony terítő, melyet rövid fémrojt szegélyez. Négy sarkában ekrüszínű selyemszállal, laposöltéssel és tűfestéssel nagy, tölgylevél mintával. Közepét álló kehely és félkörívbe szerkesztett zárt gránátalmás leveles ág díszíti. A hímzés alatt olvasható az 1903-as évszám és a felirat: „AKI AZ ÚR NEVÉT HIRDETI ÖRÖK ÉLETE VAGYON ANNAK! IGAZSÁGNAK ÁLDOZATJÁVAL ÁLDOZZATOK AZ ISTENNEK!"

A század első éveiben készült a karancsi egyház két bársony terítője is. Az egyik bordó bársony, körben fém rojtszegélyes, feliratos melynek négy sarkában aranyos fémszállal szőlőleveles-kalászos mintát, a közepébe kelyhet hímeztek, a kehely két oldalán félkörívben kalászív, középen leveles-szőlőfürtös mintával. Sarkaiban zsinórból tekert gomb díszítéssel. Felirata: „Ő A MI BÉKESSÉGÜNK" *(10. kép).* Fekete bársony a másik, körben ezüst fémrojttal, közepén fehér selyemszállal, laposöltéssel hímzett kehellyel és négy leveles ággal. 1920 körül készült fehér gyolcsból a harmadik terítő, melyet körben széles cakkozással szegtek, a cakkokban madeirahímzéssel 12 sziromlevélből álló virágokkal díszítettek.

10. kép. Karancs.
Úrasztali terítő, közepén kalász-, szőlőfürt- és kehelymintával a 19. század végéről

A kopácsi egyház 1929-ben készített terítőjének az anyaga fehér ripsz, fehér selyemmel bélelt. Körben hosszú fémrojtos. Négy sarkában halványsárga selyemszállal laposöltéssel bokrétába kötött kalászcsokros, szélei közepén szőlőleveles-szőlőfürtös mintával. Közepén indás, leveles szőlőfürt koszorú, benne kehely. Két szemben lévő szélén a sarokmintán gépi tömött laposöltéssel felirat olvasható: „AJÁNDÉKOZTA MÁTÉ ISTVÁNNÉ PAPP MÁRIA 1929. SÜLLYÖS MIHÁLY ÉS NEJE EMLÉKÉRE."

11. kép. Laskó. Úrasztali terítő a 20. század elejéről

Hasonló korú a laskói egyház terítője, amely fehér ripszanyagból készült. Körben fehér rojt, az anyag szélén körben halványsárga ripszszalag rádolgozással. Négy sarkában ekrü, arany fémszál és sárga színnel szároltéssel, tömött laposöltéssel és tűfestéssel, tulipános gránátalmás bokormintával. Négy sarkában csavart zsinóron hosszú bojtnehezékkel *(11. kép).*

A rétfalui egyház egyik legszebb darabja, egy szószéktakaró az 1930-as évek elején készült. Hosszában háromféle anyagból összedolgozott. Fehér, keskeny csíkozású vékony damaszt a felső rész, amit hosszában széles varrt csipkebetét követ, alsó szélén fehér gyolcsból madeirás körcsipkesorral *(12. kép).* Úrasztali terítő a másik, amely két szélből fehér pamutvászonból, kockás és csipkés-kockás damasztmintával készült. A két

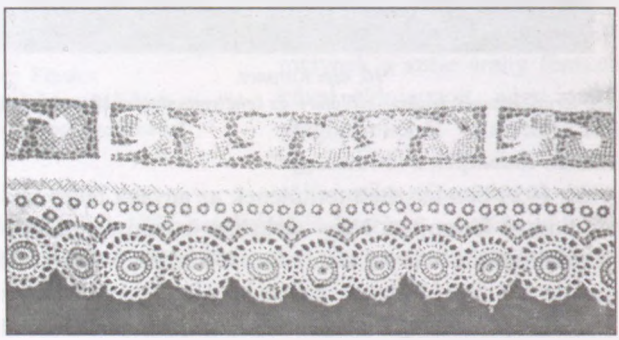

12. kép. Rétfalu. Szószéktakaró a 20. század elejéről

13. kép. Rétfalu. Úrasztali terítő, búzakalászos, leveles-virágos mintával a 20. század elejéről

szél középen széles horgolt csipkével összedolgozott, alsó végén fehér selyemszállal, laposöltéssel kalocsai mintás gépi csipkeszegés. Fehér takácsvászon a következő terítő, körben zöld kontúros ekrüszínű horgolt csipkével. A csipke fölött dupla azsúrozott sorral. Négy sarkában laposöltéssel és száröltéssel, olajzöld, kék, lila színű fekete kontúros virágcsokor és kalász, oldalvonalának közepén leveles búzavirág- és pipacsmintával *(13. kép)*.

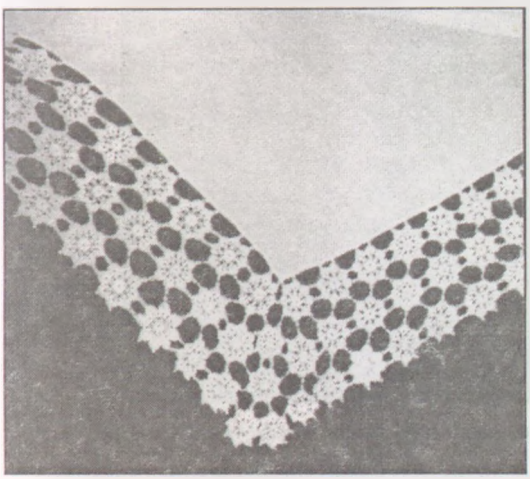

14. kép. Csúza. Úrasztali terítő, horgolt csipke széllel, 1922-ből

A csúzai egyháznak 3 darab terítője érdemel külön említést. Az első egy vörös bársony, körben közepes hosszúságú aranyos fémrojttal szegett terítő, melynek négy sarkát arany fémszálas zsinórból alakított szív alakú rátét díszíti. Készítése az 1920-as évekre tehető. Fehér, laza szövésű lenvászon a következő, amelyet széles, csillagokból összeállított horgolt csipke szegélyez. Ezt 1922-ben közösen készítették a konfirmandusok *(14. kép)*. Fehér vászon a harmadik terítő, melynek széle körben széles vert csipkével szegélyezett. A csipke rostélyos beszövéssel mintázott, sarkaiban egy-

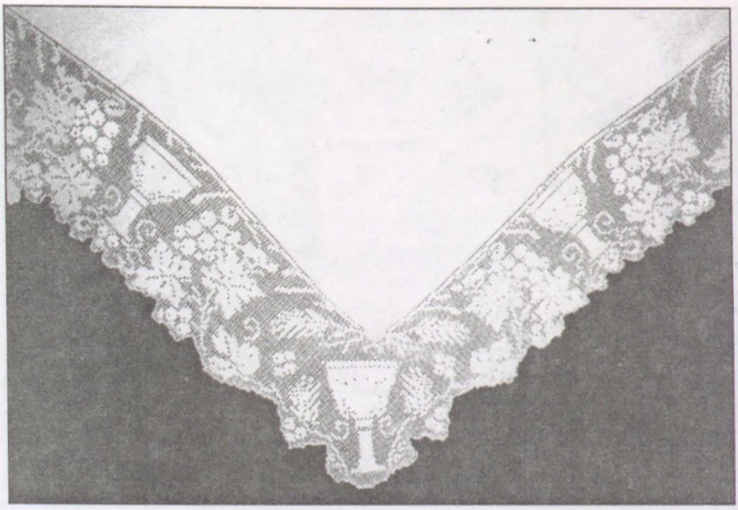

15. kép. Csúza. Úrasztali terítő, vert csipke széllel, 1930-ból

egy kehelymintával, szélén végig szőlőfürtös mintasorral, a közepén kehellyel. 1930-as évek elején készítették a Keresztyén Ifjúsági Egyesület tagjai[15] *(15. kép)*

Vörösmarton 1920 körül készítették az egyik terítőt, melynek anyaga fehér gyolcs, körben horgolt legyezőcsipkével. Négy sarkában egy-egy háromszögű, virágmintás horgolt csipkebetéttel *(16. kép)*. A másik terítőt inkább csak a sarkaiban lévő bibliai jelképek teszik említésre méltóvá. Anyaga fekete műszál, négy sarkában fehér farkasfog rátéttel szívbe hajló leveles ág, a közepében horgonnyal. Készítési ideje 1970-es évek eleje.

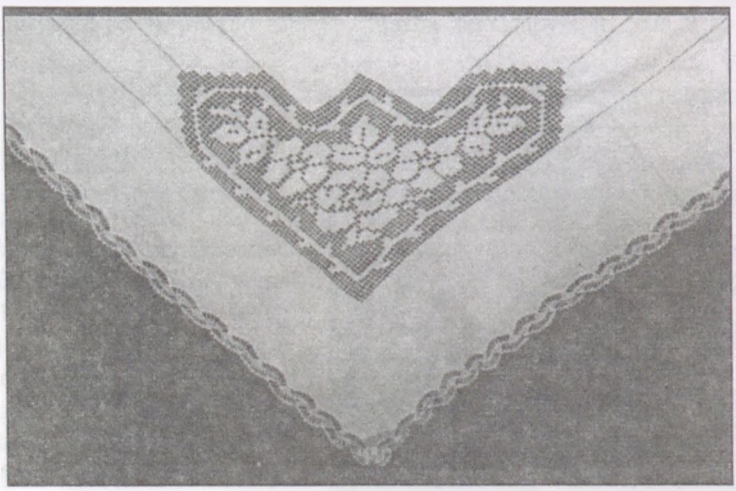

16. kép. Vörösmart. Csipkebetétes úrasztali terítő az 1920-as évek elejéről

[15] Szőr Júlia szíves közlése.

Kő úrasztali terítői közül egyet lehet mindössze kiemelni. Ez egy kerek, fehér selyembrokát, fekete rojtos terítő, melynek a szélét körben, a közepét félkörívben sodort fémszállal, laposöltéssel hímzett kalászos virágminta díszít. A terítő közepébe sárga színnel talpas kelyhet, a kehely alá és fölé feliratot hímzett készítője: „KONYA SÁNDORNÉ VAJDA MÁRIA 1942. AJÁNDÉKOZTA."

Harasztiból egy 1960 körül készített keresztelőedény-takarót érdemes megemlíteni. Ez fehér vászonból készült, a közepén összedolgozott, körben széles azsúrral szegett. Négy sarkában szároltéssel a következő felirat olvasható: „ENGEDJÉTEK HOZZÁM A KIS GYERMEKEKET"

A terítők anyagvizsgálata azt mutatja, hogy a horvátországi egyházközségek a magyar református gyülekezetek között a módosabbak közé tartoztak. A 209 darab textíliából 50 darab készült bársonyból, ami igen nagy szám, 2 plüssből, 65 darab volt a bolti damasztok száma (abroszok és szalvéták), 20 darab volt házi és takácsvászon, 8 darab szövet, 10 darab gyolcs, 3 darab batiszt, 1 perzsaszőnyeg, 10 db selyembrokát és selyemtaft, 6 darab ripsz és 34 darab az egyéb (10 db horgolt csipke és kötött csipke, 5 napszövet, 3 matlaszé, 1 klott, 1 kasmír, 1 balon, 1 műszál, 10 nyloncsipke). Feltűnően sok a bársony és az egyéb kész ipari termék, így pl. ipari damaszt terítő és csak elvétve akad egy-egy házilag készített vászonabrosz. Mivel az ipari termékek meglehetősen drágák voltak, az egyszerű egyháztagok számára elérhetetlenek, így nyilván a terítők zömét közadakozásból vásárolták. Egy-egy ilyen darab beszerzését nagy előkészület előzte meg. Elkészítését rendszerint hozzáértő műhelyekre bízták. Éppen ezért nagy erénye az itteni úrasztali terítőknek, hogy a díszítésben az alkalomnak megfelelően nagy biztonsággal használták az egyházi szimbólumokat.

A 12 egyházközségből 9-ben találtunk olyan díszített terítőt, vagy egyéb templomi textíliát, ahol a díszítésben a szimbólumok kapták a központi szerepet. Leggyakrabban a kalász-, szőlőfürt- és a kehelyábrázolással találkozunk, de előfordul szív, horgony, boroskancsó és három terítőn is találkozunk a galamb szimbolikus ábrázolásával. A szőlő-, kalász- és a kehelyszimbólumok külön-külön és együttesen is előfordulnak az egyházi textíliákon. A kalász és a gyümölcs mint jelkép, már az ókorban is ismeretes volt, a görög és a római kultúrában egyaránt. A Bibliában az Ószövetségben József történetében, a fáraó álmában jelenik meg először a hét kalász, amely a hét szűk esztendőt jelképezte. A reformátusoknál az 1800-as évek elejétől az úrvacsorai kenyeret ábrázolja, de jelentheti az Isten igéjére helyesen figyelő embert is.[16]

A szőlő is igen korai jelkép, hiszen már az Ószövetségben is ott van, a 80. zsoltárban, ahol Dávid király Izrael népét Isten szőlőskertjéhez hasonlítja. De a szőlőtő, szőlő gyakran előfordul Jézus példázataiban is. A református értelmezésben és gyakorlatban a szőlőfürt Krisztus vérére, ill. az úrvacsorai borra emlékeztet. Ábrázolásával úrasztali felszereléseken már a 18. században is találkozunk.[17]

[16] *Takács Béla:* Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest, 1986. 103.
[17] Uo. 104.

A kehely Jézus Krisztus vérét szimbolizálja. Kehelyábrázolás úrasztali terítőn 1681-ben fordul elő először, a gönci református egyháznál. De a kehely jelképe volt már az 1400-as években a cseh huszitáknak is.[18]

A szimbólumok a terítő bármely részére rákerülhetnek. Díszíthetik a textília sarkait, körben a szélét és a közepét. Pl. a terítő sarkában búzakalászcsokor, a közepén boros kancsó díszíti az egyik múlt századi kopácsi terítőt *(lásd 6. kép)*, szőlőfürt és kalász a laskói lila bársony terítő közepét *(lásd 8. kép)*, szőlőfürt, kalász és kehely a karancsi vörös bársony terítő közepét *(lásd 10. kép)*. A terítő szélén széles sávban kehely, kalász és szőlőfürt díszíti az egyik 20. századi, vászon úrasztali terítőt *(15. kép)*. A szív és horgony szimbólum is megtalálható a terítők díszeként. A szív a szeretet jelképe, úrasztali terítőn a legkorábbi emlékét 1762-ből a debreceni kistemplomi gyülekezet leltára említi. A népművészetben is igen elterjedt a szív ábrázolás, hímzéseken és faragásokon egyaránt előfordul, de ismeretes már 1684-ből a szív alakú mézeskalács forma.[19] A horgony a keresztyén hit és a feltámadásba vetett bizonyosság jelképe. A 19. században fordul elő legkorábban rendszerint a szívvel és kereszttel együtt.[20] Ilyen az egyik 20. századi fekete műszál terítő Vörösmarton, melynek sarkaiban növényi ornamentikában bontakozik ki a szív és a horog képe.

Búzakalász, szőlőfürt, kettős lángnyelves kehely, körötte félkörívben fénysugaras ívvel, az alfa és ómega betűjelei díszítik a hercegszőlősi egyház szószéktakaróját. A kettős lángnyelv a szentlélek kitöltetését, a fénysugaras ív a megvilágosodást, Isten egyházát jelképezi. Az alfa és az ómega szintén Jézus Krisztust jelképezi, a Jelenések könyvében ő mondja: „Én vagyok az Alfa és az Ómega, így szól az Úr, aki van és aki volt, és aki eljövendő: a Mindenható." Legkorábban a kenyérosztó tányér díszeként találkozunk vele a 18. század végéről.[21]

A galambábrázolás a népművészet egyik, országosan legelterjedtebb motívuma, de úrasztali terítőkön nem a leggyakrabban használt szimbólum. Mégis külön szeretnénk szólni róla, mert ezen a kis területen három terítő fő motívumaként is megtaláljuk mégpedig nem is egy, hanem kétféle értelmezésben. A népművészetnek igen kedvelt motívuma. Ott találjuk a legkorábbi népi textileken, faragott, festett használati tárgyakon, de az egyházművészetben, így a templomok faragott bútorzatán, a festett kazettás mennyezeteken. Használata a keresztyénséget megelőző időkből épp úgy táplálkozhat, mint a Krisztus utáni korból. Hiszen a galamb tulajdonságai miatt: szelídség, tisztaság, hűség – már egész korán jelentős szerepet játszott az ember életében. Ezért már a pogányság is gyakran használta áldozati állatként az istenek kiengesztelésére. Az egyházi szimbolikában is több jelentése van. De igazán fontossá a Krisztus utáni korban lett, ahol a Szentlélek látható jegye lett a galamb. Krisztus megkeresztelésekor Isten Szentlelke „galamb formájában" szállt alá az Atyától a Fiúra.[22] Noénak a galamb, csőrében olajággal jelentette, hogy Isten megbocsátott az embernek. Így lett a galamb a kiengesztelődés, megbocsátás és a béke jelképe. Úrasztali terítőn 1772-ben találkozunk először olajágat a csőré-

[18] Uo. 136.
[19] Uo. 132.
[20] Uo. 132.
[21] Uo. 131.
[22] Uo. 42.

ben tartó galamb ábrázolással, a solti egyház úrasztali felszerelései között és ugyanebből a korból a cégénydányádi egyházközség terítőjén.[23]

A galambbal mint a szentlélekábrázolásával találkozunk a csúzai 1720-as terítőn. A körirat középpontjában álló páros galamb és szív, bár mindkettő ismert bibliai szimbólum, együttes ábrázolásával alig találkozunk. A galamb ebben az esetben a szentlelket jeleníti meg, míg a szív az emberi testben a szeretet jelképe. Elterjedése az 1800-as évekre tehető.[24] A galamb és a szív együttes alkalmazása a szentlélek és a szeretet elválaszthatatlanságát szimbolizálja.[25]

Két másik terítőn búzakalásszal és szőlővel együtt találkozunk a galamb szimbólummal. A terítőket a jegyzőkönyvek tanúsága szerint egy bécsi műhelyben készíttették a gyülekezet tagjai 20 év különbséggel. A kopácsi terítő 1847-ben készült. A kitárt szárnyú, csőrében olajágat tartó galamb búzakalász és szőlő koszorúban helyezkedik el a terítő közepén. A bordó bársonyból készült terítőt körben aranyos fémrojt szegélyezi, sarkaiban egy-egy nagy bojtnehezékkel. A búzakalászos, leveles-szőlőfürtös koszorút alul bokréta köti össze. A mintát arany fémszállal, gépi hímzéses laposöltéssel és flitteres rátéttel hímezték. A közepébe helyezett kitárt szárnyú repülő galambot ezüst fémszállal tűfestéssel varrták. A galamb csőrében az olajág sötétzöld és világoszöld bársonyból anyagrátéttel, a madár csőre és karma rózsaszín hímzőfonallal, laposöltéssel készült.

Szinte megszólalásig azonos kompozícióban kalász és szőlőág koszorúban jelenik meg a csőrében olajágat tartó galamb a várdaróci egyház 1868-as zöld bársony úrasztali terítőjén is. Ezt is Bécsben készíttették közadakozásból 193 fr. 91 x-ért. A terítő szélét körben hosszú, aranyos fémrojt szegélyezi, sarkaiban nagy bojtokkal. A minta itt is a terítő közepét díszíti, amelyet arany fémszálas gépöltéssel és flitterekkel hímezték. A két kompozíció csak annyiban tér el egymástól, hogy a galamb és a csőrében tartott olajág itt részleteiben is aprólékosan kidolgozott. Ebben az olajág, a csőr és a madár karma ezüst fémszálas hímzéssel készült. Művészi munka, melyben a kompozíció a lapos hímzés szálirányának változtatásával válik plasztikussá. A terítő egyik sarkában flitter-rátétekből alakított, írott betűkkel a feliratban ez olvasható: *„A daróci ref. Egyházé 1868."*

A szimbólumok úrvacsorai terítőt díszítenek. A csőrében olajágat tartó repülő galamb a megbocsátást szimbolizálja. A kalász és a szőlő, Jézus Krisztus érettünk, bűnösökért megtöretett testét és kiontott vérét jelenti a keresztyén ember számára. A jelképek együttes kompozíciója az úrvacsora lényegét szimbolizálja: Jézus Krisztus áldozata megtisztít minden bűntől.

Összefoglalva elmondható, ha személyes tárgyak adakozásában nem is jeleskedtek a horvátországi egyházak, nagy műgonddal készíttették úrasztali terítőiket. Ebben nem riadtak vissza a nagyobb anyagi áldozattól sem. A bibliai jelképek ilyen nagy számú és pontos használata egyértelműen azt jelenti számunkra, hogy Bibliát olvasó és jól értő, Istent szerető nép lakta ennek a vidéknek sok viszontagságot megért magyarságát.

[23] *Lábadi Károly:* Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest, 1994. 34.
[24] *Takács Béla:* Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest, 1968. 77.
[25] Uo. 80.

P. SZALAY EMŐKE

ÚRASZTALI EDÉNYEK A HORVÁTORSZÁGI REFORMÁTUS GYÜLEKEZETEKBEN

A református egyház klenódiumai között kiemelkedő jelentőségűek az úrvacsora kiszolgáltatására szolgáló úrasztali edények – az úrasztali borospohár, a bor tartására szolgáló boroskanna és a kenyérosztó tál. Mellettük még a keresztelőedények tartoznak ide.

Mivel a református egyház rendelkezései nem írták elő a szertartási edények anyagát, sőt éppen úgy rendelkeztek az 1562-es debreceni zsinaton, ahol erről határoztak, hogy „Az Írás ivóeszközről vagy pohárról emlékezik, tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyenek vagy rézből és bármiféle ércből készültek, elfogadunk."[1] – ezért a református szertartási edények a legkülönfélébb anyagokból készültek az elmúlt századok során. Ennek ellenére természetes, hogy a hívek igyekeztek értékes edényekkel megtisztelni egyházukat, így az úrasztali borospoharak, mint a legtiszteltebb edények általában ezüstből készültek, hiszen „E pohár amaz Újtestamentom az én vérem által."[2]

1998 őszén az Országos Református Gyűjteményi Tanács és az OTKA támogatásával kezdtük meg a horvátországi magyar református gyülekezetek tárgyi emlékeinek összeírását. Munkánk során felkerestük az összes magyar gyülekezetet, szám szerint 14 egyházközséget. Dél-Baranyában, a Dráva háromszögben fekszik kilenc, Rétfalu ma Eszékkel egybeépült, míg három az egykori Szlavóniában, Haraszti, Kórógy és Szentlászló. A pélmonostori gyülekezet szórványként működött, az 1990-es években szerveződött önállóvá.

A települések még mind viselik a közelmúlt horvát-szerb háborújának a nyomait. Ezek közül a legszomorúbbak a kiégett, elpusztított templomok, Kórógy és Szentlászló, sorsukat aggódó figyelemmel kísértük a háborúk során. A harmadik elpusztult templom Bellye, amelyet felgyújtottak a szerbek. Ebben a három gyülekezetben az úrasztali felszerelési tárgyakat sem kímélte a háború, sorsuk jórészt egyelőre ismeretlen. De más falvakat sem került el a megpróbáltatás. A kopácsi parókiát kirabolták, és ugyanerre a sorsra jutott a kői eklézsia is.

Az alábbiakban hét drávaszögi, a rétfalusi és a haraszti egyház ezüst és egyéb fém úrasztali edényeit mutatom be.

Bár a reformáció ezen a vidéken hamar meggyökerezett, a török uralom másfél százada sok nyomorúsága miatt csak a 18. században jutottak oda a gyülekezetek, hogy felszereljék templomaikat. Nem véletlen hát, hogy korábbi edényt nem találtunk. Jelenleg a legrégibb úrasztali borospohár a várdaróci gyülekezet 1779-es évszámmal ellátott szép

[1] *Kiss Áron* 1882.
[2] 1. Kor. 25

1. kép. Úrasztali borospohár – Várdaróc, 1822

2. kép. Keresztelőkanna – Várdaróc, 1910.

formájú, harmonikus barokk stílusú kelyhe.[3] Az aranyozott rézkehely karéjos talpa tagolt szárán lapított gömb alakú nódusszal, tulipánkehely kuppával a református gyülekezetekben a 18. század második felében általánosan elterjedt, kedvelt formát képvisel, ami szolidsága révén a puritán reformátusok számára is elfogadható volt.[4]

A másik kehely a 19. század elejéről származik, talpának szélére vésett felirata megörökítette az ajándékozó nevét: „Én darótzi eklesia tagja Karakas Miklós 1822." A sárgaréz kehely még őriz formájában barokk sajátosságokat, ilyen a tulipánkehely kuppa, de korongos talpa, amelyen szőlőinda utal a funkciójára, már sima vonalú. A szár kissé vaskos, tagolt, a levéldíszes nódusz felcsúszott a kuppa alá. Az egész tárgy rusztikussága ellenére még harmonikus[5] *(1. kép).*

A gyülekezet keresztelőkészlete, a kancsó és a tál szintén figyelmet érdemel. A kisméretű kancsó a historizmus jegyében készült, amelyen a tojásdíszes talpból csavart bordákkal díszes öbölrész emelkedik, felívelő szájjal és ívelt vonalú tagolt füllel. A hozzá tartozó tál közepét kereszt díszíti. Feliratuk szerint 1910-ben ajándékozta mindkettőt Buzás Károly és neje édesanyjuk emlékére[6] *(2. kép).*

[3] Közölte *P. Szalay Emőke* 1999a. 98. fényképe ugyanott. Mérete: talp átm.: 14,4 cm, száj átm.: 9,7 cm, m: 26,5 cm.

[4] Ilyen viszonylag egyszerű barokk formákat a debreceni ötvösök is nagy számban készítettek a XVIII. század második felében, lásd *P. Szalay* 1999b.

[5] Mérete: talp átm.: 15,5 cm, száj átm.: 12 cm, m: 26 cm. Említése Lábadi K. 1994. 85.

[6] A kancsó felirata: „Buzás Kálmán és neje 1910. febr. 20". Méretek: talp átm.: 6,8 cm, száj átm.: 6 cm, m: 15 cm. A tál felirata: „A várdaróczi ref. egyháznak édesanyánk emlékére 1910. febr. 20. Buzás Kálmán és neje." Átm.: 26,2 cm. A 19. század végén itt volt lelkész Buzás Kálmán, feltehetően az ő gyermeke ajándékozta őket. *Lábadi Károly* 1994. 85–86.

3. kép. Bádogkanna – Várdaróc, 19. sz. közepe

A hívek századunk viszontagságos történelmi körülményei ellenére megőrizték ragaszkodásukat egyházukhoz. Az egyik utolsó ajándékozásnak is Várdaróc a színhelye. 1950-ben Czövek Illés tisztelte meg egyházát egy kerek kenyérosztó és egy ovális kenyértartó tállal.[7]

A gyülekezet klenódiumainak sokszínűségét mutatja, hogy két bádog „töltögető edényt" is őriznek. Egyikük készítési idejét ismerjük, így írja le a feljegyzés a Szappanos László lelkész által készíttetett edényt: „sárgaréz fedelű, 3 réz gombon álló fedeles pléh töltögető kanna". A golyólábakon álló, felfelé szűkülő testű edény kiöntőcsőrrel ellátott, száj-peremét díszes rézlemez szegélyezi, tagolt fedelén lapított gomb. Füle szalagfül[8] *(3. kép).*

A másik kannának ugyancsak ismerjük a készítési idejét, 1882-ben ajándékozták. Egyszerű bádogosmunka, felfelé szűkülő testű, kiöntőcsőrös, kis füle mellett a fedél felett átívelő fogó biztosította a fogást.[9] Ez a két edény azért figyelemre méltó, mivel bádogedények ritkán találhatók ebben a funkcióban.

Egy kőedény kancsó mutatja, hogy a német kőedények ide is eljutottak. A szürke kancsó gömbös testű, széles nyakú, szája kissé összenyomott. Díszítése benyomott és kék festésű. Bizonyosan már 1817-ben a gyülekezet tulajdonában volt, feltehetően ez volt a „cin fedelű kék festésű kőedény".[10]

Egy esztergált lapos fatál és egy kés tartozik még a felszerelési tárgyak közé. Bár már az 1817-es feljegyzésben szerepel egy hosszú kés, nem tudjuk, hogy azonos-e a ma is meglévővel.[11]

A karancsi gyülekezet legrégibb edénye egy egyszerű fatál, „amelyben a megszentelendő kenyér el készíttetik" KE 1775 évszámmal ellátva.[12] Ennek a tálnak egyszerűsége ellenére éppen az anyaga jelenti különös értékét, hiszen több mint kétszáz év távlatából maradt meg.

A gyülekezetben egy kehelypárral szolgálják ki az úrvacsorát, amelyek már az érett klasszicizmus jegyeit mutatják, kúpos talpuk díszítését gyöngysor és lándzsalevélsor alkotja, a szár gyűrűs és lapított félgömb alakú nódusza felett a tulipánkehely formájú kupán

[7] A tálak felirata azonos „A daróci ref.: egyháznak adományozta isten dicsőségére Czövek Illés 1950". Kerek tál átm.: 21 cm, ovális tál átm.: 32,6×22,5 cm

[8] Méretei: talp átm.: 16,5 cm, száj átm.: 11 cm, m: 22,5 cm

[9] Méretek: talp átm.: 26 cm, száj átm.: 22 cm, m: 27,2 cm

[10] Méretek: 56 cm talp átm.: 12,5 cm, száj átm.: 9 cm, m: 35 cm

[11] Csak ennyi szerepel az összeírásban: „egy hosszú kés".

[12] *Lábadi Károly* 1994. 67.

4. kép. Kehely – Karancs, 1820

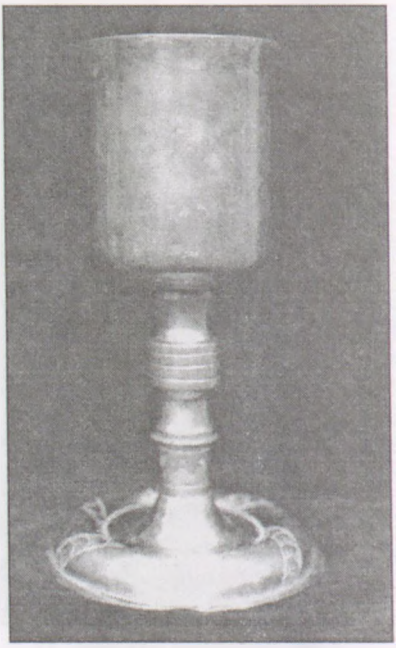

5. kép. Kehely – Laskó, 19. sz. eleje

6. kép. Kenyérosztó tál – Laskó, 20. század eleje

7. kép. Kehely – Csúza, 1861

ismét lándzsalevélsor jelenik meg.[13] Az egyiken az ajándékozók egyikének nevét is megtaláljuk. „Tot István s mások 1820" *(4. kép).* A kenyérosztó tálat, amely egyszerű széles peremű, lapos tál 1924-ben ajándékozta Dömötör Lajosné.[14] A keresztelőkészlet egyszerű, az általánosan elterjedt oinochoe formájú kancsó és sima tál.[15]

A laskói egyház úrasztali poharai feltehetően szintén a 19. század elején készülhettek. Jelenleg annyit tudunk róluk, hogy már az 1817-es leltárban szerepelnek, ugyanis két rézből készített, arannyal futtatott poharat említenek ekkor. 1885-ben ugyancsak két kehely arannyal futtatva szerepel,[16] ezért feltételezhető, hogy ugyanazokról az edényekről van szó. A domború talpú, kúposan induló vastag száron a gyűrű alatt levéldísz, felette a hengeres nódusz felcsúszott a sima vonalú kuppa alá. A talpon ferde sávokban egyszerű vonaldísz. A vaskos, egyszerű munka különösebb művészi igény nélküli, jellegtelen[17] *(5. kép*). A kenyérosztó tál jóval fiatalabb, a századforduló táján készült. A domború peremen búzavirág és kalászok utalnak az edény funkciójára[18] *(6. kép).*

Anyagát tekintve értékesebb a keresztelőkészlet, amely ezüstből készült. A hagyományos, országszerte elterjedt görög formára visszanyúló kancsót a helyi lelkész ajándékozta az egyháznak, 1913-ban,[19] míg a barokkos vonalú tál 1965-ben került a gyülekezetbe, újból megerősítve azt, hogy ebben a században sem felejtkeztek meg a hívek templomaikról.[20]

A csúzai gyülekezetben található a legtöbb ezüstedény. A barokk-rokokó formákat őrző kelyhek 1861-es osztrák hitelesítő jeggyel ellátottak, ami mutatja a monarchián belüli kapcsolatokat.[21] Ez a forma úgyszintén előfordul a református gyülekezetekben, hasonlókkal Kárpátalján találkoztunk[22] *(7. kép).* A Drávaszög legszebb kenyérosztó tányérja is itt található. Az ezüstből készült, igényes munka magyar ötvös keze alól került ki. A domború széles peremen maratott alapon kalászos minta fut körbe utalva a funkcióra. A tányér formája sima, de a minta hajlékonyságával a szecesszió hatását mutatja. A jelzéssel ellátott tárgy művészi értéket képviselő színvonalas munka, amely egyedülálló a környéken. Felirata a hívek ragaszkodását örökíti meg[23] *(8. kép).* Ugyancsak ezüst az anyaga a keresztelőkészletnek, amely a hagyományos kancsócskából és ovális, magas peremű tálból áll.[24]

[13] Feliratuk: „KARANTSI REF. SZ. EKKLAE 820 V: TOT ISTVAN S MASOK". Méretei: talp átm.: 14,8 cm, száj átm.: 11 cm, m: 27,8 cm. A másik felirata: „KARANTSI R. SZ. EKKLAE 820". Méretei: talp átm.: 14,6 cm, száj átm.: 11 cm, m: 28 cm. Közölve *P. Szalay Emőke* 1999a. 98. fényképe ugyanott.

[14] Felirata: „Isten dicsőségére ajándékozta Dömötör Lajosné 1924". Átm.: 14,5 cm

[15] A kancsó méretei: talp átm.: 6,3 cm, száj átm.: 8,5 cm, m: 19 cm. Ilyeneket nagy számban találtunk a kárpátaljai gyülekezetekben is. *P. Szalay Emőke* 1999c.

[16] *Lábadi Károly* 1994. 79–80.

[17] Méreteik: talp átm.: 14,2 cm, száj átm.: 9,5 cm, m: 24,5 cm, talp átm.: 10,5 cm, száj átm.: 9,4 cm, m: 23,8 cm

[18] Berndorf jelzéssel ellátott, átm.: 31 cm

[19] A kancsó Dianafejes jelzéssel ellátott, felirata: „Lukácsi Imre lelkész és neje Szőke Jolán ajándékozták a laskói egyháznak 1913". Méretei: talp átm.: 8,4 cm, száj átm.: 5,2 cm, m: 22 cm

[20] A tál felirata: „Dr. Varga Sándorné Nagy Gizella Ajándéka a Laskói Egyháznak Húsvét 1965". Átm.: 15,2 cm

[21] Mindkettő osztrák hitelesítő jegye A 1861 13. Méreteik: talp átm.: 7,4 cm, száj átm.: 8,6 cm, m: 17,8 cm. A másik jelzésében CS. Talp átm.: 7,3 cm, 7,9 cm, m: 18 cm. Közölve *P. Szalay Emőke* 1999a. 99.

[22] Kárpátalján találtunk hasonló neorokokó stílusú kelyheket szintén az 1860-as évekből, amelyek magyar hitelesítőjeggyel ellátottak. Pl. *P. Szalay Emőke* 1999d.

[23] A tál Dianafejes jeggyel és LA valamint HJ jelzéssel ellátva. Felirata: „A csúzai református hívek ajándéka 1912". Átm.: 22 cm

[24] A kancsó méretei: talp átm.: 8 cm. száj átm.: 6,6 cm, m: 22,8 cm, tál átm.: 36,4×27,6 cm

8. kép. Kenyérosztó tál – Csúza, 20. század eleje

9. kép. Kehely – Hercegszőllős, 1895

A hercegszőllősi gyülekezetben is ezüstedényekkel szolgálják ki az úrvacsorát. Két egyforma fedeles kehely a historizmus terméke. A tagolt domború talp szélét tojássor díszíti, a száron gyűrű és gömb alakú nódusz. A kuppa alján domború bordák, a kuppa kiszélesedő oldalú, ráilleszkedő fedele akantuszlevél és virágmintás, tagolt fogója az egyik edényen letört. Feliratuk szerint 1895-ben ajándékozta őket Suba Erzsébet [25] *(9. kép).*

A kenyérosztó tál széle gyöngysordíszes, majd viszonylag keskeny peremén hosszú felirat, öble közepén homorú.[26]

A századfordulón elterjedt talpas füles tál gyakran megtalálható a református gyülekezetekben, füle formája utal a szecesszióra.[27] Különlegesnek számít egy ovális vízszintes peremmel ellátott ívesen hajló oldalú pléh (vaslemez) tál, amelyen egyszerű festett virágbokor emelkedik ki egy vázából, 1754-es évszámú[28] *(10. kép).* A sepsei gyülekezetnek ugyancsak a 20. századból származik a boroskannája. Az art deco jegyeit viselő edény kisebb formai eltérésekkel szintén nagy számban maradt fenn a református gyülekezetek edényei között[29] *(11. kép).*

[25] A kelyheken Dianafejes jelzés és MN mesterjegy. Feliratuk egyforma: „Ajándékozta Suba Erzsébet 1895". Méreteik: talp átm.: 9 cm, száj átm.: 9 cm, m: 28 cm, a letört fogójú magassága 26,9 cm. Ilyen edényeket nagy számmal találtunk a kárpátaljai gyülekezetekben. *P. Szalay Emőke* 1999d.

[26] Felirata: „A herczegszőllősi ev. ref. egyháznak hogy általa Istent dicsőítse örök emlékül, adja özv. Varga Jánosné szül. Suba Erzsébet 1895."

[27] A füles tálakra Kárpátaljáról számos példát ismerünk, lásd *P. Szalay Emőke* 1999e.

[28] A peremén alig kivehető az évszám, mérete: 30,2 cm×22,4 cm

[29] A kanna méretei: talp átm.: 14,5 cm, száj átm.: 8,3 cm, m: 41 cm. Hasonló kannák a Kárpátaljáról és az Alföldről is ismertek. *P. Szalay Emőke* 1994. Biharnagybajom?

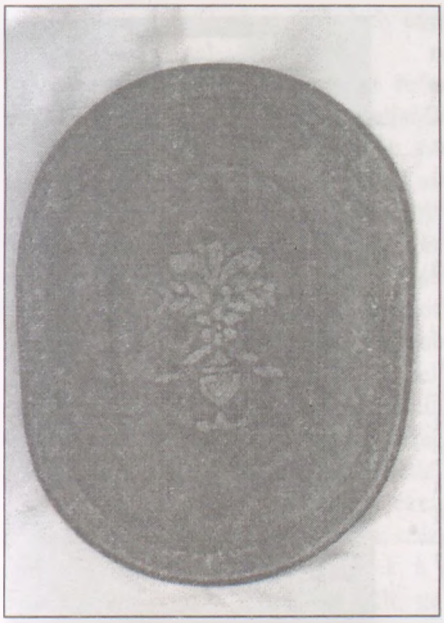

10. kép. Pléhtál – Hercegszőllős, 1754

11. kép. Boroskanna – Sepse, 20. század eleje

A vörösmarti gyülekezet a múlt században is alig rendelkezett értékes edényekkel,[30] sajnos azóta sem nagyon gyarapodott a klenódiumok száma. Jelenleg két kehelypárt őriznek, amelyek közül a fémből készült egyszerű, kúpos talpú, gyűrűs szárú sorozattermék.[31] A másik pár fából esztergált szükségedény. A vörösbor okozta elszíneződés bizonyítja, hogy a háború alatt használták őket.[32]

A kenyérosztó tál modern, hullámos szélű, sima öblében vésett rokokó díszítés.[33] A keresztelőkészlet kannája gilusált díszítésű, a hozzá tartozó tál ovális, mély rézsútos peremmel. Az egyházi feljegyzések megőrizték egy keresztelőkészlet vásárlásának emlékét, amely szerint a budapesti Oberbauer cég szállított egy edényt 31 koronáért, de nem lehetünk biztosak abban, hogy erről a kancsóról van szó.[34]

A rétfalui gyülekezet két úrasztali borospoharat őriz. Az aranyozás nyomait őrző edények feltehetően szintén a 19. században készültek. Az egyik talpán akantuszlevél-sorral díszített, a szárán lándzsalevelek, a kuppakosár szintén klasszicista elemekkel díszes. A másik kehely talpán ovális medalionokat ölel körül az akantuszlevelekből és szőlőfürtök-

[30] Az 1885-ös püspöki látogatás jegyzőkönyvében kiemelik, hogy az egyháznak nincsenek értékesebb edényei. *Lábadi Károly* 1994. 35.

[31] A kehelypár egyikén találjuk a feliratot: „özv. Terényi Jánosné Novi Sad 1946. VIII. 10." Méretek: talp átm.: 8,4 ill. 8,8 cm, száj átm.: 8,5 ill. 9,4 cm, m: 16,5 ill. 16,4 cm

[32] Felirata: „Háboru emlékére ajándékozta Rohonczki Ferencné 1946. IV. 6.", illetve „Ajándékozta Bókós Istvánné háboru emlékére 1946. IV. 6." Méretek: talp átm.: 10 cm, száj átm.: 9,5 cm, m: 24,5 cm illetve talp átm: 10,3 cm, száj átm.: 9,2 cm, m: 24,2 cm

[33] Kenyérosztó tál átm.: 21 cm

[34] *Lábadi Károly* 1994. 35. Keresztelőkészlet méretei: kancsó talp átm.: 5,3 cm, száj átm.: 5 cm, m: 14,5 cm, tál átm.: 23,5×31,5 cm

ből álló díszítmény, míg a kuppakosár áttört szőlőlevelekből áll. Mindkét kehely feltehetően a historizmus szülötte[35] *(12. kép)*. Hasonlóan aranyozott sárgarézből készült a kenyérosztó tál, amely ovális, törtvonalú peremmel. Díszítését az öbölrész szélén sorakozó beütött háromszögletű vonalak alkotják.[36] A keresztelőkészlet ezüstözött tálja az ismert mély ovális tál díszítés nélkül, míg a kancsó sima vonalú, felfelé szűkülő testű kiöntőcsőrös, fedeles edény felívelő füllel. Oldalán az ajándékozást megörökítő felirattal.[37]

A szlavóniai Haraszti gyülekezete egy sárgaréz kelyhet őriz. A talpán domború, levélmintával díszes edény szára gyűrűs, nódusza rovátkolt sávos lapított gömb sima tulipánkehely kupával, teljesen egyszerű sorozattermék, feltehetően a századforduló táján készült.[38] A kenyérosztó tál aranyozott réz, hullámos szélű, vésett felirattal, amely ismét a hívek egyházhoz való ragaszkodásának közelmúltbeli példája.[39]

12. kép. Kehely – Rétfalu, 19. század

A keresztelőkészlet szintén arra példa, hogy más funkciójú edény bekerülhetett a református egyház szertartási tárgyai közé, hiszen az egy háztartásokban használt teáskanna. A neoklasszicista kanna ovális alakú, kis kúpos talpon áll. Teste és kiöntőcsőre alul bordázott, hasonlóan bordadíszes a fedele is. Füle felívelő törtvonalú fekete fogórésszel. A hozzátartozó tál szintén ovális, de ez a peremrészének szabálytalanságával inkább a szecessziót idézi.[40]

Szentlászló úrasztali borospoharát és keresztelőkészletét a hívek megmentették a pusztulástól. Az aranyozott rézkehely talpa domborított díszítésű, kuppáját áttört ezüst kuppakosár fogja körül. Bár jelzés nem található rajta, az egyik legszebb pohár.[41] A keresztelőkészlet a szokásos egyszerű kancsó ovális tállal.[42]

Utoljára ismertetem a pélmonostári gyülekezet egyetlen edényét. Ez a gyülekezet a közelmúltban alakult, az úrasztali borospoharát a karancsi gyülekezetből hozta át a lel-

[35] Méretek: talp átm.: 15 cm, száj átm.: 11,8 cm, m: 29,7 cm illetve talp átm.: 15 cm, száj átm.: 12 cm, m: 28,8 cm

[36] Tál átm: 25,3×19,2 cm

[37] A kancsó felirata: „TT.s Magvassy Pál és hitvese szül. Kárászy Borbála nemkülönben kedves gyermekei Lajos és Margit örök emlékül a Magy. Rétfalusi Ev. Ref. Egyház buzgó gyülekezetének 1895 évben". Méretek: kancsó talp átm.: 8,5 cm, száj átm.: 6,5 cm, m: 15 cm, tál átm.: 27×24 cm, medvés jeggyel mindkettő.

[38] Méretei: talp átm.: 15 cm, száj átm.: 8,7 cm, m: 15,3 cm

[39] A tál felirata: „A Haraszti rf. Egyház tulajdona úrvacsorai kegyszerek Ferkó Illés és neje Balázs Mária ajándéka 1937". Átm.: 21,8 cm

[40] A kanna talpán a felirat: „Ferkó Illés és neje ajándéka 1937". Méretek: talp átm.: 7,8×11 cm, száj átm.: 11×14 cm, m: 23,5 cm. Az eredetileg más célú edények felhasználása egyházi funkcióban más esetekben is ismert éppen a Drávaszögből lásd Küllős Imre 1999. 101. és a következők. A tál felirata csupán „1937". Átm.: 31,2×20,3 cm

[41] Méretei: talp átm.: 14 cm, száj átm.: 9,8 cm, m: 24,5 cm

[42] Méretek: kancsó talp átm.: 6,6 cm, száj átm.: 4,4 cm, m: 14 cm, tál átm.: 24×18 cm,

kész. A sima vonalú sárgaréz kehely egyszerű talpú, szárán nódusszal ellátott, tulipánkehely alakú kuppával.

Végigtekintve a horvátországi református gyülekezetek fennmaradt tárgyanyagát megkíséreljük összevetni a Kárpátaljai Református Egyházkerület gyülekezeteinek anyagával. Az összehasonlításból kitűnik, hogy itt a 18. század előtti időszakból egyáltalán nem maradt fenn emlékanyag, ami a vidék történelmi helyzetének következménye. Figyelemre méltó, hogy ónedények alkotják a felszerelési tárgyak jelentős részét,[43] ugyanakkor a textíliák terén kitűnik, hogy igényes munkákat használtak.[44] Feltűnő, hogy a 18. században a gyülekezetekben nemesfémből, ezüstből készült tárggyal, egy pohár kivételével, amelyet a győri halvevő bárkások ajándékoztak[45] nem találkoztunk. Az egyetlen várdaróci barokk kelyhet leszámítva, ebből a századból nem maradt fenn ötvösmunka. A 19. század első feléből a karancsi kehelypár színvonalas munka, míg mind a várdaróci, mind a laskói kelyhek erősen provinciális, alacsony mesterségbeli színvonalat tükröző munkák. Majd csupán a 19. század közepén találunk Csúzán két historizáló ezüst poharat, amelyeket a hercegszőllősi 1895-ös fedeles serlegek követnek.

Az, hogy az ismertetett 14 gyülekezet közül csupán kettőbe kerültek ilyen tárgyak, összevetve Kárpátaljával – ahol a századforduló gazdasági fellendülése ellenére jóval szegényebbek voltak a gyülekezetek, a 90 gyülekezetben 51 ezüstedényt találtunk, amihez hozzávehetjük a rézből készült, de igényes 32 edényt, tehát összesen 83 poharat adományoztak a hívek ebben az időszakban – mindenképpen feltűnő az itt szegényes kép. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy itt viszonylag több lelkész ajándékozott felszerelési tárgyat gyülekezetének.

Az összeírásokból kitűnően azt állapíthatjuk meg, hogy feltehetően alig lenne más az általános kép, ha a háborúban elrabolt, remélhetőleg ma csak lappangó tárgyakra is kiterjedhetett volna a vizsgálódásunk.

[43] *Küllős Imre* 1999. 102.
[44] *Csiszár Sarolta* 1999. 97.
[45] *Lábadi Károly* 1994. 94.

Felhősné Csiszár Sarolta
1999 Úrasztali terítők Horvátországban. Confessio 1999. 1. 93–97.
Kiss Áron
1992 A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest
Küllős Imre
1999 Úrasztali edények a Drávaszögben. Confessio 1999. 1. 99–102.
Lábadi Károly
1994 Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest
P. Szalay Emőke
1994 A biharnagybajomi egyház felszerelési tárgyai. In.: Biharnagybajom története és néprajza (Szerk.: *Ujvári Zoltán*, 583–595. Debrecen
1999a Úrasztali kelyhek a Drávaszögben. Confessio 1. 97–99.
1999b Aranypohár debreceni módra. Megjelenés alatt.
1999c A Kárpátaljai Református Egyházkerület műkincsei. Megjelenés alatt.
1999d Historizmus a kárpátaljai református egyház úrasztali boroskelyhein. Déri Múzeum Évkönyve. Megjelenés alatt.
1999e Modern iparművészeti munkák a Kárpátaljai Református Egyházkerületben. Hatodik Síp. Megjelenés alatt.
1999f Historizmus és szecesszió a kárpátaljai úrasztali boroskannákon. Jósa András Múzeum Évkönyve. Megjelenés alatt.

KÜLLŐS IMRE

ÓNEDÉNYEK A HORVÁTORSZÁGI REFORMÁTUS GYÜLEKEZETEKBEN

Dél-Baranyát a magyar reformáció bölcsőjének is nevezhetjük. Itt szolgált Sztárai Mihály, itt tartották a hercegszőllősi zsinatot.[1]...

A reformáció – úrvacsorája során – a kelyhet is a gyülekezeti tagok kezébe adta. Ez a liturgiai változás nemcsak a borospohár méretét növelte meg, hanem újabb edényformák bevezetését is megkívánta, ugyanis szükségessé vált a kehely (vagy kehelypár) ismételt utántöltése is. Így jelentek meg a korábbi – miseáldozatnál használt – kisméretű „ámpolnák" helyett az úrasztali boroskancsók. Nagyobb lélekszámú gyülekezeteknél további edényekre (kannákra, korsókra) is szükség volt a bor szállítására, tárolására és a kannák ismételt újratöltéséhez. A kiosztásra kerülő kenyér tömege is megnőtt, így az úrvacsorai tál szükségszerűen nagyobb méretű, mint a miseáldozathoz használt „patena" mérete. E követelmények folytán – és a gyülekezetek gyakorta szűkös anyagi helyzete miatt – olcsóbb anyagú edények honosodtak meg a protestáns úrvacsorai használatban. Az olcsóbb anyagok közé tartozott az ón is, melyet akkoriban a szegények ezüstjének neveztek. Mivel az ónedények előállítása és használata a múlt század utolsó évtizedeiben megszűnt – a történelmi Magyarország ónkincs-gyűjteményét jórészt a protestáns gyülekezetek klenódiumai alkotják.

Az elmondottak tudatában vizsgáltuk meg a Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház[2] úrasztali felszerelési tárgyait. Kutatásaink során az ónedények összeírását végeztem el. Az úrasztali edények között területünkön ezüstedények csekély számban fordulnak elő[3], ugyanakkor az edények száma jelentős. A legkorábbi ónedények a 18. század elejéről, pontosabban 1711-ből származnak. Ez az adat ugyan az edények feliratából derül ki, ami nem minden esetben egyezik meg az edény készítési idejével.

A vörösmarti egyház önkannája a legkorábbi. A felirattal és 1711-es évszámmal díszített edény talpperemmel ellátott, felfelé enyhén szűkülő oldalú, tagolt kiöntőcsőrrel, rövid füllel készült, billentője gyöngysormintás, rövid. Különlegessége, hogy a felirat a fedél tetejébe van vésve.[4] Az 1885-ös püspöki látogatáskor két edényt jegyeztek fel,

[1] A hercegszőllősi zsinat 46 artikulusban fogalmazta meg a református egyházi élet szabályait, egyebek között az úrvacsora kiosztásához használandó eszközöket is.

[2] Ez az elnevezés 1999. június 9-e óta használandó a Kopácsi Alkotmányozó Zsinat határozata alapján. Az egyház korábbi neve Horvátországi Református Keresztyén Egyház (HRKE) volt

[3] *P. Szalay Emőke* 1999c.

[4] Vörösmarti kanna felirata: VERESM ECCLAE 1711

napjainkban csak egyet találtunk.[5] Ebben a gyülekezetben jegyezték fel a legkésőbbi készítésű ónedényeket is, az eklézsia két ezüstözött cinpoharát és egy tányérját 1862-ben a konfirmandusok gyűjtéséből vásárolták.[6] A sepsei egyház kannája 1720-as évszámmal ellátott. A hengeres testű edényen a rövid kiöntőcsőr alatt látható az egyszerű évszám. A kannán semmi nincs, ami készítési helyére utalna.[7]

A karancsi gyülekezetben jelenleg három ónkannát őriznek. Egyikük 1738-as évszámmal ellátott. A talpperem nélküli felfelé szűkülő zömök edényen a rövid kiöntőcsőr alatt helyezkedik el a díszítés, koszorúban felirat *„VAJDA FERENTZ TSINALTATTA A KARANTSI R.TA SZ. ECCLA SZAMÁRA"*, fölötte ötágú korona, alatta 1738 évszám. Két, oldalt egyszerű ágaskodó kardot tartó kétfarkú oroszlánok. Fedele lapos, billentője a fedélen rögzített, akantuszleveles.[8] A legnagyobb méretű kanna talpperem nélküli, erősen szűkülő testű, testén három helyen kettős vésett gyűrűvel tagolt, rövid kiöntőcsőrös, lapos fedelű, a fedélen rögzített gömb alakú billentővel készült, jelzés nélküli.[9] A legkisebb karancsi önkanna hengeres testű, rövid kiöntőcsőrös, fedelén rögzített billentővel, egyéni jellegzetesség nélküli.[10]

Az évszám alapján következő két évszámos edény 1742-es, a laskói gyülekezet tulajdona. A hengeres testű kannapár zömök testét két kettős vésett gyűrű díszíti. Kiöntőcsőrük, fülük rövid, az egyiknek a fedele hiányzik, a másik fedele lapos, középen kidomborodik, billentője akantuszlevél-díszes. Évszámuk a kiöntőcsőr alatt kétoldalt került elhelyezésre: *„ANNO 1742"* Belsejükben koronás rózsa jelzés látható.[11] A harmadik laskói kanna homorú talpperemmel ellátott hengeres testű, zömök, széles kiöntőcsőrös, tagolt fedelén lévő billentő makk alakú, füle hosszú. Jelzése három koronás rózsa.[12] A hercegszőllősi egyház kannája egyedülálló a horvátországi anyagban *(1. kép)*. A három golyólábon álló kanna talpa domború, tagolt, két többszörös vésett gyűrűsorral díszített, hengeres testén két vízszintes domború gyűrű, kiöntőcsőre alatt koszorúban felirat: *„Bekes János Predikátorságában PÁPA István költségével tsináltatott a Herczegszőllősi R. Sz. Ekklesia szamara Anno 1748."*[13]

A haraszti gyülekezet kis kannája talpperem nélküli, szűkülő testű, kiöntőcsőrös, egyszerű domború fedelű, a fülön rögzített billentővel, hosszú füllel. Felirata a testén: *„HARASZTI EKKL CSINALTATTA 1759 ESZTEND"*, a fedelének tetején *„Mosoni György PRED: ban."* jelzés nélküli.[14]

A rétfalui egyház kannái (3 darab) 1763-as évszámmal ellátottak. A hasonló alakú kannák talpgyűrűvel ellátottak, csaknem hengeres testűek, széles kiöntőcsőrrel, domború fedéllel, a fülön rögzített gömbös billentővel. Feliratuk szív alakú keretben a kiöntőcsőr

[5] *Lábadi Károly* 1994. 34.
[6] *Lábadi Károly* 1994. 34.
[7] Méretek: talp átm.: 13,8 cm, száj átm.: 12,4 cm, m.: 32,2 cm
[8] Méretek: talp átm.: 16 cm, száj átm.: 13,7 cm, m.: 26,5 cm
[9] Méretek: talp átm.: 20,5 cm, száj átm.: 14,3 cm, m.: 41,8 cm. Ez az önkanna a legnagyobb méretű a horvátországi reformátusok edényei között
[10] Méretek: talp átm.: 12,3 cm, száj átm.: 10,5 cm, m.: 21 cm
[11] Méretek: talp átm.: 13,7 cm, száj átm.: 14,6 cm, m.: 23 cm, talp átm.: 14,1 cm, száj átm.: 14,3 cm, m.: 25,3 cm
[12] Méretek: talp átm.: 16,4 cm, száj átm.: 15 cm, m.: 28,8 cm
[13] Közölve: *Küllős Imre* 1999b. Hasonló edény több is előfordult Kárpátalján, pl. Mezőváriban – Lásd: *Küllős Imre* 1998a. Méretek: talp átm.: 19,5 cm, száj átm.: 13,5 cm, m.: 37 cm
[14] Méretek: talp átm.: 9 cm, száj átm.: 7,9 cm, m.: 15 cm

1. kép. Boroskanna, Hercegszőllős

2. kép. Önkehely, Várdaróc

alatt helyezkedik el: *„A RETFALUSI REF. ORMATA SZENT ECCLESIAe ANNO 1763 1. AGUSTI"* A jelzésük a fedélben császári koronás rózsa alatt FGP betűk, az egyik kanna (a közepes méretű) billentője sérült.[15]

A csúzai gyülekezet jelentős számú önedényt őriz. A két egyforma önkanna enyhén szűkülő. A rövid tagolt billentő az egyiknél a fedélen, a másiknál a fül fölött rögzített. Jelzésük a kanna belsejében, jellegtelen koronás „Vermischt Zien", azaz kevert cin jegy, ami azt jelzi, hogy a kanna használt önedények anyagából készült, és így összetétele bizonytalan.[16]

Az önedények következő csoportját a kelyhek alkotják. A horvátországi reformátusok napjainkig négy önkelyhet őriztek meg. A várdaróci gyülekezet kelyhe[17] klasszicista vonásokat mutat. Talpa széles, domború lemez körgyűrű díszítésekkel. Széles kuppáját négy „flechelt" sáv díszíti, nódusza elegáns vonalú kehelyformát idéz *(2. kép)*. Jelzetlen, de – formai jegyek alapján – készítési ideje a 19. század elejére tehető. Az 1817-es összeírás már említi.[18] A hercegszőllősi gyülekezet két önkelyhet használ. Ezek minden valószínűség szerint 1817 után kerültek a gyülekezethez, mivel az ekkori összeírás nem

[15] Méretek: kicsi; talp átm.: 12,4 cm, száj átm.: 12,6 cm, m.: 26,3 cm, középső; talp átm.: 16,2 cm, száj átm.: 13,3 cm, m.: 33, 4 cm, nagy; talp átm.: 15,3 cm, száj átm.: 15,8 cm, m.: 36,4 cm

[16] *Wiener Mihály* 1978. 105. o. 48. sz. jegy. Kárpátalján több hasonló jelzésű edényt is találtunk, ezért feltételezhető, hogy ez a minőségjelzést az országban (központi intézkedés nyomán) elterjedten használták.

[17] Közölve: *Küllős Imre* 1999b. Méretek: talp átm.: 12,9 cm, száj átm.: 9,8 cm, m.: 18,4 cm

[18] *Lábadi* i. m. 85.

említi azokat. Az egyik kehely jelzése „S.W. FEIN ZINN. VON. FRANZ JOSEF LOCHNER IN SCHÖNFELD 1812."[19] Nagy valószínűséggel a XIX. század közepén készültek. Talpát levél és gyöngysor szegélyezi, az egyszerűbb kehely szárán gömb alakú nódusz. Kuppájuk tulipánkehely.[20] A haraszti gyülekezet önkelyhének karéjos bordázott talpa még a barokk nyomait idézi, szára és egyenes oldalú kuppája a klasszicizmus egyszerű vonalait mutatja. Felirata: *„A HARASZTI HELV. CON VALLÓ EKKLA KÉSZITTETTE AO 1829 Sept."* [21]

A kenyérosztó tányérok száma a múlt századi összeírások adatai szerint 19 darab. Napjainkban a gyülekezeteknél már csak 11 db óntányért találunk. A legkorábbi darab 1711-es évszámmal ellátott teljesen egyszerű, viszonylag széles karimájának pereme domború, koncentrikus vésett gyűrűkkel díszített. Felirata: *„ECCLAE LASKO. 1711."*[22] A gyülekezet másik kenyérosztó tálja szintén évszámos: *„ANNO 1742"*. Jegye koronás rózsa[23]. A várdaróci gyülekezet három óntálat őriz. A teljesen azonos klasszikus lapos tányérformát mutató edények jelzéssel ellátottak, kettő közülük azonos jegyű, Fauser János jelzésével[24]. Peremükön vésett *„D SZ E"* névbetűk.[25] A harmadik tál is Fauser János munkája.[26] A csúzai egyház szintén három óntálat használ. A nagyobb méretű tál hátoldalán három elmosódott feloldatlan jelzés és vésett *„I. Z* [27] A kisebb tányér „Schlackenwalder Zinn" jelzésű koronás rózsa.[28] A sepsei egyház két hagyományos óntála közül az egyiken ismert Johannes Fauser jelzését találhatjuk[29], a másikon az ismert „Schlackenwalder Zinn" minőségjegy látható.[30] A hercegszőllősi eklézsia egyik óntányérja sima, egyszerű[31], míg a másik kis patena alakú tál a keresztelőkészlethez tartozik.[32] A rétfalui gyülekezet óntányérja ugyancsak koronás rózsa jegyű.[33]

Két ón keresztelőedényt találtunk. A hercegszőllősi keresztelőkancsó ovális keresztmetszetű, kúpos talpú, barokk edény, oldalra nyíló fedéllel, a fent említett patena alakú tállal.[34] A sepsei keresztelőkészlet felálló peremű ovális tálból és fedeles kancsóból áll *(3. kép)*. A kancsó kis kúpos talpon álló fokozatosan szélesedő testű, ívelt kiöntőcsőrű, felívelő füllel ellátott edény, jellegzetes klasszicista forma. Díszítése stilizált növényi ornamentika.[35]

[19] A mesterjegyek évszámai többnyire nem a készítés idejét, hanem a készítő „felszabadulásának", ill. céhmesterré válásának évét mutatják. Lásd: *Stará, Dagmar* 1977. 9.

[20] Méretek: díszes kehely; talp átm.: 10,7 cm, száj átm.: 9,3 cm, m.: 19,7 cm, egyszerűbb; talp átm.: 11 cm, száj átm.: 9,6 cm, m.: 20 cm

[21] Talp átm.: 12,2 cm, száj átm.: 8,3 cm, m.: 28,2 cm

[22] Átm.: 23,7 cm

[23] Átm.: 26,7 cm

[24] *Weiner Mihályné* 1978. 32-33. o.

[25] Átmérőjük 28,8 cm, ill. 21,5 cm

[26] Az angyalos jegy mellett koronás rózsa benne „...KEW... 1803(5?)"

[27] Átm.: 26 cm

[28] Átm.: 21,4 cm

[29] Átm.: 22,5 cm

[30] Átm.: 22,5 cm

[31] Átm.: 23 cm

[32] Átm.: 13 cm

[33] Átm.: 22 cm

[34] Kanna talp átm.: 6,7×7,5 cm, száj átm.: 6,7×7,5 cm, m.: 19 cm, tál átm.: 13 cm.

[35] Kancsó talp átm.: 8,7 cm, száj átm.: 7,6 cm, m.: 25 cm, tál átm.: 38,3×26 cm

3. kép. Klasszicista keresztelőkészlet, Sepse

4. kép. Kenyéroszló tányérpár, Sepse

Külön említést érdemelnek a sepsei egyház szecessziós óntálai.[36] A jellegzetes kanyargó domborműves indadíszítés nemcsak a tál felületén jelenik meg, hanem a füleket is ez alkotja. Érdekessége a konstrukciónak, hogy eredetileg ezüstszínű fémbevonattal készült, amely a használat során jórészt lekopott.[37] A tálakon cégjelzést nem találtunk *(4. kép)*.

A horvátországi református gyülekezetek tulajdonában lévő ónedények során végigtekintve a következő általános vonásokat figyelhetjük meg. Nagyon régi edény nincs, azaz a legrégebbi ónedények is „csak" a 18. század elejéről származnak. Bizonyos, hogy a török idők elmúltával újjáalakuló gyülekezetek ekkor, a századfordulón szerelték fel templomaikat az úrvacsorához szükséges kegytárgyakkal. Az általános képhez tartozik az is, hogy az óntárgyak száma – bár jóval nagyobb, mint a nemesfém (ezüst) tárgyaké – mégsem mutat feltűnő gazdagságot. A kárpátaljai gyűjtésünk során – bár szegényebb környékeken jártunk – az ónedények (különösen az önkannák) sűrűbb előfordulását figyelhettük meg.[38] Említést érdemel, hogy az itt talált azonosítható ónedények származási helye a Pest–Buda–Győr–Pozsony vonal (tehát a Duna vonala), a nagy hírű felvidéki és erdélyi önmíves céhek munkái itt nem fordulnak elő. Az edények (ideértve a jelzetlen tárgyakat is) egyszerű formája és viszonylagos dísztelensége szerényebb képességű, esetenként céhen kívüli mesterekre és esetleg olcsóbb beszerzési árakra utalnak.

Érdekességként rögzíthetjük, hogy amíg Kárpátalja mintegy száz református gyülekezetében csak két (sérült, használaton kívüli) önkelyhet találtunk, itt négy önkelyhet is őriznek, melyek közül három ma is használatban van.

Végezetül említést érdemel, hogy itt láthattuk meg ismét azt – a már korábban, más területen is megfigyelt – jelenséget, hogy az egyébként általános használatra készült tárgyak, hogyha ajándékozás vagy vásárlás folytán gyülekezeti tulajdonba kerülnek, szerepüket megváltoztatják, mondhatni „túlnőnek" azon és megbecsült kegytárgyakként évszázadokkal is túlélik kortársaikat. Így maradtak meg napjainkig az óntárgyak közül a hercegszőllősi és sepsei keresztelőedények és így láthatók még ma is a sepsei szecessziós kenyérosztó tálak.

IRODALOM

Felhősné Csiszár Sarolta

1999 Úrasztali terítők a horvátországi református gyülekezetekben. In: Confessio. 1. 92–97.

Küllős Imre

1997a. Debreceni tányér Mezőgyánban. Itt és most 1997/5. 19–20.

1998a. Ónedények a Kárpátalján. Múzeumi Kurír 1998/71. 13–14.

1998b. Jelzett óntálak Kárpátalján. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 347–352.

1999a. XVII. századi jelzett óntálak Kárpátalján. Néprajzi Látóhatár

[36] Ezek a tálak – a hagyományos ónedényekkel szemben – már nem kézműves termékek, hanem a századforduló díszműiparának sorozattermékei. Értéküket elsősorban az igényes formatervező munka adja. Ilyen tárgyak ma már igen ritkán fordulnak elő. Kárpátaljai gyűjtésünk során a száznál is több gyülekezetben csak két hasonló – kevésbé szép – tányért találtunk.

[37] Átm.: kb. 20 cm.

[38] Példaként említem: Mezővári (Kárpátalja) református gyülekezetében 7 darab történelmi önkannát találtunk.

1999b. Önedények a Hömlöcalján. Hatodik Síp 1998/2. 38–39.
1999c. Horvátországi református önedények. Confessio 1999/1. 99–102.
1999d. Kárpátaljai református gyülekezetek emlékei I–IV. Megjelenés alatt.

Lábadi Károly
1994 Istennek hajlékai a Drávaszögben. Budapest

Németh Gábor
1995 Önedények. Budapest

Stará, Dagmar
1997 Markenzeichen auf Zinn. Praha

P. Szalay Emőke
1998 Önedények Békés megyében. Déri Múzeum Évkönyve 1995–6. Szerk.: *Módi György* közrem. *Sz. Máthé Márta* és *Selmeczi László*, 393–402. Debrecen
1999a Historizmus az úrasztali kelyheken Kárpátalján. Déri Múzeum Évkönyve. Megjelenés alatt.
1999b Historizmus és szecesszió az úrasztali boroskannákon. Jósa András Múzeum Évkönyve. Megjelenés alatt.
1999c Úrasztali kelyhek a Drávaszögben. Confessio 1999/1. 97–99.
1999d Modern iparművészeti emlékek a Kárpátaljai Református Egyházkerületben. Hatodik Síp. Megjelenés alatt.

Wiener Mihályné
1978 Ziengiessermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert. Budapest

MOLNÁR AMBRUS

HELYTÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYEK ÉS NÉPMŰVÉSZETI ALKOTÁSOK MAI HELYZETE DRÁVASZÖGBEN ÉS SZLAVÓNIÁBAN

Az egyházi összeírást végezve ezen a vidéken három helytörténeti és néprajzi gyűjteményre találtunk. Az egyik *Harasztiban*, a lelkészlakás néhány szobájában van elhelyezve, a másik *Vörösmarton*, a harmadik *Laskón*, a volt református iskolában.

Harasztiban a református templomot több aknatalálat érte. Egy fel nem robbant akna még mindig ott díszeleg a torony falában. Istennek legyen hála, hogy a közvetlen mellette lévő parókiát nem érte találat. Szinte sértetlenül úszta meg a háborút. Lelkész már régebb óta nem lakott a parókián, mert az egyházi szolgálatokat Eszékről, illetve vele eggyé épült Rétfaluból látja el *Andel Károly* lelkész. A lelkészlakás viszont értékes kincset őriz. Évek óta a haraszti néprajzi gyűjteménynek ad helyet. A gyűjtemény *Gyurkovics Hunor* eszéki festőművész szervező tevékenységének, szülőföldjéhez való ragaszkodásának és haraszti népe megértésének valamint a helyi közösség segítőkézségének köszönhető. Mindenesetre dicséretes és hasznos cselekedet volt a múlt emlékeinek, főleg a harasztiak híres népviseletének összegyűjtése és megőrzése. Mindenütt ahol kisebbségi sorban, szinte a *„babiloni fogság"* útját járja a magyarság és a reformátusság, nagy szükség van a múlt értékeinek, az elődök hagyományainak bemutatására, hogy könnyebb legyen a mai ifjúságnak megtalálni, megismerni az ősi gyökereket, hogy ez is segítségül legyen a megmaradás, – magyarnak és reformátusnak való megmaradás – nehéz útján. Különösen nagy szükség van erre mostanában Harasztiban és Szlavóniai magyar falvakban, ahol egyházi vezetők szerint: *„A Horvát Református Egyház gyökerei a magyar nemzetiségű közösségekben találhatók, de napjainkban ezek a közösségek gyors asszimilációt tanúsítanak a horvát kultúra irányába..."* Az itteni református egyház *„napjainkig ragaszkodik a hagyományos magyar nyelvhez. Manapság a nagyanyák és nagyapák szeretett nyelve a magyar, kevésbé szeretett az anyáknak és apáknak, még kevésbé kedves pedig a gyermekeknek. Tehát sorsdöntő módon ez a múltjához egykor oly kötődő egyház most előremozdul, és egy új generáció részére a Jézus evangéliumát nyújtja jobbjaként. Az evangélizáció áll ennek a középpontjában. Jelenleg az egyház nem korlátozódik egy nemzetiségi „enkláve"-ra horvát világon belül. A lelkészi szolgálat távlatai olyan szélesre tárulnak, mint az új horvát államiság maga. „*

Meggyőződésem, hogy a magyarságtudat, nemzeti identitás megőrzése mellett is nyújthatja, az egyház az ifjúságnak a Krisztus evangéliumát. A református egyház mindig – és különösen szórványmagyarság között – feladatának érezte a hit ápolása mellett a magyarságtudat ápolását is. Természetesen fő feladata az evangélium hirdetése és egyút-

tal erősítse híveit a hagyományok ápolásában, tanítsa a múlt megbecsülésére. Ezt a célt szolgálja harasztiban ez a *kis* gyűjtemény is. Példaértékű, hogy ez éppen a parókián talált helyet és egyházi gondozás alatt áll.

Milyen volt a régi életforma és a viselet Harasztiban? Hallgassunk meg egy szemtanút, aki a múlt század végén, több, mint 110 esztendeje, 1885-ben írta le a harasztiak népviseletét:

„Már a faluba érkezésünk és bevonulásunknál meglepett a sajátságos, eredeti, különös színezet, mely itt lakó népünket az anyaországbelitől annyira megkülönbözteti. Szellemi alkata és érzelmi színvonala iránt természetesen csak később tájékozhattuk magunkat, de a külsőségek is sokban engednek következtetni a belsőre. Már a falú határánál ránk váró bandérium, tarkabarka lópokrócaival, melyre vánkost tettek nyereg helyett, lobogó színes szalagjaival, szintén szalagos zászlóival, mutatta mennyire kapnak a külső cifrán. A faluban a házakon, kerítéseken, póznákon, faágakon, színes rokolyák, kötények, selyem kendők, kivarrott ingvállak, a női öltözet minden cicomái lobogtak. A nép sajátos öltözeteiben tódult előnkbe. A férfiak kivarrt cifra szűrökben, bőrös mellényeket viseltek; a női szűk és rövid szoknyát, melyben testük alsó része esetlenül veszi ki magát; derékon felül annál cicomásabbak és színekben pompázóbbak. A leányok derékon, nyakon, karon 3-4 féle színű selyemkendőket, szalagokat viselnek; fejükön pedig roppant nagy, kalapszerű (csinált virág) koszorúkat – melyet csak konfirmációjuk után kapnak, viselhetnek; a férjes nők fehér kötényeket és csipke kendőket, s fejük is azzal van, apácaszerűen bekötve. Amellett nők, főleg leányok üveggyöngyökkel, zsinórra fűzött ércpénzekkel, többnyire értéktelen csecsebecsékkel aggatják tele nyakukat, keblüket. Lábaik viselete nagyon különböző. Szegényebbek, a felső cicoma dacára mezítláb, – a nagyobb rész esetlen, bocskorszerű cipőkben jelenik meg; de a módosabb lányoknál szecklis cipő sem ritkaság, azonban csín nélkül s a járás esetlensége vagy csámpássága miatt a magas sarok többnyire elferdülve. Általában az egész viselet úgy látszik őseiktől van örökölve s azért általános jellegétől nem is tágítanak, – de a divat itt is elharapózni kezdő fényűzés, nagyon elcifrította már, ami bizony festői voltának nem szolgál előnyére, mert kivetkőztette egyöntetűségéből."

Szász Károly dunamelléki püspök 1885-ben tett haraszti látogatása alkalmával e nem éppen hízelgő leírásból ismerhetjük meg az akkori népviseletet.

Ezeknek megmaradt darabjaiból és más tárgyi eszközökből, berendezésekből, régi szerszámokból és használati eszközökből állott össze az a néprajzi gyűjtemény, amelynek megnyitóján 1985-*ben Penavin Olga* a következőket mondta:

„Régmúlt és a közeli múlt emlékeit látjuk most ezen a szép és értékes kiállításon, amely kb. a múlt század ötvenes éveiig visszamenő emléktöredékekből és tárgyakból állt össze, sok érdekes és hasznos adatott szolgáltatva a korabeli állapotokról. Segítségükkel elképzelhetjük a haraszti ember környezetét, minden napi életét, képet alkothatunk magunknak a kor gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyairól, a nagycsaládban élők mindennapjairól, tevékenységéről. A tárgyak alapján arra is fény derül hogy ezek a magyar szigetek a mocsárvilágban sokáig megőrizték a másutt már régmúltnak számító jelenségeket, de nem éltek magukban, mert a szomszédos horvátok, szerbek testvérbarátságával felvértezve benne voltak a nagyobb közösség vérkeringésében.

A népi műveltségnek ebben a most alakult kis múzeumában a kiállított tárgyak jó része már funkcióját vesztette, azt mondhatnánk, hogy élettelen néma, de némán is beszédes. Beszélnek ezek a tárgyak a hajdani paraszti műveltségről, hisz tudjuk, látjuk, hogy a parasztság ma már csak emlékeiben paraszt, valójában mezőgazdasági munkás, hisz a régi hagyományos paraszti létnek a feltételei már megszűntek. Éppen ezért az évszázadokon át őrzött szájhagyomány egyre jobban kopik, újfajta hagyomány jelentkezik új tartalommal, új megvalósulási formával. A tárgyi világ is pusztul, illetve az is változik, modernizálódik."

A „tárgyi világot", minden értéket és az emberi életeket is pusztító vihar elvonult. A „szigetmagyarság" egyik aggasztóan fogyatkozó és asszimilálódó falujában lassan visszatér az élet. Meg kellene menteni a megmaradt értékeket, amiket a háború még meghagyott, hogy a múló idő és a modernizálódó élet őrlő malmai ne semmisíthessék meg. Újra *Szász Károly* püspököt idézem: *„Ezeken a helyeken buzgó és erős lelkipásztorokra volna szükség, hogy e nagyon is kitett pontokon a magyar reformátusság el ne pusztuljon.* Ezt a sürgető feladatot valamelyik teológiai akadémiának kellene felvállalnia, hogy fiatal lelkipásztorokat küldjön – a lelkész hiány miatt szolgálat nélkül maradt gyülekezetekbe. De szorosan a témánál maradva a haraszti kicsiny, de értékes néprajzi gyűjtemény védnökségét valamelyik hazai múzeumnak kellene elvállalnia, hogy szakszerű rendbehozatala, megfelelő gondozása által mind tovább szolgálhassa magyarságtudatott őrző és erősítő feladatát.

A másik a harasztinál jóval nagyobb és szakszerűbb helytörténeti és néprajzi gyűjtemény *Vörösmarton* van. A nemrégiben elhunyt vörösmarti tanárnő *Baranyai Júlia* a szülőföld, Baranya múltja iránti tisztelete és szeretete, hozzáértő szorgalma hozta létre. *Baranyai Júlia* 1945 után telepedett le itt Vörösmarton. Azóta a tanításon kívül egyetlen szenvedélye e vidék távolabbi és közelebbi múltjának kutatása, a múlt tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése és feldolgozása. E nagy szakértelemmel és gonddal párosult fáradhatatlan gyűjtőmunka egyik ragyogóan szép gyümölcse a *„Vörösmarti Múzeum"*, amely a vidék múltjának, főleg tárgyi emlékeit sorakoztatja fel. A gyűjtemény a volt református iskola kívül-belül romladozó épületében helyiségeiben van elhelyezve. A háború illetve a szerb megszállás alatt többször is betörtek az épületbe és fosztogatták a gyűjteményt. Így több értékes darabjától megfosztva is plasztikus képet nyújt a XVI. században országos hírű iskolaváros múltjáról, a római kortól kezdve a reformáción át az 1848 /49-es szabadságharcban való részvételig. Itt látható az a dedikált fénykép is melyet az 1885-ben Turinba látogató *Béni Izsák Ferenc* vörösmarti polgár kapott Kossuth Lajostól.

A múlt század eleji szobabelső és konyha mutatja a vörösmarti régi életet. Érdekesség az úgynevezett *„komáromi kelengyésláda"* mely ezen a vidéken is divatos volt, a készítési helytől való nagy távolsága ellenére is. Sorolhatnám tovább az értékesebbnél értékesebb múzeumi tárgyakat, némelyek némán is emlékeztetnek és tanítanak bennünket, felidézik eleink népművészetét, népi kultúráját, de a századok viharaiban magyarnak és reformátusnak való megmaradásukért folytatott kemény küzdelmüket is. Egyben példaadásra is alkalmas ez a gyűjtemény, éppen most, amikor a nemzethalál kísértésének fellegei veszik körül újra ezt a valamikor tiszta magyar és református népet, ezt a tájat ahol a református reformációnak bölcsőhelye volt, szükség van az ősök hitének a példájára.

A harmadik gyűjtemény szintén eléggé elhanyagolt állapotban lévő *laskói* gyűjtemény. A laskói általános iskola Sztárai Mihály önképzőköre az 1970-es években kezdett hozzá a gyűjtemény anyagának gyűjtéséhez. Az egész községre kiterjedő gyűjtés eredményeként régi okiratok, tankönyvek, a nagyszülők szőttesei, a szép míves *fiketők*, vállkendők, háztartási eszközök kerültek elő.

A helytörténeti anyag igen gazdag. Megmutatja az ősidők óta lakott település római kori emlékeit is. Képet ad a vidék – főleg a Laskó városa – törökkori állapotáról és a reformáció idején itt működött parasztokról tanítókról. (Sztárai, Szegedi Kis István, Tolnai Bálint *stb.*) A néprajzi gyűjtemény legszínpompásabb tárgyai a drávaszögi népviselet darabjai.

Lábadi Klára a gyűjtemény megnyitásán 1982-ben Ács Lászlónak, Laskó krónikásának szavait idézte, melyek a múltnak megbecsülését, a szülőföld iránti ragaszkodását és a szeretetett fejezi ki.: *„...olvasó maradék! azt hagyom rád, a mire tapogatódzva találék. A mostoha idők vas fogai mindenbe bele harapván tsak töredéket hagytak..."*

A mostani *„mostoha idők"*, a háború, a szerb megszállás, az elszegényedés *„vas fogai"* bizony alaposan *„belé haraptak"* a múltat idéző, tanítást mondó, bíztatást sugalló, a múlt idők és emberek küzdelmeit őrző gyűjteményekbe is.

Jó lenne, ha a hazai múzeumok védnökséget vállalnának, szakmai és anyagi segítséget nyújtanának a drávaszögi pusztulásnak kitett gyűjteményeknek, hogy azok a jelenlegi fizikai és lelki újjáépítés küzdelmes idején segítségül lehessenek, rendeltetésük szerint, a múlt értékeinek, kultúrájának felidézésével az itteni magyarság jövendőjének útját megtalálni.

A gyűjtemény mellett három templomban Harasztiban, Rétfaluban és Laskón maradtak fenn a XVIII. századi paraszti díszítőművészet emlékei.

Harasztiban a templom belseje –, mivel a födém egy része az aknatalálat miatt beszakadt – kissé megrongálódott, de belső berendezéseiben nagy kár nem esett. Így állanak a karzatok és megmaradtak a karzat alatt elhelyezett festett kazetták is. Ezek a kazetták eredetileg 1768-ban emelt korábbi templom mennyezetét díszítették. *Csikesz Ferenc* a szlavóniai templomok népi művészeti emlékeiről szóló írásában a haraszti templom belsejéről a következőket írta:

„Az eredeti födém festett kazettái ma másodlagos funkcióban találhatók meg, a keleti ún. legénykarzat alatti mennyezetet alkotják. A korábbi elhelyezés megkímélt és megmaradt darabjait a karzat alja táblás borításra használták fel általában másutt is. A karzat négy oszlopon nyugszik, két oszlop az oldalfalakhoz építve, féloszlopfős díszítéssel. Az oszlopfőn két indadíszes, csipkés végigfutó motívum, az oszlopok fölött arany színű, rátétes, stilizált újabb inda díszítés klasszikus oszlopfő benyomását kelti. Rajta felfutó csík, elöl zöld-hárfa alakkal. A két középső teljes, a fallal érintkező oldalsó oszlopok felesek, hárfa nélkül. Tartóoszlopok csak a padok magasságáig festve. A karzat szélessége kb. 4 m (öt lépés). A torony alatti bejárati ajtó szélességében gerendák vannak elhelyezve, jobb sarokban karzatfeljáró, részben ez is magyarázza a töredék kazetták elhelyezésének szükségességét. Az egész térben 25 kazettát találunk (21 teljes, egy fél és három negyed darab!), valamennyi a régi templom mennyezetéről. A kb. 80x60 cm-es táblák méretei – a teljesekre gondolok – sem mindig egyenlő nagyságúak. Az úgynevezett negyedkazetták természetesen a peremi részeken, toldalékként találhatók. Az adott tér

nagyságának megfelelően darabolva. A kazetták keretezettek. Centrális elrendezésű, középtengelyes, részarányos rozetták, rózsa, tulipán motívumok, félkörös és hosszanti virág- és levélábrázolások, indadíszítéses, csipkés vagy fonatos rátétek, kacsok stilizált és természetes formában váltakoznak. Valamennyi más-más, kettő azonos nincsen. Színezése fehér, szürke (kifakult kék?), zöld (levelek), piros, fekete (a rozettáknál!), itt-ott sárga, együttesen erősen pasztellhatást keltő. A karzat mellvédje négyes tagoltságú (4x2), összesen nyolc kazettából áll. Eredetileg is ide készülhettek. (Esetleg átfestettek?) Színezésük: barna, vörösesbarna márványutánzat, fehér érezéssel. Az egyik tábla – szokás szerint – a mester nevét őrzi: Botos János munkája 1789-ből."

A másik úgynevezett orgonakarzat mellvédje is hasonlóan nyolc betétes kazetta, sarkaiban 4-4 arany gombbal. A kazetták alatt díszesen faragott, stilizált tulipános párkány fut végig, további indadíszítéssel.

A haraszti templom belseje így megsérült, megkopott állapotában is régi szépségét sejteti. Festett kazettái, faragott oszlopai, a népi művészet, a népi kultúra, a református magyarság szépérzéke mellett a hitéhez való ragaszkodás és Isten hajlékáért való áldozatkészség szép példáját idézi. Vajon a megfogyatkozott és a mostani háború és megszállás súlyos megpróbáltatásaiból most eszmélő haraszti reformátusoknak lesz-e ereje, hite és bátorsága régi szép temploma külső és belső megújításához?

A másik festett belseji templom *Rétfaluban* van. Rétfalu ma már Eszékkel összeépült és annak külvárosát alkotja. Az írásba is továbbélő hagyomány szerint a rétfalui templomot azért festették ki, mert azt mondták a hívek, – látván a haraszti templomot: *„Ne csak Harasztinak legyen oly famennyezetű temploma, melynek minden egyes keretében más és más virágmetszet látható a kézzel festett betétlapon, hanem Magyarrétfalunak is, sőt itt még szebb kivitelű legyen ez a pompás magyar különlegesség."* – Az *„Asztalos Botos János két keze munkája"* itt Rétfaluban 1774-ből való. A haraszti mesterjegy évszáma pedig ennél későbbi: 1789! Valószínű, hogy a haraszti templom kazettái 1768/69-ben emelt templom mennyezeteként készültek el. Ezt „irigyelhették" akkor a rétfaluiak. Ez a körülmény felettébb igazolja a mostani karzatalji elhelyezés másodlagosságát! Persze a festett mennyezet kazettái időközben a rétfalui templom mennyezetéről is – mára – a kért karzat mellvédjére szorultak elsősorban. Helyenként még padelő betétkként is szerepelnek. Készítője ugyanaz a mester. A mester-név tábla itt is a karzaton van jelenleg, de szövege jóval részletesebb. Bevezetője a LXXXIV. zsoltár: *„Melj igen szerelmesek a te hajlékaid, oh seregek Ura boldogok lakoznak a te házadba és szüntelen téged ditsérnek. Jobb nékem egy nap a te pitvaraidban, hogy nem másu tezernap Asztalos Botos János keze munkája. Anno 1774."*

Az orgonakarzat mellvédje 10 kazettából áll. Balról a negyediken van a mesternév, a fentebb ismertetett felirattal. Valamennyi változatos, térölelő, gazdag ornamentikájú. A kazetták alatti szalagpárkányon többszörös felirat: *„Szent házamat betsülyétek Máté: 21:23. Házam imádkozásnak háza. Jerem. 7;3. Jobbítsátok meg a ti útaitokat és cselekedeteiteket és tiveletek lakozom ezen a helyen. Zakar.8:21. Mennyünk el az Úr ortzájának engesztelésére és a seregek Urának keresésére. Préd.5:1. Őrizd meg mindkét lábadat mikor mégy az Isten házához, hogy hajlandó légy a halál..."* a szöveg itt megszakad, ez is mutatja az elhelyezés másodlagosságát.

Mindkét kóruson díszes zsoltármutató tábla. Két-két oszlopos, koronás, áttört, tagolatlan, forgatható betéttel: „Soltár, Ditséret" váltakozó felirattal. Színezése: zöld, arany fekete. Az oszlopok és a korona barna, a keret piros, fehér színű. A papszék mellet van a vele azonos mívű, díszes faragott szószék, felette Alsó-Baranya – Szlavóniában a messze legszebb szószékkorona. Kecses, könnyed, fűrészelt – faragott volutái magasbatörően emelkednek. Az egyházat, az egyház önfeláldozását jelképező pelikán van a két-három emelet csúcsán. Virág, inda motívumai élettel telítettek. Nyolcszög alakú piros, sötétzöld párkánydíszítéssel. Az alsó piros szalagon körbefutó felirat: *„Aki titeket hallgat engemet hallgat, és aki titeket vet meg engemet vet meg. Luk. X. 16. Anno 1777."* A piros-arany keretben középen lyuk, egyébként a födémteret a piros-sárga girland kitölti teljesen. A mellvéd magassága és a korona (hangvető) közötti festett, faragott hátlap kb. másfél méteres, kékes-zöld alaptónusú. Felső 2/5- én felirat: *„ Isten! E népért ha eLőDbe járuL. / Áron ó ne küLD keseregVe VIssza / Kér VezérL Int éLetet oszszon IgéD hÍV ajakáróL."*

A szakértők szerint a templom díszítése *„magyaros hatású"* Csikesz Ferenc szerint: *„nincs a magyar nyelvterületen, református népünk körében, még egy ilyen élénk színekkel színezett, üde hatású, gazdagon dekorált templomi berendezés."* A rétfalui templombelsőt háborús kár nem érte, de az utolsó 1913-ban történt teljes belső tatarozás óta eltelt időben bizony színei megfakultak, megkopottak. Hamarosan itt is szükséges lenne egy alapos szakszerű felújítás, hogy ez a magyar népművészet értékes darabját és a református kegyességet és áldozatkészséget őrző tárgyi emlék a következő nemzedékek számára is tanítást mondjon a múltból és segítséget nyújtson a jövendő építéséhez.

Végül essék néhány szó a laskói templombelsőről is. A díszesen faragott bejárati ajtó, a karzat szépen kifestett mellvédkazettái szintén *Asztalos Botos János* mester kezének munkáját dicsérik. A laskói egyházi iratok szerint 10 évig – 1803–1813 között – javítgatta, készítgette a templom berendezéseit. Munkájával a hívek meg voltak elégedve, csupán lassúságát kifogásolták. Így valóban már nem tellett idejéből, *hogy a kar alatti fakazettákat Laskón is teleálmodja szebbnél szebb képekkel."*

A megszállás idején, 1992-ben ezt a templomot is felgyújtották, az orgonára olajjal átitatott szőnyeget terítettek és meggyújtották. Szerencsére a tüzet idejében felfedezték és sikerült eloltani. Így csupán a több, mint 100 éves orgona lett a tűz martaléka és a templom mennyezete és falai kormozódtak be. A laskói templombelsőt is hamarosan tatarozni kell.

Az ismertetett három festett templombelső a már említett Asztalos Botos János *„keze munkája"*. Az alkotóról keveset tudunk. Neve után ítélve környékbeli lehetett. *Lábadi Károly* szerint Laskón volt. Ennek a feltevésnek némileg ellentmond az a rétfalui anyakönyvi bejegyzés mely szerint 1777-ben *„Asztalos Botos Jánosnak negyedik esztendőben járó fiacskája János megholt. Eltemettetett 19 Márty"*. Lehetséges azonban, hogy a templomi berendezés festése nem egy-két napi munka volt, a mester családjával együtt ott lakott, ahol munkát vállalt. Viszont még tudjuk, hogy a rétfalui templom festését már 1774-ben befejezte. Mindenesetre e három templomban fennmaradt alkotása őrzi a XVIII. századi falusi népművészek tudását, szépérzékét, amit azok az egyszerű falusi emberek valósítottak meg, akik kézügyességükkel valami szépet akartak alkotni. Kifaragták, kifestették a templomi berendezéseket, mennyezeteket, de szerényebb formában a

kelengyésládákra, szekrényekre, ágyakra is ráfestették, megálmodott szép virágaikat, ábráikat. *„Egyik kiváló képviselőjük volt Asztalos Botos János is"* (Kár, hogy neve kimaradt abból a mesternévsorból, melyet Tombor Ilona, a festett famennyezetekről írt alapvető művében összeállított).

Befejezésül: Áttekintve a Drávaszögben és Szlavóniában megmaradt néprajzi és helytörténeti gyűjtemények és festett templombelsők, mostani helyzetét és állapotát. Istennek kell hálát adnunk, hogy a táj felett átzúgó pusztító vihar a háború és megszállás után, múltunknak, népi kultúránknak ezek a szép emlékei – ha kicsit sérülten is – kicsit – a sok baj és bizonytalanság miatt – elhanyagolt állapotban is megvannak. Kötelességünk egész nemzetünknek és reformátusságunknak kötelessége és feladata azon munkálkodni, hogy a jövendő számára megújulva, meg is maradjanak. Ezért imádságos lélekkel és alázatos szertetettel segítenünk kell helyreállításukban.

Bár most, amikor ezen a tájon, ahol, szinte minden embernek, akik elmenekültek, de azoknak is akik otthon vészelték át a szörnyű időket, szinte az egész életet újjá kell építeniük, jelentéktelen és tizedrangú kérdésnek tűnik ezeknek az értékeknek a megmentése, megőrzése. Mégis Drávaszög és Szlavónia sok vészt és vihart átélt népe múltjának, jelenének és jövőjének értékes darabaji ezek is. A lelki és fizikai felépülés és újjáépítés sokak számára az „új honfoglalás" erőfeszítései között halljuk a biztató, bátorító Igét, mellyel Isten Józsuét és népét biztatta az ígéret földje elfoglalására:

> *„Légy bátor és erős... El ne távozzék e törvénynek könyve a te szádtól, hanem gondolkodjál arról éjjel és nappal, hogy vigyázz és mindent úgy cselekedjél, amint írva van abban, mert akkor leszel jó szerencsés a te útaidon és akkor boldogulsz... légy bátor és erős, Ne félj és ne rettegj, mert veled lesz az Úr a te Istened mindenben amiben jársz..."*
>
> *(Józsué 1: 7-8.)*

IRODALOM

Baranyai Júlia

1976 Vízbe vesző nyomokon. Fejezetek a Dráva-szög történetéből. Fórum könyvkiadó

Csikesz Ferenc

1975–1976 Szlavóniai templomok népi művészeti emlékei I-II. In: Református Egyház XXVII. évf. 12. szám 271-272, és XVIII. évf. 1.sz. 9, 10, 11.

Lábadi Károly

1984 Laskaiak, Eszék-Laskó

Lábadi Klára

1982 A laskói helytörténeti és néprajzi gyűjteményből. In: Horvátországi magyarok szövetsége. Évkönyv 4. Eszék (Szerk.: Troszt Sándor)

Dr. Penavin Olga

Haraszti és a hagyomány. In: Horvátországi magyarok szövetsége. Évkönyv 7. (Szerk.: Troszt Sándor) 177.

Tombor Ilona

1968 A magyarországi festett famennyezetek. Budapest

TRIPOLSKY GÉZA

FEJEZETEK A ZENTAI MÚZEUM TÖRTÉNETÉBŐL

A múzeummal mint intézménnyel zsenge gyermekkoromban találkoztam először. Édesapám a 30-as évek gazdasági válsága idején annyi más bácskai iparosemberhez hasonlóan kénytelen volt Belgrádban munkát vállalni, annál inkább, mert húga ott volt férjnél, így hát lakásról nem kellett külön gondoskodnia. Nála tett látogatásaink alkalmával ismerkedtem meg a Hunyadi János által 1456-ban oly hősiesen védelmezett Nándorfehérvár maradványaival, és a Kalemegdanon épült Hadtörténeti Múzeummal is. Valamivel később, a II. világháború idején jártam először Budapesten és kerestem fel szüleimmel együtt a Nemzeti Múzeumot. Az itt és a Belgrádban látottak voltak úgyszólván minden, amit én erről az intézményről tudtam, no meg az, hogy később, a háború után elvégzett egyéves tanítói kurzus után a Zentától északra úgy 10 kilométernyire levő Adorjánba kerülve, falusi igazgató-tanítóként – talán a gyermekkori múzeumlátogatások emlékének hatására – gyűjtögetni kezdtem a régi szerszámokat, meg a falu alatti dombon szántáskor előkerült cserépmaradványokat. Nem számítva arra, hogy ez még milyen komoly következményekkel jár további sorsomra vonatkozóan.

Egy napon üzenet jött Zentáról, hogy másnap jelenjek meg az „úr színe előtt". Abban az időben, ha valakit a járási pártbizottságba, vagy netán maga a titkár elé idéztek, nem ártott, ha előbb végrendelkezett. Erre időm is volt, mert az elkövetkező éjszakán nemigen aludtam. Egyre azon törtem a fejemet, hogy mit vétettem, tehát miért kell felelnem. Aztán elkövetkezett a nagy pillanat, amikor – a párttitkár rám mosolygott, kezet nyújtott, és hellyel meg feketével kínált. Olyan volt, mintha gyerekkorunk találkozása lenne. Nagyon közel laktunk egymáshoz. A Hídnak az általam látott első példányát is ő hozta át hozzánk. Már éppen a gyerekkort kezdtem idézni, amikor megszólalt:

– Te, csomagolj össze Adorjánon, és vonulj be a múzeumba igazgatónak! – Először szólni sem tudtam, aztán valami olyasfélét dadogtam, hogy meg kellene beszélnem a családdal. Ez utóbbit jóváhagyta, sőt ajánlotta is, de határozottan közölte, hogy az utasítás végrehajtása nem tűr halasztást. Azt is mondogattam, hogy nem vagyok múzeumi szakember, de csak legyintett rá, és közölte:

– Tudjuk mi, hogy mit csináltál Adorjánon. – Hát kellett nekem az ősökkel, a szarmatákkal meg az avarokkal barátkoznom! Kellett nekem iskolai gyűjtemény!

Kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem harmincöt esztendeig végeztem múzeumi munkát, és meglehetősen sok adatot jegyeztem le a zentai múzeumalapítási kezdeményezésekről. A Borovszky Samu által szerkesztett Bács-Bodrog vármegye című kétkötetes monográfián kívül rendelkezésemre álltak a város múltja iránt érdeklődő Dudás család

egyik tagjának, Dudás Andor városi tanácsnoknak az újságcikkekből és saját följegyzéseiből összeállított füzetei. Ezeken kívül persze egyéb forrásokra is bukkantam.

Az első zentai régészeti ásatást a későbbi jeles történész, Dudás Gyula egyetemi hallgató végezte 1882 augusztusában. A bátkai halmot és az úgynevezett Kishalmot ásatta meg, és a leletek a „Dudások múzeumába" kerültek. (Dudás Gyula egyébként történelemből, régészetből és diplomatikából szerzett oklevelet. 1886-ban avatták bölcsészdoktorrá. Ma a róla elnevezett Múzeum- és Levéltárbarátok köre végez helytörténeti kutatásokat.)

1895-ben Zentán hadgyakorlatot tartottak, amelyet I. Ferenc József császár és apostoli király is megtekintett. A királyi látogatást megelőző időben sok mindent terveztek, a zentai csata színhelyét is rendbe hozták. Egy korabeli feljegyzésből idézzük: „Ágyú, a zentai csatából itt maradt, az ez évi királylátogatáshoz az Eugen-szigeten lévő csataemlék talapzatához kiállíttatott a polgármester által. De onnan ellopatott, és a Nemzeti Múzeumnak 21 forintért eladatott. Branovacsky Tódor nyug. tanítóé volt."

Talán abba is hagyhatjuk az idézetek közlését. Az első és bizonyára legfontosabb észrevételünk, hogy minden följegyzés és újságcikk „városi múzeumról" beszél. A városnak tehát a kilencvenes években volt múzeumi gyűjteménye, és az érdeklődők ezt bizonyára meg is tekinthették. Azt is megállapíthatjuk, hogy a múzeumi anyag különböző jellegű és korú tárgyakból állt össze: a Tiszából előkerült csontoktól kezdve a Savoyai-portréig sok mindent felölelt. Vannak adataink, amelyek arra utalnak, hogy ez a Városi Múzeumnak nevezett gyűjtemény a városházán volt elhelyezve. Persze itt arra is gondolnunk kell, hogy a régi városháza 1911-ben leégett, és az új épület 1914-ben készült el. A múzeumi anyag mozgatása viszont köztudottan igen sok veszéllyel jár.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a gimnáziumban is volt egy gyűjtemény, természetrajzi jellegű. De nem lehetett jelentéktelen a magángyűjteményekben lévő anyag sem. Három nagyobb gyűjteményről tudunk: az egyik a Dudás család, a másik Branovacsky Tódor tanító tulajdonában volt. Minden bizonnyal rendelkeztek régészeti és történelmi anyaggal. Az utóbbi a néprajzi tárgyak iránt érdeklődött, sőt készített is ilyeneket. A harmadik és legjelentősebb magángyűjtemény Joca Vujić zentai földbirtokos tulajdonában volt. Ennek részletes katalógusa is fennmaradt.

1948-ban a múzeum külön épületet kap, a hajdani polgármesteri lakást a Tisza-parton. Szaporodott az anyag, állandó munkatársat neveztek ki az intézmény élére meg segédszemélyeket. Gyűjtöttek amit értek, sőt állandó tárlatot rendeztek. Egyetlen múzeumi szakember sem volt Zentán és a többi új vajdasági múzeumban. Csak az olyan intézményből lett valóban múzeum, amelynek lelkes és valamilyen tudományban jártas vezetője volt. A „megfelelő szakembert" persze a politikai vezetők választották ki. Zentán a bölcs vezetés úgy döntött, hogy az adorjáni iskola igazgatója lesz a legalkalmasabb a múzeum fellendítésére. 1952. április 1-jén megjelent az illető, és megkérdezte az ott dolgozó tanítót, hogy mivel kell itt eltölteni az időt...

Így kezdődött múzeumi pályafutásom, mert a mély vízbe dobott ifjú én voltam. Sok tépelődésre nem volt idő. Azonnal meg kellett kezdeni a cselekvést. A szabadkai, zombori és zentai múzeum közös régészeti ásatást végzett. Néhány héten belül kezdődött a munka, a szabadkai gyűjtési területen. Zentának is adni kellett egy régészt, de ilyen nem volt. Én ásatást addig nem is láttam, de menni kellett. Azóta is mosolygok a lehetet-

len helyzeten. Móra Ferenc érezhette így magát, amikor Tömörkény ásatásra küldte, azzal a megjegyzéssel, hogy „mögötte a fene az olyan kutyát, amelyiket tanítani köll az ugatásra".

Amikor hazaértem, fölmértem a múzeum helyzetét, és arra a megállapításra jutottam, hogy az állandó tárlatot át kell rendezni. Persze nem lehettek tiszta és főleg érett elképzeléseim. Mint a tartomány egy-két nagyobb múzeumában (Zombor, Szabadka) mi is a régészetben láttuk elsősorban a múzeum jövőjét. Ehhez hozzátettük a vidék preparált madarait, egy kis történelmet meg valamennyi néprajzot, és mutatós, vonzó múzeumot nyitottunk meg még az év szeptember 21-én. Volt ebben lelkesedés és naiv játékosság. Valamit nagyon akartunk, de nem volt hozzá tudásunk és tapasztalatunk. Jellemző az akkori helyzetre, hogy a múzeum átrendezésével egyi dőben még egy vállalkozásba kezdtünk. Ács József festőművész készítette a falfestményeket, és hetekig dolgozott a múzeumban. Közben meggyőzött, hogy szervezzünk Zentán művésztelepet. Beleegyeztem és vállaltam a megszervezését. Ács az irodámban írt az akkor már ismert vajdasági festőknek. Jöttek a válaszok, öten vállalták a Zentára utazást, Ács volt a hatodik. Mindjárt festeni kezdték Zenta utcáit és a Tisza-partot. Még tiszta szállodai szobát sem tudtunk biztosítani, mégis megszerették a várost. Szeptember 21-én nemcsak az átrendezett múzeum nyílt meg, hanem a művésztelep közös tárlata is. Magunk is később döbbentünk rá, hogy megalakítottuk az ország első művésztelepét, és megnyitottuk az első művésztelepi tárlatot – a Tiszaparti városban, Zentán.

Bennünket elsősorban a néprajz érdekelt. Az egyszemélyes zentai múzeumban a régi használati tárgyak gyűjtését 1949-ben kezdte meg egy tanítónő. Mindent gyűjtött, de elsősorban a néprajzi tárgyak érdekelték. 1951-ben a tanítónő helyett egy tanító került oda, aki hasonló érdeklődéssel gyűjtött. Sőt valamilyen elképzelése is volt a további munkáról. Tudta, hogy a Tisza mellett halászeszközöket kell a múzeumba vinni. A horgosi paprika termelésével szintén foglalkozott. Tulajdonképpen azt bizonyította, hogy a régi tanítóképző tanulói széles körű műveltséget kaptak.

A következő esztendők viszonylag csendben teltek el. Gyűjtöttük az anyagot, igyekeztünk feldolgozással is foglalkozni – tehát a múzeumi alaptevékenységek közül kettőt nagy igyekezettel végeztünk. A harmadikkal, a bemutatással viszont hamarosan baj lett. Az épület kicsi volt, nem lehetett raktározni meg bemutatni is. 1956 tavaszán a Városi Népbizottság úgy döntött, hogy a múzeum látogatókat nem fogad, és az egész raktár lesz. Hosszú haldoklás vagy az anyag más múzeumnak való átadása is kilátástalan volt. Akkor én az egész zentai járás művelődési főnöke voltam és sok kapcsolattal meg némi hatalommal is rendelkeztem. Hetekig tartó álmatlan éjszakáim után kértem a járási elnököt, hogy fogadjon. Teljes harci felkészültséggel jelentem meg. Elmondtam, hogy minden város főterén egy-egy nagyvendéglő van, Zentán meg kettő is működik. Gazdasági szempontból is indokolt tehát, hogy az egyiket bezárjuk. Aztán jött az életem egyik legmerészebb ajánlata: a vendéglő nagytermében nyissunk kiállítási termet. Azt hittem, hogy az elnök lefordul a székről. De tovább mondtam, s főleg a Művésztelepről és a kiállítási lehetőségek hiányáról beszéltem. Természetesen elutasított. De néhány nap múlva hívatott, és felszólított, hogy mondjam el még egyszer az ötletemet. Talán Kossuth atyánk sem szónokolt meggyőzőbben. Az eredmény pedig: 1956 őszén az új kiállítási teremben megnyílt a művésztelep ötödik tárlata. A sajtó agyondicsérte Zentát, ahol kocsma helyett ki-

állításra járnak az emberek. Voltak képzőművészeti tárlatok, de gyorsan értesítettem a múzeumot is, hogy állítsanak össze egy tematikus kiállítást. Aztán egymás után következtek az anyagbemutatások. Ügyeltünk a rendezésre, a hatásra. A következő évben már százezer látogatója volt a kiállítási teremnek.

1961-ben engedélyezték ismét a múzeum megnyitását, persze a régi épületben. Látogató alig volt, mert az emberek leszoktak a múzeumlátogatásról, meg eléggé félreeső helyen is volt az épület. Ismét tenni kellett valamit. 1962-ben köszöntöttük a zentai művésztelep megalakulásának tizedik évfordulóját. Közben a telepek száma már ötre emelkedett a Vajdaságban, és így az egész mozgalom tízéves jubileumát ünnepeltük. Zentán több mint száz képből reprezentatív tárlatot rendeztünk. Ezt az anyagot bemutattuk aztán Újvidéken, majd Belgrádban. Végre a fővárosban is bemutatkozhattunk, méghozzá sikeresen. A tárlat Belgrádból Szabadkára került, és ezzel kezdődött meg a képzőművészeti találkozó, az ország minden művésztelepének a kapcsolata. Zenta most már országos viszonylatban vált ismertté. Igaz, hogy ez a képzőművészetre vonatkozik, de ahol ennek a tevékenységnek országos híre van, a másikat, a múzeumi munkát sem állíthatják le. 1962-ben képtárt is nyitottunk. 1963-ban pedig egyesült a múzeum, a képtár és a művésztelep. Ez szélesebb tevékenységi területet biztosított, és több dolgozó alkalmazását hozta magával.

A kis múzeumi épület és a képtár szintén kis épülete helyett új elhelyezést kaptunk, a Nemzeti Bank helyi kirendeltségét. Mindjárt rosszat sejtettem, s persze nem ok nélkül. Az épületben két üzlet és öt lakó volt elhelyezve, s a Nemzeti Bank nem véletlenül épített magának új palotát. A régi épületben mindössze 285 négyzetméter állt a rendelkezésére. Ezt kapta meg a mi egyesült intézményünk. A városelnökkel való komoly összetűzésem semmit sem változtatott a helyzeten. A magyarországi múzeumokkal való kapcsolat csak a sajtónak adott jó témát. A hódmezővásárhelyi első kiállításunk miatt börtönnel fenyegettek. Szóval vegetáltunk. Évekig csak a szakmabeli önképzésem jelentett számomra eredményt és vigasztalást. Aztán elhatároztam, hogy munkahelyet változtatok. Nagy volt akkor a külföldi csábítás, miért ne keressek lehetőséget máshol? Mégis sikerült ennek a szirénhangnak ellenállnom. A szülőföld iránti szeretet erősebbnek bizonyult.

A Vajdaság múzeumai és képtárai egyetlen tartományi szervezetbe társultak. Ezt úgy hívták, hogy a Vajdasági Múzeumok Közössége. Önkéntes társulás volt, és közös ügyeinket beszéltük meg az összejöveteleken. 1969-ben is tartottunk egy gyűlést, ahol a fő kérdés a múzeumok alaptevékenysége volt. Az intézmények munkája ugyanis nagyon tarka képet mutatott. Legtöbb múzeum mindent gyűjtött – megfelelő épület és szakember híján is. A néprajz problémáit tárgyaltuk meg legalaposabban, és kimondtuk, hogy a néprajzi anyagnak vissza kell tükröznie a lakosság nemzeti összetételét. Szabadkán tehát külön gondot kell fordítani a bunyevác, Zomborban a sokác, Petrőcön a szlovák, Versecen a román és Zentán a magyar anyagra. Többen felszólaltunk, mindenki helyeselte az elképzelést – de ahogy az már nálunk eddig is szokás volt, a határozatot nem tartották tiszteletben – egyetlenegy múzeumnak, a zentainak a kivételével. Mi még alapszabályba és programba is iktattuk, hogy múzeumunk elsődleges feladata a néprajzi anyag gyűjtése, különös tekintettel a gyűjtési területen nagy számban élő magyarság anyagára. Mi akkor is a bácskai Tisza-vidék múzeuma voltunk, s ott a nagyobb településeken (Zentán, Magyarkanizsán) a lakosságnak több mint 80 százaléka volt magyar nemzetiségű. S vég-

eredményben az új orientáció a régi gyakorlatnak a szentesítése volt. A néprajzi anyagot a múzeum körüli lakosság adja, általában olyan arányban, amilyen a nemzetiségi összetétel. Persze jó, ha ezt le is írjuk, és a tartományi szervek jóváhagyják. Most ez történt.

A feladatok ilyen határozott kimondása arra késztetett, hogy egy időre lemondjak a távozásról, és fokozottabb ütemben munkálkodjam a magyar néprajzi anyag gyűjtésén és egy komolyabb múzeum megteremtésén. Volt mit tenni. Másik épület kellett, szakembereket kellett képezni és a gyűjteményeket szakszerűen feldolgozni, kiegészíteni. Csakhogy egyedül voltam a segédszemélyzettel. Hosszabb-rövidebb időre kaphattam segítséget, míg az ösztöndíjasok nem végeznek. Mindenhez pénz kellett, és nem is kevés. Megkezdődött tehát a szolgálatom legkeményebb időszaka.

Egy kisvárosi múzeumot csak a főtéren lehet elhelyezni, ahol a legnagyobb a forgalom. Ott viszont csak egyetlen épület jöhetett számításba: a felsővárosi katolikus plébánia. Az épületben volt egy kápolna és a plébániahivatal, a mások által használt részt pedig kisajátították. Ott volt a jelentős anyagi erővel rendelkező biztosító intézet, de még a hozzá képest is minden tekintetben Góliátnak számító autószalon, az ország legnagyobb gépkocsigyárának a tulajdona. A fodrászszalon már nem is volt akadálynak tekinthető. De roppant nehézséget jelentett a status quo-n alapuló kisajátítás, az összevisszaság. De még a plébániával is egyezkedni kellett. A sikerben rajtam kívül senki nem hitt.

1970 tavaszán a képviselő-testület elé került az ügy. Ott voltam, és felszólaltam. Aztán megszületett a határozat: a plébániaépület kisajátított részét átadják a múzeumnak. A végzés még azt is kimondja, hogy az épület felét, a teljes jobb szárnyát. Most már csak a lakókat kell kiköltöztetni és az épületet elfelezni. Persze mindenki védte a magáét. Ma gondolni sem mernék ilyen küzdelemre, akkor megvívtam. Éjszakánként meg azt terveztem, hogy milyen anyagot állítunk ki, és hogyan helyezzük el. Jól jöttek az európai utazgatások, tapasztalatok. Megszállottként dolgoztunk. Többes számot csak azért használok, mert volt segédszemélyzetem, később meg hazai és külföldi szakembereket hívtam.

Az 1970-es árvíz idején arra gondoltam, hogy a Tisza mindent elsodorhat. Nem ezt tette, hanem segített. A város anyagi támogatásban részesült, de érzelmileg is jól viszonyultak hozzánk. A tartományi művelődési vezetőség elhatározta, hogy az épület átalakítását és berendezését segíti. Egy zentai dínárra két tartományit adnak. S még valami történt. A régebben benyújtott pályázati kérelmünket az amerikai Princetonban elfogadták, és bronzkori ásatásra 24 000 dollárt juttattak. Igaz, hogy régészünk nem volt, de hat országból sikerült összegyűjteni vagy húsz szakembert. Hála az ásatásnak a Zentai Múzeum anyagilag és erkölcsileg is sokat emelkedett. Nyilvánvaló, hogy az épület kiürítését is meggyorsította a nagy jelentőségű és hírű vállalkozás. Egy évvel azelőtt Európába akartam eltávozni, most Európa jött el hozzánk – amerikai segítséggel!

A múzeumnak kiutalt épületrész mellett építkezés indult: bankot, lakásokat és áruházat terveztek. Az utóbbi éppen mellénk került volna. Néhány álmatlan éjszakán azt fontolgattam, hogy milyen jó lenne áruház helyett galériát építeni. Ezzel megoldanánk a művésztelep anyagának a bemutatását, és ez lenne a múzeum előrésze. Ismét támadásba lendültem, és a tervezővel átalakítottuk az épületnek ezt a részét. Szóval képtárat terveztünk. Már csak pénz kellett, mert a kivitelezőt a megrendelő fizette. Aláírtam egy szerződést háromszor annyi összegre, mint amennyi a múzeum folyószámláján volt.

Nem untatnék tovább senkit a küzdelem leírásával. A lényeg az, hogy a Zentai Múzeum megkapta a régi épületrészhez az újat is, összesen 1000 négyzetmétert a régebbi 285 helyett.

Most már a kiállítási alapelveket kellett véglegesíteni, az anyagot kiválogatni és konzerválni, az installációt megtervezni. Forgatókönyvet kellett készítenünk. Persze ehhez múzeumi szakemberekre volt szükség. Újvidéktől és Szabadkától kaptunk segítséget, a többiek meg Magyarországról: Szegedről, Bajáról és Budapestről jöttek. Hónapokat töltött nálunk Égető Melinda, Gráfik Imre, Kósa László, Juhász Antal és Solymos Ede.

A kiállítandó anyag kiválasztásánál figyelembe vettük Zenta 1506-os címerét, melyben a két keresztbe tett kulcs mellett két kecsege és egy búzakalász látható. Az állandóan rebellis városnak szerencsére meg kellett elégednie a II. Ulászló által ajándékozott címerrel, minthogy egyetlen Habsburg sem tisztelte meg holmi kardot vagy levágott török főt markoló, páncélba bújtatott vitézi karral. Zenta még mindig nem veszítette el mezőgazdasági jellegét, a kecsegék meg a múltra emlékeztetnek, amikor a lakosság egyik főfoglalkozása a halászat volt. A múlt század első felében, tehát a Tisza-szabályozás előtt 500 körül lehetett a halászok száma. A város a Tisza-parton, a folyó mellett kiemelkedő löszdombra kezdett épülni. A főtér alig 150 méternyire van a folyótól. A legtermészetesebb tehát, hogy az állandó múzeumi tárlat Tisza-centrikus legyen, és ezt a neve is kimondja: A Tisza-vidék Múzeum. A nevet nem engedélyezték, mert „imperialista-revizionista" szándékot láttak benne. Pedig a megegyezés szerint nemcsak Titelig, hanem az egész Vajdaságban gyűjtöttünk magyar anyagot. Hiába, nem volt idő arra, hogy többeket meggyőzzünk, úgy jártunk el, ahogy Zentán egy új iskola alapításakor is: a Petőfi Sándorról és Stevan Sremac szerb íróról elnevezett két régi iskola egyesítése után az intézmény az Emlékiskola nevet kapta azzal a ki nem mondott logikával, hogy emlékezzék mindenki arra, amire akar. Mi az intézményünket Zentai Múzeumnak neveztük el, és igen gyakran átléptük a gyűjtés határát képező folyót.

A bemutatásra kerülő anyagnál természetesen a néprajznak kellett uralkodnia. Ebben könnyen megegyeztünk. De az sem volt kérdéses, hogy az ősi foglalkozásokat kell bemutatni. A földszinten tehát legnagyobb teret a halászatnak adtunk, és minden, halászatra vonatkozó tárgyat kiállítottunk. Előtte egy kisebb teremben a jégkorszaki kihalt állatok csontjait mutattuk be. Egy szűk benyílóhelyiség éppen alkalmas volt a vízimadarak elhelyezésére. Minden a Tiszához kapcsolódik, még az őslények csontjai is, mert ezeket a halászok hálói emelték ki a folyóból.

Jobbra, az új épületrészben helyeztük el a képtári anyagot.

Az emelet folyosóján régészeti anyagot mutattunk be a kőkorszaktól a népvándorlásig. Egy kiszélesedő részben helyeztük el a zentai csata anyagát.

A hajdani plébánia nagytermét a mezőgazdaság anyaga tölti ki: a szilaj állattartástól a kezestartásig, a gabona termelése az őrlésig és a kapás növények termelése. A következő teremben a kender termelése, házi feldolgozása, valamint egy iparág, a kötelesmesterség eszközei láthatók. Aztán a kender finomabb feldolgozása, a szövés, a kékfestés és a parasztviselet következik. Végül a Tisza mellett mindenütt megtalálható agyag feldolgozása, a fazekasmesterség zárja az állandó múzeumi tárlatot.

A gyűjtemények persze hiányosak voltak, de a segítségünkre sietők néprajzosok nemcsak múzeumot rendeztek, hanem gyűjtöttek is. Kemény munka volt ez, de minden részt-

vevő szívesen emlékezik vissza a múzeumrendezés idejére. Anatole France mondta a következőt: „A munka olykor boldoggá és mindig elviselhetővé teszi az életet."

1974. január 18-án megnyílt a zentai Magyar Néprajzi Múzeum. A város alelnöke, aki végig hathatós segítséget nyújtott, szerb nyelven adta át, az igazgató meg magyarul vette át a múzeumot. A megnyitón 1200 ember jelent meg. Ott volt a város minden vezetője, a magyar nagykövet és munkatársai, a budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatója, muzeológusok a Vajdaságból és Magyarországról. De ott voltak a környék pásztorai, halászok és földművesek is; olyan emberek, akiket korábban még ünnepségre sosem hívtak. A megnyitó után a város elnöke fogadást rendezett, ahol háromszázan voltunk, s nem a meghívóban jelzett kilenc órakor, hanem hajnali háromkor ért véget.

Következtek a nyugodtabb esztendők. Az anyag feldolgozása, konzerválása és raktározása. A legsürgetőbb a szakkáder biztosítása volt. Egy festőművészt már előbb felvettünk, a többieket meg Budapesten, illetve Belgrádban ösztöndíjaztuk.

Az említett 1969-es újvidéki konferencián elmondottak elsősorban a tárgyi néprajzra vonatkoztak. A folklórt nem is akartam említeni, mert félő volt, hogy a múzeumi munkában ezt nem tartják fontosnak. Tulajdonképpen a múzeum vezetőjén múlik, hogy foglalkoznak-e ilyen tevékenységgel. Nem árt persze, ha némi anyagi eszközt is fordítanak a kiszállásokra, felszerelésre, kiadói tevékenységre. A feltételeket részben biztosítani tudtuk, és a Zentai Múzeum körül mindig volt néhány folklórgyűjtő. 1952-től a Hungarológiai Intézet megalakításáig, tehát 1969-ig csak a mi intézményünk foglalkozott rendszeresen szellemi néprajzi anyag gyűjtésével. 1962-től 1978-ig a Zentai Múzeum nyolc kisebb-nagyobb magyar népdalgyűjteményt adott ki, hetet önállóan és egyet a Fórum kiadóvállalattal közösen. Tettük ezt szép csendben, mások támogatása, de beleszólása nélkül is. Sajnos egy-egy kiadványunkat csak 500 példányban tudtuk kiadni, s ezek a gyűjtemények nehezen hozzáférhetőek.

Amikor Újvidéken megalakult a Hungarológiai Intézet, az első külső munkatársak a zentai gyűjtők voltak. Már a következő évben, 1970-ben az Intézet és a Zentai Múzeum szervezésében néprajzi szemináriumot szerveztünk 18 önkéntes gyűjtő részvételével. Az előadók Kiss Lajos és Katona Imre voltak. Zentán összesen 6 nyári szemináriumot tartottunk meg. Az említetteken kívül Sárosi Bálint, Andrásfalvy Bertalan és Égető Melinda vállalt előadást, de csakhamar vajdasági szakemberek is jelentkeztek.

A múzeum működött, látogatói voltak, s a város vezetői büszkén dicsekedtek vele vidéki és külföldi vendégek előtt. 1977 elején viszont a város elnökének nem várt ötlete támadt. Azt ajánlotta, hogy a zentai négy-öt dolgozót foglalkoztató kultúrintézményeket „integrálni" kell. „Elég egy akol és egy pásztor", de az utóbbi kiváló párttag legyen. A közös akolba került minden egészen, félig vagy egyáltalán nem művelődési intézmény: mozi, bábszínház, munkásegyetem, katonai előképző központ, könyvtár – meg természetesen a múzeum, képtár és művésztelep is. Az egész intézménynek egyik osztálya lettünk. Úgy hívtak bennünket, hogy a „múzeumi ügyek osztálya", noha a múzeumokról szóló törvény ilyent nem ismer, merthogy abban van múzeum, és minden vállalatnak, szervezetnek lehet múzeumi gyűjteménye.

Kit nevezhetnek ki egy ilyen intézmény élére? A párt hű és eléggé korlátolt harcosát. A harmadik próbálkozásra sikerült egy gyanús múltú és fényes jelenű úttörővezetőt találni. Volt tanítói diplomája meg valamilyen tanfolyama – szóval főiskolai végzettsége.

Tiszta lapokkal indult: semmit sem értett a művelődéshez. De mindenbe beleavatkozott, parancsolgatott. Tette ezt több mint nyolc évig, amikor egy buta melléfogás miatt magyar nacionalistává vált, és szeretett pártja megtanította röpülni. Én közben rokkantsági nyugdíjba vonultam, mert nem bírtam a mindennapi gyötrődést.

A múzeumban maradt és odahelyezett munkatársak egy nyári nagytakarítás alatt „átrendezték" a múzeumot. Én a legjobb szakemberekkel terveztem meg a tárlatot, forgatókönyvet készítettünk, és két év megfeszített munkáját adtuk. Egy kezdő muzeológusnak és egy konzervátornak egy hónap is elég volt az átrendezéshez. Kiemelték a régészetet, és eldugták a halászatot. Megszüntették a Tisza-centrikusságot anélkül, hogy szándékukat bárkival közölték volna.

Azóta, tehát 1987–88 óta a zentai Magyar Néprajzi Múzeumban mindent meg lehet tenni. Illetve lehetne, ha a művelődésre szánt anyagi eszközök nem fogytak volna el. Félő, hogy a juttatások teljesen megszűnnek. Aztán majd úgy kezdjük a mesét, hogy volt egyszer Zentán egy Magyar Néprajzi Múzeum. Sic transit gloria mundi!

BODOR ANIKÓ

A KÁJONI KÓDEX KÉT TÁNCÁNAK ROKONAI A MAGYAR ÉS SZERB NÉPZENÉBEN

Bartók Béla összehasonlító tanulmányában a szerb-horvát és magyar népzenéről ezt mondja: „Ezzel az anyaggal röviden végezhetünk. Kapcsolat közte és a magyar anyag közt úgyszólván semmi sincs. Az, hogy a »Szeretnék szántani« vagy más hasonló, kelet-európai nemzetközi zenei zsargonhoz tartozó dallam éppúgy megvan a horvát anyagban, mint a magyarban, ... természetesen nem nevezhető kapcsolatnak."[1] Bartók megállapítása lényegében helytálló ma is. Egyetlen bartóki értelemben vett kölcsönhatásról tudunk a nyelvhatár mentén, ez az ún. Bećarac, rímes párvers, mely a szerb új stílus és a magyar régi stílus egyes 10 szótagos sorszerkezetei között hozott létre rokon variánsokat. Mindazonáltal mindkét nép zenefolklórjában találhatók kisebb-nagyobb változatkörrel rendelkező rokon dallamok, melyekre a kölcsönhatás nem ad magyarázatot, de maradéktalanul a „kelet-európai zsargon" sem. Ezek közé tartozik a Kájoni kódex két tánca, az „Apor Lazar Tancza" és a hozzá igen hasonló „Ötödik Tancz a hatodon" és ezek magyar és szerb népi változatai.

A népi változatok rokonságára a Vajdaságban szerb és magyar viszonylatban már Király Ernő is rámutatott.[2] Ez alkalommal a dallamcsalád történeti feljegyzéseire és földrajzi elterjedtségére utalunk, egyben bemutatjuk a család néhány regionális jellegű tagját is.

A dallamkörrel foglalkozó magyar szakirodalom[3] elég bőséges, így mind a földrajzi elterjedtséget, mind a történeti forrásokat illetően szolid adatmennyiséggel rendelkezünk. A népes dallamtípus Európa szinte minden népénél megvan: angoloknál, franciáknál, németeknél, finneknél, észteknél, voguloknál, oroszoknál, ruténeknél, cseheknél, lengyeleknél, magyaroknál, románoknál, bolgároknál és délszlávoknál. Különösen gazdag lelőhelyük Erdély, mind a magyarok, mind a románok tekintetében.[4] A típus múltbeli népszerűségét több történeti forrás is tanúsítja, köztük Kájoni János csíki ferencrendi szerzetes nevéhez fűződő, 1634 és 1671 között készült vegyes zenei tartalmú gyűjtemény,

[1] Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje. 426. Bartók kb. 2500 Horvátországban, Szlavóniában, Dalmáciában, Boszniában és más szerb lakta területen gyűjtött dallamot nézett át és rendszerezett. Nagyobb részük a horvát Kuhač és a cseh Kuba gyűjteményéből való.

[2] Zajedničke crte..., *Dojran*, 1966.

[3] *C. Nagy B.:* Adatok a magyar népdal kialakulásához. *Domokos M.:* Die Tänze der Barkóczy Handschrift (18. Jh.). *Domokos P. P.:* Beziehungen der Musik des 18. Jahrhunderts in Ungarn zur ungarischen Volksmusik von heute. *Halmos I.:* Towards Pure Instrumental Form. *Szomjas Sch. Gy.:* A finnugor zene vitája. Vargyas L.: Recenzió *Szabolcsi Bence:* A magyar zenetörténet kézikönyve c. könyvéről.

[4] A románok „Banul mărăcinu" néven ismerik.

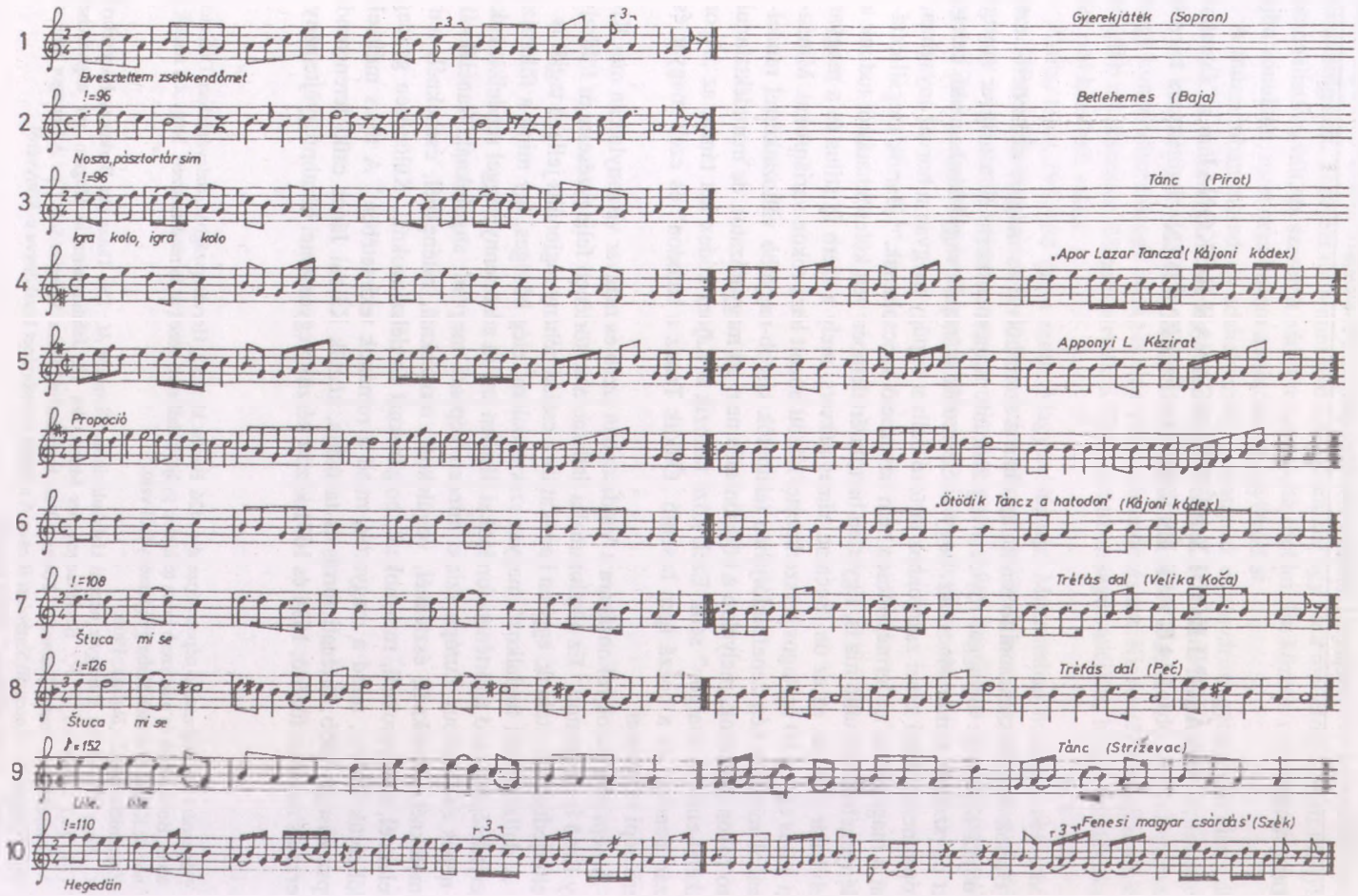
1
Elvesztettem zsebkendőmet
Gyerekjáték (Sopron)
2
♩=96
Noszа,pásztortársim
Betlehemes (Baja)
3
♩=96
Igra kolo, igra kolo
Tánc (Pirot)
4
„Apor Lazar Tancza" (Kájoni kódex)
5
Apponyi L. Kézirat
Propoció
6
„Ötödik Tánc a hatodon" (Kájoni kódex)
7
♩=108
Štuca mi se
Trèfás dal (Velika Koča)
8
♩=126
Štuca mi se
Trèfás dal (Peč)
9
♩=152
Lile. Lile
Tánc (Striževac)
10
♩=110
Hegedün
„Fenesi magyar csárdás" (Szék)

az ún. Kájoni kódex[5] is. Ebben a kódexben fordulnak elő az itt tárgyalt táncaink (4. és 6. példa).[6] Közülük az „Apor Lázár tánca" a dallamcsalád európai ágának jellegzetes képviselője. Hasonló dallamok népszerűségéről a francia források már korábban hírt adnak. Thoinot Arbeau 1589-ből származó „Orchesographie" c. művében négyszer is szerepel rokon táncdallam.[7] A legrégebbi ide vonatkozó adat 1200 körüli, Gautier de Dagiers trouvère nevéhez kapcsolódó *lai*.[8]

A történeti források népi változatai zömmel szintén tánchoz kötődnek. A táncok fajtája hasonló a különböző népeknél. A szlavóniai horvátok és az erdélyi magyarok esetében még a név is azonos „párnatánc" vagy „vándkostánc" („jastučak" vagy „vanjkušac"). Felnőttek párválasztó játékáról van szó, mely leggyakrabban lakodalmas funkcióban jelentkezik.[9] Ma már leginkább gyermekjátékokként találkozunk velük mind a magyaroknál, mind a szerbeknél.[10] Szövegeik többnyire „Elvesztettem zsebkendőmet" vagy „Igra kolo" kezdetűek (1. és 3. példa).

A dallam 18. századi feljegyzései a *proporció* gyakorlatáról is tanúskodnak, azaz ugyanazon dallam páros és páratlanütemű alkalmazásáról (5. példa). A proporciós gyakorlat máig meglevő nyomaira a magyar népzenében Martin György hívta fel a figyelmet.[11] Feltehetőleg ugyanezt a gyakorlatot példázza a két belső refrénes koszovói tréfás dal is „Štuca mi se, pominje me majka" kezdettel (7. és 8. példa 24-es, illetve ¾-es ütemben). A táncokon és gyermekjátékokon kívül még számos más funkcióban is találkozunk ilyen dallamokkal, mint pl. a karácsonyi és újévi szokásokban (2. példa),[12] párosítókban, *kalušer táncokban* stb. A gyűjtésekben elég gyakran különösebb funkció nélkül is szerepelnek, mint lírai vagy tréfás dalok.

A dallam egyik fő jellegzetessége, hogy tetrapódikus motivikus egységekből áll össze. Némelyikük szabályos, múzeumi értelemben vett periódust alkot (1., 4. és 5. példa). Voltaképpen megegyezik a *kolomejka*, azaz kanásztánc ritmussal, ahogy a népzenében nevezik. Ezt a ritmust széles földrajzi térségben ismerik nemcsak Európában, hanem Európán kívül is. Az ütempárokból építkező gyermekdalokhoz hasonlóan itt is a mozgás kerete van megszabva, nem a strófa vagy a szótagszám. A szótagszám a négyütemes egységeken belül elég szabadon változhat 6–16 szótag között. Versmértékük megegyezhet az ún. *vágáns* sorral is, melyet a középkori költészet „versus Saturnius" néven emleget, a klasszikus arab költészet pedig „ramal" vagy „remel" néven.[13] Gyökereit az antik drámákig tudták visszakövetni. Az esetek többsége páros ütemű, de láttuk, a proporciós gya-

[5] A Kájoni kódexen kívül még az esztergomi Barkóczy-kézirat a 18. század első negyedéből, a túrócszentmártoni Apponyi-(Ugróci) kézirat I. 1730-ból, a szintén túrócszentmártoni Szirmay–Keczer kézirat a 18. Század elejéről és a gyöngyösi pásztormisék elveszett kézirata 1767-ből. Valamennyit Domokos M. idézi.

[6] Motivikai hasonlóság található még a kódex egyéb táncaiban is, pl. „Mikes Kelemen tánca", Codex Caioni: 261. sz. Közli *Szabolcsi*, 156/g is.

[7] *Domokos M.*, 225–226.

[8] *Szomjas*, 130.

[9] *Kuhač:* 1001–1003. Sz. és jegyzetei Gyakran lakodalmas táncok. Magyaroknál lásd MNT III/B: Párválasztó játékok, 465–480.

[10] MNT I: 591–630., 1019–1041. Sz. *Ilijin M.* „pionír-kóló" néven említi.

[11] The Relationship between Melodies and Dance Types…

[12] Betlehemes játék éneke. A román colindákban is előfordulnak hasonló dallamok.

[13] RMDT I: VIII. fejezet.

korlat páratlan ütemű variánsokat is létrehozott. Ritkábban *aksak*, azaz sánta vagy bolgár ritmussal is találkozunk (9. példa).[14]

A formák egyszerűek: egy klasszikus periódus (1–3. példa) vagy két periódus, ahol a második az előzőnek variált ismétlése (4–10. példa). A periódus elő- és utótagja szintén ismétli egymást, csak zárlataiban különbözik. Formaképletük A A_k/B A_k (4. és 5. példa) vagy A A_k/B B_k (6–10. példa). A magyaroknál előfordulnak kvart- vagy kvintváltó ismétlések is.[15]

Hangnemi jegyeiket tekintve dúr hexachord a dallamok többsége. A periódus előtagja az ötödik fokon zár, azaz dominánson – funkciós összhangzati értelemben. Az utótag záró hangja az első fok, azaz a tonika. Tonikán zár a nyugat-európai példák és a magyar példák legtöbbje, a szerb példák viszont csak kivételesen. A két periódusos formák esetében a harmóniák azonosak maradnak, végig a „domináns-tonika" sémát követik (1. és 4. példa).

A szerbeknél (kivételesen a magyaroknál is) a záró hang szerepét a második fok tölti be (2., 3. 7–10. példák). Ez a közömbösség az első fok tonikai értéke iránt nem csak a szerbek élő népzenei gyakorlatában van jelen. Találkozunk vele a korábbi századok történeti forrásaiban is, ritkábban az archaikus magyar hagyományt őrző területeken is. Mindez egy olyan gyakorlatot sejttet, amely hajdanán általánosabb lehetett.

A „domináns" szerepét betöltheti a harmadik vagy a negyedik fok is (6., 7. és 10. példa). A dallamcsalád román tagjai, pl. az 5-1 és 4-2 fokú zárlatokat felváltva használják, sokszor egyugyanazon dalon belül.

A „dúr hexachord" alapváz lehet szűkebb (6. példa) és tágabb. Gyakran csupán az alsó vezérhangig bővül (4. példa), de a későbbi források hangszeres cifrázataiban tovább is, az alsó dominánsig (5. példa). Felfelé is terjedhet az ambitus, leginkább az oktávig. A szeptim nagyságától függően mixolíd (10. példa) vagy dús sor keletkezik (5. példa). A szerb variánsok, ha egyáltalán bővülnek, általában misolíddá bővülnek. Náluk ugyanis – a magyar dallamokkal ellentétben – a kis ambitus az uralkodó. A 18. századi történeti források legtöbbje, valamint sok magyar népi változatuk inkább dús sorrá bővül.

A terc nagyságától függően a hangkészlet „dúr" vagy „moll" típusú. Az esetek többségében dúr, de léteznek moll jellegű változatok is, mint azt a szerb népi variánsok is tanúsítják (8. példa és dúr változata 7. példa). A magyar népzenében is számos esetben ismerjük dúr és moll változatát ugyanazon dallamnak, de a műzene variációs műfajának „maggiore – minore" gyakorlatában is ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk.

A család egyik csoportjának hangkészletében az első fok csak jelentéktelen szerephez jut, vagy egyáltalán nem is fordul elő, így „2-6" ambitus vagy ehhez hasonló, műzenei értelemben rendhagyó jelenség jön létre (7–9. példa).

A sajátságos, első fok nélküli „2-6" ambitus vagy ehhez hasonló, műzenei értelemben rendhagyó jelenség jön létre (7–9. példa).

A sajátságos, első fok nélküli „2-6" hangterjedelem, a második fokon elhelyezkedő záró hang, a „domináns" helyettesítése a harmadik vagy negyedik fokkal szokatlan „hangnemi" hatást eredményez, megingatja a funkciós dallamérzéket, mert ennek az ér-

[14] *Polituška* vagy Lolka nevű tánc.

[15] Lásd pl. MNT III/B 202. Sz. és *Rajeczky–Gönyey*: 111 népi táncdal 26. sz.

zéknek logikája szerint a kulcsfontosságú fokok nem jutnak döntő szerephez a dallam mozgásában.

Hangkészlet és dallammozgás szerint tehát három fő típus rajzolódik ki dallamcsaládon belül:

1. Dúr (esetleg moll) hexachord alapváz szűkebb vagy bővebb terjedelemben. A hármashangzat – felbontásos dallammenet gyakran funkciós összhangokra épül. A zárlatok az 5. és 1. fok, azaz a domináns és a tonika (1., 4. és 5. példa). Ilyenek a nyugat-európai családtagok, ilyen a legtöbb magyar variáns is.

2. Modális jellegű „2-6" hangterjedelem, melynek dallamjárása igen hasonló az előző „tonális" csoporthoz, de dallamaik szekundokban mozognak. Zárlataik az 5. és 2. fok (9. példa). Ez a típus a szerbekre és más balkáni népekre jellemző.

3. Átmeneti alakok, melyek a két előző csoport jellemzőit magukon viselik: hármashangzat – felbontásos a dallammozgásuk, viszont terjedelmük és zárlataik modális sajátságokat árulnak el (2., 3., 7., 8. és 10. példa). Európa délkeleti részein (Erdélyben, Bánátban és Szerbiában) fordulnak elő.

A tárgyalt dallamkör esetében tehát nem beszélhetünk kölcsönhatásról bartóki értelemben. A család közelebbi-távolabbi rokonai más népeknél is megtalálhatók, nemcsak magyaroknál és szerbeknél. A hasonlóság tonális és modális változatok között lehet puszta véletlen is. Talán belső fejlődés eredménye. A tetrapódikus keretben szabályozott mozgás általánosnak tűnik sok különböző népnél. Nem zárható ki azonban egy hajdani, földrajzilag is, társadalmilag is széles körben elterjedt „zsargon" hatása sem, melyet ki-ki a saját ízlésének megfelelően alakított és olvasztott hagyományába. Ezek a dallamok számos szállal kötődnek mind a szerbek, mind a magyarok népzenéjéhez, mégsem képviselik a (a 9. példát kivéve) zenefolklórjuk legjellemzőbb darabjait, inkább meghonosodott jövevényeknek tűnnek. A történeti források a dallam egykori divatját tanúsítják, ugyanakkor az írásos és hagyományos zenei műveltség kölcsönhatásáról is árulkodnak.

„Az a tendencia, hogy az idegen dallamokat átalakítsák, megakadályozza a népek zenéjének nemzetközivé válását. Minden ilyenfajta zenei anyag, bármilyen heterogén volt is eredetileg, ilyen módon jellegzetesen egyénivé válik... Idegen befolyás elől való teljes elzárkózás stagnálást jelent; jól asszimilált idegen hatások lehetőséget adnak a gazdagodásra."[16]

[16] *Bartók B.*: Faji tisztaság a zenében. 603.

A KOTTAMELLÉKLETEK JEGYZETEI

1. Sopron környéki gyermekdal: Elvesztettem zsebkendőmet, szidott anyám érte, Egy kisleány megtalálta, csókot kíván érte. Forrása: MNT I: 1027. sz. Lásd továbbá: MNT I: 591–630., 1019–1041. sz. (gyermekdalok); MNT III/B: 197–199. sz. (lakodalmasok); MNT IV: 659–670. sz. (párosítók).
2. Bajai betlehemes: Nosza, pásztortársim, ha ti hallanátok, Amit én hallottam, biz nem aludnátok! Forrása: MNT II: 428. sz. Lásd továbbá: MNT II: 364–366., 378., 422–430., 649., 653., 865., 866. sz. stb.
3. Pirot környéki tánc: Igra kolo, igra kolo u dvadesetidva, (megismétlik) (Kólót járnak, kólót járnak huszonketten – megismétlik). Forrása: Đorđević, 1931: 119. sz. – megjegyzi, hogy ezt a dalt a szerbek majdnem mindenütt ismerik. Lásd továbbá: Đorđević, 1931. 411. sz.; Đorđević, 1926: 105., 130., 160., 167. l.; Ilić: 30., 133., 134. sz. (refrének), Janković, V: 11. sz.; Kuhač: 1001–1003., 1175., 1443. sz.; Manojlović: 49. sz. Mihajlović: 61. sz.; Mokranjac–Bušetić: 22. sz.; Popović: 323. sz.; Stanković: 31, 48. sz.; Vasiljević (Kosovo): 336. sz.; Vasiljević (Sandžak): 301. sz.; Vasiljević (Leskovac): 268. sz.; Vujičić: 226. stb.
4. „Apor Lazar Tanza". Forrása: Kájoni kódex 266. sz. Közli Szabolcsi: 157/h és Domokos M.: 4a. sz. is.
5. „Hung.(aricus)" és proporció. Forrása: Apponyi I. kézirat 25. sz. Közli Domokos M.: 4b. sz.
6. „Ötödik Tancz a hatodon". Forrása: Kájoni kódex 255. sz. Közli Szabolcsi: 156/d is.
7. és 8. Koszovói tréfás dalok. 7. sz.: Štuca mi se, pominje me majka (megismétlik). *Rija, rija, rija ia,* pominje me majka, *Vinca, vinca, vinca* ca, pominje me majka. (Csuklás jött rám, emleget az anyám, *Rija, rija, rija ja,* emleget az anyám, Borocska, borocska, borocska, emleget az anyám). 8. sz. Štuca mi se, pominje me majka (megismétlik). *Oj, lane, Milanc,* pominje me majka (megismétlik). (Csuklás jött rám, emleget az anyám, Bocikám, Milánkám, emleget az anyám.) Forrásuk: Vasiljević (Kosovo): 244a és 244b sz. a „Mŭdalok és rímes népdalok" c. fejezetből mindkettő. Lásd még: Mokranjac–Bušetić: 33. sz.
9. Pirot környéki tánc, ún. „Lilka" vagy „Polituška": Lile, Lile, vati pile (megismétlik), On ga stisnu, ono pisnu (megismétlik). (Lilka, Lilka csirkét kerget, Megszorítja az fölkárál.) Forrása: Đorđević, 1931: 204. sz. Lásd továbbá: Đorđević, 1931: 200. sz. Janković V.: 90. sz.; Majonlović: 40., 48., 62., sz.; Ilić: 66. sz.
10. „Fenesi magyar csárdás", Szék. Forrás: Lajtha: 34. sz. Lásd még MNT III/B: 348. Sz. Közeli rokonvariánsokat a románok is ismernek.

IRODALOM

Bartók Béla

1966 Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje (1934). In: Szőllősy András: Bartók Béla összegyűjtött írásai. Budapest

1966 Faji tisztaság a zenében (1942). In: Szőllősy András: Bartók Béla összegyűjtött írásai. Budapest

Bodor Anikó

1985 Madarski i srpski srodnici igara i kodeksa „Kájoni", 17. vek. (A 17. századi Kájoni kódex táncainak magyar és szerb rokonai). In: Kongres Folklorista Jugoslavje (A Jugoszláv Folkloristák Kongresszusa), Zombor

C. Nagy Béla

1975 Adatok a magyar népdal kialakulásához. In: Zenetudományi Tanulmányok. Budapest

Codex Caioni saeculi XVII. (Kájoni kódex). Musicalia Danubiana sorozat, Budapest, 1994.

Domokos Mária
1975 Die Tänze der Barkóczy Handschrift (18. Jh.). In: Studia Musicologica, Budapest
Domokos Pál Péter
1964 Beziehungen der Musik des 18. Jahrhunderts in Ungarn zur ungarischen Volksmusik von heute. In: Studia Musicologica, Budapest
Đorđević, Vladimir
1926 Narodna pevanka (Népdaloskönyv) Belgrád
1931 Srpske narodne melodije (Predratna Srbija) (Szerb népdalok – Háború előtti Szerbia). Belgrád
Halmos István
1977 Towards Purc Instrumental Form. In: Studia Musicologica, Budapest
Ilić, Sava
1958 Antologija srpskih narodnih pesama (Szerb népdal-antológia). Bukarest
Ilijin, Milica
1960 Partizanske igre u Srbiji (Szerbiai partizán dalok). In: Zbornik Radova, (Tanulmánygyűjtemény) knj. LXVIII. Etnografski Institut. (Néprajzi Intézet) knj. 3. Belgrád
Janković, Danica és Ljubica
1949 Narodne igre (Néptáncok) V. Belgrád
Király Ernő
1966 Zajedničke crte i uzajamne veze srpskohrvatske in mađarske narodne muzike (Közös vonások és kölcsönhatások a szerb-horvát és a magyar népzenében). In: Kongres Folklorista Jugoslavije (A Jugoszláv Folkloristák Kongresszusa). Dojran
Kuhač, Franjo Xaver
1878–1881 Južnoslovenske narodne popjevke (Délszláv népdalok) I–IV. Zágráb
Lajtha László
1954 Széki gyűjtés. Budapest
MNT I = A Magyar Népzene Tára I.
1957 Gyermekjátékok (1951). Sajtó alá rendezte: Kerényi György, Budapest
MNT II. = A Magyar Népzene Tára II.
1953 Jeles napok. Sajtó alá rendezte: Kerényi György, Budapest
MNT III/AB
1955–56 Lakodalom. Sajtó alá rendezte: Kiss Lajos, Budapest
MNT IV.
1959 Párosítók. Sajtó alá rendezte: Kerényi György, Budapest
Manojlović, Kosta
1953 Narodne melodije iz istočne Srbije (Keletszerbiai népdalok). Belgrád
Martin György
1972 The Relationship between Melodies and Dance Types in the Volume VI of Corpus Musicae Hungaricae. In: Studia Musicologica, Budapest
Mihajlović, Petar
1939 100 pesama koje se pevaju u srpskim domovima (Levácsi népdalok). Belgrád
Rajeczky Benjámin–Gönyey Sándor
1975 111 népi táncdal. Budapest
Popović, Alimpije
1962 Sakupio i u note stavio prota. A. P. (Daloskönyv. Gyűjtötte és kottázta A. P. esperes). Kézirat, a Vajdasági Múzeum tulajdona. Újvidék
RMDT I. = Régi Magyar Dallamok Tára: Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Budapest
Stanković, Živojin
1951 Narodne pesme u Krajini (Krajini népdalok). Belgrád, 1951

Szabolcsi Bence
1979 A magyar zenetörténet kézikönyve. Budapest
Szomjas Schiffert György
1976 A finnugor zene vitája, I., II. Budapest
Vargyas Lajos
1947 Recenzió Szabolcsi Bence: „A magyar zenetörténet kézikönyve" c. könyvéről. In: Ethnographia LVIII., Budapest
Vasiljević, Miodrag
1953 Narodne melodije iz Sandžaka (Szandzsáki népdalok). Belgrád
1960 Narodne melodije leskovačkog kraja (Leszkovác környéki népdalok). Belgrád
Vujičić, Tihomir
1979 Muzičke tradicije južnih Slovena u Mađarskoj (A magyarországi délszlávok zenei hagyományai). Budapest

JUNG KÁROLY

KIRÁLYVÁLASZTÁS FELDOBOTT KORONÁVAL

(A horvát szájhagyomány Mátyás királyának alakjához – némi összehasonlító kitekintéssel)

Mátyást, Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet kisebbik fiát 1458. január 24-én, Budán Magyarország királyává választották. Mátyás – aki akkor még tizenöt éves sem volt – a Habsburg V. Lászlót követte a trónon. Az új király megválasztását a rendek belső viszálykodása előzte meg, ezt még tetézte is Hunyadi János halála, s az is, hogy nem egy idegen trónigénylő aspirált Magyarország koronájára. Ezek: III. Frigyes császár, aki egyébként a magyar Szent Koronát is birtokában tartotta, valamint IV. Kázmér lengyel király. A magyarországi rendek belső trónharcának fontos eseményei voltak, hogy Hunyadi János halála után rövidesen a Hunyadi család ellenségei kivégeztették az idősebb fiút, Hunyadi Lászlót, a kisebbiket, Mátyást pedig az egyik Hunyadi-ellenes család csehországi rokonához, a cseh trónigénylő Podjebrád Györgyhöz küldték fogságba.

Hunyadi Mátyás tehát 1458. elején az akkori cseh főúr, Podjebrád György vendége, pontosabban: foglya volt. A prágai várban (fogoly)vendégeskedő Mátyás akkor már – zsenge kora ellenére – gyakorlatilag özvegyember volt; három évvel korábban összeházasították a Hunyadi-ellenes szövetséghez tartozó Cillei Ulrik lányával, Erzsébettel, aki azonban néhány hónap múlva búcsút mondott az árnyékvilágnak. Közben a külföldi trónigénylők – egyrészt belső támogatottság hiányában, másrészt esélytelenségük tudatában – nem sok kilátással aspirálhattak a magyar trónra. Az ország nagy lehetőség előtt állott: idegen dinasztiák után újra magyarországi család tagját választhatták meg az ország trónjára. Ennek a belső viszálykodásnak jegyében alakultak tehát a Hunyadi család esélyei az interregnum során, s mivel a Hunyadi-klán népszerűsége vitathatatlannak bizonyult, az ellenfelek újabb dinasztikusnak tervezett házasság révén próbálták valamiképpen befolyásolni a trónesélyes Mátyást: trónigényének támogatása fejében – természetesen távollétében – anyjától és támogatóitól beleegyezést csikartak ki, hogy trónra lépése előtt feleségül veszi a másik ellenlábas család sarját: Garai Annát. Ennek a virtuális házasságnak kilátásait nagyban csökkentette, hogy a már majdnem cseh király Podjebrád, akinél Mátyás „vendégeskedett", jónak látta a trónesélyes gyermekember-özvegyemberrel szövetségre lépni; vagyis megegyezett Mátyással, hogy támogatása fejében a leendő magyar király az ő lányát: Katalint veszi feleségül.

A magyar rendek közötti házassági alku után néhány nappal, itt nem részletezve a végül is kiegyező két – természetesen nagyszámú fegyveres sereggel Pesten és Budán megjelenő – ellentábor ténykedését, Hunyadi Mátyást 1458. január 24-én királlyá kiáltották ki „a Duna jegén". Podjebrád azonban csak február 9-én engedte el Mátyást, mi-

közben újra megerősítették egymás között a leendő magyar király és Podjebrád Katalin között kötendő házasság ígéretét. A megválasztott király február 14-én Budára ért és a később Mátyás-templomnak elnevezett Nagyboldogasszony-székesegyházban trónját elfoglalta. Az igazi megkoronázásra azonban évekkel később került sor, mivel III. Frigyestől csak nehezen (és nagyon drágán) lehetett visszaszerezni a birtokában levő magyar Szent Koronát.

A tizenöt éves magyar király, aki később a magyar történelem egyik legragyogóbb és legenergikusabb uralkodójává vált, azon nyomban kezébe vette a dolgokat, s a hazai klánok legnagyobb bánatára – gyerekfejjel – már a maga elhatározása szerint irányította az ország ügyeit. A Garai Annának adott házassági ígéretet nem tartotta meg, hiszen nem is ő tette, Podjebrád Katalinnal viszont összeházasodott, 1461-ben. Ez lenne hát röviden Hunyadi Mátyás királlyá választásának száraz, históriai eseménytörténete.

Mint látható, igazi reneszánsz sztori: van benne kivégzés (Hunyadi László esete), lobogó érdekellentétek sora, érdekházasságok (Mátyásra kényszerített házassági fogadalmak), meg nem tartott ígéretek, erőfölény nyomására kialakult kompromisszumok, s végül a főszereplő, aki már gyermekemberként is képes volt a lábára állni, félresöpörni a mások érdekeit, s néhány évtizedes uralkodása alatt a vezető hatalmak közé iktatni Magyarországot Európában. Amit később a történelem, a művelődés- és irodalomtörténet magyar reneszánsznak nevez, az Mátyás trónra lépése nélkül másként alakult volna.

Nos, száraz történelmi valóság, minden csoda vagy isteni akarat, beavatkozás nélkül. Ennek ellenére már talán Mátyás életében, vagy közvetlenül utána megindult a profán história szakralizálása, ami abban öltött formát, hogy Mátyást nem az emberi akarat, hanem isteni akarat, közbeavatkozás tette meg a magyarok királyává.[1] Adatok szerint a tudatos legendaképzésnek első tevékeny munkása Antonio Bonfini volt, a magyarok történetéről írott krónikájában.[2] Bonfini egyébként Mátyás udvari történetírója volt, aki munkásságát II. Ulászló idején (és költségén) is folytatta. A dolog tehát érthető, legalábbis részben, ami Ulászlót illeti.

A kortárs krónikás hagyományból eredeztethető folyamat kései lecsapódásának lehet minősíteni azt a folklorisztikus hagyományt, amely a magyar szájhagyományban, valamint a szomszédos és környező népek szóhagyományában követhető nyomon. A prózai és verses epikumokként realizálódó tradíció Mátyás királlyá választását korántsem a történelmi valóság érdek-összeütközéseinek és -összefonódásainak fényében alakította ki, hanem szinte minden vonatkozásával isteni beavatkozásként: mitikus motívumok beiktatásával, váratlanul, az érintett szegény- vagy szolgalegény Mátyás tudta nélkül (esetleg tudtával) az égiek helyezték az ország trónjára. Erre példák a magyar és idegen népi prózai elbeszélésekben vannak. Verses epikumokban – délszláv (horvát) anyagban – Mátyás és szülei, esetleg néhány magyar nagyúr valós történeti személyként jelenik meg, ám a kontextus maga általában csupán a folklór valóságának hitelével bír. Mindez arra vall, hogy Mátyás trónra lépése – még évszázadokkal később is – élénken foglalkoztatta a népköltészet alakításában, befogadásában és tovább-hagyományozásában érdekelt ma-

[1] Valószínűleg ez csapódott le a pesti gyerekek Mátyás-énekében is, amely Székely István krónikájában maradt fönn. A 15. századinak tartott szöveg eredetisége vita tárgyát képezi. Vö.: *Tolnai Adél* 1911. 6. Ugyanitt a szöveg is olvasható.

[2] *Bonfini, Antonio* 1959. 67–92.

gyar és környező közösségeket.[3] Mátyás királlyá választásának kérdéskörét a néphagyományban többen is érintették és elemezték az elmúlt egy évszázad során. A vizsgálatok és elemzések természetesen arra az epikus anyagra alapozódhattak, amely az adott korban ismert és publikus volt, akár magyarul, akár a környező népek nyelvén. S mivel a problematikát görgető epikus szöveganyag csak e század derekára-végére vált teljes mértékben ismertté, napjainkban nyílik rá lehetőség, hogy a kérdés irodalmát újra áttekintsük, az időközben felbukkanó vonatkozó adatokat komparáljuk az ismeretekkel, vagyis rögzíthessük a kérdéskör kutatásának mai állapotát. S jelezzük az újabb filológiai felismeréseket, ha ilyenek vannak. A fentiek mellett ebben a dolgozatban az egyik horvát (bunyevác) verses epikum eddig feltáratlan szövegfilológiáját is az olvasó elé tárjuk, valamint magyar fordításban adjuk annak a két, Mátyás megválasztásáról szóló, epikus éneknek szövegét, amely ez idáig csak eredetiben volt olvasható.

A magyar Mátyás-mondák között szerepel egy típus, amelyben királlyá választásának körülményeit regélik el. Eddigi ismereteim szerint e mondatípus tucatnyit alig meghaladó számú változattal dokumentálható, bár történetimonda-katalógus hiányában nem tudjuk, hogy hány teljes (és hiányos) változata ismeretes a nyomtatott vagy kéziratos anyagban.[4] Ahol eddig e típusról szó volt, az elemzők nem törekedtek a változatok számbavételére.

A monda alapváza: a szolgalegény Mátyás szántogatás közben vasasztalról, vagyis felfordított ekéről ebédel. A gazda kérdésére, hogy miért, azt válaszolja, hogy az lesz a király, aki vasasztalról ebédel. A hitetlenkedő gazda erre a földbe szúrja az ostornyelet: ha az kihajt, vagy kivirágzik, akkor lesz a szolga Mátyás gyerekből király. Az ostornyél rövidesen kihajt vagy kivirágzik, s utána az égből korona száll (vagy angyalok hozzák) Mátyás fejére. Az ijedtében odasuhintó szolgagyerek ostora eléri a koronát: azóta görbe rajta a kereszt.

Mivel a később elemzendő vonatkozó horvát verses epikumok tartalmi jegyei miatt ebben a dolgozatban csupán a mondai királlyá koronázás motívuma érdekel, a vasasztalról való ebédelés motívuma (mely nincs meg minden mondai változatban), valamint a kizöldülő/kivirágzó ostornyél (ugyancsak nem szerepel minden változatban) kérdését, változatait, irodalmát itt nem vizsgálom.

A tizennégy (általam) ismert változat közül hétben angyalok hozzák a koronát az égből, s teszik Mátyás fejére;[5] kettőben az égből száll Mátyás fejére a korona,[6] kettőben pedig a levegőbe felrepített (feldobott) korona hullik Mátyás fejére,[7] mivel ezt a leendő ki-

[3] Ebben a kérdéskör magyar és délszláv irodalma általában egyetért. Ezzel ellentétes véleményt fogalmaz meg *Asmus Soerensen*: szerinte nehezen képzelhető el, hogy ez a tisztán belső magyar ügy bárkit érdekelt volna. Vö.: *Serenzen, Asmus* 1894. 514–515., *Jagić, Vatroslav* szerkesztői cáfolata ugyanott.

[4] Az UMNGY XVI. kötetének tipológiai besorolását végző *Kovács Ágnes* már jelezte a mondatípus várható típusszámát: MNK 921. XXX (Mátyást királlyá választják.) Vö.: *Penavin Olga* 1984. 434–439. A megjelent katalógusban (*Benedek Katalin*: A magyar novellamesék típusai. AaTh 850–999. Bp. 1984) azonban ez a típus nem szerepel.

[5] *Sebestyén Gyula* 1906. 484.; *Ernyey József* 1906. 137.; *Sebestyén Ádám* 1981. 108. No 118.; *Penavin Olga* 1984. 315–316. No 149. és 150.; *Ujváry Zoltán* 1990. 14. Az Ernyey-féle változat *Vozári Gyula* 1894. 25. közlésre megy vissza, az pedig *Czuczor Gergely* mondafeldolgozása: *Czuczor Gergely* 1903. 189–191. (Mátyás király)

[6] *Bálint Sándor* 1963. 42–43., *Kálmány Lajos* gyűjtése. (Ugyanez: *Bálint Sándor* 1980. 496.), valamint: *Dobos Ilona* 1981. 421–422. No 35.

[7] *Ferenczi Imre* 1968. 12. No 1. és *Faragó József–Fábián Imre* szerk. 1995. 80. No 169.

rály tudta, maga ment el a királyválasztásra, illetve Budára. A szövegek szerint a királyválasztásnak ez a módja, s akinek a fejére esik, az lesz a király.[8] A későbbiek szempontjából fontos, hogy a királyválasztó nagyurak erre felzúdultak: nem akarták a szolgalegényt királynak. Ezért disznóólba zárták, de a korona harmadszorra is Mátyás fejére szállt, hiába zárták be.[9] Két változatban a korona motívuma kimarad,[10] egyben pedig csak angyali választás van, de korona nincs.[11]

A mondatípus magyar vizsgálói közül Solymossy Sándor szerint: „E kerek formát nem mindegyik (magyar – J. K.) szerkezet tartotta meg, de a meglévő elemek az összes (rutén, lengyel, cseh, morva, krajnai szlovén, horvát és dalmata) szövegekben, amelyek kivétel nélkül Mátyás magyar királyról szólnak, erre az eseménysorra utalnak vissza.[12] Már itt is megjegyzendő, hogy a szlovént kivéve a délszláv néphagyomány szinte kizárólag verses epika formájában őrzi Mátyás emlékét, tehát a Solymossy által (és általam) kivonatolt mondaszüzsének sem horvát, sem pedig dalmata változatai nem ismeretesek. Az a néhány horvát prózaepikum, amely Mátyásról szól, a horvát diaszpórában, vagy a nemzetiségi horvátság körében került feljegyzésre, a koronázás kérdésével nem kapcsolatos, magyar közegben magyar hatásra alakult ki, s Solymossy idejében nem is volt ismeretes.[13] Tehát nem világos, hogy milyen szövegekre gondolhatott Solymossy.

A néphagyomány Mátyás királyáról eddig készült legterjedelmesebb tanulmányban, a király halálának ötszáz éves évfordulója jegyében, ugyancsak tárgyalásra kerül az itt vizsgált mondatípus. Mindössze két (!) magyar változatot érintve a szerző az alábbiakat írja: „Ez a monda horvát, ukrán, ruszin, szlovák néphagyományban is mindig Mátyáshoz kapcsolódva található meg, és a szerb hősének is hasonló elemet őriznek. Nincs adatunk arról, hogy bármilyen írásos előzménye lenne. Az összehasonlító kutatások sem hoztak

[8] E hagyományt így fogalmazzák meg a szövegek: „Úgy vót valamikor régen, hogy mikor királyt választottak, a koronát repítették. Felrepült, mer olyan varázslata vót. És akinek rászállt a fejére, azt tették meg királynak." *Ferenczi Imre* 1968. 12. Valamint: „Régen, amikor a magyarok királyt választottak, az úgy volt, hogy a sokaság közt feldobtak egy koronát, és akinek a fejére esett, az lett a király." *Faragó József–Fábián Imre* szerk. 1995. 80. Ugyanez bunyevác (bácskai horvát) adatközlő szerint: „Régi hiedelem a bunyevácok körében, hogy a koronát feldobják, s akire esik, az a király. Az uralkodás evangéliumi felfogása: nem lenne hatalmad felettem, ha ezt nem felülről adták volna. Az Istentől jövő hatalom: a koronát Isten akarata viszi a király fejére. Írástudatlan bunyevác öregasszonyok tudják, hogy Mátyás Jankó fia, Szibinyánin Jankóé. Azt is tudják, hogy Mátyás börtönben volt, s a korona ott megkereste, amit a történelem igazolt." *Raič, Blaž* 1923. 80. Jankó Hunyadi János általánosan ismert neve a délszláv népköltészetben, s hogy a történelmi valóság hogy festett, azt e dolgozat elején láthattuk.

[9] *Ferenczi Imre* 1968. 12.

[10] *Penavin Olga* 1984. 47. No 22. és *Ujváry Zoltán* 1990. 12., ugyanez: *Ujváry Zoltán* 1975a. 181.

[11] *Penavin Olga* 1984. 316. No 151.

[12] *Solymossy Sándor* 1943. 200.

[13] Mostanáig az alábbi változatokat gyűjtöttem össze: Vörös Márta (Velišmarta), *Vujkov, Balint* 1963. 282. (Magyar fordításban: *Jung Károly* vál. 1988. 114.); Mátyás király főúri ozsonnája (Gospocka užina kralja Matije), *Vujkov, Balint* 1971. 215. (Magyar fordításban: *Jung Károly* vál. 1988. 116.); Ferenc Jóska Mátyás királyt játszik (Car Vranje se sigra kralja Matije), *Vujkov, Balint* 1971. 239.; Történet Mátyás királyról (Prepovidanje od Matiaša kralja), *Vujkov, Balint* 1971. 313–314.; Mátyás király és az öregember (Matijaš kralj i stari človik), *Vujkov, Balint* 1971. 478.; Egyszer volt Budán kutyavásár (Jedanput je bio cuciji vašas u Budimu), *Frankovič, Djuro* 1986. 196.; Mátyás király és a nád (Kralj Matija i trska), *Frankovič, Djuro* 1986. 197.; Mátyás király és a nyomorék (Kralj Matija i bogac), *Frankovič, Djuro* 1986. 198.; Hogyan foglalta el Mátyás király Bécset? (Kako je kralj Matija zauzel Beča?), *Frankovič, Djuro* 1989. 33.; Mátyás király és az ő juhásza (Kralj Matija i njegov birkaš) *Frankovič, Djuro* 1989. 123.

felszínre közeli analógiákat."[14] Mint már Solymossy kapcsán megállapítani voltam kénytelen, ez a mondatípus a horvát népi prózaepikában ismeretlen, továbbá egyetlen szerb epikus ének sem szól erről. Szól viszont öt horvát epikus ének, a királyválasztás feldobott koronával motívum pedig – mint azt Tomo Maretić már a századelőn megállapította – éppen a vonatkozó horvát verses epikumok hatására épült bele – nagyon későn – két újabb kori boszniai szerb hősénekbe, de az eseményt már nem kötve a magyar királyhoz.[15] Mint látható, a magyar komparatív folklorisztika időnként makacs félrehallásokat görget, anélkül, hogy pontos értesülései lennének.

Hogy az „összehasonlító kutatások sem hoztak felszínre közeli analógiákat", sem védhető minden vonatkozásában: Ernyey József század eleji kutatásai és tanulmányai bizonyítják, hogy ugyanez a mondatípus a lengyel és cseh hagyományban ugyancsak megvan, de más uralkodóhoz kötve is, nem kizárólag a magyar Istvánhoz, vagy a meg nem nevezett királyhoz: „A történelmi korból ismert személyek közül ugyanilyen monda fűződik Sobieski közvetlen elődje, Wisznowiecki Korybut Mihály lengyel király, I. Lipót sógorának választásához..." Az sem mellékes, hogy cseh kutatók ismerték a monda krónikákban olvasható változatait is. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a mondatípus írásos előzményeit sem lehet kizárni, mint föntebb olvasható.[16]

A Solymossy-emlegette „krajnai szlovén" vonatkozó mondákkal kapcsolatban is erős fenntartásaim vannak; egyetlen olyan tanulmány, amely a szlovén Mátyás-hagyománnyal foglalkozik,[17] ezt a motívumot, ilyen mondákat nem említ. Egyetlen helyen olvasható olyan utalás, hogy Mátyást szlovén hagyomány szerint választották meg szlovén királlyá, de a motívumról nincs szó benne.[18] A rutén (ruszin, kisorosz), valamint lengyel, cseh és morva változatok magyarul is olvashatóak, s jó irodalmuk van.[19] Ezeknek újratárgyalása azonban nem ennek a dolgozatnak a feladata.

Ami a horvát szájhagyományozott verses epika Mátyás királlyá választásáról szóló szövegeit illeti, annak számottevő horvát és magyar irodalma van.[20] A századelőn egy

[14] *Kriza Ildikó* 1990. 397. (Az idézet híven adja az eredetit.)

[15] *Maretić, Tomo* 1966. 188–190. A másik – kéziratos – változatot Maretić nem ismerte. Pontos adatai a 115. jegyzetben.

[16] Vö.: *Ernyey József* 1906. 137. Lásd még az 59. jegyzetben írtakat.

[17] Vö.: *Bellosich Bálint* 1891.; *Grafenauer Ivan* 1951.; *Pável Ágoston* 1976a.; *Pável Ágoston* 1976b.; *Barbarič, Štefan* 1987.; *Fried István* 1991.; *Kriza Ildikó* 1992

[18] *Pável Ágoston* 1976a. 54–55.

[19] Rutén változatok: *Szémán István* 1911. és *Ortutay Gyula* 1939. 29–32., ugyanezekre utal, tartalmi kivonattal: *Maretić, Tomo* 1966. 189–190. Lengyel, cseh és morva változatokra utal és közöl is ilyeneket: *Ernyey József* 1906. Szlovák változatot közöl: *Ortutay Gyula* 1966. 269. Szlovák adatokra és változatokra utaló irodalmat közöl: *Dávid András* 1971. 314. a 10. jegyzetben. Komorovsky Ján könyve, amely a prózai néphagyomány Mátyás királyát tárgyalja (Bratislava, 1957) ebben a pillanatban elérhetetlen számomra.

[20] Zenon Kuzelya 1906-ban, Lembergben megjelent rutén nyelvű monográfiáját (*Kuzelya, Zenon* 1906.), amely Mátyás király alakját tárgyalja a szlávok néphagyományaiban, csak tartalmi kivonatok alapján ismerem: *Szémán István* 1912. Szükség esetén az ebben foglaltakra hivatkozom. Asmus Soerensen tanulmánya (Beitrag zur Geschichte der Entwickelung des Serbischen Heldendichtung, megjelent 1893-ban az Archív f. slavische Philologie hasábjain) egy évvel később szerb fordításban is napvilágot látott egy belgrádi oktatásügyi szemlében. Tanulmányomban csak arra a fejezetére utalok – szükség szerint –, amely Mátyás király koronázását érinti. (Vö.: *Serenzen, Asmus* 1894) Soerensen csak két olyan epikus éneket ismert, amely a koronafeldobásos királyválasztást mondja el a horvát népköltészetben, elképzelései tehát (a további három változat ismerete nélkül) nem mindig mérvadóak.

horvát és egy magyar folklorista (Tomo Maretić[21] és Szegedy Rezső[22]), majd a század hetvenes éveiben az újvidéki Dávid András tárgyalta – több helyütt is[23] – ezt a kérdést. Hogy közülük ki-ki hány szöveget tartott számon, s naprakész volt-e a maga idejében, azt dolgozatuk tárgyalásánál fogjuk megismerni.

A királyválasztás feldobott koronával motívumot tartalmazó horvát epikus énekeket – Soerensen és Kuzelya után – a horvát folklorista filológiai szaktekintély, Tomo Maretić tekintette át. Először 1909-ben megjelent alapművében, a Történelmi személyiségek című fejezetben „Mátyást, a híres magyar királyt" is külön tárgyalja, mégpedig a délszláv népköltészetben való előfordulásának alapján.[24] Dolgozatom témája szempontjából nem foglalkozom Maretićnak azokkal a filológiai adataival, amelyekben felsorolja, hogy a századelőig ismert közlésekben hol bukkan fel Mátyás szerb és horvát epikus énekekben. Ezek ugyanis nincsenek kapcsolatban a csodás királyválasztás kérdésével. (S nagy többségükben a történeti valósággal sem.) Maretić megpróbál választ keresni arra a kérdésre, hogy Mátyás személye miért izgatta annyira a „nép" képzeletét; a népet nem definiálja, de mivel szerb és horvát epikus költészetről van szó az egész kötetben, logikus, hogy ezekre a népekre gondolt, s arra a megállapításra jut, hogy ez egyrészt Mátyás származásának tudható be, Mátyás a délszláv népköltészetben ugyancsak számos szövegben felbukkanó Sibinjanin Janko (Hunyadi János hős harcos katona fia, másrészt pedig annak, hogy Mátyás nagy törökverőként élt a délszláv népek tudatában, végül pedig annak, hogy a nép szerint nehezen trónra kerülő és trónját sok harc árán megőrző és megerősítő király a sors sugallta csoda folytán lett királlyá, hisz senki más nem lehetett volna király, csak Mátyás, akire senki sem gondolt.[25] Hogy a mondai realitáshoz képest mi volt a történeti realitás, azt e dolgozat elején már láthattuk.

Maretić három ilyen szövegről tud; ezek közül kettő – úgynevezett hosszúsoros ének, bugarštica – Valtazar Bogišić híres, főleg régi dalmáciai epikusének-anyagot tartalmazó gyűjteményében jelent meg 1878-ban,[26] a harmadik – ez rövidsoros ének, vagyis epikus tízes: deseterac a versformája – pedig a klasszikus horvát népdalgyűjtemény első kötetében, 1896-ban.[27] E kötet a szöveget a horvát Tengermellékről származónak tünteti fel. A királyválasztás feldobott koronával motívum mindháromban szerepel; ez az a motívum, amelyet a Ferenczi Imre gyűjtötte magyar Mátyás-mondaszövegben (s ezen kívül még csak egyben!) már láthattunk.[28] A rövidsoros változatban kétszeres próba is szerepel: E versben Mátyást bástyatoronyba zárják, a korona azonban másodjára is csak az ő fejére hullik vissza. Mindhárom énekszövegben történeti vagy áltörténeti figurák szerepelnek, például Hunyadi János (természetesen Jankó néven), de mások is.

Maretić ismer két kisorosz (rutén) mondaszöveget, amelyben ugyanez a motívum bukkan fel (vasasztalt és kivirágzó ostornyelet nem említ), persze ezekben a mondaszövegekben is a föntebb már ismertetett paraszti vagy falusi környezetben játszódik a törté-

[21] *Maretić, Tomo* 1966., *Vladan Nedić* utószavával és fontos kiegészítéseivel. (Első kiadása: Zágráb, 1909.)
[22] *Szegedi Rezső* 1916.
[23] *Dávid András* 1969. 101–104.; *Dávid András* 1971. 311–314.; *Dávid András* 1978. 229–231.
[24] *Maretić, Tomo* 1966. 188–190.
[25] Lásd a 3. jegyzet adatait is, különösen Soerensen elképzeléseit.
[26] *Bogišić, Valtazar* 1878. 80–86., No 30. és 31.
[27] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 337–338. No 67.
[28] Lásd a 7. jegyzet adatait.

net, illetőleg maga Mátyás, a szolga megy el Budára, mert tudomást szerez a furcsa királyválasztásról.[29] A motívum Bogoljub Petranović boszniai szerb népdalgyűjtésében is fölbukkan,[30] de itt Uroš király megválasztásáról van szó, s Maretić véleménye szerint a motívum a Mátyás-énekekből lett átvéve.[31] Egy boszniai szerb mondában egy névtelen birkapásztort választanak királlyá ugyanezzel a módszerrel, s ebben az esetben is nyilván átvételről van szó.[32] Maretić e kérdéskör kapcsán nem utal Zenon Kuzelya 1906-ban megjelent fontos Mátyás-könyvére, amely nem sokkal a maga könyve előtt látott napvilágot.[33] A további két epikus ének, amely ugyancsak Mátyás királlyá koronázását regéli el, később jelent meg, ezekről tehát Maretić nem tudhatott.[34] (A Maretić könyvét 1966-ban újra kiadó Vladan Nedić mindössze a később – 1925-ben – ismertté vált Erlangeni Daloskönyv Mátyás-adataival tudta csak kiegészíteni a művet, köztük egy ide tartozó kitűnő rövidsoros változattal, az ötödik – szabadkai – változatot azonban, melynek kalandos filológiáját később meg fogjuk ismerni, nem jegyzi.[35]

Mátyás királlyá választásának kérdését a délszláv népköltészetben magyar nyelvű tanulmányban először Szegedy Rezső tekintette át, 1916-ban.[36] A kérdéskör vizsgálatának nemzetközi irodalmában, valamint a szövegközlések tekintetében szinte naprakész; a dolgozatában tárgyalt horvát verses epikai anyag azonban nyilván nem saját búvárlat eredménye, hisz a tárgyalt három epikus éneket előtte Asmus Soerensen,[37] Zenon Kuzelya[38] és – mint föntebb láttuk – Tomo Maretić is ismerte és elemezte. Szegedynek tehát alkalma adódott arra, hogy a három epikus ének (felsorolásukat lásd föntebb, Maretićnál) kapcsán a három kutatóval konfrontálhassa a maga meglátásait és véleményét. (Maga is utal rá természetesen, hogy a kérdéssel addig csak német, horvát és rutén nyelven foglalkoztak.) Annyi jegyzendő még meg, hogy mivel Soerensen tanulmányának eredetije (és szerb fordítása[39]) 1896 előtt jelent meg, így abban a szerző a klasszikus horvát népdalgyűjtemény első kötetében közölt rövidsoros változatot nem ismerhette, tehát Szegedynek vele csak két szöveg kapcsán lehetett vitája. Hogy Kuzelya művében hány ide tartozó variáns említődik, arra Szegedy nem utal, s a mű ismerete nélkül azt magam eldönteni nem tudom. Mindenesetre Szegedy kiváló tanulmányában olvasható először mindhárom ének műfordítása, tartalmi és formai tekintetben is adekvát módon ismerhette meg tehát a századelő magyar szakmai közönsége magyarul is a kitűnő horvát epikumokat.

Szegedy nem fogadja el Maretićnak ezt a felfogását, hogy a királyválasztás feldobott koronával motívum – Szegedy istenítéletnek nevezi – eredetileg Mátyás megválasztásához fűződött volna a délszláv népköltészetben, s csak ennek nyomán kötődött volna ké-

[29] *Maretić, Tomo* 1966. 189–190. Lásd még a 19. jegyzetben felsorolt vonatkozó magyar munkákat (rutén változatok).
[30] *Petranović, Bogoljub* 1989. 129–142. No 17. (Smrt Dušanova i Uroševa)
[31] *Maretić, Tomo* 1966. ugyanott.
[32] Ugyanott.
[33] *Kuzelya, Zenon* 1906.
[34] *Raić, Blaž* 1910. 102–103. és *Gezeman, Gerhard* 1925. 101–102. (Az Erlangeni Daloskönyv új, népszerű kiadása: *Erlangenski Rukopis* 1987.)
[35] Vö.: *Maretić, Tomo* 1966. 338.
[36] *Szegedy Rezső* 1916.
[37] *Serenzen, Asmus* 1894.
[38] *Kuzelya, Zenon* 1906.
[39] Lásd a 20. jegyzet adatait is.

sőbb más történeti hősökhöz. Szerinte Maretić véleménye bizonyára azon alapul, hogy például rutén mondákban is Mátyáshoz kapcsolódik a motívum. Az ő véleménye szerint a motívum ennél sokkal régebbi, „...mesébe illő motívum ez, melyet a nép mesehősökről szeret átvinni mondai és történeti hősökre, királyokra".[40] (Előbb Kuzelya könyve kapcsán mondja: „...főleg az énekek alapmotívumával, Mátyásnak istenítélet útján való trónra emelésével foglalkozik, rámutatva német és szláv népmesékre és mondákra, amelyek ezt a motívumot feldolgozzák."[41] Kuzelya könyvét nem ismerem, Szegedy pedig egyetlen olyan prózaepikum (német, szláv vagy magyar) adatait nem adja meg, ahol ez az állítás ellenőrizhető lenne.[42] Utal azonban arra, hogy Nyugaton és a délszláv literátusok körében is kedveltek voltak a Nagy Sándor-mondák, amelyekben ugyanez a motívum előfordul. Amennyiben ez így van, a délszláv Sándor-regény szövegei és irodalma alapján valószínűleg ki lehetne keresni a megfelelő bizonyítékokat. Ez azonban egy később elvégzendő feladat lehetne. (Föntebb már utaltam rá, hogy egy magyar Mátyás-kutató véleménye szerint a Szegedy által istenítéletnek nevezett motívum írott forrásokban való felbukkanására eddig még nem kerültek elő bizonyítékok.) Amennyiben Szegedynek igaza lenne, a Mátyás királlyá választásáról szóló magyar történeti mondáknak, s szomszédnépi változatainak is azonnal felbukkannának irodalmi előképei.[43] Ez nem elképzelhetetlen, de az eltelt majd egy évszázad alatt nem tudok olyan kutatásokról, közölt eredményekről, amelyek ezt bizonyították volna. Annak ellenére, hogy Szegedy írott előkép(ek)ről beszél, egészen gyermeteg magyarázatát adja a királyválasztás feldobott koronával motívum elterjedésének a délszláv néphagyományban: „Nem tartom valószínűnek, hogy a horvát nép énekesei ezen az úton ismerkedtek meg ezzel a motívummal; valószínűbb, hogy a nép és énekesei meséből ismerték és felkarolták, ha valamely helyi jelenséget vagy mondai és történeti eseményt, emléket meg akartak magyarázni vagy érdekesen kialakítani."[44]

Ezután emlegeti azokat a szlovák, morva, rutén és szerb változatokat, amelyekben a motívum felbukkan, ezek többségében ugyancsak Mátyás a főhős, de előfordul Szent István is.[45] Szerb változat mindössze egy van, abban közönséges pásztor a főhős.[46] Ezután a Vuk

[40] *Szegedy Rezső* 1916. 51.

[41] *Szegedy Rezső* 1916. 48.

[42] A nemzetközi motívum-indexben, a nemzetközi és magyar mesekatalógusokban eddig nem lehetett a motívum nyomára bukkanni.

[43] A Mátyás királlyá választásáról szóló magyar mondák többsége annyira közeli tartalmi egyezéseket mutat a Czuczor Gergely versével (Vö.: Mátyás király, íródott 1844-ben: *Czuczor Gergely* 1903. 189–191.), hogy nem lehetetlen: ez a vers az előképe a mondák legalább egy részének, legalábbis azoknak, amelyekben angyalok hozzák a koronát Mátyás fejére. Az irodalmi szöveg folklorizálódása ebben az esetben akkor képzelhető el, ha Czuczor verse a XIX. század második felében és a XX. század elején ott szerepelt a népiskolai tankönyvekben. (Nincs tudomásom róla, hogy a kérdést kutatta volna valaki.) Czuczor verse egyébként mátyusföldi rege versbe foglalása, amelyről az olvasható, hogy hozzá hasonló számos található még a néphagyományban. (Vö.: *Vozári Gyula* 1894. 26.) Ebben az esetben tehát újrafolklorizálódásról lenne szó. A Mátyás-mondák Jókai-féle átdolgozásában ez a mondatípus nem szerepel, talán ezért is lehet kevesebb szóhagyományozott változatára bukkanni. (Vö.: *Jókai Mór* 1907. és *Jókai Mór* 1992.) A típus nem szerepel a Szép Ernő-féle Mátyás-átdolgozásokban sem.) Solymossy egyébként mindössze egy változatáról tudott, Szegedy nem is említi ezt a típust, a rutén változatait közlő Szemán sem tud egyről sem.

[44] *Szegedy Rezső* 1916. 51.

[45] Ortutay is Szent Istvánhoz kötődő szlovák változatát hallotta a XX. század derekán (*Ortutay Gyula* 1966. 269.), de így olvasható egyes cseh és morva változatokban is (*Ernyey József* 1906.)

[46] Pontos adatai: *Maretić, Tomo* 1966. 190.

Karadžić-féle szerb szótár alapján idézi a Korona címszót, amelyben előfordul a feldobott korona motívuma, de ott ezzel egy építendő monostor helyét akarják megállapítani.[47]

Megemlít még néhány hőséneket bő lére eresztett tartalomelmeséléssel, ahol ugyanez a motívum (is) felbukkan (néha feldobott aranyalma formában), itt azonban a hősök szerb királyok vagy Lelenc Simon (Nahod Simeun), s tanulmányának végére azt a hipotézisét igyekszik argumentálni, hogy az istenítélet motívuma gyakori a délszláv népköltészetben, tehát a királyválasztás feldobott koronával motívum voltaképpen átvétel útján jutott el a horvát Mátyás-énekekbe a Lelenc Simon-változatok szövegéből. Vagyis: a mitikus királyválasztás-motívum idegen elemként tapad a Mátyás királyról szóló hagyományhoz.[48]

Hipotézisének megokolása a következő. Úgy találja, hogy a két Bogišić-közölte hosszúsoros ének – mindkettő XVII. század végi feljegyzés: egyik raguzai minorita kézirat, a másik azonos korú, ugyancsak raguzai kézirat – tartalmi jellemzői kizárják a koronafeldobás módszerét, hisz a tanácskozás zárt helyen történik, ahol nem lehet a koronát a magas egekbe dobni. Sőt az egyik szöveg határozottan palotát említ, ahonnan ki is vezetik a kis Mátyást, ám a korona mégis kirepül, hogy megtalálja Mátyást. Szegedy szerint ez ellentmondás, hisz másutt (más szövegekben) a koronafeldobás szabad téren (mezőn, piacon, palota előtt) történik, ahol az lehetséges is. Végül kimondja: „A motívumnak az imént vázolt kialakítása későbbi átvétel oly elbeszélésekből vagy énekekből, amelyben Istenre bízzák a megválasztandó hely vagy egyén kijelölését."[49] Ilyen éneket – mint mondja – nem tud megnevezni, de „arra következtethetünk, hogy a horvát Nahod Simeunból."[50]

Itt érdemes egy pillanatra megállni. A két Bogišić közölte hosszúsoros ének (bugarštica) az adatok szerint XVII. század végi. Ennek az énektípusnak esetében – ahogy az irodalom állítja – ez már a hanyatlás kora, utána az epikus tízesekben (deseterac), vagyis rövid sorokban írt epikus énekek korszaka következik, amely tulajdonképpen egyeduralkodó volt a XIX. század végéig, sőt később is.[51] Ha a hosszúsoros Mátyás-énekekre a Lelenc Simon-típusú énekek lettek volna hatással a tárgyalt motívum átvételét illetően, akkor hosszúsoros Lelenc Simon-énekekre kellene gondolni, hisz az átvételnek is a XVII. század végén vagy korábban kellett volna lezajlania. Ilyet azonban a délszláv folklorisztika nem ismer, tehát Szegedy XIX. század végi horvát rövidsoros Lelenc Simon-típusú változat alapján tételez fel motívumátadást a XVII. század végén. Azt is (akkor) egyetlen ismert változat alapján, melyben koronaröptetés szerepel.[52] 1916-ban ezen kívül három Karadžić gyűjtötte Lelenc Simon-ének volt ismeretes, ezek közül kettőben semmiféle röptetés nem fordul elő, a harmadikban pedig csak aranyalma-feldobás van.[53] Szegedy nem ismerte továbbá a másik horvát Lelenc Simon-változatot, amely ugyancsak tengermelléki eredetű, s abban is csupán aranyalma-feldobásról van szó, nem pedig koronáról.

[47] Ugyanott.
[48] *Szegedy Rezső* 1916. 54.
[49] *Szegedy Rezső* 1916. 53–54.
[50] Ugyanott 54.
[51] A délszláv (tengermelléki) hosszúsoros énekek jellemzőinek tömör, eligazító összefoglalása: *Nedić, Vladan* 1976.
[52] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 168–171.
[53] Vö.: *Karadžić, Vuk* 1988. 59–66. No 14. és 15., valamint: *Karadžić, Vuk* 1899. 26–29. No 5.

Ezt a változatot Zárában publikálták, 1861-ben.[54] Az említett öt Lelenc Simon-változat mellett még kettőt lehet a XIX. század második felében említeni. Ezek egyikében ugyancsak nem szerepel a koronafeldobás, tehát királyválasztás,[55] a másikban ugyan ott a „fiatal özvegy", de nincs szó róla, hogy királyné lenne, s úgy lesz Lelenc Simoné, hogy ő lövi le az almát a kopja hegyéről.[56] Tehát sem koronafeldobás, sem királyválasztás nincs, csak férfiválasztás.

Tehát igen szegényes, két évszázaddal későbbi, elég kevés változatban ismert énektípus hatását tételezi fel, amikor a Lelenc Simon-ének korábbi eredetére (vagy változataira) semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezik.

Itt még csak érintem a kérdést: ha a királyválasztás feldobott koronával motívum a Lelenc Simon-típusú (egyetlen „koronás" változatban ismert) epikus ének nyomán szivárgott be a Mátyás megválasztásával foglalkozó hosszúsoros énekekbe (s mint később látni fogjuk, Szegedy ezekből eredezteti az 1916-ban – őelőtte és mások előtt – ismert egyetlen rövidsoros Mátyás-éneket is ugyanezzel a motívummal), akkor ugyanez a motívum hogy bukkan fel a magyar Mátyás-mondáknak abban a típusában, amely ugyancsak a koronaröptetéses királyválasztást regéli el?[57] Szegedy (nyilván népi) „elbeszéléseket" emleget ugyanezzel a motívummal, de a föntebb említett egyetlen szerb, s nagyon kései változat mellett egyetlen horvát változat sem ismert, a szerb Lelenc Simon-változatokban nincs koronafeldobás, tehát az egyetlen horvát (koronaröptetéses) Lelenc Simon-változat hatására nem lehet gondolni.

Az is nagyon meggondolkodtató, hogy Szegedy meg sem említi a mitikus Mátyás-választást elregélő magyar történeti mondákat, igaz, ilyenekről Szémán sem tud, aki ilyen rutén szövegeket közölt, s Meretić sem. Pedig 1906-ban legalább két ilyen szöveg publikus, azzal, hogy ezekben a koronát angyalok hozzák Mátyás fejére.[58] Ez azonban nem lehetett akadály Szegedy számára, hisz a kijelölendő egyén Istenre bízása úgy is elképzelhető, hogy a koronát Isten angyalai hozzák Mátyás fejére. Felmerülhet az a kérdés is, hogy az angyalok hozta korona motívuma nem ikonográfiai előzmények után került-e be a Mátyás-mondákba (angyalos címer, angyalos forintok). Ez esetleg kései (XIX. századi) heraldikai mondát sejtetne. Mint Sebestyén Gyula utal rá, nem erről van szó; szerinte már a XIV. században (a Képes Krónikában) látható, hogy Szent Lászlónak angyalok viszik a fejére a koronát, s ugyanez látható XV. századi templomi felképeken.[59]

[54] *Vienac* 1861. 132–133.

[55] *Vuksan, Sima* 1889.

[56] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 563–564.

[57] Magyar változatai 7. jegyzetben.

[58] Czuczor költeménye mellett *Sebestyén Gyula* 1906. 484. és *Ernyey József* 1906. 137.

[59] Vö.: *Sebestyén Gyula* 1906. 598–599. Nem lehetetlen azonban, hogy szerzőnk tévesen azonosította a Képes Krónika képi ábrázolásait. E krónika szövege szerint a korona nem Szent László fejére száll az angyalok által. Íme: „Midőn tehát ez a sereg a szembejövő Salamonra várakozott, egyik reggel a hercegek lóháton tanácskoztak azon a helyen, ahol most Szent Péter apostol kőkápolnája áll; fontolgatták, miképpen harcoljanak. Hát amint itt álldogáltak, *valóságos nappal mennyei látomás jelent meg* Szent Lászlónak; mire szólott bátyjához, Géza herceghez: „Láttál valamit?" Felelé ez: „Semmit." Mondotta ekkor Szent László: „Amidőn itt álltunk és tanácskoztunk, *íme az Úr angyala leszállott az égből, kezében aranykoronát hozott, és azt a fejedre illesztette; nyilvánvaló ebből, hogy minékünk adatik a győzelem,* Salamon pedig legyőzetve, számkivetve futamodik ki az országból, *a királyságot és a koronát pedig neked adja az Úr.*" (A kiemelések mindenütt tőlem – J. K.) Vö.: *Képes Krónika* 1971. 84. Hogy a XIV. századi krónikaszövegnek lehetett-e bármi-

Tehát a királyválasztás feldobott koronával motívum nyilván nem horvát hatásra kerülhetett be a vonatkozó magyar Mátyás-mondákba, s nyilván a rutén, szlovák, morva és cseh változatokba sem; ebben az esetben a motívumvándorlásnak valószínűleg egészen más útjait kell feltételezni. Mindaddig, míg ókori, középkori, esetleg kora újkori írásos hagyományban meg nem leljük e motívumtípus nyomait (ősét), nyilván elég keveset lehet e kérdésről – legalábbis ebben a vonatkozásban – mondani.

Az is fölöttébb gyanús, hogy Szegedy – s jóval később Kristić is – túlságosan könnyen tesz egyenlőségjelet a feldobott és a kiválasztott személy fejére hulló (királyi) korona, vagyis az isteni királyválasztás, valamint a megözvegyült királyné által férjválasztás céljából a felsorakozott férjjelöltek közé dobott aranyozott alma között. (Valószínűleg nem véletlen, hogy a mindössze két Lelenc Simon-változatban kimutatható motívumban[60] nem arany-, hanem aranyozott almáról van szó.) Hogy a dolog még rejtelmesebb legyen, a Karadžić gyűjtötte Lelenc Simon-változatban szó sincs arról, hogy a királyné férfiak közé hajított aranyozott almájának a férjválasztás mellett királyválasztás szerepe is lenne. Arról van szó, hogy aki elkapja az almát: „Annak fogok hű hitvese lenni." Tehát: nem akire hullik, hanem aki elkapja: vagyis aki ügyesebb a nagy tülekedésben. Miután az alma Lelenc Simon kezébe kerül, ő lesz a királyné férje, s hogy talán király is, azt a szöveg ki sem mondja. Ez az epikum ugyanis nem a királyválasztásra, hanem az incesztus motívumára van kihegyezve.[61]

A zárai horvát változatban[62] ugyancsak férjválasztás funkciójában bukkan fel a férfiak közé hajított aranyozott alma motívuma. Itt azonban már maga a királyság is tét. Itt is erőteljesen utal azonban a szöveg arra, hogy elsősorban arról van szó, hogy akire esik az alma, azt fogja a királyné szeretni (csókolni),[63] s csak másodsorban, hogy „és rája fog maradni a királyság". A szerencse ebben is természetesen Lelenc Simont éri, ám a szöveg további részében ugyancsak az incesztus és utána kegyetlen kereszténvi bűnhődés következik, mint az előző változatban.

A másik Karadžić gyűjtötte Lelenc Simon-változatban[64] nincs szó sem almahajításról, sem férjválasztásról, s arról sem, hogy a királyné megözvegyült volna. Pőrén, szókimondóan arról van szó, hogy a bővérű királyné szeme megakad a Buda vára alatt a lovát ugrató Lelenc Simonon, egyszerűen rabnőjével maga elé hívatja, borral-pálinkával itatja, majd közli vele: „Vesd le ruháid, ismeretlen katona, királynéval kell ágyba feküdnöd, s vele is kell hálnod." Miután az elhálás megtörtént, ugyancsak kiderül az incesztus, a történet az előbbi változatoknak megfelelően alakul. Nos, ebben – a legarchaikusabb tartalmakat bemutató – variánsban nemcsak királyválasztásról (főleg nem isteni királyválasz-

---

féle köze az itt vizsgált Mátyás-monda geneziséhez, hisz az angyalok által hozott korona írott előképének lehet tekinteni, az nyilvánvalóan további vizsgálatot kíván. A mondákban ugyanis ezenkívül ott szerepel a vasasztalról (ekevasról) ebédelés, valamint a kizöldülő/kivirágzó ostornyél motívuma is. Mindenesetre a kérdés izgalmas.

60 *Vienac* 1861. 132–133. és *Karadžić, Vuk* 1988. 63–66. No 15.

61 A kérdést „Vérfertőző bűn az anya és fia között" című fejezetben tárgyalja – a délszláv epikus költészet kereteiben: *Milošević-Djordjević, Nada* 1971. 214–232., külön elemezve a Lelenc Simon-változatokat is.

62 *Vienac* 1861. 132–133.

63 A szeretés, csókolás, arcul csókolás a szexuális kommunikáció eufémisztikus megnevezése a délszláv epikus költészetben.

64 *Karadžić, Vuk* 1988. 59–63. No 14.

tásról) nincs szó, de férjválasztásról sem. Itt kizárólag férfiválasztás a tét, tehát ez a változat fedi fel – minden bizonnyal – a régibb változatot, amely a másik két – tárgyalt – változatban bizonyos módon másfelé is elágazott. E két változat sejteti az eredeti tartalom felhígulását, hisz az eredeti változatban Lelenc Simon fivér–nővér kapcsolatból született, s ezt csak fokozza a későbbi incesztus esete.

A szöveg nagyfokú archaizmusát sejteti a szexuális kapcsolatra való közvetlen felszólítás, s nyilván már a kereszténvesült változatok azok, amelyekben a királyné megözvegyülve keres magának új férjet, akinek hű hitvese kíván lenni, illetve akit szeretni fog majd. A tobzódó testiség így szelídül meg a két szerb változattól a horvát változatig, s végül a negyedik változatban[65] már egészen más motívumok bukkannak fel, amelyek a szöveg eredeti jelentésének széthullását, s mindenképpen az idegen hatást jelentik.

Ebben a változatban Lelenc Simon István budai király és nővére vérfertőző kapcsolatának gyümölcse. Érdekes módon itt is a női oldal az, amely bővérűsége okán (és boritta helyzetben) a kapcsolatot szorgalmazza, illetve a bűnbeesést semmibe veszi. A szövegbeli történet során az öreg főapát, aki a gyereket megtalálta és felnevelte, küldi Budára, hogy István király halála után – mivel a királyság gazdátlan maradt – menjen oda és magát mutogassa. A szöveg kései voltát és széthullását bizonyítja, hogy itt már nem az özvegy királyné keres férjet magának, hanem a budai deli vitézek tüsténkednek a királyság megszerzéséért, valamint a király nőtestvére kezének elnyeréséért. (Természetesen a nővér Lelenc Simon anyja, akivel az incesztust később elköveti.)

Ezután – az eddig tárgyalt három változattól eltérően – maga Lelenc Simon tesz javaslatot a trón- és húgigénylők előtt arra, hogy „vessünk koronát a fellegekbe, s akire az aranykorona hullik, övé lesz a korona és a királyság és a király húga hitvesnek." Miután ez megtörténik, a feldobott korona Lelenc Simon vállára hullik, erre a vitézek felháborodnak, Simont egy templomba zárják. Az újra feldobott korona azonban, áttörve a templom tetejét, újra csak Simon vállára hullik, csak elismerik királynak, s a királyi nővért hitvesül nekiadják. Erre Simon lóra kapott, de előbb még „háromszor megcsókolta a hölgy arcát"[66] s a történet az incesztusnak megfelelően alakul tovább.

Az ismertetett tartalom alapján is látszik, hogy az előző három variánshoz képest itt szervetlen motívumok ékelődtek a szövegbe, hisz az előbbi változatokban szó sem volt királyválasztásról, csupán a megözvegyült királyné férjszerzése volt a cél. Mindennek alapján semmi indoka nincs annak, amit Szegedy állít, vagyis hogy e horvát Lelenc Simon-változat hatására kerültek volna be a kétszáz évvel korábbi hosszúsoros Mátyás-epikumokba a királyválasztás feldobott koronával motívum elemei. Igazat kell adni tehát Tomo Maretićnak, hogy nyilván az itt tárgyalt Mátyás-énekek idézett motívuma szivárgott át a Lelenc Simon-szövegbe és a többi boszniai – kései – epikus költeménybe. A Lelenc Simon-szövegekben ugyanis e motívum idegen, s az is elképzelhető, hogy a férfiak (trónigénylők?) közé dobott aranyozott alma sem királyi jelkép, hanem inkább szerelmi szimbólum, amelynek a koronázáshoz semmi köze. Ez a kérdés azonban további vizsgálatot kíván.

Az eddig elemzett négy Lelenc Simon-változat alapján nyert képen a még hátralévő három variánsból kikövetkeztethető motívumok nem változtatnak. Királyválasztásról,

[65] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 168–171. No 47.

[66] Lásd a 63. jegyzetben mondottakat.

feldobott koronáról egyikben sincs szó, tehát ezek a szövegek sem bizonyíthatják Szegedy hipotézisét. Özvegy „veszprémi királynéról" egyikben van szó,[67] de új férjét nem ő választja, hanem Lelenc Simont felnevelő apja, az öreg pátriárka küldi a városba, hogy vegye feleségül, amit a fiú meg is tesz, s utána az ének az incesztusnak megfelelően folytatódik, majd záródik. (Hogy Karadžić ezt a változatot miért hagyta kéziratban, nem tudjuk, de már itt jelzem: az általa közzétett másik két változatban[68] a királynéval eszközölt elhálás magyar városban történt: Budán és Győrött, ebben, a kéziratban maradt variánsban pedig Veszprémben. Ezek az adatok tehát valószínűleg az énektípus lehetséges genezisének helyszínével – Magyarország? – lehetnek kapcsolatban.) A hátralévő két változatban a kép másként alakul: az egyikben[69] Lelenc Simon azzal a céllal megy „Trojan" városába, hogy feleségül vegye a „fiatal özvegyasszonyt", aki azonban a „hősök" közül „annak adja magát" – tehát nincs szó arról, hogy férjhez is megy hozzá –, aki a lövőversenyben győz: lelövi az almát a kopja hegyéről. Házasságot ezután sem említ a szöveg, említ azonban sötét éjszakát, a fiatal özvegyasszony hálóházát, ahová a versenygyőztes Simon Lelenc elmenvén „reggelig háromszor csókolta, indulása előtt pedig még egyszer". Az eddig megismert változatok alapján tudjuk, hogy itt is incesztusról van szó. Az utolsó megismert változatban[70] Lelenc Simon felcseperedvén arra kéri a kalugyert, felnevelő apját, hogy engedje el a „Síkság országába", hogy megtapasztalja, ott mivel foglalkoznak. Itt sem királyné, sem királyválasztás nincs: a fiatal Grozdijanát (anyját, aki testvérszerelem gyümölcseként szülte) a császár szolgáival együtt találja; azok pedig kőhajításban vetélkednek. Mivel a győztes jutalma „a fiatal Grozdijana" kegyei, Lelenc Simon, természetesen győztesként, annak hálóházába vonulva – az obligát balkáni epikai formulának megfelelően, mintegy a délszláv férfierő dicsőséges manifesztálódásaként – ugyancsak „reggelig háromszor csókolta, negyedszer pedig mikor jött a hajnal".[71] Tehát itt is az incesztus esete forog fönn, s a szöveg a keresztényi szigorú, sőt: kegyetlen bűnhődés módozatait ecseteli tovább.

A vetélkedés, a testiség zabolátlan fennen lobogása, a férfierő demonstrálása, a testvérszerelemből születő, aztán elvetett gyerek – a hét változat közül öt ezzel indul –, az anyával elkövetett incesztus, szóval elemi szenvedélyek tombolnak ebben az epikusénektípusban, amelynek ősformája minden bizonnyal az Oidipusz-legendában keresendő. Hogy az antikvitás nagy témája miként szállt alá a balkáni szláv verses epikába, annak felderítése nem ennek a dolgozatnak a feladata, ám hogy ebben a kontextusban a királyválasztás feldobott koronával motívum teljesen idegen, abban valószínűleg nem lehet kételkedni.

Hogy a királyválasztás feldobott koronával motívum gyakori a délszláv népköltészetben, azt Szegedy azzal is bizonyítani igyekszik, hogy az egyik Petranović-közzétette epikus énekben is megvan, mégpedig abban, amelyben a fiatal Urošt választják királlyá feldobott koronával,[72] s az mindig a fejére hullik. (Háromszor dobják fel a koronát.) 1916.

[67] *Karadžić, Vuk* 1899. 26–29. No 5.
[68] *Karadžić, Vuk* 1988. 59–66. No 14. és 15.
[69] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 563–564.
[70] *Vuksan, Sima* 1889.
[71] Lásd a 63. jegyzetben mondottakat.
[72] *Petranović, Bogoljub* 1989. 129–142. No 17.

óta (ekkor jelent meg Szegedy dolgozata), a kutatás sokkal többet tud Petranović viselt dolgairól, szarajevói tartózkodásáról, az általa kiadott három kötet népköltésről, s arról a kétkötetnyi gyűjtésről is, ami kéziratban maradt. E téren a kutatást és feltárást Novak Kilibarda montenegrói folklorista végezte,[73] s ennek alapján ma már tudni lehet, hogy a Petranović-féle gyűjtemény túlnyomó részében ha nem is hamisítvány, de majdnem az. A Petranović által rövid idő alatt összehozott öt kötetnyi (főleg hősepikai) anyag már a maga korában (a múlt század derekán és második felében) is gyanút váltott ki, a kezdeti lelkes fogadtatást követően (főleg az abszolút tekintély Vatroslav Jagić megsemmisítő kritikája után) alig volt kutató, aki az általa összehordott anyagot autentikus népköltészetnek fogadta volna el. Kilibarda kiderítette, hogy Petranović megismerkedett egy Ilija Divjanović nevezetű született guszlár tehetséggel, aki sok hősdalt tudott, még többet maga gyártott, s Petranović gyakorlatilag a maga által fontosnak tartott témákat verseltette meg az epikus tízeseket és az alkalmazható epikus formulákat nagyon jól ismerő és felhasználó Divjanovićtyal, az átadott (megverselendő) tartalmi összefoglalások vagy nyomtatott mustrák (népköltési gyűjtemények) alapján. E fölöttébb gyanús tevékenység Petranović részéről hazafiúi buzgalomból történt (Szarajevóban ő volt a szerb kormány fizetett felforgatója és a szerb ellenállás szervezője), Divjanović pedig, a született népénekes-guszlár tehetség, jó pénzért szívesen ontotta a sok száz soros „hősénekeket". Mint Kilibarda megállapította, az Uroš királlyá választását elregélő „hősének" is azok közé a darabok közé tartozik, amelyeket Petranović rendelt és kapott meg háziszerzőjétől, Divjanovićtól. Mint említettem, Szegedy mindezt nem tudhatta, ha ismerte is Jagić megsemmisítő kritikáját.

Szegedynek már eleve gyanús lehetett volna, hogy délszláv hősénekben a királyválasztás feldobott koronával motívum a horvát Mátyás-énekeken kívül (Szegedy még csak hármat ismert) mindössze ehhez az egy szerb királyhoz, Urošhoz kötődik, Karadžić sem közölt egyetlen ilyent sem, s több változata sem ismert a hősénekek áradatát felvonultató délszláv hősepikában. Petranović óta, tehát az eltelt majdnem másfél évszázad alatt, sem jelent meg egyetlen ilyen nyomtatásban. (Mint majd látni fogjuk, létezik még egy – kéziratos – változat, ez azonban szinte biztosra vehetően a Petranović-féle szöveg 1898-ból származó, anakronisztikusan kései – valószínűleg ugyancsak megverselt – változata.[74] Erről később.)

Az ebben a dolgozatban elemzett epikus énekek szövegfilológiája kapcsán azonban valamin el kell gondolkozni: Petranovićnak valószínűleg egyetlen érdeme ez, hogy az ő (először) 1867-ben, Belgrádban kiadott hősének-gyűjteményében[75] (ez a három közül a középső kötet) jelent meg először a királyválasztás feldobott koronával motívum délszláv epikus ének szövegében. Előtte ez a motívum szerb vagy horvát kiadott epikus szövegben nem volt olvasható. (A Vuk Karadžić-féle szerb szótárban szereplő – nem királyválasztással kapcsolatos – koronafeldobásos adatok azonban több kiadásban is ismertek voltak!) A XVII. század végi, tengermelléki hosszúsoros Mátyás-énekeket Bogišić 1878-ban publikálja, a XVIII. század eleji rövidsoros Mátyás-ének Erlangeni Daloskönyv-beli szö-

[73] Tanulmánya az 1989-ben második kiadásként közzétett háromkötetes Petranović-sorozat I. kötetében, bevezetésként.

[74] Lásd a 115. jegyzetben közölt adatokat.

[75] *Petranović, Bogoljub* 1867.

vege 1925-ben jelent meg, a másik két rövidsoros Mátyás-ének pedig XIX. század végi (1896), illetőleg XX. század legeleji (1908). Ezeket Petranović nem ismerhette. Ezekről később. Felmerül tehát a kulcskérdés: akkor honnan ismerte Petranović e motívumot, amelyet aztán Divjanović megverselt neki. A szinte megcáfolhatatlannak (tűnő) választ egyrészt Petranović származása, tartózkodásai, patrióta magatartása,[76] másrészt a filológia támaszthatja alá. Az Uroš-énekben a királyválasztás feldobott koronával motívumból csak annyi szerepel, amennyi az általunk ismert két Bogišić-közölte dalmáciai hosszúsoros Mátyás-énekekben olvasható: a királyt úgy választják, hogy a koronát a levegőbe hajítják, s akinek fejét éri lehulltában, az lesz a király. Tudjuk azonban, hogy e két hosszúsoros énekben a gyermek Mátyás fejére hull, amit a nagyurak nem akarnak elfogadni, ezért még kétszer – tehát összesen háromszor! – dobják levegőbe a koronát, s az mindig Mátyás fején köt ki. Így lesz ő a király. A két Bogišić-közölte Mátyás-énekben a motívum többi eleme: a gyermek Mátyás arculcsapása,[77] illetve, hogy a gyermeket bezárják (disznóólba,[78] fehér toronyba,[79] magas toronyba,[80] sötét börtönbe vagy fenyőfa alá viszik[81]) hátha mégsem az ő fejére hullik másodszorra (vagy harmadszorra) a korona, nem szerepel. Ezek a motívumrészletek – mint látjuk – csak a XVIII. század elejétől datálható rövidsoros változatokban bukkannak majd fel.

A Petranović által megénekeltetett Uroš-történetbe a motívum csak a hosszúsoros énekekből kerülhetett be, s mivel ilyenek a megverseltetési akcióig nyomtatásban nem voltak ismeretesek, nyilván az élő hagyományból lettek merítve. Hogy a pénzért guszlázó Divjanović ismerte-e a motívumot, arról adatunk nincsen, azt viszont tudjuk, hogy abban a Dalmáciában, ahol Petranović tanult, tartózkodott, forgolódott, s ahová gyakran visszatért, a Mátyás-énekek népszerűsége a XIX. század elején-derekán is vitathatatlan volt. Nyilván ott találkozott Petranović a motívummal, ha nem a Karadžić-féle szerb szótárban olvasta, s építtette bele később háziszerzőjével az Uroš-műénekbe. Ha ez nem így lenne, s Szegedynek lenne igaza, hogy e motívum gyakori a délszláv népköltészetben, akkor a hétkötetnyi Karadžić-féle hősköltészeti anyagban, vagy másutt, biztosan felbukkant volna, hisz – mint láttuk – a Mátyás-koronázás a horvát néphagyományban a XVII., XVIII., XIX. és a XX. században is epikus szövegekkel dokumentálható.[82] A Mátyás-hagyomány hősepikai fonala ezek szerint hosszú évszázadokon keresztül kontinuus. Mindebből az következik, hogy Szegedy elképzelése ebben a vonatkozásban (Petranović) sem áll meg.

Mint említettem, Szegedy úgy találja, hogy a koronafeldobás motívuma a horvát Mátyás-énekekbe a Lelenc Simon-típusú ének(ek)ből került át, valamint az a motívum is, hogy Mátyást bezárják valahová, hogy ne az ő fejére hulljon a korona, tehát ne ő legyen a király. Ehhez a komparációhoz Szegedy egy rövidsoros Mátyás-éneket és három Lelenc

[76] Kilibarda tanulmánya alapján, az I. kötetben.
[77] *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 337–338.
[78] *Ferenczi Imre* 1968. 12.
[79] *Gezeman, Gerhard* 1925. 101–102.
[80] A 77. jegyzetben jelzett műben.
[81] Először: *Raić, Blaž* 1910. 102–103.
[82] XVIII. század: a Bogišić-közölte két bugarštica (lásd a 26. jegyzet adatait); XVIII. század: az Erlangeni Daloskönyv éneke (lásd a 79. jegyzet adatát); XIX. század: a horvát népköltési gyűjteményben közölt szöveg (lásd a 80. jegyzet adatát); XX. század: a Szabadkán gyűjtött bunyevác (horvát) ének (lásd az előző jegyzet adatát).

Simon-variánst ismert 1916-ban. Ezzel szemben ma három rövidsoros Mátyás-ének, s az adatok szerint hét Lelenc Simon-változat ismert. Ezeknek vizsgálatával arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az átvétel éppen ellentétes irányú: nagyon valószínű, hogy a (rövidsoros) Mátyás-énekekben konzekvensen előforduló bezáratás motívuma került át a Lelenc Simon-változatba, ahol egyébként – akárcsak a feldobott korona motívuma – szervetlenül illeszkedik a szöveghez.

A ma ismert hét Lelenc Simon-típusú énekszövegben csak abban az egyben szerepel az elzáratás motívuma, amelyet Szegedy is ismert, s amely tengermelléki feljegyzésű – akárcsak az általa ismert egyetlen rövidsoros Mátyás-ének is –, az azóta megismert másik tengermelléki (zárai) Lelenc Simon-szövegben nincs meg, a Karadžić által összegyűjtött további három változatban (ezek közül egyet Szegedy nem ismer) sem királyválasztás, sem pedig bezáratás nem szerepel. Ezeknek egyikében ugyan előfordul az almahajítás, de ezt föntebb már tárgyaltam, s az is fontos, hogy e változatokat Karadžić az akkori Magyarországról kapta, tehát nem dalmát provenienciájú szövegek. Logikusnak tűnik, hogy a tengermelléki Mátyás-ének szövegéből szivároghatott át a korona és a bezáratás motívuma is az ugyancsak tengermelléki Lelenc Simon-változatba, hisz a nem dalmata változatokból nem dokumentálható.

A ma ismeretes három Mátyás-ének szövegében (csak a rövidsorosokról van szó, mert a hosszúsorosokban nincs meg ez a motívum) viszont ott vannak az elzáratás helyszínei: fehér vagy magas torony, vagy sötét börtön. Ezek a szövegek vagy dalmata eredetűek, vagy bizonyíthatóan onnan származnak.

A fenti elemzésből tehát az következik, hogy a két Bogišić-közzétette hosszúsoros (XVII. század végi) Mátyás-énekben már ott szerepel a királyválasztás feldobott koronával motívum, továbbá a koronahajítás még kétszeres (tehát: háromszoros) volta. Hogy e motívum milyen nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, milyen írott előzményei lehetnek, ebben a pillanatban a kutatás nem tudja. E motívumegyüttes bukkan fel aztán a Petranović-közzétette Uroš-énekben, meglehetősen anakronisztikusan, s mint láttuk: a szöveghamisítás kritériumait szinte kimerítő kontextusban, majd egy kéziratban maradt másik epikus énekben.[83]

Az Erlangeni Daloskönyv XVIII. század eleji szövegei közt került elő az időrendben első rövidsoros Mátyás-ének változata[84], amely ugyancsak a királyválasztás feldobott koronával motívumra épül, de kiegészül a kiválasztott bezáratásának pótmotívumával, ami a korábbi szövegekben nem szerepel. A tradíció klasszikus hármassága azonban nem következetes: két szövegben kétszer történik a koronafeldobás,[85] egyben háromszor.[86] Ennek az énektípusnak XIX. század végi változata ismert volt Szegedy előtt is, aki téves következtetéseit levonta, a harmadik változatot pedig Szabadkán jegyezték fel a századelőn, 1908-ban, bunyevác (tehát dalmáciai-hercegovinai bevándorolt horvát eredetű) adatközlő asszonytól.[87] Ezt Szegedy nem ismerte; szövegfilológiájára még kitérek. A magam elképzelése szerint ezekből a változatokból származhatott át egyrészt a királyvá-

[83] Lásd a 115. jegyzetben közölt adatokat.
[84] Lásd a 79. jegyzet adatát.
[85] Az Erlangeni Daloskönyv változatában és a horvát népköltési gyűjtemény (I. kötet) variánsában.
[86] A szabadkai bunyevác változatban.
[87] Lásd a 81. jegyzet adatát.

lasztás feldobott koronával motívum, továbbá a bezárás pótmotívuma is a dalmáciai Lelenc Simon-énekekbe (egy változata ismeretes), de kifejezetten szervetlenül, mint föntebb szó volt róla. Érdekes – s ebben a pillanatban megfejthetetlen módon – jóval később felbukkan (a királyválasztás feldobott koronával motívummal együtt) egy magyar történeti mondában is, amely ugyancsak Mátyás királlyá választását regéli el.[88] Persze a kontextusnak megfelelően – mutatis mutandis – mivel Mátyás ebben a szövegben nem főrangú gyermek, hanem egyszerű szolgalegény, nem vártoronyba vagy börtönbe, hanem disznóólba zárják be, a korona azonban mégis újra csak az ő fejére hullik.

A motívum virtuális alakulásának harmadik sorozatában a királyválasztás – részben eltérő – történeti mondákban fogalmazódik meg, magyar és idegen változatokban, ahol a vasasztalról (felfordított ekevasról) ebédelés, a kizöldülő/kivirágzó ostornyél és az angyalok által Mátyás szolga fejére helyezett korona motívuma bukkan fel.[89]

Szegedy Rezső alapvetően fontos összehasonlító dolgozatának elemzését még néhány megjegyzéssel zárom. Anélkül, hogy ennek a tanulmánynak keretében külön belebocsátkozni kívánnék a Lelenc Simon-típusú délszláv epikus énekek sajátosságainak részletes vizsgálatába, fel lehet vetni néhány problémát: azt például, hogy az énektípus szövegébe szervetlenül kapcsolódik be a királyválasztás feldobott koronával motívum, s mint föntebb kifejtettem, elképzelhetetlen, hogy az 1896-ban kiadott tengermelléki változat nyomán került volna át a horvát rövidsoros Mátyás-énekekbe. Ezt támaszthatja alá egy szerb folklorista tanulmánya, amely a Lelenc Simon-változatokat elemzi az incesztus szempontjából.[90] E kutató szerint az egyes változatokban szereplő aranyalma-hajítás, valamint a felhőkbe hajított korona általi férjválasztás voltaképpen a „házasodás akadályokkal" epikus sémának (formulának) egy-egy változata. Tehát: a koronafeldobás esetében „az uralkodó meghatározásának szokásos epikus sémájáról van szó", amelyet az énekes egyszerűen felhasznál, vagyis beleszövi a Lelenc Simon-típusú ének megfelelő változatába. A kutató tudja, hogy ez az epikus séma a délszláv népköltészetben Mátyás királlyá választásához kötődik, ám – sajnos – az „epikus sémának" eredetéről, elterjedéséről, nemzetközi kapcsolatairól semmit sem szól. Ez a tény is bizonyára a Szegedytől már idézett elképzelésnek a kétségbevonását jelenti, hogy a motívum széltében ismert lenne a délszláv népköltészetben. Hallatlanul fontosak továbbá azok a megállapításai a szerb kutatónak, amelyek a Lelenc Simon-típusú énekek lehetséges írott előzményeiről szólnak. Több szláv kutató is úgy véli – állítja –, hogy ennek az énektípusnak a forrása Cézáreai Szent Pál legendájában keresendő, illetve annak közvetlen megverselése. Utal arra is, hogy a néhány szláv kutató az énektípus mögött egy elveszett vagy lappangó ógörög történetet tételez fel. Kitűnő leleménnyel eljut a Gesta Romanorumig, melynek 81. szövege (Gergely pápának eredetiről) majdnem teljes egészében tartalmazza mindazokat az elemeket, amelyek az énekben feldolgozásra kerülnek.[91] Óvatos fogalmazása szerint a Szent Gergely-legenda „ismertté válhatott a mi területünkön is".[92] Hogy a mi területünkön és az

[88] Lásd a 78. jegyzet adatát.
[89] A példák adatait lásd az 5. és 6. jegyzetben.
[90] *Milošević-Djordjević, Nada* 1971. 214–232.
[91] Legfontosabb (kritikai) kiadása Katona Lajostól: Gesta Romanorum 1900. Mai, szemelvényes kiadása: *Haller János* ford. 1977.
[92] *Milošević-Djordjević, Nada* 1971. 222.

óvatos fogalmazáson mit kell értenie az olvasónak, talány, az azonban biztos, hogy a Gesta Romanorum magyar fordításának (Haller János fordítása a Hármas história részeként) számos kiadása volt népszerű évszázadokon át a magyarországi köznép körében,[93] tehát szinte elképzelhetetlen, hogy a magyarországi szerbek ne tudtak volna róla. (Az idézett szerző a Gesta Romanorum angol kiadására hivatkozik.) Az sem mellékes, hogy Karadžić az általa felhasznált változatokat Magyarországról kapta, bennük magyar városnevek szerepelnek: Buda, Veszprém, Győr, azonkívül az sem lehetetlen, hogy a fordító Haller János egyik félreértéséből fakadó fordítói tévedése (az említett 81. történetben) mintha a Lelenc Simon-változatokban visszhangzana tovább, tehát nem lehetetlen, hogy e szöveg is előképe lehetett a változatoknak. Ez a kérdés azonban külön kutatást, elemzést kíván, bár kétségtelenül megérné.

Végül: Szegedy dolgozatának ismertetését azzal a megállapítással kezdtem, hogy a kérdéskör vizsgálatának nemzetközi irodalmában, valamint a szövegközlések tekintetében szinte naprakész. A „szinte" megszorítás öt szövegre vonatkozik, amelyek Szegedy argumentációjában nem szerepelnek. Ezek egyike az a Karadžić-gyűjtötte Lelenc Simon-változat, amelyet kéziratos hagyatékából publikáltak, először 1899-ben,[94] valamint még három Lelenc Simon-változat,[95] az ötödik pedig az a rövidsoros Mátyás-ének, amely változata a Szegedy által ismert (1896-ban közzétett) tengermelléki szövegnek. (Természetesen királykoronázó epikus énekről van szó.) E szöveget 1908-ban jegyezte fel egy iskolásgyerek-korú gyűjtő szabadkai bunyevác adatközlő(nő)től, s először 1910-ben jelent meg ugyancsak Szabadkán, helyi bunyevác népköltési kiadványban.[96] Hogy e vidéki (nemzetiségi) kiadványnak a híre nem jutott el Szegedyhez, az biztos, bár szlavistaként esetleg tudomást szerezhetett volna róla, akárcsak az előbb említett – s fontos – Karadžić-kiadványról is. Hogy a szabadkai könyvecskének volt-e egyáltalán visszhangja, azt ebben a pillanatban nem tudom. (A szabadkai szöveg filológiájáról még szó lesz.)

Tehát: annak ellenére, hogy Szegedy Rezső elemzett dolgozata kapcsán nem egy megjegyzés, kiegészítés, helyreigazítás, sőt: cáfolat fogalmazható meg napjainkban, azt kell megállapítani, hogy alapvetően fontos munka, melyet az utána következő komparatisták sem tudtak túlszárnyalni, sőt – mint majd látni fogjuk – kevesebbet is tudtak, mint ami nála már olvasható.

A Mátyás királlyá választása séma Szegedy korai halála után (1922) gyakorlatilag gazdátlanná vált. Solymossynak A Magyarság Néprajzában a népmondákról írott sorait leszámítva évtizedeken keresztül mindössze néhány mellékes említésben visszhangzott Mátyás népszerűsége a szomszéd népek verses és prózaepikájában.[97] Sőt: a rutén publikált nemzetiségi Mátyás-anyag feledésbe merült, amely a századelőn már olvasható volt.[98] Elsősorban a szlavistáknak kellett volna figyelniük a témára, hisz a szabadkai bunyevác ének 1923-ban újra megjelent, ugyancsak Szabadkán, majd ugyanez 1942-ben

[93] Lásd a Gesta Romanorum (1900) bevezetését Katona Lajos tollából.

[94] *Karadžić, Vuk* 1899. 26–29. No 5.

[95] *Vienac* 1861. 132–133.; *Vuksan, Sima* 1889.; *Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan* red. 1896. 563–564.

[96] Adatát lásd a 81. jegyzetben.

[97] Leszámítva: *Grafenauer, Ivan* 1951., *Kiss Károly–Vujicsics Sztoján* red. 1956.

[98] Vö.: *Szémán István* 1911. és *Ortutay Gyula* 1939. 29–32. Ortutay újrafordította (Bonkáló Sándorral) azokat a Mátyás-mondákat, amelyek a századelőn egyszer már megjelentek Szémán fordításában. Ennek oka nem világos; Ortutay nem indokolja. (Ortutaynak ezt a kiskönyvét a Mátyás-irodalom nem szokta idézni.)

megint, ezúttal Zágrábban. Még ennél is fontosabb, hogy 1925-ben látott napvilágot Karlócán az Erlangeni Daloskönyv kritikai (és első) kiadása, amely számos egyéb szenzációs hozadéka mellett azért is fontos, mert a XVIII. század legelejének szerb, horvát és moszlim provenienciájú lírai és hősepikai darabjait őrzi, mintegy száz esztendővel megelőzve Vuk Karadžić XIX. századi hatalmas gyűjtését. Az Erlangeni Daloskönyv szövegeiben is legalább fél tucatnyi szöveg szól Mátyás királyról, vagy legalább említi, s közöttük ott a gyöngyszem: a királyválasztás feldobott koronával motívumot tartalmazó horvát Mátyás-ének változata, amely ezáltal harmadik lett a rövidsoros variánsok között. Ezenkívül a szabadkai változathoz igen közeli nyelvi megfogalmazásban.[99]

Újabb komparatistára várt most már a feladat, hogy a kérdéskört újra áttekintse, immáron az addigi eredmények és az új filológiai adatok tükrében. E komparatista fel is bukkant a hatvanas évek végén, s előbb résztanulmányok sorát, majd külön monográfiát szentelt a délszláv epikus énekek magyar hősei kérdésének. Ebben a gazdag és szerteágazó problematikában Mátyás király alakja, illetve királlyá választása a délszláv verses epikában csupán egyik – ha nem is mellékes – részkérdésnek bizonyult. Dávid András ennek megfelelően vizsgálta a jelen dolgozatban tárgyalt kérdéskört.

Mielőtt Dávidnak a kérdéskörrel kapcsolatos elképzeléseit áttekintenénk, fel kell hívni a figyelmet egy teljességgel érthetetlen és megmagyarázhatatlan tényre: a már-már a morbiditásig precíz filológus hajlamú Dávid, aki lehetőleg mindent áttekintett és megismerni igyekezett a kérdéskör kapcsán, bármilyen nyelvűek is a közlemények, a Mátyás-kérdéskör, valamint a Mátyás királlyá választása téma tárgyalásakor nem vesz tudomást Szegedy Rezső alapvető tanulmányáról! Ebből következően úgy tárgyalja Mátyás királlyá választásának kérdését a délszláv (és a többi környező nép) hagyományaiban, mintha magyarul ezzel előtte senki sem foglalkozott volna. E filológiai hiányosság (mulasztás?, tájékozatlanság?, szándékosság?) kérdésébe belebocsátkozni ma már teljességgel szükségtelen; tehát ezzel nem foglalkozom. Dávid megfigyelései e kérdéskör kapcsán az alábbiakban foglalhatóak össze.

[99] *Gezeman, Gerhard* 1925. A Mátyás királlyá választásáról szóló koronafeldobásos ének: 101–102. (75. számú) A 73. ének ugyancsak Mátyás királlyá választásáról szól, de koronafeldobás nélkül. Az Erlangeni Daloskönyv magyar vonatkozásait először áttekintette: *Dávid András* 1971a. *Svetozar Matić*, a szerb népi epika jeles kutatója, akinek nézeteit kifejezetten kritikus szemlélete miatt kortársai általában gyanakodva szemlélték, ugyancsak foglalkozott – többek között – az Erlangeni Daloskönyv „magyar ciklusával". A Bogišić-közölte két Mátyás-éneket (királyválasztás) azonnal komparálja a daloskönyv említett két szövegével, a koronafeldobás motívuma mellett észreveszi, hogy a bezáratás pótmotívuma a két XVII. századi hosszúsoros Mátyás-énekben még nem szerepel. Mivel a másik két (1896-ban és 1910-ben megjelent) rövidsoros Mátyás-éneket (királyválasztás feldobott koronával) nem ismeri, a Daloskönyv két említett versét rossznak tartja (esetleges és gyenge énekestől származtak), elkopott, gyenge változatoknak. Ennek oka szerinte az is, hogy „a Mátyás királyról szóló énekek feledésbe kezdtek menni", s azt is megállapítja, hogy Karadžićnál (tehát a XIX. században) már nyomuk sincsen. (Soerensen ugyanezt mondta: „Um 1800 fanden sich keine Lieder mehr der Wahl des Matthias". *Szegedy Rezső* 1916. 60.) Ha csak két változatban is, de az Erlangeni Daloskönyv után hovatovább két évszázaddal is virulensnek bizonyult a Mátyás királlyá választásáról szóló hagyomány a délszláv (horvát) szájhagyományban. Hogy a XIX. században, illetve a XIX. század elejére kinek a kezén tűnt el Mátyás király a szerb népi verses epikából, azon el lehetne tűnődni. A tárgyalt Matić-vélemény: *Matić, Svetozar* 1972. 238–241. S hogy a 75. számú Mátyás-éneket rossznak és satnyának tartja, ez az ő magánügye. Szerintem mind a két hosszúsoros és mind a három rövidsoros Mátyás-ének magas esztétikai színvonalú, s ez még a fordításokban is visszacsillan.

Míg Szegedy 1916-ban az addig publikált négy királyválasztást elmesélő epikus ének közül (két hosszúsoros és két rövidsoros) hármat bevont vizsgálati körébe (a szabadkait nem ismerte) addig Dávid 1969-ben (amikor a kérdést először érintette) mind az öt vonatkozó szöveget (két hosszúsoros és három rövidsoros) ismerte, tehát az akkori (és mai) teljes szöveganyaggal dolgozott. Dávid elemzése deskriptív: kigyűjti és lajstromozza az öt szövegben előforduló motívumokat, összegezi őket, de eredetüknek nem ered nyomába, legfeljebb a szövegek epikai valóságának faktográfiáját konfrontálja a történeti valósággal és megállapítja a különbségeket. Nem foglalkozik a királyválasztás feldobott koronával motívum kérdéseivel, nem komparálja a szerb Lelenc Simon-típusú énekekkel, egyszóval: vizsgálata alapján jóval kevesebbet kap az olvasó és a magyar–délszláv folklorisztikai komparatisztika, mint arról már Szegedynél (kisebb szöveganyag alapján) megtudhatott. Hangsúlyozni kell azonban ezen a helyen is: Mátyás királlyá választásának kérdése a délszláv epikus hagyományban Dávidot csak egy nagy áttekintés részeként érdekelte, tehát nem szentelt neki nagyobb figyelmet.

A témakört három dolgozatában érintette:[100] e szövegek nagy részben azonosak, helyenként azonban bővítette őket. Amikor negyed évszázad múlva summázta a Mátyás-hagyománnyal kapcsolatos elképzeléseit (is), alapjában véve nem tett hozzá semmit.[101] Az is elgondolkodtató, hogy az a Dávid András, aki nagy kedvvel fordítgatta magyarra az addig lefordítatlan szláv epikus énekeket (s magyar népköltési alkotásokat szerbhorvátra[102]), az addig (és ez idáig) lefordítatlan két rövidsoros ének magyarra ültetésére nem vállalkozott.

A Mátyás királlyá választását elmondó három horvát rövidsoros epikus ének közül a legkésőbben feljegyzett változat szövegfilológiája a maga nemében több szempontból is érdekes kérdéseket vethet fel, ezért erre érdemes külön is kitérni. Az Izbor kralja Matijaša (Mátyás király megválasztása) címen 1908-ban, Szabadkán gyűjtött ének először Blaž Raić Népi kincs (Narodno blago) című és Népdalok és közmondások alcímű kis kiadványában jelent meg 1910-ben, ugyanott.[103] (Hogy a dolog érdekesebb legyen, a könyvecske borítóján az 1912-es évszám szerepel.) A szöveg alatt a helymegjelölés (Subotica), valamint Ive Pertić neve szerepel. Ez a név – mint majd kideríthető lesz –, Raić egyik gyűjtő munkatársát jelöli. Ez volt az a szöveg és kiadvány, amely Szegedy tanulmányának megjelenése előtt publikus volt, ám ő nem tudott róla, tehát nem is vonta be vizsgálódásaiba, bár ez volt – közzétételét tekintve – a második rövidsoros horvát királyválasztó Mátyás-ének.

A Raić-féle szabadkai bunyevác népköltési gyűjtemény – az impériumváltást követően – új kiadásban jelent meg, ugyancsak Szabadkán, némileg bővítve, s jegyzetekkel kiegészítve.[104] Ebben az 1923-as kiadványban ugyancsak szerepel a tárgyalt Mátyás-ének, a helymegjelölés (Subotica) azonos, a gyűjtő neve azonban itt már Ive Prčić-re módosul. (A közzétevő Blaž Raić, ugyancsak az új impériumhoz simulandó, később Blaško

[100] Felsorolásukat lásd 23. jegyzetben.

[101] Vö.: *Dávid András* 1993. 121–122.

[102] Vö.: *Dávid András* ford. 1980.

[103] *Raič, Blaž* 1910. 102–103.

[104] *Raič, Blaž* 1923. 42., jegyzet: 80. Erre a Mátyás-énekre (utalva 1910-es kiadására is) Beszédes Valéria néprajzkutató kollégám volt szíves felhívni a figyelmemet, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.

Rajić-ként is szerepel, ma már csak így tudnak róla a (kézikönyvek). Mivel Szegedy 1922-ben elhunyt, e második kiadásról sem szerezhetett már tudomást. Hogy aztán a kiadvány eljutott-e a magyar szlavistákhoz, valamint a magyar–délszláv komparatistákhoz, arról nem rendelkezünk adatokkal.

A bunyevác Mátyás-éneket kétszer is közzétevő Raić szerepe ezzel megszűnik, kilép a kontextusból, ezzel szemben viszont az időközben felcseperedett Ive Prčić (korábban: Pertić, a szöveg lejegyzője is publikálni kezdi szabadkai és környéki bunyevác népköltési anyagát. 1939-ben, Szabadkán megjelent könyvéből[105] megtudható, hogy gyűjtésének egy részét (századfordulós anyagról van szó), amelyek „Groktalice" címen külön csoportot alkottak, Prčić (korábban: Pertić) Zágrábba küldte, a nagy nemzeti horvát népköltési gyűjtemény (Hrvatske narodne pjesme, indult 1896-ban) készülő tizedik kötete számára. E szövegeknek csak címe szerepel a könyvben, köztük a már két ízben megjelent Mátyás-éneké, megtudjuk azonban innen, hogy a gyűjtés éve 1908, sőt az adatközlő asszony nevét is.

Ezután újra impériumváltás zajlott le Szabadkán, sőt másutt is, például Horvátországban, így a horvát népköltési gyűjtemény 10. (záró) kötete csak három év múlva, 1942-ben jelent meg Zágrábban, benne a szabadkai bunyevác rövidsoros Mátyás-énekkel.[106]

E szabadkai bunyevác Mátyás-éneknek nemcsak közzététele(i) érdekes(ek), hanem magának a szövegnek is el kellett szenvednie a vele foglalkozók intervencióit. Bár Prčić (korábban: Pertić) 1939-es gyűjtéséhez Megjegyzés címen érdekes szempontokat ad[107] az olvasó tudtára, a Mátyás-ének közzétett három szövege egyáltalán nem azonos. Ha az 1910-es (1912-es?) Raić-féle közlést tekintjük ősszövegnek, akkor az erózió már az 1923-as újraközléskor megmutatkozik: ha itt még csak egy-két szó erejéig, mégis korrekció figyelhető meg. A 21. sorban az „ősszöveg" fenyő szavát – nyilván Raić – ágakra javította. (A fenyőn, illetve az ágakon át hullott újra a korona Mátyás fejére.) Még egy példa: az 1910-es szöveg utolsó sorában a szerencse jelentésű jellegzetesen bunyevác nyelvjárású szót („srića") az 1923-as kiadás köznyelvi (szerbes) „sreća" változatra módosította. Ezekhez képest az 1942-es zágrábi kiadás hovatovább hamisításokkal terhesnek vehető: majd tucatnyi szó esetében nyilvánvaló az „ősszöveg" kroatizálása, ezzel szemben viszont a föntebb bemutatott két példa esetében vissza lett állítva az ősszöveg eredeti terminusa. Az igényesebb folklorista ízlését azonban emellett az is borzolja, hogy a zágrábi változat egy sorral gazdagodott: „Onda bilo, sad se spominjalo." Vagyis: Akkoron volt, mostand emlegessék. Igen helyre kis zárósor, kár, hogy utólag találta ki vagy Prčić (korábban: Pertić vagy a 10. kötet szerkesztője. Szóval ennyit a szöveghűségről ebben az esetben. (Lásd korábban Petranović tevékenységét.)

Ezzel szemben – mint fentebb utaltam rá – Prčić (korábban: Pertić) megjegyzései[108] arról tájékoztatják a naiv olvasót, hogy a kötetben közzétett dalok pontosan úgy lettek leírva, ahogy azokat az adatközlők recitálták, semmiféle változtatások vagy javítások nem lettek eszközölve, sem nyelvi, sem nyelvtani, sem pedig ténybeli természetűek, tehát

[105] *Prčić, Ive* 1939. 256–259. Ugyanerről a kérdésről informatív adatok (az eligazító jegyzetet író Bela Gabrić tollából): *Prčić, Ive* 1971. 233–234.

[106] *Andrić, Nikola* red. 1942. 158–159.

[107] *Prčić, Ive* 1939. 253.

[108] Ugyanaz.

ugyanúgy olvashatóak, ahogy azokat a bunyevác adatközlők elmondták. Mint látható volt, a valóság mindig ravaszabbnak bizonyul a szép kereken kinyilatkoztatott elveknél.

Érdekes módon sem Raić, sem pedig Prćić (korábban: Pertić) nem látszik tudni róla, hogy az egyébként igazgyöngy értékű szabadkai Mátyás-ének nem invariáns: 1896-ban már megjelent egy változata, a másik pedig 1925-ben. Ha a még gyanakvóbb folklorista a föntebb bemutatott javítgatások-visszajavítgatások-hamisítgatások ismeretében arra gondolt volna, hogy ez a változat egészében az 1896-os variánsból készült hamisítvány, nagyot téved. Az Erlangeni Daloskönyvben szereplő harmadik szöveg, amelyet két évszázaddal korábban jegyeztek le valószínűleg Szerémségben, a szabadkai változatot teljes mértékben igazolja: az eltérések (és a terjedelem) ellenére a két szöveg számos helyében egyezik, teljesen azonos sorok is vannak bennük! A tengermelléki harmadik változat (amelyet Szegedy ismert) különbözik inkább a kettőtől.

Nos, ezek lennének a szabadkai bunyevác Mátyás-ének szövegfilológiai vonatkozásai, amelyeket ebben a dolgozatban olvashat először az érdeklődő, mintegy azt is szemléltetve, hogy a szöveghűség fogalma nemcsak a nevezetes XIX. században volt igen képlékeny kategória (lásd: Grimmék, Erdélyi, Kriza, Karadžić, Petranović és követőik), hanem századunkban is. Hogy ezen el kellene szomorodnunk? Nem sok értelme lenne; a tényeket azonban konstatálni kell, ennyivel tartozunk a tudományosság szellemének.

Mivel a föntebb bemutatott szövegegybevetést korábban senki sem végezte el, érthető, hogy szabadkai Mátyás-énekünk három kiadását együtt ezen a tanulmányon kívül senki sem emlegeti, általában legfeljebb egyiket láthatjuk az irodalomjegyzékekben, néha kettőt. (Dávid csupán a zágrábi kiadást hivatkozza.) Bár – tegyük hozzá – efféle mikrofilológiába nem is bocsátkoztak.

A királyválasztás feldobott koronával motívumot tartalmazó öt horvát Mátyás-ének magyar fordításának lajstroma is izgalmas. A két legkorábbi – Bogišić-közölte – hosszúsoros éneket először Szegedy adta forma- és szöveghű fordításban, saját tanulmányában.[109] Ugyanő lefordította az általa ismert egyetlen rövidsoros változatot is, s ugyanott közölte. A Hunyadi- és Mátyás-énekeket fordító és kötetben kiadó Kiss Károly újra lefordította az egyik bugarsticát, valamint a rövidsoros változatot is.[110] Ezzel szemben – bár feltehetően ismerte – nem fordította le a másik két rövidsoros változatot. Ezeket saját fordításomban e dolgozat függelékében találhatja meg az olvasó.

Legvégül: a katalógusokban és motívum-indexekben, egyéb kézikönyvekben kifejezetten szűkölködő délszláv folklorisztika mégis felmutathat egy nagyszerű motívum-indexet,[111] amely az itt tárgyalt kérdéskör tekintetében is hasznos adatokkal szolgált. „A balkáni szlávok népdalainak motívum-indexe" című mű alapján ellenőrizni lehetett, hogy a királyválasztás feldobott koronával motívum a délszláv népköltészetben hányszor dokumentálható, s kihez kötődik. Nos, Krstić (is) egyértelműen Mátyás budai királyhoz kapcsolja a motívumot, jegyzi mind a két hosszúsoros, s mind a három rövidsoros változatot (a szabadkait csupán Raić 1923. alapján), s természetesen a Petranovićnál olvasható

[109] *Szegedy Rezső* 1916.

[110] *Kis Károly–Vujicsics Sztoján* szerk. 1956. 300–304. és 298–299. *Szegedy Rezső* három fordításából kettőt újraközöl: *Kriza Ildikó* szer. 1990. 161–163. és 170–171. A Kiss Károly-fordította rövidsoros Mátyás-ének újraközlése, a fordító nevének feltüntetése nélkül: *Dávid András* 1993. 137–138.

[111] *Krstić, Branislav* 1984.

Uroš-éneket is.[112] Ugyanennek a motívumnak keretében sorolja fel az almahajításos Lelenc Simon-változatokat is, egy olyan variánst is regisztrálva, amelyről előtte a kutatás nem tudott.[113] Felsorolásában három kéziratos verses szöveget is ide tartozónak említ.[114] Levélbeli megkeresésre két kéziratos szöveg egyelőre nem volt azonosítható, a harmadik azonban – szintén koronafeldobásos királyválasztás – előkerült, s kiderült róla, hogy a múlt század végéről, Boszniából datálható, tehát nagyon kései, a Petranović-féle „hősének" közeli rokona, s nagyon valószínű, hogy annak alapján is készült.[115] (Mint föntebb láthattuk: a Petranović-közölte „hősének" rendelésre gyártott szöveg.)

Ebben a pillanatban tehát nem tudható, hogy a hiányzó két kézirat nem rejt-e további Mátyás-koronázási változatokat. Ennek valószínűsége kicsi, elképzelhető azonban, hogy előbb-utóbb erről is sikerül majd meggyőződnöm.

IRODALOM

Andrić, Nikola red.
1942 Hrvatske narodne pjesme. Tom 10. Haremske pričalice i bunjevačke groktalice. Zabreb

Bálint Sándor
1963 A szegedi táj történeti mondavilágából. Ethnographia 74 (1963) 38–53.
1980 A szögedi nemzet III. A szegedi nagytáj népélete. (MFMÉ 1978/79. No 2.) Szeged

Barbarić, Štefan
1987 Pável Ágoston és a szlovén hagyomány, különös tekintettel a Mátyás király-mítoszra. Vasi Szemle 41 (1987) 12–18.

Bellosich Bálint
1891 Mátyás király emléke a szlovén népmondákban. *Ethnographia* 2 (1891) 320–321.

Bogišić, Valtazar
1878 Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa. Biograd

Bonfini, Antonio
1959 Mátyás király. Tíz könyve a Magyar történet-ből. Budapest

Broz, Ivan–Bosanac, Stjepan red.
1896 Hrvatske narodne pjesme. Tom 1. Junačke pjesme. Zagreb

Czuczor Gergely
1903 Költői munkái. Budapest

Dávid András
1969 A Mátyás király alakját idéző délszláv epikus énekhagyományról. HITK (Újvidék) 1 (1969) No 1. 97–122.
1971 Mátyás király alakja a közép-európai folklórban. *Helikon* (Világirodalmi Figyelő) 1971. No 3–4. 308–320.
1971a Az Erlangeni kézirat magyar vonatkozású anyaga. HITK 3 (1971) No 5–6. 150–158.
1978 Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök. Újvidék
1993 Egyazon égtájon. Fejezetek a magyar–délszláv és délszláv–magyar kapcsolattörténet köréből. Újvidék

[112] *Krstić, Branislav* 1984. 524–525. és 627.

[113] *Vienac* 1861. 132–133.

[114] *Krstić, Branislav* 1984. 627. Zorić, Kašikovic és Luburić kéziratai a SANU (Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia, Belgrád) Levéltárában.

[115] *Kašikovič, Nikola:* Srpske narodne junačke pjesme iz BiH. God. 1898. Arhiv SANU, Beograd, E. Zb. 245. 3–26. A szöveg címe: „Smrt cara šćepana i cara Uroša". Ezen a helyen is megköszönöm az UTE BTK Szerb Irodalmi Tanszéke Könyvtárának és a SANU Levéltárának segítségét, hogy e kézirat fénymásolatához hozzájuthattam.

Dávid András ford.
1980 Hej paun paune. 111 madjarskih narodnih balada. Preveo A. David. Beograd–Subotica
Dobos Ilona
1981 Gyémántkígyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi. Budapest
Erlangenski Rukopis
1987 Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Priredili: Radoslac Medenica i Dobrilo Aranitović. Nikšić
Ernyey József
1906 A cseh heraldika magyar vonatkozású mondái. Ethnographia 17 (1906) 129–140.
Faragó József–Fábián Imre szerk.
1995 Bihari népmondák. Nagyvárad
Ferenczi Imre
1968 Adatok a Mátyás-mondakörhöz. Néprajzi Dolgozatok 21. (Sep. ex NésNy XII. 1968.) Szeged
Frankovič, Djuro
1968 Drvo nasred Podravine. Usmene pripovijetke. Budapest
1989 Zlatne niti. Usmene pripovijetke iz Podravine. Budapest
Fried István
1991 Szlovén–magyar kapcsolatok. (Mátyás király a szlovén népköltészetben.) In: *Varga József–Molnár Zoltán* szerk. 1991. 113–121.
Gesta Romanorum
1900 Gesta Romanorum. Fordította *Haller János*. Kiadta Katona Lajos. Budapest
Gezeman, Gerhard
1925 Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Izdao Gerhard Gezeman. Sremski Karlovci
Grafenauer, Ivan
1951 Slovenske pripovedke o kralju Matjažu. Ljubljana
Haller János ford.
1977 Gesta Romanorum. Fordította *Haller János*. *Kelecsényi Gábor* utószavával. Budapest
Jókai Mór
1907 A magyar nép élce szép hegedűszóban. Tizedik kiadás. Budapest
1992 Az önkényuralom adomái I. 1850–1858. Szerkesztette *Sándor István*. J. M. Összes művei. (Kritikai kiadás.) Budapest
Jung Károly vál.
1988 Az aranyhajú testvérek. Bunyevác népmesék. Vál., utószó stb. *Jung Károly*. Újvidék
Karadžič, Vuk
1899 Srpske narodne pjesme. Tom VI. Priredio Lj. Stojanović. (Državno izdanje.) Biograd
1988 Srpske narodne pjesme. Tom II. Priredila: *R. Pešić*. (Sabrana dela V. *Kradžića V.*) Beograd
Képes Krónika
1971 Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről stb. (1358.) Fordította *Geréb László*. Budapest
Kiss Károly–Vujicsics Sztoján red.
1956 Hunyadi-énekek. Fordította *Kiss Károly*. Válogatta stb. *Vujicsics Sztoján*. Budapest
Kriza Ildikó
1990 Rex Iustus – Rex Clarus. (Mátyás király a néphagyományban.) In: *Rázsó Gyula–V. Molnár László* szerk 1990. 363–410.
1992 A Mátyás-hagyomány szlovén és magyar kapcsolatai. Néprajzi Látóhatár 1 (1992) No. 3–4. 64–71,
1955 Narratívtípusok a Mátyás-hagyományban. In: Hősök és hőstípusok a magyar történeti mondákban. Szeged, 1995. 39–51. (Sep. ex NésNy XXXVI.)
Kriza Ildikó szerk.
1990 Mátyás, az igazságos. Budapest
Krstić, Branislav
1984 Indeks motiva narodnih pesasma balkanskih Slovena. Priredio *I. Nikolić*. Beograg
Kuzelya, Zenon
1906 Ugorszkij koroly Matvij Korvin v szlavjanszkij usztnij szlovesznoszti. Rozbir motiviv zvjazanih z jogo imenem. U Lyvovi

Maretič, Tomo
1966 Naša narodna epika. Napomene i pogovor *V. Nedič*. Beograd
Matič, Svetozar
1972 Novi ogledi o našem narodnom epu. Novi Sad
Miloševič-Djordjevič, Nada
1971 Zajednička tematsko-sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije. Beograd
Nedič, Vladan
1976 Bugaršticе. In: O usmenom pesništvu. Priredio *M. Pantič*. Beograd. 1976. 11–15.
1981 Vukovi pevači. Priredila *R. Pešič*. Novi Sad
Ortutay Gyula
1939 Rákóczi két népe. Budapest
1966 Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában. In: Halhatatlan népköltészet. Budapest. 1966. 264–270.
Pável Ágoston
1976 Válogatott tanulmányai. Szombathely
1976a A Hunyadiak a délszláv népköltészetben. In: *Pável Ágoston* 1976. 46–58.
1976b. Mátyás király és a szlovének. In: *Pável Ágoston* 1976. 59–65.
Penavin Olga
1984 Jugoszláviai magyar népmesék II. UMNGY XVI. Budapest–Újvidék
Petranovič, Bogoljub
1867 Srpske narodne pjesme. Epske pjesme starijeg vremena. U Biogradu
1989 Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. I–III. Priredio *N. Kilibarda*. Srajevo
Prčič, Ive
1939 Bunjevačke narodne pisme. Subotica
1971 Bunjevačke narodne pisme. Prva knjiga. Subotica
Raič, Blaž
1910 Narodno blago. Narodne pjesme i poslovice. Subotica
1923 Narodno blago. Zbirka narodnih pjesama i poslovica. I. knjiga. Svatovske pjesme. Subotica
Rázsó Gyula–V. Molnár László szerk.
1990 Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Budapest
Sebestyén Ádám
1981 Bukovinai székely népmesék. II. kötet. Szekszárd
Sebestyén Gyula
1906 Dunántúli gyűjtés. MNGY VIII. Budapest
Solymossy Sándor
1943 Monda. In: A magyarság néprajza III. Szellemi néprajz. Budapest, 1943. 160–225. (Harmadik kiadás.)
Szegedy Rezső
1916 Mátyás királlyá választása a délszláv népköltészetben. Ethnographia 27. (1916) 47–60.
Szémán István
1911 Mátyás király a magyarországi ruthén népmondában. Ethnographia 22 (1911) 236–240.
1912 Ismertetés: *Kuzelya, Zenon* 1906. Századok 46 (1912) 138–144.
Serenzen, Asmus
1894 Prilog istoriji razvijanja srpskih junačkih pesama. Prosvetni glasnik (Beograd) 15 (1894) 513–515.
Tolnai Adél
1911 Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest
Ujváry Zoltán
1975 Varia folcloristica. Debrecen
1975a Mondák Mátyás királyról. In: *Ujváry Zoltán* 1975. 168–185.
1990 Mátyás király Gömörben. Gömör néprajza XXIII. Debrecen
Varga József–Molnár Zoltán szerk.
1991 Corvin Mátyás-konferencia. Posvetovanje Matjaža Korvina. Maribor
Vienac
1861 Vienac uzdarja narodnoga o Andriji Kačič-Miošiću, na stolietni dan preminutja. U Zadru
Vozári Gyula
1894 Mátyás király a magyar költészetben. A Munkácsi Magyar Királyi Állami Főgymnasium Értesítője 1893/94. Munkács 3–14.

Vujkov, Balint
1963. Do neba drvo. Hrvatske narodne pripovijetke iz Vojvodine. Subotica
1971 Cvjetovi mećave. Hrvatske narodne pripovijetke iz Madjarske, Rumunjske, Austrije és Čehoslovačke. Zagreb
Vuksan, Sima
1889 Grozdijana i Nahod Simeun. Narodna pjesma od Otočca. Bosanska vila (Sarajevo) 4 (1889) 11.
Zolnai Béla
1921 Mátyás király-mondáink eredete és fejlődése. Irodalomtörténet 10 (1921) 126–137.

FÜGGELÉK

I.
Királyválasztás felhőkbe dobott koronával

Istent kérik az urak Budában:
Adjál, Isten, szép napot vasárnap,
Derült eget, perzselő napocskát,
Feldobjuk az aranyos koronát,
A magosba, a derült egekbe,
Hogy meglássuk, ugyan kire esne,
Kié lenne véle a királyság.
Kérték Istent, meghallgatást nyertek.
Istenáldott nap virradt vasárnap,
Derült égbolt, perzselő napocska.
Vasárnapnak szép előestéjén,
Álmot látott vajdának hitvese.
Midőn másnap megvirradt a hajnal,
Napra virradt az ifjú vasárnap,
Szólt a hitves jó Jankó vajdához:
Én jó uram, Jankó vajda, halljad,
Az éjszaka jó álmot álmodtam,
A fiunknak, a mi Mátyásunknak,
Aranyhaja selyemövét verte.
Legott indulj, Mátyást vidd magaddal,
Vidd magaddal fehér Budavárba,
Hol az urak tanácskozni gyűltek,
Halljon mindent a mi Mátyás fiunk.
Jankó vajda hajlott a szavára,
Mátyás fiát magával elvitte,
Elvezette fehér Budavárba,
Hol az urak tanácskozni gyűltek,
S a koronát feldobták az égbe.
Égbe szökkent aranyos korona,
Lehulltában Jankó fiát érte.
A nagyurak mind elkomorultak,
Gyenge ifjú állt előttük, Mátyás,
Erre szóltak az urak Budából:
Ugyan hadúr vagy te Jankó vajda,
Mesterséged meg rosszul tanultad,
Gyerekeid urak közé hordod.
Jankó fiát meg legott bezárták,
Bevetették a bástyatoronyba.
Égbe dobták aranyos koronát,
Magosságba, fel a derült égbe.
A korona ott forogva forgott,
Az egekben, perzselő napfényben.
Midőn pedig megint visszahullott,
Akkor hullott a bástyatoronyra,
Bástyatorony magától megnyílott,
Reáhullott Jankónak fiára,
A korona a Mátyás fiúra.
Látták volt ezt az urak Budában,
Tenni tehát semmit sem tehettek.
Kinek Isten, az urak is annak.
Az övé tett ezzel a királyság,
Jó Budában, a fejérlő várban.

(Forrás: Erlangenski rukopis, 1987. 154–155.)
Fordította: Jung Károly

2.
Mátyás király megválasztása

Istent kérik az urak Budában:
Adál, Isten, szép napot szombatra,
Vasárnapra mint ezüst, derültet,
A koronát hogy az égbe dobjuk,
Hadd lássuk meg, kit fog koronázni.
Istenáldott nap virradt szombatra,
Vasárnap meg mint ezüst, derült lett.
Legott dobták égbe a koronát,
A korona ott forogva forgott,
Majd lehullott Jankónak fiára,
A Mátyásra, Jankónak fiára.
Kiabálták az urak Budában:
A korona nem Jankó fiáé,
Nem Mátyásé, nem Jankó fiáé.
Fogta Jankó a kezét Mátyásnak,
Kézenfogta hófehér karjánál,
Elvezette zöld fenyő tövébe.
A koronát ismét égbe dobták,
A korona ott forogva forgott,
Majd lehullott, le a zöld fenyőre,
Ágakon át Jankónak fiára,
A Mátyásra, Jankónak fiára.
Újra szóltak az urak Budában:
A korona nem Jankó fiáé,
Nem Mátyásé, nem Jankó fiáé.
Fogta Jankó a kezét Mátyásnak,
Kézenfogta hófehér karjánál,
S elvezette a setét tömlöcbe.
A koronát újra égbe dobták,
A korona ott forogva forgott,
Majd lehullott tömlöc ajtajára.
Akkor mondták az urak Budában:
Kinek Isten, mi is adjuk annak,
Szerencsében mi se rövidítsük.

(Forrás: Raič, Blaž 1910. 102–103.)
Fordította: Jung Károly

LŐKÖS ISTVÁN

NÉPISÉG ÉS MŰKÖLTÉSZET

(Krleža Kerempuh-balladái és a kaj nyelvi hagyomány)

Krleža *Petrica Kerempuh balladái (Balade Petrice Kerempuha)* című verses kompozíciója századunk Közép-Európájának egyik legvarázslatosabb, egyben legtalányosabb, világirodalmi léptékkel mérhető remekműve, amely megjelenése óta interpretációra készteti a kroatisztika és az összehasonlító irodalomtudomány művelőit egyaránt.[1] A kezdeti tartózkodó fogadtatás[2] után, egyre-másra gyarapodnak a hosszabb-rövidebb méltatások, sőt monográfia igényű műértelmezések is megjelennek. Ezek nézőpontja, szempontrendszere sokféle. A nyelv- és irodalomtudomány művelői mellett a folklorisztika, a történetírás képviselői más és más alapállásból közelítenek az egységes kompozícióként felfogható műhöz. A legutóbbi évek egyik legátfogóbb és legterjedelmesebb Kerempuh-interpretációja például nyelvtudós munkája. Josip Vončina, a zágrábi egyetem nyelvészkroatistája *Korijeni Krležina Kerempuha (Krleža Kerempuhjának gyökerei)*[3] című, közel háromszáz lap terjedelmű könyve a Krleža-filológia egyik legtanulságosabb tudományos összegzése.

[1] A mű első kiadásának bibliográfiai adatai: *Miroslav Krleža:* Balade Petrice Kerempuha. Ljubljana, Akademska Založba, 1936. 172. Az első kiadás az alábbi verseket tartalmazza: Petrica i galženjaki. – Ni med cvetjem ni pravice. – Vigilia ali Straža nočna. – Lamentacija o štibri. – Scherzo. – Sanoborska. – Krava na orehu. – Stric-vujc. – Turopoljska reštauracija. – Keglovichiana. – Po vetru glas. – Verbuvanka. – Lageraška. – Khevenhiller. – Carmen antemurale sisciense. – Po Medvednici. – Harcuvanka. – Verbőczy. – Na mukah. – V. megli. – Pogrebna pesem pilkov pod Siskom. – Kronika. – Bogečka. – Ciganska. – Nocturno. – Komendrijaši. – Baba cmizdri pod galgama. – Sectio anatomica. – Kalendarska. – Planetarijom. – Tumač manje poznatih riječi, fraza i pojmova. A mű következő, 1946-os kiadását: Balade Petrice Kerempuha. (Rječnik dopunio Slavko Batušić. Opremio i crtao Krsto Hegedušić). Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1946. 208. az alábbi szövegekkel bővítette a szerző: Gumbelijum roža fino diši. – Galženjačka. – Mizerere Tebi Jeruzalem. – Nenadejano bogčije zveličenje. A magyar nyelvű kiadás bibliográfiai adatai: *Miroszláv Krlezsa:* Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái. Fordította Csuka Zoltán. Bp. Magyar Helikon, 1959. 155. A magyar nyelvű verscímek: Petrica és az akasztottak. – Virágok közt sincs igazság. – Sej, gyöngyvirág, rózsa, ékes illat. – Vigilia avagy éjtszakai strázsa. – Lamentáció az adókról. – Scherzo. – Szanobori dal. – Tehén a bitófán. – Ropog a hó. – Túrmezei restauráció. – Keglovichiáda. – Szelek szárnyán a hír. – Toborzó. – Tábori dal. – Khevenhiller. – Carmen Antemurale sisciense. – A Medvednicán. – Csatadal. – Werbőczy. – A kínpadon. – A ködben. – Sziszeki sírások temetési éneke. – Krónika. – Kéregető. – Nocturno. – Cigánydal. – Komédiások. – Vénasszony siránkozik a bitó alatt. – Sectio anatomica. – Kalendáriumi ének. – Akasztófavirágok éneke. – Jaj neked, Jeruzsálem. – A szegények váratlan megdicsőülése. – Planetáriom. Miroszláv Krlezsa és a Kerempuh-balladák. (Csuka Zoltán). Jegyzetek.

[2] Az egykorú bírálatok száma több mint tucatnyi volt, egy év múlva ez a mennyiség tízre csökkent, aztán évtizedeken át hallgatás övezte a művet.

[3] *Josip Vončina:* Korijeni Krležina Kerempuha. Zagreb, Naprijed. 1991. 285

A Kerempuh-balladák mára könyvtárnyi terjedelművé duzzadt szakirodalmát áttekintve markánsan körvonalazódik két dolog: 1. Krleža művét jelentős mértékben motiválja a *lingua croatica*[4] *kaj horvát nyelvként* számon tartott nyelvjárási változata,[5] 2. a költői toposzok, nyelvi alakzatok, sőt a motívumok forrásait tekintve viszont a mű erősen kötődik az irodalmi *kaj nyelven* létrejött, a XVI. század végétől a XIX. század első negyedének-harmadának végéig ívelő horvát szépirodalom örökségéhez.[6] A népnyelvi tradíció krležai recepciója elsődlegesen családi gyökerű: a gyermek Krleža anyai nagyanyjától, Tereza Goričanectől tanulta meg a dialektus varasdi, illetve Varasd környéki változatát s ezt a hatást nyilvánvalóan motiválta a Zágrábban használt kaj-variáns szókincs és frazeológia anyaga is. A dialektus irodalmi nyelvi változatát következetes irodalomtörténeti stúdiumok, egyéni kutatás révén ismerte meg.[7] Előzetesen megemlítendő az is, hogy a romantika diadalát követő évtizedekben a *kaj* horvát nyelv irodalmi változata szinte teljes defenzívába szorult, Slavko Batušić találó megállapítása szerint „...a százesztendős csend és megvetés [...] kiüldözte az akadémiákból és a katedrákról az előszobákban, félszerekbe és udvarokba."[8] Szépírói-lírikusi újraélesztésére a századforduló modernjei (Fran Galović, Dragutin Domjanić, Antun Gustav Matoš) tesznek eredményes kísérletet, amelynek XX. századi betetőzése – a Kerempuh-balladák megírásával – Krleža érdeme lesz. De azt se feledjük: a modernek példái sem függetlenek a népnyelvi variánsoktól – Fran Galovič például szűkebb hazája, a Dráva-mellék, Koprivnica (Kapronca) és környéke *kaj* dialektusának „tiszta forrásából" merítve alkotta meg torzó mivoltában is értékálló kaj nyelvű poézisét.[9]

E nyelvi örökség bonyolult jellege, miként jeleztük, a romantika korának nyelvi egységtörekvéseiből következett. Az egységes horvát irodalmi nyelv kanonizálása jelentős fáziseltolódással történik meg. Lényegében az 1840-es évek kezdetén dől el végérvényesen, hogy a dubrovniki irodalmi barokk (reprezentatív képviselője az 1589-ben született és 1638-ban meghalt eposzköltő, Ivan Gundulić volt) *što* nyelvi örökség s a Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában beszélt *što* változat legyen az irodalom egységes nyelve – jóllehet, a *kaj* nyelvi változat ugyancsak esélyesnek látszott e szerepkörre még a harmincas évtized kezdetén is. Jellemző, hogy a romantikus mozgalmat megteremtő, ún. illír nemzedék több tagja is (Ljudevit Gaj, Antun Mihanović, Ljudevit Farkaš-Vukotinović, Pavao Štoos, Dragutin Rakovac) *kaj* nyelvű művekkel kezdte írói pályáját, sőt a mozga-

[4] A horváth nyelvnek, koronként váltakozóan, három irodalmi nyelvként használt nyelvjárása van: a što (a jelenlegi irodalmi nyelv), a ča (ez a XV–XVIII. században főleg Dalmáciában és a Primorje [Tengermellék] és Isztria irodalmi nyelve volt, Marko Marulić ebben a dialektusban írta meg 1501-ben Judit címmel az első horvát nyelvű eposzt) és végül a *kaj* (irodalmi nyelvvé a XVI. század végén vált és prosperálása a XIX. század első negyedének végéig tartott, pozícióvesztése – a ča dialektussal együtt – a romantika győzelmével történt meg, amikor a *što* nyelvjárás lett az egységes irodalmi nyelv).

[5] A ča és a kaj dialektus népnyelvi variánsai ma is léteznek, a változatok ma is igen nagy tarkaságot mutatnak.

[6] A *kaj* nyelvű szépirodalom fejlődéstörténetéről lásd A horvát irodalom története c. munkánkat, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 117–131. És 146–149.

[7] *Josip Badalić:* Uz Krležine „Balade", in: Krležin zbornik. Uredili *Ivo Frangeš–Aleksandar Flaker.* Zagreb, Naprijed 1964. 45–52.

[8] Idézi *Bori Imre:* Miroslav Krleža, Újvidék, 1976. 128. Eredetije: *Slavko Batušić:* Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha, in: Zbornik o Miroslavu Krleži, Urednik: akademik *Marijan Matković*, JAZU Zagreb, 1963. 194.

[9] Vö.: *Lőkös István:* A horvát irodalom története, i. m. 240–241.

lom zászlóbontása idején Gaj által szerkesztett *Novine Hrvatske* s ennek irodalmi melléklete, a *Danica hrvatska, slovenska, dalmatinska* első száma teljes egészében *kaj* dialektusban íródott. A század derekától viszont már teljességgel a *što* nyelvjárás uralja a szépirodalmat s ez a hivatalos nyelv. A horvát romantika reprezentánsai: Ivan Mažuranić (a *Čengić Smail aga halála* c. romantikus elbeszélő költemény szerzője), a két lírikus: Stanko Vraz és Petar Preradović, a horvát romantikus dráma megteremtője, Dimitrija Demeter, a próza- és drámaíró Mirko Bogović, a romantikus regény horvát klasszikusa, August Šenoa már kizárólag ezen a nyelven alkotnak.

Mivel a *što* nyelvjárás, pontosabban annak ún. keleti variánsa (az ekavština) a szerbeknél is az egységes irodalmi nyelv lett, mégpedig népnyelvként (értsd: a pórnép nyelveként), a megalkotója: a népdalgyűjtő Vuk Stefanović Karadžić és utána jövő használói: a köznép és az írók teljesen elhatárolódtak a szerb kultúrában korábban használt s a népnyelvtől idegen szlaveno-szerb nyelvtől, ezért már ekkor napirendre került a szerb és a horvát *što* variáns egységes voltának manifesztálása is. E *„szerbhorvát"* nyelvi egységtörekvések folyamata a XX. században egyre inkább politikai színezetet kapott, ami különösen az 1918 után létrejött egységes délszláv államban fokozódott, a második világháború után, az 1954-ben a *Letopis Matice srpske* c. folyóirat kezdeményezte ankét végeredményeképp az ún. *Novosadski dogovor* (Újvidéki megállapodás) szerbek, horvátok és montenegróiak aláírásával tetőzött, amely a teljes szerbhorvát (horvátszerb) nyelvi azonosságot deklarálta.[10]

Krleža, aki a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia második évfolyamának növendékeként (1912–1913) maga is a délszláv egységtörekvések vállalója lett (emiatt hagyta félbe tanulmányait is),[11] az 1920 körüli években több írását is a közös *što* irodalmi nyelv szerb, tehát az *ekavština* változatát használva jelentette meg írásai egy részét, olykor cirill betűkkel. Ennek egyik jellemző példája épp a Kerempuh-balladák szempontjából is kulcsfontosságú *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója (Petőfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige)* c. tanulmánya, amelyet a zágrábi kiadású *Nova Evropa* c. folyóirat közölt 1922-ben.[12]

Úgy tűnik: a szerb nyelvi expanzió veszélyeit Krleža az 1929. január 6-i királyi diktatúra bevezetése idején ismerte fel, s ekkor fogant meg benne a *kaj* horvát nyelvi és irodalmi örökség újjáteremtésének igénye és gondolata, s útja innen már egyenesen vezetett a balladáskönyv megalkotásához. S hogy állításunk kellő nyomatékot kapjon, idézzük a

[10] „U zaključcima je istaknuto da je jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedinstven, sa dva »izgorova« – ekavskim i ijekavskim, te da su oba izgovora i oba pisma – ćirilica i latinica – ravnopravna. Istaknuta je potreba izrade zajedničkoga pravopisa, rječnika i terminologije. U nazivu jezika u službenoj upotrebi nužno je istaći oba dijela naziva – hrvatskosrpski, odnosno srpskohrvatski." *E. Barić–M. Lončarić–D. Malić–S. Pavešić–M. Peti–V. Zečević–M. Znika:* Hrvatska gramatika. II. promijenjeno izdanje. Zagreb. Školska knjiga, 1997. 35. Az idézet magyar fordítása: „A határozat hangsúlyozza, hogy a szerbek, horvátok és montenegróiak nyelve egységes, két »kiejtése« van, az ekavica és az ijekavica és mindkét kiejtés és írásmód – a cirill és a latin betűs – egyenrangú. Fontosnak tartja az egységes helyesírás, szótár és terminológia kidolgozását. A hivatalos nyelvhasználatban szükséges kiemelni mindkét elnevezést: horvátszerb, illetve szerbhorvát."

[11] „Krleža ludovikás éveiről és tanulmányainak megszakításáról lásd: *Đorđe Zelmanović:* Kadet Krleža, Zagreb, 1987. és *Lőkös István:* A Kaptoltól a Ludovikáig. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 148. , uő.: Krležas 'Kerempuh'-Balladen aus ungarischer Sicht, München, Otto Sagner Verlag, 1999.

[12] *Miroslav Krleža:* Petõfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige, Nova Evropa, II, knj. IV. br. 11. Aprila 1922. 341–354.

Balladák Planetáriom című történelmi víziójából az alábbi, a *kaj* nyelvi tradíció melletti elkötelezettségének vallomás értékű sorait:

Szemünkben a kaj szó kifosztott sírverem,
vérző belek halma, széjjelboncolt tetem...
„Ha dalra kelnétek, ti sem tudjátok, hogy legyen"...
a szó ősi kaj végzetét zengjed hát énekem!
(Csuka Zoltán fordítása)[13]

Az előadottakból következik: népiesség és műköltészet viszonyát e balladákban erőteljesen motiválják a politikai célzatú törekvések, amit maga Krleža nem is tagad. Sőt! A verseskönyv magyar fordítójának, Csuka Zoltánnak írott levelében így fogalmaz: „Amint Ön is említette, a legveszélyesebb fordítási kalandok egyikébe bocsátkozott, abba, hogy egy olyan költői témát ültessen át magyarra, amely már önmagában véve kalandos természetű, s egy rég elfelejtett nyelven kerül elmondásra; olyan nyelven, amely ma már inkább csak különös spiritiszta szeánszokon mozog, mint kísérteties árny; inkább érzelmes sóhaj a sírok fölött, semmint élő szó, s amelyről a szerző is meg volt győződve, hogy nyelvi rejtvényt képvisel, s így alkalmas arra, hogy a líra egyik legnehezebb témáját lehessen kifejezni a segítségével, ez pedig a forradalmian irányzatos jelszavak témája, amelyet valódi, úgynevezett autentikus lírai eszközökkel mondunk ki."[14]

A dolgozatunk célkitűzését illető további tisztázandó kérdés: milyen mértékben meghatározója a Kerempuh-balladák struktúrájának a *kaj-nyelvi* örökség népnyelvi-folklorisztikai rétege? E dolgozat terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a *kaj* nyelvi szókészlet népi és műköltészeti eredetű rétegeinek tüzetes feltárását, még kevésbé az ezzel kapcsolatos eddigi vélemények, eredmények összefoglalását. Arra vállalkozhatunk csupán, hogy – részben az eddigi kutatási eredményekre is hagyatkozva – jelezzük: mi lehet az a potenciális lexikális anyag, amely a *Balladák* népnyelvi forrásaként számon tartható. Ebben az útvesztőben az eligazodást sokban segítő vezérfonal Klreža „agrami gyermekkorát" felidéző önéletrajzi írásának[15] néhány, Tereza Goričanecre vonatkozó részlete. Elöljáróban a gyermek és a nagymama kapcsolatát felidéző és szemléltető részletet idézzük: „Nagyanyám, Tereza Goričanec környezetében a szigorú, késői ferences mentalitás belosteneci-jambrešići-habdelići ködében nőttem fel, aki a múlt század harmincas évei-

[13] *Miroszláv Krlezsa:* Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái. Ford. Csuka Zoltán, Bp., Magyar Helikon, 1959. 109.; A szöveg eredetije: Reč kajkavska pred nami je pokran, prazen grob, / znuternja kervava, razvudenje, drob... / „Ak pjevat vam se hoće, a sami ne znate kako", / pjevajte kajkavske Riječi staru kajkavsku kob!
Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha. Priredila Bosiljka Paska. Zagreb, Školska knjiga, 1966. 163.

[14] *Miroszláv Krlezsa:* Éjtszakának virrasztója... I. m. 136. A levélrészlet eredeti szövege: „Kao što ste spomenuli i sami, uspustili ste u jednu od prevodilački najopasnijih pustolovina, da pomadžarite jednu poetsku temu, samu po sebi pustolovnu, izgovorenu davno već zaboravljenim jezikom, koji se danas ranjen, izubijan i perforiran sa sviju strana, kreće još samo kao sjenka na čudnoj spiritističkoj seansi, više sentimentalan uzdah nad grobovima, nego živa riječ, za koju je autor bio uvjeren da predstavlja takvu jezičnu zagonetku, te je podesna da se njom izrazi jedna u lirici od najtežih tema, a to je tema revolucionarne tendenciozne parole, izgovorene neposrednim i istinitim, takozvanim autentičnim lirskim sredsvima." Lásd: Iz Krležine korespondencije Forum (Zagreb) God. XXI. Knj. XLIV. br. 10–12. 1982. 974.

[15] *Miroslav Krleža:* Djetinjstvo 1902–03. In: MK.: Djetinjstvo i drugi zapisi, Zagreb, Zora, 1972. 11–104.

ben született. (Amikor Jellasich 1848. IX. 11-én Varasdnál átkelt a Dráván, a báni sereg vonulását már politikailag öntudatos leányként nézte végig.) Nem emlékszem, hogy a mágiában, a macskákban, az éjszakai látomásokban, a halottakban és mindenféle baljós árnyakban, amelyek az ellenreformációs barokk embert mind a mai napig nyugtalanítják, hittem volna. Néhányszázszor, alkonyattájt, nagyanyám mellett üldögélve (Párizsba történt elutazása előtt), az ő céhek korát idéző, patriarkális fogalmainak világába alámerülve éltem, amelynek alapjául a Százéves Kalendárium és az egyiptomi álmoskönyvek szolgáltak. Katolikus vallású volt, s ajkán ez a szó: „lutheránus", káromlásként hangzott, sőt ennél több is volt, igazi durva átok, ám amikor a fráterek korai csendes miséjéről hazatért (ezeknek a templomát szerette a legjobban), mindig így köszöntött: »Isten részesítsen a Szentmisében gyermekem! Aranyos kisfiam!«

Mélyen vallásos volt. Hitvilága fantasztikus, kissé népi módon démonizált, de nem volt ájtatoskodó. [...] Szigorúan, az előírások szerint böjtölt, s az olyan nevek, mint »Pilátus«, »Kajafás«, »Júdás,« »Heródes«, szóhasználatában – az átrium fáklyákkal megvilágított félhomályában – a valódi drámai élmény erejével hatottak. Keresztútja, májusi ájtatosságai, teknőcpáncélba foglalt imakönyve, rózsafüzére [...] – a gyöngyházból készült kereszt sztereotíp csókolgatásával –: mindezt áttetsző lepelként szőtték át a meteorológiai jóslatok; agronómiai prognózisok; a vásári üzleti konjunktúra; Szent Medárd, aki szép időt, vagy esőt hoz; Szent Anna napja, amikor jólesik „felhajtani egy kupica pálinkát"; a Maria Bistrica-i búcsújárás idején a »nagy-« és a »kismise« – egészen Szent Luca napjáig, amikor az ünnep az ajtónkon kopogtat."[16]

Josip Vončina ezeket a visszaemlékezéseket kissé idealizált, később megszépült írói reflexióknak tekinti, amelyekben egybemosódik az az élmény- és eruditív tudásanyag, amelyek egyfelől valóban Tereza Goričanectől, másfelől viszont későbbi eredetű, a balladák megírására tudatosan készülő Krleža (a harmincas évek első felében vagyunk) *kaj* nyelvű irodalmi olvasmányaiból származnak.[17] Állítása nemigen vitatható, s az sem, hogy Tereza nagymama bizonyára nem ismerte az említett *kaj* horvát irodalom belosteneci-jambrešići-habdelići vonalát alkotó műveket.[18] Nem tartja kizártnak azt sem, hogy „...Krleža gyermekkorának Zágrábjában (az elmúlt és a jelen század fordulóján) léteztek családi könyvtárak, amelyekben ott voltak a régi *kaj* nyelvű könyvritkaságok", az viszont – folytatja gondolatmenetét Vončina – nem valószínű, hogy Goričanec nagymama ilyen könyvtárral rendelkezett.[19] Azt viszont már okkal feltételezhetjük, hogy a templomjáró, mélyen vallásos asszony imakönyvek, a köznép számára hozzáférhető *kaj* nyelvű kegyességi kiadványok, kalendáriumok olvasása és főleg a templomi prédikációk hallgatása közben szembesült ennek az irodalomnak (főleg a barokk vallásosság jegyében született művek összességének) szellemiségével és a népnyelvvel harmonizáló lexikális anyagával. Az a 385 lexémát tartalmazó szótár, amelyet Vončina a *Djetinjstvo*,[20] azaz Krleža önéletrajzi jegyzetei alapján összeállított,[21] s amely – a Krleža-szöveg tanúsága szerint –

[16] Uo. 72–73.

[17] *Josip Vončina:* i. m. 92–119.

[18] A kaj nyelvű horvát irodalomról lásd bővebben A horvát irodalom története c. munkánkat, i. kiad., 117–131. és 146–149.

[19] *Josip Vončina:* i. m. 95.

[20] Lásd a 15. jegyzetet.

[21] *Josip Vončina:* i. m. 100–105.

Tereza nagymamának az író emlékezete által megőrzött *kaj* szókészlete volt, nyilvánvalóan magában foglalja a *kaj* dialektus varasdi, illetve Varasd környéki, csáktornyai változatainak szóanyagát éppúgy, mint az említett szerzők (Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić, Juraj Habdelić) *dictionariumainak* és prózai szövegeinek szókészletét. Ennélfogva nem tagadható, hogy a *kaj* népnyelvi szókincs megismerését első szinten Krleža valóban nagyanyjának köszönhette, így a balladák nyelvi anyagának – az élményvilág síkján – mindenképp egyik alaprétege lett.

Tárgyunk szempontjából természetesen sokkal fontosabb az a *kaj* népi kultúrát reprezentáló információs anyag, amelyet a *Djetinjstvo* textusa nyomán ismerünk. Amit Krleža nagyanyja hiedelemvilágáról elmesél, az meghatározója lesz a balladák képvilágának s ilyképpen a verseskönyv kompozíciós struktúrájának is. Vegyük számba: mit foglalt magában ez a hiedelemvilág. Krleža bőséges példaanyagot sorol fel, amely szerint nagyanyja komolyan hitt a babonákban, hitte a gonosz és a tiszta lelkek létezését, hitt az előbbiek ártó szándékában, a holtak álombeli megjelenésében vagy a szekrény recsegése általi jeladásaikban, ami „...ezeréves pogány hiedelmek és egy csodálatos természetfeletti világ" keveréke volt tudatában.[22] „Ez az asszony – írja Krleža – városi kistisztviselő vejének kétszobás lakásában élve, rendkívül eleven kapcsolatban volt a természeti jelenségekkel: az állatokkal, a felhőkkel, a madarakkal és a növényekkel. Figyelte a nap és a felhők járását és tudta, hogy a felhők mögé rejtőző nap esőt hoz, a vöröslő égbolt szelet jelent, a holdsarló szarvai pedig azt jelzik: megváltozik az időjárás."[23] Az évszázados megfigyelésen alapuló népi időjóslás minden formáját ismerte, „tudta", hogy „a tavaszi égzengés esőt hoz", „a Medárd-napi eső hosszú, csapadékos időszakot jelez", „ha a macska mosakszik, szép idő lesz", „ha a fecskék alacsonyan repülnek, eső lesz", s ugyanezt jelenti „a porban fürdő veréb vagy tyúk" is, ha pedig „halott van, ínséges nyár ígérkezik" stb.[24]

A babonák, a hiedelemvilág körébe tartozó megnyilatkozásai is hasonló változatosságot mutatnak. Tereza Goričanec tudatvilága szerint „ha viszket a talp, közel az út vége, ha a bal tenyér, pénzt adunk ki, ha a jobb: pénz áll a házhoz. Ha a tyúk a sparhelt alá bújik: vendég jön. Ha szürkületkor megszólal a kakas, halott van a közelben. Kuvik a háztetőn: valaki bizonyosan meghal a házban. A bagolyhuhogás: halál! [...] Ha a kutya éjszaka vonít: halál vagy szerencsétlenség! Behúzott farkú kóbor kutya, ha fejét lehorgasztja s csak lohol és nem szimatol: maga a sátán! Róka az országúton: rossz hír. Döglött hallal álmodni: gyengeség vagy betegség. Kígyóval álmodni: szerencse. [...] Sok hangya a házban: jót jelent, minden rendben van! [...] Ha netán azt hallotta, hogy valahol egy csésze magától eltörött, az ezt az idős, relatíve nagyon bölcs és tapasztalt asszonyt rendkívül komorrá tette: ez nem jó jel! És ha mondjuk éppen azt hallotta, hogy Lendvainé

[22] *Miroslav Krleža:* Djetinjstvo 1902–03., id. kiad., 72–73.

[23] Uo. 73–74. Az eredeti szöveg: „Živeći u dvosobnom stanu svoga zeta, maloga gradskog činovnika, ta je žena imala vrlo živ dodir sa prirodnim pojavama; sa životinjama, s oblacima, s pticama i sa biljkama Ona je pratila kretanje sunca i oblaka, i ona je znala da sunce za oblakom znači kišu. Krvavo nebo znači vjetar, a kad mjesec nosi rogove, mijenja se vrijeme."

[24] Uo. 74.

valóban meghalt, akkor ez számára annak kellő bizonysága volt, hogy vannak a sírontúli világból való jelek."[25]

Arról is szólni kell, hogy vélekedései az elmúlásról sajátos, mondhatni tárgyilagos népi reflexiók. Az elmúlást nem az egyes ember vagy a hozzátartozók személyes tragédiájaként élte meg, az egyszerű ember vallásos meggyőződésen alapuló bölcsességével, Isten akaratának tekintette, amibe bele kell törődni. Néhány, az elmúlással kapcsolatos, Krleža feljegyezte reflexió: „»Akkor kellett meghalnia, amikor Virágvasárnap az oltáron a gyertya füstölt.« Vagy: »Mindenki meghal, aki megszületik. Így van megírva és az isteni akarat szerint így kell lennie.« Vagy: »Istenem, az hogy meg kell halni – Isten akarata.« Vagy: »Hála Istennek! Minél előbb – annál jobb!« Vagy »Jobb ma, mint holnap.« Vagy: »Meghalt, mert meg kellett halnia.«"[26]

További kérdés most már: milyen transzpozícióban jelenik meg a balladákban Tereza Goričanecnek – ha csak áttételesen is és más motívumokkal bővülve – ez a belostenecijambrešići barokk szellemi öröksége és a *kaj* nyelvi régió késői barokk „ferences" mentalitása? A szókincs szintjén például bizonyíthatóan. Az a szókészlet, amelyet a *Djetinjstvo* lapjairól ismerünk, maradéktalanul beleszövődött a verseskönyv szövegrendszerébe. Ennek lingvisztikai-szlavisztikai szempontú taglalása ezúttal nem feladatunk, ezért épp csak egy-két példával utalunk a jelenségre. Tereza Goričanec szókincsének egy-egy eleme bukkan fel például a *Vigilia, avagy éjszakai strázsa* alábbi soraiban:

...a krónika irigy-rovója,
a kövér prebendára *(a kiemelés tőlünk LI) éhes róka...*

Ó, bár lutheránus *(a kiemelés tőlünk LI) lenne,*
kit pokoltűz sütögetne...

(Csuka Zoltán fordítása)

[A on pak jalni žitkapisec,
prebende *masne gladnuš, lisec...*

Ah, da je barem Lutoran,
na ognju peklenskom zežgan...]

(Vigilia ali Straža nočna)

[25] Uo. 74–75. Az eredeti szöveg: „Kada svrbe tabani: predstoji put! Desni dlan: izdat će novce! Lijevi: novci stižu! Pile pod šparhetom: gost u kuću! Pijevac u sumraku: u blizini mrtvac! Ćuk na krovu: sigurna smrt jednoga ukučana! Glas sove: smrt! [...] Glas psa koji zavija noću: smrt ili velika nesreća. Nepoznati pas podvinuta repa, pognuta glave, koji samo juri, a ne njuška: nečastivi! Lisica na putu: zle vijesti. Krepana riba u snu: slabo ili bolest. Zmija u snu: sreća [...]. Mnogo mravaca u kući: dobro, sve u redu! [...] Kad bi čula da je negdje pukla čaša sama od sebe, to je tu staru, relativno vrlo mudru i iskusnu ženu neobično uozbiljilo: to nije dobar znak! A kad bi se onda čulo da je, recimo, Lendvajica doista i umrla, to je za nju bio siguran dokaz da postoje znakovi iz prekogrobnog svijeta."

[26] Uo. 77. Az eredeti szöveg: »Moral je vmreti gda mu se je sveča na oltaru na Cvetnicu dimila.« Ili: »Saki ki se je rodil bu vmrl! Tak je zapisano i tak po voli božjoj biti ima.« Ili: »Bog moj, to je da se vumr – božja vola.« Ili: »Fala Bogu! Čim predi – tim bolše!« Ili: »Rajše denes neg zutra.« Ili: »Vmrl je kajti je vmreti moral « [...]

A *prebenda* (lat. *praebenda*) s a *lutheránus* szavak – mint láttuk – megjelennek a goričaneci szókészletben is, az utóbbi a régióban a XVII. századtól jellemző protestánsellenesség fogalmaként.

Szempontunkból természetszerűen prioritása azoknak a strófáknak és verssoroknak van, amelyek a goričaneci hiedelemvilág elvitathatatlan transzpozícióinak tekinthetők. Ilyenekből épül fel az 1767-ben született, s a horvát romantikus mozgalom hajnalán, 1838-ban elhalálozott Tomaš Mikloušić (Tomo Mikloušić) emlékének ajánlott *Kalendáriumi ének (Kalendarska).* A *kaj* irodalom e késői jeles képviselője, nyelvész, történész, különféle vallásos tárgyú könyvek szerzője, könyvkiadó, aki 1819-ben adta ki *Stoletni kalendar (Százéves kalendárium)* címmel népkönyvvé lett naptárát, majd 1821-ben egy másik, a *kaj* nyelvi régióban ugyancsak kedvelt művet – ennek címe: *Izbor dugovanj vsakovrsneh,* amit a kortárs Sándor István hasonló jellegű munkájának címét kölcsönözve legkifejezőbben így fordíthatunk magyarra: *Sokféle.* A *kaj* nyelvű alkalmi versek szerzője, a szerkesztő, a horvát történelem, gazdaság, nyomdászat, népi gyógyászat ismerője és interpretálója *Százéves kalendáriumával* sokak népnevelője lett, s „az akadémiákból és a katedrákról az előszobákba, félszerekbe és udvarokba" parancsolt *kaj* irodalmi nyelv megőrzője volt. Tereza Goričanec néphiten alapuló megfigyelései vélhetően ezzel a szöveganyaggal rokoníthatók, hisz a *Százéves kalendárium* – az egyiptomi álmoskönyvekhez hasonlóan – jobbára vásárok ponyváján megszerzett példányai a falusi nép mindennapi olvasmányaivá lettek. A balladák szerzője ezt a hagyományt ötvözte – nagyanyja által inspirálva – a verseskönyve egyik legszebb darabjában, amelye teljes terjedelmében közlünk – lévén összegezője mindannak, amit tanulmányvázlatunk címe jelez:

Medvednica szele,
őzek pajtása,
hegedűjén, dudáján
rágyújtott egy nótára.

Kikeleti víg szél, zágorjei hárfás,
susog, zizzen nyomán sűrű erdő, ág, sás.

Dombon, pincéken át, buja legelőkön,
rázendített a szél, mind a kereplőkön,
vincellérünk, orgonistánk, most és mindörökkön.

Bolond pitypalattyos, fürj a rozsba jár,
napsugaras szárnyú, szép főnixmadár,
kiáltása gyullad, mint rakéta száll,
felhők fölé rebbent tavaszi madár!

Mint a zengő zsoltár, táncoló virág,
déli nap korongja, égi, légi láng.

Eső, jég s dörgéssel terhes föllegek,
szentgyörgynapelőtti, víg békasereg.
Mint a hárfa, zengő s éneklő szelek.

Vigadjatok messzeségek,
vigadjatok rónák, bércek,
halak, vizek, verőfények,
pókhálók és rekettyések,
kígyó, madár s minden lények,
kikeleti égzengések,
húsvéti, langy esőzések,
hordók árnyán zengjen ének
mélyén hűvös nagy pincéknek

Vigadjatok átkozottak,
pórok, szegény nyomorultak:
van még mustunk a pincében,
mindünkre süt a nap délben,
senki sincs, ki elveheti,
gazdag zsebre nem teheti.

Vigadjatok verőfények,
gyúljatok fel nagy hévségek,
hívességek, fülledtségek,
magasságok és mélységek,
véressége, setétségek,
meggyfalombban szép holdfények,
koraőszi rekkenések
édes borunk érleljétek!

Az ég pirosodik,
minden koldus házasodik,
a macska mosakszik,
szép idő köszönt ránk,
holnap ekénk fölleget szánt.

A hold elbúvik,
eső lesz, megázunk,
ma éjjel csukára halászunk.
Ha a gólya, gilice,
darvaknak vőfélye
békát eszik körítésre,
jő a tavasz,
kettőt lépve.

A kakukk jajongat,
Szent György meg kiüti
fogát a kélgyónak.
Szent Lukács már itt, ehol,
zsenge diót frustokol.

Hogyha Lőrinc beköszönt,
az eresz bő vizet önt.

Keleti szél, verőfény,
bő eső a déli szél.
Nyugati fúj Szanoborról,
az északi dúdol borról.
A déli szél gyepzsendítő,
esőt, békát, halat öntő.

Korai égzengés,
ősszel nagy rekkenés,
este izzó egek,
derűs szép reggelek.

Vízzel járó télelő:
áprilisi legelő.
A téli égzengés:
gyenge szőlőtermés!

Szent Vince napja,
száz koszorú hagyma
jut majd minden napra.

Napfényes nyár, bő esztendő,
sárbafúlt nyár, szűk esztendő.
Verőfényes nyári áldás,
bőséges betlehemjárás.

Jó rozs, búza, szőlő,
kutyameleg, fölő.

Hadakozó szelek kevés hasznot hoznak,
éjféli szél gazdag termést hoz a rozsnak.
Augusztus a gyepet mezétlábbal járja,
áldásthozó, langyos harmatot szór rája.

Nagyboldogasszony már szőlőt kínál tálcán,
Kisasszonynap első levelet szed sárgán.

Küszöbön az ősz, Mindenszentek, köd, dér,
Katalinkor teli hébér.
A Medvednicáról szilveszteri jeges szél,
szekfűszeg a pulykában, a hurkában gyömbér.

(Csuka Zoltán fordítása)[27]

[27] A vers eredeti szövege: 1. Veter z Medvednice / košutah pajdaš, / v hegede i v gajde / zasviral je gajdas, 2. Protuletni veter, zagorski harfaš, / sverži zibluč, želud, šiške, grozje, šaš. 3. Prek goric i kleti, brejih, fajtnih paš, / ze semi klopoci, vinski otec naš, / zapeval je veter vekvečni orgulaš. 4. Karvan vu herži hmajni pučpurič, / s krelutmi goruči sunčeni fenič, / kak regetlin žvepleni zapalil mu se krič, / zapahal se nad oblak protuletni ftič! 5. Kak žoltar svoneči, tanec cvetuč, / kolobar poldešnji je jogenj goruč. / Oblak breji dežda, germlavine, tuč, / predjurjevski žabci glasno regečuč. / Veter v harfe svira kak harfa pojuč. 6. Veselete se

„E vers kalendáriumi sokféleségének tarkaságában, a népi közmondások és szólásmód könnyed stílusában és ritmusában a költő azt a falusi hazai (értsd: zagorjei) valóságot, a népi életformának azokat a bensőséges, csendes pillanatait, azt a népi tapasztalatot és népi bölcsességet tárja fel, amely az utolsó *kaj* nyelvű költőt, Tomaš Mikloušićot egész életében vonzotta."[28]

Abban is igazat kell adnunk az e gondolatokat megfogalmazó Bosiljka Paskanak, hogy e verssorok asszociatív módon a Zágráb–Varasd–Krapina háromszögelési pontok határolta zagorjei táj megannyi szépségét: a hegyeket, a présházakat, zöldellő réteket jelenítik meg, amelyek fölött a Medvednica csúcsai és völgyei teszik szelíddé az őszi szeleket.

A vers egy pontján még a *kaj* nyelvű népi hónapnevek egyike is felbukkan: *velikomešnjak* (augusztus, a mai horvát irodalmi nyelvben: *kolovoz*) – asszociálva a többit is, az esztendő rendje szerint haladva: *maložičnjak* (január), *svečen* (február), *sušec* (március), *traven* (április), *rožnjak* (május, amelynek variánsai még: *mali traven, filipovščak*), *ivanščak* (június), *jakopovščak* (július), *velikomešnjak* (augusztus), *malomešnjak* (szeptember), *miholjščak* (október), *sesvečak* (november), *prezimec* (december). A verssorokban meg is jelenik e táj esztendő múlása szerint váltakozó klímája a tavaszi esőktől a vegetáció nyári pompáján át az őszi betakarításig, majd a Medvednica és a zagorjei vidék téli álomba fordulásáig, az erős havazások időszakának eljöttéig.

Az idézett ballada texusában természetesen több ízben is felfedezzük a Tereza Goričanec által is jól ismert – vélhetően a *Stoletni kalendar* szövegeivel rokon – évszázados hiedelmeket, nemzedékről nemzedékre öröklődő szokásokat: „a macska mosakszik, // szép idő köszönt ránk"; „A hold elbúvik, // eső lesz, megázunk" („Mačka se hmiva, // bu lepo vreme"; „Mesec se kriva, // bu kišno vreme") stb. Idézett példáink magyar szem-

---

daljine, / veselete se ravnine, / ribe, voda i vedrine, / pavučine i glibline, / ftiči, kače, se živine, / protuletne germlavine / i vuzmene dežđevine, / našlo se bu vre pitvine / v tenji ledvene lagvine. 7. Veselete se sprekleti, / bogci, čuklavci i kmeti: / još nam mošta ima v kleti, / sunce v pol dan simi sveti, / dol ga nigdo nemre zeti, / ni bogatuš v svoj žep deti. 8. Veselete se vedrine, / zapalete se žarine, se tenčine, se sparine, / se nizine, se visine, kervarine, pomerčine, / z mesečine na višnjine, / z babjeg leta vu sparine / dozrelo bu slatke vine! 9. Nebo je čerlene, / su se bogci žene. / Mačka se hmiva, / bu lepo vreme, / zutra oblake orati greme. 10. Mesec se skriva, / bu kišno vreme, / nočas ščuka loviti greme. 11. Gda gatalinec štrok, / kak žerjavov snubok, / žabe spravla v smok, / protuletje ide / skok na skok. 12. Kukuvača kuka, / a mečovoj Đuka / kači zube puka. 13. Sveti Luka / orehe fruštuka. 14. Od Lovrenča / četernja je zdenča. 15. Vzhodni veter je vedriš, / a podešnji pun je kiš. / Zahodni pak sanoborec, / berbonosni nam je zgorec. / Poldešnji je pašovabec, / pun glist, dežda, rib i žabec. 16. Rana germlavina / jesenja sparina, / večernja žarina / juternja vedrina. 17. Prezimec z vodami, / a travanj s pašami... 18. Germlavina zimska / slaba berba vinska. 19. Dan svetoga Vincenca / luka tristri venca / alduje čerlenca. 20. Sunčano leto, sadonosno leto, / blatno leto, kruha gladno leto. 21. Sunčani vedri kolobar / nosi ploden kolendar. 22. Herž, šenice, tersje, / vručine zore pesje. 23. Vojuvanje vetrov malo hasne nosi, / polnočni veter herž v orsag donosi. 24. Kolovožnjak tanca po tratinah bosi, / po hasnovite, mlačne, blagoslovne rosi. 25. Velkomešnjak grozje na tanjeru nosi, / malomešnjak pervo žuto lisje kosi. 26. Jesen na pragu, sisvetske megle, / katarinčic pune su tegle. 27. Severec Silvestrov z snežne Medvednice, / jaglin v čurki, đumber v devenice.

[28] *Miroslav Krleža:* Balade Petrice Kerempuha, id. kiad., 148.; Bosiljka Paska idézett sorainak eredeti szövege: „U šarolikosti kalendarskih svaštica ove pjesme, u laganom stilu i ritmu narodnih poslovica i uzrečica pjesnik nam otkriva ovu našu seljačku, domaću stvarnost one intimne, tihe, male trenutke narodnog života, ono narodno iskustvo i narodnu mudrost koja je čitav život privlačila i zadnjeg kajkavskog »vitiznanca« Tomaša Mikloušića."

pontból is figyelmet érdemlőek, hisz az alábbi soroknak a magyar néphagyományban is megtaláljuk a megfelelőit:

A kakukk jajongat,
Szent György meg kiüti
fogát a kélgyónak.

Szent Lukács már itt, ehol,
zsenge diót frustokol.

Hogyha Lőrinc beköszönt,
az eresz bő vizet önt.

Szent Vince napja,
száz koszorú hagyma,
jut majd minden napra.[29]

Az egyházi ünnepkörhöz kötődő szokások, hiedelmek motívumaival kapcsolatos példák a vers alábbi soraiban folytatódnak:

Nagyboldogasszony már szőlőt kínál tálcán,
Kisasszonynap első levelet szed sárgán.

Küszöbön az ősz, Mindenszentek, köd, dér,
Katalinkor teli hébér.[30]

Az eredeti szövegbeli sorokban itt a népi hónapnevek azt jelzik: azok mely egyházi ünnepek neveiből származnak. *Velikomešnjak* például *Nagyboldogasszony ünnepét* és *havát* is jelenti. Itt említendők az ünnep- és névnapokhoz kapcsolódó megfigyelések példái is: *Kisboldogasszony (malomešnjak)* napján az első sárguló levelek az ősz kezdetét, *Mindenszentek (sisvetske)* az őszi ködök jöttét, *Katalin napján (katarinčic)* teli vannak – Csuka Zoltán fordítása szerint – a *hébérek*, az eredeti textus szerint *tegle* (lat. *tegula* v. inkább *tegulum*), amit – ha a *tegulumból* származtatjuk –, úgy itt inkább *csűrnek* célszerű fordítani és értelmezni, amely valószínűleg cseréppel, téglával, kőlappal fedett raktározó helyiséget jelent.

A *Kerempuh-balladák* és a *kaj* néphagyomány viszonyának problémaköre korántsem merül ki ennyivel, mindez még sokáig kutatási téma lesz mind a kroatisztika, mind a komparatisztika keretében. A dolgozatunkban érintett általános, az egész verseskönyvet érintő kérdések, jelenségek felvázolását s a *Kalendáriumi ének* modellszerű elemzését elsősorban informatív szándékkal tesszük közzé, egy komplex, a balladáskönyv egészét tárgyaló munka műhelytanulmányaként. Azzal a szándékkal is persze, hogy a mű horvát–magyar tipológiai kontextusára is felhívjuk a figyelmet…

[29] Kukuvača kuka, / a mečovoj Đuka / kači zube puka. // Sveti Luka orehe fruštuka. // Od Lovrenča / četernja je zdenča. // Dan svetog Vincenca / luka tristri venca / alduje čerlenca.

[30] Velkomešnjak grozje na tanjeru nosi, / malomešnjak pervo žuto lisje kosi. // Jesen na pragu, sisvetske megle, / katarinčic pune su tegle.

KÓNYA SÁNDOR

EGY SZERB DALLAM MAGYAR ÉS KEVERÉKSZÖVEGŰ VÁLTOZATAI

„A nép nem törekszik »eredetiségre«, előítélet nélkül vesz át más népektől is dallamot, ritmust, hangszert, ha ízlésének az megfelel; nem csinál ügyet abból, ha a maga dallamait idegen ajkúaktól hallja."
Sárosi Bálint

Bartók Béla a délszláv–magyar népzenei kölcsönhatások egyetlen megnyilvánulását említi: a magyarok régi dallamainak közvetlen hatását a muraközi délszlávok népzenéjére.[1] Bár az azóta eltelt évtizedek során kevés új adattal gyarapodtak ismereteink e téren, jelentős lépések voltak a délszláv népzene (izvorne narodne pesme) egyes dallamainak magyar átvételét, a közös vonásokat bemutató munkák, s nem véletlen, hogy e munkák szerzői vajdasági népdalkutatók: *Király Ernő,*[2] *Burány Béla*[3] és *Bodor Anikó.*[4]

E dolgozatban a Vajdaság északi részén gyűjtött szerb *bećarac*ot (e.: betyárac), és dallamának magyar és keverékszövegű változatait mutatjuk be.[5]

*

Vajdasági szerb mulatság nem múlik el anélkül, hogy ne dalolnának néhány, de leginkább több tucat strófát a férfiak által kedvelt *bećarac*ból.

A bećarac szövege[6] – huncutkodó, korhelykedő, sokszor kétértelmű, néha szemtelenül szókimondó – aktualizálódó, a szerb népköltészet jelenleg is életképes hajtása. Az egyik adatközlő szerint: Mondd meg, hogy hívnak, mivel foglalkozol, rögtön kész a bećarac. (»Kažikako se zoveš, šta radiš, bećarac odma' pao.«) A szövegek földrajzi aktualizálása szinte természetes, de helyzetekre is születnek aktuális szövegek: A közelmúltban hallottam egy szerb–magyar vegyes társaság mulatozása során:

Ala smo se sastali bećari,
Pola Srbi a pola Mađari.
(De jól összejöttünk mi, betyárok,
Félig szerbek, félig meg magyarok.)

[1] *Bartók Béla* 1934.

[2] *Király* a jugoszláv folkloristák XIII., dojrani kongresszusán (1966.) foglalkozott a témával: Zajedničke crte i uzajamne veze srpskohrvatske i mađarske muzike. (A szerbhorvát és magyar népzene közös vonásai és kapcsolatai.)

[3] *Burány* a *Kad se cigan zaželi* kezdetű szerb dallam magyar átvételeit a gyermekdalokról írt kötetében (*Burány Béla* 1973., 120. sz.), és egyik monografikus munkájában is bemutatja: *Egy szerb dallam a vajdasági magyar gyermekdalokban* (Hungarológiai Intézet tudományos közleményei 15. sz., Újvidék).

[4] l.: *Bodor Anikó* 1980., 1983., 1984., 1985., 1987.

[5] *Bodor Anikó* és *Burány Béla* segítségét, az általuk gyűjtött dalok közlésjogát köszönöm!

[6] A bećarac szövegei tízszótagos rímes párversek a rövid dalok kategóriájából, amelyek különálló strófákból állnak, és minden sor kötelezően ismétlődik: *Dević, Dragoslav* 1978. 15., *Vujičić Tihomir* 1978. 23.

A bećarac dallama[7] – a tempót véve alapul – háromféle lehet, ezek a szerémségi (lassú), a szlavóniai (mérsékelt) és a Bánátban és Bácskán közkedvelt gyors. Az utóbbi típust képviselik az *1.* és *2.* sz. dalaink (a szöveg minden sora ismétlődik, az olvasó elnézését kérem, hogy csak nyers fordítást nyújthatok.) Tiszta magyar szövegekkel párosult a dallam a *3.–6.* számú dalokban. Végül a *7.–9.* számú dalokban a dallam szerb–magyar keverékszövegekkel[8] párosult.

A dallamátvétel az együttélés természetes reakciója (éppúgy, mint a keverékszövegek megjelenése), de ebben a konkrét esetben nem terjedt el általánosan, nem gyökeresedett meg a magyar népzenében.

1.

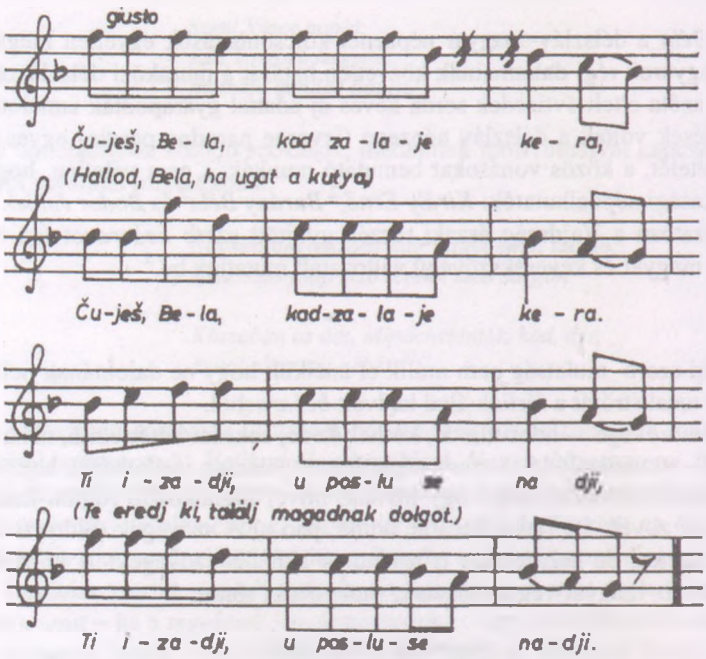

2. Lažu žene, da nisu ljubljene.
Ostarile, pa zaboravile.

(Hazudnak az asszonyok, hogy nincsenek szeretve,
Megöregedtek és elfeledték.)

Csóka, Lajtman Dragan (21)

Kónya Sándor, 1978.

[7] *Žganec* 1962. megállapítja, hogy a délszláv nyelvterületen a bećarac a legkülönbözőbb dallamokon él, de zárlatfordulatairól (tercek) és tripódikus ütembeosztásáról mindenkor fölismerhető és jól megkülönböztethető a délszláv népzene többi dallamaitól.

[8] A vegyes nyelvű v. *makkarónikus* szövegek már a reneszánsz korában föltűntek. A Vajdaságban a szerb–magyar keverékszövegeken kívül *szlovák–magyar, cigány–magyar, német–magyar, latin–magyar* (a népénekekben) vegyes szövegekről is tudunk.

2.

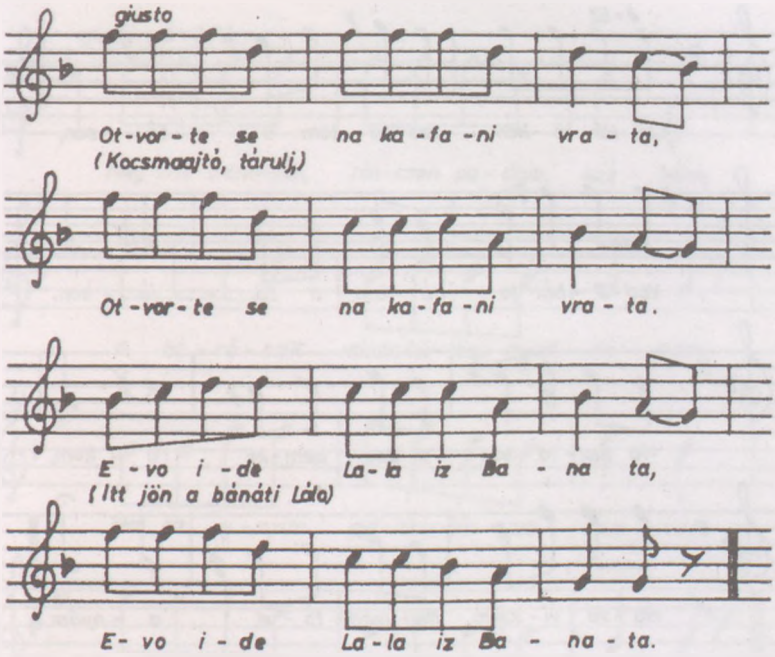

2. Bećar jesam i bećari' ću se,
Doće vreme i oženi' ć se.

(Betyár vagyok, betyárkodni fogok,
Eljön majd a nősülés ideje is.)

3. Od kako sam, valjam bio nisam,
I umreću, popravit se neću.

(Mióta megvagyok, nem voltam jó,
Meg is halok, de javulni nem fogok.)

4. Ja sa mojom ženom dobro živim,
Ja na vrata, ona prozor vata.

(Oly jól élek az asszonnyal,
Ha belépek, az ablakot nyitja.)

5. Teraj toga iz kreveta moga,
Teraj hulju, da ne prlja dunju.

(Kergesd azt az ágyamból,
Azt a dögöt, ne piszkolja a dunnát.)

6. Ja sam ženu naučio reda,
Kad me ljubi da me ne ujeda.

(Rendre tanítottam az asszonyt,
Mikor csókol, ne harapjon.)

7. Kad ja vidim sedam-osam ljudi,
Ja poznajem kome žena sudi.

(Mikor hét-nyolc embert látok,
Tudom, kinek parancsol az asszony.)

Tiszaszentmiklós, Tepavac Dušan (23) Kónya Sándor, 1978.

3.

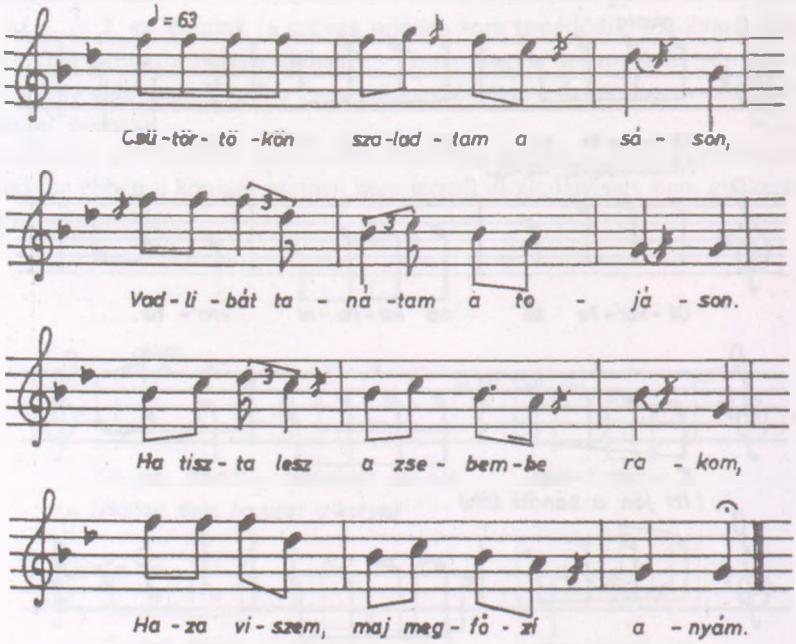

2. Esik eső az árpatallóra,
Gyere babám, ütess föl a lóra!
Kicsi vagyok, nem birok fölűni,
Ez a rossz ló nem akar mögállni.

3. Háromat tojt a fekete kánya,
Engem szeret a kend barna lánya.
Háromat tojt a fekete liba,
Engem szeret a kend barna fija.

4. Hallod, babám, mit csipog a fecske:
Barna lányból lössz a szép mönyecske.
Hallod, babám, mit dunnyog a szúnyog:
Még az éjjel dunnád alá bújok.

Csóka, Banka János (45) Burány Béla, 1965.

4.

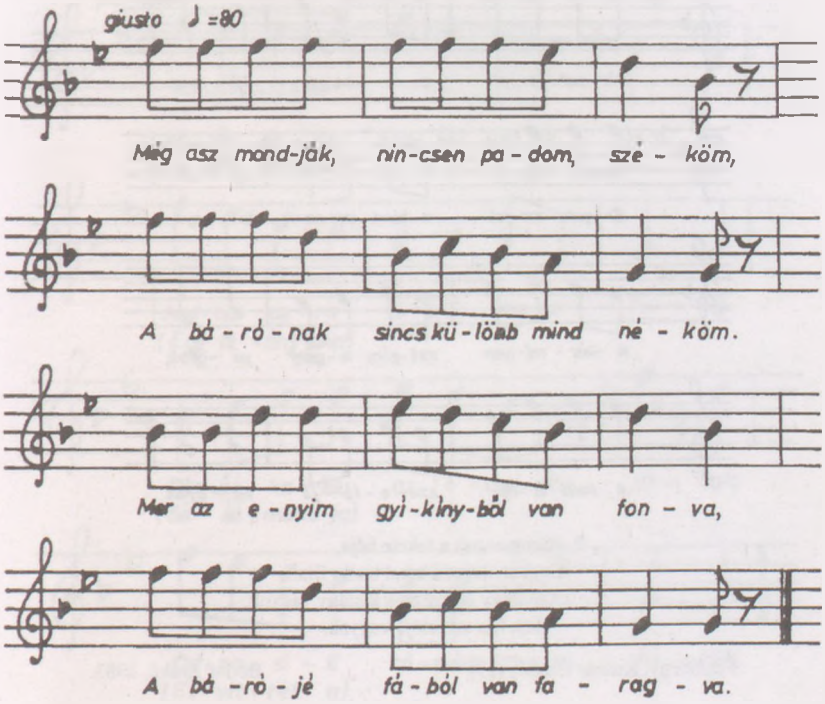

2. Még asz mondják, nincsen feleségöm,
A bárónak sincs külömb, mind nékörn.
Mer az enyim alacson és barna,
A bárójé ëgy nagy, büdös cajha.

Csóka, Berta Mihály (69)

Kónya Sándor, 1976.

5.

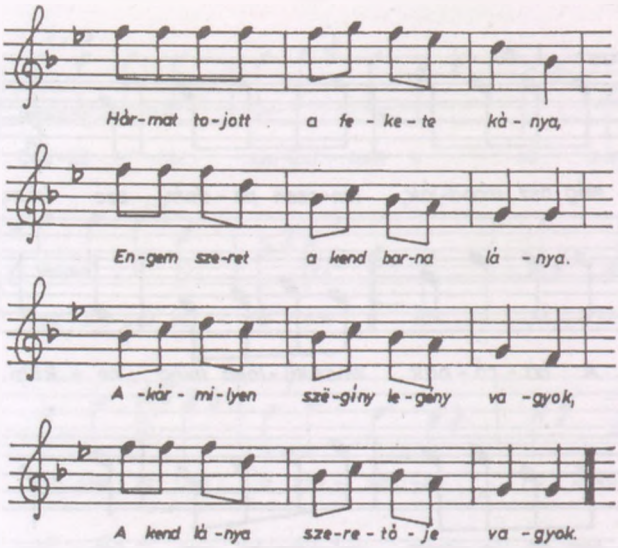

2. Háromat tojt a fekete héja,
Ëngëm szeret a kend barna fija.
Azé hogy én szëgény kislány vagyok,
A ken fija szeretője vagyok.

Felsőhegy, Kaszás Gizella (19) Bodor Anikó, 1983.

6.

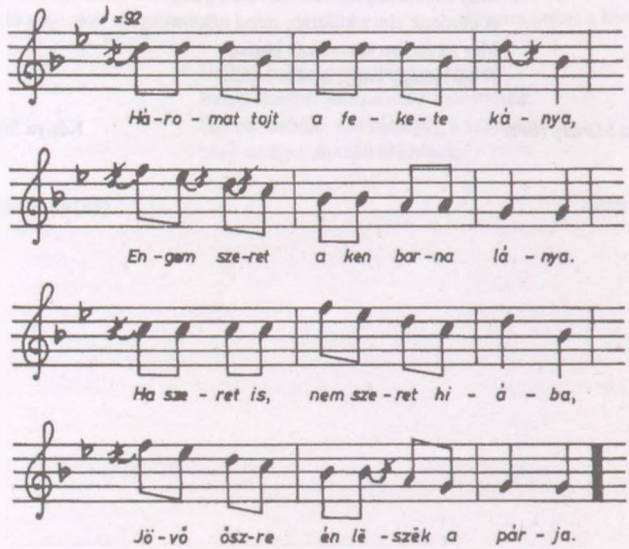

Mohol, Gyarmat György (65) Burány Béla, 1978.

7.

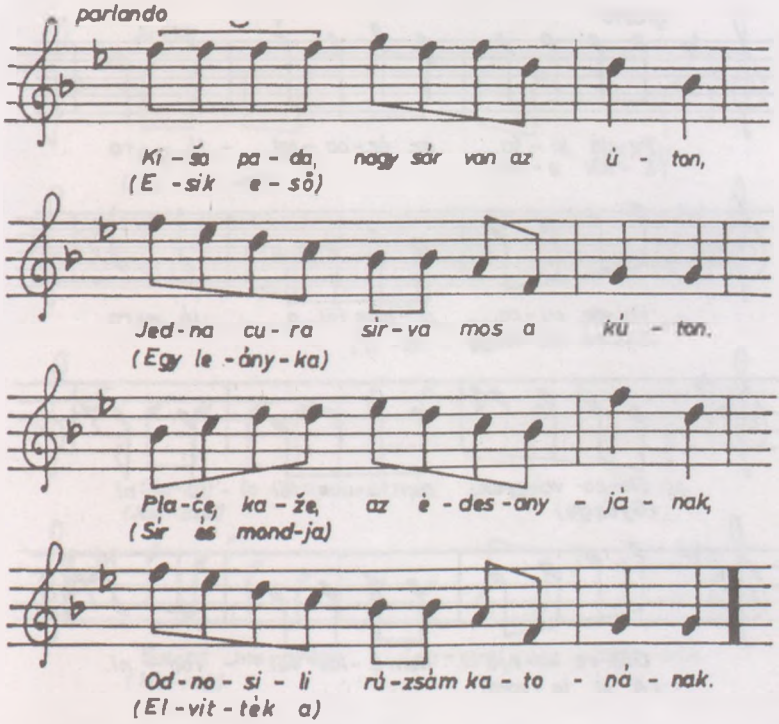

2. *Žena moja, tri forinta daj mi,*
(Feleségem három forintot adj)
Hogyha nincsen, *idi pa uzajmi.*
(eredj, kérjél kölcsön)
A ja moram tri forinta biti,
(Kell hogy legyen három forintom)
Da ja idem u kafana piti.
(Hogy elmenyjek a kocsmába inni)

3. Jó bort ittam, *al pijan sam* tölle,
(részeg vagyok)
Hazamegyek, *svadja žena* vélem
(veszekszik az asszony)
Maj lëfekszünk, *okrenim* se tölle,
(elfordulok)
Evo ledja, beszélgessél véle.
(Itt a hátam)

Csóka, Banka Mihály (63)

Kónya Sándor, 1975.

8.

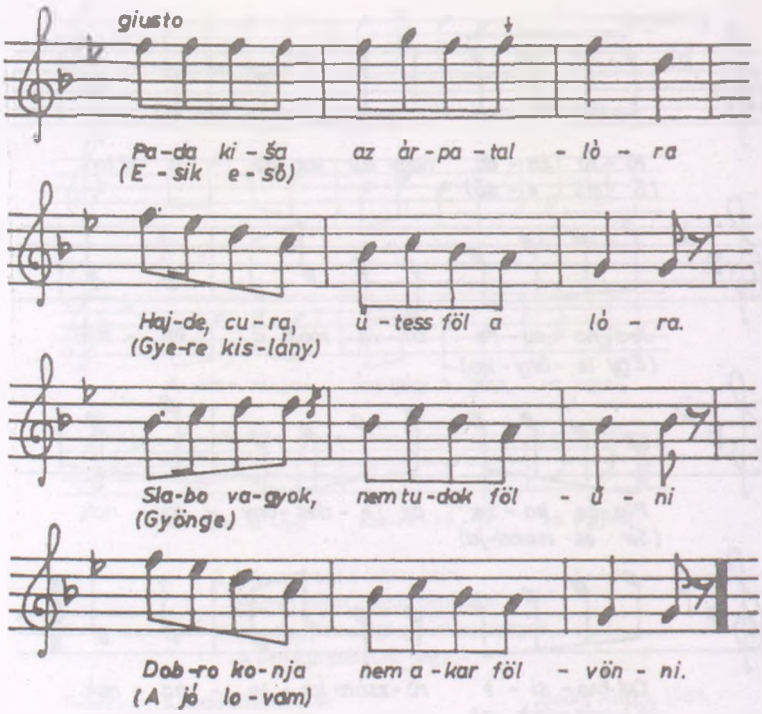

Csóka, Kónya Mihály (61) Kónya Sándor, 1975.

9.

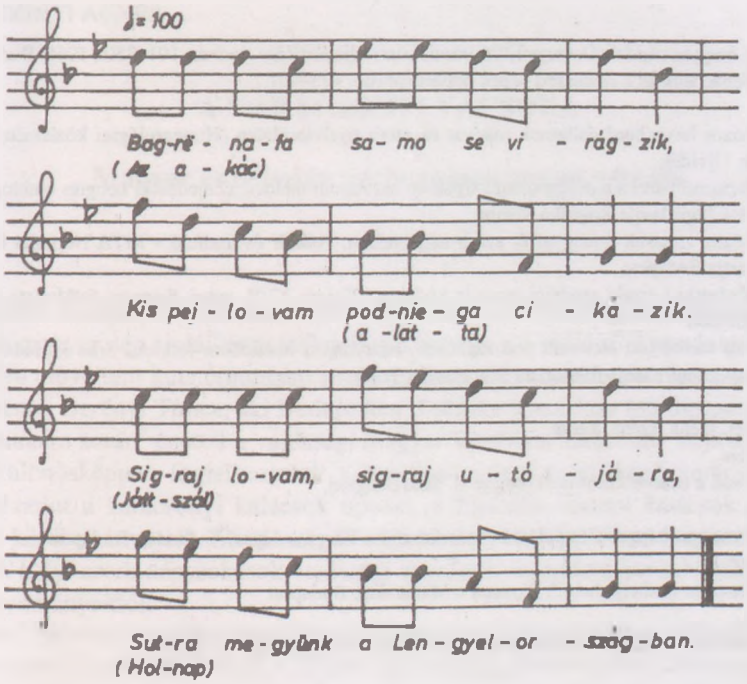

2. Ó, *boże*, hogy kell ott megélni,
(istenem)
Kako treba lengyel lánt szeretni?
(Hogyan kell a)
Ja ju ljubim, könnyeim hullanak,
(Ha csókolom)
Ja je grlim, karjajim elhalnak.
(Ha ölelem)

Mohol, Gyarmat György (65)

Burány Béla, 1978.

Bartók Béla

1924 A magyar népdal (Összegyűjtött írásai, közreadja *Szöllősy András*, 101–350., 1966. Budapest

1934 Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje (uo. 403–461.)

Bodor Anikó

1980 Közös hexachord dallamok magyar és szerb nyelvterületen (Hungarológiai közlemények 46–47. sz. Újvidék

1983 Elementi baroka u mađarskom i srpskom narodnom melosu. (Zajednički kongres etnologa i folklorista Jugoslavije Rogaška Slatina

1984 Közös vonások a magyar és szerb népzenében. Folklór és tradíció – MTA Néprajzi Kutató csoportja Budapest

1985 Mađarski i srpski srodnici igara iz kodeksa »Kajoni XVII. vek«. Kongres folklorista Jugoslavije Sombon

1987 Isti melodijski elementi pod različitim nazivima u muzičkom folkloru Srba i Mađara. Zbornik Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Tuzla

Burány Béla

1973 Hej, széna, széna. Zenta

Devič, Dragoslav

1978 Uvod u osnove etnomuzikologije II. deo. Beograd

Kodály Zoltán

1973 A magyar népzene (a példatárat szerkesztette *Vargyas Lajos*). 6. kiadás, Budapest

Vujičič, Tihomir

1978 Muzičke tradicije Južnih Slovena u Mađarskoj. Budapest

Žganec, Vinko

1962 Melodije bećarca. Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 40. Zagreb

NAGY ABONYI ÁGNES

A KARÁCSONYI VACSORA

Magyar és délszláv párhuzamok zentai példáin

A naptári ünnepek táplálkozási szokásait Zentán és Felsőhegyen 1986-ban kezdtem gyűjteni a magyar nép táplálkozásának jellegzetességeiről szóló diplomadolgozatomhoz.[1] Tavaly újra elővettem kutatómunkám során gyűjtött jegyzeteimet, amikor segítséget kért tőlem a zentai Berényi Tímea, aki Budapesten dietetika tanszakon írta diplomamunkáját.[2] Gyűjtőmunkám során[3] ezúttal a vajdasági magyar katolikus karácsony böjtös ételei érdekeltek. Különösképpen foglalkoztatott a mágikus erővel rendelkező karácsonyi ételek sorsa, valamint a karácsonyi kalácsok típusai, a figurális ünnepi kalácsok, amelyek a szerb nép körében ismertek. Mindezeknél a kérdéseknél a délszláv párhuzamot próbáltam fellelni. A helyi szerb népszokások vajdasági szokások és sokban különböznek a szerbiai szerb hagyományoktól.

A szerb nyelven megjelent hazai szakirodalomban elég sok adatot találunk a karácsonyi vacsoráról s hiedelemköréről. A Zentán élő etnikai, illetve vallási közösségek közötti múltbeli viszonyról, a kölcsönhatásokról eddig nem végeztek kutatásokat a táplálkozási szokásokról. Kisebb lélegzetű munkákban találkozhatunk a magyar karácsonyi ünnepkör és a népszokások kapcsán zentai adatokkal.[4] A vajdasági szerb nép karácsonyi szokásaival legtöbbet Mila Bosić foglalkozott, Zentára vonatkozó adatot is találunk nála.[5]

A táplálkozás kutatásakor a földrajzi, domborzati, éghajlati adottságok, növény- és állatvilág, a gazdaságik, gazdaság-politikai, társadalmi rendszer a legfőbb tényezők, de a

[1] Belgrádban a Bölcsészettudományi Egyetem néprajzi szakán végeztem tanulmányaimat, diplomadolgozatom (Etnologija sveta) – A világ népeinek néprajza tantárgyból írtam. A szakirodalomnál lásd: *Agneš Šuranji* (Nagy Abonyi Pálné született Surányi Ágnes) Karakteristike ishrane madara, Beograd, 1987.

[2] *Berényi Tímea:* Zenta környéki étkezési szokások vizsgálata és elemzése HIETE Egészségügyi Főiskolai Kar, Budapest, 1998.

[3] Gyűjtőmunkám a karácsonyi ünnepi táplálkozásra vonatkozóan 1987-ben kezdődött a Zentától 5 km-re eső Felsőhegy faluban, majd az adatgyűjtés múzeumi munkám során folytatódott. 1989-től a JMMT Kiss Lajos Néprajzi szakosztálya és a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központ a zentai Városi Múzeumban közösen szervezett karácsonyi kiállításokat, melyek anyagát jórészt pályázati felhívás útján gyűjtöttük össze. 1992-ben rendeztük meg a Karácsonyi nagykalácsok kiállítását, amelyre Zenta környékén kívül főleg Nyugat-Bácskából érkeztek kalácsok (Doroszló, Bácskertes, Bezdán, Szabadka, Tavankút, Zenta). Karácsony 1989. Kérdőív: Mai karácsony a határon túli magyarok körében. Az adatfelvétel időpontja 1990. 03. 13. Oromhegyes. A zentai magyar és szerb lakosoktól a mellékelt kérdőív alapján a karácsonyi ételekről 1999 januárjától gyűjtöttem.

[4] Lásd: *Banó István*, 1942; *Penavin Olga* 1988; *Tripolsky Géza* 1993. és a zentai kiadványokban a folklóranyagot: *Bodor Anikó, Bodor Géza, Burány Béla.*

[5] *Bosić Mila*, RVM 1988–1989. 186.

vallási és nemzeti hovatartozás sokszor még erősebben befolyásolja a népi táplálkozásban kialakult szokásokat. Ezúttal a nemzetiségekre vonatkozó jellegzetességekre próbáltam rámutatni, bár keresztény ünnep lévén sokszor azonos gyökerekhez kell visszanyúlnunk. A táplálkozás tárgyi és szellemi kultúrája több népcsoport érintkezése, együttélése során kölcsönös hatással bír. Zenta többnemzetiségű közösség s ilyen szempontból a hagyományápolás sokrétűségét, a kulturális kölcsönhatásokat könnyen megfigyelhetjük.

A jeles napok különböző történeti korokban kialakult ünnepsorozatból állnak. Amikor az egyház hivatalosan elfogadta december 25-ét Krisztus születése napjaként, kiszorította az előző pogány ünnepet (Die Natali Solis Invicti) a Legyőzhetetlen Nap eljövetelének ünnepét, azonban sok pogány elem megmaradt, illetve beleolvadt a karácsonyi népszokásokba. A szerb nép több pogány elemet őriz a karácsonyi népszokásokban. V. Čajkanović ősi szerb ünnepnek tartja, keresztény előttinek, és úgy véli az ősök és a halottak Istenének tisztelete tovább él a karácsonyi népszokásokban,[6] míg Š. Kulišić agrárkultuszként magyarázza a föld termékenységére, a ház lakóinak egészségére, szerencséjére, az állattartásra vonatkozó hiedelmeket és népszokásokat.[7]

A naptárreform következtében a vallási különbségek folytán más időpontra esik a karácsony megünneplése a katolikusoknál és másikra a pravoszlávoknál.[8] Habár Katona Imre szerint „...maga a karácsony Jugoszláviában nem olyan nagy ünnep, mint Magyarországon, a karácsonyi asztal és a karácsonyfa-állítás szokása szinte mindenütt megtalálható.[9] Az utóbbi években a karácsonyt szabadabban ünnepli a nép, főleg amióta vallási ünnepként Szerbia alkotmányos törvényébe bekerült, hogy a dolgozó jogában áll karácsony napját, a pravoszláv vallásúak január 7-ét, a katolikus vallásúak december 25-ét, munkaszüneti napként kihasználni.[10] Egyébként mindkét nemzetiség a karácsonyt az év egyik legnagyobb ünnepeként, a béke, a szeretet és a család ünnepeként éli meg. Nem hívnak barátot, a szűkebb családi körben igyekeznek teljes létszámban otthon lenni. Ha nem élnek együtt a szülők a gyerekekkel, illetve a nagyszülőkkel, akkor is szokás ilyenkor a szülői háznál együtt étkezni. A karácsonyi asztalra odakészítenek minden szükséges dolgot, s nem kelnek fel, amíg az evést mindannyian be nem fejezték. Általában a családfő kel fel legelsőnek a karácsonyi asztaltól. Erre a szokásra egyforma magyarázatot találunk mindkét népnél, amely a baromfiszaporulatra vonatkozik. „Azért nem szabad felkelni az asztaltól, hogy jól üljenek a tyúkok, és hogy sok tojás legyen."

A karácsony a téli napfordulóhoz kötődő, igen fontos családi ünnep, a naptári ünnepek közül a leghosszabb ünnep, így külön étrendje is van. Az ünnepi étrend változását idővel a gazdasági helyzet, a városiasodás, a politikai tényezők, a vallásgyakorlat visszaszorítása, a modernizáció (mélyhűtő, mikrohullámú sütő, különböző konyhai robotgépek megjelenése) befolyásolta. A kutatás során azonban azt tapasztaltam, hogy a zentai lakosság nagy része igyekszik megőrizni nemzeti identitását legalább a két fő vallási ünnep, a

[6] *Veselin Čajkanović:* Božić, njegovo poreklo i značaj, SKG, NS, LXII, 1, Beograd, 1941. (A karácsony eredete és jelentősége)

[7] *Mila Bosić:* Božićni običaji Srba u Vojvodini, Beograd, 1985. 40.; *Špiro Kulišić:* Iz stare srpske religije, Novogodišnji običaji, Beograd, 1970.

[8] Gregorian naptár elfogadása 1582. után a pravoszláv ünnepek eltolódtak a katolikus ünnepektől.

[9] *Katona Imre* 1974. 46.

[10] Službeni Glasnik R S 30. decembar 1991 broj 78. strana 3338. (Hivatalos Lap 1991/78. szám, 3338. oldal.)

karácsony és a húsvét családi körben való megünneplésével, úgy hogy saját népi hagyományait ápolja, vallásosságát[11] pedig gyakorolja.

Az idős adatközlők úgy emlékeztek vissza, hogy gyermekkorukban karácsony böjtjén az asztalt nem az ebédre, hanem a vacsorához terítették meg ünnepélyesen. Az asztalra és alá különböző gazdasági és házieszközöket, ételeket, gabonamagvakat, szalmát, szénát helyeztek. Ezeket hosszabb-rövidebb ideig otthagyták, majd különböző célokra felhasználták.[12] A felnőttek, főleg az öregek dióra kártyáztak az esti vagy az éjféli miséig, s csak a mise után ehettek a kocsonyából vagy a szármából. A középkorú adatközlők esetében gyakran találkoztam a népszokások átalakult formáival. Sok helyen már nem használják a vallási szimbólumokat, és a hagyomány tárgyainak jelentését nem tudják, de azért az ételek készítésére vonatkozó jellegzetességeket szinte minden családban átörökítik. A vallás gyakorlása az 50–70-es években az akkori rendszer nyomására visszaszorult, s a babonaságra vonatkozó előítéletek miatt a néphiedelem szegényesebbé vált.

A zentai lakosság körében végzett gyűjtéseim során főleg a hagyományápoló családokat kerestem fel, azzal a szándékkal, hogy az ünnepi étkezéshez kapcsolódó archaikus elemeket megtaláljam, a régi, de még élő népszokások és hiedelmek példáit lejegyezhessem, minél közelebbről vizsgálhassam. A táplálkozást befolyásoló tényezőket figyelembe véve vizsgálódtam.[13] Az ételek elkészítésénél, fogyasztásának sorrendjében eltéréseket észlelhetünk nemzetiségtől függetlenül, amelyek a különböző hatások következményei. Hiszen egyrészt a közmondásunk is jelzi: ahány ház, annyi szokás, másrészt az étkezési szokásokat sok esetben megváltoztatja az is, ha a családban valaki egészségi okok miatt diétás táplálkozásra kényszerül, vagy, ha valamely reformtáplálkozásra[14] tér át.

Zentán a lakosság többsége római katolikus (magyarok és egy kevés horvát), a pravoszláv vallásúakat kisebb százalékban képviseli a szerb nép.[15] A római katolikus magyar családoknál a karácsony böjtjét december 24-én tartják. Az asztalt ünnepélyesen terítik, fehér abrosszal,[16] vagy színes, karácsonyi jelképekkel díszített asztalterítővel. Az asztalra egy kis edényben zöld búza, másik tálban alma, egész dió, fokhagyma, üvegben mézes pálinka. Az asztal alá, egy szakajtóba vagy zsákba kerülnek a háznál található különböző termények, mindenből egy kevés (búza, árpa, zab, kukorica), szalmacsomó, néhol tojás is és néhány állattartással kapcsolatos eszköz, lószerszám, ács- vagy egyéb kéziszerszám (kalapács, balta, fogó, fűrész – mai magyarázat: Szent József emlékére hivatkoznak a zentaiak). Mindezekből láthatjuk, hogy elterjedt az a hit, hogy a karácsonyi asztalt azért készítik, hogy a következő év eredményes, termékeny legyen, a család bőségben éljen,

[11] A racionalisabbá váló felfogás és a vallásos élet kollektív jellegének csökkenése sok régi helyi hagyományt érintetlenül hagyott. A régi egyházi rítus mai spontán gyakorlataként, a böjtök megtartása az egyéni ájtatosság nem kötelező formájaként maradt fenn. A mai hagyományápolás a politikai rendszernek, a vallásszabadságnak köszönhetően nálunk egyházi indíttatásra vált újra gyakorlattá. A régi kereszténység előtti hagyományok őrzése, illetve későbbi keletkezésű paraszti hiedelmek, mágikus eljárások bevonása a vallási életbe – például a pravoszláv templomban a szalmacsóva és a tölgyfaág megszentelése már nem tudatosan történik. A „pogány hagyományok" átértelmezése, az egyház gyakorlatba való beolvasztása észlelhető.

[12] Magyar Néprajzi Lexikon 3. 1980.

[13] *Morvay Judit* 1962. 4.

[14] Egyes mai modern táplálkozás-irányzatok hívei: a vegetariánusok-növényevők, makrobiotika, egészséges, természetes-vegyszermentes ételek fogyasztása.

[15] Lásd az 1. számú mellékletet.

[16] *Tripolsky Géza* 1996. 4.

illetve a karácsony éjjelén látogató angyalok, Kisjézus szállást és ennivalót találjanak. Az asztalra és az asztal alá helyezett tárgyak, gazdasági és házi eszközök odahelyezésének célja, hogy ezek az eszközök hatékonyabbak legyenek. A sokféle és apró magvú ételek fogyasztása, a karácsonyi vacsorán el nem fogyasztott ételeknek hasonló szerepük volt. A karácsonyi abroszba az ünnepek elmúltával belehajtogatták a karácsonyi morzsát,[17] és eltették, arra az esetre, ha valamely jószág megbetegszik (pl.: Ha elapadt a tehén teje, akkor a tőgyét egy lapát parázsra szót karácsonyi morzsával füstölték, hogy meggyógyítsák.)[18] A karácsonyi böjti ételek mágikus és gyógyító jellegének tárgyalására most nem térünk ki, a mézzel kapcsolatos hiedelmekről más munkámban már közöltem adatokat.[19]

Zentán, karácsony böjtjén, aki a szalmát bevitte a szobába mézespálinkát kapott. A karácsonyt köszöntve a férfiak és nők is egyaránt pár korty mézespálinkát isznak reggel, de van, aki ezen a napon minden étkezés előtt iszik belőle. Az étkezést mézes ételek – mézbe mártott dió, alma, fokhagyma fogyasztásával kezdik. A mákos csíkot is mézzel csorgatták le minden tehetősebb keresztény családban. Mindezt azért, hogy a következő évben is egészségesek legyenek, édes legyen az életük. Böjtös, általában vajjal rántott[20] bablevessel, melyben nincs hús, és mákos tésztával folytatják. A bableves mellé üres, fonott kalácsot fogyasztanak.[21] Ezeket az ételeket ilyen összeállításban csakis karácsonykor fogyasztják.

December 24-ére a katolikus családok (úgy a magyarok, mint a horvátok, illetve bunyevácok) mindenütt böjtös ételt főznek ebédre. A tészta is, a hal is böjtös étel. A Tisza közelségének köszönhetően, századunk elején a halbőség miatt a szegény halászcsaládok a bableves helyett bizonyára halászlét fogyasztottak. Ma viszont a vagyoni állapottól eltekintve többnyire a vegyes etnikumú közösségekben illetve a diétát tartó családoknál gyakori a halfogyasztás. A kifőtt tésztát, melyet mákkal szórtak le (3 napon keresztül is ehették – amíg el nem fogyott), mézzel vagy cukorral édesítve. Ebédhez az asztalra készítették az üres kalácsot (néhol a kenyeret is), bablevest (vajjal berántva, mákos csíkot, diót, almát, fokhagymát és mézet). Ebéd kezdeténél a családfő megfogott egy almát, annyifelé vágta, ahány tagja volt a családnak és szétosztotta, hogy ha valaki közülük eltévedne, visszaemlékezzen arra, kivel ette a karácsonyi almát – hazataláljon. Ezt cselekedte mindenki saját almájával, így a megcserélt almaszeletekből újra egy alma lett. A távollevőkre és a közelmúltban elhunyt szűkebb családtagoknak nem tettek félre ételt a megkérdezettek, de sok helyen megemlékeztek róluk, beszéltek róluk és imádkoztak értük ilyenkor.

Régebben (a 70-es évekig, ahol volt ásott kút), karácsony böjtjén egy piros almát beledobtak a kútba, vagy amikor mosdottak, akkor a lavórba tett „almáról mosdottak".

[17] Nem csak a morzsára értendő, hanem a megmaradt ételre, hulladékra. V. ö.: *Tripolsky Géza* 1996. 4.

[18] Saját gyűjtés, 1998. 04. 26. Szekeres Ferenc (született: 1912. Zentán, most Felsőhegyen él) mesélte, hogy Zentán a szomszédasszonyuk, Kis Gyura Julianna meg tudta rontani a tehenet. Lásd még: Gyura Julianna: Boszorkánytörténetek, HITK 19–20. Újvidék, 1974. Egy másik adatközlő: Mucsi István (született 1911. Felsőhegyen) úgy emlékezett, hogy egyszer valaki az aljon a keresztútra szórta ki a karácsonyi morzsát, melyet mindenki kikerült, nem mertek ráhajtani.

[19] *Nagy Abonyi Ágnes:* Méhészkedés a Tisza mentén, Múzeumi füzetek, 2. szám, Zenta, 1996. 3.

[20] *Tripolsky Géza* 1996. 4.

[21] *Berényi Tímea* 1998.; *Tripolsky Géza* 1996. 4. – Megjegyzés: A fonott kalácsot az író nagyanyja pusztakalácsnak hívta, mert nem töltötték meg semmivel.

Karácsony böjtjén igyekeznek minél több fogást tálalni, hogy bőséges legyen a következő esztendő. A szegény családok szegényesebben terítik meg az asztalt, kevesebb ételt készítenek, de bőven készítenek ilyenkor a böjtös bablevesből, a száraz tésztából, az üres kalácsból. Süteményeket nem, illetve kevesebbet, olcsóbb nyersanyagból készítenek (vaj, margarin, méz nélkül pl. guráblit). Ez a Zenta környéki falvak és tanyák étrendjére is jellemző, függetlenül a család vagyoni állapotától, hiszen ebben az esetben az ételekhez szükséges nyersanyagot kell elsődleges szempontnak venni (pl. Felsőhegyen a tejtermelő családoknál tejjel, tejföllel készülő sütemények dominálnak: krémes vagy képviselőfánk, tejfölös pogácsa).

Karácsonyra disznót vágtak a legtöbb háznál, így karácsony napján disznóhúsból készült ételeket: töltött káposztát – szárnát, kocsonyát, sült húst fogyasztottak. A karácsonyi asztalon mindig volt alma, dió, fokhagyma, méz, kalács. Régebben a kalácsok közül csak üres, fonott kalács, kelt tésztából készült vekni, bukta készült. A karácsonyi fonott kalácsot sokan nem különböztetik meg más napokon sütött üres kalácstól, a magyaroknál leginkább kerek, de lehet hosszúkás, 2-3 fonatra fonott kalács is.[22] A vajdasági szerbeknél és a bunyevácoknál az asszonyok legalább egykilós fonott kalácsot sütnek, erre azután gyúrt tésztából különféle figurákat ragasztanak. A bácskai magyarok lényegesen egyszerűbb kalácsot sütnek erre az alkalomra. Arra azonban a mi asszonyaink is vigyáznak, hogy az ünnepi kalács foszlós, piros, szép fonású legyen. Csonoplyán, Csantavéren fel is díszítik. Madárkákat, a szent lelket jelképező galambokat tűznek a tetejébe. A csonoplyai magyarok úgy fonják meg a tésztát, hogy a kisült kalácsba belehelyezhessék a karácsonyi almát is.[23] Doroszlón saját tésztájából alkotott 5 darab kerekre gyúrt labdácskával díszítették, amelyek Krisztus 5 szent sebét jelképezték.[24] Ma már a 60-as évektől sokféle piskóta és aprósütemény vagy rétes is kerül a karácsonyi étrendbe. Tortát, tortaszeletet leginkább csak akkor készít a háziasszony, ha más családi ünnepet is ünnepelnek karácsonykor, pl.: születésnapot, névnapot, illetve eljegyzést.

Karácsony napján (december 25-én) legtöbb magyar családban tyúkhúslevest, szárnával (töltött káposztával) vagy húslevest, pulykasültet, burgonyát és valamilyen salátát fogyasztanak. A mai karácsonyi ünnepi ebéd a karácsony böjti vacsorától eltérően több újdonságot is tartalmaz. Régen mézes pálinkát, szárnát, kocsonyát, sült húst fogyasztottak. Ma az étkezést elő-itallal „aperitivvel" kezdik, ami lehet unikum, barack- vagy más gyümölcspálinka, illetve konyak. A terítéken töltött pulyka, sült csirke, kocsonya mellett még párolt kelbimbó, babsaláta, sült krumpli, sült paprika-saláta és szilva- vagy más gyümölcskompót is van. Akinek jólesik, mindehhez ehet fonott, üres kalácsot.[25] A karácsonyi asztalon a fenyőkoszorú, az égő gyertya és a piros szín jelenléte az ünnepi hangulatot biztosítják. Az ablakban vagy az étkezőasztal melletti asztalon egy tálban zöld búza, az asztal alatt pedig szakajtóban, kosárban vagy az asztal alá beszórt szalmára helyezett termények és az agrárkultusszal kapcsolatos szimbólumok.[26]

[22] Saját gyűjtés: Balla született 1904-ben Zentán, Bodó Katalin – nagymamám, úgy készítette, hogy két sodratot összefont, majd ezeket is kettőbe fonta.

[23] *Beszédes Valéria:* A karácsonyi nagykalács, Szabad Hét Nap, 1995. december 21. (Örökség rovat), 12.

[24] *Kovács Endre:* Karácsonyi ünnepkör népszokásai Doroszlón, Cumania 14. Kecskemét, 1997.

[25] *Berényi Tímea* 1998.

[26] *Berényi Tímea* 1998.

A pravoszlávoknál a ház, a család védőszentje apáról fiúra öröklődik, de mivel a főzés, az étel elkészítése a feleség feladata, így női ágon is nyomon követhetjük a szokásokat. A vizsgálódás során tehát figyelembe kellett venni a kikérdezettek vallási, vagyoni, társadalmi-családi állapotát és nemét. A vegyes házasságokban általában a férj vallása dominál, de vannak kivételek, amikor a gyermekek vallásra nevelését az édesanya vállalja magára, de ilyenkor a család megünnepli mindkét fél vallási ünnepét. (December 24-én és január 6-án is böjtös ételek: bableves, mákos vagy diós tészta, vagy halászlé, illetve sült hal a fő étel. Karácsony napján húsleves, szárma és sült hús-pecsenye az ebéd.)

A szerb családoknál karácsony előtt Szent Nikola napján, december 17-én búzából készítenek édességet, főtt búzát.[27] A búza erőt, egészséget és segítséget jelent. Ugyanezen a napon tányérba is tesznek búzát, aminek karácsony napjáig ki kell zöldülnie, hogy készen álljon a „karácsonyi mécses" fogadására, amelyet karácsony előtti napon (Badnjak) gyújtanak meg. Ez a gyertya karácsony napjáig ég és karácsonyon kívül újévkor gyújtanak még meg.

A pravoszláv karácsony böjtje január 6-ára esik, a neve pedig: *Badnji dan* (ejtsd: bádnyi dan, maga a szótő: badni ószláv eredetű, jelentése: budan biti – ébren lenni, virrasztani, de a *badnjak* szó a karácsonykor meggyújtott tölgyfaágat jelöli). A karácsonyfa állításának szokása a szerb népnél még nem terjedt el, bár egy családban meséltek arról, hogy a jó barátságban álló magyar szomszédasszony minden évben január 6-án odaadta szerb szomszédainak saját feldíszített karácsonyfáját, hogy örüljenek neki a szomszéd gyerekek is. A badnjakot, illetve a tölgyfagallyat régebben a város parkjából, népkertjéből szerezték, de manapság a pravoszláv templomban a pap szokta osztani – melyre egy kis nemzetiszín szalagot is kötnek. Ezt a tölgyfaágacskát régen meggyújtották, elégették a konyhai tüzelős *sporhet*ban,[28] de ma őrizni szokták egy meghatározott helyen, a szobában a következő karácsonyig. A levágott tölgyfaágat általában a házigazda, illetve a család legidősebb férfitagja viszi be a házba. Faluhelyen jobban tartják azt a régi szokást, hogy ezt az ágat búzával megszórják, annak reményében, hogy termékeny lesz az esztendő. Régi szerb szokás szerint a tölgyfaág vágásakor leesett első forgács és egy fémpénz a karácsonyi kalácsba kerül. Ma már csak néhány egydinárost helyez a háziasszony a *česnica*ba (ejtsd: *csesznicá*ba). A pénzt általában a gyerekek szokták megtalálni, de annak is örül a háziasszony, ha azt a *položajnik* (ejtsd: polozsájnik – a vándor, az első váratlan vendég) vagy szomszéd találja meg. Ez a fémpénz bőséget, gazdagságot biztosít megtalálójának. Karácsony böjtjén – badnjak napján a felnőttek nem esznek, csak vacsorázni szoktak. Ilyenkor nem szabad kiabálni, sem zenét hallgatni. A szerb népnél általában puskalövés jelzi a karácsony érkezését. Zentán a kérdezett adatközlők nem tartották fontosnak a karácsonyi szokás e részét.

[27] Az átválogatott, jól megmosott búzát több órán át vízben áztatjuk, majd lecsurgatjuk és lassú tüzön puhára főzzük. Amikor megfőtt, lecsurgatjuk. Kétszer egymás után húsdarálón megdaráljuk, azután hozzáadjuk a darált diót, a porcukrot és a vaníliás cukrot. Az egészet jól összegyúrjuk, gombócot vagy kúpot formálva belőle üvegtányérra tesszük, meghintjük darált dióval és vaníliás cukorral, díszíthetjük még mazsolával. A főtt búza mellé külön tálalhatunk tejszínt is.

[28] A gyári készítésű tűzhelyet hívják így a zentai magyarok, a szerbek pedig sporet-nak, lásd: sporet=štednjak, *Milan Vujaklija* Leksikoon stranih reči i izraza, Beograd, 1954.

A karácsony szokásrendjében fontos helyet foglalt el az asztal gondos elkészítése, megterítése. A karácsonyi asztal ételei és egyben dísze is az alma, aszalt szilva, füge, méz, dió, hal és bab. Az ünnepek alatt pár napig, illetve egy hétig maradt az asztalon a karácsonyi ételek közül az alma, az aszalt szilva és a dió. A karácsonyi ételmaradék, morzsa mágikus célú felhasználásáról ma is tudnak, de már a fiatalok nem gyakorolják. Ennek az oka általában az, hogy a városban nincs kertjük, és nem tartanak jószágot sem. A termékenységvarázsló erejében bízva a ház körüli jószágnak adták, illetve a morzsát a kertbe vagy a gyümölcsfákra szórták. A karácsonyi szalmát is ilyen szándékkal kötötték fel a gyümölcsfákra, vagy helyezték el a méhesben.[29] Az asztal alá sok helyen ma is szalmát szórnak, régebben az egész szobát beszórták szalmával. Az asztal négy sarkára egy-egy marék búzaszemet tesznek,[30] beszórják szalmával az asztal tetejét, majd búzás zsákot tesznek rá, és csak ezután terítik le abrosszal. A gyerekek részére ajándékot, általában pénzt szoktak rejteni az asztal alatti szalmába.

A karácsonyböjti vacsorára a szerbek böjtös ételeket készítenek, melyeket olajjal főznek. Ezek lehetnek: bab, hal, töltött paprika vagy szárma – de csak rizzsel töltve, gyuvecs, kalácsok: leginkább almás pite, diós, mákos vekni vagy rétes, pálinka és bor.[31] A fogások száma páratlan s ennek szimbolikus jelentése a halottkultusszal van kapcsolatban, de a zentai szerbek nem tudják már a magyarázatát. Böjtös szárazbableves,[32] mákos tészta (esetleg túrós tészta), káposzta, főtt vagy olajon sütött rizs körettel. Az ételek között kompót is volt, általában aszalt szilvából. Karácsony böjtjén van, aki halászlét fogyaszt böjtös bableves helyett. Azt tartják, hogy a hal a termékenység, az élet jelképe, de sokan úgy vélik, hogy nem elég böjtös étel.[33]

A bableves után sült halat vagy mákos tésztát esznek, ezután diót, főtt aszalt szilvát és mézet. A mézbe nem mártogatják az almát, diót, mint a magyarok, esetleg a mákos tésztát ízesítik vele. A fokhagyma nincs jelen a karácsonyi ételek között, de van, aki emlékszik arra, hogy az édesanyja a szoba ablakának sarkába helyezett pár gerezd fokhagymát, ezt nem volt szabad bántani, ott kellett hagyni az ünnepek alatt.[34] A karácsonyi asztalon a vajdasági szerbeknél elmaradhatatlan az ünnepi kalács,[35] a *česnica* és a nagykalács (az ún. szertartásos – *obredni kolač*), amelyek egyéni sajátos alkotások, mégis egyes helyeken jellegzetes alakja (kerek) és figurái voltak (kereszt, szvasztika, rózsa, madár). A zentai szerbeknél, akiknek az ősei már itt születtek, nem találtam ilyen figurális kalácsot. Azok akik horvátok, illetve szerbiai szerbek között éltek egy ideig, megtanulták, és készítenek is különböző díszítésű karácsonyi kalácsokat.[36]

Csesznicát azonban minden szerb házban készítenek Zentán. Ez rétes tésztából dióval és mazsolával töltött édes kalács. Régen, éjfélkor elmentek a kútra és ebből a vízből ké-

[29] *Nagy Abonyi Ágnes:* Méhészkedés a Tisza mentén. Múzeumi füzetek, 2. szám, Zenta, 1996. 4.

[30] Megjegyzés: A búzaszem asztalra szórása nem általános dolog, lényeges hogy szalma legyen az asztalterítő alatt. Lásd: *Mila Bosić,* 1988–1989.

[31] *Petar Kostić:* Godišnji običaji u Dragačevu, okolini Čačka i Gornjeg Milanovca, 1996.

[32] Mila Bosić szerint az indoeurópai népeknél, 1996.

[33] *Mila Bosić,* 1996, 97.

[34] Adatközlő: Slavnić Bojana

[35] Kenyér helyett is kalácsot készítenek, bár sokszor kenyértésztából készítik. A szerb népi terminológiában használják mindkét kifejezést a rituális kalács=obredni kolač, obredni hleb. V. ö.: *Morvay Judit* 1962. 38.

[36] Adatközlő: Štević Milena.

szítették a rétes tésztát, amiből a csezsnica készült. Ma készen vett rétestésztából 2-3 lapot a tepsibe tesznek, mindegyiket olajjal megkenik, majd darált dió, cukor és mazsola keverékével megszórják, majd újból két-három lap következik; így rétegezik addig, míg el nem érnek a tepsi feléig. Ekkor egy régi ezüstpénzt, vagy ha nincs, akkor egy fémdinárt (1 dinárost) tesznek bele és folytatják a rétegezést tovább, amíg el nem fogy a hozzávaló; tetejére réteslap kerül, s meglocsolják olvasztott mézzel. Sütőben megsütik, majd annyi részre vágják, ahány közeli hozzátartozóra gondolnak. Az első szeletet általában a polaženik[37] (a vándor) kapja, majd a családfő, a felnőttek s legvégül a gyerekek. A családtagokon kívül adnak e kalácsból pár rokonnak, barátnak, munkahelyen kollégának, a szomszédoknak, akikkel jó viszonyban vannak. Ha marad belőle, akkor visznek belőle a pár éve elhunyt családtag számára karácsony napján a temetőbe, és a halott sírjára helyezik.[38] Üres fonott kalácsot is készítenek, illetve újabban a helyi pékségből vagy boltból veszik a zentai szerbek, ahogyan a magyarok is. Ez tejjel, búzalisztből készült, hosszúkás fonott kalács.[39]

A hagyományőrző családoknál terítéken van az ún. *zdravlje* is. Ez olyan kalács, melyben nincs tojás, se tej. A tésztát lisztből, cukorból, sóból, vízből, élesztőből és kevés ecetből gyúrják, a szép sárga színét a sárgarépa levétől kapja.[40] Zentán kora reggel készítették ezen a napon a zdravlje nevű ünnepi kalács-kenyeret, melyet tiszta vízzel élesztővel, sóval dagasztottak. Mielőtt tepsibe tette a tetejét késsel bevagdosta a gazdasszony, s közben megemlítette minden hozzátartozója nevét. A karácsony-böjti vacsora előtt imádkoztak, s a családfő mielőtt megszegte, dióval megáldja a kalácsot (aminek a neve: zdravlje és ez egészséget jelent). Mindenki egy szeletet kap belőle, megsózzák, mézzel megkenik és így eszik meg. Begeč faluban a szerbek ennek a kerek kalácsnak a tetejét kereszttel és kis gombócokkal díszítették.[41] Zentán nem díszítették különösebben, esetleg bazsalikomot szúrtak a közepébe, vagy a tetejére két tésztacsíkot helyeztek kereszt alakban, melynek a négy végét egy-egy gerezd dióval zárták.[42] A zdravlje nevű kalács alá diót, almát, mogyorót, búzát, aszalt szilvát és szaloncukrot tesznek.

A karácsonyi pecsenye neve „božičnjače" vagy „pečenica". Zentán csak egyszerűen pečenica vagy božićna pečenica – pecsenyének mondják, amely lehet disznó, bárány és tyúk. Régebben karácsony böjtjén reggel malacot vagy bárányt vágtak. Karácsony másnapjára pedig tyúkot vagy birkát. Čačak környékén is néhányan, de Hercegovinában volt szokás a falvakban, hogy (Tucindan) napján, december 23-án vágták le a karácsonyi pe-

[37] Polaženik-nak, položajnik-nak (ejtsd: polazseniknak) azt a személyt nevezik, aki először érkezik karácsony napján a házba (az első vendég). Ezt a személyt gyakran már előzőleg kiválasztják és meghívják, mert fontos, hogy a položajnik egészséges, erős férfi legyen (azért, hogy a családban is egészség és boldogság legyen egész évben). A položajnik meggyújtja a tölgyfa ágát, és ezt mondja: „Kolko žara, tolko para, kolko varnica, tolko parica." (Szó szerinti fordításban: „Amennyi parázs, annyi pénz, amennyi gabonaszem, annyi fillér.) A položajnik kap ajándékot és egy szelet česnica-t.

[38] Adatközlő: Ljubica Slavnić, 1950. Zentán született. Saját gyűjtés 1999. 03. 28.

[39] Adatközlő: Nikšić Marija

[40] *Berényi Tímea* 1998.

[41] *Mila Bosić:* Godišnji običaji Srba u Vojvodini (Obredni hlebovi. Božićni kolači – zakoni.) A vajdasági szerbek naptári szokásai (szertartási kenyerek, karácsonyi kalácsok – „törvények" 46–47.) PČESA, 1998. Seoske i salašarske crkve u Vojvodini.

[42] Adatközlő: *Marija Nikšić* 1928. Kanizsán született, Zentán él. Saját gyűjtés 1999. 03. 31.

csenyének valót.[43] A zentaiak, akik kertes házban laknak, többnyire saját részükre tartanak egy pár baromfit, disznót, esetleg bárányt, így már ősszel gondolkodnak azon, melyik tyúkot, kacsát hagyják meg karácsonyra, tehát előre kiválasztják.[44] Legtöbben disznó- és pulykahúst készítenek karácsonyi ebédre. Az ünnepi pecsenye általában egybesült. A pecsenyét régen roston sütötték, ma már inkább sütőben sütik a pulykát vagy az egy darabban hagyott disznócombot[45], de sokan a közeli péknél kemencében süttetik meg a kismalacot. (Az utóbbi tíz évben újévre malacot süttetnek a szerbek is, a magyarok is.)

Az italok közül a bornak van jelentős szerepe a zentai szerbeknél. Otthon a háziasszony forralt-mézes bort készít, melynek neve: *varenika.* Szerbia egyes részein a pálinkát is fogyasztják karácsonyra, főleg tiszta szilvapálinkát. A mézes pálinkát úgy tartják, hogy csak a magyaroknál szokás készíteni, bár újabban a pravoszláv templomban karácsonykor azzal kínálják a híveket. Zentán ahogyan a többi vajdasági városban, akik tömblakásban laknak, az ünnepi ételhez szükséges nyersanyagot a helyi piacról vásárolják. A módosabb és az újításokat kedvelő családok karácsonyi ebédre pulykasültet készítenek. Akik tanyán vagy saját kertes házban laknak, s nevelnek baromfit, azok karácsonyra azt készítenek, amijük van. Régebben tyúkot, kakast, de ma inkább igyekeznek kiválasztani egy nagyobb pulykát. Karácsonyi pecsenye a szerbeknél: malac, pulyka vagy báránysült. A magyaroknál disznó- vagy baromfihús.

Pravoszláv családoknál a karácsony böjtje január 6-ára esik. Ezen a napon csak vacsorázni szoktak. Nem szabad se kiabálni, se zenét hallgatni. Az asztal alá szalmát szórnak, s a szalmába ajándékot rejtenek a gyerekek számára. Ezen kívül néhol lószerszámot,[46] illetve a ház körüli jószág valamely attribútumát, sótartóban sót, szitában pénzt és egy tölgyfaágat tesznek, melyen egy szalag található, a zászló színeivel. Bal kézzel megkeverik a szitában lévő pénzt, aminek a jelentése: egész évben elegendő pénzük legyen.

Vacsorára bablevest főznek, melybe száraz babon kívül sárgarépát, petrezselyemgyökeret, paradicsomot és burgonyát főznek. A bableves után sült halat és/vagy mákos tésztát esznek, ezután meg diót, főtt aszalt szilvát és mézet. Terítéken van a. zdravlje is. A kalácsba szárított bazsalikomot szúrnak, és piros cérnát kötnek rá, amely ha valamilyen oknál fogva megég, betegséget jelent. A piros szín különben örömet és a házba szerencsét hoz. A bazsalikom a szerb néphitben termékenységet biztosít, de ugyanakkor a halottkultuszban is fontos szerepe van.[47]

Karácsony napján délelőtt misét hallgattak. Amikor hazaértek a templomból, a háziasszony búzával szórja meg a család többi tagját, majd asztalhoz ülnek, imádkoznak és ebédelnek. Karácsony napján húslevest, szármát (töltött káposztát), malacpecsenyét, salátát és česnica-t (ejtsd: csesznicát) fogyasztanak. Az italok közül meg kell említeni a szerbeknél a varenikot, amely vörös borból készül és mézzel, borssal, fűszerekkel ízesítik. Az ebéd végét a česnica jelenti. Aki megtalálja a fémpénzt, az visszaadja a háziasszonynak és cserébe általában nagyobb értékű pénzt kap.

[43] *Petar Kostić:* Godišnji običaji u Dragačevu, okolini Čačka i Gornjeg Milanovca, GEM 60.
[44] Adatközlő: Milica Nikšić, 1957. Zentán született. Saját gyűjtés 1999. 03. 21.
[45] Adatközlő: Milica Nikšić, 1957. Zentán született. Saját gyűjtés 1999. 03. 27.
[46] Adatközlő: Ljubica (Gostović) Pajtić, 1921. III. 7-én született Újvidék melletti Kulpin faluban, édesapja ájtatos hívő volt, hagyományápoló és vallásgyakorló család.
[47] *Mila Bosić* 1985. 47.

Az étkezéssel kapcsolatos, a következő év kimenetelére vonatkozó hiedelmek a szerb népnél:

Egészség: Szép, egészséges dió megtörése, fogyasztása; zdravlje nevű kalács sütése (ha megég a bazsalikomra kötött piros cérna, betegséget jelent)

Termés bősége: búzából készített édesség, bab főzése és fogyasztása

Gazdagság: szitában megkeverik a pénzt, hogy egész évben sok pénzük legyen, a polazsenik, aki a tölgyfaágat meggyújtja: erős férfi legyen, a csesznicában talált pénz szerencsét hoz a megtalálójának.

Hasonlóságok és különbségek a bácskai magyar és szerb karácsonyi étrendben

A magyar és délszláv népszokásokat vizsgálva sok azonosságot figyelhetünk meg a karácsonyi böjti ételeknél. Sokszor azonos nyersanyagból (szárazbab, mák, búza, búzaliszt)[48] böjtösen[49] készülnek, zsír és rántás nélkül. A szerb népnél régóta böjtös ételek a hal (halászlé és sült hal), a mákos tészta és a böjtös bableves.[50] Búzát ma is csíráztatnak, de nem használják étkezésre. Tehát az a szokás maradt meg, hogy kis tányérkákba rakott zöld búzával díszítik a karácsonyi asztalt.

Karácsony böjtjén, december 24-én a magyarok a következőket szokták fogyasztani: legelőször mézbe mártott fokhagymát, majd diót és almát, majd szárazbablevest, üres kalácsot és végül mákos tésztát vagy gubát. Bableves helyett halászlét, illetve sült halat is készíthettek (akiknek módjában áll, akik be tudják szerezni a halat, hiszen a tanyavilágban azt főztek, amijük volt). A lisztből, búzából készült ételeket kedvelték. A csíráztatott búzából csíramálét is készítettek. A búzát megmossák és egy nagy tepsibe, vagy fadeszkára vékonyan elterítik, nedves kendővel letakarják. A kendőt állandóan nedvesen kell tartani, hogy a búza csírázni tudjon. Egy hét után ledarálják, vízzel „kimossák", a levét liszttel kikeverik, és tepsiben megsütik. Nagyon finom csemege. Kiskarácsonyra vagy nagykarácsonyra mákos tészta helyett mákos gubát is készíthettek. Aki nem szerette a mákot, diót is szórhatott a kifőtt tésztára. Diós, mákos veknit vagy bejglit is sütöttek a nagyobb családoknál ünnepek előtt, hogy ne kelljen karácsonykor sütni-főzni. Karácsony napján manapság a következő menü is lehet Zentán egy gazdagabb magyar családnál: pulykaaprólék-leves, velős gombóc, karácsonyi pulykasült vagy gesztenyével töltött pulyka, hájas kalács és vajas perec vagy regős halászlé, harcsa káposztával, gesztenyés kifli.

A magyar, illetve a szerb családok karácsonyi ételei sokban hasonlítanak, de megtaláljuk a különbségeket is. A magyar szakácskönyvek receptjeit használja, de egyes esetekben megváltoztatja az itt élő magyar, pl. nem használ tejfölt, illetve tojást a szárma készítésénél és a recept máris változott; ugyanígy a szerbeknél is. De egymástól (a két nemzetiség) is lesnek el fortélyokat, ötleteket. Kipróbálgatják egymás receptjeit. De könnyen megtörténhet, hogy módosítanak rajta, változtatják a saját szájuk íze szerint. Például az (üzletekben vásárolható) ostyalap kitöltésére hasonló krémet készítenek. Nagynéném

[48] Ezen a jó búzatermő vidéken a kukoricalisztből készült ételeket lenézték, csak inséges időszakban használták és sohasem ünnepi étrendben.

[49] A keresztény családok idősebb tagjai karácsony vigíliáján böjtöt tartottak.

[50] Seoske i salašarske crkve u Vojvodini, PČESA, Novi Sad, 1998. 810.

mindig lassú tűzön sokáig főzte a tejbe tett cukrot, s az összesűrűsödött kihűlt masszához darált diót tett. Ma már ehhez az alapkrémhez sokan nemzetiségtől függetlenül margarint, reszelt narancs- illetve citromhéjat tesznek. Van arra is példa, hogy az étel neve azonos (pl. a magyarok Vajdaságban származnak hívják a töltött káposztát, a szerbek pedig perkeltnek a pörköltet, a kitöltött ostyalapot a magyarok nápolyinak a szerbek *napolitanke*nak ismerik). A pörköltet gyakran bárány-, sertés- vagy marhahúsból készítik, ugyanebből a magyarok is.

A magyar konyhára jellemző rántás a vajdasági magyar konyhára is jellemző, de előfordul, hogy nem minden ételt (amibe egyébként elő van írva) rántanak be. Habarást ritkán alkalmaznak. A szerbek inkább rántással vagy hintéssel sűrítenek, ha sűrítenek. A tejfölt nem használják a vajdaságiak minden olyan magyar ételbe, amelybe a recept szerint kellene.

Meg kell említeni a szerbek karácsonyi italát a *varenicát,* a feketekávét, amit törökösen készítenek ezen a vidéken. Pálinkát majdnem minden étkezés előtt isznak. Az ünnephez kapcsolódó étkezési szokásoknál is van átfedés. Például néhány magyar családban karácsony böjtjén szilvakompótot[51] (befőttet, mélyhűtött vagy aszalt szilvából) esznek. A szerbeknél pravoszláv karácsony böjtjén főtt, aszalt szilvát szokás tálalni. A változatosan elkészített saláták gyakoriak a vajdasági magyarok étkezésében is. Sült paprikát, káposztasalátát és turšiját karácsony napjára is készíthetnek, ahogyan a szerbek. Párolt kelbimbót a szerbek Slava napjára készítenek, de az utóbbi 5 évben a magyarok ünnepi étkezésében is szerepel.

Karácsony előtt mindkét nemzetiség szokott készíteni búzából valamit (csíramálé, főtt búza). A karácsonyi asztalon az ételek közt szerepelhet a sült paprika a magyaroknál is, habár ez a szerb konyha egyik kedvelt salátája.

MELLÉKLET

Zenta lakosainak száma 1991-ben	28 767
A háztartások száma	10 907
A város területe (km^2)	293

Nemzeti összetétele
(népszámlálás alapján)

Magyarok	81,62%
Szerbek	9,00%
Jugoszlávok*	5,18%
Cigányok	1,65%
Crnagorai	0,57%
Horvátok	0,42%
Más nemzetiségűek	1,56%

Zenta nemzetiségi összetétele

Forrás: Osnovni podaci o opštini Senta za 1991 godinu (Az 1991-es népszámlálás hivatalos statisztikai adatai)

[51] Saját megjegyzés: Mélyhűtött, aszalt szilvából vagy befőtt.

* Jugoszlávok alatt értjük a kétnemzetiségű családban születetteket.

A karácsonyi ételhez vagy fogyasztásához valamilyen hiedelem vagy babonás cselekmény fűződik.[52]

1. Az étel elfogyasztóját valamilyen előnyhöz juttatja, vagy bajtól óvja (egészségét, szépségét stb. biztosítja, vagy betegségtől stb. véd). *A fokhagyma evése kötelező, hogy abban az évben ne marja meg a kígyó.*

2. Bizonyos speciális evésmód az étel elfogyasztóját valamilyen előnyhöz juttatja, vagy bajtól óvja (egészségét, szépségét stb. biztosítja, vagy betegségtől stb. védi). *A család együtt eszik, s mindenki kap ugyanabból az almából egy gerezdet, hogy az, aki eltévedne, hazataláljon.*

3. Bizonyos nem megevett, de étkezéssel kapcsolatban álló étel tulajdonosát, használóját stb. valamilyen előnyhöz juttatja, vagy bajtól óvja. *Az ablakba tett fokhagyma véd az ártó lényektől.*

4. Az étel elfogyasztása a gazdasági életet valamilyen módon befolyásolja. *Bableves, mákos tészta, dió – és más apró vagy kerek pénzre emlékeztető étel (mogyoró, szezámmag) evése bőséget biztosít a következő évre.*

5. Bizonyos nem megevett, de étkezéssel kapcsolatban álló étel valamilyen cselekmény elvégzése után a gazdasági életet valamilyen módon befolyásolja. *A karácsonyi szalma, morzsa gyümölcsfára, méhesbe helyezése, hogy az termékenységet biztosítson.*

6. Étel felhasználása – étkezéstől függetlenül valamilyen gyógyító, rontó stb. célra. *A karácsonyi mézet gyógyításra használják. A karácsonyi asztal 4 lábát átkötő madzagot a megbetegedett állat gyógyítására használják (Felsőhegy, Zenta).*

Adatközlők és a tőlük kapott információk

Az adatközlő neve	Születési éve	Születési helye	Vallása	Nemzetisége	Származása	A családban készített	
						karácsonyi kalács	böjtös étel
Đorđević Jelena	1987	Zenta	pravoszláv	szerb	édesanyja magyar	česnica, torta	sült hal, olajban sült krumpli
Kovačev Ljubica	1956	Zenta	pravoszláv	szerb	Őshonos: szülei, nagyszülei is Zentán születtek		Vízben főtt bableves, hal, mákos tészta
Nikšić Marija	1928	Magyar kanizsa	pravoszláv	szerb	Szülei Likából telepedtek, ő férjhez jött Zentára	česnica és üreskalács, melyet pár gerezd dióval díszít	bableves, mákos tészta, aszaltszilvakompót
Nikšić Milena	1957	Zenta	pravoszláv	szerb	Édesanyja Magyarkanizsáról jött Zentára	česnica és boltban vásárolt üres kalács	bableves, mákos tészta, aszaltszilvakompót
Nikolić Nevena	1953	Zenta	pravoszláv	szerb	Édesanyja kulpini, édesapja zentai	karácsonyi kalács hosszú figurák nélkül bazsalikommal díszítve, zdravlje, česnica	bableves, mákosz tészta, aszaltszilvakompót

[52] *Cs. Pócs Éva* 1961. 36.

Az adatközlő neve	Születési éve	Születési helye	Vallása	Nemzetisége	Származása	A családban készített	
						karácsonyi kalács	bojtos étel
Pajtić Ljubica	1921	Kulpin	pravoszláv	szerb	szülei kulpiniak	zdravlje, česnica	bableves, mákos tészta, aszaltszilvakompót
Slavnić Ljubica	1950	Zenta	pravoszláv	szerb	apai ágról őshonos	česnica, napolitanke – ostyalap	bableves, mákos tészta, aszaltszilvakompót
Slavnić Bojana lánykori neve Jančić	1920	Szőreg (régi szokás: az anya anyósa házához ment szülni)	pravoszláv	szerb	gyermekkorában a bánsági Keresztúron élt, Zentára jött férjhez	zdravlje, česnica, ünnepi nagykalács ún. pogacsa is volt, amit fonatokkal díszítettek	bableves, mákos tészta, aszaltszilvakompót
Vasas Ágota	1942	Zenta	római katolikus	magyar	szülei Zentán éltek, nagyszülei zentai tanyán	fonott kalács, mákos vekni	mézes ételek, bableves (olajjal), mákos tészta
Olajos Erzsébet	1921	Zenta	római katolikus	magyar	szülei Zentán éltek	fonott kalács (3 ágra)	mézes ételek, bableves, mákos tészta
Tešić Edit		Zenta	római katolikus	magyar –szerb		fonott kalács és česnica	bableves, mákos tészta, méz, dió, aszaltszilvakompót
Štević Milena	1960	Nis	pravoszláv	szerb	szülei Nisben éltek, Horvátországban is éltek	figurákkal díszített kerek nagykalács, zdravljak, česnica	bableves, mákos tészta, halászlé, sült hal, méz, dió, aszaltszilvakompót
Zsoldos (született Domonkos) Mária	1918	Zenta–Kanizsa –Oromhegyes hármashatár tanyán	római katolikus	magyar	tanyán éltek a szülei, férjhez ment 20 évesen Bogarasi Paskomban éltek, majd Zentán vettek házat	karácsonyi kalács – kerek, két fonatos a közepe, szélét egy nagyobb tésztagyűrű övezi	mézes ételek, kalács, bableves, mákos tészta vagy mákos guba
Temunović Magdolna (Balla)	1942	Zenta	római katolikus	magyar	Zentán, a zentai tanyákon (Bodó nagymama Keviben élt)	karácsonyi üres kalács (kerek)	bableves, mákos guba (angyalbögyöllő), mézes ételek
Temunović Franjo	1931–1992	Nagyfény–Zenta	római katolikus	bunyevác	szülei Nagyfényen éltek majd Szabadkán	üres kalács (két kettes fonat összefonva)	lásd: Temunović Magdolnánál. Az asztalon piros alma és dió volt vízkeresztig

Bálint Sándor

1905 Fonott kalácsok és perecek. Néprajzi Értesítő, VI. Budapest. A szögedi nemzet. MFMÉ 1976/77. II. Szeged. Táplálkozás és háztartás. 103–204.

1942 A magyar néphagyomány és a katolikus liturgia. In.: Kalangya (A délvidéki magyar közművelődési szövetség irodalmi és kulturális szemléje), Újvidék, XI. évf. 6. szám.

1980 A szögedi nemzet. III. kötet, Szeged

Banó István

1942 Karácsonyi népszokások Zentán, In.: Kalangya (A délvidéki magyar közművelődési szövetség irodalmi és kulturális szemléje), Újvidék

Barna Gábor

1997 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. A karácsonyi mézet paraliturgikus szentelménynek és foganatos házi orvosságnak tartották, kultikus jellegét a karácsonyi asztal hagyományai között megőrizte.

T. Bereczki Ibolya

1985 Adatok a népi táplálkozáshoz a Tápió mente néhány településén, a Tápió mente néprajza 15. kötetből, Szentendre

Borús Rózsa

1981 Topolya népszokásai, Újvidék

Cs. Pócs Éva

1961 Étel és étkezés a magyar néphitben és népszokásban, Néprajzi Értesítő 43. Budapest

1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre, Néprajzi Közlemények 10. Budapest.

Dömötör Sándor

1959 Adalékok népszokásaink ismeretéhez (Karácsonyi asztal és Adonis-kert), Ethnographia, Budapest, LXX.

Dömötör Tekla

Magyar néphit és népszokások

Kisbán Eszter

1963 A népi táplálkozás alakulásának problémái, Műveltség és Hagyomány.

1984 Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. Ethnográfia XCV.

Kiss Lajos

1981 A szegény emberek élete, Budapest, (II. kötet, 3. kiadás, Az asszony 147. lap).

Knézy Judit

1996 Hagyományok és újítások a paraszti táplálkozásban, Somogyban (1880–1920), Somogyi múzeumok közleményei XII, Kaposvár

Kovács Endre

1997 Karácsonyi ünnepkör népszokásai Doroszlón, Cumania 14. Kecskemét, 145–180.

Morvay Judit

1962 Népi táplálkozás, Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez VI, Magyar Nemzeti Múzeum–Néprajzi Múzeum, Etnológiai adattár, Budapest.

Nagy Vera

1980–1981 Ünnepi táplálkozás Hódmezővásárhelyen, MFMÉ 1, Szeged

Nagy Olasz Pálné

1931 Karácsonyi szokások a hódmezővásárhelyi tanyákon, Ethnographia, XLII.

Nagy Abonyi Ágnes

1996 Méhészkedés a Tisza mentén, Múzeumi füzetek 2. szám, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta

1990 Új évi népszokások Zentán és környékén, Magyar Szó, december 28.

Penavin Olga
1988 Népi kalendárium, Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében, Forum, Újvidék
Szűcs Judit
1987–1988 A táplálkozáshoz fűződő hiedelmek nyoma Szentesen, MFMÉ 1, Szeged
Tripolsky Géza
1993 Munkák, ünnepek, népszokások, JMMT, Újvidék
1996 Betlehemi pásztorok, in.: 7 Nap (kéthetenként megjelenő családi lap), Szabadka, december 17. 25. sz.
1995 Kis karácsony, nagy karácsony, in.: 7 Nap, december 20. L évf. 22–23. szám.
Verebélyi Kincső
1993 A hagyomány képei, Debrecen, 139–146. lap, Alakos kalácsok, megjelent: Múzsák, 1989/4. 3–5.

RÖVIDÍTÉSEK

GEM: Glasnik Etnografskog Muzeja – A belgrádi Néprajzi Múzeum értesítője, Belgrád
GEI SANU: Glasnik Etnografkog Instituta, Srpska Akademija Nauka – A Néprajzi Kutatóintézet Értesítője, Szerb Tudományos Akadémia, Belgrád
MFMÉ: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
RVM: Rad Vojvođanskog Muzeja – A Vajdasági Múzeum évkönyve, Újvidék

Dr. Mila Bosić: Godišnji običaji Srba u Vojvodini (A szerbek naptári szokásai a Vajdaságban), Novi Sad, 1996.
Dr. Mila Bosić: Božićni običaji Srba u Vojvodini (A szerbek karácsonyi szokásai a Vajdaságban), Novi Sad, 1992.
Dr. Mila Bosić: Žitarice u funkciji plodnosne magije u obrednoj praksi Srba u Vojvodini (Cereals in the Service of Fertility Magic with Serbs in Vojvodina) Rad vojvodjanskog muzeja 31. Novi Sad, 1988–1989.
Jurić Danka: Sveci u Deronjama, Radovan Horvatov: Stari srpski verski običaji u Banatskom Aranđelovu, Rašković Jelena Verski običaji u novom Žedniku, Tomić V. Crkveni i drugi običaji u Vognju; Varga Viktorija: Dva rimokatolička praznika; Fabri Izabela: Badnje veče u krugu moje porodice; Fačko Ana: Božićni običaji
Tucakov Milanka: Badnje veče Objavljeni radovi u ediciji: KID PČESA XIV Tematska knjiga 1998 Crkve, Seoske i salašarske crkve u Vojvodini, Novi Sad, 1998
Dušan Bandić: Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba
Milovan Gavazzi: Svastika i njezin ornamentalni rajvoj na uskršnjim jajima.
Milivoje Milosavljević: Etnološka grada o Srbima u Ostojićevu, RVM 26. Novi Sad 1980.
Vera Milutinović: Obredna peciva u Vojvodini GEI, SANU XVI–XVIII, Beograd, 1967–1969.
Maria Kis: Božićni običaji kod Srba u Pomazu Etnologija Južnih Slovena u Mađarskoj, 1975.

Aleksandar Đurđev: Radevina – običaji i verovanja, Krupanj, 1989.
Tatjana Zec: Obredni hleb u Srbiji (Slike Jeremija) Szertartási kenyér (ünnepi kalács) Szerbiában, a belgrádi Néprajzi Múzeumban rendezett Slobodan Jeremić – Jeremije festő kiállításának katalógusa, Beograd, 1990.
Petar Kostić: Godišnji običaji u Dragačevu, okolini Čačka i Gornjeg Milanovca GEM 60, Beograd, 1996.
Petar Kostić: Novogodišnji običaji, GEM 27, Beograd, 1963.
Petar Kostić: Zbirka šaralica za obredne hlebove u etnografskom muzeju u Beogradu, GEM 30. Beograd, 1967. (Az agrár-mágikus kultusz, az ősök tisztelete mellett, nagy jelentősége van a karácsonyi kenyér (illetve kalács) díszítésében a kereszténység jelképeinek: kereszt, és Jézus Krisztus nevének kezdőbetűi IS HS NI KA

– ez a halál jelképe, de a szoláris jelképek a nap felkelése és leáldozása is tulajdonképpen Krisztus Napkirály voltát jelképezik.) Negotin környéki szokások

Vera Milutonović: Obredna peciva u Vojvodini GEI SANU XVI–XVIII. Beograd, 1971.
Aleksandar Đurđev: Radevina – običaji i verovanja, Krupanj, 1989.
Radulovački, Ljiljana: Tradicionalna ishrana Srba u Sremu, Matica Srpska, 1996. Novi Sad

Agneš Šuranji (Nagy Abonyi): Karakteristike ishrane mađara, Diplomski rad, 1987, Beograd
E. Burgstaller: Brauchtumsgebake und Weihnachtsspeosen. Linz, 1957.
E. Burgstaller: Österreichisches Festtagsgeback, Wien, 1958.

PEJIN ATTILA

ZSIDÓK ÉS NEM ZSIDÓK KÖZÖTTI KÖLCSÖNHATÁSOK ZENTÁN ÉS KÖRNYÉKÉN (1918–1941)

E kis tanulmány egy hosszú távú kutatómunka része, melyet mintegy öt évvel ezelőtt körvonalaztunk, s amelynek célja a Zentán mindenkor élő etnikai, illetve vallási közösségek egymás közötti múltbeli viszonyának vizsgálata.[1] Ezúttal azt vizsgáljuk meg elsősorban, hogy milyen reakciókat váltottak ki a helybeli zsidóságnál a környezet által ért egyes hatások, másrészt pedig érinteni fogjuk a zsidóság által a környezetre gyakorolt hatások kérdését is.

Elöljáróban meg kell állapítanunk, hogy a zentai zsidóság mindvégig kisebbségben élt, anyaországi háttér, védelem és biztatás nélkül, ilyenformán kell tehát megélnünk és értékelnünk reakcióit a külső hatásokra. Másrészt viszont két államalakulat váltotta egymást, amióta az első zsidó családok a 18. század utolsó évtizedeiben letelepedtek a Tisza parti kiváltságos mezővárosban: Magyarország, majd az első délszláv állam. A két államalakulatban eltérő körülmények között kellett megkísérelniük az adott társadalomba való integrálódást, illetve egy részüknek megtartania az elkülönült életformát. Magyarország keretein belül a szerbekkel együtt osztoztak a kisebbségi sorsban, a két világháború közötti időszakban viszont az itt élő magyarsággal. Utóbbi korszakban a helyzetet némileg bonyolította az a szociálpszichológiai momentum, miszerint a szerbség '18 után – a tervszerű kolonizáció ellenére – Zentán továbbra is kisebbségben maradt, s ez kihatott viselkedésére, gondolkodására.[2]

Trianon előtt – Trianon után

Míg a 19. század folyamán Magyarország déli részein, s itt is Bács-Bodrog megyében elsősorban neológ közösségek alakultak ki, addig Zentán egy viszonylag erős ortodox kolónia bontakozik ki, amiben a Tisza közvetítő ereje (s rajta keresztül a *haszidok*) fontos szerepet játszhattak. Zentán kívül még csupán a várostól délre eső községekben – Adán, Moholon és Péterrévén – találunk kisebb ortodox közösségeket.

[1] E sorok írójától néhány, a témával kapcsolatos résztanulmány már megjelent: Stradanje sencanskih Jevreja tokom fašističke okupacije 1941–1944. godine. *Rad vojvođanskih muzeja* 33. Novi Sad, 1991. 107–113.; Antiszemitizmus Zentán a holocaust előtt (18. sz.–1918). Üzenet, XXIV, 7–8. 1994. 421–437.; *Zenta 1848–49-ben*. Forrásválogatás. Zenta, 1999.

[2] E problémára irányuló kutatások mind ez idáig nem folytak, így mi is csak annak felszínét tudjuk némiképp felborzolni.

A zentai zsidó közösség (legalábbis eddigi kutatásaink ezt látszanak alátámasztani) kezdettől fogva az ortodoxia felé hajlott, előbb a konzervatív rabbinizmus, később pedig – a 19. század második felében – a *haszidizmus* hatása alatt. Az 1874-ben felavatott nagy zsinagóga még teljesen az ortodox belső térkialakítást követte, s a köréje csoportosuló hitközség mindvégig ortodoxnak vallotta magát. Az ortodox áramlat győzelmét elsősorban a *haszidoknak* köszönhette, akik rítusukkal is elkülönültek, hiszen a *szefárd* szokásrendet (*minhág*) követték. Már a nagy zsinagóga felépülésekor külön imaházuk volt. Nyelvben, viseletben szintén mutatkozott elkülönülés, hiszen a *hászidok* kaftánja és strámlija, vagy legalábbis fekete kalapos-kabátos külsője kirívónak tűnhetett a külsőben mindenképpen a közösséghez hasonulni kívánó többséghez, mivel még az ortodox elveket, ám *askenázi* rítust követő zsidók is a korhoz tartozó polgári viseletet favorizálták. A *szefárd* rítusú *haszidok* a jiddist, az *askenázi* rítusú ortodoxok a németet ápolták anyanyelvként, s csupán a kisebb számú neológ volt egyértelműen magyar nyelvű, bár a nagy zsinagóga gyülekezeténél *Klein Salamon* rabbi halála után (aki magyar hitszónoklat megtartására nem is igen tudott még vállalkozni) a magyar nyelv került előtérbe a zsinagógai használatban is. Az itteni közösség sem tudta azonban elkerülni azokat az egyéb külső hatásokat, amelyek úgy zsidó, mint nem zsidó részről egyaránt érték, s több tagja is a társadalmi integrálódásnak mintegy előfeltételeként a részleges vagy teljes asszimiláció útjára lépett. Utóbbi eset ritkán fordult elő, amennyiben ennek legszélsőségesebb megnyilvánulási formájául a kitérést vesszük. Névmagyarosítás azonban szép számmal akadt a századfordulót megelőző években, hogy aztán az a jelenség is lassan kihüljön az első világháború kitöréséig. Vegyesházasságról ebből az időszakból nincs tudomásunk.

Ami a közösséget, mint egészet illeti, megfigyelhető bizonyos általános trend követése, vagyis bizonyos más téren is történtek hasonulások a környezethez. Így az általános szóhasználatban a „zsinagóga" kifejezés helyébe a „templom" lép, s házasságkötés meghirdetésekor az újságban nemegyszer olvassuk azt, hogy XY NN-t oltárhoz (s nem *hupa* alá) vezette. Ezen azonban nem kell csodálkozni, hiszen a nyelvében magyarosodó zsidóság számára pl. a „templom" kifejezés mindenképpen kézenfekvőbb volt, mint a „zsinagóga", mivel a „*bet kneszet*" (gyülekezés háza) csupán a héber és jiddis nyelvben volt használatos. A kezdeti felbuzdulásnak mintegy szimbólumaként egyébként megemlíthetjük még azt is, hogy az első polgári házasságot Zentán egy zsidó pár kötötte meg.

Mint mondtuk azonban, ez a kezdeti hév elég rövid ideig – mintegy két évtizedig tartott. Ebben nagy szerepe volt annak is, hogy a zentai zsidóságnak a 19. század folyamán sikerült jól kiépítenie felekezeti intézményrendszerét, s ennek mintegy koronájaként 1894-ben visszaállítja a felekezeti iskolát, amelyet 1869-ben adtak fel s tettek községivé. Bár ezzel nagy terhet vett a hitközség magára, mégis úgy vélhették, hogy a zsidó identitás kevésbé csorbul akkor, ha az elemi iskola hitközségi felügyelet alatt működik tovább. Nincs kizárva, hogy a szerb példa szolgált útmutatóul, hiszen a helybeli szerbek '69-ben is megőrizték felekezeti iskolájukat.

Trianon után sok minden megváltozott. Az államhatárok módosulását gazdaságitársadalmi átrendeződés követte, amelynek keretében változtak az etnikai-vallási közösségek közötti viszonyok is. Az „impériumváltás" nagy önbizalmat adott a Zentán élő szerbeknek, akik azonban továbbra is kisebbségben maradtak, még az államilag irányított kolonizáció ellenére is. A magyarság a kezdeti időkben mély depresszióba esett, ami

azonban nem tarthatott sokáig, hiszen a földet továbbra is művelni kellett. Az értelmiség zöme vagy önkéntes-kényszerű passzivitásba, vagy ugyanilyen indíttatású anyaországbeli emigrációba menekült. Az itt élő zsidóság pedig, a diaszpórai lét filozófiájának megfelelően, kezdettől fogva igyekezett az új rendhez idomulni. Ez nem volt könnyű, hiszen a szerbek bizalmatlanul figyelték, mi módon történik ez az igazodás. Másrészt a kormányzat többféle módon próbálkozott azzal, hogy a vajdasági zsidóságot leválassza a magyar közösségről; törekvései az előző rendszer asszimilációs politikájának azon sikerei ellen irányultak, mint amilyen a magyar nyelv használata, névmagyarosítás, etnikai azonosságtudat. Ez a politika elég agresszíven jutott kifejezésre a délszláv királyság első időszakában, 1929-ig, pontosabban a január 6-i diktatúráig. Elsősorban a hírhedt „névelemzés" politikájára gondolunk, melynek értelmében a nem magyar vezetéknevű tanulók nem járhattak magyar tannyelvű iskolákba. Ez érintette a zentai zsidóság többségét, de jó néhány magyar családot is. A másik ilyen, bár benne szerepelhetett a jóindulatú gesztus is, a zsidóság nemzetiséggé való nyilvánítása-elismerése volt. Ennek következtében az itt élő zsidóságot egyértelműen annak nyilvánították, ami volt is: nemzeti kisebbségnek. Nem volt tehát többé izraelita vagy mózes vallású magyar, mint addig. Az itt élő zsidóságot ez mindenképpen új útra terelte, amit ideológiailag is meg kellett emészteni, s ami végül azt eredményezte, hogy a különféle cionista irányzatok egyre népszerűbbé váltak a zentai zsidók körében is. Az új identitástudat idővel radikalizálódott, mivel a kormányzat elnézte a cionista csoportok militarizálódását, s deklaráltan támogatta azokat a törekvéseket, melyek a revizionistáktól Palesztina irányába mutatkozott. A diktatúra ebben a mozgalomban némi törést okozott, ám a 30-as évek második felében, a politikai élet újbóli liberalizálódásával, a mozgalom újra szárnyra kapott.

Zsidó-zsidó kapcsolatok Zentán a két világháború közötti időszakban

Mielőtt rátérnénk a zentai zsidóság és környezete közötti kapcsolatok tárgyalására (mi változott meg, mi maradt továbbra is), megvizsgálnánk, milyen viszonyok alakultak ki a helybeli zsidó közösségen belül, amely – mint néhány előző példából már láthattuk – korántsem volt egységes, homogén, osztatlan. Fontos ez annál is inkább, mert ezekre a közösségen belüli kapcsolatokra is kihatással voltak a külvilágban történt változások.

Az első ilyen hatás maga a világháború volt, amelynek során a galíciai menekülthullám Zentán is éreztette hatását, s erősítette tovább az ortodoxok, elsősorban a *haszidok* sorait, amit az itteni lakosság a „galíciai pajeszosok áradataként" emlegetett még sokáig.[3] Az állami statisztikák szerint 1921-ben 1373, 1931-ben pedig 1467 zsidó élt a városban, ezeket az adatokat azonban megkérdőjelezi a „pajeszosok" magatartása, akik a hitközségbe bejelentkeztek, de a népszámlálókat igyekeztek elkerülni.[4]

[3] „Navala šleknaša iz Galicije." Lásd *Knežević, Milivoje* V. (szerk.): *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada. Senta, 1935. 29.

[4] Uo. A szöveg által idézett Víg Lajos gimnáziumi tanár, publicista véleménye ez, aki összevetette a népszámlálási adatokat a hitközségi adatokkal. Az adatközlők szintén ezt látszanak megerősíteni, vagyis hogy a zentai zsidóság létszáma a két háború közötti időszakban jóval nagyobb volt, mint ahogyan azt a hivatalos adatok alapján gondolnánk: mintegy 2400–3000.

A zsidó közösségen belül a '18 előtt megkezdődött kétfajta polarizálódás tovább erősödik. Először is a neológ-ortodox szembenállás fokozódik, az ortodoxián belül pedig az imarendbeli különbségek. Utóbbinál véglegesen győz a *szefárd*, s elmondhatjuk, hogy Zenta zsidó társadalmának ortodoxabb része is mindinkább ezt választja majd. A párhuzamosan kiépített, de rítusában elkülönülő intézményrendszerek már az első világháború alatt megvoltak, bár a *szefárd* hitközség csak '18 után erősödik meg annyira anyagilag is (talán éppen a módosabb ortodoxok átpártolása folytán), hogy saját intézményeit sikeresen tudta működtetni, immár teljesen függetlenül a másiktól. A két közösség szervezésileg is különvált, s megalakult az ortodox *szefárd* hitközség, míg a másik továbbra is autonóm ortodox hitközségnek hívta magát. A *szefárd* közösség 1928-ban a régihez hasonlítva impozánsabb, bár méreteiben nem sokkal nagyobb imaházat emelt, amit a köznyelv kis zsinagógának, kistemplomnak titulált. Ugyanebben az évben a már meglevő zsidó temető mellett saját parcellát vásárol a mindinkább anyagi szempontból is megerősödő közösség.

A két hitközség közötti kapcsolatokat inkább individuális, mintsem intézményes szintű megnyilvánulásokon keresztül tudjuk leemérni, tehát csupán egyedi eseteket vizsgálhatunk, s nem a két közösség kapcsolatát.

Az egyes kapcsolatok vizsgálata arra enged következtetni, hogy a zsidó közösségen belüli megoszlás, bár két hitközség létrejöttét eredményezte, nem vezetett teljes elkülönüléshez; inkább távolságtartásról beszélhetünk. Magyarkanizsán, ahol a *haszidok* nem tudtak gyökeret ereszteni, sőt az ortodoxok is kisebbségben voltak, az adatközlők szerint nem készítettek „gefilte fisch"-t, mivel az „lengyel étel" volt.[5] Zentán viszont csinálták, de volt, ahol nem „lengyel módra" (tehát nem édesen, dióval).[6]

Az elkülönülés elsősorban az intézményrendszerek használatában nyilvánult meg (zsinagóga, temető), így például a *szefárd* zsinagógába neológ zsidó nem tehette be a lábát. Erről két adatközlő, Adler Gizella és Münz Lajos is megemlékezett. Utóbbi még ma is emlékezik a szavakra, amelyekkel kizavarták, amikor egyszer, *szukkót*kor bement a „Kistemplomba", hátha kap édességet. „Raus, te *sejgec* [nem zsidó fiú] vagy!" – kiabálták utána. Adler Gizella viszont azt állította, majdnem megverték, amikor megpróbált bemenni.

A temetőben vascövekek sora jelölte az elkülönülést szimbolikusan; az újonnan vásárolt temetőtelek ugyanis közvetlenül a régi mellett volt, mintegy annak folytatásaként. A temetőbeli elkülönülés előtt is voltak szokásokból, imarendből eredő különbségek a temetési szertartás alkalmával. Tudunk egy véres botrányba fulladt temetésről. Az egész zentai zsidó közösség által tisztelt Neu Hermannt temették, s a *szefárd* hitközség tagjai szerint végakarata az volt, hogy ne halottas kocsin, hanem ősi szokás szerint, vállukon vigyék hitközségének legvallásosabb tagjai. Mivel az utódok nem tudtak ilyen kívánságról, a másik hitközség kezdte meg a szertartás lefolytatását. Ekkor verekedés tört ki a két tábor között, s az általános dulakodás közepette egy kis csoportnak sikerült vállára kapni a koporsót, s rohamlépésben a zsinagóga udvaráról a temetőbe vinnie azt.[7]

[5] Friedmann Edit és Lévy Piroska közlése.

[6] Karniel Irén közlése. Rajić Vera viszont nem emlékezett rá, hogy készítették volna, s szintén azt a megjegyzést füzte hozzá, hogy „az lengyel zsidó étel volt".

[7] *Sentai Friss Újság*, 1928. január 25.

Az autonóm ortodox, illetve *szefárd* hitközség tagjai eltérően reagáltak a környezet kihívásaira is; előbbiek a neológokhoz hasonlóan a nem zsidókkal való együttélést kísérelték meg, utóbbiak viszont inkább az egymás mellett élés modelljét választották.

A nem zsidó környezet hatása a zentai zsidóságra

Nyelv

Zenta többnemzetiségű és vallású társadalmának részeként az itt élő zsidóság 1918 után is több olyan kísértésnek volt kitéve, ami azonosságtudatának deformálódását hozhatta magával. A legnagyobb kár a beszélt nyelv terén érte a zentai zsidókat. Az elemi iskolában, majd a gimnáziumban szerb nyelven tanuló diákok, legyőzvén a kezdeti, átmeneti nehézségeket, amelyek a nyelvváltásból eredtek, hamarosan magukévá tették az új hivatalos nyelvet. Csupán az idősebbeknek ment nehezen az alkalmazkodás. Egykorú leírás alapján: „Minden zsidó beszél magyarul, amit anyanyelvként tartanak számon, a pajeszosok pedig németül is. Mindannyian szorgalmasan tanulják és megtanulják azonban a szerbet. Csak kisszámú idősebb ember nem tud szerbül, s ők is zömmel a pajeszosok közül kerülnek ki."[8] Az ortodoxok (s különösen a *haszidok*) még mindig beszélték a jiddist is.[9]

Névhasználat

Mivel a magyar hatás még sokáig érződött a zentai zsidóságnál, a névírás szerb gyakorlata (keresztnév-vezetéknév) 1941-ig nem tudott igazán gyökeret verni. A keresztnevek adásánál továbbra is a régi, már a magyarországi zsidóságnál meghonosodott neveket választották, s ritka volt a magyar keresztnevek „szerbesítése" (például Imréből Mirko), vagy pedig eleve szerb nevek választása.[10] Sőt, a héber nevek polgári névként történő használata is egyre gyakoribbá vált, valószínűleg a cionizmus térhódításának következményeként, illetve a hivatalos politika ösztönzésének hatására. Egyébként külön említést érdemel a tény, hogy a megkérdezett adatközlők egy kivételével mindannyian emlékeztek még héber nevükre.

Kasrut

A kóser háztartás vezetése szintén jó példa arra, hogy lemérjük, mennyire asszimilálódott a zentai zsidóság. A lehetőség mindenesetre adva volt, hiszen mindkét hitközség tartott fenn kóser vágodát, vele metszőt; maceszsütöde is működött, de ha kellett, a ház-

[8] *Kneževič*, 49. (Fordította: P. A.). A nyelvhasználatbeli váltást illetően tanulságos és a zentai neológiára jellemzőnek látszó Víg Lajos magatartása, aki az 1941-es fordulat után ezt mondta: „Eddig szerbek voltatok, szerbül tanultatok. Mostantól magyarok vagytok, magyarul tanultok."— Azzal összegyűjtötte unokahúgait, öccseit és átvette velük a magyar nyelvtant, földrajzot és történelmet. (Adler Gizella közlése)

[9] Rajić Vera közlése.

[10] Vö. a deportált zentai zsidóság névsorát (*Senćanske žrtve fašizma 1941–1945*. Senta, é. n.)

tartáshoz szükséges kóser élelmiszert a nagyobb központokból – így például Szabadkáról – is be lehetett szerezni. Az adatközlők többségének családja kóser háztartást vezetett, beleértve a húsos és tejes ételekre, sőt a *Pészah*ra való külön edények tartásának szokása is gyakorlatban maradt. A neológok között akadt azonban néhány olyan család is, amely zsidóságát a lehető legliberálisabb módon értelmezte. Tipikus példa volt erre Adler Gizella családja, amely disznót is vágott, de azért nem maradtak el a konyhán a hagyományos ételek sem; igaz, a sóletet disznóhúsból is készítették. Nem mondható, hogy emiatt a konzervatívabb rokonok és szomszédok bojkottálták volna őket, de tény, hogy ottjártukban még egy pohár vizet sem voltak hajlandók elfogadni. Ugyanitt *mezuza* csak a bejárati ajtó félfájára volt szögezve.[11] A neológ többségű Magyarkanizsán Lévy Piroskáék sem vezettek kóser háztartást, de készítették a hagyományos ételeket (sólet, maceszgombóc, flódni, kindli). Friedmann Editéknél sem volt kóser háztartás, nem sokáig voltak ugyanis külön edények a húsos és a tejes ételek számára.

Kóser vendéglő nem működött Zentán ebben az időszakban, ám szintén a kölcsönhatás példájaként említhető meg, hogy a 30-as évek végén működő Kecskés-vendéglő megnyitásához zsidók kölcsönöztek pénzt azzal a feltétellel, hogy zsidó ételek is készüljenek itt. A sakter járt vágni a baromfit, s külön bádoggal bevont asztalt tartottak a húsok további kóserolásához. (A bádogborítás lehetővé tette, hogy azt a nem kóser hús után kóserolhassák.)[12]

Ünnepek, szokások megtartása

Ünnepeik megtartásában a zsidók sem igen különböztek keresztény környezetüktől; vagyis voltak, akik csak a nagy ünnepeket tartották, voltak, akik mindennap jártak zsinagógába és számon tartották a kisebb ünnepeket is. Mindenekelőtt a szombat tartása volt annak fokmérője, hogy egy zsidó mennyire érezte fontosnak a hagyományok őrzését, mennyire értelmezte azt betű szerint, vagy esetleg szabadabban. A már idézett Adler Gizelláék például csak részben tartották a *sábbát*ot, egy időben gyertyát is gyújtottak (!), de áldást nem mondtak. Nagyobb munkát (nagymosás, főzés) nem végeztek. A szombatokon kívül csak *Ros hásáná* és *Jom kippur* alkalmával mentek templomba (*Jom kippur*kor böjtöltek is), valamint *Szimhát Tóra* ünnepén. *Szukká*t nem állítottak, de a gyerekek megnézték a más házaknál állított sátort. *Hánukka*kor gyújtottak gyertyákat (énekelték a *Máoz cur*t), a *széder*estet viszont nem ülték meg rendszeresen. A *Púrim*ot megtartották, s a keresztény szomszédoknak is küldtek *sláhmones*zt.

Münz Lajos családja megtartotta az ünnepeket, de az apa szombaton is nyitva tartotta az üzletet. Lévy Piroskáéknál egyáltalán nem tartották meg a szombatot. Bár sóletot főztek ilyenkor, nem készítették el előre, mint a szombattartó családoknál. Templomba csak nagy ünnepek idején mentek. Nem állítottak *szukká*t, s a *széder*estet nem otthon, hanem Piroska nagyapjánál, Eszéken ülték meg. A *hánukka*i bálakra elmentek, de a gyertyákat nem mindig gyújtották meg.

[11] Adler Gizella közlése.
[12] Kecskés (Renkó) Terézia (1904. Zenta) közlése.

Friedmann Editék főleg ünnepekkor mentek zsinagógába. Az ünnepeket általában megtartották. A szombatot is a szertartásos gyertyagyújtás mellett ülték meg, de aznap iskolába is mentek, bár ez alól létezett felmentés a zsidó tanulók számára.

A neológ közösségek, mint amilyen például a szabadkai volt (ahol csak kis számú ortodox zsidó élt), elterjedt szokásnak számított a *bát micva*, a leányok felnőtté avatásának szertartása, elsősorban a nem zsidó környezet hatására, a konfirmáció analógiájaként. Magyarkanizsán is szokásban volt, míg Zentán egy adatközlő kivételével nem tudtak erről a gyakorlatról.[13]

Egyébként az emberélet fordulóinak tekintetében is az ünnepekhez hasonlóan elég tarka képet kaptunk az adatközlőktől, általában azonban elmondható, hogy még a zentai zsidóság neológ része is hagyománytisztelő volt, s ebben minden bizonnyal szerepet játszott az ortodox fölény hatása. Magyarkanizsán ilyen általánosításokat nem tehetünk nemcsak az adatközlők kis száma miatt, hanem azért is, mert más forrásokkal nem tudtuk mindeddig leellenőrizni.

Végül pedig az ünnepekkel kapcsolatban ki kell emelni bizonyos kölcsönhatásokat is. Így például *Púrim* alkalmával a süteményekkel való kölcsönös megajándékozás szokását (*sláhmonesz*) nem egyszer kiterjesztették a nem zsidó szomszédokra, ismerősökre is.[14] A *Peszáh* alkalmával sütött *maceszb*ól szintén jutott olykor-olykor kereszténynek is. A szombat megülése viszont az ortodox családokban még mindig elképzelhetetlen lett volna *sábeszgój* nélkül.[15]

Temető

Külön érdeklődésre tarthat számot minden közösségben a temető, hiszen a külső hatások itt is lemérhetők. A zentai zsidó temetőben a neológok, illetve a mérsékeltebb ortodoxok a múlt század 80-as éveitől kezdve rendszeresen megszegték már az a szokást, miszerint a sírkő nem szabad hogy hivalkodó legyen. Aki csak tehette, fekete vagy fehér márványból készíttetett sírkövet, s mind gyakoribbak lettek a kétnyelvű magyar–héber sírfeliratok (azelőtt kevés volt a bilingvis, és az is inkább német–héber volt). 1918 után folytatódott ez a trend, s a szerb érdekes módon nem váltja fel a magyar helyét a feliratok tekintetében. 1928 után, a szefárd ortodox rész megnyitásával az itt felállított kövek feliratai már egytől egyig csak héberül vésettek. A temetőn belül (mindenhol) általában követték azt a beosztást, mely szerint a *kohaniták* sírjai a temetőfal közelébe kerültek. Néhány sírt leszámítva nem találtunk virágvázákat, ami a keresztény temetőkben tapasztalt virágkultusz átvételére utalna. Ugyancsak hiányzanak az elhunytak fényképei (a magyarkanizsai temetőből is), amelyek például a szabadkai temető egyes sírkövein már megjelennek. A díszítőelemek között tipikus zsidó szimbólumokat találhatunk, mint amilyen a *kohanita* kéz, a *levita* kancsó, esetleg *Mágén Dávid* (Dávid-csillag), vagy az elmúlás, illetve megújulás univerzális jelképeként megjelenő szomorúfűz változatait.[16]

[13] Friedmann Edit, illetve Karniel Irén közlése.

[14] Slavnić Adél és Adler Gizella közlése.

[15] Slavnić Adél közlése.

[16] A zentai zsidó temetőről lásd *Pejin, Attila:* Jevrejsko groblje u Senti. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 7. Beograd, 1997. 105–136. Az írás rövidített változata magyarul is megjelent a szabadkai *Üzenet* folyóiratban is (A zentai zsidó temető. XXVI, 7–8. 1996. 390–399.).

Vegyesházasság, kitérés

Az 1918 előtti időszakból jó néhány példát találunk kikeresztelkedésére a helybeli lapok hasábjain. A két világháború közötti időszakban az ilyen hírlapi információk elmaradnak. A vegyesházasságokról is csak elvétve van tudomásunk. Az adatközlők egy része tudott ilyen esetekről. Közvetett adatként számíthat az 1941-ből származó kimutatás, mely szerint a zsidónak minősített nem izraelita vallásúak száma Zentán ekkor 43 volt, míg az izraelita vallásúaké 1432.[17] Természetesen a kitérés leginkább a neológ zsidóság előtt szerepelt mint alternatíva, hiszen a neológok különben is liberálisabbak, nyitottabbak voltak a mássággal szemben. Ellenpéldaként szolgál azonban a neológ családból származó Friedmann Edit visszaemlékezése. Egy alkalommal ő is tett pénzt a Szent Antal-perselybe, hogy kívánhasson valamit. Amikor édesanyja ezt megtudta, felpofozta. „Te zsidó vagy!" – mondta az anya, mire ő: „Tudom, de a többiek is csinálták!"

A zentai zsidóság hatása nem zsidó környezetére

Természetesen a helybeli zsidóság is gyakorolt hatást a nem zsidó lakosokra, ha az nem is volt akkora, mint fordított esetben. Úgy a magyar, mint a szerb nem tudott megszabadulni bizonyos sztereotípiáktól, s bizony szomorúan kell megállapítani, hogy a két háború között még mindig nem ritkák a negatív reakciók, melyeket az eltorzult zsidókép vált ki a zentai nem zsidók egy részében. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági világválság súlya alatt nyögő parasztember legkönnyebben „veszi a lapot", amennyiben a zsidó terményfelvásárlót választja ki nyomora bűnbakjául. „Amikor a földműves, legyen az szerb, vagy magyar, a földbe fektetett fáradozását pénzzé szeretné tenni, kizárólag zsidókhoz fordulhat, hiszen a tíz gabonakereskedés zömmel az ő kezükön van, és ők határozzák meg a felvásárlási árat. Ezért mondja a paraszt, amikor mentegetőzik a rossz vásár miatt: Hát a zsidó nem akar többet fizetni!."[18]

Elképesztő például, hogy a vérvádat, amely még az előző századból öröklődött, tanulatlanabb körökben még mindig „el lehetett adni". Az egyik adatközlő, Mózes Mordecháj szerint a magyarok körében élt még ez a hiedelem, s különösen húsvét előtt emlegették fel. Annak ellenére, hogy a többi adatközlő nem tudta megerősíteni, úgy tartjuk, hogy ebben az időszakban még mindig számolni kell vele, hiszen egy laptudósítás is fenti adatközlőnket látszik igazolni. 1925-ben három gyermek eltűnését a zsidóknak tulajdonították. „Megkerültek az elveszett gyerekek és így kisül, hogy a vérük malter alakjában még sem köti a talmudiskola tégláit." – így tudósít bennünket a szabadkai *Szombat*.[19] Az építőáldozat összekapcsolása a vérváddal egyébként sem volt idegen a zentaiak számára, hiszen a közhiedelem szerint a nagy zsinagóga építésekor is keresztény gyermek vérét használták fel.[20] Sőt, az elhíresült péterrévei vérvádesetet is a zentai – ezúttal az ortodox

[17] *Kepecs József* (szerk.): A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Budapest, 1993. 68–69.
[18] *Kneževič*, 47. (Fordította: P. A.)
[19] *Szombat*, 1925. augusztus 8.
[20] Újházi Erzsébet (1919. Zenta) közlése.

szefárd – zsinagóga építéséhez kötötték. 1928. augusztus végén ugyanis nyoma veszett egy péterrévei szolgálónak, s azt kezdték suttogni, hogy az ottani ortodox zsidók vették vérét, s használták fel az épülő zentai kis zsinagógához. Az egész majdnem pogromhoz vezetett, amihez a hangulatot a Katolikus Legényegylet hét tagja szította. Szerencsére a leány előkerült, így komoly következményei nem voltak az esetnek. Érdekes, hogy még a helybeli, egyébként szerb nemzetiségű rendőrközeg is hajlamos volt hitelt adni a vádnak.[21]

Ki kell hangsúlyozni, hogy a helybeli sajtó nemigen táplálta a primitivizmus, illetve intolerancia eme szélsőségesen lobogó lángjait, s az időnként megjelenő antiszemita felhangú cikkek is inkább kivételt képeztek, nem pedig szabályt. Tulajdonképpen csak szőnyeg alá söpörték a problémát, hiszen olykor-olykor előtört a visszafojtott indulat. Jó példa erre az egyik írás, amely a *Szentai Friss Újság* egyik számában fertőzte az olvasókat, mintegy rávilágítva a zsidó-nem zsidó kölcsönhatások egyik szélsőséges formájára, az ún. zsidókereszténységre. A cikkíró, Dr. –hy. (feltehetően Felsőhegyi András ügyvéd) a keresztény vallású, de magukat zsidó nemzetiségűnek vallókról szólva ismerteti téziseit, mely szerint elhiszi, hogy egy zsidó tisztán vallási meggyőződésből keresztény lesz, de ez inkább védekezés a megsemmisülés ellen, mint például a pogány magyarok megkeresztelkedése (bár a két példa között óriási különbséget lát). Másrészt a zsidókérdés félmegoldása ez, hiszen a bajt nem a gyökerénél ragadja meg. A fő probléma viszont egyrészt az, hogy a zsidókérdés tekintetében még mindig a háború előtti szemérmeskedés és alakoskodás álláspontján vannak úgy zsidók, mint nem zsidók, nem mernek nyíltan szembesülni a dolgokkal, s nem látják be, hogy a háború előtti ideológiák e tekintetben nemcsak a hamis humanizmust, hanem – mint a legtöbb elavult dolog – komikumot is rejtenek magukban, a zsidók részére pedig egy kicsit tragikomikusak: „A háború előtt nemcsak a zsidók, de még az úgynevezett jobbérzésű keresztények is felháborodtak, ha valaki zsidózott. Társaságban meg egyenesen kíméletlenség volt a zsidókról a legcsekélyebb rosszat is mondani, ha zsidó is jelen volt, csak tisztességes hangon volt szabad róluk beszélni. Aki nem így tett, mégha teljesen objektíven vizsgálta is a dolgokat, vad antiszemita hírébe keveredett. Úgy a zsidók, mint a keresztények féltékenyen vigyáztak arra, hogy az egyenlőség látszata pontosan megmaradjon. A zsidók érdekből, a keresztények a humanizmus látszatáért. Mert, kérem, legalább most legyünk őszinték: a zsidó ugyan egyenlőnek érezhette magát ideig-óráig keresztény társaival, de a nemzsidó soha a zsidóval. Ne keressük most az okokat, amelyek az egész világ burkolt, vagy kevésbé burkolt ellenszenvét a zsidókkal szemben előidézték, hanem nézzünk szembe a valóság tényével: a zsidókat senki sem szereti, még a zsidó sem... És a zsidók okosabban tették volna, ha már régen szembenéztek volna ezzel a ténnyel, ahelyett, hogy félmegoldásokkal idejuttatták volna a zsidókérdést, ahol most van. Hitler volt az első, aki ezeket a dolgokat nyitott szemmel meglátta, aperte kimondta és levonta a konzekvenciákat. Ezért még a zsidóknak részben hálásaknak is kell lenniök. Igaz ugyan, hogy a meglátás, szókimondás után a konzekvenciák levonása szerintem hamis úton halad és itt van a hiba, amit Hitler elkövetett. Azonban, nagyon helyesen, ezeket a hamis konzekvenciákat a világ nagyobb része elítéli, vagy legalábbis nem fogadja el. Mert lehet, hogy abban igaza van Hitlernek, hogy

[21] *Židov*, 1928. október 5. és október 12.

a zsidóságnak el kell tűnnie, de az már öreg hiba, hogy a testi-lelki beolvadásukat a gazdanépbe szintén nem engedi meg. Mert hát körülbelül 12 millió zsidót mégsem lehet sem agyonütni, sem kiéheztetni." Egészen más hangnemben indított eszmefuttatását a cikkíró a végén teljesen kificamítja tehát, amikor a zsidókérdés megoldását nem a kitelepítésben vagy a fizikai megsemmisítésben látja, hanem a teljes mértékű asszimilációban (vagyis a teljes identitás-feladásban). Szerinte a fajkeveredés eugenetikai szempontból mindkét fél számára csak előnyös lehet.[22]

Természetesen e cikk alapján lehetetlen komolyabban általánosítani, nyilvánvaló azonban, hogy értelmiségi körökben az antiszemitizmus kimunkáltabb, „intelligensebb" változata dívott.

Persze voltak egyéb megnyilvánulásai is a zsidókkal szembeni ellenérzés kinyilvánításának úgy magyar, mint szerb részről, bár – az adatközlők többségének állítása szerint – ebben inkább a helybeli magyarság „jeleskedett". Szerb részről főleg az iskolán keresztül voltak kitéve bizonyos hátrányos megkülönböztetésnek (vagy erre irányuló próbálkozásoknak) a zsidó származású tanulók. Münz Lajost például osztályfőnöke szombaton is iskolába akarta kényszeríteni, s az igazgatónak kellett interveniálnia. Ugyanő jól emlékezett arra is, hogy az egyik tanítónő levágatta az ortodox családból származó fiúk pajeszát, ami miatt panaszt emeltek ellene. Egy másik adatközlő szerint a szerbek nem zsidóztak, viszont óvodás korából emlékszik, hogy a nevelőnő „büdös zsidó" jelzővel illette.[23] Mózes Mordecháj ellenben állította, hogy egyes szerbek szívesen használták a „čivutin" kifejezést, ami a törökből került a szerb nyelvbe, de a századforduló után már kimondottan pejoratív értelemben használták.

Fentiek ellenére a rendelkezésünkre álló írott és szóbeli források alapján elmondható, hogy a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat a két háború közötti időszakban jónak volt mondható, s ha a neológok „együttélési" célkitűzése nem is valósult meg, az ortodoxoké: a viszonylag békés egymás mellett élés annál inkább.[24]

Tudunk kimondottan pozitív hatásokról is. A *hánukkai* gyermekjátéknak számító *trenderli* (a pörgettyű társasjátékként való alkalmazása) nem zsidó változata került be Oromról 1994-ben a zentai Városi Múzeumba. Az adatközlő által készített, „Tegyél-vegyél sorsjátéknak" nevezett pörgettyű négy oldalán egy-egy betű található: T[egyél], V[egyél], M[ind], S[emmi].[25] Bár a játék szabályai némileg eltérnek a *trenderli*étől, a hasonlóság mégis elég nagy ahhoz, hogy bizonyos kölcsönhatások számlájára írjuk.

[22] *Szentai Friss Újság*, 1934. december 25.

[23] Karniel Irén közlése.

[24] Sajnos, e kézirat elkészültekor nem volt birtokunkban kellő számú nem zsidó adatközlő közlése, ami a zsidó származású adatközlők elbeszélését segítené hitelesebbé tenni, de a gyűjtésen kívüli, úgymond nem hivatalos beszélgetések idősebb zentaiakkal szintén alátámasztják a fenti állítást.

[25] A játékszert Pető József (Orom) készítette 1994-ben gyermekkori emlékek alapján, az Oromhegyesn megtartott *Gazdag Ág* vetélkedőre. Orom közelsége Zentához arra indít bennünket, hogy e játék használatát Zentán és közvetlen környékén is feltételezzük. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a zentai múzeum gyűjtőterületéről mindmáig csupán ez az egy példány került elő, s ez is, mint láttuk, rekonstrukció.

Megható példa Kovácshalmai Mária esete. Több ortodox zsidó család is tőlük hordta a tejet. Amíg fejt, imádkoztak (talán a tejre való áldást mondták), s ő kérte, hogy lassabban mondják, és ő megtanulta az imát.[26]

Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az *Izraelita Nőegylet*et, amely egyfajta híd szerepét játszotta zsidók és nem zsidók között Zentán is. Érthető ez annál is inkább, mivel a kimondottan felekezeti egyesületektől eltérően (*Hevrá kádisá*, *Bikkúr hólim*) a nőegylet – leszámítva a tagság jogát – nyitott volt a nem zsidó külvilág számára is. Jótékonyságra fordított pénzbeli támogatásai egy részét rendezvények bevételeiből fedezte. Különösen népszerűek voltak a *púrimi* bálok, melyek, akárcsak az egylet többi rendezvényei, nyitottak voltak mindenki számára. Sőt, mindenki, „aki számított" Zentán, kötelezően ott volt ezeken a rendezvényeken.[27]

*

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Zentán, akárcsak 1918 előtt, a két háború közötti időszakban is léteztek bizonyos kölcsönhatások az itt élő zsidók és nem zsidók között. Természetesen a zsidóságot ért hatás jóval nagyobb volt, annak ellenére, hogy az ortodox családok igyekeztek többé-kevésbé, ha nem is elzárkózni, de a távolságot tartani a külvilággal szemben. A nem zsidók hatása a zsidókra utóbbiak integrálódni vágyásának kényszeréből fakadt. A fordított irányú hatás viszont leggyakrabban, sajnálatos módon, bizonyos múltbeli sztereotípiák negatív hatásaként érhetők tetten ebben az időszakban is Zenta nem zsidó társadalmának tudatában. A pozitív példák is inkább a másságban keresett, felfedezett kuriózumot tükrözik. Bár utóbbi állításunkat egyelőre inkább csak szúrópróbaszerű beszélgetések támasztják alá, mégis már ezek alapján is megállapíthatjuk, hogy a zsidóságot egyfajta színfoltnak tekintették a város etnikai-vallási palettáján. Ez különösen az ortodoxok tekintetében érvényes, a haszidok esetében pedig hangsúlyozottan. Még a kisebb létszámú neológiának sem sikerült teljesen integrálódnia. Utóbbit támasztja alá a Zentán fokozatosan népszerűvé váló cionizmus, és annak is a szélsőségesebb, militánsabb, úgynevezett revizionista irányzata, ami az akkori Vajdaság magyarul beszélő zsidóságára egyébként is jellemző volt, talán, mert identitástudatuk az impériumváltás következtében itt rendült meg legjobban.

[26] Kovácshalmai (Dudás) Máriával (1899. Zenta) 1995-ben beszélgettünk. A felvétel, sajnos, elég gyenge minőségűre sikerült, de a kiejtés és a hadaró beszédmód sem tette lehetővé, hogy megállapithassuk, melyik imáról vagy áldásról van szó.

[27] Az *Izraelita Nőegylet*ről lásd bővebben *Pejin, Attila:* Jevrejsko žensko udruženje u Senti (1872–1941). *Rad vojvođanskih muzeja* 33. 1991. 115–120.

Zentai származásúak:

Adler (Spitzer) Gizella, 1925. Haifa; Grósz (Fischer) Jenti, 1929. Ra'anana; Karniel (Fekete) Irén, 1921. Kiryat Yam; Mózes Mordecháj, 1918. Haifa; Münz Lajos, 1922. Bet Yichak-Sha'ar Nefer; Rajić (Stösszel) Vera, 1921. K'far Sh'maryahu; Slavnić (Breitner) Adél, 1925. Zenta; Víg László, 1917. Jeruzsálem; Willian (Rosenberg) Lea, 1921. Haifa.

Magyarkanizsai származásúak:

Friedmann (Koch) Edit, 1921. Jeruzsálem; Lévy (Török) Piroska, 1913. Jeruzsálem.

(*Megjegyzés*: fenti adatközlők kikérdezése – Slavnić Adélt leszámítva – 1995 végén és 1996 elején történt e sorok írójának izraeli tanulmányútja során, melyet a Soros Alapítvány jugoszláviai irodája támogatott. A nem zsidó adatközlők adatai a végjegyzetekben találhatók.)

HALÁSZ ALBERT

A JELES NAPOK SZOKÁSAINAK KUTATÁSTÖRTÉNETE MURAVIDÉKEN

A kezdet: 1889

Jelen tanulmányunkban a vidék néprajzi kutatásait mutatjuk be. A gyűjtött anyag mellett – mint másodlagos forrást – először az Alsólendván kiadott sajtótermékeket kell szemügyre vennünk. Az évszázados múltú uradalmi központ és a tizenkilencedik század végén rohamos fejlődésnek induló város 1889-ben megengedhette magának a nyomtatott sajtót. Alsólendvának mindig egy hetilapja volt egy adott időszakban, jóllehet ez több nevet viselt, számos szerkesztő készítette és több nyomdában nyomtatták. 1889-től 1891-ig Alsó-Lendvai Hiradó, 1897-ben Alsó-Lendva és Vidéke, 1898-tól 1899-ig Délzala, 1899-től 1919-ig pedig ismét Alsólendvai Hiradó a címe. Utódjának – bár folytonosság közöttük nincs – az 1956-tól napjainkig is megjelenő Népújság tekinthető.

Az 1919-ig kiadott sajtóban – meglepő módon – számos néprajzi, vagy ahhoz szorosan kapcsolódó témájú cikk is megjelent.[1] A legtöbb nem néprajzosok tollából íródott, vannak azonban ilyenek is. Nem egy a jeles napokhoz szolgáltat adatokat.[2]

A néprajztudomány magyarországi intézményesedése kezdetén Lendva-vidéken is megkezdődtek a néprajzi kutatások. Úttörőként *Szántó Károlyt*,[3] *Udvarhelyi Gyulát*,[4] *Szente Arnoldot*,[5] majd gazdag helyi kutatási eredményekkel *Bellosics Bálintot* és *Gönczi Ferencet* tartjuk számon.

Bellosics Bálint (1867–1916) a Lendva szomszédságában található Rédicsen született, hatéves volt, amikor szülei Lendvára települtek. Apja, Bellosics János, birtokos és haszonbérlő volt, írni, olvasni tudott.[6] *Bellosics Bálint* tanárnak készült, azonban már az Etnographia első évfolyamától e vidékről is több cikket, tanulmányt publikált. A tárgyi és

[1] *Halász* 1994.

[2] Megkezdődött a farsang (Alsó-Lendvai Hiradó, I. Mutatvány szám., 4., 1889. jan. 12.); Kedves öcsém uram! (Alsó-Lendvai Hiradó, 6. sz., 4., 1889. febr. 17.); Farsang végén (Alsó-Lendvai Hiradó, 9. sz., 3., 1889. márc. 10.); Fagyos szentek (Alsó-Lendva és vidéke, 3. sz., 2., 1897. máj. 20.); Mindenszentek ünnepe. Halottak napja (Délzala, 44. sz., 1., 1898. okt. 30.); Örök naptár (Alsó-Lendvai Hiradó, 48. sz. 3., 1900. dec. 2.); Farsang utolján (Alsó-Lendvai Hiradó, 6. sz. 1., 2., 1902. febr. 9.); Mea culpa, mea culpa... (Alsó-Lendvai Hiradó, 7. sz. 1., 2., 1907. febr. 17.); Kalendáriumok A hurkás-vacsorák szezonja A krampusz és a betlehemesek (Alsó-Lendvai Hiradó, 49. sz. 2., 1907. dec. 8.); Farsang (Alsó-Lendvai Hiradó, 2. sz. 1., 2., 1909. jan. 10.); A mi karácsonyunk (Alsó-Lendvai Hiradó, 1. sz. 2., 1911. jan. 1.); A karácsonyfa története (Alsó-Lendvai Hiradó, 52. sz. 1., 2., 1911. dec. 24.); Ujévi szokások (Alsó-Lendvai Hiradó, 53. sz. 2., 1911. dec. 31.); A cikkek reprodukcióját, magyarázatait lásd: Halász 1994.

[3] *Szántó* 1883.

[4] *Udvarhelyi* 1897.

[5] *Szente* 1898.

[6] *Fúss–Pataky* 1896. V.

ALSÓLENDVAI HIRADÓ

Farsang.

Sirolin

„Roche"

Az Alsólendvai Hiradó címlapja 1909-ből

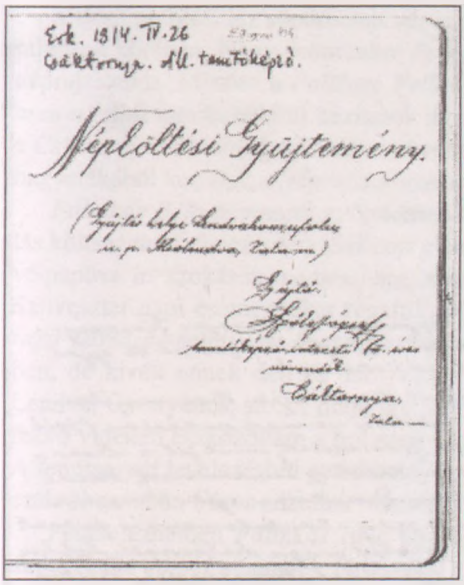
Szk. 1914. IV. 26
Gáltornya. Áll. tanítóképző.
Népköltési Gyűjtemény.

Szőke József füzetének első oldala

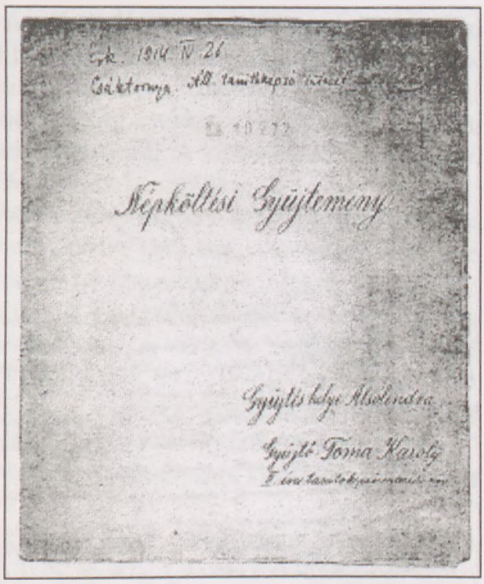
Szk. 1914 IV 26
Gáltornya. Áll. tanítóképző
Népköltési Gyűjtemény
Gyűjtés helye Alsólendva
Gyűjtő Toma Károly

Toma Károly füzetének első oldala

a szellemi néprajz egyaránt érdekelte, a jeles napi szokásokkal mégsem foglalkozott mélyrehatóan. Kutatta a vendeket – ahogy ő nevezi a muravidéki szlovéneket –, tőlük közölt adatokat a nyári napforduló ünnepéről.[7]

A *Bellosicstól* hat évvel idősebb *Gönczi Ferenc* (1861–1948) pályatárs szintén tanárként tevékenykedett. 1880-tól dél-dunántúli községekben tanított, néprajzi gyűjtéseket végzett. A több helyen publikált néprajzi cikkeinek egy részét átdolgozva a nagyszabású *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése* című, 1914-ben megjelent könyvében is megtalálhatjuk. A jeles napi szokások külön fejezetet kaptak *Az év egyes napjaihoz kötött szokások* címen. Azonban mint azt a cím is sejteti, Hetést, azaz *Gönczi* felfogása szerint ezen Lendva-vidéket is értve, *csak kapcsolatosan, összevontabban ismertette*. Ennek eredményeként a legtöbb adat származási helye nincs megjelölve, így a felölelt hatalmas terület bármelyik pontjáról származhat, ami lehetetlenné teszi a helyi sajátosságok kiszűrését.

Kuriózumként megemlítjük, hogy a *Magyarországi Néprajzi Társaság* megalakítása ügyében tett felhívást – egy kis késéssel – a lendvai sajtóban is közzétették.[8] Ami meglepő, az egyik következő szám – ismeretlen szerzőtől – választ is közölt.[9] Nem tudni, központi utasítás vagy saját elhatározás miatt, de az *Ethnographia* első számában bemutatott Magyarországi Néprajzi Társaság tagjainak névsorában lendvai is található, a kétszázkilencvennyolcadik szám alatt Murkovics János tanító Alsólendváról. Esetleges néprajzi tevékenykedéséről adatot nem sikerült felkutatnunk.

[7] *Bellosics* 1902. 25–31., 70–78., 117–127.
[8] *Halász* 1994, 22–25., 91–96.
[9] Uo. 31–33., 102–106.

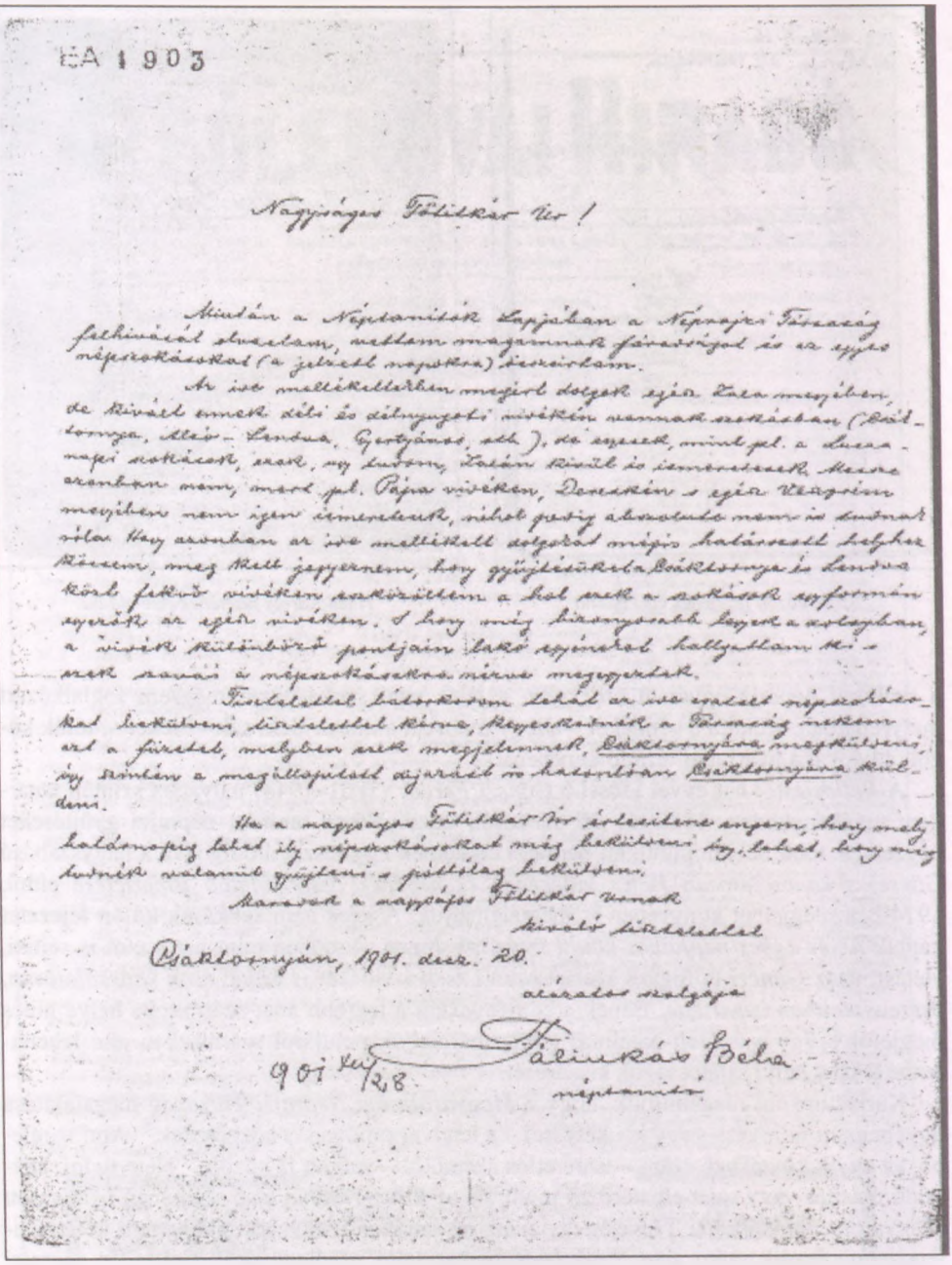

EA 1903

Nagyságos Főtitkár Úr!

Miután a Néptanítók Lapjában a Néprajzi Társaság felhivását olvastam, vettem magamnak fáradságot és az egyes népszokásokat (a jelzett napokra) összeirtam.

Az ide mellékelteken megirt dolgok egész Zala megyében, de kivált ennek déli és délnyugoti vidékén vannak szokásban (Csáktornya, Alsó-Lendva, Gyertyános, stb.), de egyesek, mint pl. a Lucza-napi szokások, ezek, úgy tudom, Zalán kivül is ismeretesek. Mesze azonban nem, mert pl. Pápa vidékén, Dereskén s egész Veszprém megyében nem igen ismeretesek, néhol pedig abszolute nem is tudnak róla. Hogy azonban az ide mellékelt dolgokat mégis határozott helyhez kössem, meg kell jegyeznem, hogy gyűjtésüket a Csáktornya és Lendva közt fekvő vidéken eszközöltem a hol ezek a szokások egyformán egyezők az egész vidéken. S hogy még bizonyosabb legyek a dolgoban, a vidék különböző pontjain lakó egyénekt hallgattam ki s ezek szavai a népszokásokra nézve megegyeztek.

Tisztelettel bátorkodom tehát az ide csatolt népszokásokat bekülteni, tisztelettel kérve, kegyeskednék a Társaság nekem azt a füzetet, melyben ezek megjelennek, Csáktornyára megküldeni, úgy szintén a megállapított díjazást is hasonlóan Csáktornyára küldeni.

Ha a nagyságos Főtitkár Úr értesítene engem, hogy mely határnapig lehet ily népszokásokat még bekülteni, úgy, lehet, hogy még tudnék valamit gyűjteni s póttólag bekülteni.

Maradok a nagyságos Főtitkár Urnak

kiváló tisztelettel

Csáktornyán, 1901. decz. 20.

alázatos szolgája

Pálinkás Béla,
néptanító

901 XII/28

Pálinkás Béla levele a Néprajzi Társaság főtitkárának, melyben beszámol a népszokások gyűjtési területéről

Valódi gyűjtési láz söpörhetett végig a századfordulón Lendvavidéken az amatőr néprajzosok körében. Nagy örömünkre éppen a jeles napok szokásanyaga volt a megcélzott néprajzi téma. Mindez a *Folklore Fellows* magyar osztálya felhívásának köszönhető, hiszen a felhívásra beküldött kéziratok ilyen megjelöléssel érkeztek Budapestre, mégpedig a *Csáktornyai Tanítóképző Intézet* növendékeitől, tanítóitól. A kéziratok *Sebestyén Gyula* hagyatékából kerültek a *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába.*

Pálinkás Béla néptanító gyűjtésének[10] kísérőlevele 1901-ben keltezett, a kétévi kutatás költségeinek fedezéséért kiállított elismervény pedig 1903-ban. A hét nagy méretű levélpapírra írt szokások a Luca-napi, a karácsonyi, a János-napi, a Vízkereszt-napi és a Szilveszter-napi eseményeket rögzítik. Mint írja, a *Néptanítók Lapjában* olvasta a *Néprajzi Társaság* felhívását és magyarázatként közli, hogy a leírtak „...egész Zala megyében, de kivált ennek déli és délnyugati vidékén vannak szokásban (Csáktornya, Alsólendva, Gyertyános, stb.)", majd így folytatja: „gyűjtésüket a Csáktornya és Lendva közt fekvő vidéken eszközöltem a hol ezek a szokások egyformán egyezők az egész vidéken." A fennmaradt levelezésből gyanítható, hogy *Pálinkás Béla* további kutatásokat is végzett, ezekről azonban írásos adataink nincsenek.

Feltételezhetően *Pálinkás Béla* ügyködése révén került 1914-ben a Néprajzi Múzeumba *Szőke József* növendék János-napi és húsvéti szokásokat, dalokat, házassági szokásokat, valamint egyéb hiedelmeket tartalmazó kéziratos füzete,[11] ugyanúgy *Toma Károly* növendék hasonló tartalmú kéziratos füzete,[12] melyek a *Népköltési Gyüjtemény* címet kapták és a *Folklore Fellows* gyűjtések megjelöléssel vannak ellátva. *Szőke József* Lendvahosszúfalut, *Toma Károly* pedig Alsólendvát tüntette fel a gyűjtés helyszínéül. *Szőke József* 1975-ben már mint nyugalmazott tanító is elküldte a múzeumba gépelt gyűjtéseit *Édes szülőföldem* címmel.[13] Ebben már csak elvétve találunk jeles napi szokásanyagot. A Csáktornyai Tanítóképző Intézetből bizonyára több kézirat is eljutott Budapestre. Ezek a gyűjtések azonban szakszerűtlen mivoltuk miatt nem tekinthetők elég alaposnak ahhoz, hogy teljesen megbízhatóan rájuk támaszkodhattunk volna a feldolgozás során.

Ezek után hosszú ideig nem folytak néprajzi kutatások Lendva-vidéken. Mivel a magyar értelmiségnek kétszer, mindkét világháború után el kellett hagynia Lendva-vidéket, szegényes közlések láttak napvilágot.

A két világháború között Lendván és a közeli Muraszombatban több sajtótermék is megjelent, ezek azonban főleg politikai célokat szolgáltak.[14] A máig is hetente megjelenő *Népújság* 1956-ban indult, mint a muraszombati *Pomurski vestnik* (Muravidéki híradó) melléklete, melyben lefordított cikkeket tettek közzé. Ez a lap is politikai célokat szolgált. Önállóan 1958-ban jelent meg a Népújság, természetesen a pártideológia népszerűsítésének feladatával. Máig azonban több hullámban belső, tartalmi változáson ment keresztül. Az évtizedek során több néprajzi cikk is megjelent benne, főleg a lap újságíróinak tollából. Ebből kifolyólag újságírói szemszögből megfogalmazott adatközlésekről

[10] *Pálinkás* 1903.
[11] *Szőke* 1914.
[12] *Toma* 1914.
[13] *Szőke* 1975.
[14] *Bence* 1996. 54–58.

van szó. Főleg *Szúnyogh Sándor*,[15] *Pivar Ella*,[16] *Kercsmár Rózsa*[17] azok, akik felfigyeltek a farsangi szalmásmedvére, a fenyőlakodalomra, a Luca-napi, vagy más szokásokra.

A másik fontos kiadvány, amelyben néprajzi cikkeket, tanulmányokat találunk, a *Naptár* című évkönyv. Kiadásának első évétől több nevet is viselt: *Pomurje szövetkezeti naptár* (1960–1962), *Pomurjei földművesek naptára* (1963), *Muravidéki földművesek naptára* (1964-1966), *Földművesek naptára* (1967–1970), *Naptár, a szlovéniai magyarok szemléje* (1971–1990) és *Naptár, a szlovéniai magyarok évkönyve* (1991–).[18]

Ebben magyar nyelvre fordítva magyar és szlovén jeles napi szokásanyagot *Dušan Rešek*[19] és *Franc Kuzmič*[20] kutatók adtak közre. *Szúnyogh Sándor*[21] újságíró, *Varga Sándor*[22] újságíró, helytörténész csak néhányszor közölnek jeles napi adatokat.

Helyi kutatások ugyan nem folytak, de a Magyar néprajzi atlasz egyik gyűjtőpontjaként felvette Kót települést is. A gyűjtőcédulák 1965-ben készültek és pótolhatatlan, gazdag anyaggal szolgálnak.[23]

A muravidéki jeles napi szokásokról önálló kiadvány nem jelent meg. A vajdasági *Penavin Olga* néprajzkutató azonban *Népi kalendárium* (1988) című könyvében az akkori jugoszláviai magyarok között a Muravidékről is több szokást leír. Sajnos azonban, a legtöbbször nem tünteti fel, melyik településről való az adat. Gyakran *Gönczi* említett könyvéből találunk szinte szó szerinti idézeteket, anélkül, hogy a jegyzetben, vagy a bibliográfiában említés történne erre. Így helyenként előfordulhatnak nem muravidéki szokások is muravidékinek tüntetve fel. Valószínűleg figyelmetlenségről van szó.

A szlovén szakirodalom és anyagforrásokat illetően gyér anyag áll rendelkezésünkre, amelyekben muravidéki, lendva-vidéki magyar szokásanyagot találnánk. Említettük már *Franc Kuzmič* nevét. Mellette két összefoglaló, azonban muravidéki szlovén adatokat is tartalmazó műről és szerzőikről kell szólnunk. Az egyik *Metod Turnšek*: *Pod vernim krovom. Ob ljudskih običajih skoz cerkveno leto*[24] című négy füzetben összegyűjtött, erősen vallási szempontok szerint feldolgozott anyaga, a másik *Niko Kuret* professzor kiváló, szintén többkötetes munkája *Praznično leto Slovencev*[25] címmel. *Kuret* összefoglalója azért is egyedülálló, mert a szlovén területre vonatkozó összes fellelhető szakirodalmat, addigi gyűjtéseket feldolgozza, így jó bibliográfiai mutató is. Összegzése filológiai szempontból is remekel. Időrendben *Damjan J. Ovsec*[26] követi, aki azonban már másmilyen

[15] *Szúnyogh* 1976.
[16] *Pivar* 1976a., 1976b.
[17] *Kercsmár* 1987.
[18] Szakdolgozatában Farkas Brigitta dolgozta fel a kiadvány összes évfolyamát. Megtalálható a lendvai könyvtárban.
[19] *Rešek* 1981. 132–135., 1983b. 204–206., 1984. 136–138., 1988. 173–176., 1992. 46–48.
[20] *Kuzmič* 1990. 187–193., 1991. 156–164.
[21] *Szúnyogh* 1994. 187–188.
[22] *Varga* 1976. 101–107. p., 1993. 110–114.
[23] *Barabás* 1987. A néprajzi atlasz gyűjtőcédulái Kót községre vonatkozóan 1965-ből.
[24] *Turnšek* 1943–1946.
[25] *Kuret* 1965–1970.
[26] *Ovsec* 1994. "Nagy könyv az ünnepekről. Ünneplések Szlovéniában és a világban." Már a címből is kitűnik, hogy nem korlátozódik szűk területre, viszont csak az év egyes, nagyobb ünnepeivel foglalkozik: Szent Miklóssal, a disznóvágás ünnepével, a karácsonnyal, az újévvel, a háromkirályok és a gyertyaszentelő napjával, a farsanggal, a Bálint- és Gergely-nappal, a névnapköszöntőkkel, április 1-jével, a Szent György-nappal, a húsvéttal, a május 1-jével, a pünkösddel, a Szent István-nappal, a nagyboldogasszony napjával, a mindenszentek napjával és a Márton-nappal.

A "Veliki Kalendar" muravidéki szlovén naptár első, 1904-ben kiadott számának címlapja

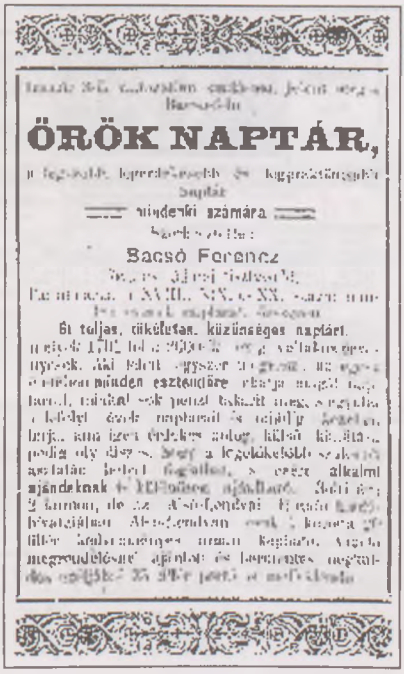
ÖRÖK NAPTÁR,
mindenki számára
Bacsó Ferencz
6i teljes, tökéletes, közönséges naptárt.

Az "Alsó-Lendvai Hiradó" kalendárium hirdetése 1900 decemberében

szempontok szerint készítette el tetszetős, *Velika knjiga o praznikih. Praznovanja na slovenskem in po svetu* címet viselő, rövid idő alatt több kiadást megért könyvét.

Alapos kutatást igényelne ama kérdés, milyen hatások befolyásolták a szokások alakulását a lendva-vidéki magyaroknál, hiszen nyilvánvaló, hogy hosszabb folyamat során jött létre az a szokásrendszer, amelyet a következő fejezetekben tárgyalunk.

Amint arról bőven szóltunk, a lendva-vidéki magyarság viszonylag zárt közösséget alkot, ám a közvetlen szomszédok által sugárzott különböző hatások mellett számolnunk kell távolabbról érkező befolyásokkal is. Ilyen a már szintén említett közvetett hatás Ausztria, illetve Horvátország irányából, vagy a Baranyába, Bácskába vonatozó szezonmunkások, távoli vidékeket megjárt katonák magukkal hozott népszokásai, hiedelmei; nem különben a mocsári patakok lecsapolása miatt vidékünkre érkező kubikos mederszabályozó munkások, néptanítók, papok és mások magukkal hozott szellemi kincsei. A környékbeli, szomszédos nagyobb településekre és a távoli búcsújáróhelyekre zarándokló hívek is gazdag élményekkel, új ismeretekkel térhettek haza. Ne feledkezzünk meg a Lendvát érintő igen korán megépített vasútvonalról sem. Ezeknél talán még erőteljesebb hatást gyakorolhattak azok a sajtótermékek, melyeket ronggyá olvasva gyűjthetünk fel a vidéken. A 19. század közepétől egyre több ponyva, imakönyv, írásos dokumentum kerül elő. Ezen nem csak az alsólendvai újságot, vagy a Nagykanizsán, Keszthelyen, Csáktornyán kiadott és vásárok, búcsúk, ismerősök révén ide *kallódott* hasonló lapokat értjük,

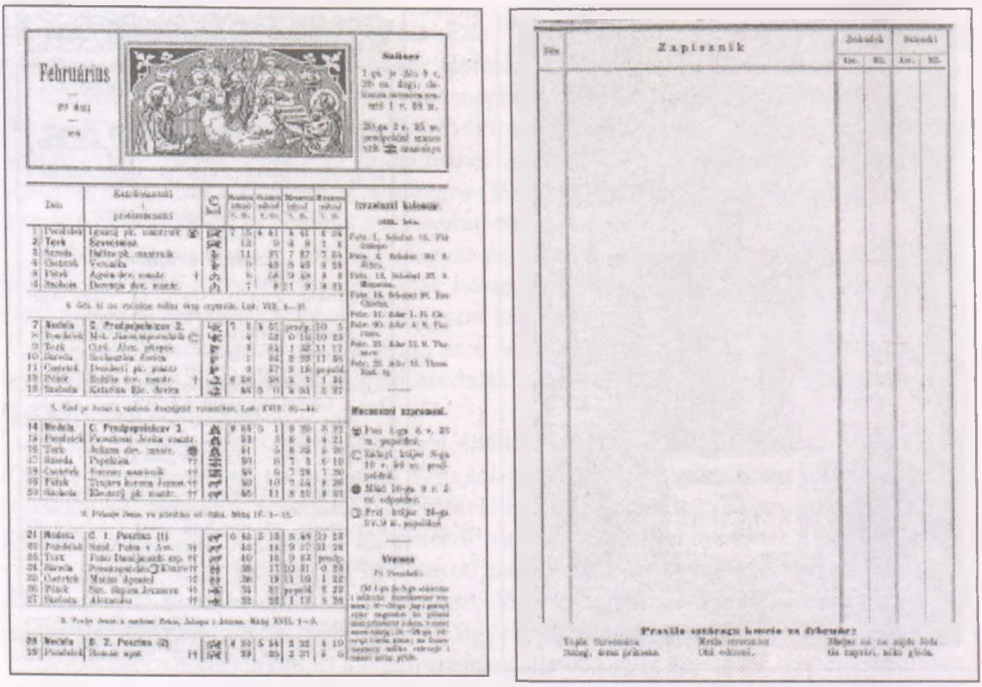

A „Veliki Kalendár Za Lüdsztvo Na 1904-to Presztopno Leto, Szombotel", azaz a „Népi nagy kalendárium az 1904-es szökőévre" két oldala a naptári részből. A második oldal alján az aktuális hónapra közöl tanácsokat: „A meleg gyertyaszentelő havat, hideget hoz; A hideg gyertyaszentelő mindkettőt elkergeti; Ha Mátyás nem talál jeget, úgy igyekszik, hogy csinál."

hanem az akkor távoli Budáról, Pestről, később Budapestről, Sümegről, Keszthelyről ide került imádságos papírokat, füzeteket is. Ezeken kívül feltétlenül meg kell említenünk a kalendáriumokat is, melyekben minden hónapra, különféle jeles napokra vonatkozóan regulákat, jóslatokat találunk.[27] Helyi kiadásokról nem tudunk, azonban országos terjesztésüekről vagy például a nagykanizsai nyomdászok termékeiről igen, amennyiben magyar nyelvűekről beszélünk. Ezeket a helyi sajtóban több ízben hirdették is. Mellettük a század elején Szombathelyen, a magyar szedéssel, muravidéki szlovén tájszólásban kiadott kalendáriumok is fontosak, hiszen több magyar tulajdonos írta bele a nevét, vagy éppen magyar nyelvű bejegyzéseket olvashatunk a jegyzetelésnek fenntartott helyeken. Ezekben a kalendáriumokban pedig minden hónapra külön időjárási regulákat, jóslatokat is találunk.

[27] L. m.: *Kovács* 1989., *Cserbák* 1988.

Barabás Jenő (szerk.)
1987 Magyar Néprajzi Atlasz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Bellosics Bálint
1902 Magyarországi adatok a nyári napforduló ünnepéhez. In Ethnographia XIII, 25–31., 70–78., 117–127.
Bence Lajos
1996 Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve. 2. bővített kiadás. Győr–Lendva, Hazánk – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
Cserbák András
1988 Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
Füss Nándor – Pataky Kálmán
1996 Alsó-Lendva nagyközség milleniumi emlékkönyve 1896. 2. kiad. Győr, Hazánk Könyvkiadó – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
Halász Albert
1994 Az alsólendvai sajtó és a néprajz. 1889–1919. Budapest, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Hunga–Print Nyomda és Kiadó.
Kercsmár Rózsa
1987 Luca-napi szokások. In Népújság 3. sz. 4.
Kovács I. Gábor
1989 Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kuret, Niko
1989 Praznično leto Slovencev. 2. kiad. Ljubljana, Družina.
Kuzmič, Franc
1990 Néprajzi kincseink. Farsang. In: Naptár 1991. Murska Sobota, 187–193.
1991 Néprajzi kincseink. Húsvét. In: Naptár 1992. Murska Sobota, 156–164.
MTA Néprajzi Kutatócsoport Bp., a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőcédulái Kót községre vonatkozóan 1965-ből
Ovsec, Damjan J.
1994 Velika knjiga o praznikih. Praznovanja na Slovenskem in po svetu. Ljubljana, Založba Domus – Založba Mladinska knjiga.
Pálinkás Béla
1901–1903 A naptári év szokásai és hiedelmei. Luca-nap, karácsony. Alsólendva. Kézirat (Néprajzi Múzeum EA 1903). Budapest.
Pivar Ella
1976a Izelítő a szerdahelyi fenyőlakodalomról. In: Népújság, 8. sz., 4.
1976b A szerdahelyi erdőben házasságot kötöttek... In: Népújság, 9. sz., 4.
Rešek, Dušan
1981 Mura-vidéki népszokások. In: Naptár 1982. Murska Sobota, 132–135.
1983 Mura-vidéki népszokások. In: Naptár 1984. Murska Sobota, 204–206.
1984 Mura-vidéki népszokások. In: Naptár 1985. Murska Sobota, 136–138.
1988 Muravidéki népszokások. In: Naptár 1989. Murska Sobota, 173–176.
1992 Muravidéki népszokások. In: Naptár 1993. Lendva, 46–48.
Szántó Károly
1883 Alsó-Lendva és vidéke. In: Földrajzi Közlemények XI. 144–154.
Szente Arnold
1898 A Lendva-vidék néprajza. In: Ethnographia IX. 62–67. p., 118–128.
Szőke József
1914 Édes szülőföldem: A hetési Hosszúfalu régi népélete. Az új kenyér. Nagymosás régen. Kézirat (Néprajzi Múzeum, EA 19000). Budapest.

Szúnyogh Sándor
1976 A szalmás medve. In: Népújság. 11. sz., 8.
1994 Újévi szokások. In: Naptár 1995. Lendva, 187–188.
Toma Károly
1914 Népköltési gyűjtemény. Alsólendva. Kézirat (Néprajzi Múzeum, EA 10272). Budapest.
Turnšek, Metod
1943–1946 Pod vernim krovom. Ob ljudskih običajih skozi cerkveno leto. 1.–4. köt. Ljubljana, Družba sv. Mohorja.
Udvarhelyi Gyula
1879 Alsó-Lendva és vidéke. Táj és néprajz. In Udvarhelyi Gyula (szerk.): A magyar írásmód. Budapest, 181–186.
Varga Sándor
1976 Gergelyjárás. In Naptár 1977. Murska Sobota, 101–107.
1993 Májusfa-állítás Göntérházán. In: Naptár 1994. Lendva, 110–114.

VOIGT VILMOS

MIT TUDUNK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR MESEKINCSRŐL?

Bevezetés, a kezdetek

Már az a körülmény is, hogy nehéz e dolgozatnak címet adni, meg azt még magyarázni is kellene, önmagáért beszél és arra utal, igazán időszerű feladat összegezni annak a mesekutatásnak az eredményeit, amelyik a második világháború utáni Jugoszlávia területén folyt. Készült ugyan ehhez hasonló témájú áttekintés,[1] ám nem a mostani célkitűzéssel, hanem praktikus, szövegkiadási szempontból. A kéziratos vajdasági magyar népmese-katalógus[2] pedig több évtizeddel előbbi állapotot rögzít és már rendszere szerint sem pótolhatja a mostani szemlét.

Még azt is elöljáróban kell megállapítanunk, hogy a bemutatandó forrásanyag jelentősebb tételei egyenként is külön magyarázatot érdemelnének. Erre azonban itt, már csak terjedelmi okokból sem, nem törekedhettünk. Ám reméljük, lesz még olyan szakember, aki e feladatot elvégzi majd.

Köztudott tény, hogy a tudományos jellegű magyar népmesekutatás a Grimm-testvérek 1812-es *Kinder- und Hausmärchen* címmel közismert gyűjteményének hatására kezdődött el.[3] Az itt körvonalazott felfogás, amely Erdélyi János tevékenységében is megfigyelhető, a „magyar" népmeséket vizsgálta, vagyis egyetlen egységnek tekintette az ország különböző részeiről származó népköltési szövegeket (úgy, ahogy Herder és a Grimm-fivérek minden táji tagolódás ellenére is a „német" stb. folklórról beszéltek). Ez az oka annak, hogy noha már Henszlmann Imre 1847-es tanulmányában világosan megkülönbözteti például a felvidéki meg az erdélyi meséket (nemcsak a magyarokat, sőt!), azután Merényi László „helyi" tagolásban adja az általa gyűjtött meséket,[4] Kriza *Vadrózsái* pedig világosan „székely" jellegűek. A szemlélet később változik meg. Mondjuk Kálmány Lajos szegedi és délvidéki gyűjtései már nem „a magyar" mesekincset, hanem

[1] Lásd legutóbb: Utószó. In.: *Penavin Olga:* Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény. I. Közzétette Penavin Olga. Újvidék, 1993. I. kötet, 253–258.

[2] *Vajda-Sárvári Zsuzsanna:* A nyomtatásban megjelent jugoszláviai magyar népmesék tipológiai vizsgálata. Újvidék, 1977. (Egyetemi dolgozat, kézirat.) Anyaga hozzáférhető volt a Kovács Ágnes (és mások) szerkesztette Magyar Népmese-katalógus kiadása (Budapest, 1982-től) során.

[3] Erről, noha nem a teljesség igényével, először: *Voigt Vilmos:* A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In.: *Kriza Ildikó* (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Budapest, 1982. 139–150.

[4] Erről jó képet ad (noha a tanulmánygyűjtemény célja nem ez volt) Henszlmann Imre, Arany János és Arany László tanulmányainak újrakiadása: *Dömötör Tekla–Katona Imre–Voigt Vilmos:* Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény. I. (1840–1900). Budapest, 1978.

annak egy táji változatát reprezentálták.[5] A közérthetőség kedvéért szeretném leszögezni, hogy nem abban van a különbség, hogy csak ekkor, a 19. század végén gyűjtenek népköltészetet „regionális" felfogás szerint (ez már korábban is így volt) –, hanem hogy a helyszínen gyűjtött folklórt ekkortól kezdve tekintik elsősorban helyi (és csak ezen keresztül nemzeti) kulturális ténynek.

Természetesen a magyar népmeséket bemutató áttekintések, antológiák mindig is arra törekedtek, hogy az egész magyar nyelvterületet képviseljék, sőt még az arányokat is érzékeltessék.[6] Viszont éppen a több tízezerre tehető, szakszerűen gyűjtött magyar népmese olyan gazdag anyag, amelynek helyi-táji csoportjait bemutatni nem is könnyű feladat. Éppen ezért lenne szükség arra, hogy időről időre ilyen szemlék, konkrét feladatként is megfogalmazódjanak.

Mindmáig az egyetlen, táji szempontok szerint adatolt áttekintés a magyar népmesegyűjtésekről[7] több mint negyven évvel ezelőtt készült és csak 3143 mesét regisztrált. Ezek között 9 kopácsi, 5 Bács-Bodrog megyei, 188 Torontál megyei adatot említ, azaz Kálmány gyűjtése (25 Torontál megyei községből) több mint 90%-ot tesz ki. Ma már tudjuk, hogy még a kiadott meseszövegek tekintetében sem volt teljes vagy pontos ez a kép, mára pedig nagyságrenddel több magyar (közölt) népmeséről van adatunk.

1991-ben állította össze Penavin Olga azt a *diakrón népmesegyűjtemény* című antológiát, amelynek első kötetében időrendben (1873-tól kezdve egész évszázadon át) mások által gyűjtött (összesen körülbelül 120 szöveget) szövegeket tesz közzé.[8] A kiadvány második kötetében (amely később és más körülmények között jelent meg) *új gyűjtésű szövegek* címmel[9] a maga régebbi köteteiből ad antológiát. A 238 szöveget úgy mutatja be, hogy közli a gyűjtés helyét, a gyűjtők nevét. Ez a kötet a korábbi *Jugoszláviai magyar népmesék* című munkából válogatott. Amint ismeretes, ennek első kötete 1971-ben Budapesten jelent meg,[10] majd ennek új kiadásakor (1984) egy második kötet is társult hozzá.[11] Ismeretes, hogy a nyelvjárásgyűjtő Penavin Olga maga magnetofonnal gyűjtött,

[5] Lásd ezt a szempontot érvényesítő összegezéseket a magyar népmeséről.

[6] Lásd erről (a legutóbbi változatot említve, természetesen ez a szempont már a korábbi kiadásokban is érvényesült): *Voigt Vilmos* (szerk.): A magyar folklór. (Egyetemi tankönyv.) Budapest, 1998. A „Mese" fejezetben „A mai magyar népmese területi csoportjai" című részben, a 240–242. lapokon, valamint az ehhez tartozó szakirodalmi hivatkozásokban. Mindez persze azt is jelzi, ilyen terjedelemben nem volt lehetséges a téma részletes bemutatása.

[7] *Kovács Ágnes:* Népmesegyűjtés. Budapest, 1956. (Útmutató füzetek a nérprajzi adatgyűjtéshez III.) Hasonló feladata lenne a Magyar Népmese-katalógus immár évtized(ek) óta várt záró, regiszterkötetének. Ennek esetleges megjelenése után természetesen sok mindent újra lehet majd értékelni a magyar népmesekincs táji-területi megoszlását illetően. Itt nem is az abszolút arányok lesznek érdekesek (pl. hány mesét ismerünk egy-egy vidékről, megyéből, akár községből), hanem az, hogy a műfajok és témák (*vulgo* mesetípusok) hol, mennyire, milyen irányokban terjedtek el, hogyan kapcsolódnak össze egymással.

[8] *Penavin Olga:* Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény. I. Újvidék, 1993. (A továbbiakban: *Diakrón I.*)

[9] *Penavin Olga:* Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény. II. Újvidék, 1995. (A továbbiakban: *Diakrón II.*) A szövegek előtt, a 7. lapon „Új gyűjtésű szövegek" megjelöléssel. Az I. kötetben nincs ilyen általános megjelölés, ott csak az egyes forráscsoportok megjelölése található. Mindkét kötet előszava illetve utószava 1991-ben készült.

[10] *Penavin Olga:* Jugoszláviai magyar népmesék I. Budapest, 1971. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI.)

[11] *Penavin Olga:* Jugoszláviai magyar népmesék II. Budapest, 1984. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIX.) A kiadvány újvidéki helymegjelöléssel is készült. Sok példányon tévesen ez is a könyvsorozat XVI. köteteként szerepel.

munkatársait és egyetemi tanítványait is erre biztatta. A szövegeket a szalagról írták le. Máskor a hallgatók feladata volt otthonról ismert mesék leírása. A nyelvészeti szempontokon kívül hamar figyelmet fordítottak folklorisztikai szempontokra is. A gondos kommentárok azonban mégsem mindig tértek ki kellő pontossággal a gyűjtés és a lejegyzés körülményeire. Az a tény azonban, hogy még ebben az antológiában is úgy 350 szöveg olvasható, még akkor is impozáns szám, ha észrevesszük, több szöveg inkább anekdota, monda vagy elbeszélés, mint a szó szoros értelmében vett mese.

Penavin Olga a „diakrón" kötetekben teljesnek tervezett kutatástörténetet ad, azonban ezt is ki lehet egészíteni, illetve pontosabbá lehet tenni. Nyilván a maga által kezdeményezett gyűjtésekről részletesebb véleménye volt, mint ahogy ezt itt (vagy akár a korábbi két mesekötetben) olvashattuk. Éppen ezért célszerű a mostani áttekintést is az ő általa adott sorrend figyelembevételével megtenni.

Ma úgy tudjuk, az első, különböző tájakat képviselő szöveggyűjtést Ipolyi Arnold nevéhez kapcsolhatjuk. Ő voltaképpen a *Magyar Mythologia* számára kért, gyűjtetett babonákat, szokásleírásokat, mondákat és meséket is. Az is közismert tény, hogy igen sok ilyen szöveget Csaplár Benedek, Debreczeni János és mások Szegedről juttattak el Ipolyihoz. Éppen ezért a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztője, Sebestyén Gyula Szegedre, Kálmány Lajoshoz juttatta el az anyagot, aki ebből válogatást tett közzé *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye* címmel.[12] Ebben nincs olyan szöveg, amelyet a későbbi Jugoszlávia területéhez kapcsolhatnánk. Mégsem volt meglepő, hogy amikor Sebestyén Gyula hagyatékából az ezzel kapcsolatos kéziratok Budapestre kerültek, és ott Kovács Ágnes mind Kálmány Lajos saját mesegyűjteseinek kiadása szempontjából, mind a készülő *Magyar Népmesekatalógus* számára átnézte ezt, a zömmel két nagy kéziratcsomóban (1846 és 1853 közti, illetve 1854 és 1858 közti gyűjtések) elég sok olyan „Szeged környéki" szöveget talált, amelyre korábban sem Ipolyi, sem Kálmány nem utalt.[13] Ezek között főleg a Strósz Ernő által beküldött szövegek áttekintése lenne tanulságos, mivel a tőle 693. számon jegyzett hiedelem-feljegyzéshez *Törökkanizsa* hely-megjelölés csatlakozik.[14] Nem lehetetlen tehát, hogy az Ipolyi-kéziratokban van ugyanolyan területről való szöveg, mint ahonnan Kálmány meséi származnak.

Kálmány mesegyűjtő tevékenysége ugyan közismert, ám csak bonyolult mikrofilológiával lehetne tisztázni, melyik szöveg melyik változata tekinthető a mai országhatár déli oldaláról származottnak. Egy biztos, Kálmány és kortársai ezt a mesekincset egyetlen egységnek tekintették. Amikor tehát a világháborúk után Kálmány gyűjtéseiből egyes szövegek „jugoszláviai magyar mese" minősítést kaptak, ez már az utókor szemléletét tükrözi.[15]

[12] *Kálmány Lajos:* Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Budapest, 1914. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII.) Ebben is van forrásmegjelölés, azonban eléggé elnagyoltan. Ismeretes, hogy Ipolyit a mitológiai nyomok és nem a teljes meseszövegek érdekelték, ezért több feljegyzés eleve kivonatos, csak az ilyen részekre ügyelő volt.

[13] *Kovács Ágnes:* Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében. Néprajzi Értesítő XXXVIII (1956), 223–259. A bevezető foglalkozik a gyűjtemény létrejöttével, utal a szegedi vonatkozásokra is. A „Függelék" tételszerűen mutatja be az egyes szövegeket.

[14] Az előző jegyzetben idézett dolgozat 257. lapján (alul), 693. tételszámon, „Pöctej" címmel, a gyűjtés idejének megjelölése nélkül.

[15] Ezt számos, idézett és idézhető dolgozat tükrözi.

Ez a körülmény azonban hozzájárult a magyar mesegyűjtés egyik hihetetlennek tűnő bravúrja végbeviteléhez.

Köztudott, hogy a magyar folklorisztika klasszikus műve, az „egyéniségkutató" mesevizsgálat közvetlen előzménye Kálmány Lajos könyve, amelyben az akkor Egyházaskéren (Verbicán) élő Borbély Mihály meséit adta közre.[16] Kálmány 1913 januárjában találkozott mesélőjével és körülbelül két hetet dolgoztak együtt. A könyv, a *Hagyományok* II. köteteként már a következő évben, 1914-ben megjelent. 48 szöveget tartalmaz, ebből húsz mese, öt olyan monda, amelynek van mesei típusszáma, hat ilyesféle anekdota, ugyancsak hat anekdota jellegű. Természetesen van átfedés vagy átmenet is e műfajok között. Kálmány – szokásához híven – a jegyzetekben további szövegeket is közöl (legalább húszat), amelyek között 14 tekinthető mesének.[17] Borbély Mihály 1882-ben Beodrán született, és a gróf Karácsonyi birtokok területén több helyen lakott, zömmel a szegedi kirajzásnak tekinthető, *ö*-ző dialektusú községekben. Maga is ezt a nyelvjárást beszélte. Meséit – saját bevallása szerint – Kerektón tanulta (ez viszont éppen nem *ö*-ző falu), viszont nem egy odavalósitól, hanem egy horgosi eredetű öreg juhásztól. Borbély meséinek „juhász"-lektusa igazolja ezt az adatot, persze az is igaz, hogy Borbély környezetében általában is közismertnek vehetjük a juhászok sajátos világát, szóhasználatát. Tudjuk, Borbély maga is volt juhász.

Borbély Mihály, a név szerint ismert „nagy magyar mesemondó" később is felbukkan, nemcsak a folklorisztikában, hanem irodalomtörténetek utalásaiban is. 1945 után, amikor a jugoszláviai magyar irodalom és művelődéstörténet a saját gyökereit kereste, utaltak is meséire. Legkivált Bori Imre hangoztatta jelentőségét, akárcsak Kálmány Lajosét a bánáti élet megismertetésében.[18] Az Újvidéken, majd Budapesten nevelkedett író és folklorista, Tóth Ferenc az 1970-es évek elejétől kapta feladatként a Kálmány által egykor közölt népköltési alkotások utóéletének, esetleges megmaradásának kutatását. Elsősorban ugyan a balladák és egyéb verses szövegek érdekelték, ám csakhamar kiderült, hogy élnek Borbély Mihály gyermekei, sőt maga Borbély is csak 1953-ban halt meg, éppen az egykori Kálmány-gyűjtés helyszínén, Egyházaskéren (Verbicán). Minthogy a hírek szerint szinte haláláig mesélt, akár gyűjteni is lehetett volna tőle, még akkor is, amikor már mint „hagyományt" említették... Tóth Ferenc (és tanára, Katona Imre) gyűjtéseivel párhuzamosan a Borbély család körében úttörő mesegyűjtést folytatott (az ugyancsak Budapesten végzett, ám szabadkai) Beszédes Valéria. Mindmáig egyedülállóan érdekes ez az anyag, hiszen egyetlen családban, több generáció során megmaradt-megváltozott meséket találhatunk.[19]

[16] *Kálmány Lajos:* Hagyományok, I–II. Hely nélkül, év nélkül.

[17] Ezek tételenkénti áttekintését adja, ahol ez lehetséges volt, a mesetípusok meghatározásával: *Berze Nagy János:* Magyar népmesetípusok, II. Pécs, 1957. 697–700.

[18] Lásd például: *Bori Imre:* Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből. Újvidék, 1971. Második, bővített kiadás: Újvidék, 1975. Ebben külön fejezetben olvashatók a „mesék" (9 szöveg, köztük Kálmány gyűjtései is), illetve „Borbély Mihály meséiből" címmel további négy szöveg. (A 159–188, illetve 189–203. lapokon.) A kötet végén csak pár szavas megjegyzés vonatkozik a mesékre. A kötet bevezetője viszont áttekinti nemcsak a nép történetét, hanem rövid képet a népköltési gyűjtések történetéről is. Ez utóbbi részben természetesen utal Kálmány tevékenységére, de kitér az akkor friss gyűjtésekre is. Ettől függetlenül is megfogalmazták Kálmány gyűjtésének értékelését. Előzmények után ez a legteljesebb formában olvasható: *Bori Imre:* A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. Újvidék, 1993, legkivált a 302–303. lapokon.

[19] Erről általában képet ad: *Tóth Ferenc:* Kálmány Lajos nyomában. Újvidék, 1975.

A felfedezésnek híre ment és amikor Újvidéken a nevezetes, zöld borítójú *Hagyományaink* sorozatot tervezték, ebben külön kötetben adták ki Borbély Mihály meséit.[20] A pontos folklorisztikai jegyzetekkel ellátott kiadvány mindenben a régi csoportosításban adja a szövegeket. Előbb 21 „mesék és rokonneműek" névvel jelölt szöveg olvasható, majd „mondák és rokonneműek" címmel 13 további szöveg, ezt követi 8 „oktató példa", 6 „hiedelem", pontosabban hiedelmek köré szőtt történet, végül 3 „találgatós mese". Ez együttesen 53 szöveg, azaz kevesebb, mint amennyit annak idején Kálmány hozott. Viszont a kiadvány célkitűzése az volt, hogy közölje az összes olyan szöveget, amelyet Borbély Mihálynak tulajdoníthatunk. Ez után következik, Beszédes Valéria gondozásában 11 olyan mese, amelyet a gyermekek, Borbély Vera, illetve Borbély Vera mondott el. Ezeket olyan sorrendben és sorszámmal közlik, hogy közvetlenül azonosíthatók legyenek Borbély Mihály egykori meséivel. Az új gyűjtés 1974 februárjában készült, és csak remélni lehet, hogy minden közlésre érdemes szöveget csakugyan olvashatunk itt.

A kötet végén olvasható Bori Imre tollából Borbély Mihály életrajza,[21] Katona Imrétől pedig mind a régi Kálmány-kötet, mind a mostani teljes szöveganyagára vonatkozó megjegyzések. Ezen belül olvasható 8 olyan visszaemlékezés, amelyekben Borbély Mihályra, illetve mesélésére emlékeznek. (Tóth Ferenc és Katona Imre gyűjtése, 1972-ből). Katona Imre külön említi a mostani kiadás szöveggondozási elveit. Arra is utal, hogy Kálmány annak idején aligha gyűjtötte össze Borbély Mihály összes elbeszélését, és nemcsak az erotikus szövegeket hagyta ki (vagy fel sem írta). Ezeket utólag nem lehet azonosítani és az újragyűjtők sem foglalkoztak e kérdéssel. Pedig jó lenne, ha lennének régi, „Kálmány-korabeli" szövegeink is e műfajból, mivel az erotikus történetek máig igen kedveltek e tájon, mégpedig mind a hiteles mesegyűjtésekben, mind ezek népszerű kiadásaiban.[22]

Természetesen Kálmány nem 1913-ban kezdett gyűjteni e tájon! 1867-ben, illetve 1878-ban jelent meg a *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból* két kötete. Az utókor ezt nem veszi be a „jugoszláviai" magyar mesék közé. 1881 és 1891 között három kötetben adta ki a *Szeged népe* sok műfajra kitekintő antológiáját. Mindegyik kötetben, illetve a jegyzetekben találunk a „szegedi kirajzás" településein gyűjtött szövegeket. Ezek közül többet is felsorolnak a „jugoszláviai" magyar mesék között.[23] Mindennek ellenére azt mond-

[20] Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: *Katona Imre*. Borbély Mihály életrajzát Bori Imre írta. A kiegészítő gyűjtés Beszédes Valéria munkája. Újvidék, 1976. (Hagyományaink: VI.)

[21] Borbély Mihály életrajzát Bori Imre előbb: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971. 7. számában (a 13–16. lapokon), illetve a Létünk 1975. 3-4. számában (a 46–53. lapokon) is közzétette. Katona Imre utószavából közzétettek egy tanulmánygyűjteményben is: *Bosnyák István* (szerk.): Jugoszláviai magyar népköltészet I. Újvidék, 1985. „Borbély Mihály meséi" címmel (a 233–240. lapokon).

[22] Ezeket *Burány Béla* és mások gyűjteményeiben találjuk meg. A közvetlen adatok feltárásán túlmenő elemzésük azonban eddig még nem történt meg. Burány a maga első kötetének (Szomjas a vakló. 66 vajdasági magyar erotikus népmese. Újvidék, 1984) bevezetőjében utal erre. Ennek újrakiadása (Vajdasági magyar erotikus népmesék – címmel) *Bosnyák István* (szerk.): Jugoszláviai magyar népköltészet I. Újvidék, 1985. 241–246.

[23] Ezeket is felsorolja, az egyes mesék tipológiai meghatározásával *Berze Nagy János* (a 17. jegyzetben idézett müben) a 692–697. lapokon. Már említettem, milyen jugoszláviai magyar meseantológiákba, újrakiadásokba kerültek be e gyűjteményekből származó Kálmány-szövegek.
Penavin a diakrón gyűjteményben (I. kötet, a 21–52. lapokon) 31 mesét (és eredetmondát), ezen kívül 8 csali mesét közölt. Ezek forrásaként a Szeged népe mindhárom kötete van feltüntetve, viszont maguk a szö-

hatjuk, hogy sem a „szegedi", sem a „szegedi kirajzásból" való mesekincs igazi áttekintése eddig még nem történt meg. Az utóbbi csoportba eddig 1-2 tucatnyi szöveget szoktak csak sorolni.

Külön története van az ún. Kálmány-hagyaték kiadási terveinek. Most csak a minket itt érdeklő tényeket említve, az 1950-es évek elején Ortutay Gyula és munkatársai tervbe vették a Kálmány-hagyatékból megmaradt szövegek teljesnek tekinthető, műfaji tagolású kiadását-újrakiadását. E tervben a mesék gondozása Kovács Ágnesre hárult. Azonban nem készült el még egy komolyan vehető szövegterv sem. Ezt részben az a körülmény is magyarázza, hogy a „Kálmány-hagyaték" önmagában is bonyolult szövegfilológiai probléma. Kálmány már az általa kiadott szövegeket is többször átírta, főként a nyelvjárási jelenségek pontosabb vagy változtatott jelölésmódja miatt. Élete végéig készített egy, a régi *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatába szánt „alföldi" kötetet, és itt is többszörösen átírt kéziratokra bukkanhatunk: a rögtönzött feljegyzések, ezek tisztázata, kiadásra előkészített szövegváltozata (olykor több változatban is) jelenik meg, különböző sorrendben, hivatkozásokkal, vagy ezek nélkül. Ma világosan látjuk, hogy egy olyan kritikai kiadás lett volna célszerű, amely minden meseszöveget hozott volna és a szövegvariánsokat a jegyzetekben jelölték volna. Erre akkor nem volt igény, ma pedig nincs erre pénz. Pedig csak ekkor látnánk igazán, mi minden is van meg Kálmánynál, és végül is honnan hány mesét gyűjtött. Egy-egy gyűjtött mese csak egyetlen adatként jönne elő, nem pedig kötetről kötetre úszkálva, végül akár klónozottnak tűnő benyomást keltve.[24]

Azonban nem ez történt. Csupán egy népszerűsítő válogatásba került bele néhány szöveg. Az 1950-es évek legelején készült egy kétkötetes válogatás a „parasztmesék-

---

vegek a II. kötetből valók (II: 2, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 19, 10, 22, 23, 3, 22 számú szövegek, a 10 csalimeséből az 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10. számúak). Amint látjuk, a sorrend kihagyásokat és ugrásokat tartalmaz. A következő községekből származnak a szövegek: Szaján, Józova, Padé, Török-Becse, Torda, Kis-Orosz, Tisza-Szent-Miklós, Tisza-Hegyes, Majdán, Egyházas-Kér. Ezek sorrendje nem értelmezhető, mivel Kálmány eredeti kötetében tartalmi okokból hol ilyen, hol olyan falvakból kerültek a szövegek. A gyűjtés pontos időrendjét is más forrásokból és másként tudjuk rekonstruálni. Külön vizsgálat nélkül is tudjuk, van még Kálmány életművében ugyaninnen gyűjtött olyan adat is, ami nem került újraközlésre Penavin kötetében. (Vagy akár Ortutay és Katona parasztmeséi között.)

Penavin Olga nem vett figyelembe más magyarországi Kálmány-újraközléseket (mint például *Ortutay Gyula–Dégh Linda* és *Kovács Ágnes* háromkötetes Magyar népmesék című reprezentatív antológiáját (Budapest, 1960), mindmáig a legjobb magyar népmese-antológiát, amelybe a Kálmány-hagyatékkal is foglalkozó Kovács Ágnes további szövegeket is átvett. Itt azonban nem tárják fel a mesék területi elterjedését.

Mindezek után azt mondhatjuk, néhány szöveggel kapcsolatban további filológiai tisztázásra lenne szükség és azt sem lenne felesleges újra ellenőrizni, hány eddig már publikált szöveg maradt ki az újraközlések közül. A mindmáig kéziratban maradt Kálmány-szövegek teljes áttekintését viszont először Budapesten kell végre elvégezni.

Érdekes tény, hogy *Bálint Sándor* különben igazán monumentális monográfiája (A szögedi nemzet) milyen keveset foglalkozik a mesével. A „Mesemondás" című fejezet (III. rész, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79.: 2. Szeged, 1980. 467–489.) a középkorral és a török világgal is foglalkozik, Kálmány munkásságát és Borbély Mihály életét röviden említi (474–478). A jugoszláviai gyűjtésekkel egyetlen fél mondat foglalkozik (489. lapon). Hivatkozik viszont Bálint Sándor arra (a különben ismert, mégsem eléggé köztudott tényre, hogy az erdélyi Kisiratos voltaképpen szegedi dohányosok által 1818-ban alapított település. Innen Kovács Ferenc 21 mesét tett közzé, amelyek ugyancsak a szegedi kirajzás mesekincséhez sorolhatók. Bálint Sándor monográfiájának külön mutató-kötete sem utal további említésére a szegedi nagytáj meséinek.

[24] Noha folklorisztikai tudománytörténetünk sokszor foglalkozott e kérdéskörrel, voltaképpen máig sem készült el a Kálmány-szövegek összesített jegyzéke.

ből".[25] Ezekben van újraközlés már publikált Kálmány-kötetekből, azonban a kéziratos változatokból, sőt Katona Imre drávaszögi (kopácsi) gyűjtéséből is. Különösen a második kötet adott olyan szövegeket, amelyek korábban nem kerültek közlésre. Különösen tanulságos a Katona Imre gondozta második kötet azért is, mivel itt további kopácsi szövegeken kívül majd húsz kéziratos Kálmány-mesét tesz közzé, mégpedig egymás után, valóságos mini-antológiaként.[26] Viszont a kiadvány jellegének megfelelően a meséhez közel álló műfajok (történeti mondák) szerepelnek, más, ugyanilyen műfajok (legendák) viszont mellőztettek e kötetben. Noha a jegyzetek megbízhatóak, mégsem igazítanak el abban a tekintetben, hogy mikor melyik Kálmány-feljegyzéshez milyen további szövegpárhuzamok kapcsolhatók.

Meg kell említenünk, hogy Penavin Olga „diakrón" mese-antológiája újra közöl meséket e kiadványból.[27] 11 ilyen szöveget adott, ezek között az első kettő Katona Imre kopácsi gyűjtéséből, a következő három Borbély Mihály Kálmány által már publikált kötetéből származik. A második kötetből származik hat szöveg. Ebből is kettő Katona Imre kopácsi gyűjtéséből való. Ez után négy Mátyás-történet következik, Kálmány „kiadatlan" szövegei közül, Verbicag, Magyarszentmárton, Szaján és Egyházaskér községekből. (Az utolsó sem Borbély Mihály meséje.) Minthogy a források megjelölése nem pontos, a sorrend pedig nem időrend vagy a források szerinti, az olvasó végül is nem veszi észre, milyen diakróniát is képvisel Penavin Olga kötete. Természetesen szükség van arra, pontosan regisztráljuk, végül is hány és milyen mese mikor vált ismertté a gyűjtők számára. És noha a folklór nem évenként változik, azaz valaki úgy is gondolkozhatna, nem is számít, melyik évben és pontosan ki is mesélte az adott szöveget – azért pontos adatok nélkül a folklorisztika sem nevezhető tudománynak.

Kálmány viszonylag jól ismert, sokszor idézett gyűjtések között szinte elbújik néhány, szórványosnak tekintett gyűjtés és szövegközlés. Nyelvészek főként nyelvjárási adatokként szedtek össze prózai népköltési szövegeket is. Ezekre utal Penavin Olga a maga diakron gyűjteményében.[28] Hozzá kell azonban tenni ehhez azt, hogy a nyelvjárási jellegű szövegek áttekintése nem történt meg önállóan, kellő gondossággal. Berze Nagy János mesekatalógusának forrásjegyzéke és Kovács Ágnes idézett áttekintése volt a forrás, de már a *Magyar Népmesekatalógus* évtizedes időszakban megjelent köteteiből senki sem ellenőrizte, minden publikált adatot feltüntettek-e a „jugoszláviai" mesék között. A források új, önálló átnézésére lenne szükség (nem másoktól átvett adatok ismétlésére), még akkor is, ha reálisan csak arra gondolhatunk, így legfeljebb néhány, nem is biztos, hogy kitűnő meseszövegre bukkanhatunk majd.

Két kivételt mégis külön kell tárgyalnunk. Mindkettő esetében értelmezési problémákra is kell utalnunk.

Zsidó Domokos 1998. január 15. és február 16. között jegyzett fel meséket az Alduna menti telepes község, Marienfeld (ismertebb magyar neve: Hertelendyfalva) lakosaitól. Ezek valószínűleg a jó pancsovai kapcsolatokkal rendelkező Herrmann Antal révén kerültek (feltehetőleg Katona Lajos közvetítésével) Berze Nagy Jánoshoz. Berze Nagy öt

[25] Magyar parasztmesék, I. *Ortutay Gyula–Katona Imre* gondozásában. Budapest, 1954.

[26] Magyar parasztmesék (II.) *Ortutay Gyula–Katona Imre* gondozásában. Budapest, 1956. Főként a 22. számú szövegtől a 41. szövegig, a 294. laptól a 360. lapig.

[27] *Penavin: Diakrón I.* 151–238. lapok között.

[28] Ezeket is közli *Penavin*: Diakrón I. 5–20. lapok között (12 szöveg).

mesét kivonatolt is mesekatalógusa számára.[29] Amikor azonban (csak 1960-ban) közölték a Berze Nagy János hagyatékában talált mesék kötetét,[30] kiderült, hogy összesen nem öt, hanem nyolc mese szövege maradt ránk. (A három többlet-mesét Berze Nagy azért nem tipologizálhatta, mivel nehéz típusszámhoz sorolni ezeket.) Penavin Olga diakrón gyűjteményében kilenc mesét publikál e gyűjteményből.[31] A sorrendből és hivatkozásaiból is nyilvánvaló, hogy ő Banó István és Dömötör Sándor szövegkiadását használta. Viszont Berze Nagy jegyzékéből (és egyéb forrásokból) úgy látjuk, hogy a kilencedik mese Herrmann Antal révén a Torontál megyei Aurélházáról származik,[32] vagyis nem hertelendyfalvi szöveg, noha Banó és Dömötör itt tette közzé.

Azt ugyan megkérdezhetnénk, hogy az 1882-ben az Al-Dunához került „bukovinai csángók" öt évvel később, Zsidó Domokos gyűjtőútja idején mennyiben voltak a délvidéki magyar mesehagyomány (az ekkori gyűjtés pedig a „jugoszláviai" magyar mesék) letéteményesei – arról nem is beszélve, hogy hívhatjuk-e őket egyáltalán „csángóknak" – az viszont nyilvánvaló, hogy valahol fel kell tüntetni e meséket is, és minthogy a telepesek máig megmaradtak magyaroknak, sőt később is gyűjtöttek tőlük folklórt, valahol mindenképpen helyet kell, hogy kapjanak a „jugoszláviai" magyar mesejegyzékekben.

Ehhez képest más szempontból érdekes Révész Hugó 1892-ben Szabadkán megjelent *Bácskai dalok, mesék* című kötete. Erről hosszú ideig nem tudott a magyar folklorisztika, majd Bori Imre 1993-ban úgy harminc dalszöveget, valamint hét prózai szöveget (mesét) tett közzé.[33] Bori sem tud sokat a szerzőről, Szinnyei nyomán csak annyit, hogy Bajmokon született (1873-ban), később állatorvosként tevékenykedett. Bátyja, Révész Ernő ugyancsak Bajmokon született, majd Szabadkán volt ügyvéd. (A család eredeti neve: Fischer.) Némi furcsaság ugyan lehet abban, hogy a közlő 1892-ben éppen csak 19 (!) éves, viszont ha ez igaz, arra gondolhatunk, hogy a közölt szövegek alighanem a szülőföld, Bajmok hagyományát képviselik. Penavin Olga 1991-es válogatása (amely azonban nem jelent meg korábban, mint Bori Imre folyóiratbeli közlése) más szövegeket is ad.[34] Minthogy most sem tudjuk, végül is hány szöveg (dal, mese stb.) van Révész Hugó eredeti kötetében, célszerű lenne e kiadványt végre deskriptív módon is bemutatni.[35]

Időrendben is Garay Ákos (1866–1952!) szlavóniai gyűjtése következne. Ő rajztanár, ha úgy tetszik festő volt. Az etnográfiát ma úgy mondanánk, hobbiból művelte. Rajzokat, kiváló minőségű fényképeket készített. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeumban őrzött, igazából máig sem áttekintett gyűjteménye is jelzi, milyen jószemű, sokoldalú etnográfus volt, biztos érzékkel az archaikus vonások rögzítése iránt. Minthogy az utókor nem tárta fel pontosan életművét, csak a fogódzópontokat ismerjük: már a századfordulón jár a szlavóniai magyarok körében, talán 1910 előtt másodszor is, és itt sok mindent fel-

[29] *Berze Nagy* (a 17. jegyzetben idézett műben) II. 714–715. lapokon.

[30] Délvidéki csángó népmesék címmel. Régi magyar népmesék *Berze Nagy János* hagyatékából. Szerkesztette *Banó István* és *Dömötör Sándor*. Pécs, 1960. (Második, javított kiadás: Pécs, 1961) 99–117., megjegyzések a 222–224. lapokon.

[31] *Penavin*: Diakrón I. 53–74. lapokon.

[32] Lásd *Berze Nagy* (a 17. jegyzetben idézett műben) II. 714. lapon (alul) a „Dr. Her(r)mann Antalnak különböző helyekről és időből származó gyűjtései" címmel, e jegyzék utolsó tétele.

[33] Bácskai dalok, mesék. Válogatás. Híd LVII. (1993/1–2., január–február) 70–84.

[34] *Penavin*: Diakrón I. 76–94.

[35] A közismert, kevés adat összegzése: *Bori Imre:* A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. Újvidék, 1993. 301–302.

jegyez. Penavin Olga diakron kötete egyetlen, Kórógyon hallott mesét hoz tőle,[36] megjegyezvén, hogy a Kisfaludy Társaság által még 1907-ben kiküldött gyűjtő hagyatékában (a budapesti Néprajzi Múzeum kézirattárában) összesen ez az egy mese található (a különben gazdag és sokrétű feljegyzések között). Érdemes lenne utánanézni, nem tudnánk-e mégis többet megtudni e klasszikus értékű, mára pótolhatatlan gyűjtés körülményeiről?

Természetesen a magyar néprajztudomány klasszikusa, Gönczi Ferenc (1861–1948) is foglalkozott folklórgyűjtéssel, mégpedig a mai Somogy és Zala megyék déli határain túl is. Gönczi népköltési gyűjteménye (pontosabban ennek alapján egy antológia) ugyan csak 1948-ban, a hosszú életet megélt kutatónak is halála idején jelent meg. Ebben 25 mese, néhány legenda, adoma, monda, természetmagyarázó hagyomány olvasható, együtt sem több, mint 50 szöveg. Ebből két legendamesét közöl Penavin Olga a diakron kötetben,[37] különösebb kommentár nélkül. Gönczi az elsőt a mesék, a másodikat a mondák közé sorolta. Mindkét községből (Dobronak, illetve Radamos) több, más, nem mesei adatot is közöl, úgyhogy ezekkel együtt lenne célszerű a szövegeket elemezni. Meg kell itt még említeni azt is, hogy Gönczi e népköltési gyűjtése 1895-ben kezdődött és „tíz éven át állandóan folyt". Azaz a szövegek nem a kései kiadás korára, hanem mondjuk a Borbély Mihálytól történt gyűjtés *előttre* datálhatók. Természetesen ekkor Gönczi számára sem a mai határok voltak mérvadóak. Természetesen a folklór folytatódik a határokon túl is. Az a tény, hogy a Gönczi által gyűjtött, mintegy félszáz prózában elmondott történet között ma csak kettőt utalhatunk az országhatár déli, túlsó oldalára, mára történelmi és nem folklorisztikai tény.

*

Először úgy gondoltam, hogy e szemlét tovább viszem, egészen napjainkig. Most azonban, terjedelmi okokból meg kell szakítanom az áttekintést. Ily módon éppen az önálló délszláv állam kialakulásával ér véget (ideiglenesen) a bemutatás. A későbbi korszakokat is ilyes módon lenne célszerű átnézni.

Megemlíthetem, hogy a két világháború közti korszak kevesebb mesegyűjtést eredményezett.

1945 után sem rögtön és gyorsan indult meg a mesegyűjtés a jugoszláviai magyarok különböző csoportjai között. Azonban éppen az ettől kezdődő időszakról teljességre törekvő áttekintéseink is vannak.[38] Ebből is jól látszik, hogy egyre élénkebb lett a saját múlt megismerése iránti igény. Ez tudománytörténeti dolgozatokban és újrakiadásokban is megvalósult. E korszakban tehát sok új gyűjtés történt, egyszersmind feltárult a jugoszláviai magyar folklórnak és kutatásának a múltja is. Mára olyan tekintélyes ez a meseanyag, hogy el kell kezdeni rendszerezését. Ez egy teljességre törekvő archívum és egy ehhez kapcsolódó mese(típus) katalógus formájában lenne a legegyszerűbb és leghasznosabb.[39]

[36] Garay Ákos gyűjtése (1910) címmel: *Penavin*: Diakrón I. 97–98. A mesélő Kórógyon Borka Pál volt.

[37] *Gönczi Ferenc*: Göcsej népköltészete. Zalaegerszeg, 1948. Ebből közöl *Penavin*: Diakrón I. 149–150.

[38] Jugoszláviai magyar népköltészet I–IV. Újvidék, 1985–1991. A IV. kötet ad általános áttekintést: *Bosnyák István*: Jugoszláviai magyar népköltészeti kalauz (a 9–46. lapokon), illetve ugyancsak Bosnyák István összeállításában: A jugoszláviai magyar népköltészet kutatásának válogatott bibliográfiája 1945–1985. (a 47–92. lapokon), tematikus és műfaji rendszerben, több és jó mutatóval, úgyhogy az adatok könnyen visszakereshetők.

[39] Vajda-Sárvári Zsuzsanna említett katalógusa nyomtatásban nem jelent meg, azóta tekintélyes új anyag került elő. Emiatt kérem fel Raffai Juditot, hogy új, teljességre törekvő jugoszláviai magyar népmesekatalógust állítson össze.

RAFFAI JUDIT

KÍSÉRLET A MESEMONDÁS NEM-VERBÁLIS JELEINEK LEÍRÁSÁRA

Annak ellenére, hogy az Ortutay Gyula nevével fémjelzett, „magyar" vagy „budapesti" mesekutató iskolaként ismert egyéniségkutató módszer képviselői[1] a mesemondók a tevékenységét úgy kutatták, mint alkotó személyiségek tudatos tevékenységét, keveset foglalkoztak a mesemondók előadói stílusával. Az előadói stílus kutatása általában szövegközpontú volt, azaz többnyire annyit állapítottak meg a mese előadásának mikéntjéről, amennyi a mese leírt szövegéből is kikövetkeztethető volt. Ennek oka az lehetett, hogy míg a mese szövege könnyűszerrel hangszalagra volt vehető, addig az előadás látványát nehezen tudták rögzíteni. A fent említett iskola képviselői az előadói stílusról szólva említést tesznek a mesemondóknak mesehőseikkel való azonosulásáról, a mesemondáskor tapasztalt dramatikus előadókészségről, a párbeszédes és epikus részek arányáról, a gazdag gesztushasználatról.[2]

Dégh Linda *Az egyéniségvizsgálat perspektívái* című tanulmányában felsorolja mindazokat a mozzanatokat, melyekben a mesemondó egyénisége a társadalom által megszabott határokon belül a leginkább érvényesül, ezek között említi az előadás módját is.[3] Sajnos azonban itt sem szól a tényleges előadásról, annak eszközeiről: a hanghordozásról, a gesztusokról, az arcmimikáról stb.

Kovács Ágnes már 1943-ban, a ketesdi mesemondók vizsgálatának kapcsán hangsúlyozza a vizuális rögzítés fontosságát,[4] majd a szájhagyományozás törvényszerűségeivel foglalkozó budapesti konferencián más előadókkal együtt ő is foglalkozik a népmese előadásának látványélményével.[5] A fent említett tanácskozáson hangsúlyozták a mesemondók előadásában a gesztusok és mozdulatok fontosságát, valamint azok szerepét egy-egy mese befogadásában. Érintették a vizuális tényezők és a szóbeli előadás stílusának kérdését, különös tekintettel az előadás helyszínének megvilágítására. Felmerült a sötétben és a világosban mondott mesék előadása közötti különbség.[6]

[1] *Dégh Linda* 1941.; *Erdész Sándor* 1968.; *Bálint Sándor* 1975.; *Nagy Olga* 1991. *Banó István* 1941.; *Kovács Ágnes* 1943.; *Dégh Linda* 1955-60.; *S. Dobos Ilona* 1962.; *Béres András* 1967. *Szapu Magdolna* 1985.; *Gaál Károly* 1985.; 1988. *Domokos Sámuel* 1968.; *Krupa András* 1988.

[2] *Ortutay Gyula* 1978. 93-94.; *Dégh Linda* 1941. 92-93.

[3] *Dégh Linda* 1960.

[4] *Kovács Ágnes* 1943. 42.

[5] *Kovács Ágnes* 1974/a *Guszev, V. Jevgenyevics* 1974.; *Faragó József* 1974/b

[6] *Faragó József* 1974/a ; *Dömötör Tekla* 1974.

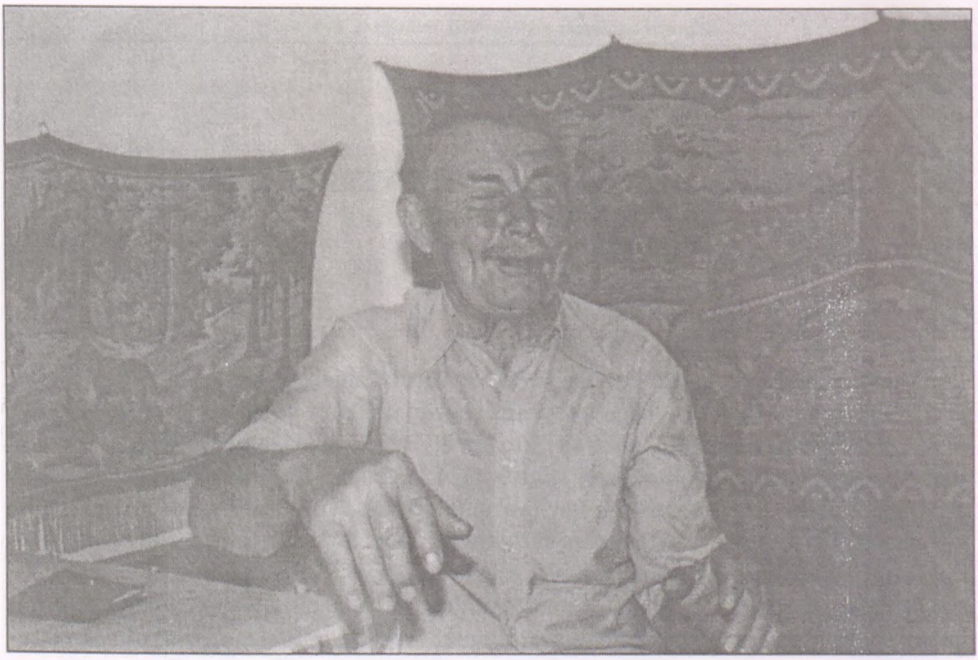

Fontos megemlíteni Sándor István: A mesemondás dramaturgiája című tanulmányát,[7] amely nemcsak részletesen ismerteti egy mezőkövesdi mesemondó előadását, hanem megpróbálja felvázolni a mesemondás látványának fontosabb jellemzőit is. Felsorolja az előadó által a mesemondás alkalmával igénybevett eszközkészlet látványára vonatkozó elemeit, valamint azok funkcióit. A szerző előadói szempontból – kissé homályos, milyen példák alapján – három mesemondó típust különít el: az „akusztikus-stiláris típusú" előadást kedvelő típust, a láttatni óhajtó „vizuális típust" és a mese szereplőivel együtt mozgó „motorikus előadót".[8]

A nemzetközi mesekutatást is foglalkoztatta a mesemondás előadásának vizualitása. Történtek kísérletek a mesemondók előadásának fénykép[9] és film[10] segítségével való rögzítésére, valamint a vizuális anyag alapján való előadásmód vizsgálatára.

Annak ellenére, hogy a meseelőadás látványélményének fontossága mindinkább hangsúlyossá vált, olyan munka nem született, amely a meseelőadás nem-verbális jeleinek leírásával szolgálná a mesemondás látványélményének a vizsgálatát.

Felmerül a kérdés, hogy mi módon lehet vizsgálni egy mesemondó előadását. A már hagyományosnak számító hangszalagos gyűjtés korlátokat szab az ilyen fajta vizsgálódásoknak. Az így gyűjtött mesék két síkon tartalmaznak információkat. Egyrészt az előadás szövegének szerkezeti-formai összetevői (párbeszédes részek és leíró részek aránya, azok

[7] *Sándor István* 1964.
[8] *Sándor István* 1964. 530.
[9] *Satke, Antonin* 1958.
[10] *Bošković-Stulli, Maja* 1985.

stilisztikai elemzése, szókincs bemutatása stb.), másrészt az előadás akusztikai információi (hangszín változása, hangerősség, beszédtempó, stb.) vizsgálhatók. Ezek az információk a mese verbális szintjéről olvashatók le. E jelrendszer mellett mesemondáskor megfigyelhetünk egy másik, kiegészítésre szoruló, többnyire a verbális kommunikáció jeleivel együtt értelmezhető jelrendszert, amely a meseelőadás nem-verbális kommunikációs szintjének része. A nem-verbális kommunikáció jelei mesemondáskor másodlagos jelentőségűek, szerepük a nyelvi jelek gyorsabb, érthetőbb befogadásában rejlik, azaz ezek nem hordoznak új információt, de a verbális szint által hordozott információk elengedhetetlen kiegészítői. Vizsgálatuknak feltétele a meseelőadás vizuális rögzítése.

Egy vajdasági (ludasi) parasztember, Szűcs László[11] teljes meserepertoárjának megismerése után arra a következtetésre jutottam, hogy a hű szövegközlés mellett elengedhetetlen visszaadni valamit a mese látványélményéből is. Ugyanis Szűcs László mesemondói egyénisége leginkább a mese előadásának technikájában, az édesapjától örökölt szövegek többé-kevésbé azonos előadási módjában volt tetten érhető. Így mesemondóm meseanyagát és mesemondását bemutató dolgozatom[12] megírásakor igyekeztem a mesemondás látványélményét is egy, erre a célra kialakított jelrendszerrel leírni. E leírás, ha segítségével nem is lehet maradéktalanul rekonstruálni a mesemondás menetét, mégis hozzásegített ahhoz, hogy összefoglaljam a mesék előadásának néhány jellemzőjét. A következőkben ezt a jelrendszert szeretném bemutatni.

Szűcs László néhány filmre rögzített meséje alapján a mesék nem-verbális szintjének leírási módját igyekeztem létrehozni a nem-verbális kommunikáció eszközeinek azon szintjeinek meghatározásával, amelyek egymástól elszigetelhető módon leírhatók. Mivel ez az eszközrendszer leginkább testnyelvből áll, a legkézenfekvőbbnek a testrészek szerinti felbontása látszott. Ezek a szintek a következők voltak: arckifejezés, fejmozgás, kézmozgás, felsőtest mozgása valamint az egyéb kategóriába sorolt, verbális információkhoz tartozó akusztikai elemek, illetve a mese mondanivalójához nem kötődő gesztustevékenységek. Az alsótest, ezen belül a lábmozgás vizsgálatát sajnos a felvétel nem tette lehetővé. Az öt szint jeleit a szöveggel párhuzamosan írtam le, ezzel megkísérelvén a mese előadásának komplex jelrendszerét visszaállítani. A leírás folyamatában sok esetben szembesültem az általam felállított leírási rendszer hiányosságaival. Az egyik nehézség a fent ismertetett szintek legkisebb jelölhető egységének meghatározása volt. Ezt az is bonyolította, hogy szinteken, és sok esetben az öt szint alcsoportjaiban is, egymástól eltérőek voltak a legkisebb jelölhető egységek. További nehézséget jelentett, hogy a gesztusok időbeli kiterjedését csupán a szöveg megfelelő részletének kiterjedésével tudtam mérni, mindez pedig figyelmen kívül hagyta a gesztus-mozdulat sebességét valamint térbeli kiterjedését. Ez nem biztosított pontos időigazodást, ugyanis az előadásban ugyanaz a szó sem rendelkezik egységes időtartammal. Hol elnyújtva, hol felgyorsított formában hangzik el. Ha a szövegben lejegyzett jelek a jelölt egységek gesztusainak pontos időtartamát nem is mutatják, a szöveghez való viszonyát jelzik. A leírás nehézségét tovább bonyolította az, hogy nem csak a gesztusokat és az arcmimikát kívántam jelölni, hanem azok sze-

[11] Szűcs László (1922-1998) 1990-től haláláig tartó időszak alatt. harmincegy mese variánsait mesélte el jelenlétemben. Meserepertoárjának műfajok szerinti megoszlása a következő: 2 állatmese, 10 tündérmese, 1 rászedett ördög-mese, 3 tréfás mese, 3 hazugságmese, 8 erotikus mese, 3 novellamese, 1 formulamese.

[12] Az említett munka 1998-ban diplomadolgozatként készült el. Megtalálható az ELTE Folklore Tanszék könyvtárában.

repét is az előadásban. Az egyszerűsítés kedvéért néhány esetben a mozdulatok funkcióinak jelölésekor a hasonló kifejezés-kategóriákat egy csoportba soroltam[13], figyelembe véve azt, hogy ezek pontosítását a szövegből mindenki a saját értelmezése szerint kiszűrheti. Így elkerülhető a mozdulatfunkciók túlságosan szubjektív eltéréseken alapuló osztályozgatása.

Néhány mese nem-verbális szintjének leírása után Szűcs Lászlóval újramondattam a meséket, hogy a nem-verbális szint stabilitását ellenőrizzem.

Az *arckifejezés* (I.) leírása a legkevésbé pontos. A hű lejegyzés érdekében igyekeztem csak az egyértelműen hangsúlyos kifejezéseket jelölni. Az arcjátékot leíró jelek két csoportra bonthatók. Az első csoportba (A) azok a jelek tartoznak, amelyek az arcon látható érzelmeket mutatják. Ezek a következők:

1. Nevetés, mosoly (jele: n) „Terelgeti a Katót: Tele Böcikém"
2. Döbbenet, csodálkozás (jele: d) „... az környes körű vassa vót az a kastély bëvonva..."
3. Gondterheltség (jele: g) „Hát, de nincs a kirájkisasszony!"
4. Zavar (jele: z) „Ezt má régën mesétem"
5. Szomorúság, bánat (jele: b) „Hát, de szomorkodik a János"
6. Azonosulás a szereplővel (jele: a) „Úúú, a róka nagyot sóhajtott"
7. Párbeszédnél azonosul a szereplő mondanivalójával (jele: -p-) „Én az vagyok, aki vagyok, félig nyúzott bakkecske..."

A fenti csoportokba sorolt jelek egyik része (2., 3., 5., 6., 7.) a mese cselekményével vagy egyik szereplőjével való azonosulás eredményét fejezi ki. A jelek másik része azokat az mozdulatokat jelöli, amelyek a mese kontextusából való pillanatnyi kilépést kísérik (1.,4.).

A fenti arckifejezések egy része (pl. az azonosulás különféle formái) Szűcs László tudatos előadói tevékenységének termékei, míg mások önkénytelen kifejezésformák (zavar, gondterheltség).

A másik csoportba (B) azok a jelek tartoznak, amelyek nem konkrét érzelmeket jelölnek. Ezek alkalmazása kizárólagosan tudatos, a jó előadásra való törekvés igényéből születtek.

1. Jóváhagyás (jele: j) „Bëválallak János tëgëd is"
2. Hangsúlyozás (jele: h) „lëgyën ezüst szinű"
3. Irány, hely, nagyság mutatása (jele: i) „...nyomás a hetedhét országnak a szélire"
4. Jelzi a párbeszéd kezdetét (jele p-) „Të János"
5. A mesemondás hatásának, eredményeinek a figyelése (jele: e) „...akkó minden az van az asztalon. Gyűrűcském terîj..."
6. Tévedés mesemondás közben, kiigazítás (jele: k) „...vagy a János lova"
7. A mese eseményeinek lejátszása (jele: *) „...néz, néz, néz..."

[13] Pl.: A nevetést, mosolygást és fokozataikat egy kategóriába soroltam. A hangos nevetést a szövegen belül elkülönítettem. Az irány, hely, nagyság mutatása is egy kategóriaként szerepel, a pontos jelentés értelmezése a szövegből kiszűrhető.

Az arcon jelentkező kifejezésformák ritkán realizálódnak önmagukban. Előfordulásukkal gyakran párosul az azonos funkciót ellátó fejmozgás, ritkább esetben kézmozgás vagy a felsőtest mozgása.

Szűcs László mesemondásának tanulmányozásakor feltűnik néhány állandó verbális elemhez kötődő jellegzetes arckifejezés. Közülük kiemelném a *hát* kötőszóhoz kapcsolódó különös arckifejezést (a szó elnyújtott kiejtése alatt összehúzott szem, felhúzott szemöldök), amelyet a szövegben a gondterhelt arc jelével (g) jelöltem. Ez az arckifejezés a gondterheltség mellett, – amely csupán felszíni jelentése a kifejezésnek –, az idő múlását is kifejezni hivatott (a *hát* egyfajta szünetként is funkcionál).

A másik jellegzetes, Szűcs László meséiben gyakran domináló arckifejezés a mosoly. Ennek fajtái leírhatatlanok. A mesékben gyakran, hosszú időtartammal fordulnak elő. *A szegény ember fia* és a *Jacsó és a Kató* című mesékben folyamatosan jelen van.

A *fejmozgás* (II.) leírásánál a gesztus funkcióját és annak irányát jelöltem. E szint leírásakor is csak az egyértelműen hangsúlyos mozdulatok leírására törekedtem. Az előadás ideje alatt a mesemondó feje folyamatosan mozog, ezek gyenge, térben kis kiterjedésű mozgások, egy részük a beszédhez köthető, hangok kiejtéséből fakadó mozdulat. Ezek jelölésétől eltekintettem. A fejmozgások időtartama nehezen kapcsolható a szavak időtartamához. A gesztus végrehajtásának idejét nem is próbáltam pontosan jelölni. Viszont jelölni kívántam a szöveghez tartozó azon időegységet, amely a fejmozgással kísért információ kifejezéséhez kapcsolódik (Pl.: „Tik ketten mennyetek arra" szövegnél az irányt jelölő mozdulat a *tik ketten* egység ideje alatt történik, de a mozdulat jelentése az egész idézett szöveg alatt tart.) A hangsúlyos fejmozgás nem folyamatos. Egy hangsúlyos mozdulat után sok estben néhány nem jelölt gyenge mozgás teljesen új pozíciót teremt.

A fejmozgás funkciói gyakran megegyeznek az arcmimika kifejezésformáival. De tapasztalható néhány funkció, amely a fej mozdulatainál hangsúlyosabban van jelen. Gyakori, hogy a párbeszéd kezdetét, a szerepcserét vagy egy új, leíró rész kezdetét egy fejbólintás vagy a fej felemelése jelzi. A mesei tér elrendezése is jól érzékeltethető e szint jeleivel. A mesemondó következetesen újra és újra azonos irányba fordítja a fejét, egy-egy ismétlődő helyszínnek vagy történésnek az említésekor.

A fejmozgás iránya legtöbbször kapcsolatban van a párhuzamosan végzett kézmozgás irányával. Szűcs László előadásában a nem-verbális szintek számbavétele során a kézmozdulat (III.) jelei a leggazdagabb információhordozók. Ez részben a meseelőadás módjából fakadhat (a mesemondó és közönsége között lévő távolság miatt többnyire e szint jelei a legjobban befogadhatók), részben pedig Szűcs László beszédmódjára jellemző, egyébként is gazdag kézgesztikuláció tényéből.

A kézmozdulatok jelölésénél rögzítettem, hogy melyik kéz végzi a mozdulatot (jobb, bal, mindkettő), hogy a kéznek melyik része szerepel a kommunikációban. Emellett jelöltem a mozdulat irányát és funkcióját.

A kéz mozdulatainak dominanciáját és milyenségét nagy mértékben befolyásolja a mesemondó testhelyzete. A videomagnóval rögzített mesék előadásakor Szűcs László konyhájukban, a korábbi mesemondásokkor már megszokott helyén, az asztal mellett ült, jobb kezével általában az asztalra támaszkodva. Ez a helyzet nem kedvezett a mindkét kezét igénybevevő gesztusoknak. Így általában egyszerre csak egyik kezét használta a gesztikuláláskor. A szöveg leírása után módomban volt Szűcs László mesélését újra

meghallgatni, ekkor egy nagyobb közönség előtt, egy díszterem pódiumán állva mesélt és folyamatosan, szinte kizárólag mindkét kezét használva gesztikulált. A meséléskor elfoglalt testhelyzet befolyásolja a mozdulatok intenzitását valamint meghatározza, hogy a kéz mely része fogja végezni a mozdulatot. Ülve, az asztalra támaszkodva könyöktől a kart, álló helyzetben pedig az egész kart használva gesztikulál.

Az általam felállított jelrendszer nem alkalmas az ujjmozgás részletes vizsgálatára. Nem jelöltem az ujjmozgás különféle formáit (mutató, legyintő stb). E hiányosság pótlására egy újabb kézmozgáson belüli szintet lehetett volna kialakítani.

Egy mesén belül ugyanazok a kézmozdulatok időnként ismétlődnek. A mesében szereplő formulákkal párhuzamosan megjelenő mozdulatok, a formula újbóli előfordulásával megismétlődnek. (Pl.: *Ha Kiráj Kis Miklós itt vóna, a tënyerembe tënném, tenger közepibe fújnám. ; Mondtam édës gazdám, amit látsz, azt në lásd, amit hallssz, azt në halld. Mos máá mindëgy, Ha lë lűvöd, ha nem lűvöd, lőj rá.*) Ugyanez tapasztalható néhány tárgy, személy, jelző ismétlődésekor. Egyazon mesének két előadását összehasonlítva megállapíthatom, hogy a változatok azonos szövegrészénél a hangsúlyozott részek állandóak, ha a hangsúlyozás eltérő mozdulatokkal is történik.

A mesemondó az irányt és helyet mutató kézmozdulatok következetes használatával hozzásegít a mesében szereplő helyek fokozottabb érzékeltetéséhez. A tengeren túl, a párbaj színhelyéül szolgáló híd, az ördöngös asszony házának helye, iránya egy mesén belül mindig ugyanúgy lokalizálódik. Az előadott szöveg ilyenfajta, gesztusokkal való kiegészítése segíti a mesehallgatót a mese vizuális befogadásában.

A *felsőtest mozgása* (IV.) ritkán fordul elő Szűcs László előadásaiban. Megjelenésekor általában valamilyen más testrészt is aktivizáló mozdulat részeként szerepel. A fenti esetek leginkább valamilyen mesei cselekmény lejátszásakor jelentkeznek. A felsőtest mozgásakor a gyenge, ismétlődő mozdulatok dominálnak.

Az *egyéb jelek* (V.) közé azokat a mozdulatok tartoznak, amelyek nem tartoznak a fenti csoportok egyikébe sem, jelentőségük mégis fontos a mesemondás szempontjából. E csoporton belül két alcsoportot különböztettem meg. Az első (A) alcsoportba a szünet egyes fajtái tartoznak. Ezek a következők: beszédszünet, sóhajtás és cuppantás. Beszédszünetként csak a mesélés közben előforduló, hosszabb ideig tartó, szüneteket jelöltük, amelyek szorosan kapcsolódtak az előadás által kiváltandó hatásához, illetve a mesemondó tévedését, a cselekmény szálának összegabalyodását fejezik ki vagy valamilyen mesén kívüli esemény közbeiktatását (cigaretta, köhögés stb). Szűcs László előadásai tele vannak cuppantással és sóhajtással. Ezek a legtöbb esetben szünetként funkcionálnak. Szűcs csak ritkán sóhajt vagy cuppant tartalmi összefüggés végett, még ritkábban használja ezeket a gesztusokat retorikai eszközként. Előfordulásuknak leggyakoribb funkciója szünet létrehozása. Az ilyen fajta szüneteknek sincs nagy szerepük az előadói hatások megteremtésében, csak lassítják a mese menetét. Kiválóak az időnyerésre, levegővételre, az egyik gondolat összekapcsolására a másikkal, és talán pihentetőek is lehetnek. Az események menetének gyorsaságát is befolyásolják. Csak azok a részek vannak teletűzdelve sóhajokkal és cuppantásokkal, amelyek lassú menetűek. Amikor az esemény felgyorsul, a cselekmény pereg, ezt az előadói stílus is követi, akkor már mind ritkábban fordulnak elő a sóhajok és a cuppantások.

Az egyéb jelek (B) másik alcsoportjába azok a jelek tartoznak, amelyek olyan mozdulatokat jelölnek, amelyek nem a mesemondás miatt jöttek létre. Ide tartozik a cigarettázás, ivás, kalapemelés, köhögés, közönségre való figyelés, valamint azok a kézemelések, arcsimítások, amelyek nem a mesemondás miatt jönnek létre, pl. kezét a fejéhez emeli, hogy megvakarja az állát stb. Ezek a mozdulatok is kihatnak a mesemondás egészére, befolyásolják a többi mozgást is. Pl. ha Szűcs cigarettázik mesemondás közben, akkor a kézmozdulatai megritkulnak, ugyanis ilyenkor az egyik keze foglalt. A cigarettázás azért is érdekes, mert mesemondónk mesemondás közben csak kézben tartja a cigarettát, esetleg a hamut szórja le róla, egyik kezéből a másikba helyezi át, de nem szív bele. A most tárgyalt csoport egyik sajátságos, sok szempontból nem ebbe a kategóriába sorolható alcsoportja, a mesemondást megszakító, a közönségre való figyelést mutató mozdulatok csoportja. Az általunk vizsgált mesékben ezt a kategóriát jelölő jel ritkán fordul elő. Ennek oka, hogy az ún. közönség nem reagált megfelelően a mesemondásra. A jelen levő emberek, mind el voltak foglalva az általuk végzett munkákkal (bevilágítás, kamera kezelése, fényképezés), és nem a mese élvezetének adták át magukat. Ezt a mesemondó nagyon jól érzékelte (sajnos ez a mesemondására is kihatott), és csak ritkán törekedett a mese és a körülötte lévő világ összekapcsolására. Ilyen eset volt, amikor Szűcs a mesében felbukkanó, arany tárgyakkal teremtett világosságot a videofelvételhez szükséges lámpák fényéhez hasonlítja. Ehhez hasonló kapcsolatteremtésre, a mesében szereplő dolgok sajátságos mesén kívüli hangsúlyozására más esetekben, amikor nagyobb közönség előtt mesél, gyakran találhatunk példát. (Pl.: Az ördöngös lány szépségét ismertetve a szépség valósságát és rendkívüliségét azzal hangsúlyozza, hogy megjegyzi hogy ő is szívesen megsimogatná, vagy elfogadná a lányt.) Ebben az esetben nem szakítja meg a mesemondást. Más típusú, a mese menetétől független az a kiszólási forma, amikor a mesemondást megszakítva reagál a körülötte levő dolgok valamelyikére, pl. tüsszentésre.

Az alábbiakban a használt jelrendszer jeleit és a jelölés módját ismertettem, valamint példaként közlök egy meseszöveget, ahol a nem verbális jelek is jelölve vannak.

Az előadás nem-verbális kifejezéseinek a jelei:

I. ARCKIFEJEZÉS (jele: **A**)
- Jóváhagyás (jele: **j**)
- Hangsúlyozás (jele: **h**)
- Azonosulás a szereplővel (jele: **a**)
- Irány , hely, nagyság mutatása (jele: **i**)
- Jelzi a párbeszéd kezdetét (jele **p-**)
- Párbeszédnél azonosul a szereplő mondanivalójával (jele:-**p-**)
- A mesemondás hatásának, eredményeinek a figyelése (jele: **e**)
- Tévedés a mesemondás közben, kiigazítás (jele: **k**)
- A mese eseményeinek lejátszása (jele: *)
- Nevetés, mosolygás(jele: **n**)
- Döbbenet, csodálkozás (jele: **d**)
- Gondterheltség (jele **g**)

- Zavar (jele: **z**)
- Szomorúság, bánat(jele: **b**)

II. FEJMOZGÁS (jele: **F**)

1. A funkciók jelei:
   - Tagadás (jele: **t**)
   - Jóváhagyás (jele: **j**)
   - Sorolás (jele: **s**)
   - Hangsúlyozás (jele: **h**)
   - Azonosulás a szereplővel (jele: **a**)
   - A mese érzelmi vonulatának követése (jele: **é**)
   - Irány , hely, nagyság mutatása (jele: **i**)
   - A cselekmény menetének a mutatása (jele : **c**)
   - Új rész kezdetét jelzi (jele: **ú**)
   - Jelzi a párbeszéd kezdetét (jele **p-**)
   - Párbeszédnél azonosul a szereplő mondanivalójával(jele:-**p-**)
   - A mesemondás hatásának, eredményeinek a figyelése (jele: **e**)
   - Tévedés a mesemondás közben, kiigazítás (jele: **k**)
   - A cselekmény magyarázata(jele: **m**)
   - A mese eseményeinek lejátszása (jele: *)
   - Nevetés, mosolygás(jele: **n**)
   - Döbbenet, csodálkozás (jele: **d**)
   - Gondterheltség (jele **g**)
   - Zavar (jele: **z**)
   - Szomorúság, bánat(jele: **b**)

2. A fejmozgás irányát a következőképp jelölöm:
   - Jobbra végzett mozgás (jele:→)
   - Balra végzett mozgás (jele:←)
   - Felfelé végzett mozgás (jele:↑)
   - Lefelé végzett mozgás (jele:↓)
   - Jobbra felfelé végzett mozgás (jele:↗)
   - Jobbra lefelé végzett mozgás (jele:↘)
   - Balra felfelé végzett mozgás (jele: ↖)
   - Balra lefelé végzett mozgás (jele: ↙)
   - Körkörös mozgás (jele:○)
   - Felfelé végzett félkörös mozgás (jele:∩)
   - Lefelé végzett félkörös mozgás (jele:∪)
   - Jobbra oldalt végzett félkörös mozgás (jele:⊃)
   - Balra oldalt végzett félkörös mozgás (jele:⊂)
   - Gyenge ismétlődő mozgás (jele: ≈)
   - Ide-oda végzett horizontális mozgás (jele: ↔)
   - Ide-oda végzett vertikális mozgás (jele ^)

III. KÉZMOZDULAT (jele: **K**)

1. Azt, hogy mely kéz végzi a mozdulatot a következőképp jelölöm:
   - Jobb kézzel végzett mozdulatok (jele:**J**)
   - Bal kézzel végzett mozdulatok (jele:**B**)
   - Mindkét kézzel végzett mozdulatok (jele:**M**)
2. Azt, hogy a kéz melyik része végzi a mozdulatot a következőképp jelölöm:
   - Ujjakkal végzett mozgás (jele:**Ku**)
   - Kézfejjel végzett mozgás (jele: **Kf**)
   - Kézzel végzett mozgás / kézfej és kar könyöktől / (jele: **K**)
   - Egész kézzel végzett mozgás / kézfej és kar válltól / (jele **Kv**)
3. A mozdulatok funkcióinak jelei:
   - Sorolás (jele: **s**)
   - Tagadás (jele: **t**)
   - Jóváhagyás(jele: **j**)
   - Hangsúlyozás (jele: **h**)
   - Azonosulás a szereplővel (jele: **a**)
   - A mese érzelmi vonulatának követése (jele: **é**)
   - Irány , tér, hely, nagyság mutatása (jele: **i**)
   - A cselekmény menetének a mutatása (jele **: c.**)
   - A cselekmény magyarázata(jele: **m**)
   - Új rész kezdetét jelzi (jele : **ú**)
   - A mese eseményeinek lejátszása (jele: *)
   - Jelzi a párbeszéd kezdetét (jele **p-**)
   - Párbeszédnél azonosul a szereplő mondanivalójával(jele:-**p**-)
   - A mesemondás hatásának, eredményeinek a figyelése (jele: **e**)
   - Tévedés a mesemondás közben, kiigazítás (jele: **k**)
   - Nevetés, mosolygás(jele: **n**)
   - Döbbenet, csodálkozás (jele: **d**)
   - Gondterheltség (jele: **g**)
   - Zavar (jele: **z**)
   - Szomorúság, bánat(jele: **b**)

4. A kézmozgás irányát a következőképp jelölöm:
   - Jobbra végzett horizontális mozgás (jele:→)
   - Balra végzett horizontális mozgás (jele:←)
   - Felfelé végzett vertikális mozgás (jele:↑)
   - Lefelé végzett vertikális mozgás (jele:↓)
   - Jobbra felfelé végzett ferde mozgás (jele:↗)
   - Jobbra lefelé végzett ferde mozgás (jele:↘)
   - Balra felfelé végzett ferde mozgás (jele: ↖)
   - Balra lefelé végzett ferde mozgás (jele: ↙)
   - Körkörös mozgás (jele:○)
   - Felfelé végzett félkörös mozgás (jele:∩)
   - Lefelé végzett félkörös mozgás (jele:∪)

- Jobbra oldalt végzett félkörös mozgás (jele:⊃)
- Balra oldalt végzett félkörös mozgás(jele:⊂).
- Gyenge ismétlődő mozgás (jele: ≈)
- Ide-oda végzett horizontális mozgás (jele: ↔)
- Ide-oda végzett vertikális mozgás (jele ^)

IV. FELSŐTEST MOZGÁSA (jele: T)
- Vállrándítás (jele: v)
- A felsőtest megrázása (jele: r)
- A felsőtest mozgatása jobbra (jele→)
- A felsőtest mozgatása balra (jele:←)
- A felsőtest mozgatása előre (jele:↑)
- A felsőtest mozgatása hátra (jele:↓)
- Gyenge ismétlődő mozgás (jele: ≈)
- Ide-oda végzett horizontális mozgás (jele: ↔)
- Ide-oda végzett vertikális mozgás (jele ^)

V. EGYÉB JELEK
- A mese megszakítása, a közönségre való figyelés (jele:⊠)
- Levegővétel, cuppantás, sóhajtás (jele ●)
- Fejéhez emeli a kezét a mesemondáshoz nem kötődő okokból kifolyólag (jele↱)
- Cigarettázás és a hozzá kapcsolódó tevékenységek (jele©) / Cigaretta elnyomásának jele ⊜ /
- Szünet (jele: O)

A jelölés módja:
- Az egyes szintek jeleit a számozás sorrendjében a szöveg alatt tüntettem fel.
- Minden jelsorban azonos sorrendben helyeztem el a jelölt információkra vonatkozó jeleket.

I. A szint jele / funkció jele
II. A szint jele / funkció jele/ mozdulat iránya
III. A kéz pontosítása / a szint jele / a mozdulatot végző kéz részének a jelölése / funkció jele/ a mozdulat iránya.
VI. A szint jele/ a mozdulat jele
V. Az egyéb csoportba tartozó jelek (Ezek sok esetben párhuzamosan vannak jelen az előadásban, ilyenkor egymásután következnek.

- A jelölt mozdulat időtartamát a szöveghez viszonyítva pontokkal jelöltem.
- Ha indokoltnak látszott egy mozdulatot két funkcióval jelölni, akkor egymást követően helyeztem el a jeleket.
- Néhány bonyolultabb gesztusnál zárójelben helyeztem el a mozdulaton belüli mozdulatokat.

A szëgény embör fia[14]

Vót ëgy szëgény embör, de nagyon szëgények vótak, de iszunk is egy kicsit, | *(iszik)*

A n.....

⊠ →

●..... .⊠..O....

| és vót ëgy fiuk nekik. Hát aszonta:

.....

- Édësapám, édësanyám én kimék a zerdőbe, csinálok ëgy ojan kocsit, akibe së ló,

A -p-.....

F e →.....

JK h ↑↓

së motor, së ökör, së bivaj, së szamár nem lësz és magátú szalad.

.....n.....e.....

↑↓.....↑↓.....↑↓....↑↓.....↑.....↓.....

Hát a zanyja varrt neki ëgy tarisznyát, pörnyébű gyúrt pogácsát, mög ëgy litër

F ú ←

MK c ↗↑.....^.....

[14] A mese az AaTh571 Az aranyszőrű bárány mesetípus különös variánsa. Gyűjtés ideje: 1997.XII.27. Hajdújárás.

●

paprika ecetët tett neki bor gyalánt. Vött ëgy fürészt, baltát, szöget, kalapácsot,

.....^.....↓ JK u ←

T u ←

●

kimënt a lëgény csináli. Mén arra ëgy öreg emběr, aszongya :

- Mit működsz édës fiam?

A -p-.....

F p- ↑

- Hát édës tatám én ëgy ojan kocsit akarok csináni, akibe së ló, së motor, së ökör,

A p-.....

Ku s →←←→...→←←→...→←←→

së szamár nem lësz és magától szalad.

F h ↑.....

→←←→.....↓↓.....

Aszongya:

- Csinájad fiam maj rásegít a zisten. Édës fijam van ëgy kis önnivalód?

A -p-.....

JK h ↑↓.....

- Van öregapám.

A p-

Hát pörnyébű vót a pogácsa, mëg paprikalé vót a bor. Kivëszi:

MK c ↗↑..... i ←→.....↗↑ ↓↓

- Ez van öregapám.

A p-

JK i ↗.....↓

Mëgáldotta a Jézuska, szép fehér pogácsa mëg jó fehér bor lëtt bë lűle. Bëlaktak és

A n e .....

JK c →.....↗.....↓.....

csináli a legény a kocsit tovább. A Jézuska, a zöreg embër eemënt . Mögsajnáta,

A n .....

F h ←

↑.....↓...

hogy ojan jó szívű vót, adott neki, és eeváltóztatta boré mëg fehér pogácsájé.

.....

JK m ↗.....^.....↙.....

Csináli, hát három hétre kész lett a kocsi. Négy gyönyörű piros almát tett a lőcsre,

MK i ↗↖

T ↑.....↓

fölűt a kocsira, së gyöplű, sëmmi, amerre ű mondta arra mënt a kocsi. Szalad a

A d e.....n.....

↓↓ MK m ↖↗.....→← ..... ←→.....∩↑.....↓↓ BKv i ↑

zúton, négy meztelen lány fürdött ott ëgy kis tóba:

.....

→↙ JK h ↑.....→.....i →.....↙

– Húj nézzétëk annak a legénnek mijen szép piros almák vannak a lőcsön a –

A -p- n .....

F h ↑

aszongya – tik ketten mënjetëk arra a felire, mink ketten errű, és majd eekapik a

.....

F i →.....←.....

JKv i ↑→.....BKv i ↑←.....MKv c ↗↖ (MKu c)

zalmát és lëvëgyük rúla.

.....

.....↙↘.....↓↓

Úgyis vót. Odaért a kocsi, ekapták a zalmát, odaragadtak. Szalad a kocsi, a négy lány

.....(A e .....).....

JK c ↑....←.....MKv c ↑ JKu →←.....↑↑...↓↓

szalad a négy lőcsön, fogik a piros almát, szalad mellette. Mén a kocsi, mén, arra

.....

F i ←

.....↑↑↓↓ JK c ←.....↓

fürdik négy legén meztelen, ëgy másik tóba.

.....(A e .....).....

MKv h ↑↑↓↓

– Nézzétek, azok a lányok mijen nagy lógós csöcsökkee szalannak a kocsi mellett a.

A -p-.....(n.....

Gyerünk mëgfogjuk a csöcseit! (nevet)

.....)

Hát mikó odaértek, négy legén odaugrott, ëgy-ëgy lán mellit eekapta, odaragadtak

A n.....

MK c ↑↑.....→←.....(MKu c.....)

azok is. Szalad a kocsi, gyerünk tovább. Bë a városba.

.....

.....↓↑.....JKv →.....

.....

De vót ëgy kirájlány, ëgy kiráj, aki asz mondta, hogy a ző lányát mëgnevetteti, az

.....JKu h ↑^.....JK h

kapi ee a lányát feleségű.

↓.^.....↑↓

Szalad a kocsi bë a városba, mögláti ëgy öregasszon, öregember, öregasszon űket:

F k ↓

Aszongya:

- Né, nem szégyellik ezëk a röndetlenëk magukat, meztelen szaladgának itt. Hát a

A -p-.....

MK *↑↑

piszkafát mögfogta, hogy majd a lányok ülepit mëgpiszkáli, odaragadt a piszkafa a

A n.....

...↔.....

zülepihőn és szalad a zöregasszon is a kocsivaa (nevet).

.....

.....↑↑.....↓↓↑↑.....↓↓

Hát kint ül a padon ëgy öreg:

.....

- Nézd ez a vén boszorkány is még közibük ártotta magát. - Utána , a zöregasszont

A -p-..... A n.....

F h ↙.....

segbe rúgta, odaragadt a lába a zöregnek is. (nevet)

.....

Hát szalad a kocsi, bë a kiráji palotába, rengeteg, ezrivee ának ott, mögl átták,

.....

JKv i ↑.....←.....↓

örületre nevetnek, kirájkisaszonnak szónak, hogy gyűjön ki, mer még ijet a zéletibe

.....

MKv c↖↗ →←.....←→.....→←.....

nem látott. A kirájkisasszon kimënt. Annyira nevetett, hogy nem tudott micsináni,

.....

.....←→.....→←.....

lëgyütt, a nyakába ugrott a Jánosnak, és boldogan házaspáran élnek még most is, ha

.....

←→→←.....

mög nem haltak.

.....

IRODALOM

Bálint Sándor
1975 Tombácz János meséi. ÚMNGY XVII. Bp.
Béres András
1967 Rozsályi népmesék. UMNGY XII. Bp.
Bošković-Stulli, Maja
1985 Darstellerische Aspekte des Erzählens. Fabula 26 (1/2):58–61.
Dégh Linda
1941 Pandúr Péter meséi. I-II. UMNGY III–IV. Bp.
1955-60 Kakasdi népmesék I-II. UMNGY VIII–IX. Bp.
1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. Különnyomat az Ethnographia 1960. évi 1. számából.
1969 Folktale and Society. Story-Telling in Hungarian Peasant Community. Bloomington.
Dobos Ilona
1962 Egy somogyi parasztcsalád meséi. UMNGY X.Bp.
Domonkos Sámuel
1968 Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi. Bp.
Dömötör Tekla
1974 Színjátszás és a gesztusok. In: *Voigt Vilmos* szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp., 66–67.
Erdész Sándor
1968 Ámi Lajos meséi. I–III. UMNGY XIII–XV. Bp.
Faragó József
1955 A szegény ember vására. Székely népmesék. Bukarest.
1969 Kurcsi Minya havasi mesemondó. Bukarest.
1974/a A mesemondók repertoárjának kutatásai. In: Voigt Vilmos szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp. 61–65.
1974/b Láttatás a mesélésben. In: Voigt Vilmos szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp. 96–97.
Gaál Károly
1985 Kire marad a kisködmön? Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához. Szombathely.
1988 Aranymadár. A burgenlandi magyar faluk elbeszélőkultúrája. Szombathely.
Görög Veronika
1985 Berki János mesél cigány és magyar nyelven. Ciganosztikai tanulmányok 3. Bp.
Guszev, Viktor Jevgenyevics
1974 Szájhagyományozódás és befogadás. In: Voigt Vilmos szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp.19–23.

Hoppál Mihály
1972 Gesztuskommunikáció, Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII: 71-84.
Kovács Ágnes
1943 Kalotaszegi népmesék. I-II. UMNGY V–VI. Bp.
1974/a A népmese látványszerűsége. In: Voigt Vilmos szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp.25-26.
1974/b Gesztusok és hangutánzás a mesében. In: Voigt Vilmos szerk., A szájhagyományozás törvényszerűségei. Bp. 94-95.
Krupa András
1984 Rozprávky nanicky Zofky - Zsofka néni meséi. Békéscsaba.
Ortutay Gyula
1978 Fedics Mihály mesél. Bp.
Sándor István
1964 A mesemondás dramaturgiája. Ethnographia LXXV: 523–556.
Satke Antonin
1958 Hlučinský pohádkár Josef Smolka. Moravska Ostrava.
Szapu Magda
1985 Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon.Ciganisztikai tanulmányok 4. Bp.
Wehse, Rainer
1986 Gebärde. In: (red.) Kurt Ranke Enzyklopädie des Märchens. 5. 2/3 782-792. Berlin–New York

PÉNOVÁTZ ANTAL

ANGYAL BANDI: KÉT SZOMSZÉDOS FALU, MORAVICA ÉS PACSÉR SZÁJHAGYOMÁNYÁBAN

A társadalmi viszonyok kapitalizálódása révén a 18. század végén és a 19. század elején egyre gyakrabban került sor a föld nélkül maradt zsellérek vagy elszegényedett jobbágyok és a hatalmat mindig hűségesen kiszolgáló hatóságok összeütközésére. A különféle hatósági üldöztetések és a jobbára idegen országi hosszú, sokszor 20–30 évre is szóló nehéz katonai szolgálat elől vagy alól szökők, menekülők, hogy kézre ne kerüljenek, bujdosókká lettek. Közülük többen szülőföldjüktől is távol, egyedül vagy bandába verődve leginkább álnéven kóboroltak, a társadalom kivetettjeiként bolyongtak, és életüket legális munka nélkül szinte kizárólag útonállással, rablással és fosztogatással tartották fenn. Közülük néhányan bátorságukkal, vakmerő, a nép szemében leginkább igazságosnak tűnő cselekedeteikkel a közönségesek soraiból kiemelkedtek, s egykettőre messze tájakon ismertekké váltak. Gyakran előfordult, hogy öntörvényeik által azonnal megfellebbezhetetlen igazságot is szolgáltattak. Mivel pedig igazságszolgáltatásuk – azon kívül, hogy általában a szegény nép javára és megelégedésére történt – sokszor olyan helyzetbe hozta őket, hogy az uralkodóház diktálta idegen törvényekkel és az őket kiszolgáló gyűlölt hatalommal kerültek szembe, ezáltal mintegy a nemzeti érdek, függetlenség védőinek a színében tűntek fel. Erőszakoskodásukat, bosszújukat a föld népe szinte a maga ügyének tekintette, a különböző sorsüldözöttekben hősöket látott és szinte kötelességének érezte, hogy segítse ügyüket. Különösen illett pártfogolni a katonáskodás elől vagy a katonaéletből megszökötteket, viselt dolgaikat pedig takargatni.

Régi írások sem, de a szájhagyomány sem őriz olyan esetet, hogy a katonaszökevényeket valaki is elárulta volna, ellenkezőleg, a kuruc szabadságharc leverése után bujdosóvá lett szegénylegények egyenes utódait látták bennük, idealizálták őket. Nem csoda hát, ha a magyar népköltészetben a betyárballadáknak szinte központi helyzetük van.

Az akkori állapotokat ismerve szinte természetesnek kell mondanunk, hogy minden vidéknek megvolt a maga híres/hírhedt betyárhőse, de az alföldi betyárok: *Angyal Bandi, Csehó (Csehó), Csejó Pista, Rózsa Sándor, Patkó Bandi, Bogár Imre* szinte országos hírnévnek örvendtek; tényekedésükről, viselt vagy csak vélt dolgaikról országszerte szívesen meséltek, énekeltek.

Vidékünkön sincs falu vagy település, ahol még napjainkban[1] is ne tudnának valamelyikük ottjártáról, rövidebb-hosszabb ideig tartó ott-tartózkodásáról. Az idősebbek tudják, ismerni vélik a helyeket, ahol rejtőztek; a csárdákat, ahol mulatoztak; a kunyhó-

[1] A gyűjtést 1970–72-ben végeztem.

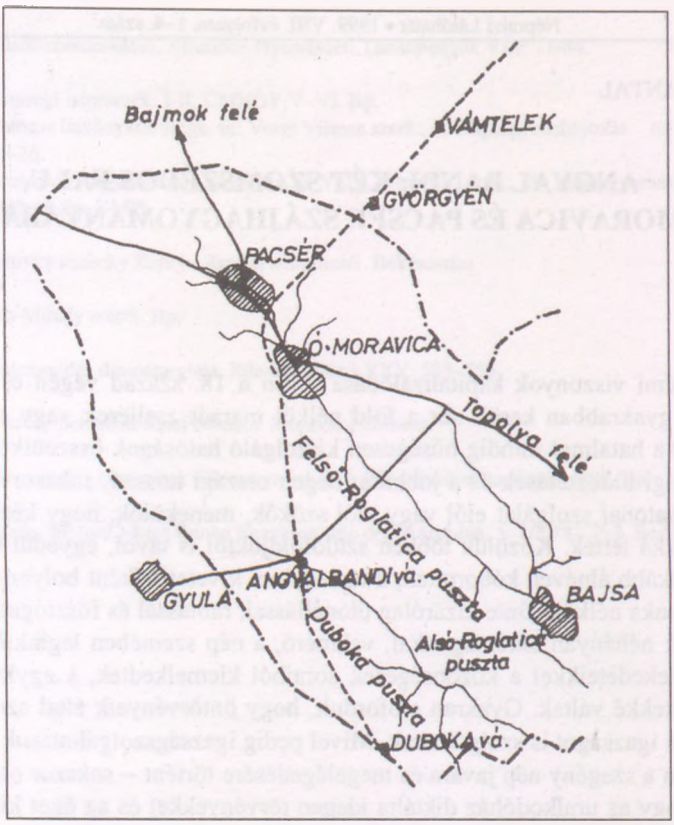

kat, ahol szeretőjükkel egy-egy vidám vagy keserű órájukban megpihentek. De azt is tudják, hogy a betyárkirályok (csakúgy mint az igaziak) csak a saját fennhatóságuk alá tartozó területeken voltak szuverén uralkodók, és egymás felségterületét rossz szándékkal meg nem sértették. Így például Pacséron és a szomszédos Moravicán köztudott, hogy Rózsa Sándor fennhatósága Vámtelekig tartott, azon innen már Angyal Bandi volt az úr.

Ami mármost ezzel kapcsolatosan érdekes az az, hogy a néphit szerint vidékünkön betyárkodó *Angyal Bandiról* – akiről egyébként legendák sorjáznak és még egy itteni, az 1908-ban forgalomnak átadott Szabadka–Hódság közötti vasútvonal egyik megállóját is elnevezték – nem énekelnek; dalban, nótában nem őrzik a nevét. Angyal Bandiról csak prózában emlékezik az itteni szájhagyomány.

Az Angyalbandira keresztelt vasúti megálló a Bácska szívében, a Bajsa–Ó-Moravica–Gyula határolta háromszögben elterülő Felső-Roglatica puszta ki- és berakodó állomása volt és elsősorban a puszta valamikori nagybirtokosainak: a Vojnitsoknak, a Lelbachoknak, a Fernbachoknak, a Szemzőknek, a Gayeroknak és a Pilaszanovitsoknak az érdekeit szolgálta. *Arrul neveztík el, mer itt vót neki* (már ti. Angyal Bandinak – P. A.) *a*

fiszke. Most a gyulaji csárda[2] *van ott. Ott van még most is a partba beásva.* Egyik moravicai adatközlőm[3] (mindössze 35 éves!) még a *Pilák-erdőben*[4] rejtőző kétszárnyas vasajtót is meg tudná mutatni, amelyen a föld alatti barlangba lehet jutni. Önkéntelenül is eszembe jutnak a moravicai születésű Papp Dániel[5] sorai:

Egyszer zivataros éjszaka volt, és egy portyázó komiszárus eltévedt a legényével a dubokai pusztán – így a legenda. Az eső és a szél paskolta a nyergeket, s a kukoricásban, mint egy ismeretlen őserdőben botorkált ló és lovas, míg egyszerre csak a föld alól világosságot nem látott a komiszárus. Hát mi volt ott? Egy kis üreg folytatása gyanánt egy egész tündérkastély volt ott a föld alatt, kiporcelánozott falakkal, ezüstös lószerszámokkal, selyemmel terített asztalokkal és aranyos nyoszolyákkal, és azon éjszaka abban aludt a komiszárus. Az Isten tudja, kinek a föld alatti kastélyában, talán a Rózsa Sándorében. (Tündérlak Magyarhonban)

Szinte Papp Dániel soraival rímelnek egy másik moravicai adatközlőm[6] 1984-ben rögzített szavai:

... bunkerjuk és Roglaticájig visz. Úgyhogy az ojan nagy, hogy ott lóháton is lëhetëtt mënni benne. Most ott ez valami Angyal Bandi..., ej is ojan hírës betyár vót, oszt hát az ű embërejivë itt a főd alatt, itt lëkomáztak. Nem tom, vagy ëgy öt-hat esztendeje vagy tíz is van má, lëhet, hogy van tíz is, hogy ... ki szoktak így nyáron a gyerëkëk mënni, egy kicsit szórakozni, oszt kimëntek ... ott van erdő is, itt Pilákná mëg ott a fojóná ... ott a gyerëkeket kivitték, kivezették a tanítók, és ott ëjáccadoztak, oszt hát fölmëntek oda a partra és ott szaladoztak, hogy, hogy se ... pedig hát azt művelték, azt a fődet, oszt lëszakadt. Ugye, lëhet, hogy lëszakadt vóna az má úgy is, oszt a ... úgyhogy azé nagyon méjre nem estek a gyerëkëk, baj nem lëtt, de oszt lëszakadt... Nohát akkor az ... lëült az a teteje, bëszakadt. Hát ott egy luk mëgmaradt, oszt bëmëntek oda, oszt azt mesélték, bár én nem vótam ott, hogy nem tom én, hány pár csizmát találtak... Az jó bënt van, bár nem nagyon bátorkodnak, hogy messzi mënjënek bë. Hogy oszt ...

Vót is rajta ëgy vasajtó. Hát vót ez a ... az Angyal Bandi. Ez vót ojan hírës bëtyár... Oszt itten a Pilákná mëgkezdődött, oszt egísz kint a, most amit mondunk roglaticai álomás, ott vót a vége... ott mëg kigyüttek. Itt bëmëntek, amott mëg kigyüttek. Ojan vót mind ëgy nagy pince, csak fődbül, a főd alatt... Hogy hova tudták tënni azt a sok fődet, amit onnan kihortak? Mëg mikor csinátták... vót rá idejük? Hát ez nagyon régi dolog má.

Az igazság persze az, hogy sem Rózsa Sándor, sem Angyal Bandi, de senkinek a föld alatti kastélyáról nincs és nem is volt szó, csupán a nép teremtő képzeletéről, melyben régen is, ma is a különös események, jelenségek különleges módon magyarázódnak. És ez természetes is, hisz a népköltési (folklór) alkotások földrajza, történelme nem a térképen ellenőrizhető földrajzi tényeket, nem a valóságos, a megtörtént eseményeket prezentálja, hanem a nép társadalmi szemléletének megnyilvánulását és történelmi hőseiről alkotott

[2] Csárda Gyula határában a Gyulára vezető út mentén, közel Felső-Roglatica határához.
[3] Csubela Ferenc.
[4] A Pilaszanovits nevű földbirtokosokat nevezte és emlegeti még ma is Pilákoknak a nép.
[5] Papp Dániel 1868. febr. 11.–1900. aug. 14. Író, újságíró, aki műveiben igen sokszor utal e vidék tájaira, embereire.
[6] Csík Pál (70 éves, 1914-es születésű)

felfogását. Így aztán az is természetes, hogy a valóságos figurák az alkotásokban hősökké idealizálódnak, akik segítik, pártfogolják a szegényeket és valóra váltják sokszor titkolt, csak gondolatban megfogalmazott vágyait. Ez a társadalmi szerep tetszik ki a vidékünkön föllelhető Angyal Bandi-mondákból is.

Hogy mijen ember vót Angyal Bandi? Az urakat fosztogatta, oszt a szegínyek közt meg osztogatta. Meg elrendelte a tiszttartóknak, hogy ekkorra meg ekkorra legyen ennyi meg ennyi szalonna meg micsoda, oszt az járt jó, aki megadta, mer ahun a komenciót nem kapta meg, ott maga vette el, de duplán meg triplán.

Beszélik, hogy egyszer valamelyik uraságtól nem kapta meg a negyedévi járandóságot, hát elment érte a bandájával. De nem ám akármikor! Amikor az illető uraságnál nagy mulatság volt. Körülfogták a kastélyt, Angyal Bandi bement és felszólította a mulatozó urakat, kisasszonyokat, hogy ami ékszerük, pénzük van, pakolják le az asztalra. Voltak a vendégek közt katonatisztek is, kaptak a kardjukhoz, pisztolyukhoz, de Angyal Bandi rájuk szólt: ha kedves az életük, ne ellenkezzenek, mert az emberei felhúzott pisztolyokkal, puskákkal várják az alkalmat, hogy kinek a fejébe röpítsék az első golyót. Miután teljesítették a kívánságát, összeszedte a zsákmányt és felszólította a jelenlevőket, hogy bizonyos ideig ne próbálják a helyiséget elhagyni, mert fegyveres emberei őrzik a kastélyt, és aki megszegi a parancsot, halál fia.

A történet egy másik változata a látogatást emígy indokolja:

Eccer valamejjik uraságná mulatság vót. Fembakná-i, Vojnicsná-i, má nem tudom, csak Angyal Bandit nem hítták meg, merthogy ű jis úri, nemesi származás vót. Éccaka elment a bandájáva:

– Pakójják le az ékszereket!

Vótak ott katonatisztek is, de aszonta, hogy a fejivel játszik, aki ellenkezik, hát mindenki teljesítette a kívánságát.

Még egy nevezetes tettét mesélik szívesen:

Valamelyik környékbeli szegény ember halottját nem akarta eltemetni a pap, talán mert nem volt pénze rendezni a párbért. Amikor ezt Angyal Bandi megtudta, nagyon megharagudott és menten elküldte embereit a papért. Azok nemsokára meg is érkeztek a pappal. Azt mondja nekik Angyal Bandi:

– Temessétek el elevenen!

Az emberek kiásták a sírt, bele is fektették a papot. A pap könyörgött, rimánkodott és ígérte, hogy soha többé nem akadékoskodik eltemetni a szegényeket.

Hogy ki volt Angyal Bandi? A szájhagyomány szerint *híres betyár, aki nem is vót ráútalva, hogy rabójjon, fosztogasson, csak valamijér megharagudott az urakra, oszt azír tette. Igazábul nem is így hítták. Vót neki egy szeretője. Lóháton maga mögött vitte a nyeregbe. A lány megkérdezte:*

– Minek híjjalak, angyalom?

– Hát ha má angyalnak nevezté, legyek Angyal Bandi!

A néprajztudomány adatai szerint az első legendás hírű rablóvezér, a magyar lovasbetyár példaképe. Felvidéki jómódú nemesi családból származott, eredetileg Ónody Andrásnak hívták. Otthoni garázdaságai miatt el kellett hagynia szűkebb pátriáját, a Felvidéket és áttette székhelyét az Alföldre (de nem Bácskába!). Néhányszor el is fogták, el is ítélték, de mindig ügyesen kibújt az ítélet végrehajtása alól. Híres paripáján, mint elsőrendű lovas, távoli helyeken is fel-felbukkant. Váratlan, rajtaütésszerű megjelenésével egymaga szétzavarta például a túri vásárt, megleckéztette a gönci tanácsot, nemesi birtokokat sarcolt meg. Emberei között szigorú, mondhatni zsarnoki fegyelmet tartott. Egyik legényét, mert parancsa ellen vétett, a helyszínen agyonlőtte. Népszerűsége mindennek ellenére vagy talán éppen emiatt páratlan volt.

Vesztét a pacséri szájhagyomány így őrzi:

Egyszer a pandúrok űzőbe vették. De Angyal Bandinak sikerült valahogy a Csörsz-árka felé menekülni. A pandúrok még örültek is, mert nagyon szíles árok vót ez az árok, hatöles-i, több öles-i, csak nagyon szíles árok vót, meg míj is, oszt azt gondóták, hogy haj, má mos megvan. Nem gondóták, hogy átugorja a lova. De Angyal Bandinak nagyon jó lova vót, oszt átugrotta. Csakhogy a túloldalra érve megrántotta a kantárt, biztos, hogy visszakiáltsa: na ezt tegyítek meg. Közben, hogy a kantárt megrántotta, a lova lendületét visszafogta, és annak a hátsó lába az árok szílín megcsúszott, megbotlott, oszt beledült az árokba. Nígy ölet-i, kevesebbet-i zuhant le hanyatt, a lova meg rá... Hát nem bírt ű ott semmit magán segíteni, mer el vót törve a lába, a lova meg hanyatt rajta. De a pandúrok se mertek addig odamenni hozzá, még ki nem lüvödözte a pisztojait. Mikor az utolsót is kilűtte, lementek hozzá és ott a Csörsz-árkába elfogták.

Arról, hogy Angyal Bandit a Csörsz-árkában fogták volna el, tudtommal ez az első adat. A Csörsz-árkát a szakirodalom is más vonatkozásban ismeri, és nem Bácskából való adatok alapján. Érdeklődésemre pacséri adatközlőm[7] elmondta, hogy ő maga sem tudja, melyik árok lehet az, de katona korában (a régi ún. királyi Jugoszláviában szolgált) hallott beszélni az őrmesterétől valami Rimski šančeviról (magyarul Római-sáncok – P. A.), talán az lehet az.

A Római-sáncokról, illetve azok eredetéről, rendeltetéséről régészek, történészek vitatkoznak, de ebbe itt most ne bonyolódjunk bele. Elég csak annyit megjegyeznünk, hogy a Római-sáncok közül Bácskában kettő is van és mindkettő Bácska legdélibb részein húzódik. A hosszabbik vagy ahogyan régente emlegették a nagyobbik a Duna menti Apatinnál kezdődik és áthúzódik egészen a Tisza-parti Péterrévéig; a kisebbik, de talán a jelentősebbik pedig Újvidéktől Bácsföldvárig.

Visszakanyarodva azonban Angyal Bandihoz:

Az, hogy a Csörsz-árka, amelyben az elmondás szerint Angyal Bandit végül is elfogták, *nagyon széles árok volt,* hat- esetleg több öles is, valamint hogy *nagyon mély,* lehetett akár négyöles is, egy ilyen régi leírást juttat az eszembe, mégpedig Székely István Világkrónikájának azt a részét, amelyben a magyarokra vonatkozóan a 718. évről ezt írja:

„Seita Pannoniának volt királya... Ez a Csersz árokját megvítta, kit nem azért híttanak Csersz árokjának, hogy azon a Csersz király feleséget hozott volna magának, hanem azért,

[7] Markus Lajos 63 éves (1907-es születésű).

hogy az árkot az országnak oltalmára legelőször az (Seita) csináltatta volna még Attilának előtte, mikor itt különb-különb nemzetek lakozának. Ki akkor *nagy mély volt* mint most egy város árokja és a tetején eleven fák voltak ültetvén, kinek gyükerei megtartották az töltést, hogy be ne omoljon..." (A magyarság néprajza III. kötet 209. oldal)

Véletlen lenne a két leírás hasonlósága? Alig hiszem. Inkább arra gondolok, hogy a Székely István által már 1558-ban lejegyzett mondának az emléke bukkant ismét a felszínre – miként a búvópatak –, méghozzá egy teljesen új szituációban, az eredeti mondával semmiféle összefüggésben, intve, figyelmeztetve bennünket arra, hogy a nép egyszerű fia, ha mint alkotó lép a színre, nem mérlegel, nem válogat, hanem ha valami alkalmasat tud, egy korábbról ismert részletet talál odaillőnek, előadásában – mint sajátját – minden lelkifurdalás nélkül felhasználja, s eközben a legtöbbször fogalma sincs, hogy mi is történt tulajdonképpen.

IRODALOM

Békés István
1966 Magyar ponyva Pitaval. Bp.
Bori Imre
1971 Idő, idő, tavaszidő. Újvidék
Burány Béla
1977 Hallották-e hírét? Újvidék
Ortutay Gyula
1955 Magyar népköltészet 2. kötet. Népballadák. Bp.
1979 A magyar folklór. Bp.
Ortutay Gyula–Kriza Ildikó
1968 Magyar népballadák. Bp.
Pénovátz Antal
1975 Jaj de széles, jaj de hosszú ez az út. (Topolya és Környéke hetilap VII. évf. 299–337. sz.)
1976 Angyal Bandi a moravicai és a pacséri szájhagyományban. (Moravica Monográfiája I. közlöny)
Solymossy Sándor
1943 Ballada. In.: A magyarság néprajza III. kötet. Bp.
Tóth Ferenc
1981 Topolya és környéke balladái. Újvidék
Vargyas Lajos
1976 A magyar népballada és Európa. Bp.

LÁBADINÉ KEDVES KLÁRA

GYERMEKEK ÉS FIATALOK TÁRSASÁGI ALKALMAI A DRÁVASZÖGBEN

Adódtak olyan alkalmak a drávaszögi falvak életében, amikor a gyermek, a serdülő korú vagy ifjú korához való társadalmi eseményen vehetett részt. Ez segítette a közösségi életbe való beilleszkedését, a nemek egymás közötti viselkedéskultúrájának eltanulását, valamint lehetőség volt arra is, hogy kölcsönös szimpátia esetén mélyebb érzelmi kapcsolat alakuljon ki a fiatalok között, ami nem egy esetben házassághoz vezetett.

Aprószentek napja, ódoricsolás, suprikálás

Aprószentek napja (december 28.) a Heródes által megöletett betlehemi kicsinyek szenvedésének emlékét őrzi. E nap reggelén a gyermekek fűzfavesszővel vagy fűzfavesszőből font játékszerrel, korbáccsal jártak házról házra. A suprikavesszőt olykor szalaggal is feldíszítették. Miután bekéredzkedtek, a következő mondókát adták elő.

Ódorics, ódorics,
Egészségös légy,
Friss légy, jó légy,
Beteg në légy
Kelésös në légy,
Apádnak, anyádnak szót fogadj,
Ahová kűdnek, szaladj!

Vagy:

Egészségös légy,
Kelésös në légy,
Ahová kűdnek, szaladj!
Ha boré kűdnek, vizet hozz,
Ha vízér kűdnek, bort hozz!

Miközben mondogatták a szöveget, a kezükben tartott korbáccsal *megódoricsol*ták, megsuprikálták a gyerekeket, néha a felnőtteket is. A ház népétől diót, édességet, aprópénzt kaptak. Azt hitték, hogy akit ily módon megveregettek, egészséges lesz, nem lesz keléses. Mondókánknak termékenység- és egészségvarázsló jellege van.

A *karácsonyi* és *újévi köszöntés*t a Drávaszögben *kántálás*nak hívták.

Bévöd estén[1] az iskoláskorú gyerekek, legtöbbször együtt a felnőttekkel, egy-egy háznál előbb beköszöntek:

Szerencsés jó estét kívánunk kigyelmeteknek,
Valamint az egész házi népnek.
Egy kis énekkel tiszteletet tennénk,
Ha a házigazdának terhére nem lennénk.
Tetszik-e vagy nem?

Ha a válasz elutasító volt, ezt kiabálták be az ablakon:

Aki a kántálót be nem fogadta,
Küldje el az Isten taligatolásra!

Kedvező válasz esetén elmondták vagy elénekelték köszöntőjüket.[2]

Szívemnek titkos rejteke,
elment csendes hejre,
Testemnek belső részeji:
ízak, inak, erek,
Induljatok, víduljatok,
Tagjaim, minden tetjeim!
Hol vagytok már, sirófimok, avagy siróbimok?
Sok, számos sereg angyalok,
a mennyei karok?
Ma születék a megváltó, kit Mária,
Szülőanyja törül gyenge ruhácskába.
Panaszképpen foházkodik:
fiján szánakozik,
Hogy urának s szent fijának
bőcsühejhel fogadtatik.

Csúzán a század elején a következő zsoltár első két versszakát énekelték:[3]

Krisztus Urunknak áldott születésén
Angyali verset mondjunk szent ünnepén,
Mely Betlehemnek mezejében régen
Zengett ekképpen.

[1] Karácsony vigíliáján
[2] *Kiss Lajos* gyűjtéséből 1972. 43–48.
[3] Tóth László kéziratos csúzai visszaemlékezéseiből

A magasságban dicsőség Istennek,
Békesség légyen földön embereknek
És jóakarat mindenféle népnek
És nemzetségnek!

Az ének után verssel köszöntek el:

Örülj és örvendezz, Istennek serege,
A bűnös Ádámnak maradt csemetéje!
Vesd le gyászruhádat, melybe vagy öltözve,
Végy örömet most, és ne légy keseredve,
Mert a Jézus Krisztus, a Világ megtartója,
Eljött a bűnöknek megszabadítója,
Mert aki az ő nevét hijába nem veszi,
Az egek egébe örökössé teszi,
Szívemből kívánom.

A kántálás végén a gyerekeket aszalt gyümölccsel, dióval, kaláccsal, aprópénzzel, a felnőtteket itallal kínálták meg.[4]

Az újévköszöntésnek két szakaszát különböztetjük meg: a szilveszter estélit és az újév reggelit. A szilveszter esti kántálásra már csak nagyon kevesen emlékeznek pontosan. Az év utolsó napján, sötétedés után indulhattak a kántálók. Főleg gyerekek, kettesével, több csoportban, néha idősebb férfiak is vagy asszonyok. Ilyenkor a gyerekek az ablak alatt tisztességtudóan engedelmet kértek a bebocsáttatásra:

Szerencsés jó estét kívánok kigyelmetöknek,
Valamennyi nagy áldást a ház népének,
Kik a nagy udvartokban élnek,
Szép békességet kívánunk ezeknek.
Egy pár verssel, énekkel tiszteletet tennénk,
Ha a házigazdának terhére nem lennénk.
Tetszik-e vagy nem?

Majd elénekelték az Új esztendő, vígságszerző kezdetű éneket. Ha bebocsáttatást nyertek, bent a szobában egy vers elmondásával folytatódott a kántálás, amelyet a gyerekek felváltva mondtak el:

Egy atyának tizenkét fiai valának,
Mind a tizenketten sorba kihalának.
Midőn az utolsót sírba eresztették,
Atyjukat az napon véle eltemették.
A megholt esztendő volt az a vén atya,
Kinek sírjához nem kellett sem ásó, sem kapa.
A tizenkét hónapok voltak a fiai,

[4] *Lábadi Károly* 1996. 222.

A tél, tavasz, nyár és ősz voltak a sírjai.
Már ezeket elhagyjuk, és újakat várunk.
Szívemből kívánom.

Ha ezt elmondták, a verset még egy rigmussal is megtoldották:

Elmondtam a rigmusomat,
Adják meg a hatosomat!

Ekkor a gyerekeknek krajcárt adtak, megkínálták őket kaláccsal, pogácsával, dióval, almával.

Ha valamelyik helyen még a bebocsáttatást kérő rigmus után sem engedték be a kántálókat, a gyerekek a következőt kívánták a háziaknak:

Aki a kántálót üresen bocsátja,
Segítse az Isten taligatolásra![5]

Az *Alfalukban* az óévet lármázással, durrogatással, lövöldözéssel búcsúztatták. Ez a jókívánás negatív módja: a baj elhárítása.[6] Ugyanis a zajütéssel akarták a ház népéről, jószágairól a gonosz lelket elriasztani. Újév reggelén a kántálók, főleg gyerekek, újra házról házra jártak, és rigmusokat mondtak. Ajándékul pénzt, kalácsot vagy gyümölcsöt kaptak.

Az összegyűjtött köszöntők egy része mindenkire vonatkozó általános jókívánságokat tartalmaz, mint az alábbi is:

Adjon Isten jó napot,
Bort, búzát, barackot,
Kurta farkú malacot,
Tarisznyába kenyeret,
Poharunkba friss vizet,
Hadd ehessek, hadd ihassak eleget![7]

A köszöntők zöme konkrét jókívánságokat tartalmaz, amely a ház népének szól:

Bor, búza, békesség szálljon házatokra,
És nagy áldás szálljon jószágtokra![8]

Boldog új esztendőt adjon a jó Isten,
Örömet és áldást mindnyájunknak itten,
Akik csak itt laknak ebben a kis házban,
Ússzatok az évben mindég boldogságban!
Csirke, réce, liba legyen nagy sereggel,
Jusson ki a jóból délben, este, reggel![9]

[5] Elm. Kögyesi János 80 é., Laskó
[6] *Bálint Sándor* 1976. 131.
[7] Elm. Manó Jánosné Győr Irma 77 é., Várdaróc
[8] Elm. Molnár Margit 14 é., Várdaróc
[9] Elm. Mihó Irma 70 é., Laskó

Feljött a fényes Nap ragyogó sugárral,
Körülfont mindent gyönyörű virággal.
Bú, baj és bánat kerülje a házat,
Adóba ne vigyék dagadó párnádat!
Az óladba röfögjön nagy disznó,
Amelyből lészen a vastag szalonna,
A bukszádban lapuljon nagy bankó,
Amellyel elűzöd minden földi gondod!
Adjon az Isten hozzá még jó egészséget,
Így kívánok én boldog új évet és házi békességet![10]

Boldog új évet kívánok
Nem szokásból, tiszta szívből,
Lelkem forró érzelméből.
Napjaitok boldogsága
Terjedjen sok évmúlásra
Örömökkel egyesülve
Bú, fájdalom elkerülve!
Szeressetek, így. köszöntök én ma rátok,
Boldog új évet kívánok![11]

Adjon Isten füvet, fát,
Tele pincét, kamarát,
Sok örömet e házba,
Boldogságot hazánkba!
Boldog új évet kívánok![12]

Némelyiknél az adománygyűjtő jelleg nyíltan kifejezett:

Sarokba állok, százasra várok,
Szerencsés, boldog új évet kívánok![13]

Újév napján ángyomasszony keresi a kulcsát,
Ki akarja nyitni kis pénzes ládáját,
Pajtásom markába akarja nyomni a fényes krajcárját.[14]

Az Adjon Isten füvet, fát című fenti szöveghez olykor ajándékváró részt is illesztenek:

Itt a tél hidege,
Fázik a cinege.
Kék a nadrágom,
Nem fekete bársony,
Adjanak diót,
Mert fázik a lábom![15]

[10] Elm. Dobszai Sándorné Lakatos Mária 42 é., Laskó
[11] Elm. Bisztrica János 70 é., Várdaróc
[12] Elm. Szabó Julianna 72 é., Laskó
[13] Elm. Kovács Katalin 72 é., Várdaróc
[14] Elm. Sándor Mária 70 é., Laskó
[15] Elm. Dobszai Sándorné Lakatos Mária 42 é., Laskó

Akadnak az újévi köszöntők között tréfásak is:

Adjon az Isten ez esztendőben
Sok bort, búzát,
Hogy a fene el ně vigye
A ház urát![16]

Névnapköszöntés

Hármat néznek a naptárban: *farsangot, ünnepnapot, névnapot* – tartja a közmondás. *János-, István-, Julis-, József-, Sándor-nap* – mosolyodnak el a mai öregek. Hogyne, hiszen az Alfalukban ezek a napok vígasságra, ünneplésre adtak alkalmat. Különösen az említett nevűeket ünnepelték, ugyanis névnapjaik télre, tél végére, tavasz elejére esnek, amikor bőven jut idő vendégeskedésre, meg ezek a nevek a legelterjedtebbek az Alfalukban. Például a laskói tanulók 76 Juliannát számláltak meg falujukban a 70-es évek végén (a falu lakosságának száma 1000 körüli).

Meghitt, vidám volt egy-egy névnap. Meghívás nem szólt rá, mert a névnapozás megtiszteltetés. A vendégeskedés, nótázás, evés-ivás mellett sok köszöntő elhangzott az ünnepelt tiszteletére. Névnapot reggel jártak köszönteni. Felnőttek, többnyire férfiak, de nők is.

Régen a barátok sokszor már késő éjjel az ünnepelt háza előtt toporogtak, várva, hogy éjfél után bebocsátást kapjanak. A háziak a vendégeket itallal kínálták, akik néha ebédidőig is ott maradtak. Olyankor aztán pecsenyével, kolbásszal, kaláccsal kedveskedtek nekik. Reggel gyerekek érkeztek, akik köszöntőjük elmondása után pénzt kaptak.

Azért jöttem a fagyon,
Hogy a csizmám kopogjon.
(János) napja ma vagyon,
Tyúkot üssenek agyon,
Bor legyen az asztalon,
Hogy a vendég ihasson.
Elmondtam a mondókámat,
Adják meg a dinárkámat![17]

Álmomban az éjszaka aranykertben jártam,
Aranykertben aranyfát, aranydiót láttam.
Ahány levél lengedez szélringatta ágon,
(István) bácsi fejére annyi áldás szálljon!
Szívemből kívánom.

[16] Elm. Szmolenicki Mária 46 é.
[17] Dinár = jugoszláv pénzegység. A szöveget elmondta Péter Szabolcs 15 é., Várdaróc

A gyerekek így köszöntötték fel egymást:

Isten éltessen sokáig,
Még a füled lë nem ér bokáig![18]

Farsangi alakoskodás

A maszkák, az álarcos alakoskodók felvonulásának szokása húshagyó kedd napján még a 80-as években is élt a Drávaszögben. Gyerekek, felnőttek együtt szórakoztatták egymást, de később, pl. Laskón, egyre inkább csak a kiskorúak szórakozása lett. Felöltöztek menyasszonynak, öregasszonynak, cigányasszonynak, halásznak, mesehősnek, majomnak, tehénnek, medvének, ördögnek, mely igen kedvelt figurája az alakoskodásnak. Az ördögalakok fekete ruhába bújtak, arcukra fekete harisnyát húztak, fekete színű álarcot készítettek, vagy mindennek hiányában egyszerűen bekenték képüket korommal. Nélkülözhetetlen részei a jelmeznek a rongyból kitömött, hosszú farok és a kemény anyagból készített vagy rongyból kitömött, égnek meredő szarvak. A szarv – Jankovics Marcell állítása szerint – az újhold jelképe volt, azért nőhetett az alvilági lények homlokán, mert az újhold a sötétség ideje. A középkori alakoskodók farsangkor éppen az újholdat szerették volna megidézni. Mindez tehát analógiás mágia: újhold varázslással, tavaszidézéssel magyarázható.[19]

A Drávaszögben Kopácson volt a legmozgalmasabb húshagyó kedd napja. Ott az alakoskodók együtt kísérték a kerekekre szerelt csónakot, melyben tüzet raktak, hogy elégessék a „tavalyi nádat", még palacsintát is sütöttek. A kakasoknak öltözött legények ijesztgették a lányokat, asszonyokat, ugráltak rájuk, mint a kakas a tyúkra. A nők menekültek előlük. A házakban a kakasok tojást kaptak, melyet később eladtak, vagy este a bálban megsütöttek. Később a nagykocsma előtt gyülekeztek, s kezdődött a „kakasütés": egy időközben eltulajdonított kakasfejet a földbe ástak; a nézők közül valakit (leginkább nagylányt) kézen fogtak, befizettették vele a részvételi díjat, bekötötték kendővel a szemét, és körbe forgatták. Ezután a kezében levő karóval a földre csapott, hogy eltalálja a kakas fejét. Nem ment ez könnyen. Ha mégis sikerült, meghívták a kakasból főtt paprikás-vacsorára, melyet a nagykocsmában tartottak. Adománygyűjtő, termékenységvarázsló jellegű szokásunkban a gyermekek és a serdülők, a nagylegények, leányok is részt vettek, és igen jó alkalom volt találkozásukra.

Farsang múltával, hamvazószerdán a legények nagy tuskót hengergettek a vénlányok és özvegyek kapuja elé, s madzaggal a kilincshez kötötték. Az ott nézelődők közül a kislányok ezt kiabálták:

Elmúlt a farsang, itt hagyott,
Nagylányoknak bút hagyott,
De énnekem nem hagyott,
Mert én még kicsi vagyok.

[18] Elm. Micheli Katalin 14 é., Várdaróc
[19] *Jankovics Marcell*, 1988. 34.

A Drávaszögben bőségesen jutott hely játékra. A településeket körülvevő erdők, rétek, tavak, csatornák szinte kínálták a játszóterületeket. Falvaink mindegyikében volt és több helyen van ma is a kertek alatt, a rét közelében egy-egy olyan mélyebb árok, csatornameder, ahol az összegyűlt vízben megfürödhettek a gyerekek. A század elején, az árterületek szabályozása előtt még tekintélyesebb volt a vizek felülete, melyek nyáron a vízi játékokra, télen a vizek befagyásával csúszkálásra, korcsolyázásra voltak kiválóan alkalmasak. Szánkózásra leginkább a dörömbök,[20] a lejtős partoldalak feleltek meg. Izgalmas eseménynek számított, ha egy-egy gyermek édesapja lovasszán után kötözte többjük szánkóját, s végigvontatta őket valamely kevésbé forgalmas területen. A legények úgy kedveskedtek a lányoknak, hogy lovasszánon szállították őket. Az utcán állók hógolyót dobáltak feléjük.

Tavasztól őszig a gyülekezőhely egyre inkább a *játszó*[21] lett: a templom, a temető vagy a páskom[22] környéke. Általában istentisztelet után találkoztak itt a fiatalok. Inkább a serdülőkor után nyílt jó alkalom ezen a helyen a találkozásra, bizalmas beszélgetésre, párválasztó játékokra. Némely itt tanult táncot később a bálban is ropták.

Századunk elején szigorú törvények uralkodtak a játszóban – a nagylányok és legények pl. kitiltották a kisebbeket, a tíz-tizenkét évnél fiatalabbakat. A század közepén Várdarócon már olykor megengedték, hogy a kicsik a temető előtt kergetőzzenek, bújócskázzanak. „Mikor vége volt a játszónak, jöttek a lányok elöl összefogódzva nótaszóval, utánuk a legények, s szintén nótáztak végig a falu utcáin. Közben a lányok lelekapcsolódtak, majd a legények visszafordulva ők is eloszlottak. Kalapjuk mellett gócsagtoll volt, majd virág. A lányoknál is ugyanígy ibolya, rusa, bazsarózsa, menta, levendula, majoránna. Egész csokrot is vittek a kezükbe. Öregek és asszonyok meg a templomba vittek virágot, főleg szagos füveket. Mikor már a fiatalok egész jóba lettek, a leány a szeretője mellé szegődött."[23]

Érdekes, hogy a kopácsi játszó még a 80-as években is kedvelt területe tudott lenni a tizenéveseknek. Főleg a század közepe táján vált meghitt találkozóhelyükké a temető szélén álldogáló szomorú akác (tüskétlen akác, Bessoniana) környéke. Bizonyára erős törzse, sok kacskaringós ága csalogatta oda a gyerekeket. Később a filmekben szereplő vadon fia hatására Tarzán-fának nevezték el.

A felnőttkor küszöbén

A serdülő, felnövekvő fiataloknak a játszó, a pudárkodás, az együtt végzett munka alkalmai adtak találkozási, szórakozási lehetőségeket. Sokkal szívesebben és nagyobb kedvvel vállaltak és végeztek unalmasnak tűnő munkafeladatokat, ha tudták, hogy ott magukkal egykorú fiatalokkal találkoznak. A tollfosztás és a fonó volt régen olyan esemény, mely munkára, szórakozásra egyaránt jó alkalmul szolgált.

[20] Dombok
[21] Játszóhely
[22] Legelő
[23] Elm. Kettős Áronné 86 é. (1942.) EA. 8215. 182–183.

A fonó

„A régi idők kedves népszokása. Házról házra mentek téli időben, A lányos ház, de igen sokszor a fiatalasszonyok és mások hívására összejöttek hatan-heten egy házhoz. Otthon reggel megfrustokoltak, s utána szedték a rokkát, és mentek. Persze, a legények is. Egész nap tréfálkoztak, ölelgették a lányokat, de csak akkor, ha a felnőttek nem voltak jelen. Mindenki a magáét fonta. – Huggyozik a rokka – kiáltották tréfálkozva, ha megállt. Közben kiment valamelyik, a legények utánamentek, és hóval megdobálták. Ebéd is ott volt. Rendszerint savanyú káposzta töpörtővel vagy sültkrumpli szalonnával. Újabban persze ez is szinte tobzódásra gazdag. Tyúkleves, sőt torták is szerepelnek rajta, s szinte tüntetnek vele. Délelőtt főtt kukoricát rágcsálnak, egész nap csörge is van. Legényes háznál a legény anyja rendezett ilyen fonókat. Délután három órakor oszlottak szét. Ma varró pótolja."[24]

De nemcsak a munkaalkalmakkor találkoztak a fiatalok. Ahogy haladtak a felnőtté válás útján, úgy szaporodtak a szórakozási alkalmak is.

Májusfaállítás

Május elsejére a fiú a kiszemelt lánynak szép, karcsú májusfát állított. Előtte való éjjel társaival lementek a rétre, kiválasztották a szép, egyenes nyár- vagy fűzfát, vállukra vették, vagy kocsira tették. Kopácson csónakkal is szállították, és a lányos ház elé vitték. Mielőtt felállították volna, ágait feldíszítették krepp-papírral vagy színes szalagokkal. A lány az ablak mögül figyelte a fiúk sürgölődését. Ha a családnak tetszett a legény, be is hívták társaival együtt, és megkínálták süteménnyel, borral. A májusfa egy hónapig díszelgett, majd ugyanazok, akik felállították, kiásták, és magukkal vitték.

Bálak, színjátszás, búcsúk

A kisiskolások legelőször a bál izgató hangulatával az áldozócsütörtök alkalmával tartott bálon, ún. *áldozón* ismerkedtek. A református egyházban ezen a napon tartották a konfirmandusok vizsgáját, az ifjak ekkor mondták el a fogadalomtételt, lelkészük pedig a megerősítést. A bált áldozócsütörtök délutánján szervezték a hetedik osztályos tanulók. A táncmulatságon részt vehettek az egész kis gyermekek, akik délután, valamint az ifjak, akik estefelé érkeztek. Belépődíjat szedtek, üdítőt, süteményt árultak. A hasznot az utóbbi évtizedekben év végi kirándulásukra fordították.

A serdülők attól fogva mehettek rendszeresen bálba, miután befejezték az iskolát.

Minden vasárnap volt *fráj bál*, melyet a nagykocsmák vendéglősei szerveztek. Ilyenkor a kocsmáros gondoskodott a zenészekről, s belépődíjat általában nem kért. Ide vasárnap délután a leggyakrabban a lányok és fiúk külön érkeztek, külön is ültek. Az idő múl-

[24] EA 8215. 201–202.

távai, ahogy kialakultak a párkapcsolatok, a legények és lányok együtt érkeztek és együtt is ültek. Részt vettek rajta az édesanyák is, a mulatság estig tartott.

A falusi civil szervezetek voltak a szervezői a hajnalig tartó kedvelt mulatságoknak: a *maszkabál*nak,[25] az *aratóbál*nak, a *szüreti bál*nak, a *halászbál*nak és a *színdarabokat követő bálak*nak, melyeket megpártoltak a fiatalok. A műkedvelő színjátszásnak gazdag hagyományai vannak a Drávaszögben. Rendezői általában helyi tanítók vagy más értelmiségiek, ill. a színjátszáshoz értő, tehetséges személyek voltak. Nagyon vonzotta a fiatalokat a szereplési vágy, az önkifejezési lehetőség. Sikerrel játszották a János vitéz, a Cigány, a Sári bíró, a Légy jó mindhalálig, A betyár, A csikós, a Nem élhetek muzsikaszó nélkül, A Pál utcai fiúk, a Mágnás Miska, a Botcsinálta doktor, A juhászlegény és más darabokat. Sok fiatal találta meg párját a művek betanulása idején.

A találkák igen fontos színterei voltak a *búcsúk*, *leányvásárok*: „Régebben a párválasztásban s a fiatalok életében nagy szerepet játszottak a vásárok meg a búcsúk. Így a karancsi és főleg a dárdai vásár és búcsú. Ide összegyűlt a környék népe. A jegyesök a párjukkal mentek. Ott aztán elelegyedtek a tömegben. Felkeresték a mézeskalácsos sátrat, és a lány kötőjét televásárolták. Meg vettek régebben melltűt is, újabban egyéb sokfajta ajándékot is. Ugyanígy jártak a legények szeretőjükkel is. De megtörtént, hogy az anya a fiával elment azt is megszemlélni, hogy melyik lány lenne neki jó. Az ott sétálókat aztán mustrálgatták, meg is ismerkedtek vele. Karancson Dónátus-napon, augusztusban tartották a búcsút. Szőlősi búcsút (Hercegszöllős) meg szőlőéréskor.[26]

A lányok közül azok voltak a legkapósabbak, akiknek arca pirospozsgás volt, szeme pedig fekete vagy kék. Nem szerették a nagyon vékony termetűt, a nagy orrút, az összeért szemöldökűt, a dülledt- és vontszeműt. Megszólták azokat, akik festették magukat, a púderezés szégyen volt. Szép legénynek számított a széles vállú, barna vagy fekete hajú egyén.[27]

Vidékünkön a fiatalok életében gyorsan bekövetkezett a felnőtté válás. A lányok tizenhat-tizenhét éves korban már férjhez mentek, a legények tizennyolc éves kortól házasodtak.

IRODALOM

Bálint Sándor
1976 Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. 2. kiad. Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest
EA 8215
Kiss Sándor: Kopács szellemi néprajza. Néphit és tudás, szokások stb. és 1 db Buzgóságok c. énekeskönyv, melyet Borkó J. írt. 500 p. Kopács, Baranya m. Gy.: 1942.
Gazda Klára
1980 Gyermekvilág Esztelneken. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
Jankovics Marcell
1988 Jelkép-kalendárium. Panoráma, Budapest

[25] Farsangi alakoskodó bál.
[26] EA 8215. 180–181.
[27] *Lábadi Károly*, 1994. 179–180.

Katona Imre

1992 Az emberi élet első szakaszának néprajza. Gyermekkor, serdülőkor, ifjúkor.

1996 Lábánál holdvilág, fejénél napsugár... Drávaszögi és szlavóniai magyar folklór. (Tanulmányok, esszék). HunCro, Eszék

Katona Imre–Lábadi Károly

1986 Szedem szép rózsámat. Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Kiss Lajos

1972 Köszöntők a jugoszláviai magyar népzenében. In: HITK, IV. évf. 11–12. sz., Újvidék, 43–48.

Lábadi Károly

1987 Kopácsi vízi élet. Forum Könyvkiadó, Újvidék

1994 Kopács, a víz melletti falu. Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége, Eszék

1996 Drávaszög Ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. HunCro, Eszék–Budapest

Lábadiné Kedves Klára

1984 Barkócakoszorú. Alfalusi (drávaszögi) népi játékszerek. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék

1989 Gyingyet-gyöngyöt asszonyának. Drávaszögi (alfalusi) népi mondókák és gyermekjátékok. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék

1991 A drávaszögi (alfalusi) gyermek munkára nevelése. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest. 499–505. p.

1993 Ördög a Drávaszögben. In: Drávaszögi rovátkák. HMDK, Bp. 33–59. p.

1995 Játékiskola II. (Játékos gyermekélet a Drávaszögben és a Dráva mentén). Budapesti Művelődési Központ, Budapest

TÖRŐCSIK ISTVÁN

„AZTÁN ELSŐBBEN SÖTÉTSÉG LESZ..."

Világvége jövendölések Radamoson

Amióta világ a világ, az emberiséget mindig is érdekelte annak keletkezése, de legalább annyira az elmúlása is. Az európai kultúrát meghatározó kereszténységben fontos szerepet kap az eszkatológia. A Biblia több helyen is utal a végső idők jeleire, eseményeire, melyek Krisztus második eljövetelével, „az új föld és új ég" megteremtésével zárulnak le. Máté evangéliumában Jeruzsálem pusztulása szinte egybemosódik a világvégével, ezért a korai keresztények körében már az első századtól kezdve erős apokaliptikus várakozás figyelhető meg. A középkor folyamán is igen gyakori a világvége-várás, egyrészt Dániel próféciái és a Jelenések Könyve szimbólumainak értelmezési kísérletei kapcsán, másrészt a Jézus által megjövendölt „égi jelek" üstökösökkel, napfogyatkozásokkal való azonosítása miatt. A paraszti világban máig megőrződtek a végítéletről alkotott hagyományos elképzelések, de az utóbbi évtizedek társadalmi és technikai változásai során létrejött számos új világvége-kép, melyek a tömegkommunikáció révén minden eddiginél szélesebb körben terjedtek el. A küszöbön álló ezredforduló miatt ezek a próféciák aktualizálódnak és nem lehetetlen, hogy néhány hónap múlva már igazi pánikhangulat alakul ki mindazon országokban, ahol Krisztus születésétől mérik az időt. A kétezredik év közelsége és a néprajzi szempontú kutatások hiánya miatt időszerűnek tartom a témával való foglalkozást, jelen dolgozat is ennek jegyében született.

A mai Szlovénia északnyugati részén terül el Hetés, ez a magyarlakta történeti kistáj, melynek fő sajátsága archaikus nyelvjárása, illetve a már eltűnt népviselete. Tizenegy település sorolható ide: Bánuta, Bödeháza, Gáborjánháza, Göntérháza, Hídvég, Jósec, Kámaháza, Radamos, Szíjártóháza, Szombatfa és Zsitkóc.[1] Csaknem teljesen sík ez a vidék, melynek arculatát mindenekelőtt a víz alakította ki. A Kebele- és a Lendva patak, valamint más kisebb vízfolyások áradásai nyomán mocsaras rétek és nagy kiterjedésű ártéri tölgyesek alakultak ki a területen. A honfoglalást követő két évszázadban e vidék valószínűleg gyéren lakott, mivel a gyepűn kívül esett. A XII. században a Buzát-Hahót nemzetség kap birtokadományokat a környéken, ezeket a nemzetségből származó Bánffyak szervezik uradalommá. A Radamos helynév etimológiája a magyarok előtt, majd mellett élt szláv lakosságra utal. A falu a XV. században már a vidék jelentősebb települése volt, a török időkben bíróság, azaz kerületi uradalmi központ. Az itt lakók 1848-ig az alsólendvai uradalom jobbágyai és zsellérei.[2]

[1] *Szentmihályi Imre*, 1977. 322. Gönczi Ferenc és Bellosics Bálint ide sorolja még Dobronakot és Hosszúfalut is, ezeknek azonban nincs „hetési" öntudatuk.

[2] *Szentmihályi Imre*, 1977. 413–416.

„Radamos szintén Hetés nyugoti határszélén fekvő falu, 658 (690, 362) lakossal. 1381-ben emlékeznek meg róla először az okmányok. Legtöbben laknak itt a Szomiak (27 cs.), a Bírók (20 cs.), Szabók (12 cs.), Rudasok (10 cs.), Fülék (8 cs.), Horváthok (6 cs.), Bánfiak és Aggok (5-5 cs.). Róm. kath. felek. iskolával. Melákó nevezetű dűlőjében van egy mocsár, melybe (a hagyomány szerint) törökfutáskor egy szekér pénzt döntöttek." – írja a településről Gönczi Ferenc, a táj jeles monográfusa.[3] A lakosság fő foglalkozása a földművelés és az állattartás. A nagyobb arányú lecsapolásokig az előbbi kis területen folyt, és itt is kölesre, hajdinára, valamint néhány kapásnövényre korlátozódott. Helyette a vadvizek hasznosítása, a halászat, pákászat nyújtott megélhetést. A századforduló óta folyamatosan csökken a lélekszám, az 1991-es népszámláláskor a falunak 356 lakója volt, ez a század eleji népesség alig több mint fele.

1999. június 20. és 26. között a JATE Néprajzi Tanszékének 15 hallgatója szlovéniai terepgyakorlaton vett részt. A gyűjtőút – melyet dr. Bellon Tibor tanszékvezető docens szervezett és irányított – célja a leendő radamosi tájház anyagának összeállítása, a tárgyak begyűjtése, leírása és leltározása volt. Emellett néhány hallgató folklórkutatással is foglalkozott. Jómagam a világvégéről kérdezősködtem a faluban.[4] A média által népszerűsített elképzelések mellett sikerült rögzítenem néhány archaikusabb jövendölést is. Utóbbiak eredete – időben és térben egyaránt – messzire vezet, így csupán néhány összefüggést tudok felvázolni ezekkel kapcsolatban.

A világvégéről szóló, vagy annak történéseit legalább részben tartalmazó próféciák a magyar néprajzi szakirodalomban alig-alig bukkannak fel. Legelőször Kálmány Lajos említi ezeket.[5] Munkájában a Szeged környéki folklórszövegeket hasonlítja össze főként a mongol hiedelmekkel és a német nyelvű Szibilla jövendölésekkel. Ezek egyezéseiből arra következtet, hogy a Szibillák[6] a keresztény kultúrkörön belül hatottak a népi hiedelemvilágra, de a mongol hagyományokkal való egyezés honfoglalás előtti kapcsolatot mutat. Nagyrészt Kálmány megállapításaira hivatkozik Bálint Sándor is.[7] Bőséges szövegközlést találhatunk Polner Zoltán művében,[8] mely máig a téma meghatározó hazai szakirodalma. A jövendölések egyes részleteivel foglalkozott Jung Károly[9] és Dobos Ilona,[10] valamint megtalálhatóak a Parasztbiblia néhány szövegében is.[11] Legújabban Gagyi József írt szép tanulmányt a székelyföldi jövendölésekről.[12] A történetiségen belül a próféciák kapcsolatba hozhatók a protestáns látomásirodalommal,[13] ezeknek sokkal jobb a

[3] *Gönczi Ferenc*, 1914. 85.

[4] Bellon Tibor tanár úrnak ezúton köszönöm a részvételi és gyűjtési lehetőséget.

[5] *Kálmány Lajos*, 1893. 65–74.

[6] Sibylla az ókori Görögország, majd Róma jósló papnőinek neve volt, mely egyben a jóslási formát is jelentette. A történelem menetére vonatkozó próféciákat többször könyvekben gyűjtötték össze. A Sibylla-hagyomány bekerült a kereszténységbe is. A középkorban számos politikai jóslatgyűjtemény született, főként német területeken. Késői utódaik a ponyvaként árult „szibillák", melyek a parasztság körében igen népszerűek voltak.

[7] *Bálint Sándor*, 1980. 437–439.

[8] *Polner Zoltán*, 1980.

[9] *Jung Károly*, 1993. 34–36.

[10] *Dobos Ilona*, 1986. 224–229.

[11] *Nagy Ilona–Lammel Annamária*, 1986. 523–526.

[12] Gagyi József, 1986.

[13] Különösen Molnár Ambrus és Szigeti Jenő publikációi tartalmaznak sok értékes adatot.

feldolgozottságuk, mint a szóbeliségben élő recens szövegeknek. A szektákkal, „szentemberekkel", illetve vallásos paraszti közösségekkel foglalkozó irodalom szintén szolgáltat adatokat Amennyiben a vonatkozó irodalomtörténeti és egyházi műveket is be akarjuk vonni a kutatásba – ugyanis ezek nélkül a teljességre törekvés illúzióját sem érhetjük el – már óriási mennyiségű, áttekinthetetlen anyagot kapunk. Rendkívül problematikus tehát a kérdéskör kutatása, melyet véleményem szerint a jövőben több tudományág képviselőit tömörítő munkacsoport(ok)nak kellene vizsgálni.

Az általam megkérdezett személyek mind ötven éven felüliek voltak, többségük nyugdíjas. Célom nem a falu világvége-hiedelmeinek teljes körű felgyűjtése, hanem az idősebb korosztály által ismert hagyományos jövendölések dokumentálása volt. A munkát néhány kedvezőtlen körülmény is befolyásolta. A faluban már előző évben is folyt gyűjtés, így az újbóli megkeresést sokan már kelletlenül fogadták. A napokig tartó esőzés miatt sokan a mezei munkákkal voltak elmaradva. Érezhető némi félelem is a az egyéni vallásos érzület megnyilvánulásaival kapcsolatban is, melyeket a kommunista rezsim – főként a nyelvileg és felekezetileg is idegen magyarság körében – kíméletlenül üldözött. Mindezen negatív tényezők hatására az emberek gyakran nehezen, vagy egyáltalán nem akartak beszélni, így értékelhető adatokat csak nyolc személytől tudtam magnóra venni.

Modern próféciák

„Hát éppen az este beszélte a magyar televízió, RTL Klubban a ez után a Paula után, néztem a híröket, mittudommá' nem is tudom mire, csak arra emlékszek, hogy aszonta, hogy ha Szent Péter napjáig tart a balkáni háború, akkor tényleg megjön a világvége. De hogyna Szent Péter napjára most elmúlott, – amire így emlékszek – aztán most nem úgy lesz, de Magyarországon kezdődik a világ, a világ – ezt magyar beszélte – a világ vége. Ez megjósolta – de én nem tudom megmondani, hogy ki, mondta, hogy ki – mer' ez a , ez a tudós megjósolta Diana halálát is, meg má' nagyon sok illet megjósolt, ami bekövetközött. Akkor a másik meg mondta, hát azér' nem köll ennek hinni, aszongya, ahogyan ez lemondta, – olyan igazságosan mondta – hogy, hogy a világ vége lesz, de ne várjuk, hogy az idei szilveszter, meg újév olyan lesz, mint szokott lenni, aszongya, ez valami szörnyűbb lesz, aszongya." (F. L.-né) Az ezredforduló közeledtével a tömegkommunikációs eszközök is egyre többet foglalkoznak a világ különböző pontjain nap mint nap fölreppenő végítélet-híresztelésekkel. A fönti szövegben szereplő „tudós" valószínűleg Nostradamus, akinak jóslatai – annak ellenére, hogy a bekövetkező események sorozatosan cáfolják azokat – rendkívül népszerűek. Szintén sokat lehet hallani a jóval több realitáson alapuló informatikai káoszról, melyet a 00-ás évszámvégződés okoz(na).

Az augusztusi napfogyatkozás hasonló félelmeket váltott ki. *„Na, most közeledünk a világ végéhez, úgy mondják, hogy augusztusba' meglesz a világvége, aztán most majd meglátjuk."* (F. J.-né) Szegedi interjúkból kiderült, hogy a megkérdezettek nagy része nem ismerte a jelenség pontos magyarázatát, az előző hetek tudományos ismeretterjesztő kampánya ellenére sem. Ez a bizonytalanság sok esetben némi aggodalmat szült, de csak néhány olyan idősebb emberről van tudomásunk, akik szobájukba húzódva „vészelték át" a napfogyatkozás idejét.

Korábbi gyűjtési tapasztalataim is azt mutatták, hogy a rádióban, televízióban elhangzott jóslatok is foglalkoztatják az embereket, de a kommunikációs eszközök inkább az asszociáció folyamán, a megerősítésben kapnak hangsúlyos szerepet. A televízióban látott-hallott katasztrófákat gyakran értelmezik a végső idők jeleiként. Természetesen a gyűjtés során ezeket is rögzítem, ám a tradicionális próféciák vizsgálata során egy sereg történeti-néprajzi kérdés vetődik fel, melyek megválaszolása sokkal izgalmasabb feladatnak tűnik.

Hagyományos jövendölések

Miért kell elpusztulnia a világnak? Ezt a kérdést így nem tettem fel, mégis kaptam rá választ. *„Dehogynem benne volt az is, mer' a nép akkorán elrosszul, akkorán elkáinul, hogy már Istent nem ismernek. Hát azt egyáltalán nem, aztán hát...annyira[,hogy] a világnak végének köll szakadni."* (F. J.-né) Az általam megkérdezett idősebb emberek közül annyit mindenki tudott, hogy többször hallották emlegetni: *„Ezör tellik, ezör nem tellik!"*. A szinte szólássá vált jövendölést a magyar nyelvterület talán minden részén ismerik, adatunk erre Szeged környékéről, a Székelyföldről, valamint saját gyűjtésem alapján a Jászságból van. A mondás eredetileg úgy értelmezhető, hogy a kétezredik esztendő előtt be kell következnie a világ végének. „Hát régen csak azt szokták mondani, hogy *„Ezör tellik, ezör nem. Hogy kétezer nem fog bekövetkezni."* (F. L.-né) A világvégét jelek sorozata fogja megelőzni. *„Hát azt mondogatták, hogy három évvel előbb nem terem más csak árpa. Más jószág nem terem semmi, hiába...Meg gyerek se születik."* (F. J.-né) Az emberiség erkölcse megromlik, a viszály a családokba is beférkőzik. *„Mittudom, valahol olvastam e, vagy pap szokta e prédikálni, ott hallottam e, hogy majd apa nem ismeri a gyerekit, gyerök a szülőt, aztán hogy illen lenne majd ez a világ, hogy mindenki megzavarodik, aztán...."* (F. L.-né) A következőkben jönnek a csapások, melyek következtében az emberek többsége elpusztul. *„Először a marhák pusztulnak. Az állatok. Akkor úgy a nép. Mer' ha az állatok maradnak, a népek pusztulnak: akkor azok is elpusztulnak éhen. Aztán elsőbben sötétség lesz, sötét lesz. Nép kevés marad, idább-odább marad egy-kettő. Úgy tudják egymást megtalálni, hogy a partokon, vagy hegyeken gyűjtonak tüzet, akkor látja az illető, hogy ott van valaki, oszt világít valaki. Tüzel. Így tudnak közlekednyi. Egymást megtalálni."* (F. J.) Akadt olyan asszony, aki arról is hallott, hogyan pusztul el a világ. *„Hát úgy mondták, hogy égéssel."* (F. L.-né)

A források

„Egy nagy, gyönyörű könyv volt..."

„Hát vót is errül egy nagy könyv, az igaz. Hogy bele vót...szóval eddig hogyan vót, abba minden bele volt írva." (F. J.-né) Egy idős házaspár „nagy könyvnek" nevezte a jövendölések általuk ismert írott forrását. Azt is elmondták, hogy egy-két ilyen volt csak a faluban. Az adatközlők többsége egy konkrét könyvre emlékszik. Ezt egy orosz fogságból hazatérő katona hozta haza az első világháború után. *„Minekünk volt, az én apósom-*

nak a háborúba Oroszországból hozott egy könyvet. Egy nagy gyönyörű könyv volt, aszongyák, ollan aranyozott volt a táblája neki, nagyon szép volt, ekkora nagy (mutatja), az volt ráírva, hogy »Isten hárfája«. Azt ő onnat hozta. Abba vótak, de úgyhogy valami... itt má' nem értettek hozzá, aztán szegény ember meghalt ollan hirtelen, aztán hát a férjem meg az anyósom, azok beletették a koporsójába." (Sz. J.) A második világháború után a könyvet keresni kezdték a jugoszláv hatóságok, olyannyira, hogy a sírt is föl akarták bontani miatta, erre azonban nem került sor. Később az illető unokája kezdett érdeklődni utána. *„Aztán ennyi év, ez má' harminc...két év körül, aztán a fiam, amikor meghalt a mama – hát egy sírba vannak temetve – aztán akkor elment, küásták a sírt, hogy koporsóját, de nem... kalapját megtalálták, meg valami ruhadarabot a kabátjából, de ott még semmi... meg úgy mondják, hogy biztos, hogy levegős volt, hogy a lábánál ugye, a lábánál levegős volt, aztán ottan elrohadt a könyv is."* (Sz. J.) Az „Isten hárfája" tartalmát nagy titokzatosság övezte. Magyarul volt nyomtatva, ennek ellenére úgy tartották, hogy különleges ismeret kell a megértéséhez. *„De valahogyan azt is ki köllött érteni, hogy mindenki nem értette ám ki."* (B. J.-né) A fentebb említett „nagy könyv" – ha ugyan nem azonos az utóbbival – szintén féltve őrzött olvasmány volt. *„Hát azt nem lehetett ám akárkinek elolvasni. Azt nem adták oda senkinek sem. Nem ám!"* (F. J.-né) Ez a viselkedésmód a paraszti analfabétizmus korából őrződhetett meg. A kevésbé polgárosodott vidékeken aki olvasni tudott, az is legfeljebb egy Bibliát, esetleg néhány imakönyvet, ponyvát tartott otthon. A nyomtatott betű megfizethetetlen luxusnak számított, de igény sem volt rá. Az ismeretlen tartalmú könyv természetfeletti dolgok potenciális eszköze volt, erre jó példa az „ördög könyve", vagy a garabonciás diák könyve, mellyel vihart, jégesőt lehetett varázsolni.[14]

„Hát én ezt hallottam már régön..."

„Hát én azt nem tudom, csak így, hogyan hallottam, vagy mittudom, hát nem tudom, beszélgettek...Előbb nagyon sok mindent lehetett hallani, mer' este kümentek ide az útra az idős emberek, akkor az én nagyapám izs volt Oroszországba' fogságba', aztán akkor meséltek, hogyan volt, meg mi volt." (F. L.-né) A jövendölések eredete után érdeklődve gyakran kaptam azt a választ, hogy „azt beszélték", „ezt mondogatták", vagyis az adatközlők egy általánosan ismert orális hagyományra hivatkoztak. Konkrét személyeket csupán egy esetben tudtak megnevezni. *„Kámaháza alatt egy öreg asszony, meg egy öreg ember, éppen a kukoricánk odaért ide a kertjek mellé – hát mint a gyerek, hát millen, alma volt nekik, – otthon nem volt illenféle, szilva, vagy illenféle gyümölcs-, mindig híttak, csalogattak át. De má' vótak akkor az asszony is talán ott volt kilencvenévnél, mint az anyám, meg a Pali bácsi is, az az ember meg a Pali bácsi volt. Nagyon szerettem őket. Mer' ha mentem, észrevettek, mindig kiabáltak: – Gyere ide kisgyerek!,ha ezt adtak, azt adtak, aztán az szokta mondani, hogy, a Pali bácsi mondta, aszongya: – Megállj kisgyerököm, majd mikor te megéred, ha meg nem halsz, mire megöregszel, a vasmadarak röpködnek. Hát jó' van hát, vasmadarak, hát az ember, hát nem tudtam én akkor... Hát mi*

[14] *Tóth István György*, 1996. 113–116.

volt más, mint azt mondta, hogy majd röpülők lesznek, mer' ez igaz." (G. I.-né) Kérdéseim során kiderült, hogy ennek az idős házaspárnak is volt könyve. *„Volt őnekik olyan, hogy olvasták, hogy majd vasmadarak lesznek."* (G. I.-né) A szóbeliségbe a könyvek tartalmának főbb elemei bekerülhettek ugyan, de. a mai idősebb generáció tagjai gyerekkorukban nem nagyon figyeltek oda ezekre, így napjainkban csak töredékek gyűjthetők ezekből.

„...abba' a papírba' benne van, de ollan borzalmas..."

A könyveken kívül más nyomtatott források is voltak. Szomi Katalin elmesélte, hogy az édesapja a testvérével együtt lemásolt egy jövendöléseket tartalmazó szöveget, mely négy nagy lapból állott. Az ő példányuk elveszett, de az unokatestvérénél, aki néhány éve halt meg, megvolt a másik, az ott lehet az azóta lakatlan házban. Meg is próbálta előkeríteni, de nem járt sikerrel. A lapokon lévő szövegről semmit sem tudott mondani, csak azt, hogy tovább kellett adni. Hasonló lehetett ez, mint napjainkban a „Harmadik Üzenet Fatimából a Szüzanya által" című írás. Ezt Magyarországon, a homokkomáromi búcsúban osztották. Jó néhány helyen találkoztam ezzel, az asszonyok egymás között is terjesztik. Egy A/4-es lap két oldalán van a gépelt szöveg, melyet már többszörösen fénymásoltak. Az 1917-es fatimai Mária-jelenés titkos üzenetei szerepelnek benne. A megromlott világ egy utolsó lehetőséget kap, mielőtt a büntetés elérné az emberiséget. Az „üzenet" második felét érdemesnek találom szó szerint idézni, ugyanis itt szerepelnek a világvége eseményei.

„Az idő megérett arra, hogy imádkozzanak irgalomért, hogy az Isten haragját visszafordítsák. Környezetét kérje mindenki az imádságra. Katasztrófa előtt álltok, nagyon közel van. A Szent Olvasó és az Én Szeplőtelen Szivem az utolsó menedéketek.

Kívánom, hogy minden első pénteken és első szombaton járuljatok szentáldozáshoz, ajánljátok fel magatokat az Én Szeplőtelen Szivemnek, aki a Világ Megmentője lehet. – Mi vár ránk? Nem jó hinni az embernek!

Mindenhol békéről és nyugalomról beszélnek amikor egy éjjel kirobban: egy magasrangu férfi lesz meggyilkolva, ami alapja lesz a forradalom kirobbanásának. Hideg lesz. A nagyhatalom katonái Nyugat-Európába mennek majd, de a páncélosok csak Rómáig érnek. Az itt kezdődő atomháború megsemmisíti azt. Halálos felhőtől ezek mind elesnek, a Dunától az Északitengerig csupa pusztaság lesz. Itt egyszerre kirobban a kozmikus katasztrófa. Háromnapos sötétség lesz a vége, ebben a 72 órás sötétségben és a mérgezett gáz következtében elpusztul az emberiség egyharmada. Csak a jók nem kerülnek a Sátán karmaiba és ezt a katasztrófát átélik. Ezután béke lesz a földön kb. 25 évig.

Ezen borzalmas dolgok hatására visszatér az Egyházba Oroszország, Kina, Anglia, a protestánsok és a zsidók. Mindenki hinni fog Jézusban és Szüz Máriában. Azok az emberek, akik nem pusztulnak el a három napos sötétségben uj korszakot élnek meg!

Egy téli éjjel 10 perccel éjfél előtt nagy földrengés lesz, 48 órán át fog a föld remegni. Ez azt jelenti, hogy az Isten az egyedüli Úr! A hivőknek nem kell félniük és az üzenet terjesztőknek sem, mert ők nem pusztulnak el.

Mit csináljunk, hogy erre az eseményre kellően felkészüljünk, hogy tuléljük?

– Gyermekeim! Fogadjátok meg tanácsom – mondja a Szüzanya. Az az éjjel nagyon hideg lesz, a szél üvölteni fog, a föld rengeni. Akkor csukjátok be az ablakokat, ajtókat, ne beszéljetek senkivel, csak a hozzátartozóval. Szentelt gyertyát gyujtsatok, más nem fog világitani. A szentelt gyertya három napig kitart. Térdeljetek le a kereszt alá és kérjétek a Mindenhatót, hogy segitsen. A Szent Rózsafüzért imádkozzátok. Mondjátok: Ó Jézus, bocsásd meg büneinket! Te védelmezz! Jézus, Mária szeretlek Benneteket, mentsetek meg! Amig a földrengés tart ne nézzetek ki az ablakon, mert Isten haragja van a Földön. Szent, mint Ő maga az Isten.

Vizet és élelmet, ami mérgezett a füsttől ne egyetek. Aki nem hiszi ezt el elpusztul. A szél mérgezett füstöt fog hozni, amit az egész Földön szétszór. Ebben a katasztrófában a Sátán fog győzedelémeskedni, de a harmadik éjjelen megszünik a rengés, dörgés és a Föld megnyugszik. A feljött Isteni Nap bevilágitja a Földet. Angyalok jönnek le az égből és a lélek nyugalmát hozzák le a Földre. Az áldottak ideje lesz a Földön még 20-25 évig."

Eddig tart a leírás, melynek végén még a helyes imádság módjáról esik szó, valamint egy utolsó figyelmeztetést olvashatunk.

„Arra az alkalomra, ha megélnénk a borzalmakat; mindig legyen kéznél szentelt gyertya és gyufa. Ha elkezdődik a veszedelem ne veszitsük el a lélekjelenlétet, hanem adjuk át magunkat a legszentebb Isteni történésnek. Ámen."

Hasonló írások Szeged környékén is közkézen forognak. Lényeges dolognak tartom a jövőben ezek kutatását. Milyen hatással vannak ezek a hitéletre, illetve a mindennapos tevékenységre? Kik másolják, terjesztik ezeket? Mi a hivatalos egyházi álláspont a tartalmat illetően. Utóbbi annál inkább is érdekes, mivel a szövegben szerepel, hogy az üzenet terjesztőinek nem kell félniük, amit én az archaikus imádságok „önmegváltó" záradékához hasonlóan apokrifnak vélek. Talán ezen írásnak (is) tulajdonítható, hogy sokan tartanak otthon szentelt gyertyát, kifejezetten a világvégére. *„Sötétség lesz, mennydörgés. Hát ez, hogy mindenkinek legyen szentölt gyertyája. Hát ezt szoktuk olvasni, hogy csak a szentölt dolgok fognak égni."* (F. L.-né) A pusztulás szuggesztív képei mindazonáltal félelmet ébresztenek. *„Na aztán erről, hogy hogyan lesz a világvége énnekem abba' a papírba' benne van, de ollan borzalmas..."* (Sz. J.) *„Állítólag nagyon mittudom mit nem mondanak, hogy szépen gyün meg ez."* (F. L.-né)

Asszociációk – A jövendölések hitele

Radamoson is tapasztaltam, hogy a próféciák felidézése közben az adatközlők példákat hoztak fel annak bizonyítására, hogy a megjósolt dolgok – jelek – már bekövetkeztek. *„Meg hogy népvándorlás lesz, az is megvan. Szóval ollan nap nincsen, hogy minálunk ne gyöjjenek ezek a menekültek. Egy hétig-kettőig itt vannak, akkor vissza Magyarországra mennek, aztán onnan hova mennek e? Küvégezik őket e? Hazamennek e? Vagy elengedik e, vagy a Jóisten tudja! De most már ezredivel gyöttek."* (F. J.-né) A „már benne vagyunk", „ez is megvan" tipusú asszociációk gyakorlatilag általánosnak mondhatók. Volt

olyan eset, hogy a világvégét megelőző veszedelmekről érdeklődve egészen határozott, erélyes választ kaptam. *„Itt van, itt van! Csak nem akarjuk észrevenni! Nincs így? Nincs így? Mint az ősszel is, hogy alig tudott a nép egy kis magot a földbe tenni, egy kis árpát, egy kis búzát."* (Ny. J.) Az elmúlt egy év szélsőséges időjárása egyébként gyakori hivatkozási alap. *„Hát azt már régön nem mondták, de most már szokták mondani, hogy megfordul ez a világ is, mer' nem úgy van a tavasz se, meg a nyár se, meg az ősz se, mint előbb volt, semmi se úgy következik be. Hát hogy előbb meggyött az a tavasz, akkor lehetett dolgozni, most meg minden munkát el köll lopni, nyáron, egész nyáron esik az eső, nem lehet a szénát betakarni, gyün az aratás, megint a búzákot kell lelopni, hát ez...ez valami, megfordultunk valahová, más ég[haj]latra mentünk e, vagy olyan e? De hát nem úgy van, mint volt."* (F. L.-né) A másik fontos jel a társadalom erkölcsi normáinak hanyatlása, különösen a családok meghasonlása. *„Hát a faluba is, vaj hiszen mekkorán mondta még a plébános is, azt szokta prédikálni, hogy a fia nem ismeri az apját, az apja a fiát, testvér a testvért, hogy haragszik vele, meg pöröl vele, meg vínak, veszeködnek, de hát az is igaz."* (F. J.-né)

Ami a hitelesség kérdését illeti, az a könyvek esetében megkérdőjelezhetetlen volt. *„Hát szokták mondani, hogy az írja egész a világ végéig, hogy hogyan lesz. De hát ez a mi szomszédunk, aki volt, ez szokta mondani, szokott mondani, hogy szóval minden megvalósult idáig. Minden."* (F. J.-né) A szóbeliségben élő jövendöléseket – még ha azok a könyvekből származtak is – már nem mindenki fogadta el. Akadt, aki felfigyelt az ellentmondásokra is. *„Hát Isten tudja, nahát no úgy volt, előbb azt mondogatták, hogy: Ezer tellik, ezer nem. Az most már itt van ugye? Aztán előbb má' mennyi évig nem lesz termés. Meg hát – hogyan mondjam meg – hát szűk esztendő lesz, ugye, hét évvel előbb már nem lesz, de hát most már hét év, akkor nem kétezerbe' lesz, ha valamikor lesz is az a világvége, nem?"* (Sz. J.) Legtömörebben egy vonakodva nyilatkozó asszony fogalmazta meg véleményét. *„Hát erről hiába beszélünk, a világ végiről... semmit se tudunk."* (B. J.-né)

Összegzés

A gyűjtésnél a magam által kidolgozott kérdőívet, kérdéseket használtam, ez azonban korántsem végleges. Mindenekelőtt arra kérdeztem rá, hogy milyen – a világvégére vonatkozó – elképzeléseket ismer az adatközlő személy, milyenekről van tudomása. Így – elméletileg – a különféle kommunikációs csatornákon az emberekhez eljutó, a világ pusztulásával kapcsolatos „információk" teljes skálája gyűjthető. Mivel azonban érdeklődésem az archaikus jövendölésekre irányul, a továbbiakban arról érdeklődtem, hogy mi az, amit nem mostanában (gyerekkorában, legény-, illetve lánykorában) hallott, olvasott. Ily módon kiestek a modern jövendölések, valamint a „fatimai üzenet". Az archaikus próféciákban a következő elemek bukkannak fel:

- Kétezerben, vagy előtte lesz a világvége,
- amit előre jelez az emberiség megromlása
- és az időjárás rendjének felborulása.
- Csak árpa terem,
- gyermekek nem születnek.

- Új találmányok lesznek (vasmadarak).
- Nagy népvándorlás lesz.
- Sötétség borul a földre,
- melyben csak a szentelt gyertyák lángja világít.
- Az emberek (állatok) nagyrészt elpusztulnak,
- a kevés túlélő keresi egymást.
- Ezek után bizonyos idő múlva (tűz által) elpusztul a világ.

Az itt felsorolt jövendölések mind megtalálhatók Szeged környékén, a Székelyföldön, a Jászságban,[15] valamint – szórványos adatok alapján – a magyar nyelvterület más részein is. Egységes, a szóbeliségben élő hagyományról van tehát szó, melyet helyenként az eredeztetés különbözőségei tesznek színessé. Csongrád megyében a Teknyőkaparó, Erdélyben más, hasonlóan karizmatikus – néha természetfeletti hatalommal fölruházott – személyek terjesztik a próféciákat. Az említett publikációkban sokkal kevesebb szó esik a könyvekről, mint forrásról, pedig ezeket mindenhol ismerték. Utalnak rá néhol Polner adatközlői,[16] de a Székelyföld jelesebb prófétái is írni-olvasni tudó emberek voltak.[17] Valószínűnek tartom, hogy a Jászságban több ilyen írást forgattak, ezért él máig elevenen a köztudatba „Jezsuita Könyv" néven, míg a másik két régió paraszti társadalmában csak néhány személynek volt könyve, ezek aztán tartalmát előadván primer jóslókká váltak a kollektív emlékezetben.

Radamoson – a fentebb idézett „Pali bácsi" kivételével – nem emlékeznek arra, hogy bárki is különösebben emlegette volna a jövendöléseket. A szövegek kopottak, töredékesek, sok jövendölés-elemet a konkrét rákérdezés után sem tudtak fölidézni. Úgy tűnt, a bevezetőben említett kedvezőtlen gyűjtési körülményeken túl sem igazán érdekli beszélgetőpartnereimet a végítélet. A Bibliára senki nem hivatkozott, nem utaltak szekták működésére sem. A Tisza-vidék gazdag hagyományvilágához képest ezek jelentős különbségek, melyek talán társadalmi, gazdasági okokra vezethetők vissza. Ennek, és még sok más kérdésnek megválaszolása csak széleskörű gyűjtőmunka után lehetséges.

ADATKÖZLŐK

Bíró Józsefné Koren Marija sz. 1920, Radamos 70. ház
Fehér József sz. 1921, R.66.
Fehér Józsefné Nagy Anna sz. 1923, R. 66.
Fehér Lajosné Büki Rozália sz. 1944, R. 10.
Gerencsér Istvánné Völgyi Mária sz. 1944, R. 44.
Nyakas József sz. 1935, R. 34.
Szabó Julianna sz. 1930, R. 6.
Szomi Katalin sz. 1933, R. 24.

[15] Főként Jászapáti gyűjtöttem, de a környező településeken is ismeretesek ezek.

[16] Például *Polner Zoltán*, 1980. 61.: „Az én nagyapám egy nagy vízijárt embör vót. Leült úgy a székre, kinyitotta a könyvet. Körűálltuk mint onokák, oszt akkó mutogatta. Mutogatta, aszonta, majd, majd akkor, mikor a hideg egyforma lösz télle'. Nem tudjuk, hogy mikó lösz nyár, mer' olyan hideg lösz, hogy csak arrú tudjuk, hogy most nyár van, hogy ződelnek a falevelek."

[17] *Gagyi József*, 1998. 39–46.

Bálint Sándor
1980 A szögedi nemzet. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79–2. Szeged.
Dobos Ilona
1986 Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Budapest
Gagyi József
1998 Jelek égen és földön. Pro Print Kiadó. Csíkszereda.
Gönczi Ferenc
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
Jung Károly
1993 Az emlékezet útjain. Forum Kiadó. Újvidék.
Kálmány Lajos
1893 Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged.
Nagy Olga–Lammel Annamária
1986 Parasztbiblia. Budapest.
Polner Zoltán
1980 A Teknyőkaparó. In: Csongrád megyei könyvtári füzetek 13. Szeged.
Szentmihályi Imre
1977 A történeti Hetés. In: Etnographia 88. 2–3. 412–436.
Tóth István György
1996 Mivelhogy magad írást nem tudsz... Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17. Budapest.

KATONA IMRE

NÉGYSZÁZ DRÁVASZÖGI TÁJSZÓ ORMÁNSÁGI ÉS SZLAVÓNIAI ROKONSÁGA

(Kb. tízszázalékos mintavétel alapján)

E dolgozat előzetes beszámoló, és több szempontból is kísérleti jellegű. A mintegy száz év alatt többek (*Demjén K., Katona I., Kedves K., Lábadi K.* és *Pataky A.*) által folytatott drávaszögi gyűjtés ún. középszótárrá kerekedett; e kb. 4000 szó kisebb része nyomtatásban is megjelent *(Demjén K., Kedves K., Lábadi K.),* zömének azonban most folyik sajtó alá rendezése. Az egész anyagból úgy válogattunk ki mintegy 10%-nyi 400 szót, hogy területi és szófaji szempontból is arányos megoszlású legyen. Mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három szomszédos táj: Ormánság – Drávaszög – Szlavónia – törzslakossága átvészelte a török hódoltságot, magyar és zömével református vallású, és szókincsüket ismerjük, felvetődött bennem az a gondolat, hogy egyszerű mennyiségi módszerrel hasonlítsam össze, mennyire rokonok egymással, és melyek a közelebbiek?

Az összehasonlítás korántsem olyan egyszerű, mint amilyennek első pillanatban látszik. Ormánságban 40–45 község van (*Kiss G.–Keresztes K.* 1952: IX., XXV.); itt a területileg aránytalanul végzett szógyűjtés csak megközelíti, de nem éri el a teljességet. Szlavóniában majdnem ellenkező a helyzet: 4 község – főként Kórógy – szókincse teljesnek mondható (*Penavin O. I.* 1965: 5, 8). Drávaszögi gyűjtésünk kiterjedt ugyan mind a 10 magyar helységre (*Katona I.* 1996: 187.), de területileg korántsem volt arányos, és az ún. közszavakat sem vettük számba, míg a másik két szótár ezt megtette.

E 10%-os részleges rokonítás voltaképp elsősorban Drávaszög szempontjából történt meg, külön az Ormánságé és Szlavóniáé tehát csak közvetve derülhet ki, de ez még önálló munkát kíván; jelen esetben az újonnan feltárt Drávaszög rokonsági helyzetének meghatározása volt az egyedüli cél.

Bár az ormánsági és a drávaszögi nyelvjárás közelebb áll egymáshoz, mint ez a kettő a régies szlavóniaihoz, ez nem vonatkozik a szókincs rokonsági fokára is: a drávaszögi és a szlavóniai népi terminológia hasonlóbb, mint a drávaszögi és ormánsági, miként ez majd alább adatszerűen igazolódik is.

Magától értetődő feladat volt a 400 drávaszögi tájszó másik két helyen való meglétének vagy hiányának megállapítása együttesen is, külön-külön is, hogy a rokonsági fokozatok kiderüljenek. A Drávaszögben ismert, másutt pedig ismeretlen (hiányzó) szavak számbavétele nem okozott különösebb gondot, de a két-három helyen is meglévő kifejezések már inkább, ha alaki vagy tartalmi (jelentésbeli) szempontból kissé eltértek egymástól. Mivel azonban e rokonítást nem zavarta, a könnyebbség kedvéért nem vettem figyelembe az olyan helyi nyelvjárásból adódó „jelentéktelen" különbségeket, mint pl.

buzgány–buzogány, csempe–csömpe, garádics–grádics, kopóz (kopaszt)–kopoz, pöndöl–pöndő és hasonlók, de már az alaki eltérések közé soroltam ezeket: bókom (csónakborda)–bókony, cumma–csuma, gajgonya (rántotta)–gajdanya, hurcolkodik–hürcölködik, óma–alma, romzsa (morzsa)–zsurma, rizöge–rozoga, zsombék–zsombó, és hasonlók, mert ezekből – mivel jelentésük azonos a drávaszögi „alapszóval", bizonyos *alaki* közelséget – távolságot, vagyis a rokonság fokát meg lehet állapítani. (A szlavóniai diftongusokat és az illabiális *á* hangokat figyelmen kívül hagytam.)

Az egyes szavak azonosítása, ill. rokonítása az alaki különbségeknél kissé bonyolultabb volt az esetben, ha árnyalatnyi *jelentésbeli* eltérés mutatkozott, különösen akkor, ha alakváltozattal karöltve járt együtt. A *cikó* pl. egyik helyen kemence, másutt csak kuckó; a *koszér* egyik helyen rövid nyelű kapa, másutt metszőkés; a *fakotogató* (harkály) másként *fakopáncs,* a *gádor* partlakás, ill. bolthajtásos pincelejárat, a *koncér* nádvirág, ill. a kukorica ún. címere stb. Ezeket is rokonítható szavaknak vettem, mert az egyik vagy a másik, esetleg mind a két helyen is (némi) jelentésmódosulással van dolgunk.

Az összehasonlítás e szempontjai alapján voltaképp 8 kategória alakítható ki:

1. a drávaszögi tájszó megvan az Ormánságban és Szlavóniában is;
2. a drávaszögi tájszó nincs meg sem az Ormánságban, sem Szlavóniában;
3. a drávaszögi tájszó csak az Ormánságban ismert;
4. a drávaszögi tájszó csak Szlavóniában ismert;
5. a drávaszögi tájszótól az ormánysági alakilag eltér, jelentése azonos;
6. a drávaszögi tájszótól az ormánysági jelentésében eltér, de még rokonítható;
7. a drávaszögi tájszótól a szlavóniai alakilag eltér, jelentése nem;
8. a drávaszögi tájszótól a szlavóniai jelentésben eltér, de még rokonítható.

E kategóriákat természetesen tovább lehetne bontani, ill. finomítani, de akkor a számszerűsítés nem fejezné ki a valódi arányokat, így is némi pontatlanságot okozhat, amikor pl. alaki és/vagy jelentésbeli eltérésről, ezek alapján hiányról vagy meglétről van szó. (Az élő nyelv jelenségei nehezen „matematizálhatók".) Az imént felsorolt kategóriákat érdemes külön-külön is sorra venni, példákkal illusztrálni és számmal is összegezni, így a három táj adott szókincsének rokonítása reálisabbá válik. Meg kell azonban jegyeznem, ha a majdani drávaszögi közös szótárunk elkészül, és *minden* szavát összevetem a másik kettőével, nemcsak az arányok módosulhatnak, hanem a levonható tanulságok is. Egyelőre azonban a már elvégzett összehasonlítás az alap.

1. *A drávaszögi tájszó azonos alakban és jelentésben megvan az Ormánságban és Szlavóniában is,* vagyis a három táj mindegyikében összesen, tehát 66 esetben; néhány jellemző példa: *áj:* ás; *akna:* kémény; *áspál:* motollál; *baksál:* böngészik; *bonc:* comb; *csupál:* tép, szaggat; *epörnye:* eper; *göbe:* koca; *monyas:* mén; *pere:* kamilla; *réce:* kacsa; *szoplat:* szoptat stb. Ez a legszorosabb rokonság így elég szűkösnek tűnik, de ne feledjük, hogy a mi gyűjtésünk nem terjedt ki a közszavakra (mint pl. ház, ég, föld, szánt, vet, apa, anya és hasonlók); az ismertség tehát ennél jóval bővebb körre terjedt ki; előbb azonban lássuk a negatívumokat!

2. *A drávaszögi tájszavak közül sem az Ormánságban, sem Szlavóniában nincsenek meg az alábbiak:* összesen 125 esetben; ez tehát a közismerteknek éppen kétszerese; néhány példa: *abajgat:* nyaggat; *alpári:* hitvány, közönséges; *begő:* bögöly; *cegle:* fűz; *csepész:* tepertő; *csurak:* felöltő; *fölsőküszöb:* szemöldökfa; *füstkata:* katicabogár; *hajto-*

vány: szalmahordó; *húzómuzsika:* harmonika; *kaspó:* fazék; *macskaléc:* viharléc; *mustméz:* sűrűre főtt must; *pating:* hurok; *szilvány:* kopoltyú; *tarabérozik:* dorbézol; *tüvetös:* alapos; *zsíp:* patak stb. E mintegy negyedrésznyi hiány ugyanakkor általában gyarapodás is, hiszen Drávaszög szókincse máris ennyi újdonsággal szolgált a két sokkal alaposabban feltárt szomszédos tájhoz viszonyítva; és esetünkben még csak a szókincs 10%-ánál tartunk!

3. *A drávaszögi tájszavak közül azonos alakban és jelentéssel csak az Ormánságban ismert* (azon az 1. pontban említett 66 szón kívül, amelyek mint a három helyen megvannak) 114 kifejezés; pl. (elöl a drávaszögi változat) *béved–*bévöd: Karácsony vigiliája; *bögyös:* melles; *börc:* domb; *börzönködik:* berzenkedik, mérgelődik; *budoga:* búbosbanka; *cafat:* rongy; *cuka–*cúka: vászonzacskó; *csócsa:* megrágott étel; *derékút:* országút, kövesút; *furugla:* furulya; *iglicetüsök:* gerlicetüsök; *léhés:* háló; *mátka:* leánypajtás; *melence–*melönce: kisteknő; *szivarít–*szivárít: szárít; *tupa:* lentörő stb. Ezek szerint a Drávaszögre és az Ormánságra korlátozódó – azonos alakú és jelentésű – szavak száma nagyjából szintén negyedrésznyi, vagyis majdnem ugyanannyi, mint a 2. pontban említett hiányzó szavak mennyisége; s ha számszerű adatbeli eltérések vannak is, az arányok aligha lehetnek csalókák.

4. *A drávaszögi tájszavak közül azonos alakban és jelentéssel csak Szlavóniában ismert* 150 kifejezés, vagyis jóval több, mint a 3. pontban említett kizárólagos ormánsági előfordulás; e bővebb választékból is néhány példa: (elöl a drávaszögi alak) *agság:* teher, akadály; *aknaseprő–*aknasöprő: kéményseprő; *áristom:* börtön; *boncér–*boncsér: bojt; *brencó:* szlavóniai; *cakor:* patkány; *cimet:* fahéj; *cseterka:* fonalgombolyító; *csetnik:* pandúr; *csikli:* csónak; *csingerúzsa:* labdarózsa; *gőte:* pelikán; *házpásztor:* házőrző; *héj:* halpikkely (is); *huja:* pihenő; *katula–*katuja: doboz; *kita:* hajfonat; *köce:* bőrmellény, ködmön; *lázsafa:* bográcstartó szolgafa; *mászor:* faorsó; *nanóbab:* nagy szemű bab; *nédó:* ostoba; *pëlénos–*pelénös: polyvászcsűr; *puppere–*púpere: denevér; *sigér:* sügér; *szahán:* tepsi; *zsuzsok–*zsúzsok: zsizsik stb. Ezek szerint Drávaszög és Szlavónia közös szókincse gazdagabb, mint a 3. pontban említett Ormánságé; és más idegen (török, délszláv) nyelvekből is gyakoribb volt az átvétel, Ormánság helyzete elszigeteltebb.

5. *A drávaszögi tájszótól az ormánsági alakilag némileg eltér ugyan, de a szavak jelentése azonos* 76 esetben; tehát alig valamivel több előfordulásban, mint a három táj azonos alapszókincse (66); néhány jellemző példa annak ismeretében, hogy a két nyelvjárás nagyon közeli: (elöl a drávaszögi adat) *akkorika–*akkorica: akkorka; *bókom–*bókony: csónakborda; *böce–*böcce: tehén; *cumma–*csuma: csutka; *csaláng–*csallány: csalán; *csicsag–*csicsak: bojtorján; *csinge–*csönge: labda; *dángobál–*dangubál: tétlenül álldogál; *ellazsnakol–*ellazsnagol: elver; *gegerc–*gegerce: gége; *kopóz–*kopoz: kopaszt; *podvás–*pudvas: pudvás; *rév–*ré: rév; *rizöge–*rozoga; *zsombó–*zsumbék: sás stb.

6. *A drávaszögi tájszótól az ormánsági jelentésben (esetleg alakilag is) némileg eltér ugyan, de azonosítható* 36 esetben, vagyis az alaki különbségeknek épp a felében. (Ismét egy magyarázatra szoruló újabb arányosság!) A kevés előfordulásból néhány jellemző példa (zárójelben az ormánsági adat): *barkóca:* barka (barkócás: rücskös); *butykál:* bujkál (vájkál); *cifra:* kép (tarka); *döbröc:* vörhenyes (lódöbröc: hólyagos kiütés); *fakotogató:* harkály (fakopáncs); *févó:* tüzikutya (fejre való ruhatekercs); *gádor:* partlakás (bolthajtásos pincelejárat); *hidegasztal:* ravatal (hidegágy); *koncér:* nád virága (kukorica címere);

lepet: lepedék, lap (tábla); *pockány:* vakond (pucok); *tippad:* tapad (szikkad); *zsizsi:* forró (tűz) stb.

7. *A drávaszögi tájszótól a szlavóniai alakilag némileg eltér ugyan, de jelentésében nem* 65 esetben; ez ismét egy „visszaköszönő" szám; a nagyobb nyelvjárási különbségek miatt ennél többre lehetett volna számítani, mégis kevesebb az 5. pontban említett ormánságinál (76), néhány jellemző példa (elöl a drávaszögi szóalak): *barkóca*–barcók: barka; *butykál*–bujkál; *boncér*–boncsér: bojt; *borza*–burza: bodza; *cigör*–csígër: lőre; *durgat*–durjogat: durrogtat; *eláhul*–elájul; *fasina*–fasing: vesszőnyaláb; *gajgonya*–gajdanya: rántotta; *gánica*–ganca: puliszka; *kopóz*–koplóz: kopaszt; *nyuszka*–nyuszkó: nyuszi; *pekmec*–pekmez: lekvár; *pinísz*–penész; *pöndő*–pöndöl; *rizöge*–rozoga; sárjánka–*sargyóka:* sármány; *szóma*–szalma; *tetel*–tető stb. (Eltekintettem a diftongusoktól és az illabiális *a* hang feltüntetésétől, ill. ezek miatt az alaki különbségtételtől.)

8. *A drávaszögi tájszótól a szlavóniai jelentésben* (esetleg alakilag is) *némileg eltér ugyan, de azonosítható* mindössze 23 esetben; ez az eddigi legkisebb arány, néhány jellemző példa (elöl a drávaszögi szó, zárójelben a szlavóniai): *ajtószárfa*–ajtófélfa; *cifra:* kép (díszítés); *cikó:* kuckó (kemence); *dong:* fakad a víz (dung: zümmög); *gécsa:* aszat (szerbtövis); *herja:* borvirág (zöldpenész); *koszér:* rövidnyelű kapa (metszőkés); *módli:* vályogvető fakeret (kalácsforma); *riba:* kisliba (hal); *tippad* (szikkad) stb. (A két táj közeli jelentésbeli nyelvrokonsága miatt van ily kevés adat.)

Érdemes a szövegközi számadatokat külön is kiemelni, és egymással összevetve, az előzetesen kínálkozó tanulságokat levonni; ezek szerint:

1.	Mind a három tájon azonos alakban és jelentésben ismert	66 szó
2.	Sem Ormánságban, sem Szlavóniában nem ismert drávaszögi tájszó	125 szó
3.	Csak Ormánságban ismert azonos alakban és jelentésben	114 szó
4.	Csak Szlavóniában ismert azonos alakban és jelentésben	150 szó
5.	Az Ormánságban némi alaki eltéréssel, azonos jelentésben ismert	76 szó
6.	Az Ormánságban némi jelentésbeli eltéréssel ismert	36 szó
7.	Szlavóniában némi alaki eltéréssel ismert	65 szó
8.	Szlavóniában némi jelentésbeli eltéréssel ismert	23 szó.

Ha eltekintünk a 10–20 szóra rugó átfedéstől, „pontatlanságtól", a vizsgált drávaszögi 400 szó kb. 2/3-át ismerték az Ormánságban is és Szlavóniában is: a pontosabb 292–304-es ismertségi szám arra vall, hogy Drávaszöghöz nemcsak földrajzilag, hanem szókincs szempontjából is közelibb Szlavónia, mint Ormánság. Ezt az egyik fontos részadat is alátámasztja: csak Drávaszögben és Szlavóniában több (150) közös szót ismernek, mint a Drávaszögben és az Ormánságban (114). Hiába nagy a nyelvjárási-alaki különbség Szlavónia és a két másik táj között, ezt sem a Drávaszöghöz viszonyított alaki (76:65), sem pedig a jelentésbeli (36:23) arányok nem mutatják, sőt ellenkezőleg! Vagyis a közelebbi rokonság Drávaszög és Szlavónia között minden szempontból fennáll. (Igaz, ha az alaki eltérések közé soroltam volna a szlavóniai diftongizálást és az illabiális *å* hang használatát, ez az utóbbi a rokonítást gyengítette volna.) Akárhogyan is számítjuk, tájaink közeli rokonok, a két legközelebbi szomszéd Drávaszög, Szlavónia szókincse még rokonabb, ugyanakkor feltűnő viszont a három repertoár szokatlanul nagy hiánya: a mindössze 400

drávaszögi szó negyedrészét sem az Ormánságban, sem pedig Szlavóniában nem ismerik. Megnyugtató magyarázat majd csak teljesebb anyag ismeretében lehetséges, és maguk a mennyiségi-alaki-jelentésbeli mutatók is tovább viszonyíthatók és finomíthatók. Bőségesebb adatok birtokában kiderülhetnek pl. életmódbeli (halászati szőlészet stb.) különbségek, maguknak a gyűjtőknek az érdeklődési köre, esetleg a kerek évszázad alatt lezajlott változások is.

A jövendő nemzedékekre vár egy-egy olyan monumentális, de már intézményi kereteket kívánó összehasonlító vizsgálat, mint pl. a magyar nyelvterület déli szegélyét Somogytól Makóig kísérő, ill. északon a gödöllői dombok lábáig felkúszó *ö-zés* hasonló összevető vizsgálata. Úgy gondolom, a nagy, összegző tájszótár mellett az egyes régiók szókincse is éppúgy külön figyelmet érdemel, mint pl. a korszakok szerinti összehasonlító – történeti – társadalmi néprajz, hiszen a népi kultúra minden vonatkozásában döntőbb szerepe van a *táji differenciáltságnak,* mint egyéb jelenségek esetében. A táji eltérések jelentős részben polgárosodási fáziskülönbségeket is jelentenek.

IRODALOM

Demjén Kálmán
1889 Tájszók. Baranya megyeiek. In.: Magyar Nyelvőr 18: 46–7, 93–4, 142–3, 190–1, 286–7, 335, 382–3, 7, 429–30, 477–8.

Katona Imre
1996 Lábánál holdvilág, fejénél napsugár... Drávaszögi és szlavóniai magyar folklór (tanulmányok, esszék). Eszék.

Kiss Géza–Keresztes Kálmán
1952 Ormánsági Szótár. Bp.

Lábadi Károly
1996 Drávaszög Ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék. Bp.

Lábadiné Kedves Klára
Gyingyet-gyöngyöt asszonyának... Drávaszögi (alfalusi) népi mondókák és gyermekjátékok. Horvátországi Magyarok Szövetsége. Eszék.

Pataky András
(folyamatos drávaszögi gyűjtése, kéziratban)

Penavin Olga
1965, 1975, 1978 Szlavóniai (kórógyi) szótár, I–II–III. Novi-Sad–Újvidék

VARGA JÓZSEF

NÉHÁNY HETÉSI DIALEKTOLÓGIAI, NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁG

A népi kultúra hagyományos megjelenési formái egyre sorvadnak, tűnnek el a Murán innen élő őshonos magyarság mindennapjaiból. A technika rohamos és szerteágazó fejlődése, az újfajta életvitelek, magatartásformák és szemléletek kiszorítják az itteniek életéből azokat az etnográfiai, nyelvi, dialektológiai, antroponímiai, irodalmi zenei, művészeti stb. népi-nemzeti örökségértékeket, amelyek a magyar nép – így az itt élő hetési magyarság – számára is jelentős tárgyi-szellemi emlékeket őriznek.

A magyarság néprajzi sajátosságainak tudományos tanulmányozása elengedhetetlen, és nem lehet meg a rokontudományok (általános nyelvészet, szociolingvisztika, pszicholingvisztika, szociológia, szociográfia, történelem stb.) bekapcsolása nélkül.

Hetés néprajzi vonatkozású vizsgálatai során fontos annak tájnyelvi sajátosságait is figyelembe venni, hiszen egy régi általános életvitelének lényeges eleme a nyelvhasználat is.

Rövid dialektológiai értekezésemben főleg néhány olyan hetési nyelvjárási, nyelvhasználati sajátossággal kívánok foglalkozni, amely még napjainkban is érvényesül a Muravidéken élő őshonos magyarság családi és közéleti nyelvhasználatában. Ezek: 1. többségjelölési sajátosságok a névalkalmazásban; 2. a feltételes mód jelen idejű egyes- és többes számú 3. Személyű igealakjának használata; 3. a *-suk, -sük* toldalék alkalmazása, vagyis a felszólító módú és a kijelentő módú igealak fölcserélése bizonyos formációkban; 4. a szlovén nyelv hatása a hetési nyelvhasználatra; 5. néhány hetési tájszó ismertetése.

Doktori disszertációm (Varga József: A murántúli [Jugoszlávia] falvak magyar ragadványnevei. 1985) anyagának gyűjtésekor, pedagógiai tevékenységem alatt és a széles körű közéleti munkásságom idején találkoztam a hetésiek élő nyelvhasználatában a többségjelölés sajátos formájával. A jelenség egységesnek tekinthető még, hiszen a harminc Murán inneni faluban – ahol a gyűjtést végeztem – mindenütt előfordul ez a különleges grammatikai sajátosság; vagyis az, amikor a többséget jelölő *-ék* toldalék helyett a *-k* többesjelet alkalmazzák, mégpedig a *Pikuk Pisijik* egyeztető birtokos szerkezetben, a *Gyulák Borcsájo* nem egyeztető birtokos és a *Jakapik Lajos*-féle jelöletlen szerkezetekben.

Hasonló grammatikai jellegzetességet állapít meg Ördög Ferenc a Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén (Bp., 1973) című művében, Végh József az Őrségi és hetési nyelvatlaszában (118), Penavin Olga a Jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlaszában (8) és más kutatók is.

A birtokos szerkezetekben tehát a történetileg toldalékkapcsolatnak számító *-ék* (birtokjel + többesjel) helyett a többséget jelölő *-k* általános többesjelet alkalmazzák a három különböző alakzatban.

Az egyelemű nevekben a többséget jelölő *-ék* toldalék helyett a *-k* többesjel szerepel: *Andrások* (Andrásék), *Vorgák* (Vorgáék), *Juliskák* (Juliskáék), *Paragik* (Paragiék) stb.

A kételemű nevekben az egyeztető birtokos szerkezet így érvényesül: *Józsik Jancsijik* (Józsiék Jancsija), *Sziépök Ellájik* (Sziépék Ellája), *Gyuricák Böskijik* (Gyuricáék Böskéje), *Károlok Bettijik* (Károlék Bettije) stb.

A kételemű nevekben a nem egyeztető forma az alábbi alakban jut kifejezésre: *Lukácsok Karcsija* (Lukácsék Karcsija), *Gyóskák Pirijö* (Gyóskáék/Jóskáék Pirije), *Petik Gyöngyije* (Petiék Gyöngyije), *Fütük Margittya* (Fütüék Margittya), *Kisbiruk Milánnyo* (Kisbiruék Milánnya) stb.

A kételemű nevekben a jelöletlen birtokos szerkezet az alábbi módon érvényesül az élő nyelvi kommunikációban: *Csicsuk Feri* (Csicsuék Feri/je), *Gálok Borcsa* (Gálék Borcsa/ja), *Lujzik Mári* (Lujziék Mári/ja), *Csisztuk Lajos* (Csisztuék Lajos/a), *Dávitik Józsi* (Dáviték Józsi/ja) stb.

A három- és négyelemű nevekben az egyeztető birtokos szerkezet így valósul meg: *Treiber Imrik Margittyik* (Treiber Imriék Margittya), *Vida Antik Katicájik* (Vida Antiék Katicája), *Öreg Vendelök Julijik* (Öreg Vendelék Julija), *Vorga Jóskák Rozijik* (Vorga Jóskáék Rozija), *Pá Jankuk Jancsijik* (Pá Jankuék Jancsija), *Bot Kis Ferkujik Nacájik* (Bot Kis Ferkuék Nacája) stb.

A három- és négyelemű nevek körülírásos alakzataiban ugyancsak érvényesül az egyeztető, a nem egyeztető és a jelöletlen birtokos szerkezet: *Paragik vőjik* (Paragiék vője), *Tót Károlik unokájik* (Tót Károlék unokája), *Vendelök Roza nyénnye* (Vendelék Róza nyénnye) stb.

A hetési nyelvjárásban a feltételes mód jelen idejű, egyes és többes számú, 3. Személyű igealakjának használata is sajátos formában érvényesül a mindennapok nyelvhasználatában a muravidéki magyarság körében. A *látná* grammatikailag szabályos köznyelvi igealak helyett a *látnájo* alakot alkalmazzák. Ez a jelenség is eléggé elterjedt a Murán innen élő magyarok nyelvi kommunikációjában mind az idősebbek, mind a fiatalok körében. Néhány mondattal szeretném illusztrálni ezt az érdekes lingvisztikai sajátosságot mindennapjaik nyelvhasználatából:

„Szeretnije megniéznyi a radamosi Máriát! – Ő is meglátnájo a csodát, ha hinnije az Istent! – Juó lenne, ha ezt a zárkot köpucunájik. – Ekkora behemuót embör azt a silinga burgondit könnyen ebirhatnájo. – Nem lenne kösztik ellenközis, ha elüre megbeszinijik a duógot. – A lenyuzott nyulbőrt a kutyák ehurcunájik a bozutba, ha a gyerökök engednijik. – Az ő érdökös beszidit ehagatnájik órákig. – Hasznos vuóna, ha többsze megfürösztenije a babát."

A feltételes mód jelen idejű *-na, -ne, -ná, -né* jeleit a hetési nyelvjárás még megtoldja (kiegészíti) a *-jo, -je, -jik* toldalékkal, pl. *-nájo, -néje/nije, -nájik, -néjik/nijik* formában, s így a szeretné, meglátná, hinné, kipucolnák, elbírhatná, megbeszélnék, elhurcolnák, engednék, elhallgatnák, megfürösztené igealakok helyett a *szeretnije, meglátnájo, hinnije, küpucunájik, ebirhatnájo, megbeszinijik, ehurcunájik, engednijik, ehagatnájik* és *megfürösztenije* formák élnek még napjainkban is.

Egyetemi hallgatóim spontán beszédében hallom néha az ilyen igealakok mondatbeli használatát: *„Majd meglássuk, hogy mit hoz a jövő. – Megnézhessük magunkat a holnapi versenyen. – Elvihessük ezt a krétát? – Utána leírhassátok a feladatot!"* – Lássuk (itt most helyes ez az igealak), milyen grammatikai hibát követnek el azok, akik a meglátjuk, megnézhetjük, elvihetjük, leírhatjátok helyes köznyelvi alakok helyett a *meglássuk, megnézhessük, elvihessük, leírhassátok* formákat alkalmazzák beszédükben és írásukban!

Egyszerűen fölcserélik a jelen idejű, kijelentő módú igealakot a felszólító móddal, hiszen a fönti négy mondat így helyes: „Majd meglátjuk, hogy mit hoz a jövő. – Megnézhetjük magunkat a holnapi versenyen. – Elvihetjük ezt a krétát? – Utána leírhatjátok a feladatot!"

Az efféle helytelen igealak-használatra pár évvel ezelőtt még nem figyeltem fel, jóllehet már akkor is jelen volt – ha gyérebben is – a muravidéki magyarok nyelvi kommunikációjában. Tehát a *-suk, -sük* eléggé él a hetési tájnyelvben.

Mikszáth Kálmán egyik ismert és szép novellájának – Bede Anna tartozása – befejező részében Bede Erzsi csodálkozó nemtetszését és megrovó bírálatát naivul így fejezi ki: „Lássák! Lássák!" – A *-suk, -sük* használata a „Palócföldön" is jelen volt a századfordulón, s ma is sok régió nyelvében él vagy élhet.

A hetési nyelvjárás eredeti tisztaságára, szókincsére és rendszerére jelentős alakító hatással van a szlovén nyelv egyre szélesebb körben történő alkalmazása, terjedése. A Trianon utáni évtizedekben – és később is – a Murán innen élő őshonos magyarság szinte „zárkózott életvitelt" volt kénytelen folytatni, elszenvedni, beékelődve a többségi nemzetek identitást elfojtó közösségébe. Elszigeteltségének és önmagába zárkózottságának következtében képes volt sokáig megőriznie mindazokat az etnikai sajátosságjegyeket, amelyek anyanyelvét, nemzeti tudatát, hagyományos népi kultúrértékeit, magyar szellemiségét és érzésvilágát erősítették, tovább éltették; egységességét biztosították.

A társadalmunkban végbemenő széles körű változások, a „nyitottság", új életstílust, szemléletet és viszonyokat eredményeztek. A muravidéki magyarság „kilépett, kiléphetett" a mások által reá kényszerített „kalodahelyzetéből". Közösségi és egyéni kapcsolatokat keresett és teremtett meg a vele évszázadokon át együtt élő szlovénekkel és horvátokkal. Vegyes házasságok, társulások és közösségek jöttek közöttük létre. E pozitív emberi jelenségnek viszont megvannak a maga árnyoldalai és buktatói is. Egyik ilyen a magyar nyelv sorvadása, romlása.

A magyar nyelv szegényedése már elkezdődik a vegyes (szlovén–magyar, magyar–horvát) házasságokon belül, ahol főleg a szlovén nyelv lesz az érintkezés nyelve. Utána ez a folyamatjelenség még tovább fokozódik a nevelő-oktató intézményekben, ahol a kétnyelvűségi elvek nem valósulnak, valósulhatnak meg teljes mértékben szubjektív és objektív okok miatt. De a magyar (hetési) nyelv rendszerének és szókincsének kopását nagyban elősegíti a mindennapok közéleti nyelvhasználata is. Hiába léteznek a szépen megfogalmazott, hangzatos deklarációk és rendelkezések, a muravidékiek mindennapjaiknak életszituációiban lépten-nyomon érezni, tapasztalni lehet, hogy a magyar nyelv – bár alkotmányilag egyenjogú a szlovénnel – hátrányos helyzetben van.

Magyartanárok, lektorok és más szakemberek is sokszor és meggyőzően írtak cikkeket arról, hogy a szlovén nyelv mennyire hatással van a Murán innen élő őshonos magyarok nyelvhasználatára.

Lássunk most néhány példát a hetési magyar nyelv romlására, kopására, szegényedésére és sorvadására!

A kétnyelvű oktatásunkban előforduló szlovén szavak magyar szövegkörnyezetben:

„A jövő héten prakszán leszünk Lendván. Két éve studírozok Mariborban. A magyar nyelvű vizsgámról még nem adtak potrdilot. Holnap kolokvijt írunk. A dobronaki iskolásokkal odbojkát játszottunk. Barátom a VEKS-en tanul."

A fönti mondatok magyarul így helyesek: A jövő héten gyakorlaton leszünk Lendván. (*praksza* [praksa] = gyakorlat). Két éve tanulok Mariborban (*studíroz* [študira] = tanul). A magyar nyelvű vizsgámról még nem adtak igazolást (*potrdilo* [potrdilo] = igazolás). Holnap kollokviumot írunk (*kolokvij* [kolokvij] = kollokvium). A dobronaki iskolásokkal röplapdát játszottunk (*odbojka* [odbojka] = röplapda). Barátom a Közgazdaságtani és Kereskedelmi Karon tanul (*VEKS* [Visoka ekonomska in komercialna šola] = VEKŠ mozaikszó).

Hivatalos ügyeik intézésekor a Murán innen élő magyarok „szeretik" a szlovén köznyelvi és szakszavak alkalmazását „magyar-keverék" nyelvi kommunikációjukban, pl.

„A predszedniknél jártam az obcsinán. A tájnik tegnap nem fogadott. A maticsár szlovénul írta le a nevemet. A cigányok segélyt kértek a szociálnán. Nyugdíjam miatt a závodra kellett mennem."

Az idézetek helyesen így hangzanának magyarul: Az elnöknél jártam a községházán (tanácson v. önkormányzati hivatalban, *predszednik* [predsednik] = elnök v. tanácselnök, *obcsina* [občina] = községháza, tanács önkormányzati hivatal). A titkár tegnap nem fogadott (*tájnik* [tajnik] = titkár). Az anyakönyvvezető szlovénul írta le a nevemet (*maticsár* [matičar] = anyakönyvvezető). A cigányok segélyt kértek a szociális gondnokságon (*szociálna* [socialna] = társadalmi jóléti hivatal, szociális gondnokság). Nyugdíjam miatt a társadalmi biztosítóhoz kellett mennem (*zavod* [zavod] = társadalmi biztosító intézet).

Közéletük életszituációiban sokszor alkalmaznak szlovén szavakat a muravidéki magyarok, mert nem ismerik a megfelelő magyar kifejezéseket:

„Juli néni a számoposztrezsbábo jár vásárolni. A szomszédunk szép toplipodot vett a blagovnicában. A fris borsut beletettem ety vrecskábo. A fürdüszobábo olasz ploscsát raktunk le. A zadruga az idin nem vesz át kukoricát."

A mondatok és szlovén szavak helyes magyar megfelelői: Juli néni az önkiszolgálóba jár vásárolni (számoposztrezsba [samopostrežba] = önkiszolgáló). A szomszédunk szép padlószőnyeget vett az áruházban (*toplipod* [topli pod] = padlószőnyeg, *blagovnica* [blagovnica] = áruház). A friss borsót beletettem egy zacskóba (*vrecska* [vrečka] = zacskó, tasak, szatyor). A fürdőszobába olasz lapokat (járólapot) raktunk le (*ploscsa* [plošča] = lap/ocska). A szövetkezet az idén nem vesz át kukoricát (*zadruga* [zadruga] = [földműves]szövetkezet).

Sokszor előfordul, hogy a szlovén szavak tükörfordítása érvényesül a hetési nyelvhasználatban „kétes értelmezéssel", pl. Valaki *elesett* a vizsgán (je padel). A műsorban *fellépnek* a citerások is (nastopajo).

Érdekes vagy inkább szomorú az a tény, hogy anyanyelvünk romlását csak kevesen észlelik, érzékelik. Minden megfontolás nélkül veszik át a szlovén nyelvben használatos szak- és egyéb szavakat, amelyeket aztán beillesztenek a magyar grammatika törvényeinek megfelelően beszédükbe.

A hetési magyar tájnyelvben elburjánzó ilyen jellegű szlovenizmusok és „vadhajtások" nemcsak rontják édes szép anyanyelvünket, de nehezítik is annak jó megértését, pedig önmegtartásunk egyik alaphordozója nyelvünk tisztaságának megőrzése és tovább éltetése.

Befejezésként szeretnék bemutatni néhány hetési tájszót a paraszti gazdálkodás köréből és életviteléből, amelyeknek jelentését és használatát ma már csak az idősebbek ismerik, tudják.

körpöllü – „Jancsi, a térzsollát közsd össze a körpöllüve, és ahho kapcsud a zekeluót!" – A *körpüllüt* – forgóspántszerű alkalmatosság – a mezőgazdasági munkálatok során használták a földművesek az ekeluó, a bránnyo és más földmegmunkálási eszköz összekapcsolásánál.

sukk – „Mariska, menny át a szomsziédba, iés kiérd el Vendel bátáydtu a sukkot!" – A *sukkot* ölfák, rönkök és törzsökök hasogatásánál használták a favágók és a parasztok. Egyfajta ütőeszköz, amellyel az ékekre, fejsze fokára stb. sújtottak fahasogatáskor. Másféle *sukkot* használtak földtöméskor, döngöléskor és a savanyú káposzta eltevésekor.

kuóbászmazzag – „Kerezsd meg a kuóbászmazzagot! Köll a kuóbász kötözisiho." – A *kuóbászmazzag* a szövéskor, a vásznak végén megmaradt 25–30 cm hosszúságú fonalvég. Rövidebbre vágva (szőve) ez volt a törülközők, vászongatyák, kéziruhák és kötények rojtja is. A hetési emberek körében született az alábbi találós kérdés: „Megis főzik, megis sütik. Asztalra teszik. Mégis eldobják – Mi az? – *Kuóbászmazzag*."

lábittu – „Juó nyomkodd a lábittut, hogy sziépön nyisson a licse!" – *Lábittuja* volt a rokkának, amellyel az asszonyok annak kerekét pörgették, hogy a kender- vagy lenszöszből fonalat sodorhassanak. De a kásotörü mozsárnak meg a fajznak is lábbituja volt.

plankács – „Ferku bátyám, neköm balkezes plankács kö, mer avve tudok sziépön faragnyi." – A *plankács* fejszeféle, amelyet vékonyabb, vastagabb gerendák, pallók, hevederek stb. kifaragására használták. Ezeket farönkökből faragták. A faragandó rönköket a faragubakra vasmacskákkal rögzítették.

faragubak – „Pisti, le ne ess arru a faragubakru!" – A *faragubak* mintegy 120–150 cm hosszú, 25–30 cm vastag és 60–70 cm magas tölgyfából készült. Két faragubakra helyezték a faragásra szánt fatörzset, s belőle faragták ki plankáccsal a kívánt talpgerendát, falgerendát, boronát, istállupallást, ólpallást, hídpallást, de még a léckerítés hevederjét is, a *stáflit*. Volt fürüzzülübak is.

palluteknü/tekenyü – „Vedd elü a pallutekenyüt! A tökmagot meg kö pallanyi." – Hetésben a *pallutekenyüt* általában fűzfából, ritkábban nyárfából készítették a cigányok. *Pallanyi* azt jelenti, hogy a tökmagot és más szemes terményeket a szeméttől, ocsútól, portól stb. megtisztítják. Enyhe szélben a levegőn áteresztik. Így a könnyebb szemetet a szél elfújja, a nehezebb szemek pedig a kiterített köcöllire hullanak. Ilyen alapon működik a *szérosta* is.

párás, párukád – „Regge korán fö kö kienyi, mer páranyi akarunk. Még a párukádat is elü kö kiészittenyi." – A *párás* a paraszti életvitelben a ruhamosás egyik sajátos formája volt. Általá-

ban a vászonruhákat, ingeket, gatyákat, kötényeket, nadrágokat, abroszokat, törülközőket, lepedőket, vánkos- és dunyhacihákat, zsákokat stb. *párották* a *párukádban*. A fából készült párukád is különleges eszköz volt, külön csappal a *páruvíz* levezetésére. A *párás* menete: A mosandó ruhaneműt belerakták a *párukádba*. Legalulra tették a finomabb kelméket, pl. a lenvászonból készült női ingeket, kiklinyeket stb. Legfölülre kerültek a durvább anyagok. Tetejére terítették a köcöllit, amelyre mintegy tíz cm vastagságú fahamut hintettek, s ezt öntözték forró vízzel néhány óráig. A lúgos oldat kifehérítette a ruhákat. A *párást* a *párukonyhában* végezték. Után a megpárott ruhát a patakban tisztára mosták.

Göntérházán ezt a mosást a Bagonica-patakban, Gyertyánosban a Libenica-patakban, Petesházán pedig a Kotica-patakban végezték. A megpárott ruhát nagy silingákba rakták; a finomabb kelméket ruháskosárba, és tehenes szekérrel vitték ki a patakra. A patakon – ott ahol mélyebb és tiszta volt a víz – átvetették a mosubörüt, s azon állva mosták, sulykolták a vastagabb és durvább vászonruhákat. Térdig felgyűrt szoknyában, mezítláb álltak a mosubörün az asszonyok. Ha kellett, lábbal taposták vagy lapockával verték, paskolták a ruhát.

A párás és a mosás hosszú folyamat volt, eltartott egész nap, amire előre fölkészültek, gyűjtve a fahamut is.

hél – *„Héba pitye, héba!"* – hajtogatta, terelgette öreganyám a jércéket esténként a disznóól fölött levő *tikházba*; a pallásro. A *hél, hélba, héba* jelentése padlás.

pasonya – *„A zutolsó kemencibe duggyatok be miég egy pasonyát!"* – A *pasonyát* téglaégetéskor használták régen a falusiak, amikor a „kivetett" és jól kiszáradt vályogtéglát kazuba rakták. Volt úgy, hogy 25–30 000 darabot is. Az összerakott téglakazu alatt likakat hagytak. Benne tüzeltek, főleg pasonyát. Ez úgy 2-3 méter hosszúságú fagallyakból összekötözött „fakéve". A téglaégetési műveletet az égetőmester irányította.

vágottzsir – *„Juli, vedd elü a vágottzsiros fazekat; zsiros kenyeret eszünk friss hajmáve!"* – A *vágottzsir* a muravidéki magyarság és szlovénség valamikori étkezésének fontos eleme volt. Vágottzsírral főztek általában, de a tavaszi, nyári és őszi mezei munkálatok végzése közben is fogyasztották, leginkább kenyérre kenve. A *vágottzsir* elkészítési módja: Disznüóliskor a vastagabb zsírszalonnát darabokra vágtak és megfőzték – abálták, kövesztették, küesztöttik – enyhén sós vízben. Ez télen jól kifagyott. Utána húsdarálón *lehajtották*, ledarálták, majd sóval keverve *megmarkulászták* és *favindübe* rakva jól *meggyömöszütik*, letömték. Volt olyan háziasszony is, aki apróra vágott fokhagymával vagy csemege paprikával ízesítette.

cibörei – *„Mámo regge csak cibörei vuót a reggelink."* – A *cibörei* a régi paraszti (falusi) szegény világ ételfélesége. A szegényebb családoknál használták fel az aludttejből kimelegített túró savóját ételnek. A *sajut* liszttel, tejföllel vagy egyszerűen csak tejjel behabarták, kevés túrót zúztak bele, sózták, és kenyérrel leveskéntették. Módosabb gazdáknál a savót a disznóknak adták.

kazu – *„A juószágos kazut kevessen tuggyák juó megraknyi, hogy be ne ázzon."* – Ez aratás után volt fontos, amikor a gazdák hetekig vártak a cséplőgépre. Volt még *szuómakazu, téglakazu, sziénakazu* stb.

szamalu – *„Terus, a kemencibü huzd kü a szenyet! Utánno juó pemetud kü!"* – A két mondat mai értelmezése: Terus, a kemencéből húzd ki a parazsat a parázsvonóval (szenyvonóval)! Utána jól tisztítsd meg – söpörd ki – kukoricacsuhéból készült vizes eszközzel (pemettel)!

szakittufa, moszálu – *„Sanyi, a szakittuféro vágd rá késse, hogy hány puttonyt viszü fö! A moszáluve juó moszád meg a szüőllüt!"* – A *szakittufát, moszálut* szüretkor használták a hetési parasztok, a puttonyozók. Vele szakították, moszáták meg (tették levesessé morzsolás előtt) a puttonyban a szőlőt, hogy több beleférjen. Ezt azért is tették, hogy a gazda előre tudja, hány

akó mustja lesz. Egy szabványos puttonyból – a jól megszakított szőlőből – általában egy akó mustot kaptak.

fonápiép –„Ilka, kerezsd elü a fonápiépöt, szározz a fonál, megkö kennyi!" – A *fonápiépöt* szövéskor használták a háziasszonyok. Vele kenték meg a kender és lenfonalat, hogy puhább, könnyen szőhető legyen. Kukoricalisztből, olvasztott zsírból és vízből főzték.

berekfa/berökfa – „A Vorgaerdürü hoztunk haza berökfát, mer kö a pallás a zóba." – A *berekfa* köznyelvi megnevezése égerfa.

fakla – „Te gyerök, ne vidd e aszt a faklát, ugyis kevis va belülle!" – A *faklát* szövéskor használták a fonal feltekerésénél a fajzra elsősorban, de világítottak is vele a füstöskonyhában.

ásop/áspulu vas – „Kati, vigyázz, hogyan áspusz! Össze ne keverd a fenalat!" – Ásopra „rakták", tekerték rá szakszerűen a fonalat az áspuluvas segítségével.

ige – „Lepottyant a zige, valaki dobgya fö!" – Az ige a házépítésnél volt használatos eszköz. A háztetők lécezésekor az egyenlő léctávolságot igével biztosították, illetőleg mérték. Ige volt a kender és lenfonal egy bizonyos mértékegysége is. Vallási fogalom is.

IRODALOM

Bokor József
1990 A tájszókincsek vizsgálata egy családon belül. Szabó Géza, Szombathely

Deme László
1993/3 Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. Nyr.

Guttmann Miklós (szerk.)
1983 Anyanyelvünkért. Pomurska Založba. Muraszombat

Hajdú Mihály
1970 Keresztneveink és beceneveink újabbkori vizsgálata (1770–1970). Bp.

Kálmán Béla
1989 A nevek világa. Csokonai Kiadóvállalat. Debrecen

Kerecsényi Edit
1994 Távol a hazától... Lendva-vidék magyar kivándorlók és vendégmunkások. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva

Kiss Jenő
1995 Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Kiss Lajos
1976 Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. sz. Bp.

Ladó János
1972 Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp.

Lanstyák István
1993/1 Diglosszia és kétnyelvűség. Kétnyelvűség

Mirnics Károly
1993 Kisebbségi sors. Fórum Könyvkiadó. Újvidék

Molnár Zoltán Miklós
1993 Nyelv és nemzetiség. Pedfagoška fakulteta – Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Maribor–Szombathely

Ördög Ferenc
1973 Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó. Bp.
Pais Dezső
Régi személyneveink jelentéstana. Bp. MNy. XVII.
Penavin Olga
A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Fórum Könyvkiadó. Újvidék
1986 Nyelvjárás és köznyelv. Fórum Könyvkiadó. Újvidék
Szentmihályi Imre
1977 A történeti Hetés. In: Zalai Gyűjtemény. Zalaegerszeg
Varga József
1985 A murántúli (Jugoszlávia) falvak magyar ragadványnevei. Doktori disszertáció
1992 Nyelvszociológiai vizsgálatok egy muravidéki faluban. In: Kontra Miklós
Végh József
1956 Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp.

ZELLIGER ERZSÉBET

NYELVJÁRÁS ÉS NYELVHASZNÁLAT VELIKA PISZANICÁN

1. A 19. század utolsó évtizedeiben az olcsó föld és az ígért kedvezmények reményében számos család kerekedett fel, hogy Horvátország egy akkoriban mezőgazdaságilag alig művelt, erdős területén megtelepedjék, és szülőföldjének agrárkultúráját meghonosítsa.[1] A telepesek több, egymás szomszédságában levő községet népesítettek be: Bedeniket, Kovácsicát, Babinecet, valamint Kis- és Nagypiszanicát. Errefelé korábban nagyobb részt szerbek, kisebb részben horvátok laktak. Bár az újonnan jöttek között németek is voltak, a falvaknak a lakossága magyar többségű lett.

A magyar telepesek nem nagyon messziről érkeztek. Az általuk, illetőleg a leszármazottaiktól beszélt nyelvjárás sajátosságai alapján – erről később lesz szó – a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai közé felvett Nagypiszanicát *Imre Samu* (1971: 340–341) a dél-somogyi nyelvjárástípusba sorolta be a Lábodon, Péterhidán, Kálmáncsán továbbá Szentán és Okorágon beszélt nyelvi változatokkal együtt. A település nyelvével foglalkozó kutatók véleménye, ha nem is egyezik meg teljesen ezzel a besorolással, lényegesen nem tér el tőle. *Penavin Olga* (1984: 16) Somogy és Zala megyét nevezi meg e kirajzás forrásvidékének. *Benkő Loránd* (1967: 458) Szigetvár környékéről származtatja Nagypiszanica lakóit, *Szabó József* (1990: 280–281) a nyelvjárási jelenségek és a tájszóhasználat alapján a Barcs és Nagyatád közötti területre lokalizálja a kibocsátó nyelvjárást. A feldolgozott hangfelvételeken megszólaló adatközlők[2], akik közül a legidősebbek is már a megtelepedettek második generációjához tartoznak, máig számon tartják, hogy szüleik, nagyszüleik honnan érkeztek mai lakóhelyükre. Az általuk említett települések: Berzence, Csokonyavisonta, Gige, Homokszentgyörgy, Komlósd, Magyarlukafa, Marcali, Mernye, Rinyaújlak, Rinyaújnép, Somogyapáti, Szigetvár.

A telepesek és szülőföldjük kapcsolata a Monarchia felbomlásáig zavartalan és majdhogynem mindennapos volt. Oda jártak piacra, gabonájukat pedig a barcsi malomba vitték megőrletni. A férfiak Magyarországon katonáskodtak. Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a telepeseket régi hazájuktól országhatár választotta el. Megszűnt a magyar nyelvű iskolázás lehetősége, a horvát nyelv szerepe felerősödött. Az 1944. és 1945. évi hadműveletek során a szerb partizánok együttműködésre, illetőleg la-

[1] A dolgozat Égető Melindának 1997 júniusában a helyszínen gyűjtött magnetofon-felvételei alapján készült.

[2] Gáspár Kálmán 71 éves református (1), Molnár Józsefné Mészáros Lídia 74 éves református (2), Varga Ernő 57 éves református (3), Bellai Ernőné Molnár Katica (4), Maronics Józsefné Magyar Erzsébet 87 éves katolikus (5), Vörösné Balogh Lídia (6), Vörös Irma (7) és Tóth Géza (8).

kóhelyük elhagyására szólították fel a magyar lakosságot. Az adatközlők elmondása szerint például Babinecről 52 család települt ekkor vissza Magyarországra. Akik azonban késlekedtek, azokat a partizánok később már nem engedték át a határon.

A hidegháború évei a személyes érintkezést a határ két oldalán lakó rokonok között lehetetlenné tették. A viszonyok normalizálódása után a meglazított szálak már nem lettek a korábbihoz hasonlóan szorosak.

2. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtési elvei nyomán olyan anyag állt össze, amely a gyűjtés idejéhez képest legalább egy emberöltővel korábbi nyelvállapotot tükröz. Velika Piszanica esetében ez lényegében az első generáció nyelvét jelenti. A mondottak fényében érthető, hogy *Imre Samu* nyelvjárási felosztásában (1971: 340–341) nem nyelvszigetként, hanem a dél-somogyi nyelvjárástípus megtestesítőjeként tárgyalja a települést. *Szabó József* ugyancsak a MNyA. anyaga alapján jellemzi Velika Piszanica nyelvét (1990: 251–276, 280–281), tekintetbe veszi azonban a település földrajzi elhelyezkedését, azt, hogy idegen nyelvi környezetbe ágyazódik, és a horvát nyelv hatása már a MNyA. ide vonatkozó anyagából is kimutatható. Felfogása szerint tehát Velika Piszanica ugyanolyan nyelv(járás)sziget, mint Felsőőr és vidéke.

A telepesek által beszélt nyelvjárás 8 rövid és 7 hosszú magánhangzó-fonémát ismer. A zárt *ë* és a felső nyelvállású hosszú magánhangzók megterheltsége azonban csekély. Legjellemzőbb sajátossága az erős, minden hangtani helyzetre kiterjedő *ö*-zés: zárt *ë* csupán az egytagú *(ëgy, nëm)* és a vegyes hangrendű szavakban *(dëszka)* fordul elő. A hosszú *ú, ű, í* helyett többnyire a megfelelő rövid magánhangzót ejtik. A középső nyelvállású hosszú magánhangzók *(ó, ő, é)* nem diftongálnak. A mássalhangzók körében jelentős az *l*-ezés *(bival, lik)*, sőt az *l* + *j* hangkapcsolat is *ll*-ként realizálódik *(bellebb)*. A zárt szótagi *l* gyakran kiesik, és egyúttal megnyújtja az előtte levő magánhangzót: *(ódal, ződ)*. A *v* zöngésít *(lapozsvas, ködve)*, illetőleg zöngétlenedik *(fösfény, tetfes)*. A zárhang + *j*, és az *r* + *j* hangkapcsolatban a *j* a megelőző hang zöngés vagy zöngétlen voltának megfelelően *gy*-vé vagy *ty*-vé válik *(raktyá, üveg'gye, irgyon)*. A köznyelvi *dn* hangkapcsolat helyén hosszú *nn* található: *(förönni)*. Az alaktani jelenségek körében a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel alakja *-ik/-jik (lovik, kertyik)*, egyes szám harmadik személyben relatív tövekben az *-é* általános *(kezébe)*, ragozatlan formákban az *-i* is előfordul. A mély hangrendű igék határozott (tárgyas) ragozásában a köznyelvi *-ja, játok, -ják* helyén *-i, -itok, -ik (mondi, monditok, mondik)* áll. A főnévi igenév képzője *-nyi*, a veláris *-nya* csak ritkán, az *innya* alakban használatos. (Mindezekre vö. *Imre* 1971: 340–341).

Szabó József a település nyelvjárásának eredetét kutatva olyan, a nyelvatlasz adatai között előforduló jelenségeket is számba vett, amelyek csak egy-két elszórt adatban mutatkoznak, és amelyek az ismertetett nyelvjárási hovatartozás szempontjából nem illenek a képbe. Velika Piszanicán ilyen jelenség a labiális *a* helyén egyetlen adatban jelentkező illabiális *à: hàlànték;* a köznyelvi *á* helyén 12-szer az *à*, 38 adatban az *à* hang mutatható ki. Ezeket a jelenségeket a szerb-horvát nyelv hatásával magyarázza (*Szabó* 1990: 253–255). A mindössze két adatban jelentkező *ly* hangról *(lyuk*, és a ritka jelzéssel ellátott *gólya)* felteszi, hogy olyan adatközlőktől származnak, akik palócos nyelvváltozatot beszélnek. Utóbb maga is elveti ennek a magyarázatnak a lehetőségét, és helyette idegen nyelvi hatásnak tulajdonítja a nyelvjárás hangrendszerétől elütő jelenséget (*Szabó* 1990: 265). A

tapasztalható nyelvi viszonyok egyértelműen az utóbbi magyarázat valószínűségét támogatják.

Nemcsak a hangtan területén mutatható ki, hanem a szókészletet is érinti a szerb, illetőleg a horvát hatás a nyelvatlasz nagypiszanicai anyagában. *Kiss Lajos* így magyarázza a *sklóca* 'fanyelű bicska' és a *tòr* 'ól előtti kifutó' szavakat (1971: 267).

3. Miként a vizsgált nyelvjárás teljes leírását nem adhatta az előző rövid ismertetés, a mai nyelvállapot egész rendszerének a bemutatása néhány órányi szövegfelvétel alapján ugyancsak nem lehetséges. A vázolt legfontosabb jelenségek mai állapota, az előzményekkel összehasonlítva a változások oka és iránya azonban megrajzolható. A változást indukáló tényezők között említendő a magyarországi nyelvhasználat hatása. Ez egyrészt a rokoni kapcsolatok ápolása folytán, másrészt pedig a rádió útján érvényesül. A változást indukáló másik – lényegesebb – faktor a nyelvjárást beszélők környezetében élő idegen nyelvek interferenciája.

Velika Piszanica eredeti nyelvjárásának legszembeszökőbb sajátossága az erős, minden fonetikai helyzetre kiterjedő *ö*-zés volt. A legidősebbek csaknem töretlenül őrzik ezt a sajátosságot: *elkészítötte, elöregödött, mök köllött élni, röndössen* (1)[3], *körösztölésre, mökcsinyáták* (2), *èmönt* (4), *Örzséböt, Börzöncéről, gyeröki, vöttek* (5). Az *ö* illabiálisabb ejtése, olykor *ë*-vel való váltakozása is észlelhető: *gyerök, susztërmestrségöt* (1), *kérdëznyi, elmënt* (2), *gyerëkëk, mögnyőttek* (5), *régën* (6). A fiatalabbak nyelvében az *ö* helyén gyakoribb a zárt *ë*, illetőleg a két hang közötti átmeneti variáns: *könyérën, löhetët vënni, összeszönni, mënni, lësznek* (3) stb. Az illabialitás nagyfokú felerősödésében Piszanica nyelvjárását illetően bizonyára a horvát nyelv hatását kell látnunk. (Az *ö* és az *ë* közötti átmeneti hangok – a magyar köznyelv hatására – azonban máshol is hasonlóan jelentkeznek, miként például a zselicségi nyelvjárást bemutató szövegek tanúsítják, vö. MNy. 1971: 235–239)

Idegen nyelvi hatásról tanúskodnak azok a beszédhangok, amelyek a kibocsátó nyelvjárásnak nem sajátjai: az illabiális *a* és az *ly* szórványos, az *a* esetében elsősorban idegen szavakban való jelentkezése: *padanica* 'szédülés' (2), *szvëkëra* 'anyós' (3), *szrëdnyaskól[a]* 'középiskola' (5); illetőleg *partizán* (5) ~ *partizán* (3); *polyák* (3).

A magukkal hozott nyelvjárási rendszer azon elemei, amelyek kevésbé vannak kitéve az idegen nyelvi interferenciának, viszonylag épen megmaradtak. Él az *l*-ezés: *helet* (1), *Kéthelön, olikokat* (5), és az *l* + *j* hangkapcsolat *ll* realizációja is: *segéllön, vádullák el, tanullon* (5). Az *ly* helyén azonban a *j (jj)* is megfigyelhető: *ijesfélét* (2), *ojjanog vótak* (5), *mijen* (6). A zárt szótagi *l* kiesésére, és ezzel együtt a megelőző magánhangzó nyúlására számtalan példa található: *kipucóta, főnyergete* (1), *dógzik, mökcsinyáták* (2), *magyarú, fődet, gyerëkkè* (3), *kerüt, vóna* (4), *Káró bátyám* (5), *bekerűt* (8). Az *l* kiesése olykor a megelőző magánhangzó záródását is eredményezi: *présűték, strájkútak* (1), *spórútam, kűcsön* 'kölcsön' (5) stb. A *v* zöngésítő hatása eleven: *mozs van, frizs viz, Kapozsvár,* (1) *tizënhárómévëzs vótam, od vannak* (2), *hozzászogva* (3), *bód van* 'bolt van', *fizedve* (8), és adatolható a *v* zöngétlenedése is: *tesférgye* (2), *hatfan* (3). Ritkán a *v* zöngésség tekintetében közömbös, a magyar köznyelvvel megegyező viselkedésére is van példa: *ötven, hatvan* (8). A zárhang + *j* és az *r* + *j* hangkapcsolatban a *j* a megelőző hang

[3] Az adatok utáni zárójeles szám a második jegyzetben ismertetett adatközlőkre utal.

zöngés vagy zöngétlen voltának megfelelően *gy*-vé vagy *ty*-vé válik: *édösaptyát* (1), *aptyáv, l* (5), *nevenaptyár,* (7), *tesférgye* (1). A köznyelvi *dn* hangkapcsolatnak a nyelvjárásban hosszú *nn* felel meg: *elkűnni* (1), *tunnak, anna, összeszënni* (3).

Az alaktani jelenségek körében a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-ik/-jik* alakja használatos: *hátik mögött* (1), *fijik* 'fiuk', *lányik, házik, nálik* (2). A birtokos személyjel egyes szám harmadik személyben olykor *-i: saját kovácsműheji* (3), „hány *gyeröki* van" (5). A mély hangrendű igék tárgyas paradigmájában az *-i, -itok, -ik* ragok használatosak: *mondi, mutati, láti, mondik* (1), *hagyi, adik, csinyálik* (2). A főnévi igenév *-nyi* képzője mellett a magyarországi köznyelvvel megegyező *-ni* is előfordul: *kérdëznyi, sercőnyi, épűnyi* (2), *beszényi* (3), de *kűnni, fütteni, rukkúni* (1), *vönni* (5). (Az *iszik* főnévi igeneve, amelyben a *-nya* változatot várhatnánk, anyagomban nem fordul elő.)

A nyelvjárás szókincsében jelentkező idegen nyelvi hatás kétségkívül korábbi rétege a német kölcsönszók csoportja, ugyanis a valamikor itt élő németeknek a második világháború után el kellett hagyniuk Jugoszláviát. A szövegekben előforduló német eredetű szavak egy része – a katonanyelvi szavak *(bezupát, rukkúni)* – a magyarországi katonanyelvből való, nem az itt vizsgálandó interferencia következménye. Ugyancsak a korábbi rétegbe tartozhat a Magyarországi nyelvhasználatban is általánosan ismert *spórútam* (5), *susztërmestërségöt* (1). Jogosabban sorolhatjuk az újabb elemek közé viszont azokat a szavakat, amelyek a kibocsátó magyarországi nyelvjárásnak aligha voltak részei: *tringäld, sercőnyi* 'üzletelni, kereskedni' [!]. Ezek a szavak a beszéd folyamába zökkenőmentesen illeszkednek be, a beszélőben fel sem merül, hogy más szóval helyettesítse őket, azaz a nyelvjárási szókincsbe szervesen beépült elemekről lehet szó: „Mindik Horvátországbu hòrta azokat a *parfümokat'*... mög kenyőcsöke'... avvà *sercőt,* át Magyarországon. Mindig. Öreganyám. Szeretött ity *sercőnyi,* hogy mongyák aszt." (2) Az újabb, a nyelvjárás szempontjából szerb, horvát elemnek tekinthető *partizán* szó hasonlóan viselkedik. Más esetben a horvát lexéma után az adatközlő mintegy magyarázatképpen a magyar megfelelőt is hozzátette: „*Kovërta* is ugyë, *béjjeg,* a is mos má tizënnyóc forint" (2). A kódváltások jelentős részében azonban észrevehetően olyan alkalmi kölcsönzésről van szó, amikor a beszélőnek nem jut eszébe a magyar szó, úgy érzi, hogy a mondanivalója magyarázatra szorul, még akkor is, ha a számára is nyilvánvaló lehet: a gyűjtő ért horvátul. Íme néhány példa: „Máma... máma is? Mongyuk, ha éngëmët most ëty horvát... mondom bántana, vagy... ∂ vagy...∂ nëm tudom mëgmondani... *zëmëvradzsa*...na hogyan jön ez ki horvátul [É.M.: *ártana*] ... *ártana,* és ha én föl'jelönteném, szóval éppen úgy elmënne izé... áristomba, min..." (3); „A Zëtëlkának a... I nëm tudom magya... I horvátul mondom, *szvëkër'* I magyarul hogy van? [É. M.: *anyós*] *anyóssa*..." (3); „...a Lászlót nëm akarták anni, hogy ∂ ... ∂ na I o, o... *szrëdnyaskólu*..." (5)

Mint az elbeszélésekből kiderül, korábban a horvátok jól tudtak magyarul. Ma már a magyarokra jellemző a másik nép nyelvének az ismerete. Még az idősebb magyarok jó része is többé-kevésbé beszél horvátul. A kódváltás egy valószerűen hangzó kis párbeszéd szerint már hosszú idők óta jellemző a falu nyelvére. Eszerint egy bojtárlegény kérdezte: „Kam igyos, Ferkinya?" – „Idem na Csurgó, na hetivásár." Az efféle dialógusok mutatják, hogy a beszélt nyelvben tág tere nyílik a nyelvi interferenciának.

A horvát nyelv hatása a tárgyalt hangtani és szókincstani jelenségeken kívül a mondatszerkesztésben is jelentkezik. Ilyen sajátosság a *sok* utáni többes szám használata:

„Most is marattak *sok* özvegy *menyecskék*" (3) és az *az* mutató névmási alany szükségtelen kitétele: „Mindönt mëgértök, *mit az mond*" (2), *mindönt asz kérdöz* (7).

4. A Nagypiszanica nyelvében észlelt változások közül a nyelvjárási sajátosságoknak a magyar köznyelv hatására bekövetkezett csekély mértékű szürkülése említhető. Valamivel jelentősebbnek bizonyult a horvát nyelv befolyása. A magyar nyelv helyzetére azonban nem ezek a körülmények nyomják rá elsősorban a bélyegüket, hanem a nyelvnek a nemcsak funkcionális, hanem szituatív visszaszorulása is, hiszen a vegyes házasságok következtében a családi nyelvhasználat keretében sem kizárólagos a magyar nyelv. Az ide vezető út kezdete a magyar lakosság létszámában a századunkban bekövetkezett nagyarányú fogyatkozás. Az első jelentős veszteség az 1944–1945-ös években következett be, amikor a partizánok elől sokan Magyarországra menekültek. A 60-as évektől a vendégmunkásnak szegődöttek Németországba, Kanadába való kivándorlása folytán tovább csappant a magyarok száma.

Bár az adatközlők erről nem beszéltek, de a hidegháború évei, Magyarországnak a Szovjetuniótól való függősége – ahogyan az ausztriai Őrvidéken (*Susan Gal* 1991: 68) vagy a saját tapasztalataim alapján a szlovéniai magyarok körében – nyilvánvalóan Piszanicán sem kedvező irányban befolyásolta a magyarok önértékelését. Ezáltal a magyarságnak, illetőleg magának a magyar nyelvnek a presztízse csökkent, csökkenhetett.

A Kárpát-medencében élő magyarság nyelvhasználatát befolyásoló tényezők vizsgálatával *Gereben Ferenc* már évek óta foglalkozik, vezetésével a kutatás 1997 őszén a horvátországi magyarokra is kiterjedt.[4] Bár kutatópontjai között Piszanica nem szerepel, a hasonló külső körülmények folytán megállapításai mutatis mutandis ennek a településnek a lakóira is vonatkoztathatók. Ennek a feltevésnek az érvényességét támogatja a piszanicai emberek véleménye, amelyet közvetlenül az egyes témakörökhöz kapcsolódóan idézek.

A családok nemzetiségi összetételére Horvátországban az etnikai heterogenitás a jellemző: a felmérésben részt vett házas interjúalanyok 40%-ának a házastársa nem magyar. – A piszanicai adatközlők egyikének-másikának az elbeszélése az éremnek legalábbis az egyik oldalára világít rá. Eszerint a helybeli magyar lányok újabban szívesebben mennek a városokba, a falusi életformát választó férfiak (legyenek bár katolikusok vagy reformátusok) horvát vagy bosnyák lányokkal kötnek házasságot. A más nyelvű menyecske, férj, ha megtanul is magyarul annyira, hogy megértse házastársa családjának a nyelvét, a beszéd szintjéig nem jut el, azzal pedig már nem törődik, hogy gyermekei a horváton kívül magyarul is tudjanak.

A horvátországi magyarokra vonatkozó kutatás adatai szerint a vizsgálatokban részt vevő személyeknek mindössze 28,3%-a végezte iskoláit végig magyarul. – A Piszanicán készült hangfelvételek szerint – már ahol az iskolázás kérdése szóba jött – a magyar nyelvű tanítás az iskolában csak néhány évre terjedt ki. A mai helyzetről szólva arról beszéltek, hogy a vegyes házasságok száma megnőtt, az ezekből született gyerekek már legfeljebb csak értik őseik nyelvét, de nem beszélik. Az iskolai követelmények mellett a szükségtelennek érzett magyar nyelv tanulására nincs kedvük időt és energiát fordítani.

[4] A horvátországi adatok a továbbiakban *Gereben Ferenc* 1998 őszén Bécsben elhangzott előadásából valók.

Az intim nyelvhasználat (számolás, álmodás, ima) keretében a horvátországi magyarok 60–70%-a fordul anyanyelvéhez. A vallás megtartó erejéről a kisebbségben élő népcsoportok esetében mind az identitástudat oldaláról, mind a nyelvhasználat tekintetében lehet beszélni (*Gereben Ferenc* 1996; *Kerny Géza* 1992). A felmérésben az ima mutatkozik a leghagyományőrzőbb nyelvi tevékenységnek: az adatközlők 75%-a vallotta, hogy csak magyar nyelven imádkozik. A piszanicai adatközlők némelyike megjegyezte, hogy magyarul írni, olvasni gyerekkorában a hittanórákon tanult meg. A legújabb időkben a vegyes házasságok következtében csökkent a reformátusok száma, de magának a máshol megtartó erőként működő vallásnak is sokan hátat fordítottak.

A névadásban a vegyes nyelvű névhasználat a domináns forma a horvátországi felmérés alapján. A generációk fiatalodásával párhuzamosan a magyar nyelvű névváltozatok csökkenő tendenciát mutatnak. – A piszanicai adatközlők arról beszéltek, hogy a fiatalok közül sokan horvátnak vallják magukat, és gyerekeiknek sem adnak magyar nevet. Úgy vélik ezek a szülők, hogy horvátként még munkát találni is könnyebb.

A határon túl élő magyarokkal kapcsolatban sokszor merül fel a kérdés, hogy néhány évtized múlva vajon milyen magyar nyelvet fognak majd beszélni. A nyelvhasználat alkalmainak az olyan fokú ritkulása, mint amilyet Velika Piszanicán lehetett bemutatni, a szakirodalom szerint a nyelv szerkezeti változásához vezet (vö. *Bartha* 1995: 35). A leírható folyamat végül az egyén, illetőleg a közösség nyelvcseréjét eredményezi. A nyelv grammatikai módosulása lehet – ha nem egyszeri nyelvbotlásról van csak szó – az egyik elhangzott mondat hátterében: „...ezök a *szerbák*, ugyé, azok | *voltak az okák* ennek a haboru..., mög annak a haborunak" (3).

A jelen tanulmány alapjául szolgáló hangfelvételek a nyelv rendszerében vélhetően bekövetkezett egyszerűsödési folyamatok vizsgálatát nem teszik lehetővé. Az adatközlők sorából a fiatal felnőttek teljesen hiányoznak, a középkorúakat is csak két személy képviseli, ám a szociolingvisztikai kutatások éppen a fiatalabb generáció nyelvhasználatára vonatkozóan valószínűsítik a jelzett változások bekövetkezését. Ennek alapján tehető fel Velika Piszanica esetében a kérdés: vajon a jövő században magyarul fognak-e beszélni, vagy visszafordíthatatlanul nyelvcserével kell-e számolnunk.

IRODALOM

Bartha Csilla
1995 A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptómája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, 34–44.

Benkő Loránd
1967 Nyelvjáráskutatás és településtörténet. In: Magyar Nyelvőr 91: 455–464.

Deme László, Imre Samu (szerk.)
1970–1977 A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. Budapest.

Gal, Susan
1991 Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: *Regio* 1: 66–76.

Gereben Ferenc

1996 Nemzeti identitás és vallásosság. Szociológiai felmérés hét ország magyar nemzetisége körében. In: Keresztény Szó (Kolozsvár) 6. sz. 1–6.

1998 A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai. Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. 10. Élőnyelvi Konferencia, Bécs. (Kézirat.)

Gráfik Imre

1998 Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. Nemzeti identitás a horvátországi szórványmagyarok körében. Üzenet XXVIII/1–2. 11–118. Szabadka

Imre Samu

1971 A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest.

Kiss Lajos

1971 A Magyar Nyelvjárások Atlasza, II. In: Magyar Nyelvőr 95: 262–269.

Kerny Géza

1992 A magyar nyelvű istentiszteletek megtartó ereje. A szórványok tapasztalatai. In: Új Ember 48./31. sz. (augusztus 2): 7.

Penavin Olga

1984 Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz. Újvidék.

Szabó József

1990 Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged.

SILLING ISTVÁN

FELJEGYZÉSEK A VAJDASÁGI SZŐLŐTERMESZTÉS MÚLTJÁBÓL ÉS A SZŐLŐSKERTEK VÉDŐSZENTJEINEK TISZTELETÉRŐL

A vajdasági tájakon történő szőlőtermesztés nyomait kutatva a legfontosabb adatot a szerémségi borvidékről találtam, ahol a rómaiak kezdték meg elsőként e növény művelését. Korábban történt ez, mint a ma annyira híres tokaji vagy balatoni szőlőtermő vidékeken. Az első feljegyzés e vidék szőlőiről i. u. a 3. századból való:

„Aurelius Victor pannoniai másodhelytartónak Julian császárhoz intézett jelentése szerint az első szőlőt Szerém megyében az egykori 'Mons almus' nevű hegyen Probus Valerius császár ültettette 282. évben Kr. u."[1]

A későbbiekben csak a 14. század végéről, illetve a 15. század elejéről találtam levéltári feljegyzéseket a szerémségi borászatról. Például Zsigmond király 1408-ban kiadott rendelete megengedi a panaszkodó szegedieknek, akiket a pétervaradiak a révnél vámfizetésre kényszerítettek, hogy a kamancz-pétervaradi szőlőikből szedett bort Kamanczból Kőszentmártonba (ex oppidi Kamancz ad Zenthmarton) szállítsák.[2] Vagyis a Fruška Gora-hegytől eléggé távoli Szeged város módosabb polgárai is szőlőskerteket tartottak e hegy lankáin.

A szőlőskertnek mint jelentős birtoknak a tényét igazolja a Magyar Országos Diplomatikai Levéltár 24983. számú oklevele 1481-ből, amelyben Czobor Jánosnak, a dúsgazdag bácskai földbirtokosnak a bácsi káptalan előtt tett végrendelete olvasható, mely szerint ő a czoborszentmihályi dominikánus barátoknak hagyja egyik czoborszentmihályi (ma: Zombor) házát lakás gyanánt, és többek között az itteni Mária-templomnak hagyja Chatárban levő szőllejét.[3]

A zombori székhelyű Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat okmányai között, melyeket a vidékünk történelmével foglalkozó érdeklődők gyűjtöttek nagy lelkesedéssel a századelőn, egy olyan adatra bukkantam, amely a bácsi és a pétervaradi vár urának, Imreffy Mihálynak borigénylését dokumentálja.

Tudnunk kell, hogy Imreffy Mihály a csallóközi Imreffy nemes család kiemelkedő tagja, aki 1522-ben Bács és Pétervárad várának parancsnoka, majd kalocsai várnagy, később bácsi főispán, a mohácsi csatában harcoló katona, akit a törökök elfogtak, de elég hamar szabadult, s nemsokára Buda várának kapitánya lett. Az 1522-ben kelt (és egy 1783-ból való másolaton ránk maradt) Imreffy-féle borigénylési feljegyzés az itteni két

[1] Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. III. Budapest, 1888. 449.
[2] Történelmi Levéltár Zombor, 47/2495
[3] Történelmi Levéltár Zombor. 47/4414

vár, Bács és Pétervárad egész udvartartását is bemutatja, s így nemcsak a borivás kultuszáról kapunk hírt belőle, hanem e várak életéről is részletes képet a XVI. század elejéről. Pétervárad korábbi főparancsnoka Dóczy Péter volt, akinek borszeretetéről jóemlékű dr. Dávid András tanárom írt a Kilátóban a *Néhai való jó Mátyás király!* című írásában, s a következőket jegyezte meg: *„Mátyásnak az a szerepe, hogy pirongassa vitézét, mert a – váradi bán – naphosszat borozgat"*[4], s bizony Dóczy ezzel is bizonyította az ottani jó borok vonzerejét.

Imreffy Mihály a következő mennyiségű bort kérte a bácsi várban tartózkodók részére 1522-ben:

Nékem, Imreffy Mihálynak, asztalomra a vendégek száma szerint legkevesebb	8 pint
A tiszttartónak és előkelőbb szolgáimnak asztalára legkevesebb	8 pint
Az asztalomnál felszolgáló ifjaknak naponta	4 pint
A tiszttartó asztalánál felszolgáló apródoknak	4 pint
A bácsi tiszttartó 6 lovászának naponta	6 pint
Szabómnak két szolgájával naponta	2 pint
Két szakácsomnak naponkint	2 pint
Az én és a gondnok konyhájára	2 pint
A tiszttartó szakácsának	1 pint
A kiosztónak naponta	1 pint
Az altiszttartónak időközben	1/2 pint
A négy őrnek	4 pint
A sütőnek szolgájával együtt	2 pint
A kertészeknek két szolgájukkal együtt	3 pint
A bácsi Szent Pál templomba	1,5 pint
Az ácsnak inasával együtt	2 pint
A majorosnak naponta	1 pint
A két béresnek naponta	2 pint
A sütőasszonynak, ki a gondnok és az én asztalomra a kenyeret süti	1 pint
Hat lovásznak	6 pint
Ő felsége egy kocsisának a fulajtárral együtt	1,5 pint
Három kocsisomnak fulajtárjaikkal együtt	4,5 pint
Lovászmesteremnek időközben	1/2 pint
A három igás kocsisnak	3 pint
A kulcsárnak szolgájával együtt	2 pint
Bácsban naponta	73,5 pint

[4] *Dávid András:* Néhai való jó Mátyás király! Magyar Szó, 1990. V. 5.

A pétervárad vár napi borilletéke 1522-ben így festett:

Nékem, Imreffy Mihálynak, asztalomra a vendégek száma szerint legkevesebb	8 pint
A tiszttartó és szolgáinak asztalára	5 pint
A négy barátfráter és a két Pétervárad tartózkodó papnak asztalára	6 pint
A huszárok asztalára	12 pint
A tiszttartó asztalánál szolgáló apródoknak	2 pint
Az asztalomnál szolgáló ifjaknak	4 pint
A huszárok asztalát kiszolgáló ifjaknak	4 pint
Két szakácsomnak	2 pint
A kiosztónak	1 pint
Konyhámra	1 pint
A tiszttartó és a huszárok szakácsának	2 pint
A két sütőnek naponta	2 pint
A négy béresnek	4 pint
A három állandó itt tartózkodó ácsnak	3 pint
A misékhez	1/2 pint
A hat cigánynak naponta	3 pint
A hat bognárnak	6 pint
A két kőfaragónak	2 pint
A kulcsárnak szolgájával együtt	2 pint
A két kádárnak	2 pint
A tiszttartó öt szolgájának	5 pint
Kezy György a pétervárad gyalogság kapitánya szolgáinak és lovászainak	2 pint
A nevezett várban szolgáló két mordályosnak	2 pint
A bástyán szolgáló egy mordályosnak	1 pint
A szekeresnek	1 pint
A Péterváradon alapított Szent Szűz-temploma harangozójának	1 pint
Az én, Imreffy Mihály lovászaimnak	6 pint
A három kocsisnak a szolgákkal együtt	4,5 pint
Lovász mesteremnek időközben	1/2 pint
A 3 igás kocsisnak	3 pint
A tiszttartó igásának	1/2 pint
A 16 őrnek	16 pint
A várbéli őröknek időközben	1 pint
Ő felsége a király kocsisának a szolgával együtt	1,5 pint
Péterváradon naponként	107,5 pint[5]

[5] Történelmi Levéltár Zombor. 47/2855

Ha átszámítjuk a pintet literre (1 pint = 1,415 liter), láthatóvá válik, hogy Bács várában naponta 73,5 pint, illetve 104 liter volt a borilleték, míg Pétervároadon 107,5 pint, illetve 152 liter bort fogyasztottak. Ezek az adatok is a bor korabeli kultuszát és a szerémségi borok kiváló minőségét bizonyítják.

A török kor utáni szőlőtermesztésről érdemleges adatokat a vidék újranépesítését szabályozó faluhatár-megjelölések és falutelepítési szerződések tartalmaznak. Így például Monostorszegről a következőket tudjuk meg:

„Az 1699. évi Bács vármegyei első összeírásban Sterbác és Pasináda között sorolja fel Monostort (tehát a Monostorszeget) 36 adózó gazdával, akinek 10 felnőtt fia van, 18 ökre, 31 tehene, 30 borja, 7 juha, 32 disznaja, 30 méhkasa, *79 kapa szőlője,* 10 hold szántóföldje, 6 hold árpája, és 7 malma, de lova egy sincsen."[6]

Prigrevica–Szentiványról Iványinál a következő jegyzet olvasható:

„Midőn 1718-ban Bács és Bodrog vármegyék egymástól elkülönítttetnek, ezen Szent-Iván 42 lakóval, *14 kapa szőlővel* és 296 p. m. (pozsonyi mérő – S. I.) alá való szántóförldel Bács vármegyébe kerül."[7]

Továbbra is Nyugat-Bácskában maradva Szonta faluról a következőket olvashatjuk:

„A vármegyei adóösszeírás szerint Szontán 1722-ben 61 nős és 2 özvegy gazda, s ezeknek volt... évi termése 499 pm búza, 409 pm árpa, 49 zab, *109 akó bora volt, 3 1/2 pálinkaégető üst is volt itt...* "[8]

Bezdán telepítésekor (1742-ben) kikötötték, hogy a *szőlők* 7 évi adómentességben részesülnek,[9] míg Kupuszinán a lakosoknak „szabad migrattioja lészen, a Házaikat, *szőlőiket* és egyéb magok örökségeit el adhattyák..."[10]

Csonoplyát már betelepített faluként írták le:

„Cothmann kamarai tanácsos 1763-ban itt járván azt írja Csonoplyáról, hogy e falu 12 évvel azelőtt telepíttetett magyar és rkath. szerbekkel (bunyevácok). A falu határa igen terjedelmes és termékeny ugyan, de nagyon el van hanyagolva: az utcák szabálytalanok, a házak rend nélkül s nagyrészt igen hanyagul vannak építve. Igen sok juhot tartanak és *szőlőt is ültetnek, s ezek szaporítását is melegen ajánlá a falunak, mert úgyis igen kevés a helybeli bor a Bácskában.* "[11] Még Fridrik Tamás is megemlíti: „Nevezetes volt itt hajdan a *szőlőmívelés...*[12]

A vidéken földrajzi névként a múlt században, de még ma is élt a *szőlők, öregszőlők, Weingarten, vinogradi* elnevezés Tomborban, Béregen, Doroszlón, Kupuszinán.

Újszivac község leírásában hírt kapunk az ottani szőlőkről is:

„1820-ban Újszivacon van 1801 lakos, zömében németek... A németek a rácok *szőlőjét* megvásárolták és szépen művelik... A falu régi pecsétjén egy szántóvas alatt egyik

[6] *Iványi István:* Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. Szabadka, 1909. II. 53.
[7] I. m. I. 175.
[8] I. m. II. 175.
[9] I. m. II. 46.
[10] *Beljanski, Milenko:* Hetes és Kupuszina története a tizennyolcadik század végéig. Zombor, 1974. 24.
[11] *Iványi* i. m. II. 76.
[12] *Fridrik Tamás:* Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. Szeged, 1878. 193.

oldalon 3 búzakalász, másikon *szőlőtő* van."[13] Fridrik szerint: „A község felett elnyúló dombokon, a rendezettebb *szőllőskertekben* szép épületek láthatók."[14]

Szintén Fridrik Tamás írta a szomszédos Kernyajáról (később: Kerény; ma: Kljajićevo) a következőket: „Kies fekvését különösen emelik a nyugat és délnek hosszan nyúló *szőlő-hegyei*..."[15]

Az emlegetett nyugat-bácskai táj domborzatát meghatározó Telecsaki-dombok alatt található Cservenka, ahol például a németek (akárcsak Újszivacon vagy Kernyalján) a domb „partos felén szőlőt is termesztenek", s a település „agyagba vájt s hosszú sorban egymás mellett levő pincéi messziről fölismertetik e domboldalt."[16] Hogy mennyire fontos volt az itteni lakosság életében a szőlőtermesztés, azt a falu egyik pecsétje szintén igazolja: „Cservenka régi pecsétjén halmos vidék van ábrázolva; az egyik halmon búzakalászok s alatta szántóvas, a másik halmon szőlőtőke van s alatta a halom oldalában boltíves nyílások (a telecskai dombokba vájt pincék ajtói)."[17]

S bár e neves múlt századi, kupuszinai születésű adai tanító jeles művében, az 1878-ban Szegeden kiadott *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statistikai népszerű leírása* címűben rezignáltan jegyzi meg a következőket: „Bornak e megye nem hazája, finom bor itt nem terem...", későbbi állítása, mely szerint: „mindemellett a szőlőmívelés itt nagyban el van terjedve; nincs helység, melyben szőlőskertek nem volnának, melyek kevés kivétellel gyenge, savanyú bort teremnek, mely csak kertinek nevezhető, s kereskedésre nem való"[18] valóban igazolást nyert.

Fridrik a kivételek között, a jobb, tartósabb borokat termő városok között említi Szabadkát s annak e növény művelésére alkalmasabb homokos határát. A múlt század végi feljegyzések szerint mintegy 4000 katasztrális hold szőlő és gyümölcsös volt Szabadka környékén, főleg a várostól északabbra. A kedvező talajon átlagban 40 000 hektoliter bor termett évenként, „felénél több siller", s ezt mind otthoni fogyasztásra használták.[19]

A bánáti részekről kevesebb levéltári anyag található Nyugat-Bácska központjában, de annyit megtudhattam, hogy például Kikindát a múlt század végén „minden oldalról szőlők és gyümölcsös kertek" vették körül,[20] s hogy Versec és Fehértemplom vidékének korábban „igen jeles (a filloxera pusztításai folytán erősen csökkent) bortermelése" volt, ahol „erős fehér borok"-at lehetett vásárolni. S ez már újdonság a bácskai bortermeléshez viszonyítva, ahol hazai bor árusításáról nem beszélhetünk, inkább csak a baranyai vagy szerémségi borok „importálásáról." Versec pedig már az ország déli borkereskedelmének fő piaca volt, ahol ipara is volt a szőlőnek, ugyanis a városban két konyakgyár üzemelt a múlt század végén.[21] A fehértemplomiak pedig „a filloxera nagymérvű pusztításai után

[13] *Iványi* i. m. III. (1906.) 110.
[14] *Fridrik* i. m. 198.
[15] *Fridrik* i. m. 195.
[16] Az Osztrák–Magyar Monarchia... i. m. VII. 1891. 606.
[17] *Iványi* i. m. IV. (1906.) 23.
[18] *Fridrik* i. m. 23.
[19] Az Osztrák–Magyar Monarchia... i. m. VII. 592.
[20] Az Osztrák–Magyar Monarchia... i. m. VII. 522–3.
[21] Az Osztrák–Magyar Monarchia... i. m. III. 459.

rekonstruálták szőllőiket s a szomszédos kincstári homokterületeken kiterjedt homoki szőllőket létesítettek."[22]

Ha jól megfigyeljük az eddig felsoroltakat, szembeötlő, hogy a Bácska és a Bánság szőlőtermő vidékein nagy számban német telepesek is laktak, ők művelték e mezőgazdasági kultúrát magas szinten. Dolgozatom második részében is szólnom kell az általuk lakott településeken talált, vagy csak emlékeiben meglelt s a szőlőtermesztéssel kapcsolatos vallásos néphagyományról. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az itt élő más nemzetiségű lakosság körében nem volt jelentős becse ennek az eucharisztikus növénynek. „A népi táplálkozás, növénytermesztés és vallásosság szempontjából egyaránt kiemelkedett az eucharisztikus növények: a búza és a szőlő jelentősége."[23] Épp az oltáriszentség magunkhoz vételét megelőző gyónással kapcsolatban szólhatok arról a megfigyelésemről, hogy a gyóntatószékek üvegajtaján gyakran látható kehely-, illetve szőlőábrázolás a katolikus templomokban.

Említést kell tennem a Szabadka melletti Palicson álló, kovácsoltvas kerítéssel övezett Orbán-keresztről, amelyen bronz korpusz függ, s a felfeszített Krisztus alatt bronz Máriadombormű. Az emlékmű horvát nyelvű dedikációja a következő:

JEDINO UFANJE GREŠNIKA
IZ LJUBAVI
PRAMA SPASITELJA
SVOGA NA VEĆU SLAVU
ODKUPITELJU SVITA
PODIGLA JE UDOVA POK.
JOSE GYUKITY
VITA POLYAKOVITY
1904

Vass Géza szabadkai történész is jelzi ennek a keresztnek a létét: „Szabadkát északról félhold alakjában szőlőskertek ölelik körül. A szőlészet hosszú hagyományokra tekint vissza, de Orbán tiszteletére emelt kápolnáról vagy keresztről nem találtam forrásokat. A város környékén a legközelebb kultuszának jeleit Palicson találni meg. Itt emeltek a tiszteletére egy keresztet és róla nevezték el a fürdőhely vasúttól északra eső részét. Orbánfalva idővel összeolvadt Paliccsal és mint földrajzi név lassan kitörlődött a köztudatból."[24] A palicsi feszület Jézus Krisztus tiszteletét hirdeti s a Megváltó dicsőségére épült. Tehát nem Szent Orbán pápa tiszteletére emelték, ahogyan azt a fentebbi szerzőtől idéztem. A palicsi hagyomány és emlékezet szerint azért kapta az Orbán-kereszt nevet, mert a század elején itt tartották – mint megszentelt helyen, szakrális emlékmű előtt s a népi vallás hagyományokban ismert módon – az utolsó fagyosszentnek is tartott Szent Orbán pápa emléknapján a palicsi Orbán-napi búcsút, ugyanis abban az időben még nem volt templom ezen a településen. Lovas kocsikon is, gyalog is érkeztek ilyenkor a környékbeliek az Orbán-kereszthez az ünnepre.[25] Ide kívánkozik az az adat is, hogy a palicsi

[22] Révai Nagy Lexikona, VII. kötet, Budapest, 1913. 260.
[23] *Lengyel Á.–Limbacher G.:* Népi vallásosság a Palócföldön. Balassagyarmat, 1997: 162.
[24] *Vass Géza:* Orbán-napi ünnepségek a múlt században Szabadkán. Bácsország, IV. évf. 1998/3. 18.
[25] Leist József palicsi plébános úr szíves közlése nyomán.

Mária a Világ Királynője plébánia területén a XX. század közepén létesített vikária templomát Szent Orbán pápa tiszteletére szentelték, amelynek oltárán egy Szent Orbánt ábrázoló festmény van. Ez az aránylag kései emlékállítás ugyancsak a nem is olyan régi kultusz erőteljes voltára utalhat, és természetesen jelzi a környék lakosságának foglalkozását is.

És természetesen szólnom kell Borús Rózsa topolyai Orbán-napi szokásleírásáról is. Könyvéből sejteni lehet, hogy esetleg Topolya határában is lehetett Orbán-szobor, de pontos helyét nem tudjuk meg.[26]

Az Orbán-napi népszokások leírásakor, vajdasági emlékek dolgában, Penavin Olga is hivatkozik Borús Rózsa kutatásaira, de egy olyan szabadkai adatot is említ, amelyről valószínűleg csak a szájhagyományból értesült: „régen a szabadkai határban a szőlőművesek bosszúságukban sárral kenték be Orbán szobrát."[27] Mindannyiunk feladata még annak felderítése, hol állhatott ez az emlékmű, s az eddigi források pontosítása, hiteles dokumentálása. Ugyanakkor Vass Géza cikke a szabadkai Orbán-napi ünnepségekről ugyancsak azt bizonyítja, hogy a szentéletű pápa tisztelete, emléknapjának megülése mennyire fontos eseménye volt a XIX. század végén Szabadka magyar lakosságának.

A Tisza bácskai oldalán valamikor Zenta része volt Felsőhegy. A falu területét a korai katonai térképek Weingarten, azaz Szőlőskertek néven jelölik, ami elég világos utalás arra, hogy a szőlőművelés fejlett volt a településen. Az ottani lelkészség a zentai Szent István plébánia filiája volt. Ebben a ma már önálló településként és parókiaként létező faluban a XVIII. század végén vagy a XIX. század elején épült egy Orbán-kápolna. A zentai Történelmi Levéltár okmányait vizsgáló szakemberek a következőket írták: „1808-ban Felsőhegyen már állt a Szt. Orbán-kápolna... Mivel a falu népe főként szőlészettel foglalkozott, ezért ajánlották kápolnájukat Szt. Orbán kegyeibe. A kápolnát (amely a mai templom előtt 1946-ban emelt kereszt helyén állt) a templomépítés megkezdésekor bontották le."[28] Az említett templom Szent József, a munkás tiszteletére 1890-ben épült.[29] A hagyomány még megőrizte a filoxéra által elpusztított partoldali szőlők emlékét, ugyanis számon tartják a *nagy szaladás* (1848/49) korából a nagy károkat okozó fagyot, amely főleg a szőlőskerteket sújtotta; valamint azt is mondogatják, hogy valamikor *olyan borok teremtek, mint a pálinka: ha meggyújtották, égett.* De a legfontosabb adat Szent Orbán felsőhegyi tiszteletéről mégiscsak a faluról 1856-ban készült első kataszteri térképen található, amelyre berajzolták ezt a szőlődombi kápolnát. A Bácskában ez idáig csak erről az egyetlen Orbán-kápolnáról van tudomásunk.

A szőlőskertek védelmezői közül, bár felénk nem a legismertebb, mégis meg kell említenem Szent Donát vértanút (ünnepe aug. 7.), akinek szép tiroli szobrát a Prigrevica-Szentiványban (ma: Prigrevica) élő németek (svábok) állították fel templomukban. A szent tiszteletét talán még a rajnai borvidéken sajátíthatták el a később Bácskába települt németek. E nyugat-bácskai falu határában ugyan sok szőlő nem termett, de ők, akárcsak az apatini németek maradékai a mai napig, nagy becsben tartották a szőlőskertet, gondosan

[26] *Borús Rózsa:* Topolya népszokásai. Újvidék, 1981. 53.

[27] *Penavin Olga:* Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében. Újvidék, 1988. 100.

[28] *Fodor István–Valkai Zoltán:* A felsőhegyi Szt. József, a munkás, templom. Felsőhegy, 1993. 3–4.

[29] Történelmi Levéltár Zenta, F.: 381. sz. fond

művelték, s a bor tisztaságára és minőségére ügyeltek, hiszen a maguk borát fogyasztották egész évben. A prigrevica-szentiváni római katolikus templom azóta szomorú sorsát éli, de az ottani templomból az esperesség a kupuszinai Szent Anna-templomba menekítette Szent Donát egyetlen vajdasági emlékművét. A hozzánk legközelebb eső másik Szent Donát-emlékhely a szintén borairól híres Drávaszögben, ma a diakovári egyházmegyéhez tartozó Karancs faluban áll. Lábadi Károly *Drávaszög Ábécéje* (Eszék–Budapest, 1996) a következőképpen emlékezik meg erről a *Karancs* szócikk alatt: „1779-ben Esterházy Kázmér herceg a katolikus népesség részére kápolnát építtetett. Szent Donát püspök és vértanú emlékére szentelték. A védőszent tiszteletére évente tartják a donátusi búcsút, amely a környék nevezetes leányvására volt, ezenkívül a szőlőőrzés kezdésének időpontja lett... (1830-ban) a kápolnát kibővítették, templommá nyilvánították, s azóta minden vasárnap szentmisét tartanak benne." (227-228)

Ha már Szent Annát is említettem, el kell mondanom, hogy a néphit szerint Szent Anna is szőlőszent, ugyanis Mária anyja szülte a szent gyökeret, avagy Jessze ágát, akinek Jézus a virága:

Jessenek ő gvkereből vezző tamad: es v neki gvkereből,
eg virag emelkedik

– olvasható a Döbrentei Kódex 413. oldalán.

Vajdasági archaikus népi imádságaink is így említik Szent Annát. A sok példa közül egy igen teljes beodrai változatra hívom fel a figyelmet, amely a *gyükérből* és *ágból* született Szent Annát, majd Máriát és Jézuskát emlegeti.[30]

„Szent Anna patrónája volt (Orbán mellett) a szegedi kádárok barokk kori céhének, abból a megfontolásból, hogy Jessze törzséből, Anna és Mária méhéből sarjadt a Szőlőtő: ebből termett a megváltás bora."[31] De a Vajdaságban található Szent Anna-templomok környékéhez mégsem igen tudnánk szőlővel kapcsolatos hagyományt kapcsolni. Ezek inkább a Szűzanya-kultusz erőteljességének eredményei.

A vajdasági Bánátban Szent Orbán pápa és vértanú temploma Klári (ma: Radojevo) faluban, a keleti esperesi kerület területén áll, Magyarcsernye leányegyházaként. A falut a XVIII. század második felében telepítették újra, de a katolikus lakosság csak 1801-ben érkezett. „A zágrábi püspök itteni birtokára 1801-ben petrinjei egyháznemeseket telepített."[32] A falu katolikus lakossága korábban 500 fő körül mozgott, míg 1983-ban 57 katolikus élt itt, s liturgikus nyelvük a horvát. Bár a templom oltárképe Szent Orbán pápát ábrázolja, a faluban különösebb Orbán-kultuszról nem tudnak.

Az északi esperesi kerülethez tartozó Mokrin (Homokrév is volt a helység neve) falu Szent Kereszt felmagasztalása titulusú templomának sekrestyéjében őriznek még egy Szent Orbán-képet. A faluban a lakosság zömét a pravoszláv szerbek alkották a századfordulón (6833), de németek (1603) és magyarok (838) is éltek itt. A katolikusok ide is eléggé későn, a XIX. század elején érkeztek. Az Orbán-kultuszt itt még kutatni lehetne.

[30] *Silling István:* Kínján esék esete. Vajdasági archaikus népi imádságok. Újvidék, 1995. 42.

[31] Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, 1993. I. 292.

[32] *Erős Lajos:* Adalékok a Zrenjanini–Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez. (Összeállította és szerkesztette) Tóthfalu, 1993. 297.

Népi szakralizmus szempontjából a legérdemesebb bánáti Orbán-emlékünk a szőlőiről és borairól ismert Versecen épült, ahol a hegy lankáin termesztett szőlő fő megélhetési forrása volt a lakosságnak. Szent Orbán torony nélküli kápolnáját, akkor modernnek mondott stílusban, a városon kívüli Szőlőskertekben építették fel a helybeliek közadakozásából, s felszentelése 1826. okt. 15-én történt meg mintegy 4000 hívő jelenlétében, akik között a környékbeli falvak katolikusai is szép számban voltak. A kápolnaszentelésen még a verseci ágyúkat is megszólaltatták az ünnep tiszteletére. Az utat, ahová az Urbani-Kapelle épült, korábban Füzesnek, később Urbaniwegnek hívták.[33] Ez a kápolna – L. Imre Mária tipologizációját tekintve – a védőszentek hegyi kápolnái közé sorolható.[34] A II. világháború után Versec lakosságának nemzetiségi összetétele nagyot változott, s a kitelepített németek helyére más nemzetiségű lakosok érkeztek, akiknek vallási kultúrája különbözött az addigi verseciekétől. A nyugati kereszténység által tisztelt szent pápa kultusza így lassan elhomályosult. Az 1960-as évek végén bontották le a már omladozó szőlőhegyi kis szentélyt. Helyét a valamikor mellette álló nagy fa jelöli. Búcsúnapjára, május 25-ére a verseci németek idős maradékai még emlékeznek. S a verseci belvárosi, csodaszép Szent Gellért-templomban őrzik a volt Orbán-kápolna oltárszobrát: a hagyományos pápai öltözékben, fején tiarával s kezében szőlőfürtöt tartó, mintegy 1,00–1,10 cm magas, festett Szent Orbán-szobor. A vincellérek, szőlősgazdák és kocsmárosok patrónusának itteni kultuszára vall az is, hogy a verseci nagytemplom jobb oldali, Szentháromság-mellékoltárán a bal oldali aranyozott szobor ismét csak Szent Orbán pápa szőlőfürtöt tartó alakját örökítette meg. Bálint Sándor ezt az ikonográfiai jellegzetességet a következőkből eredezteti: „Középkori hagyomány szerint pápaként ő rendelte el, hogy a miseáldozat kelyhét és tányérkáját (patena) aranyból vagy ezüstből készítsék. Ezért kehellyel, később szőlőfürttel a kezében szokták ábrázolni."[35]

A régi verseci németek természetesen a szőlőtermés miatt kémlelték az eget, figyelték az időjárást. Tőlük jegyezték le a következő, a várható szőlőterméssel kapcsolatos regulákat:

Pankratz und Urban ohne Regen,
Bringt dem Weine grosen Segen.
(Az eső nélküli Pongrác- és Orbán-nap a tőkékre nagy áldást hoz.)
Scheint die Sonne am Urbanitag,
Wächst gut Wein, nach alter Sag.
(Ha a nap süt Orbán-napján, régi mondás szerint sok bor terem.)

Mint tudjuk, Pongrác a májusi fagyosszentek egyike (május 12.), az Orbán-nap pedig a vidékünkön is számon tartott, kései fagyot hozható nap (május 25.). Penavin Olga is erre (és a németekre) utaló rigmust idéz: „ha Orbán napja »fénylik, örvendezzünk, és mongyuk: Trink, Orbán, termett a szőlő, és bor is jó lészen.«"[36]

[33] *Frisch, Helmut*: Werschetz (Versec-Vršac). Wien, 1982.
[34] *Lantosné Imre Mária:* Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében III. Kápolnák. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 41–42. (1996–97), Pécs, 1998.
[35] *Bálint S.* i. m. 414–415.
[36] *Penavin Olga* i. m. 100.

Mag. Gyuris László, verseci főtisztelendő szíves közlése szerint, a Bánság déli részén, az ugyancsak szőlőtermesztő Fehértemplomon, ahol még állami szőlészeti és borászati felügyelőség is működött a XIX. század végén, áll egy immár fej nélküli Orbán-szobor. Ezt erősítette meg a mai fehértemplomi plébános is, aki még arra is felhívta a figyelmem, hogy a városka *Urban* nevű határrésze, amelyben szőlőskertek vannak, a ma is álló Szent Orbán pápa szobráról kapta népi nevét. Nada Stojanović fehértemplomi muzeológus is segítségemre volt a kultusz kutatásában. Megerősítette az *Urban* hegynév létezését. Ez a kissé sérült szobor volna a vajdasági Orbán-tisztelet egyetlen valós és megmaradt szabadtéri emlékműve. Kutatására feltétlenül gondot kell fordítanunk.

Dolgozatom végére kívánkozik Imre Máriának, a szakrális tájak avatott kutatójának, s a baranyai németek vallási néprajza kiváló ismerőjének megjegyzése: „Szent Orbán (Urbánus) pápa (222–30), a szőlőhegyek és a fagy ellen hatékony védőszent tisztelete különösen Bácskában, Bánátban, valamint az elsasi, a schwarzwaldi telepesek révén terjedt el térségünkben."[37] Ennek bizonyítékául szolgálhat a jelen dolgozat is.

Írásomban feltétlenül meg kell említenem, hogy a vajdasági szerbek a görögkeleti vallás Szent Trifunját (Trifun, Trivo, Triva) tartják a szőlőskertek és a kocsmárosok védőszentjének. Néhány pravoszláv családnak ő a családi védőszentje. Emléknapja február 14-én van. E napon a gazdák kimennek a szőlőbe, néhány tőkét lemetszenek, borral meglocsolnak, hogy a szőlő ezáltal visszanyerje a hosszú téli időszak alatt elvesztett erejét, s hogy a közelgő tavaszban új erőre kapjon.[38] A néphit szerint Szent Trifun napjától kezd enyhülni az idő, s a szőlőtermésre is jósolnak a nap időjárásából. Ha e napon esik a hó avagy az eső, az bő termést jelent.[39] Mindezek a szokások közeli rokonságot mutatnak a magyarok Vince-napi hagyományaival. Szent Trifun emlékműről nem tudok a Vajdaságban, de e családi védőszent egy üvegre festett ábrázolását (ikona) megtaláltam a zombori múzeumban. Ugyanakkor a zágrábi székhelyű Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti *Starine* c. publikációi sorozatának XIII. könyvében 1881-ben Kačanovskij, Vladimir közzétett többek között a montenegrói Savina kolostor XVI–XVII. századi kéziratos anyagából Szent Trifunhoz szóló rontás elleni, bajelhárító, gonoszűző szövegeket és egy hosszú Szent Trifun-imádságot (legalábbis a szerző *imádságnak* nevezi). A szövegek nyelve valamilyen óegyházi szláv (orosz, bolgár vagy ószláv), amelyet sajnos sem elolvasni, sem megérteni nem tudtam. Csupán annyit deríthettem ki, hogy a szőlőre (loza) is vonatkozó ereje van.[40]

Dolgozatomban a szőlőskertek védőszentjei tiszteletéről szóló résszel a felsorolt patrónusok vajdasági emlékeinek ébresztgetését is vállaltam a szőlő- és borkultúránkról szóló, 1998. évi zentai néprajzi konferencia anyagát kiegészítendő.

[37] *Lantosné Imre Mária* i. m. 128.

[38] Srpske slave. Priredili: Bratislav Grubačič, Momir Tomič. Beograd, 1988

[39] *Mila Bosič:* Godišnji običaji Srba u Vojvodini. Novi Sad, 1996

[40] Vladimir Kačanovckij: Apokrifne molitve, gatanja i priče. In: Starine (Zagreb). Knjiga XIII. 150–163.

KLAMÁR ZOLTÁN

ADALÉKOK KANIZSA VIDÉKÉNEK TÖRTÉNETI SZŐLŐSKERTJEIRŐL

Bevezető

Az írott források szerint már a 18. században voltak szőlőművelés alá fogott területek a vidéken, nevezetesen Kanizsán. 1237–1240 között IV. Béla király Albeus nyitrai főesperessel és esztergomi kanonokkal összeíratta a pannonhalmi apátság birtokait és a birtokokon található népek köteles szolgálatait.[1] Ebből az összeírásból tudjuk, hogy Kanizsán torlók három háznépe élt. A torlók voltak az elsők, akiket önálló gazdasággal az egyháznak adományoztak és a szőlő után járadékot fizettek.[2]

A Kanizsához tartozó települések többségében ma már nem található nagyobb szőlőművelés alá fogott terület (Kanizsán a *Hateremben* a hétvégi kertekbe szorult, Adorjánon a *Setyeró-telep* gyümölcsöseinek kiegészítő kultúrája a szőlő. Martonoson pedig a háztáji kertekben található), kivételt Horgos képez csupán. Igaz ugyan, hogy ebben a faluban is a művelési arány a gyümölcstermesztés felé tolódott el. Joggal tehetjük fel a kérdést: mi történt a vidék hajdani nagy múltú szőlőkultúrájával?

A kérdés megvilágításának egyik módja – amit tanulmányunkban részletesen kifejtünk –, a fellelhető régi térképek vizsgálata és adataik összevetése az adójegyzékekkel és a földrajzi névanyagban ma is megtalálható adatokkal. Ezzel a módszerrel, oknyomozó és tényfeltáró térképolvasással jól kimutatható, hogy hol voltak szőlőskertek Kanizsán, Martonoson, Horgoson és Adorjánon a filoxéra előtt. Ugyanakkor fontos településtörténeti adatokat is szolgáltatnak a régi térképek, többek között eldöntik a kérdést, hogy Adorján valóban csak szőlőpásztorok ideiglenes kunyhóiból alakult ki, vagy esetleg tartozéktelepüléssé fejlődött, mely település a későbbi falu magját képezte.

Kanizsa szőlőskertjei a várost övező magaslatokon voltak, tehát kicsi a valószínűsége annak, hogy megmaradnak, ha történetesen a filoxérát túlélik, hiszen a város fejlődésének fő vonalába estek.

Hasonló a helyzet Horgos esetében is, azzal a különbséggel, hogy a mai kisgyálai határrész szőlői részben az első világháború utáni szerb telepítéseknek estek áldozatul, részben pedig a falu ült meg rajtuk.

[1] *Gyetvai* 45.
[2] *Solymosi* 17.

Adorján Árpád-kori település az első és második zentai csata idejére teljesen elpusztul, lakosai elhagyják a faluhelyet. Mint pusztát csatolják az újonnan szerveződő Tiszai határőrvidék kanizsai sáncához. Az első katonai felvétel Adorján puszta megjelöléssel mutatja a mai faluhelyet, ekkor valószínűsíthetően 40 épület állt a területen, ebből 11 közvetlenül a faluhely magasságában.

A térképről három helyi gazda nevét is leolvashatjuk: nagyjoska (Nagy József), laligy (Lality), Szarapk (Szarapka). Egy négy évvel későbbi összeírásban, mely Adorjánt ¾ órai járásra teszik Kanizsától, megemlítik, hogy 79 ház áll ugyan, de azok csak dologidőben lakottak, a nép csak nyáron van kint, egyébként a városban tartózkodik *(1. térkép).*

A következő térképünk Bauer Antal 1805-ös keltezésű megyei atlasza, melyen Kanizsát és Adorjánt együtt mutatja be, mint a Tiszai koronakerületben található (Kanisa vetus: Oppidum Reo Coronalis Districtus Cis: Tibiscani) Ókanizsa és Adorján puszta nevű helyet. Bauer atlasza a mai faluhelyet szőlőként jelöli *(2. térkép).* A Görög–Kerekes féle 1802–1811-es Bács és Bodrogh törvényesen egyesült vármegyék térképén Adorján puszta felett a dohány megjegyzést találjuk. Az általunk vizsgált időben az egyetlen eddig ismert adat, mely a térség dohánytermesztésére utal.

Gyetvai említ egy 1819. július 15-ei jelentést, tehát a nyári dologidőt befogó irat szerint Adorján 1 órai járásra (Kanizsától – K. Z.) 439 hívővel és tanítóval már igencsak nagynak tűnik.[3]

Az adorjáni szőlőkről Bauer újabb, egész Bács–Bodrogh vármegyét bemutató 1825-ös térképén találunk újabb adatot. A faluhely magasságában még ekkor is csak szőlőket jelöl. Appel Ede sokat idézett dolgozatában megjegyzi, hogy: *„A mai Adorján a két hajdani között elterülő térségen létezett, szőlőpásztorok által lakott kunyhókból keletkezett, mire azon körülmény is utalni látszik, hogy itt hajdanta híres dohánya mellett sok és jó minőségű bor is termett. Vannak idősebb lakosai között, kik még emlékeznek arra, hogy itt hajdan minden ház után, kisebb-nagyobb kiterjedésű szőlő volt."*[4] Appel ezen megjegyzését idézi a későbbik során Adorjánnal kapcsolatban többek között Dudás Gyula, Iványi István és Papp György.

Adorján tehát a szőlőkerteknek köszönheti legújabb kori létrejöttét. A kanizsai sánchoz csatolt puszta birtokosainak, a szerb granicsároknak emléke még ma is fellelhető a falu személynévanyagában: Jankovity, Sinkovich, Milutinovity családnevek kétségtelenül délszláv eredetűek és meglehetősen sok található belőlük, ami arra utal, hogy népes családok voltak.

A falu földrajzi névanyagában a mai településtől délkeletre fekvő újabb telepítésű szőlő és gyümölcsös szerepel Szőlők néven.[5] Adatközlőim Setyeró-telepnek is mondták a jelzett területet. Ugyanis a földek tulajdonosa egy Šećerov Zlatoja nevű szerb ember volt, aki kivándorolt Kanadába.

A fentiekből megállapítható, hogy Adorján történeti szőlőskertjei a mai falu helyén állottak és nagy valószínűséggel a múlt század végi településfejlődésnek estek áldozatul.

[3] *Gyetvai* 369.
[4] *Appel* 21 – 22.
[5] *Papp* 33.

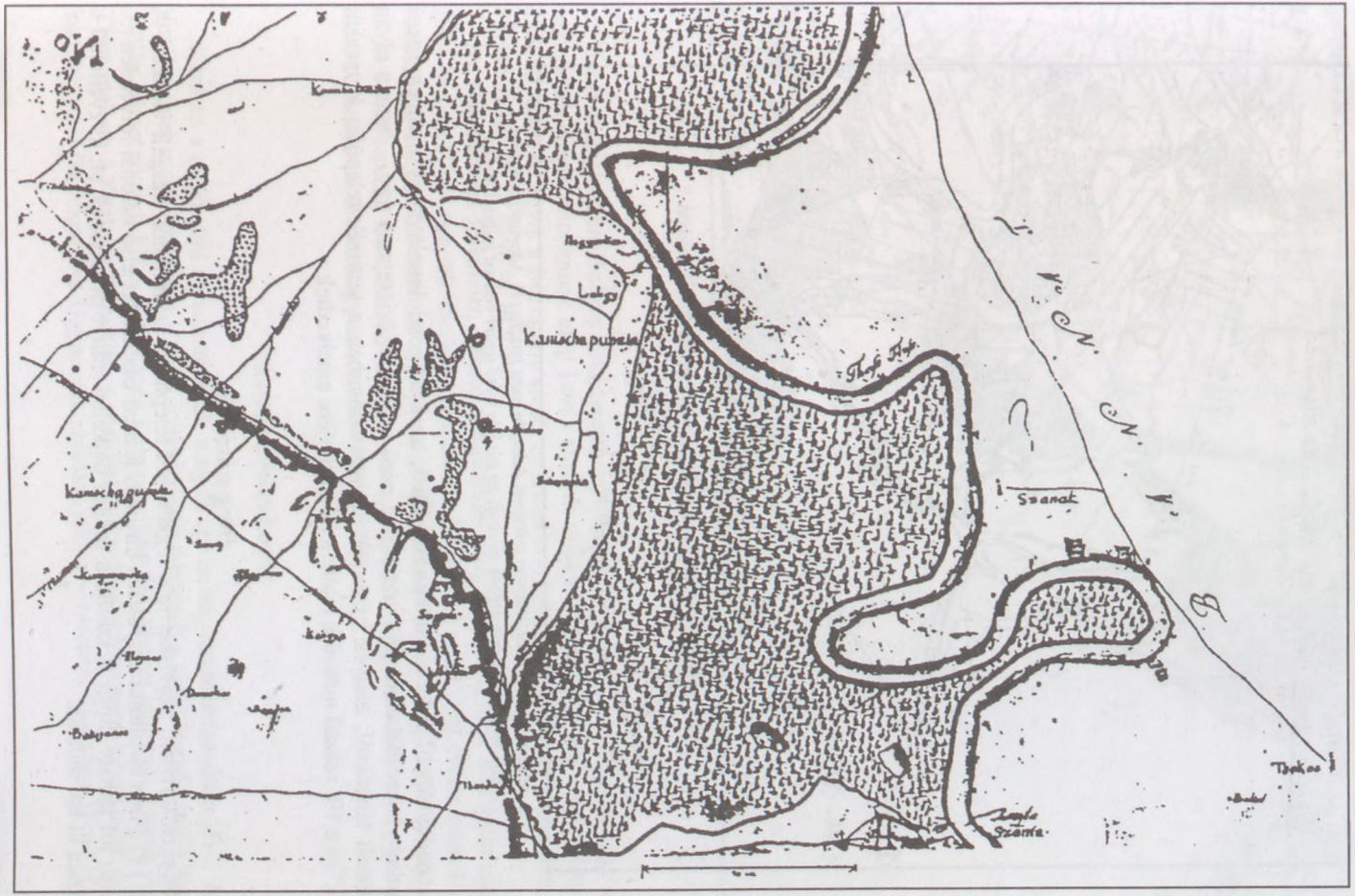

1. térkép. Az első katonai felvétel Kanizsa pusztát, azaz Adorjánt bemutató szelvénye (1783)

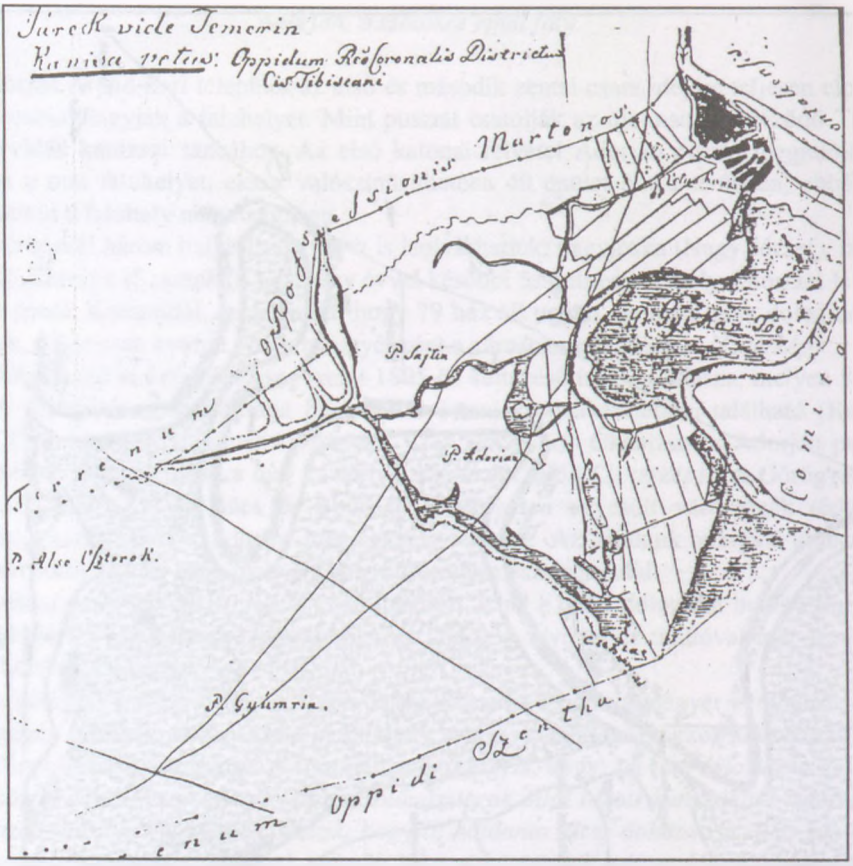

2. térkép. Bauer Antal 1805-ös térképén Adorján mint puszta (P. Adorian) szerepel. A falu magasságában szőlők vannak, az alsó és felső ugart viszont jelöli a térkép

Ami pedig Appel Ede megállapítását illeti, az kell gondolnunk, hogy nem egyszerű csőszkunyhókról lehetett szó – azt csak a népi emlékezet őrizte meg úgy –, hanem olyan szőlőbeli tanyákról, melyek bizonyos időintervallumban a tartozék település korszakát élték[6] és a 19. század második felére a falu szintjére emelkedtek.

Horgosi szőlők

Horgos történeti szőlőskertje a legkésőbbi telepítésű az általunk vizsgált vidéken. A falut 1772-ben alapította a területen birtokos Kárász család. Az első katonai felvételen *(3. térkép)* jól látható, hogy a szőlők a falutól délkeleti irányban terülnek el, közvetlenül a kanizsai út bal oldalán.

[6] Vö: *Bárth* 215.

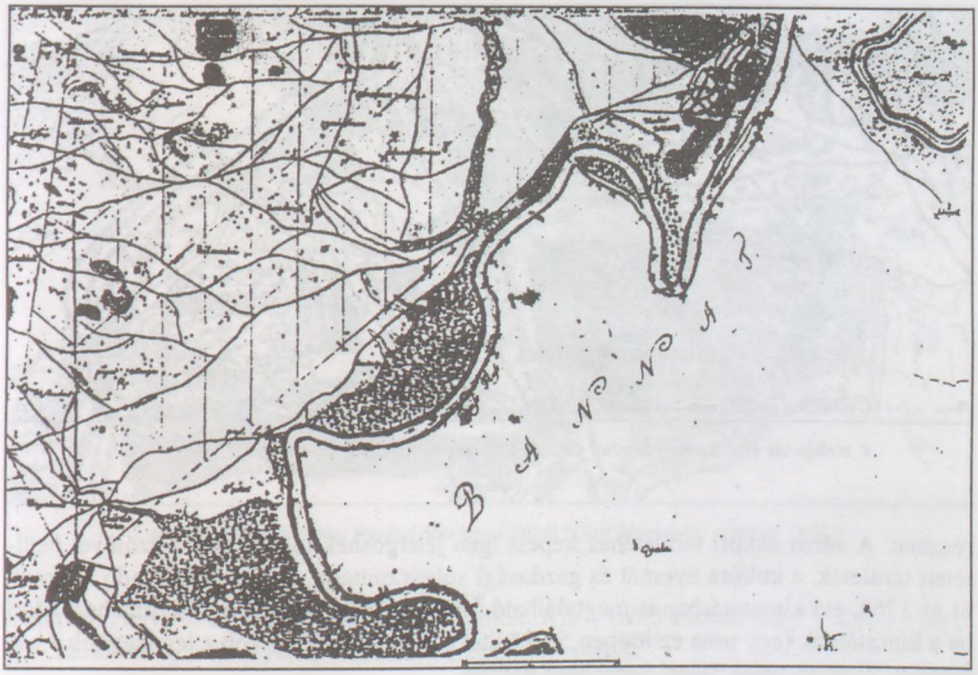

3. térkép. Az első katonai felvétel Horgost ábrázoló szelvénye (1783)

Habár napjainkban Horgos kifejezetten szőlész és gyümölcsész falu, földrajzi névanyagában mégis mindennek elég kevés nyomát találjuk. Mindössze két helynévben jelölik mindezt, az egyik a Buzogány szőlő, ez a mai országhatár közelében lévő terület,[7] és a Neszűrj-szőlők[8] a kanizsai út mentén.

Az első katonai fölvételen látható szőlőterület még ma is megvan, igaz jobb oldalát 1924-ben Gyáláról települt szerbek népesítették be, ám az utóbbi 30 évben elkezdődött ennek a történeti szőlőskertnek a folyamatos belakása és ma már egyre több lakóépület áll itt, a szőlő pedig mind kisebb területre szorul vissza. A horgosi szőlők nem estek a filoxéra áldozatául, lévén, hogy ez a terület homokvidék.

Kanizsa szőlőskertjei

Kanizsa a történelmi városmagon ült meg és így ennek szomszédságában lévő, vízjárástól mentes magaslatain már a XVII. század elején feltűnnek a szőlőskertek. Johan Kristof Müller német nyelvű 1706-os térképén Kanizsa fölött északkeleti irányban, közvetlenül a Tisza mellett, a Körös ér túlpartján, a mai Falu városrész helyén nagy kiterjedésű szőlőskerteket jelöl (Weingarten). Ugyancsak szőlőket jelöl a város alatt a későbbi Tópart város-

[7] *Papp* 43.
[8] *Papp* 62.

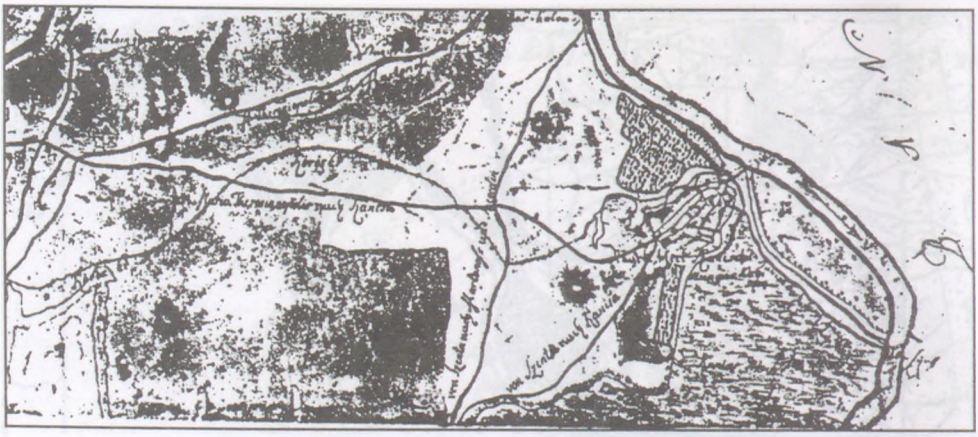

4. térkép. Az első katonai felvétel (Markt alt Kanisa) Kanizsát bemutató szelvénye (1783)

részben. A város akkori területéhez képest igen jelentősnek mondhatók a szőlővel beültetett területek, a kultúra nyomát és gazdasági súlyát mutatja, hogy nyolcad adó alá esett és az 1768. évi kimutatásban is megtalálható,[9] ekkor ugyanis Kanizsa 873 urna bort adott be a kincstárnak (egy urna ez időben 54,94 liter), ekkor Kanizsán volt a legnagyobb a bor utáni nyolcad az egész Tiszai koronakerületben.

A következő évben a bornyolcad a felére esik vissza, mindössze 435 urna bort ad Kanizsa.[10] A csúcsot az 1783. évi nyolcad jelenti, ami 2170 urnát jelent.[11] Nem kétséges, hogy ebben a mennyiségben ott van Kanizsa puszta, azaz Adorján boradója is, hiszen közigazgatásilag ekkor a városhoz tartozott a fent jelzett terület is.

A következő térkép az 1783-as első katonai felvétel, melyen jól látható, hogy a martonosi út mellett elterülő szőlők nagyobbak a város beépített telkeinél, míg a tóparti szőlők szabályos téglalap alakban húzódnak a város déli határában *(4. térkép)*.

Az 1805-ös Bauer atlasz Kanizsát bemutató részletén jól látható, hogy a városi szőlőföldek a művelés alá fogott földterületek mintegy harmadát teszik ki.

A városi szőlők azonban a településfejlődésnek estek áldozatul, ugyanis még a filoxéra megjelenése előtt megindult a terjeszkedés a szőlőskertek irányába. Amíg az 1830-as években még alig néhány ház állott a Tóparton, addig ötven évvel később már egy új városrész foglalta el a szőlők helyét. A mintegy 180 házat magában foglaló településrész az Újváros nevet kapta.[12]

Appel megjegyzi, hogy ez idő tájt a Körös ér bal partján a szőlőkben lakóházak épülnek. A város 1876-ra négy új utcát nyit ezen a területen, tehát felépül a falu, ami már látható a Hirke Antal tervezte térképen (Ókanizsa mezőváros kataszteri térképe, 1876.)

Érdekes, hogy a helyi földrajzi névanyagban nem maradt meg a Tóparti – szőlők névalak, sem pedig a Tiszaparti – szőlők. Mindkét névalak szerepel a fent említett kataszteri

[9] *Gyetvai* 315.
[10] *Gyetvai* 316.
[11] *Gyetvai* 319.
[12] *Appel* 41.

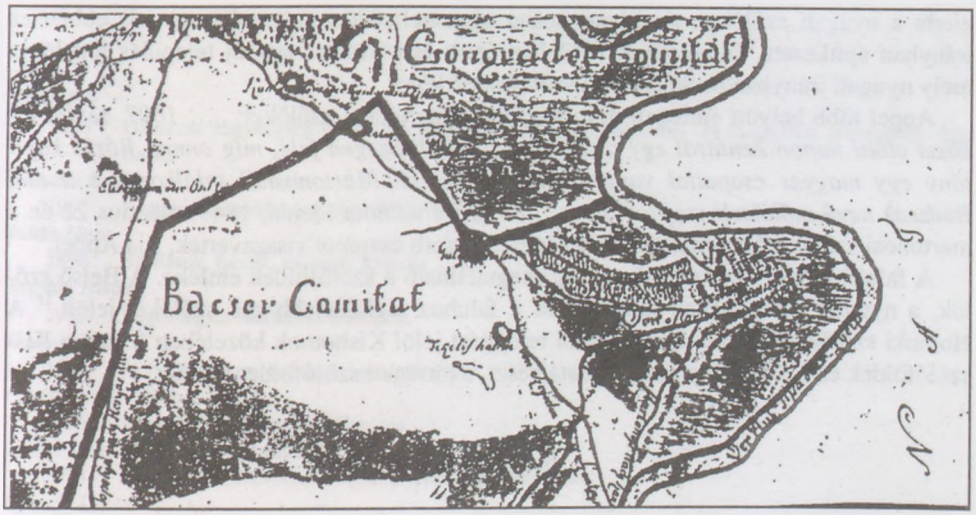

5. térkép. Az első katonai felvétel Martonos falvát (Dorf Martonos) mutatja. (1783)

térképen. Helyette a Falu városrészben a Szőlők, Kis – szőlő maradt meg[13], illetve a Belső – szőlők névalak melyek a város alatt a Tóparton voltak.[14]

Martonosi szőlőskertek

Kétségkívül Martonos az egyik legérdekesebb falu a vizsgált vidéken, ugyanis egyetlen faluhely, amely az Árpád-kortól napjainkig lakott maradt.[15]

Martonos az 1768. évi adó nyolcadban 60 urna borral[16] szerepel, egy évvel később majd a háromszorosát találni a jegyzékben, azaz 162 urnát.[17] Az 1783. évi adó nyolcad már 850 urnát tett ki.[18] Ami azt jelentette, hogy a Tiszai koronakerületben Zenta, Ada és Ókanizsa után következett, tehát jelentős szőlőkultúrával bírt a vidék viszonylatában.

Az 1783-as katonai felvételen jól látható, hogy Kanizsához hasonlóan a martonosi szőlők is a falut övező magasabb földeken terültek el. *(5. térkép)*

Martonos telepet nyugati irányból nagy kiterjedésű szőlő határolja Petkovits Ferenc 1794-es, kissé elnagyolt térképén. Megfigyelhető, hogy a szőlőket egy északnyugati tájolású út osztja ketté. Más térképekkel összevetve megállapítható, hogy nem a datálás időpontját rögzíti a térkép, hanem egy attól korábbi állapotot. A Bauer atlasz martonosi részletén jól látszik, hogy a történelmi falumag pereméig értek a szőlők, és a falu fölött egészen a Tiszáig nyúltak. Martonos folyamatosan fejlődött és az 1810-es évek elejére

[13] *Papp* 94., 109.
[14] *Papp* 81.
[15] *Klamár* 81., 83., 85.
[16] *Gyetvai* 315.
[17] *Gyetvai* 316.
[18] *Gyetvai* 319.

elérte a nyugati szőlőket. A folyamatosan visszatelepülő magyarság ugyanis ebben az irányban építkezett. Templomuk 1811-ben épült és körülötte egy új település jött létre, mely nyugati irányban beékelődött a szőlőföldek közé.

Appel több helyütt emlegeti dolgozatában a martonosi szőlőket: „... *1697. zentai ütközet előtti napon Zentáról egy török csapat indult Szeged felé, míg onnan Rózsa kapitány egy magyar csapattal vonult lefelé. A két fél Martonosnál találkozott s a mai Budzsák nevű szőlőknél csaptak össze* ..."[19] A forradalom idején, 1849. március 22-én a martonosi szőlőknél a nemzetőrök egy támadó szerb csapatot visszavertek, írja Appel.[20]

A falu földrajzi névanyagában még megtalálható a szőlőföldek emléke. A Belső szőlők, a nyugati határrészben található és a faluhoz legközelebb eső szőlőket jelöli.[21] A Homoki szőlők elnevezés egy későbbi telepítést jelöl Kishomok közelében[22], míg a Kisszőlőföldek és a Szőlő út a nyugati határrészt, a történeti szőlőföldet jelöli.[23]

Összefoglalás

Elmondhatjuk tehát, hogy Kanizsa vidékén jelentős szőlőkultúra volt az elmúlt századokban. Ezt a kultúrát feltételezhetően még az Árpád-korban telepítették – erre a gyér kanizsai adatok engednek következtetni –, és egyes falvak határában megérte a 19. század második felét.

Az 1771-es úrbéri összeíráskor Martonoson 106 gazdának 316 kapa szőlője volt,[24] míg az 1828. évi országos összeíráskor 308 pozsonyi mérő, 1235 kapa. Ugyan ebben az összeírásban Kanizsán 4837 p. m. (1 pozsonyi mérő = 40,29 kg), azaz 1935 kapa (1 kapa = 7 – 420 négyszögöl, 0,25 – 15,1 ár) szőlő volt a város határában.[25]

A szőlőkultúrának fontos táj- és lakosságszervező szerepe volt, hiszen Adorján legújabb kori létét ennek köszönheti. A Kanizsa vidékének népfölöslegét befogadta, és helyben tartotta ez a kultúra, és mint annyi esetben, úgy itt is a tartozék tanyákból egy önálló település fejlődött ki.

Sajnálatos tény, hogy a vidék történeti szőlőterületei a településfejlődésnek estek áldozatul. Ami Martonoson és Kanizsán végbement a 19. század második felében, az Horgoson voltaképpen most zajlik, illetve fejeződik be a kisgyálai határrészben.

Érdekes, hogy a szőlőterületek felszámolása óta eltelt mintegy 120 év alatt szinte teljesen kikopott e kultúra emléke a népi földrajzi névanyagból. A bizonytalan emlékezet adatait a korabeli térképek segítségével tudtuk pontosítani, sőt a régi névalakokat nem egy esetben sikerült rekonstruálni.

[19] *Appel* 54.
[20] *Appel* 57.
[21] *Papp* 73.
[22] *Papp* 79.
[23] *Papp* 82., 91.
[24] *Appel* 55.
[25] *Gyetvai* 365.

Appel Ede
1886 Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése. Szabadka
Barabás Jenő
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest
Bárth János
1996 Szállások, falvak, városok. Kalocsa
Bogdán István
1987 Régi magyar mértékek. Budapest
Gyetvai Péter
1992 A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III. Kalocsa
Harkai Imre – Klamár Zoltán
1996 Adorján népi építészete. Kanizsa
Dobos János – Papp György szerk.
1993 Kanizsa 900 éves. Üzenet XXIII. évf. 9–10. Szabadka
Klamár Zoltán
1998 Migráció az észak-bácskai Tisza-vidéken. Üzenet, XXVIII. évf. 1–2. Szabadka, 1998.
Ortutay Gyula szerk.
1982 Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest
Papp György
1982 Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I. Újvidék
1989 Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára II. Újvidék
Solymosi László
1998 Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. História. XX. évf. 5–6. szám. Budapest

MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS

A HAJTÁSTÓL AZ ÚJBORIG*

(A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken)

Lendva-vidék megnevezés alatt a Magyarország délnyugati határvonala melletti, ma Szlovénia területén található, zömében magyarok lakta településeket értjük. Lendva-vidék falvai és városai a történelmi Zala vármegyében feküdtek a trianoni határmódosításig.[1] Néprajzilag Hetés kulturális egységében illetve annak közvetlen közelében foglalnak helyet. Ma 19 települést tekinthetünk *Lendva-vidék* részének. Két várost: Lendvát és Dobronakot[2], valamint 17 kis falut, melyek Lendva közelében illetve Lendva és Dobronak között helyezkednek el, nevezetesen: Alsó- és Felsőlakost, Gyertyánost, Kapcát, Kótot, Hármasmalmot, Petesházát, Pincét, Völgyifalut, Csentét, Hosszúfalut, Hídvéget, Bánutát, Göntérházát, Radamost, Kámaházát és Zsitkócot.[3] A kistájat északkeleten a *Göcsej*, északon az *Őrség*, nyugaton a *Vendvidék*, dél-délnyugaton pedig a *Muraköz* határolja.

Muravidék, mint nagyobb tájegység, táji csoport, a felsorolt hetési ill. Lendva-vidéki falvak mellett magában foglalja az Őrség Szlovéniához csatolt egykor magyar falvait is.[4] Muravidéken, azaz Lendva és Muraszombat vonzáskörzetében napjainkban 8500 magát magyarnak valló ember él, összesen 30 vegyes lakosságú településen.

A Lendva-vidéki magyar falvakban 1995 óta végzünk néprajzi kutatásokat elsősorban a helyi szőlő- és borkultúra témakörében. Tanulmányunkban a ma élő, vagy napjainkban formálódó, szőlőhöz és borhoz kapcsolódó ünnepeket, szokásokat vesszük sorra, elemezzük. A leíráson túl kitérünk a vizsgált ünnepek társadalmi, közösségi funkciójának bemutatására. A szokásanyag vizsgálata lehetőséget ad egy, a magyar néprajztudományban eddig még kevésbé érintett témának, a hagyományalkotás folyamatának az értelmezésére is. A terepkutatásban általánosan alkalmazott módszerek (résztvevő megfigyelés, gyűjtési napló, interjú, fotó stb.) mellett a vizsgált szokásrend kezdő és záró alkalmát – Szent

* *A kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta.*

[1] A határmódosítás körülményeinek részletes elemzését adja: *Zsiga Tibor* 1998.

[2] Dobronak 1908-ban, az országos helységnévrendezés során a *Lendvavásárhely* nevet kapta, majd Jugoszlávia területére kerülve az eredeti, egyébként szláv Dobronak megnevezést szlávosították vissza tévesen a mai Dobrovnik alakra. Vö.: *Kiss Lajos* 1988. I. 378. és Országos Községi Törzskönyvbizottság 1909. 4.

[3] Lendva-vidék és Hetés körülhatárolásának problematikájával legutóbb összefoglalóan foglalkozik: *Halász Albert* 1998. 143–145. Korábbi vélekedések e témakörben: *Udvarhelyi Gyula* 1879., *Szántó Károly* 1883., *Bellosics Bálint* 1892., *Gönczi Ferenc* 1914. 27–29., 81–87., *Szentmihályi Imre* 1977/a, Uő.: 1977/b 7–12., 37–39.: e helyen részletesen ismerteti a szerző a Hetéssel kapcsolatos vélekedéseket, köztük Bellosics korai és későbbi álláspontját.

[4] Vö.: *Penavin Olga* 1966. 5., és 1. sz. térképlap, *Göncz László–Nagy Zoltán* 1998.

György és Szent Márton napját – videofelvételen is dokumentáltuk, a nyersanyagból egy 23 perces néprajzi filmet készítettünk.

Szorosan kijelölt témánk bemutatása előtt fontosnak tartjuk az ünnepek, szokások gazdasági hátterének, a szőlészet múltjának és jelen helyzetének vázlatos áttekintését, mivel a tanulmányban elemzendő rítusok csak ennek tükrében értelmezhetők.

A szőlőtermesztés múltja és jelene

Lendva-vidék területe sík, folyóvizekben gazdag. Szőlőtermesztésre alkalmas, 200-300 m magas domboldalak Lendva mellett keleti-délkeleti irányban húzódnak a magyar–szlovén határ mentén Pincétől Hosszúfaluig (*Lendva-hegy*), valamint Dobronaktól észak-északnyugatra (*Dobronaki szőlőhegy*).

A Lendva-hegy szőlőkultúrájáról ez idáig csupán egyetlen összefoglaló munka jelent meg, egy helyi kutató, Varga Sándor tollából.[5] A dobronaki szőlőtermesztésről a helyi kétnyelvű általános iskola tanárai és diákjai állítottak össze egy ismertető füzetet.[6] Varga Sándor levéltári források (kataszteri térképek, telekkönyvek) adatait idézi a Lendva-hegy múltjának felvázolásához. A legrégibb általa feltárt írásos adat a vidék szőlőtermesztésére 1288-ból való. Ezt követően a Bánffy-, majd az Esterházy-uradalom szőlő- és borgazdálkodásáról említ adatokat.[7] Ezekből, valamint Csapody Csaba munkájából jól láthatjuk, hogy a bor az uradalmaknak a gabona után a második legfontosabb „terménye" volt, az eladásra szánt mennyiség többsége azonban mégsem az uradalom *allodiális* szőleiből folyt be, hanem a jobbágyok által beszolgáltatott *hegyvám*ból.[8] E tény jól jelzi, hogy a vizsgált terület a dunántúli, paraszti birtoklású, hegyvámos szőlővidékhez tartozott.[9] Az Esterházy-uradalom 1717-ben a Lendva-hegyen, a vár alatt dézsmapincét épített, mely ma is áll.

Varga Sándor munkája és a szőlészeti statisztikák adatai alapján ekképp alakult a Lendva-hegyi szőlőterület nagysága a múlt század második felétől:[10]

	A szőlőterület nagysága a Lendva-hegyen (kataszteri hold)					
	1865	1873	1895*	1900	1958	1984
Lendva	330	348	294 (17)	349	332	335
Hosszúfalu	128	123	125 (1)	47	76	125
Csente	158	127	131	139	142	167
Völgyifalu	114	100	133 (2)	106	83	114
Pince	83	102	115 (1)	76	83	97

* Az 1895. évi adatokat tartalmazó oszlopban a zárójelbe tett számok a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagyságát mutatják.

[5] *Varga Sándor* 1993/a, 1993/b – A tanulmány és a könyv tartalmilag szinte teljesen megegyező.

[6] *Kósa Ferenc–Szarjas László–Toplak Ernő–Varga Valéria* 1997.

[7] *Varga Sándor* 1993/a 6–7.

[8] *Csapody Csaba* 1933.

[9] Vö.: *Vincze István* 1961. 96., *Égető Melinda* 1985.10–12., 20. A szőlőterület a jobbágy telki állományán kívül eső rész volt, a rá vonatkozó szolgáltatás a *hegyvám*, ami nem a termés bizonyos hányada, hanem egy meghatározott mennyiség, összeg.

[10] *Varga Sándor* 1993/a 18. (a megadott adatok hektárban szerepelnek), *Keleti Károly* 1875. 394., A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1897. 242., 254., 246.

A táblázat adataiból láthatjuk, hogy 120 esztendő alatt a szőlőterület nagysága nem változott jelentősen. Nagyobb törés Lendva mezőváros 1873–1895-ös adatai, Völgyifalu 1895–1900–1958-as adatai, valamint Pince 1895–1900-as adatai között érzékelhetők. A nagyobb mérvű csökkenés 1873-tól 1900-ig terjedően a *filoxéra* pusztításával lehet összefüggésben.

Érdemes kiemelni részleteiben is az 1873. évi statisztika adatait:

Település	Birtokosok száma	Szőlőterület nagysága		1873-ban termelt bor (akó)		
		kat. hold	□-öl	fehér	vörös	siller
Alsó-Lendva	1010	348	251	3380	2620	2015
Hosszúfalu	400	123	686	1300	1090	1300
Csente	308	127	1324	1000	1000	1500
Völgyifalu	238	100	71	890	1000	1000
Pince	200	102	50	1080	1000	2000
Dobronak	253	80	1286	65	175	80

A táblázatban foglaltak jelzik egyrészt azt, hogy a Lendva-vidék szőlőhegyein egy-egy gazdának csupán fél holdnyi, vagy még ennél is kisebb szőleje volt, másrészt, hogy a fehér, a vörös és a siller borfajták mennyiségének egymáshoz viszonyított aránya, megoszlása egyenletesnek mutatkozott. Láthatjuk azt is, hogy Dobronak szőlőterülete és bortermelése kevesebb, mint a Lendva-hegyhez tartozó falvaké. Ha mindezt összevetjük a mai helyzettel, azt mondhatjuk, hogy a kisparcellás birtokszerkezet napjainkban is érvényes, ám a vörös és félvörös (siller) borok szinte teljesen eltűntek, meghatározóak a fehér szőlőfajták és borok maradtak.

A Lendva-vidéki szőlőtermő táj az új szlovén bortörvény rendelkezése szerint *Lendva-hegy – Goričko* elnevezéssel önálló borvidéknek számít. Korábban a jóval nagyobb kiterjedésű *Drávamenti borvidék* része volt, így hivatalosan Lendva-hegyi bor néven nem kerülhetett forgalomba az itt termelt ital.

A Lendva-hegyen a környező sík vidék falvaiból, városaiból is számosan birtokoltak és birtokolnak ma is szőlőt. Az 1864-es tagosítás utáni adatok a tulajdonjogi helyzetet illetően arról tanúskodnak, hogy Lendva-vidék magyar falvai mellett a Lendvától nyugat-délnyugatra fekvő szomszédos szlovén és horvát, valamint a keletre elterülő néhány magyar település (mindösszesen csaknem 30 helység) lakói is műveltek szőlőt a Lendva-hegyen. E 30 település *extraneus* (saját falujának határán kívüli) birtokosa a Lendva-hegyi gazdák csaknem felét jelentette.[11] 1984-ben is hasonló a helyzet, ekkor az összbirtokosság egyharmada jár a Lendva-vidék közelebbi vagy távolabbi környékéről szőlőt művelni ide.[12] A Dobronaki-hegyen is voltak, s napjainkban egyre nagyobb számban vannak *külsőfalusiak*.

[11] *Varga Sándor* 1993/a 8–9.
[12] *Varga Sándor* 1993/a 19–20.

A Lendva-vidék szőlő- és borkultúrája – főképpen az elmúlt egy évtizedben – igen jelentős mértékben átalakult. Ha a jelen viszonyokat mint szinkron metszetet tekintjük, a hagyományos elemek és az újítások egymás mellett élését látjuk a szőlő- és borkultúra minden területén. A karós tőkeművelés mellett ma már a lugas- és kordonrendszer dominál. Az ilyen ültetvények megmunkálásában (kapálás, permetezés) egyre nagyobb a gépek alkalmazásának szerepe.

Szembetűnő változás, hogy a '90-es évek elejétől a bor minőségének javítása központi kérdéssé vált. Az eredmény, mely nem maradt el, több tényező együttes hatásának köszönhető. Ezek közt említhetjük a fajtaállomány megváltozását. Bár napjainkban is megtaláljuk még a filoxéra után elterjedt direkttermő szőlőfajtákat (leginkább a nohát [noah], amit itt *smarnicá*nak neveznek), dominánsak azonban a minőségi bort adó oltott szőlőfajták. A Dobronaki-hegyen és a Lendva-hegyen egyaránt uralkodó fajta az Olaszrizling (kb. 50%-os arányban), gyakori a Fehér burgundi, a Chardonnay, a Furmint (Siponnak is nevezik), kisebb mértékben jelen van a Rajnai rizling, a Tramini, a Szürkebarát, a Zalagyöngye, a Lakihegyi mézes és a Cserszegi fűszeres.[13] Ugyancsak a minőségi szempontok érvényesítését szolgálták az elmúlt években megalakult szőlészeti-borászati egyesületek (Dobronakon, Lendván és Csentén működnek), azáltal, hogy tagságuknak, vagyis a szőlősgazdáknak szakelőadásokat szerveztek. Az itt szerzett ismeretek elsősorban a borkezelés terén hoztak előrelépést. Ezen előadások hatására kezdték alkalmazni a gazdák a *lenyálkázás*t, azaz a megszállt must azonnali lefejtését, de itt tanulták meg a fejtés és kénezés szabályait is.

Számos új szőlészeti-borászati eszköz jelenik meg napjainkban, ilyen például a hordó megdöntésére szolgáló *szomorúfa* hajtókarral ellátott, fogaskerekes, fémből készült megfelelője. A Lendva-vidék szőlősgazdái ma is használják a *szimmetrikus melencés főfás szőlőprés*eket[14], de e hatalmas, fa szerkezeteket egyre inkább kiszorítják a kerek kosarú gyári vasprések, valamint a hidraulikus sajtók. Újdonság a bortárolás terén, hogy a hagyományos fahordókban érlelt bort, miután kiforrt, letisztult, elérte a kellő érettségi fokot, zamatot, légmentesen záró, rozsdamentes fém tartályba helyezik, amiben minőségromlás nélkül, gyakorlatilag korlátlan ideig eltartható. Néhány gazda saját pincéjében palackozza is borát.

Az elmúlt néhány évtizedben átalakult a szőlőhegy külső képe is. Zsuppfedeles boronapincéből néhányat még látni a Dobronaki-hegyen. A Lendva-hegyen a múlt ezen emlékei csak a védett, műemlékké nyilvánított újtamási pincesoron maradtak meg. A szőlőparcellák tetejében már új téglapincék állnak.

Lendva-vidék szőlősgazdáinak nem a borgazdálkodás jelenti a fő megélhetési forrást. Természetesen a saját fogyasztáson felüli részt értékesítik, főként kocsmákban. (1998 őszén nagy gondja a gazdáknak, hogy a Macedóniából behozott bormennyiség hatására a szőlő és a bor felvásárlási ára az eddigi felére zuhant.) Az anyagi haszonnál jelentősebb azonban a szőlőhegy, a bor közösségi, társadalmi szerepe. A földművestől, a munkástól az iskolaigazgatóig, szinte mindenkinek van kisebb-nagyobb szőlőparcellája, pincéje, ahol egy-egy szőlőhegyi vagy családi ünnep alkalmával megvendégelheti baráti körét. Mindenki büszke gondozott szőlőjére (a szőlők legnagyobb részét valóban rendben tart-

[13] Vö.: *Kósa Ferenc–Szarjas László–Toplak Ernő–Varga Valéria* 1997. 3–11.

[14] E tárgytípus és a hozzá kapcsolódó technológia részletes kifejtését lásd: *Simon András* 1997.

ják), és jó borára. Él az a vendégszerető, jó szokás, hogy a szőlőhegyen barangoló ismerőst vagy idegent behívja a gazda egy pohár gyöngyöző italra. Szőlőtulajdonosnak, borosgazdának lenni itt erény, sőt íratlan társadalmi elvárás is.

A szőlő és bor ünnepei

Szent György-nap

A Csentei Szőlőtermelők Egyesületének Szent György-napján tartott ünnepsége a Kőszegen több évszázados múlttal rendelkező „szőlőjövések" szokásának átvétele.

A Csentei Szőlőtermelők Egyesülete 1990-ben alakult meg. A tagság (115-117 fő) nem csak helybeliekből, hanem a környező települések (Völgyifalu, Pince, stb.) és Lendva város szőlősgazdáiból tevődik össze. Az egyesület eredeti célja a minőségi borkészítés széles körű elterjesztése volt. *„Azért alakult meg annak idején az egyesület, mert vidékünkön a szőlőtermesztés elég fejlett volt, viszont a borkezelés elég gyenge volt. Annyit tudtunk, amennyit az apáinktól, nagyapáinktól hallottunk. A borminősítéssel értük azt, hogy eleinte amikor az egyesület alakult, ahányan hoztunk bort, annyiféle színe volt. De rá a negyedik-ötödik évre annyira megváltozott, hogy általában a színről meg sem lehetett különböztetni. Később már még egymás közt is viccelődtünk, hogy a három bor közül a magadét sem ismered meg."* (Bíró József)

A bor minőségének látványos javulása elsősorban azoknak a szakmai előadásoknak köszönhető, amelyeket magyarországi és szlovéniai borászok tartottak a csentei faluotthonban a tagság számára.

Az egyesületet egy 11 főből álló elnökség vezeti, amelyet az elnök, az alelnök, a pénztárnok és 9 elnökségi tag alkot. Az elnökségben minden településnek van képviselője, aki értesíti a tagságot a határozatokról, és képviseli az adott terület szőlősgazdáinak az érdekeit. Az elnökség minden évben közgyűlés keretében számol be az elvégzett munkáról és a következő évi tervekről.

Az elnökségi tagok többször jártak Kőszegen és elhatározták, hogy ők is megpróbálják saját közösségük ünnepi alkalmává tenni a szokást. A hagyományalkotás folyamata öt év távlatából (az első berajzolás Csentén 1994-ben volt) nehezen rekonstruálható. Világos az az ismeretelméleti probléma, amivel szembe kell néznünk. Egyrészt nem tudtuk végigkövetni a szokás formálódásának menetét. Másrészt azokat a kőszegi „szőlőjövéseket" sem ismerjük, amelyek mintaként szolgálhattak. Az emlékezetre támaszkodva azonban nem pótolhatók ezek a hiányosságok, emiatt teljes körű összehasonlításra sem vállalkozhatunk.

A kőszegi „szőlőjövés" szokása, mint említettük több évszázados hagyománnyal rendelkezik. A „szőlőjövések" könyvét 1740 óta vezetik, és a szőlő fejlődésének három fontos periódusát tartalmazza: a Szent György-napi hajtásokat, a Lőrinc-napi fürtök rajzát illetve a szüretről szóló feljegyzéseket. A csentei „szőlőjövések" könyvébe egyelőre még csak a Szent György-napján levágott hajtások rajzai kerültek be. Feljegyzések ugyan készültek a szüretről, de ezek még nincsenek bevezetve a könyvbe. A Lőrinc-napi fürtök pedig teljesen hiányoznak. A kőszegi „szőlőjövés" rítusa középkori jogszokásból alakul-

hatott ki. A város tisztségviselőinek újraválasztására ugyanis Szent György-napján került sor. Ekkor mondtak le a hegymesterek is, akik ilyenkor a szőlőhegyről hajtásokat hoztak a városi tanács elé. Lőrinc napján pedig a szőlőpásztorokat eskették meg, akik a városi tanács elé érőfélben lévő fürtöket hoztak.[15] A kőszegi szokás középpontjában ma is ez a szimbolikus aktus áll, amikor a városi vezetőknek bemutatják a szőlőhajtásokat. Ez a momentum természetesen a csentei rítusból hiányzik.

A Szent György-napi hajtásberajzolás tulajdonképpen egy tudatos hagyományalkotási folyamat eredményeként jött létre. Az egyesület a 90-es évek elején az egész évet behálózó rituális rend kialakítására törekedett. Ennek az ünnepi szokásrendnek természetesen a szőlő és a bor (a közösséget összetartó tényező) áll a középpontjában. A Csentei Szőlőtermelők Egyesületének szokásai szimbolikusan a szőlő életútját követik végig. Az „évkezdő" és egyben a legfontosabb ünnep a Szent György-napi hajtásberajzolás, ami az egyesület fő ünnepsége is. A több évszázados múlttal rendelkező szokás rendkívül alkalmasnak bizonyult egy ilyen reprezentatív, a közösségről a külvilág felé fontos üzeneteket közvetítő ünnepnek, amely szórakoztató és gazdasági (bor reklámozása) funkciókat is betölt.

A Szent György-napi hajtásberajzolást elnökségi gyűlés előzi meg, ami előkészíti és megszervezi az ünnepséget. Az elnökségi tagok kiválasztják azokat a szőlősgazdákat, akiknél hajtásokat fognak levágni. 1998-ban három gazdánál járt az elnökség öt tagja. A szőlővesszők levágására április 24-én került sor. Elsőként a csentei szőlőhegyen Herbár József szőlőjében vágott le két vesszőt Cimerman Béla egy Sauvignon tőkéről. A következő szőlősgazda Bíró József volt. Nála Kékfrankos vesszőket metszett le az egyesület elnöke. Fordán Ferenctől pedig Rajnai rizling hajtásokat kértek. A vesszőket április 25-én egy csentei tanár rajzolta be a könyvbe.

Április 26-án vasárnap a csentei iskolánál gyülekeztek az egyesület tagjai és a meghívott vendégek. Mielőtt a menet elindult volna, a résztvevők ruhájára szentgyörgy-virágot (gyöngyvirág) tűzött két falubeli lány. Az emberek többsége ünneplő ruhában volt. A menet elején a lenti fúvószenekar vonult, majd három zászlót vivő (magyar, egyesületi, szlovén zászló) szőlősgazda, utánuk pedig a hajtások rajzát tartalmazó könyvet tartó legidősebb egyesületi tag következett. A sort az egyesületi tagság és a vendégek zárták. A felvonulók kb. egy kilométernyi utat tettek meg a faluotthonig, ahol az ünnepséget rendezték. A faluotthon előtt Cimerman Béla, az egyesület elnöke köszöntötte az érdeklődőket, majd néhány mondatban bemutatta az ünnep eredetét. Ezután elkezdődött a borminősítésen helyezést elért borok okleveleinek a kiosztása. A szokás záróaktusa a faluotthonban tartott vacsora és az azt követő mulatság volt.

A Szent György-napi hajtásberajzolás szimbólumai alapvető szerepet játszanak a rítus tartalmi üzenetének közvetítésében.[16] A szentgyörgy-virág, ami tudatos szimbólumalkotás eredménye és a kőszegi rítusból hiányzik, az ünnep időpontját jelzi. *„Ez egy ojan, mint amikor a vőlegény a mennyasszonynak kiteszi az esküvői bokrétát. Ez ugyan ojan gondolattal van ugye, hogy mindenkinek legyen a virág, mert hát Szent György, meggyütt a tavasz, az öröm."* (Bíró József)

[15] *Bariska István* 1979. 97–98.
[16] *Kertzer, David* I. 1988. 9.

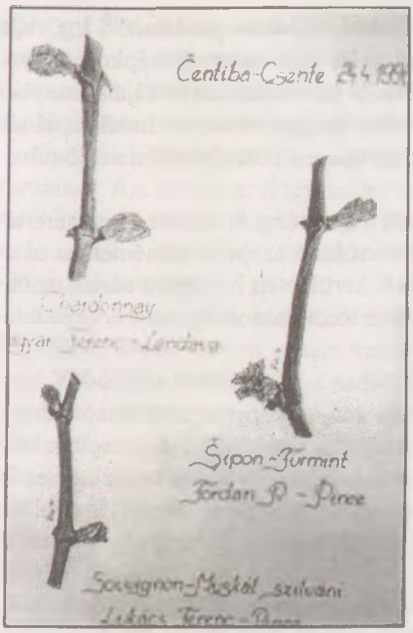

A csentei könyv lapja

A könyv az ünnep lényegére utal, míg a zászló (egyesületé) azt tudatja, hogy melyik közösségről van szó.

Anthony P. Cohen angol szociálantropológus hívta fel a figyelmet arra, hogy a rítusoknak milyen nagy szerepe van egy-egy közösség működésében. Elengedhetetlennek tartja a közösség határainak a vizsgálatát, ami magában foglalja a közösségi identitást. A rítusok fontos szerepet játszhatnak ezeknek a határoknak a megrajzolásában, megerősítésében.[17]

A Szent György-napi hajtásberajzolás tulajdonképpen megkülönbözteti a Csentei Szőlőtermelők Egyesületét a többi borászati egylettől, amelyeknek vannak hasonló ünnepei (pl.: Márton-nap, kelepelőállítás), de a Szent György-napi szokás nem szerepel ünnepeik között.

A Csentei Szőlőtermelők Egyesületének rituális rendje elsősorban a tagság összetartását szolgálja. Az egyesület tagsága ugyanis nem csak egy szűk terület szőlősgazdáit foglalja magában. A tagok tíz-tizenegy település lakói, birtokaik pedig a 9-10 km hosszú Lendva-hegy különböző részein helyezkednek el. A rítusok egyik legfontosabb feladata az egymástól távol élő és gazdálkodó tagságban kialakítani és elmélyíteni az egy közösséghez tartozást. Az egyes rítusok különböző módon töltik be ezt a funkciót. A Szent György-napi szokás nemcsak a tagság részvételével, hanem külön szimbolikus aktusokkal valósítja meg ezt a szerepet. A könyvbe ugyanis minden évben három szőlősgazdától levágott szőlővessző kerül. Ennek a mozzanatnak fontos szerep jut az egyes tagok közösséghez tartozásának a kifejezésében. *„Úgy javasoltuk, úgy képzeltem el abban az időben, amikor a könyvet megbeszéltük, hogy ha már az egyesületnek nyolc-tíz községből van tagsága, akkor ne legyen mindig Csente-hegyrű, Csente környékirű ez a berajzolás, hanem legyen Lendvárú, legyen Völgyifalubú, Pincébű és mindig különböző gazdáknál, különböző oldalat, hogy ne legye egy gazda se megsértve azzal, hogy hozzá sose kerül. Próbálkozunk ezzel is a gazdáknak kicsit kedvükbe járni, hogy valamikor majd meglássák, hogy mijen volt a szőleje."* (Cimerman Béla)

Orbán-nap

Orbán, az „utolsó fagyosszent" napja kalendáris ünnepeink sorában május 25-én foglal helyet. Ez az időpont a szőlő fejlődésében a virágzás szakaszával esik egybe. A növény vegetációja szempontjából tehát igen fontos, a jövendő termés mennyiségét befolyásoló tényező az időjárás.

[17] *Cohen, Anthony P.* 1998. 50–53.

A szőlőműveléssel kapcsolatos szentek közül Orbán *időjárási patrónus.*[18] I. Orbán pápa 223-ban került a pápai trónra, 230-ban vértanúhalált szenvedett. Középkori hagyomány szerint ő rendelte el, hogy a miseáldozat kelyhét és paténáját (tányérkáját) aranyból vagy ezüstből készítsék. Személyének a borral való ilyetén kapcsolata és emléknapjának a szőlő fejlődése szempontjából kritikus időpontja együttesen tette Orbánt a szőlőművesek, kádárok és kocsmárosok védőszentjévé.

Szent Orbán magyarországi tiszteletének kezdetét a kutatás a középkor legvégére teszi.[19] Valószínűleg a kontinentális német szőlőterületekről: a közép- és délnémet, az osztrák valamint a dél-tiroli szőlő- és bortermő vidékekről kerülhetett hazánkba ennek az ünnepnek az ismerete. Terjesztésében szerepük lehetett a török hódoltság után érkező telepeseknek.[20]

Az Orbán-kultusznak Nyugat-Európában és hazánkban a középkortól a XIX-XX. századig igen hasonlóak az elemei: Ha az idő enyhe volt, ünnepi körmenetben dicsőítették a szentet, szobrát, képét megkoszorúzták, szőlőhajtásokkal díszítették, s meglocsolták borral, kedvező termést kérve. Ha Orbán fagyot hozott, fennhangon szidalmazták, megfenyítették, olykor tettleg megszégyenítették: szobrát vagy képét a sárba dobták, levizelték, megcsonkították. Az Orbán-ünnepek az utóbbi évtizedekben majális-szerű, sok esetben idegenforgalmi célzatú rendezvények.[21]

Lendva-vidéken a dobronaki Pap-hegyen kis nyitott kápolnában áll Szent Orbán szobra. A piciny épület friss fehér falai jól látszanak a kebelei országútról. Az Orbán-emléket 1998 májusában emeltették a szőlőhegy birtokosai, s felszentelését is ekkor végezte a maribori segédpüspök.

Dobronak szakrális emlékeit áttekintve Varga Sándor a település templomán kívül Nepomuki Szent János szobrát említi a Bakónaki-(Bakonica-) patak partján, összesen 7 út menti keresztről szól, közülük kettő szőlőhegyi feszület, és mindkettő a *Felső-hegy*en áll.[22] A *Pap-hegy* területén ma semmiféle vallási célú objektum nincs. E hiány betöltését célozta a *Dobronaki Szőlőtermelők Egyesülete* néhány tagjának gondolata, miszerint a fent nevezett szőlőhegyre keresztet kellene állítani. A dobronaki plébános, Franc Rezonja az egyházi forrásokat 1720-ig visszamenően áttekintette, és megállapította, hogy a *Pap-hegy*en a múltban sem volt semmiféle szakrális emlék. Így annak lehetősége, hogy valamely egykor állított, de az idők során lebontott kereszt vagy szobor helyére újat tegyenek, nem jöhetett számításba. A keresztállítás ötletét – egyetértve a plébános véleményével is – módosították, ugyanis út menti feszületből van több is a község határában. Szebb és eredetibb lenne, ha valamilyen szobor kerülne a szőlők közé, ezért a következő felvetés

[18] Vö.: *Csoma Zsigmond* 1997. 69.

[19] *Bálint Sándor* 1998. II. 415.

[20] *Csoma Zsigmond* 1997. 75.

[21] Nyugat-európai adatok az Orbán-kultuszra: *Bächtold-Stäuli* 1987. I. 1291, 1352., V. 1229., VIII. 521., 1335., 1338.. 1497–1500., IX. 304., *Sartori, Paul* 1914. III. 189–190., *Gugitz, Gustav* 1950. 274–279. *Schönfeldt, Sybil Gräfin* 1993. 173–174., magyarországi adatok: *Ambrózy Ágoston* 1933. 9., *Bálint Sándor* 1998. II. 414–420., *Csefkó Gyula* 1931. 151., *Csoma Zsigmond* 1997., *Fajcsák Attila* 1990., *Gelencsér József–Lukács László* 1991. 544-563., *Horváth Gyula* 1995. 373., *Kiss Tamás, T.–Tibori Tímea* 1988. 124–129., *Lukács László* 1988., *Mercz Árpád* 1993., *Nagy Varga Vera* 1985., *Penavin Olga* 1988. 100–101., *Szikora András* 1983., *Vajkai Aurél* 1938. 22.

[22] *Varga Sándor* 1997. 70–72.

már egy Szűz Mária-szobor állítására vonatkozott. A végleges elhatározás és döntés a *Szőlőtermelők Egyesülete* egy ausztriai kirándulásához kapcsolódik. A csoport 1997 augusztusában Graz környékén járva, a Graztól délnyugatra elterülő Deutschlandsberg község határában fekvő szőlőhegyen látta Szent Orbán szőlővédő szent szobrát.

Gyűjtéseink megerősítik, hogy a Lendva-vidéken nem volt Szent Orbánnak kultusza korábban. Azt azonban, hogy május 25. az utolsó fagyosszent napja, számon tartották e vidék lakói is. A mai öregek még fel tudták idézni, mit mondtak e napon: „*Orbánt ekkora leszödték a tüzhelyrü', ezután már nem kell félni, hogy elfagy a szöllő.*" (Hancs József – Hosszúfalu-hegy)

Keleti irányban, a magyarországi határsávban sem tudunk Orbán-kultuszhelyről. Szlovén területen viszont, a nem messzi Bagonyán (Bogoina) van Orbán-kápolna.

A dobronaki Orbán-szobor megvalósításnak több feltétele is volt: megszerezni a község és a püspökség engedélyét, az építési és munkaengedélyt, valamint kijelölni a megfelelő helyet. Az egyházi jóváhagyás minden gond nélkül megérkezett, mind a helyi plébános, mind pedig a maribori püspök támogatta a dobronakiak indítványát.

Lelkesen segítette a megvalósítást a Pap-hegyi gazdaközösség is, tudván, hogy Szent Orbán szobrának és kápolnájának felállítása csak az ő munkájukkal és anyagi hozzájárulásukkal történhet.

A Szőlőtermelők Egyesülete létrehozott egy munkabizottságot, amely a továbbiakban a szervezési, kivitelezési és ellenőrzési feladatokat végezte. A bizottság elnöke Varga József lett.

A következő igen fontos tennivaló a hely kiválasztása volt. A domboldalban, a szőlőhegy gerincére vezető utak elágazásánál, Lajter Ferenc parcellájának aljában jelölték ki az építkezés helyét. A gazda a földterületet ellenszolgáltatás nélkül adta oda.

A szobor elkészítésére Béres János zalaegerszegi szobrászművészt kérte fel a bizottság 1988 februárjában. A minta, aminek alapján a dobronaki Orbán-szobrot megalkotta, nem az ausztriai kiránduláson készített fénykép volt, hanem egy kis szobrocska, amit Franc Režonja plébános egy ljubljanai művésszel hozatott Olaszországból.

A szobor fölött emelkedő kápolnát Zakoč Antal bistrcai kőművesmester építette.

A szobor és a kápolna felállításának költsége összesen 900 000 tollár volt. Ezt javarészt magánszemélyek adták össze. A Pap-hegyi birtokosok közül, akinek csak szőlőterülete van, 5000 tollárt, akinek pincéje is, az 10 000 tollárt adott. Összesen 34 birtokos és 42 pincetulajdonos adományozó volt. Akik kezdetben az anyagi velejárók miatt is kétkedéssel fogadták az ötletet, és nem fizettek bele, amikor elkészült a szobor a kápolnával, megfizették a rájuk eső részt. Voltak önkéntes és névtelen adományozók: dobronakiak és ma már távol élő egykori dobronakiak. Természetesen anyagilag is támogatta a kitűzött cél megvalósítását a Szőlőtermelők Egyesülete és a Turista Egyesület. A szükséges összeg előteremtésén túl másban is megmutatkozott az összefogás. A kiválasztott területet két alkalommal 31-35 ember tisztította meg a gaztól, Kercsmár Rudolf a villanyáramot biztosította, Cár Albert pedig a fuvarozásban segített.

A szobrot 1998. május 18-án hozták át a határon, felállították a kápolnában, a felszentelésre pedig – a maribori püspökség engedélyének értelmében – május 24-én, vasárnap délután került sor.

Szent Orbán szobra és kápolnája a Pap-hegyen (Dobronak)

A szervezők az ünnepélyes alkalomra meghívót nyomtattak, ami megjelent a maribori újságban, a templomi lapban (Druzsina) és a magyar nyelvű Népújságban. A kétnyelvű meghívót több nyilvános helyen – így például a vendéglőkben – is kiplakátolták. A meghívó mellé kis kártyát is nyomtattak a szervezők, amelyen a szent szobra látható és a felszentelés dátuma olvasható.

A felszentelés ünnepélyes alkalmán a maribori segédpüspök (Jožef Smej), a dobronaki plébános (Franc Režonja), több pap a lendvai esperességből és Magyarországról: összesen kilenc egyházi személy, és természetesen a szervezőkkel, a Szőlőtermelők Egyesülete és a Turista Egylet tagjaival, képviselőivel együtt a Pap-hegyi birtokosok, valamint számos dobronaki és környező falubéli érdeklődő volt jelen. Az ünnepély minden része mindvégig két nyelven (magyarul és szlovénül) zajlott.

Az ünnepi beszédek, a felszentelés ceremóniája és a meghívóban jelzett ünnepi műsor végeztével az egyház képviselőit vendégül látták egy pincénél, és a szőlőbirtokosok is családjukkal, barátaikkal, ismerőseikkel pincéikhez mentek, s vígan töltötték az időt estig.

A szobor és a kápolna állítása körülményeinek leírása után vállalkozhatunk arra, hogy ezen egészen új, most kezdődő vallási és közösségi eseményhez elemző megjegyzéseket fűzzünk.

A *Dobronaki Szőlőtermelők Egyesületé*nek – mint a szakrális emlék létrehozásának és a hozzá kapcsolódó vallási-közösségi alkalomnak a bevezetését kezdeményező szervezetnek – szándéka, ötlete arra irányult, hogy a Pap-hegy nevezetű szőlőhegyen, ahol

semmiféle szakrális emlék nem volt, vallási jellegű objektumot (keresztet vagy szobrot) hozzanak létre. A több vonulatban elnyúló dobronaki hegyek közül tehát a *hiány* felfedezése, megérzése miatt esett éppen erre a hegyre a választás. Ehhez a *hiány*hoz párosult aztán a *szándék*, az *akarat*, az *elhatározás*, ami a Pap-hegyi tulajdonosokat és a megvalósítást segítő közelebbi és távolabbi lakosokat vezette.

A dobronaki Szent Orbán állításának okai között nem találunk olyat, hogy a gazdák a természeti csapás, az előző év vagy évek pusztító jégverései miatt fogadalmat tettek volna.

A szobor és a kápolna elhelyezése az eddig vallási szempontból semleges (neutrális) környezetben egy *szakrális centrum* kijelölését, valamint a táj szakralizálását jelenti. [23]

A hely pontos kijelöléséről Varga József így nyilatkozott: „*Úgy határoztunk, hogy ez a legszebb hely. Jobbra-balra megy az út. Kebele felé ha megyünk, látszik.*"

Az említett útelágazás a tér már meglévő csomópontja, központi helye, ahol a hegyre igyekvő gazdák mindegyike elhalad. A felfelé vezető hegyi út melletti néhány pince után itt kezdődik két irányban a szőlőhegyi pincesor. A domb alatt húzódó országútról is jól látható e hely.

Ha aprólékosabban szemügyre vesszük a helyszínt és a létesítményt, akkor a következőket állapíthatjuk meg: A területnek – amely a felszentelés szertartása után nevezhető igazán szakrális vagy szent térnek – szemmel is jól látható, rögzített határai, körvonalai vannak. A háromszög alaprajzú birtokrészt elölről a kétfele ágazó hegyi út, felülről pedig a kápolna mögé frissen telepített szőlősor jelöli ki. A szőlő fajtája Jurka: direkttermő, kevés gondozást igényel, bőven hoz fürtöket, nagy bogyói vannak, kívül kék, belülről fehér, sajátos zamatú és illatú. Megnövő lugasa elhatárolja a teret, árnyékot ad, szebbé teszi a kápolna környezetét és közvetlen közelébe hozza az adott szent kultuszával szorosan összefüggő növényt. Ugyancsak a védőszent funkciójára utal a kápolna homlokzatán elhelyezett, *szőlőtőkére* égetett agyag Krisztus, amit Mariborban vásároltak. Maga a szobor – mint már említettük – adott minta szerint készült, felfedezhetők rajta a szőlővédő Szent Orbán ikonográfiai ábrázolásában is jelen lévő főbb attribútumok: egyik kezében a pásztorbot, másikban pedig a szőlőfürt. A kápolna enyhén emelkedő domboldalban épült, néhány lépcsőfok vezet bejáratához. A szobor talapzatán a következő felirat olvasható:

SVETI URBAN
SZENT ORBÁN
1998

Az Egyesület tervezi, hogy egy régi szekeret néhány régi hordóval kirak a jövőben a szobor mellé a domboldalba.

A kápolna, benne a szoborral több szempontból is tájformáló, a környezetet átalakító objektum. Megváltoztatja – távolabbról szemlélve is – a szőlőhegy külső képét, esztétikai értelemben véve. E hatás erősebb azáltal, hogy nem csupán magában áll a szobor, hanem egy kis kápolna, szent hajlék fogadja be. „*A védőszentek körül kialakított kis térség egyben a rendkívül fontos közösségi, joggyakorlási összejöveteleknek is alkalmas helyként szolgált, mindenki által ismert találkozási pontot jelentett. A szőlőhegyek belső tájékozó-*

[23] Vö.: *Bartha Elek* 1990. 219–220.

dási – viszonyítási – orientáló feladatait is betöltötte. Már távolból lehetett látni, hozzá távolságot vagy időt bemérni." – írja Csoma Zsigmond.[24]

Átalakítja a térhasználatot vallási szempontból is. Kezdődik ez a *felszentelés* önmagában is fontos eseményével, amin nagy számban jelennek meg a hívek, helyiek és a környékbeli plébániákról egyaránt, s a szertartáson több pap vesz részt. A felszentelés a szobor és kápolna *„funkciójában minőségi különbséget jelent, ezáltal nyeri azt a kultikus többletet, amellyel a környezet többi létesítményével szemben rendelkezik*[25] Ezután évente egyszer, a május 25-ét követő vasárnapon – a gazdák szándéka és az egyházi engedély alapján – szabadtéri mise zajlik majd itt, amikor a *szent hely*en és *szent idő*ben[26] találkoznak a közösség tagjai, akiket elsődlegesen az adott szőlőhegy kapcsol össze. Az egyházi szertartást a profán, vidám hangulatú, családi-baráti összejövetelek követik, ezek színhelyei a szőlőhegyi pincék.

A térhasználat módosulását jelzi és bizonyítja az is, hogy 1998. november 15-én, a Szent Márton napját követő vasárnapon, amikor a must tréfás keresztelését végezték a Dobronaki-hegyen, a „szertartást" végző csoport megállt Szent Orbán előtt, keresztet vetettek, és ezután indultak tovább. (A Márton-napi eseményekről részletesen a későbbiekben szólunk.)

Foglalkoznunk kell az újonnan állított szobor és a közösség kapcsolatával. Egyértelmű számunkra, hogy esetünk eltér a nagy múltú, mára többnyire eltűnő vagy átalakuló Orbán-kultusszal rendelkező magyar és európai területek viszonyaitól. Következik ez már abból, hogy nem egy hagyományos paraszti közösségről és életmódról van szó. A Lendva-vidéken egy addig nem ismert, hagyomány nélküli „kultusz" kezdetét dokumentálhattuk. Leírásunk és elemzésünk a *kezdet* rögzítését célozza, hogy ennek részletes ismeretében figyelemmel lehessen kísérni a következő évek Orbán-napi ünnepeit. Így folyamatában érzékelhetjük azt, hogy egy adott csoport miképpen alakítja ki, teremti meg saját maga számára ezt az ünnepi alkalmat. Hagyományos értelemben vett, hiedelemháttérrel rendelkező kultuszról nincsen szó, a szobor állításának elsődleges célja nem a *termésféltés*, hanem egy a szőlőhöz, a borhoz, a szőlőhegy arculatához tartalmában, funkciójában is illő, ugyanakkor reprezentatív, szakrális emlék létrehozása volt. Az ausztriai kirándulás alkalmával csupán látták a szobrot, beszélgettek az egykori Orbán-napi szokásokról. Elsősorban tehát hallomásból, más magyar, osztrák és szlovén vidékekkel kapcsolatosan tudnak a dobronakiak a szőlőhegyi Orbán-ünnepek magasztaló vagy megszégyenítő rítusairól. *„A régi szokás szerint az Orbán a szőlőnek a védőszentje. Úgy mondják, a Szent Orbán, hogyha szép idüt hoz május végitü' június elejéig, akkor az Orbánt megböcsülik, megtisztelik, virágot hoznak és egy ünnepéjt tartanak a Szent Orbán tiszteletire. Hogyha nem hoz jó idüt, akkor meg – ezt a régi szokást nem tudom – mint hogyan hallottam, Magyarországon volt egy eset, hogy Szent Orbánt megverték, és letörték a kezét, azért, mert a szőlő elfagyott. Úgy képzeljük el, hogy ez nálunk nem fog megtörténni, ha a szöllő meg is fog fagyni.*" (Varga József)

Mégis mit árul el a május óta eltelt fél év? Több, idősebb és fiatalabb szőlősgazdával is beszélve, egybehangzóan mondották: nem várják Szent Orbántól, hogy szőleiket meg-

[24] *Csoma Zsigmond* 1997. 73–74.
[25] *Bartha Elek* 1990. 220.
[26] A *szent idő* és *szent tér* fogalmak használatát és részletes kifejtését adja: *Eliade, Mircea* 1996.

óvja a tavaszi fagytól, de szépnek, jónak tartják a kezdeményezést, a megvalósítást, büszkék a már álló kápolnára és szoborra, mely ékessége a hegynek, a hozzá kapcsolódó mise pedig fontos vallási és közösségi esemény. Néhányan azért megjegyezték: hátha segít valamit Orbán jelenléte, vagy legalábbis a fagyok elmaradását lehet magyarázni a Szent közbenjárásával is. A kápolna környéke rendezett, tiszta, a füvet folyamatosan nyírják, kaszálják. A szobor elé friss virágot tesznek: tehát a gondoskodás mind az egyén, mind pedig a közösséget reprezentáló egyesületek részéről működik. Hogy az újonnan felszentelt emléknél a következő évek során milyen formában alakul ki, hogyan formálódik időről-időre a „kultusz", mennyire válik a szűkebb vidék belső vallási és társasági alkalmává és mennyire idegenforgalmi-turisztikai látványossággá ez az ünnep, az főképp a dobronakiak elvárásain és szándékán múlik. Annak vágya, hogy ez az új kezdeményezés valamilyen szinten a közösség kultúrájának részévé váljon a jövőben – akárcsak a csentei Szent György-nap esetében – Varga József ünnepi beszédében is megfogalmazódott: *„...egyet üzenek a jövő nemzedéknek: hogy már ma gondolunk rájuk, és bízunk benne, hogy majd gondoskodnak erről az emlékműről."*

Az Orbán-szobor felállítása és a hozzá kapcsolódó rítusok gyakorlása tulajdonképpen az egyedüli fórum, melyen keresztül a Pap-hegy mint közösség a külvilág számára megnyilatkozhat. Az Orbán-napi szokások a jövőben alapvető szerepet játszhatnak a közösségiség megteremtésében, melyet egyébként csak a lokalitás ténye fejez ki.

Kelepelőállítás

A kelepelőállítás szokása szlovén hatásra terjedt el a Lendva-vidéki magyarság körében. Cimerman Béla szerint Csentén *„a falu elejibe vót a kelepelü felállítva, nem a szőlőhegyre és akkó azzal jelezték, hogy itten a nép szőlőműveléssel foglalkozik."* Mindhárom borászati egyesület (csentei, dobronaki, lendvai) jeles alkalmai közé tartozik a kelepelő ünnepélyes felállítása. Erre augusztus végén, szeptember elején kerül sor.

Dobronakon és Lendván a települések központjába, míg Csentén a szőlőhegyre állítják fel a kelepelőt. Dobronakon a szokást összekötik a minden év szeptember első vasárnapján megrendezett borászati napokkal. A kelepelőt Márton-nap körül veszik le. Lendva-hegyen sok szőlősgazda saját maga is állít kelepelőt. A Csentei Szőlőtermelők Egyesülete révén a kelepelőállítás szokása már Magyarországon is terjedőben van: *„Magyarországon is kezd terjeszkedni a szokás. Ajándékoztunk egyet a Zalaegerszegi Kertbarátok Egyesületének. A nagyatádiak meg maguk csináltak egyet."* (Cimerman Béla)

A szokás a Csentei Szőlőtermelők Egyesületében a Szent György-napi hajtásberajzoláshoz hasonló funkciót tölt be. A kelepelőt ugyanis minden évben másik szőlősgazdánál állítják fel. A „szőlőjövések" könyvéhez hasonlóan a kelepelő különböző tagoknál való felállítása hozzájárul a közösségi identitás megerősítéséhez és kialakításához.

4. Szőlőhegyi búcsú

Az 1728-ban épített Szentháromság-kápolna – a vizsgált terület egyetlen szőlőhegyi kápolnája – a Lendva-hegy egyik legmagasabb dombjának, a *Csonkadomb*nak (népiesen: *Csukadomb*) a tetején áll, jól látható a környékről is.

A kápolnában tartott misékről Varga Sándor a következőket írja: *„A hívők összesen 11 alapítványt tettek a kápolna szentmiséire, amelyeket február 16-a körül, a Szentháromság napján (május), és Szent Mihály napja körül, szeptember hónapban kell megtartani. A szombathelyi püspöki határozattal 1916. október 31-én elrendelték, hogy a tizenegy alapítványi misét felosztva a három említett napon kell megtartani."*[27]

A Lendva-hegyi Szentháromság-kápolnában ma évente két alkalommal tartanak búcsúmisét. Az egyiket Szentháromság napján, vagyis a pünkösdöt követő vasárnapon. A Szentháromság – mint láthatjuk – nem állandó időpontú ünnep, leginkább május hónapra esik. Bár a szőlőtermesztéssel nincs kapcsolata, ez az időszak – a fagy- és jégveszély miatt – a szőlő fejlődése szempontjából kritikus periódus.

A Szentháromság napi búcsúnál nevezetesebb, látogatottabb a szeptember első vasárnapján tartott ún. *angyaloki búcsú*. Az *Őrangyalok* ünnepének megülése a XIV. században, Spanyolországban kezdődött. Európa-szerte a XVII. században vált általánossá. Az ünnep időpontja szeptember első vasárnapja volt, századunk elején X. Pius pápa (1903–1914.) rendelkezésére került mai helyére, október másodikára.[28] Érdekes, hogy a Lendva-hegyen napjainkig a régebbi, szeptember eleji időpont ünneplésének szokása őrződött meg. Ez az időszak a szőlő érésének kezdeti szakasza, így a mise elsősorban a termés védelmére kéri a segítséget. A magyar nyelvű prédikáción a kápolnában a szőlősgazdák családtagjaikkal együtt vesznek részt. Ezt követően a barátokkal, rokonokkal a pincéhez mennek, elfogyasztják az ünnepi ebédet, az asztalra kerül természetesen a tavalyi bor, és sok helyütt késő estébe nyúlóan mulatnak, nótáznak.

A búcsú az elmúlt évtizedekben a Jugoszlávia határszélén élő magyarság egyik fontos találkozási alkalma volt. Az évenként többszöri, ám szűkebb körű családi-baráti összejövetelek mellett a vidék magyar népessége e napon a misén nagyobb számban is együtt lehetett. Ez az alkalom, amikor a kápolnában a prédikáció is kizárólag magyar nyelvű volt, e maroknyi kisebbség összetartozásának és magyarság-érzetének egyik jelentős erősítője volt.

A „Lendvai szüret"

Az egész évben nagy fáradsággal megművelt szőlők termésének betakarítása a bortermelő közösség számára – Baksay Sándor szavaival élve – *„félig munka, félig ünnep"* volt.[29]

A szüret „félig munka, félig ünnep" jellege a Lendva-vidék szőlőhegyein is megmutatkozott. Az Alsólendvai Híradó 1913-ban ezt írja: *„Tarackdurrogatás, rakétapattogás hangzott a hegyeken. A cigány hajlékról hajlékra járt muzsikálni, s nem volt vége-hossza*

[27] *Varga Sándor* 1992. 42.
[28] *Bálint Sándor* 1998. III. 385.
[29] *Baksay Sándor* 1891. 113–114.

a táncnak, dalolásnak. Nemcsak a fiatalok súgtak-búgtak fáradhatatlanul, hanem még az öregeket is megdöcögtették."[30]

Szüretkor a vidám mulatság helyszíne nem kizárólag a szőlőhegy volt. A különböző egyesületek Lendván, a városban, leggyakrabban valamelyik vendéglőben szerveztek szüreti bált a hegyi munkák végeztével, október derekán, utolján. Ilyen rendezvények leírásai a századelőről maradtak ránk.[31]

Bíró József szőlősgazda, a *Csentei Szőlőtermelők Egyesületé*nek egyik alapító tagja, az egykori szüreti bálakra e szavakkal emlékezik: *„A lendvai szüretek egészen visszamennek az Osztrák-Magyar Monarchia idejébe, az első háború után is, csak nem illen formába, hanem szüreti bálok szoktak lenni. Mindig megbeszéték, hogy mellik vendéglősné' lesz a legnagyobb bál, mert Lendván vót négy-öt illen nagyobb kocsma, és ők megbeszéték maguk között, hol lesz a központi. A lendvai fiatalság szokta szervezni, mert abba az időbe elég sok zsidó vót: kereskedők, bankárok, de nem csak ők tartották, ez vegyesen vót, nem vót elkülönítve. Sőt még akkor is szoktak szüret szépét választani Lendván."*

A két világháború közötti években kisebb-nagyobb kihagyásokkal, de a leírtakhoz hasonló formában zajlottak a szüreti mulatságok. 1945 után szinte mindenütt megszűntek ezek a bálak, egyedül a hosszúfaluhegyi Torma kertben tartották a 70-es évek derekáig, szeptember első vasárnapján, az *angyaloki* búcsúval egy időben.[32]

1985 óta *Lendvai szüret* címen minden év augusztus legvégén ill. szeptember legelején Lendva utcáin a szüreti felvonulás jelzi az egykori szüreti mulatságok felújítását, pontosabban szólva: újraalkotását. A kezdeményezés a lendvai művelődési egyesületekhez és a Turista Szövetséghez kapcsolódik. A *Lendvai szüret*, tartalmát és formáját tekintve is teljesen eltér a század első felének szüreti báljaitól. A cél nem a régi, elfeledett szokáselemek felélesztése, a fiatal nemzedékkel való megismertetése, hanem – Bíró József szavaival – az, hogy *„jelleget adjunk, hogy tudjanak róla, hogy Lendván tényleg vannak szőlőhegyek, szőlőtermelők"*. A felvonuláson a Lendva-vidéki magyar falvak mellett a szomszédos magyarországi és horvátországi települések is képviseltetik magukat. A helyiek traktor vonta utánfutókon mutatják be a szőlőművelés és borkészítés eljárásait a szőlő ültetésétől a szüreten át a borkezelésig. A meghívottak népviseletbe öltözve, énekkarukkal, néptáncegyüttesükkel adnak műsort. Az egész felvonulás végigkígyózik Lendva főutcáján, néhány tíz méterenként megállnak a nézők sorfala között, a „szőlőművesek" az utánfutókról bort kínálnak, az együttesek pedig néhány taktust eltáncolnak, elénekelnek. A csoportoknál és az utánfutón táblák jelzik a helységet és azt, amit bemutatnak. A városközpontban közben már sül a nyársra húzott ökör, és hatalmas sátrak várják a lendvai bort kóstoló és mulatni vágyó helybélieket és idegeneket.

Az egyesületek szerepét a rendezvényen Bíró József szavai jól megvilágítják: *„Majdnem minden szüreti fölvonuláson részt vesz az egyesület is. Mert ez az egyesületnek részben kötelessége is. Ha mást nem is, akkor borminősittést csinálunk, meg végigdalolunk. Az énekkarok is általába. Tánc, dal, zene, azzal megy végig, hát akkor nekünk is kötelességünk, hogy végigdalozzunk Lendván."*

[30] Idézi *Varga Sándor* 1993/a 46.

[31] *Varga Sándor* 1993/a 53.: az Alsólendvai Híradó 1909. évi, október havi egyik számából az alsólendvai izraelita ifjak szüreti mulatságának leírását idézi.

[32] *Varga Sándor* 1993/a 54–55.

Szüreti felvonulás Lendván

Míg századunk első felében a szőlőhegyi vigasságok a szőlőbirtokosoknak, családjuknak, baráti körüknek a szórakozási alkalma volt, a vendéglőkben megrendezett szüreti bálak pedig főként a lendvai fiatalság vidám összejöveteleinek helyszínei lettek, addig napjaink szüreti felvonulása turisztikai célzatú látványosság, a Lendva-vidéki szőlő- és bortermelő közösség mások előtti bemutatkozásának fóruma. Természetesen ezen közösség belső összetartozása, a szőlőhöz és borhoz való viszonya is kifejeződik a rendezvényben, de mindenképp kisebb súllyal, mint az egy pincebeli, családi és baráti körben töltött szüreti mulatságban.

A *Lendvai szüret* a *hagyományos* népi kultúra egyes elemeit viszi az érdeklődő közönség elé. Ezek az elemek már nem szerves részei a jelennek, csupán a múlt egyre inkább feledésbe merülő tanúi. A népviseletet alkotó ruhadarabokat sok helyütt ugyan még őrzik a szekrényben, de használatuk csak a szervezett, „hagyományőrző" alkalmakkor, ünnepekkor figyelhető meg, ugyanez a helyzet a néptánccal is. Élőbbek – bár egykori súlyukból veszítettek – a népdalok. Énekkarok, népdalkörök tanulják, éneklik és tűzik műsorukra, de felhangoznak egy-egy társas összejövetelen is a magyar nóták között, mellett. A felvonuláson a traktorokhoz kapcsolt utánfutók a szőlőművelés és borkészítés műveleteit bemutató „színpadok". A karós tőkerendszer, a megművelés kézi technikája, hagyományos eszközkészlete (metszőkések, fahengeres *szőlőmorzsolók*, *főfás* szőlőprések) e művelési ág jelen gyakorlatából nagyrészt hiányzik.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a *Lendvai szüret* című rendezvény annyiban nem előzmény nélküli, hogy a vidék szőlőtermelői a szüret alkalmához a múltban is kap-

csoltak szervezett ünnepet. A szőlőhegyen, családi-baráti körben folyó mulatságok tekinthetnek vissza a legnagyobb múltra, s egyben ezek maradtak meg párhuzamosan más szüreti szórakozási alkalmakkal egészen napjainkig, bár csökkenő súllyal. Századunk első évtizedeiben történt az a változás, amit Madarassy László 1929-ben ekképp fogalmazott meg: *„Csak az utolsó évtizedek sok gazdasági válsága, termelési kényszere némította el a magyar szőlőhegyet, ahonnan azután a szüreti ünnepélyeket utcai, karneválszerű felvonulások, körmenetek, őszi táncmulatságok alakjában a városok, falvak mulatni vágyó fiatalsága mentette át korunkra."*[33]

Lendván századunk első felének szüreti báljaiban fedezhetjük fel e változásnak egyes elemeit. Néhány évtizednyi szünet után a '80-as évek közepétől rendszeresen megszervezett *Lendvai szüret* eseménysorában folytatódik ill. indul újra ez az átalakulási folyamat. A megrendezés egyesületei keretei a hajdani bálak esetében is megvoltak, természetesen ezek más jellegű és célú egyletek voltak, mint a ma ill. az elmúlt másfél évtizedben működők. Az előzőekhez képest új ezen esemény formája (felvonulás) és a tartalma (múltbani, hagyományos elemek bemutatása). E szőlőhöz és borhoz kapcsolódó ünnep helyszíne nem a szőlőhegy, hanem a város, ideje pedig az új, korai szőlőfajták beérésének, szüretelésének idejéhez esik közel, és nem a szüreti munkák befejeztéhez. Az ünnep funkciója többrétű. A turisztikai jelleg reprezentációs szándékkal párosul (másoknak megmutatni saját kultúránk hagyományos elemeit, ugyanakkor a környező vidékek és nemzetiségek szintén múltbéli kultúrájából ízelítőt kapni), de a „hagyományőrzés" lényeges identitás-eleme a szőlőtermesztéssel (is) foglalkozó magyar közösségnek.[34]

Márton-nap

Szent Márton azon védőszentek egyike, aki életében ugyan nem volt kapcsolatban a borral, de ünnepének időpontja (nov. 11.) a must kiforrásával, az új bor kierjedésével esik egybe. Ez a momentum hívhatta életre a Márton-napi borral kapcsolatos szokásokat.[35] A magyar nyelvterületen sokfelé megtalálható Márton püspöknek az új borral történő összekapcsolása. A szatymazi és a balástyai szőlősgazdák szerint Márton napjára már kiforr, lehiggad az új bor. A hordóba be lehet ütni a dugót, a borból pedig lehet inni. Ezért tisztelték meg a *Borfújó Szent Márton* névvel. Ambrózy Ágoston Mártont a sík vidéki szőlők védőszentjének tartja.[36] Eddigi kutatásaink során nem találkoztunk olyan adattal, amely arról tudósítana, hogy a Márton-napi borkeresztelés a magyarság körében bárhol is előfordult volna.

A német és szlovén szőlővidékeken ma is sokfelé elterjedtek a Márton-napi borral kapcsolatos szokások. Szlovéniában még manapság is sok szőlősgazda pincéjében megkereszteli az új bort. Bela Krajinában régen a papot is felhívták a szőlőhegyre, és vele végeztették el a szertartást. A Márton-napi vacsora után bort és ételt hagytak az asztalon,

[33] *Madarassy László* 1929. 167.
[34] Vö. *Göncz László* 1996/b
[35] *Csoma Zsigmond* 1997. 69.
[36] *Ambrózy Ágoston* 1933. 18–19.

hogy a következő évben is sok enni-innivaló legyen.[37] A német szőlősgazdák Márton napján bort ittak, hogy jó termés legyen.[38] Sok helyen szokás volt a Márton-napi borkeresztelés is. Alsó-Ausztria szőlőtermő tájain Márton napjától lehetett az új borból inni. Aki megszegte ezt a szabályt, annak egy pint bor büntetést kellett fizetnie.[39]

A Lendva-vidéki magyarok körében szlovén hatásra terjedt el a Márton-napi borkeresztelés. A szőlősgazdák körében Márton-nap régen is jeles ünnepnek számított. Ekkor a szőlőtulajdonosok kimentek a hegyre, és *bepinkázták* (*pinka* = hordó felső dugója) a hordókat. *„Ha must van, nem lehet a hordukat feltölteni, mert kifut. Márton nap körül már nem sivakodik"* (Hancs Ferenc–Hosszúfalu)

A *pinkázás* után az emberek végigkóstolták egymás borait, és egész éjjel mulattak.

A Lendva-vidéki magyarság körében gyakorolt Márton-napi szokások három típusát különböztethetjük meg: 1. A Dobronaki Turistaegylet mártonozó csoportjának programja; 2. A Csentei Szőlőtermelők Egyesületének Márton-napi ünnepsége; 3. A csentei gazdák szőlőhegyi borkeresztelése. A Dobronaki Turistaegylet 1995-ben honosította meg a szokást. *„Mindenek előtt célunk a turizmus fellendítése a hegyeken ez volt, mert hát Dobronaknak szép hegyei vannak. Aztán akkor fölcsábítani az embereket a pincékhöz, meg hogy jó bort igyanak, ez volt a fő cél, meg hát megeleveníteni ezt a szokást. Van egy ijen mozgalom, hogy legyenek borospincék, borosutak a hegyeinken. Jönnek a turisták és akkó ki van jelölve, hol lehet bort kóstolni. Aztán ezen dolgozunk, hogy a dobronaki és a streleci hegyen is ki legyen jelölve, hogy hol vannak ojan pincék."* (Szolarits László)

A szokás tehát szórakoztató funkcióján túl üzleti érdekeket is szolgál. A borturizmus megteremtése mellett a környező települések kocsmárosai, vendéglősei is felfedezték az ebben rejlő pénzkereseti lehetőségeket. A mártonozó csoportot ugyanis vendéglőkbe és szállodákba is meghívják, ahova szlovén utazási irodák szervezésében ekkor az ország különböző részeiről turistacsoportok érkeznek.

A Csentei Szőlőtermelők Egyesülete 1994 óta ünnepli meg Márton napját. Az egyesület elnökségét a Szent György-napi hajtásberajzolás elemzésekor említett közösségteremtő, a tagságot különböző rítusok segítségével összetartó szándék vezérelte.

A Márton-napi borkeresztelésen a szereplők és a nézők rendszerint fizikálisan is elkülönülnek egymástól, de az utóbbiak, akik elsősorban passzív szerepet töltenek be, aktív közreműködők is lehetnek. (A borkeresztelésnek vannak olyan részei, amikor a nézők a misén való részvételhez hasonlóan részesei lehetnek a „liturgikus eseményeknek". Csentén pedig a szertartás közben a szereplők és a nézők együtt mondják el a borivók tízparancsolatát.)

A mártonozó csoport főszereplője a Márton püspököt alakító személy. A püspök feladata a must megkeresztelése, a szertartás levezetése, és ha igény van rá, akkor egy hordó új bor csapra verése. A Mártont alakító személy püspöki ruhában végzi el a keresztelést. *„A püspöki ruhát azt kaptuk a paptól. A süveget azt mink magunk csináltattuk. Ez egy ojan karton áthúzva anyaggal. A pásztorbotot azt öntettük, tehát azt a kacskaringós részét. Valakivel, aki műanyaggal dolgozik. Annak volt mintája és azt választottuk."* (Szolarits László)

[37] *Mördendorfer, Vinko* 1946. 41.
[38] *Sartori, Paul* 1914. 266.
[39] *Gugitz, Gustav* 1950. 181.

Márton-napi mustkeresztelés (Dobronaki-szőlőhegy)

Év közben az öltözékeket és a kellékeket minden szereplő saját magánál tartja.

Az egyik ministráns feladata a keresztelés szövegkönyvének a püspök elé tartása, a másik pedig a püspök pásztorbotját fogja a szertartás alatt. Öltözéküket a Turistaegylet varratta.

A falu *kisdobosa* (kisbíró) is a csoport tagja. Az ő fellépésével kezdődik a szertartás. A dobolás után szlovénul és magyarul is kihirdeti a programot. A *perselyes* feladata a borkeresztelés után adományt gyűjteni. A pénz a csoportot illeti, ebből próbálják meg fedezni a költségek egy részét.

A mártonozókhoz tartozik egy *versmondó* is. Az ő feladata a szertartásban szereplő Csokonai-vers elszavalása. A borkeresztelés után egy nagy *csappal* jár körbe, a nézők pedig ráüthetnek egy fakalapáccsal. A hagyomány szerint ez az aktus szerencsét hoz végrehajtójának. A csoportot két zenész, egy hegedűs és egy harmonikás is elkíséri. Az ő feladatuk zenével szórakoztatni az egybegyűlteket. Repertoárjuk általában borral kapcsolatos magyar nótákból áll.

A csoporthoz tartozik a Turistaegylet elnöke és a Muravidéki borkirálynő is. Az elnök feladata a nézősereg köszöntése és a szereplők bemutatása. A borkirálynőnek is fontos szerep jut a szertartás folyamán. Ő is köszönti az egybegyűlteket, és segédkezik a szertartás közben. *„A borkirálynőt, azt szeptember első vasárnapján, mikor itt a faluban körtebúcsú van, akkor van választva, meg koronázva is. A bortermelők csoportja akkor szervezi a kelepelőállítást a falu központjában. És ez alkalommal vannak a borászati versenyek is. Neki az a feladata, ami a szőlőműveléssel, borkészítéssel kapcsolatos reklámot*

csinálja, ott jelen van. Természetesen a mi csoportunkat is elkíséri, ezért napidíjat kap." (Toplak Ernő)

A mustot szimbolizáló személy rendszerint az a szőlősgazda vagy kocsmatulajdonos, aki meghívta a mártonozókat. A keresztelés előtt az oltár elé kell térdelnie, és egy üveg új bort kell a kezében tartania. A keresztelés után felállhat. A komikum onnan ered, hogy a mustra olvasott bűnök az illető személyre is vonatkoztathatók.

Dobronakon 3-4 hónappal Márton-nap előtt a Turistaegylet tagjai végigkérdezik az embereket, hogy ki hajlandó fogadni hegyi pincéjénél a mártonozókat. „*Sorra vesszük az embereket. Az a cél, hogy minden hegyen legyen egy borospince.*" (Szolarits László)

A szőlősgazdák saját költségükből látják vendégül a csoportot és a nézősereget. „*A szőlősgazda elég jól a zsebibe néz, mert összejön a rokonság és ottan sütni, főzni kell. Azokat is kell kínálni. Aztán van úgy, hogy harminc, negyven ember is összejön egy pincénél és akkor annak mindegyiknek egy pohár bort vagy kalácsot vagy süteményt és akkor azt hordják körül. Annak a borosgazdának is egy reklám. Mert a jó borról jó hír megy.*" (Szolarits László)

A csoportot rendszerint valamelyik gazda ebéddel is megkínálja. „*Sültliba, áztatott laska, vöröskáposzta tökmagolajosan meg sültalma szokott lenni az ebéd. Ha felvágják a libát, akkor az az első, hogy a gazdaasszony megnézi a csontot. Az a porcogós része a libának, ahol van a mellcsontja. Ha barna, akkor az azt jelenti, hogy sáros tél lesz. Ha fehér, akkor meg sok hó lesz. Tavaj több hejen is megnéztük, aztán fehér volt. Sok hó volt. Érdekes az ijet is megnézni.*" (Szolarits László)

A *versmondó*, a *kisdobos*, a *perselyes* és a zenészek csak a dobronaki mártonozó csoportban találhatók meg. Csentén a püspök mellett csak két ministráns tagja az alkalmi társaságnak. A borkirálynő is részt vesz ezen az alkalmon, de különösebb szerepe nincsen. A mustot jelképező személyt pedig egy egyesületi tag alakítja. A csentei szőlősgazdák körében gyakorolt borkeresztelési szertartásnak általában a püspököt és egy ministránst alakító személy a szereplője. A szőlősgazdát nem szokás bevonni az eseményekbe.

A borkeresztelés nem mindig esik Márton-napra. A dobronaki csoport általában november 11-én kezdi programját, ami négy-öt napig is eltarthat. Csentén rendszerint a november 11-ét követő szombatra esik az ünnepség. A csentei szőlősgazdák általában Márton-napján tartják a szokást.

A Márton-napi borkeresztelés több helyszínen zajlik. A dobronaki csoport számos vendéglőben és szállodában is megfordul, ahova a tulajdonosok hívják meg őket. A dobronaki Márton-napi szokások fő eseménye általában a november 11-ét megelőző vagy az azt követő vasárnapra esik. A csoport a templom előtt várakozik, majd a mise befejeztével a pap és hívek kijönnek a templomból, a plébános pedig megáldja az új bort. A mártonozók ezután hintóra szállnak, és elindulnak a szőlőhegyre. Általában minden hegyrészt (Pap-hegy, Bors-hegy, Fölsű-hegy) útba ejtenek.

A zárt térben előadott borkeresztelési szertartás szereplőinek térbeli elhelyezkedése az adott helyiség felépítésétől, belső elrendezésétől függ. Ha lehetőség van rá, akkor a csoport tagjai valamilyen emelvényen, vagy színpadon állnak. Rendszerint a vendéglátók által elkészített és feldíszített oltár mögött helyezkednek el. Az oltáron két gyertya, egy feszület, egy kisebb boroshordó és különböző őszi termények (kukorica, tök, stb.) kapnak helyet. A mustot megszemélyesítő egyén az oltár előtt térdel, míg a borkirálynő mögötte

áll, kezét a vállára téve. A szőlőhegyen, ha a gazdának van már teljesen kiforrt új bora, akkor a pincébe is lemennek a mártonozók, és a püspök csapra veri a kijelölt hordót.

A Márton-napi borkeresztelés szövege szlovén eredetű. Adatközlőink szerint ezek a szövegek kéziratos formában terjednek. A dobronaki borkeresztelési szertartást Toplak Ernő állította össze. *„Teljes egészében nem az én alkotásom. Én is vettem kölcsön elemeket, de amelyhez bőven tettem saját elgondolásokat is. Szlovénből kellett fordítanom, mert ott volt elterjedve ez a szokás és azt vettem alapul. Mivel hívő ember vagyok, nem akartam, hogy ojan részek is legyenek benne, ami nem kívánatos. Tehát az egésznek egy ijen nevelő alapja is van, amt megdorgálja egy kicsit a politikusokat is, de szerintem túlzásba nincs vive. Ezt a plébános úr is, többen is kifejezték, hogy nagyon betartottuk a szokott kereteket."*

A ceremónia szövege általában kétnyelvű. Ha a csoport nem magyar nyelvű közönség előtt szerepel, akkor szlovén nyelven zajlik a szertartás.

A Márton-napi szokás középpontjában az új bor megkeresztelése áll. Az egyházi szertartáson vízzel kereszteli meg a pap a keresztelendő személyt a következő formula kíséretében: *„N. én megkeresztellek téged az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében."* A dobronaki borkeresztelés során a püspök sóval kereszteli meg a bort. Horváth László, aki a csentei szőlőhegyen szokta alakítani Mártont, vizet és borsot is használ.

A borkeresztelés komikuma elsősorban a szövegben rejlik. A humor forrását főként az egyházi szertartásban szereplő *„magasztos, szellemi dolgoknak a tiszta anyagiság síkjára történő átfordítása"* adja. A fennköltség lefokozása gyakran topográfiai ellentéttel párosul.[31] A borkeresztelés szövegében is gyakran előfordulnak a fent említett jellegzetességek. A Miatyánk-travesztiában például a bor vagy a must szerepel Isten neve helyett. Ehhez társul a mennyország – pince ellentétpár. A magasztos, szentséges kifejezések helyett tehát gyakran az evés-ivás képei jelennek meg.

A borkeresztelési szertartásban a hivatalos, egyházi mise bizonyos elemei megtalálhatók. A keresztelési formula és a Miatyánk-travesztiák mellett a különböző litániákhoz hasonló részek is felfedezhetőek a szövegben. Az előimádkozó vagyis a püspök rövid fohásza is tele van az evés-ivás kifejezéseivel (pl. borospohár, sültliba stb.). A válaszok pedig ismétlődő kifejezéseket (pl. Erősíts meg, nekünk való stb.) tartalmaznak, így a nézőknek is lehetőségük van bekapcsolódni a szertatás menetébe.

A komikum hatását a szöveg mellett a gesztusok is erősítik. A Márton püspököt alakító személyhez kapcsolódik a gesztusok többsége. Egy részük a miséken is megfigyelhető mozdulatok utánzása (pl. keresztvetés). Vannak azonban olyanok, amelyek a püspök mondataihoz kapcsolódnak szorosan, a szöveget mintegy látható formában jelenítik meg. (pl. a szertartás litániájában a „bor ereje" kifejezés elhangzása közben a püspök összeszorítja ökleit. A „drága boroskancsó" említésekor pedig a levegőbe kancsóformát rajzol. A nézők körében a litániaszöveg két részlete aratja a legnagyobb sikert. A püspök az előimádkozás során a pletykás nyelvektől kér oltalmat, miközben az asszonyokra mutat. A másik jelenetben a nemkívánatos dolgok között a savanyú *smarnicát* (a Noah szőlőfajta szlovén neve) is említi, mialatt összekulcsolt kézzel siránkozik.

[31] Mihail Bahtyin a reneszánsz népi nevetéskultúra értelmezésekor használja a lefokozás fogalmát, amelyet a borkeresztelés szövegének elemzése során is érdemes figyelembe venni. *Bahtyin, Mihail* 1982. 19.

A patinásnak, hagyományosnak tűnő ünnepek és szokások eredetét gyakran nem a messzi múltban kell keresnünk. Előfordulhat, hogy ezek a rítusok nem is olyan régen, tudatos alkotásfolyamat eredményeként jöttek létre.[40] Tanulmányunkban egy hasonló jelenséget, a Szlovéniában fekvő Lendva-vidék szőlőkultúrájához kötődő, tudatos hagyományteremtés révén megalkotott szokásvilág elemeit kívántuk bemutatni. Vizsgálataink eredményeit a következőképp foglalhatjuk össze.

Lendva-vidék szőlőkultúrájában a művelési módokkal és technológiákkal együtt a szőlőhegyhez, a szőlőhöz és borhoz kapcsolódó szokások, ünnepek is jelentősen átalakultak az utóbbi években, évtizedekben. Az időjárásjóslások, a szőlőmunkák éves ritmusát szabályozó, a termés védelmét szolgáló, vagy mulatságokra alkalmat adó jeles napok emléke javarészt már csak az idősebb gazdák emlékezetében él.[41]

A táj ökológiai adottsága, a lakosság életében fontos szerepet betöltő növénykultúra: a szőlő maradt az a tényező, amely köré új ünnepek csoportosulnak. A változó termelési és hasznosítási célok különféle szervezeteket (Szőlőtermelők Egyesülete, Turista Egylet) hívtak életre. Ezek a csoportok, „intézmények" eredendően saját működésük és tagságuk erősítése érdekében újítottak fel, vettek át, vezettek be ünnepeket.

A ma élő ilyen alkalmak közül hagyományosnak leginkább a Lendva-hegyi Szentháromság-kápolnánál tartott szőlőhegyi búcsúk tekinthetők. A szürethez kapcsolódó vidám ünnep új formában, új tartalommal, szervezett keretek között történt „újraindítása" a '80-as évektől: a *Lendvai szüret*. A fél évtizede megjelenő György- és Márton-napi, vagy az egészen új Orbán-napi ünnepek gyökerei egy másik, azonos vagy idegen nyelvű közösség kultúrájának hatását mutatják. Tényleges *adaptáció*ról a Szent György-napi hajtásberajzolás kapcsán beszélhetünk, amit egy személyes, élő tapasztalat (kőszegi kirándulás) hatására tettek egyesületük fő ünnepévé a csenteiek. Szlovén hatást közvetít az elsősorban kézről-kézre járó gépelt szokásszövegek alapján megismert és gyakorlattá vált Márton-napi mustkeresztelés. A dobronaki Orbán-szobor állítása kapcsán a szó szoros értelmében nem is beszélhetünk átvételről, legfeljebb egy felmerülő ötlet megvalósítását, tartalommal való megtöltését segítő hatásról (elsősorban az ausztriai kirándulás, emellett a magyar és szlovén területek Orbán-kultuszáról hallottak).

Egy-egy szokás, ünnep bevezetésénél – ha az valamilyen minta alapján történik is – a „szervezők" formailag, tartalmilag, nyelvileg a saját közösségük számára leginkább megfelelőnek vélt módon alakítják át az eseményt. Ezeket az új, a Lendva-vidéken mind ez idáig nem ismert ünnepeket az adott egyesület, település, szőlőhegy közössége legitimizálta, passzívan vagy aktívan részt vesz benne. Elfogadta, jóváhagyta, sőt szerepet is vállalt bennük az egyház is. Engedélyezték az Orbán-szobor felállítását, felszentelték, Márton-napján pedig az egyházi szertartás parafrázisaként felfogható, tréfás mustkeresztelés előtt mind Csentén, mind Dobronakon a helyi plébános megáldja az új bort és a keresztelést végző csoportot.

Megfigyelhető a fokozatos terjedés is, ez leginkább a mustkeresztelést végző dobronaki csoport „vendégszerepléseiben" érhető tetten. Ugyanakkor ezek az alkalmak lehető-

[40] *Hobsbawm, Eric* 1983. 1.
[41] *Mód László* 1998. 142–151.

séget nyitnak e közösségek külső kapcsolatrendszerének bővítésére, kiépítésére is, ennek szép példáját láthatjuk a Csentei Szőlőtermelők Egyesületének magyarországi kapcsolataiban.

Egy-egy közösség vagy vidék kultúrájának szerves részévé akkor válhat egy bevezetett szokás vagy ünnep, ha a meghonosítás időpontján és a meghonosítók és elfogadók személyén túl a jövő generációi is gyakorolják, s így hagyománnyá avatják. Ez együtt járhat, és ma, a formálódás éveiben még inkább együtt jár, az állandó, évről évre történő változtatással, új elemek megjelenésével. E folyamatban gyakran az egyes települések „versengése" is közrejátszik. E jelenségek további alakulása a Lendva-vidéki magyar és kétnyelvű közösségben újabb izgalmas feladatok, vizsgálatok elé állítja a kutatót.

IRODALOM

Ambrózy Ágoston
1933 Szőlőhegyek védőszentje. Budapest

Bahtyin, Mihail
1982 François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest

Baksay Sándor
1891 Magyar népszokások. In.: Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben 7. (Magyarország II.) Budapest, 73–148.

Bariska István
1979 „Szőlő jövésnek könyve" és élő hagyománya Kőszegen. Honismeret VII. 96–100.

Bartha Elek
1990 A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései – keresztek, szobrok, kápolnák. Ház és Ember 6. Szentendre, 219–226.

Bálint Sándor
1998 Ünnepi kalendárium I–III. Szeged

Bächtold-Stäubli, Hanns (szerk.)
1987 Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1–10. Berlin–New York

Bellosics Bálint
1892 Alsó-Lendva és vidéke. Turisták Lapja IV. 199–213.

Cohen, Anthony P.
1998 The symbolic construction of community. London

Csapody Csaba
1933 Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest

Csefkó Gyula
1931 Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről. Ethnographia XLII. 150–153.

Csoma Zsigmond
1997 Történeti rétegek és kultúrantropológiai megfigyelések a Kárpát-medencei szőlővédőszentek tiszteletében. (Népi vallásosság egy művelési ágon belül) In.: Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém–Debrecen 68–85.

Eliade, Mircea
1996 A szent és a profán. Budapest

Égető Melinda
1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Bp.

Fajcsák Attila
1990 Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei. (Studia Agriensia 10.) Eger

Gelencsér József–Lukács László
1991 Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár

Göncz László
1996/b A magyar néptánc- és népzenei hagyományok szerepe a nemzeti tudat formálásában. Muratáj '96/1. Lendva 73–78.
Göncz László–Nagy Zoltán
1998 Őrségi végeken – Na robovih Őrséga. Lendva
Gönczi Ferencz
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
Gugitz, Gustav
1950 Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. I–II. Wien
Halász Albert
1998 Hetés és Lendvavidék kapcsolatai. In.: Muratáj '98/1. Lendva 143–153.
Hobsbawm, Eric
1983 Introduction: Inventing Tradition. In.: The invention of Tradition (szerk. *Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence*) Cambridge 1–14.
Horváth Gyula
1995 A délnyugat-dunántúli szőlőhegyek szakrális építményeinek gazdaság- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In.: A Nyugat-Dunántúl népi építészete (szerk. *Cseri Miklós*) Szentendre–Szombathely 363–380.
Keleti Károly (szerk.)
1875 Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. (Nemzetközi statisztika – Szőlészet – 1. rész) Budapest.
Kertzer, David I.
1988 Ritual, Politics and Power. New Haven and London
Kiss Lajos
1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest
Kiss Tamás, T.–Tibori Tímea
1988 Hajósország. Budapest
Kósa Ferenc–Szarjas László–Toplak Ernő–Varga Valéria
1997 A szőlőtermelés fejlődése Dobronakon és környékén – Razvoj vinogradništva v Dobrovniku in okolici. Dobronak
Lukács László
1988 Szent Orbán kultuszának emlékei a székesfehérvári egyházmegyében. Klny. A Székesfehérvári Egyházmegye Jubileumi Névtárából (szerk.: Sulyok János) Székesfehérvár 101–113.
Madarassy László
1929 Magyar szüreti szokások. Ethnographia XL. 161–167.
A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája
1897 Első rész. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, XV. kötet) Budapest
Mercz Árpád
1993 A szőlők szigorú urai. Borászati Lapok LXXVII. 1.sz. 29–30.
Mód László
1998 Szőlőhegyi ünnepek és szokások a Lendva-vidéken. In.: Naptár '98. (A szlovéniai magyarok évkönyve) 142–151. Lendva
Mörderdorfer, Vinko
1946 Verovjna, uvere in obièaji Slovencev.
Nagy Varga Vera
1985 Falumúzeum nyílott Tápiógyörgyén. Honismeret XIII. 1. sz. 51–53.
Országos Községi Törzskönyvbizottság
1909 Zala vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke. Bp.
Penavin Olga
1966 A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Budapest
1988 Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében. Újvidék

Sartori, Paul
1910–1914 Sitte und Brauch I–III. Leipzig
Schönfeldt, Sybil Gräfin
1993 Feste und Bräuche. Ravensburg
Simon András
1997 A mustnyerés eszközei és módjai a Lendva-vidéken. Vinogradnik Sadjar – Szőlő- és Gyümölcstermelő '97/2 23–28. Lendva
Szántó Károly
1883 Alsó-Lendva és vidéke. Földrajzi Közlemények XI. 144–154.
Szentmihályi Imre
1977/a A történeti Hetés. Ethnographia LXXXVIII. 412–436.
1977/b Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. (Zalai Gyűjtemény 7) Zalaegerszeg
Szikora András
1983 A májusi fagyok és az Orbán-kultusz. Agrártörténeti Szemle XXV. 89–94.
Udvarhelyi Gyula
1879 Alsó-Lendva és vidéke.
Vajkai Aurél
1938 A parasztszőlőmívelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. Néprajzi Értesítő XXX. 15–48., 172–204.
Varga Sándor
1992 A lendvai plébániatemplom történetéből. Győr
1993/a A Lendva-hegyi bortermelés. Lendva
1993/b Szőlőtermesztés a Mura-vidéki Lendva-szőlőhegyen. Néprajzi Látóhatár II/3. 6–28.
1997 A dobronaki plébánia történetéből. Lendva
Vincze István
1961 A szőlőhegy birtoklása és rendje. Néprajzi Közlemények VI. 94–106.
Zsiga Tibor
1996 Muravidéktől Trianonig. Lendva

ADATKÖZLŐK

Bíró József (1930.), Cimerman Béla (1932.), Cár Albert (1973.), Fordán Ferenc (1937.), Fordán Pál (1930.), Gerencsér László (1938.), Hancs Ferenc (1926.), Hancs József (1924.) Hancs Józsefné (1930.), Hancsik József (1945.), Horvat László (1939.), Horvát Lászlóné (1943.), Magyar Ferenc (1940.) Pozsgai István (1929.) Simon Jenő (1947.), Szolarits László (1964), Toplak Ernő (1945.), Varga József (1952.), Vida Szimóna (1975.)

PAPP ÁRPÁD

„HITEL NINCS!"

A 19. századi szabadkai kocsmák statisztikai elemzése

Előszó

Szabadka italfogyasztási szokásainak és italmérési gyakorlatának bemutatására vállalkoztunk szűk két évtizeden belül. A források szabta határok számomra az 1861-es és 1879-es évek bemutatását tették lehetővé a szabadkai Városi Levéltár gondozásában álló, részben megőrzött italmérési engedélyt kérők lajstromai alapján. A feldolgozás során számos megoldhatatlannak tűnő nehézséggel kellett szembenéznem, ami feldolgozás hitelét nem, csupán a teljes pontosságot teszik megkérdőjelezhetővé. A szerencsés körülmények között még fennmaradt lajstromok az italmérési jogért folyamodók nevét, lakhelyét vagy a nyitandó italmérő hely házszámát, az italmérő hely osztályát (korcsma, bolt, vendéglő), valamint az ezért fizetendő összeget tartalmazták. Amíg a kiindulási évszámként kezelt 1862-es évből ilyen adatok álltak csupán rendelkezésemre, addig a vizsgált időszak végének tekintett 1879-es évből már csodával határos módon a város területén azévben elvégzett részletes telekkönyvi felmérés[1] is rendelkezésemre állott. Az 1862-es év több tekintetben is érdeklődésre számot tartó. Egy évvel korábban szűnik meg a szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven ismert, a bécsi Udvar által kialakított közigazgatási egység, mely a Szabadságharcot követően kelt életre. Feltételezhető, hogy az ezt követő évben rögzített állapotok némiképp a korábbiakhoz hasonlítanak. A vizsgált évet követően országos aszály tombol. A végpontnak tekinthető évszám feldolgozhatóságával tűnik ki. A dolgozat mellékleteként az általam elkészített térképelemzések láthatók. Ily módon az elemzés két síkon mozog: egyrészt az italfogyasztási szokások bizonyos sajátosságait lehet nyomon követni, másrészt pedig a térképek segítségével az italmérő helyek kiválasztásának törvényszerűségeit elemezhetjük. A források sajátos jellegénél fogva mindezt a vállalkozó italmérő réteg szemszögéből tehetjük meg, mondhatni a söntés másik oldaláról. Ha teljességgel megbízható adatokat nem is,[2] bizonyos általánosítható sajátosságokra következtethetünk.

[1] Könyves Tóth Mihály 1878-ban elkészíti a város részletes térképét, az egyetlent, amit esetemben használni lehetett. Az 1879-es lajstrom nagy szerencsémre már az új számozást követte, így az italmérő helyek pontos beazonosítása is megtörténhetett. Szomorú tény, hogy *ez* az *egyedüli* térkép, amit a mai napig használnak a szabadkai földhivatalban, vitás kérdések eldöntésénél vagy régi telekkönyvi számok visszakeresésénél. Az olvasóra bízom annak eldöntését, valyon az elmúlt 120 év alatt mennyire rongálódott meg a térkép, mely felbecsülhetetlen értékű adatokkal szolgál a múlt század kutatóinak.

[2] Az elemzés során alkalmazott módszer igencsak kényes területeket érint, hiszen nem átallottam olyan rosszemlékű módszerhez folyamodni, mint a névelemzés, ami eleve kérdésessé teszi az elemzés bizonyos részeit. Ennek ellenére úgy vélem, hogy kb 90%-os pontosságú feldolgozást sikerült megvalósítani. A tendenciák tehát mindenféleképp kitapinthatók.

Nem térek ki a városi tulajdonában lévő fogadók és csárdák kérdésére, mint ahogy figyelmen kívül hagytam az egyletek és a jeles események során bekövetkező italfogyasztást is. Ugyanúgy eltekintek a pálinkafőzők jellegzetes rétegének, csoportjának bemutatásától. A gyakorlat feldolgozása egy másik dolgozat részét képezi.

Szabadka bortermelésének általános feltételei

Szabadka részben homokra, részben jól művelhető földre épült. Az előbbi szőlő termesztésére predesztinált terület volt. Ennek tudható, hogy a nyugati sörfogyasztó vagy a hegyvidéki pálinkafogyasztó övezet karéjában a bor mindig fontos italunk volt. Ez nem a többi ital mellőzését jelentette, de a bor íze meghatározta nemcsak az ünnepek, de a hétköznapok hangulatát is.

Köztudott dolog, hogy vidékünkön inkább a mennyiségi, mint a minőségi bortermelés és fogyasztás dívott. A történelmi borvidékekről származó borok fogyasztása közel állt ugyan vidékünk lelkületéhez, de a számottevő, nagy népszerűségnek örvendő bor a közeli szőlőtőkék levéből készült.

Ezek a szőlőfajták az arra alkalmas – pontosabban a másra kevésbé alkalmas – területen, elsősorban homokon lettek meghonosítva.

Amennyiben a szabadkai italfogyasztás törvényszerűségeit kutatjuk, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a szőlőterület nagysága a környező nagyobb településeket figyelembe véve kimagaslóan magas. Ez már eleve arra ítéli a szőlősgazdák egy részét, hogy a többlet borát pénzzé tegye. Az 1. számú táblázat négy város adatait szemlélteti, valamint az ott termett bor fajtáját és mennyiségét.

1.sz. táblázat[3]

	Birtokosok száma	A szőlő területi nagysága		Termelt bor (akóban)		
		1600 •	• öl	fehér	vörös	siller
Szabadka	3.560	3.618	1170	1.001	12.010	49.125
Baja	895	1.479	578	239	2748	5382
Újvidék	30	79	172	1080	–	–
Zombor	690	150	1237	810	1530	2250

A szabadkai birtokosok szőlejének nagysága átlagban alig haladja meg az egy kataszt-rális holdat, úgy tűnik, leginkább a sillert termesztik (a termett bor zömét ez a borfajta adja). A Gazdacímtár[4] száz hold feletti szabadkai birtokosait felsoroló táblázatában mindössze 74 olyan birtokost találunk, akinek egy hold feletti szőlője van. A tulajdonukban vagy bérletükben lévő földterület (24187 kh) mindössze egy százaléka (244 kh) szőlő. A szőlőtermelők jelentősebb rétegét a törpebirtokosok és napszámosok alkotják. Az országos eredmények tekintetében a siller csak a termés egynegyedét-egyötödét tette ki, és ahol a fehérbor az összetermelés 3/5-e. A bor éves összmennyisége 62.436 akó 187?-ben. A város tulajdonképpeni területén lakók mindegyikére közel 2 akó bor jutna.

A borivók számának megállapítása egy teljesen hipotetikus számot eredményez. Az ország népességéhez viszonyítva (15.417.000) a nőket (7.760.000), a 15 év alatti férfiakat (2.855.000), a tótok, ruténok, oláhok férfilakosságának kétharmadát (1.585.000), a Horvát-Szlavonország és a határőrség felét, akik pálinkát isznak (546.000) levonva egy olyan számot kapunk (12.746.000) amit az össznépességből kivonva a borivók 2.670.000 számát kapjuk, amihez a katonákat értelemszerűen hozzáadták. Így alakult ki a borivók 2.815.00 rétege.[5] Amint a későbbi kalkulációból kiderül, a napi egy icce (0.7 liter) évi 2.55hl fogyasztást jelentene fejenként-torkonként. Az összfogyasztás ennek alapján 7.169 ezer hektoliter lett volna évenként. Ennek alapján a szabadkai borisszák és más italokat fogyasztók számát elvileg 9-10 000-re tehetjük.

Az 1853-ik, 1872-ik évi, valamint a filoxéra pusztítása utáni 1885-ös és 1894-es kimutatások alapján a szőlőterület nagyságának visszaesése figyelhető meg.

	1853 kataszteri kimutatás (kh=1600nöl)[6]	1872 községi kimutatás (kh=1600nöl)	1885 szőlőterület hektárban[7]	1894 szőlőterület hektárban
Bács-Bodrog	21.784	19.985	13.320	13.831
Temes	21.587	35.461	25.598	4.000
Torontál	13.891	19.935	11.793	7.668

[3] Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 273.
[4] Gazdacímtár 1895. 170–177.
[5] Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 203.
[6] Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Keleti K. (szerk.) Bp. 1876. 36.
[7] Matlekovics S. 1897. 313.

Átlagos bortermés 1861–1872 között[8], akóban kifejezve

	fehérbor	vörös	siller	összesen
Bács-(Bodrog)	15.300	74.982	70.895	161.177
Temes	219.397	40.039	110.515	369.951
Torontál	92.553	33.116	56,.927	182.596
Szerém	50.062	17.217	63.705	130.984

A megyei átlagok alapján Bács-Bodrog megyében a vörösbor némiképp megelőzi a siller mennyiségét, ami még hangsúlyosabbá teszi a szabadkai siller mennyiségét.

Az időszak országos átlagait tekintve Temes a harmadik, Torontál a kilencedik, míg Bács-(Bodrog) a tizenegyedik.

A két évszáv között a Dunán innen és a Tiszán túl is az 1868-as évet tekintették a legjobb évnek, mikor akóban kifejezve 1.753.534, illetve 1.757.478 bor termett. A két víz között a legrosszabb évnek az 1866-os év számított, mikor a májusi fagyok következtében mindössze 600.600 akó bort, a Tiszántúlon az ugyancsak országos aszály miatt, mely 1863-ban következett be, a legszűkebb esztendő az 1863-as volt, amikor mindösszesen 967.00 akó bort számoltak össze.[9]

A filoxéra 1876-os, Pancsova-környéki megjelenését követően 1877/78-ban már Pancsován és és a Torontál megyei Franzfelden pusztít. A következő évben Szilágy, Abauj-Torna, Szatmár és Zala megyében károsítja a kötött talajon ültetett szőlőt. 1880-ban már újabb megyék: Arad, Bács-Bodrog, Bereg, Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Hont, Jász–Nagykun–Szolnok, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Pozsony, Temes, Veszprém, Zemplén megyében tapasztalják jelenlétét. 1881-ben Baranya megyét is eléri a szőlő számára végzetes, gyökért támadó féreg.

Átlagos bortemés holdanként, akóban[10]

	Bács-(Bodrog)	Temes	Torontál	Szerém
jó évben	57.2	41.3	43.3	45.5
közepes évben	31.4	22.2	24.	27.5
rossz évben	10.3	7.1	7.5	12.5

Bács-Bodrog megye holdankénti bortermése a legnagyobb. Ez az adat a mennyiségi bortermelésről tett megállapításunkat erősíti meg. A holdankénti átlag három lehetősége közül a közepes évet tekintjük mérvadónak. A 31.4 akós átlag durván 17 hektoliter bornak felel meg. Ezt az adatot relevánsként kezeljük a továbbiakban.

[8] Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 107.
[9] Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 113.
[10] Mo. szőlészeti statisztikája 1876. 126.

A szőlőtermelő községek és birtokosok száma, a fejenkénti birtok átlagos nagysága (kh)[11]

	szőlőtermelő községek	birtokosok száma	átlagos nagyság (kh)
Bács-(Bodrog)	97	24.883	0.80
Temes	127	28.560	1.24
Torontál	135	27.483	0.72
Szerém	24	18.201	1.12

A Bács-Bodrog megyei átlagos 17 hektoliteres termést az átlagos 0.8 holdas birtoknagysággal egy 13.6 hektoliterrel rendelkező szőlősgazda képe rajzolódik ki előttünk.

Szüreti eredmények Bács-Bodrog megyében 1875-1890 (hektoliterben)[12]

	Össz. terület (kh)	Termett must (hl)	Fehér	Vörös	Siller	Átlag egy holdon (hektoliterben)	Össz.
1875	21.000	415.390	47.465	183.269	119.768	18	350.523
1876	21.069	9. 167	1.148	3.762	2.494	0.4	7.405
1885	23.148	214.326	43.689	79.228	67.281	8.34	190.198
1886	22.847	190.834	24.285	97.512	45.933	7.52	167.730
1887	21.334	210.329	36.466	99.403	48.869	8.88	184.738
1888	22.287	237.970	34.518	91.651	68.737	9.63	194.906
1889	21.393	112.685	19.492	39.034	41.005	4.77	99.531
1890	21.714	174.066	31.610	47.094	69.848	7.23	148.552

Az elméleti és bevallott átlagok közti eltérés egyik gyakorlati oka a termés utáni járadék csökkentésének szándéka lehetett. Ezt látszik igazolni az 1875-ös év eredménye, ami még magasabb is az átlagosnál (ezt 17 hektoliterben állapítottuk meg). Másrészt a filoxéra a homokos talajon nem, de a kötött talajon igencsak nagy pusztítást végzett, ami gyakorlatilag mindhárom borfajta eredményeit visszavetette.

Szabadka népességi összetétele a vizsgált időszakban

A város nemzetiségi összetétele és a lakosságszám folyamatos változáson ment keresztül: az időszakos, várost és környékét érintő pozitív és negatív gazdasági tényezők, valamint a migrációs hullámok lenyomatukat hagyták a város népességi összetételében. A helyi adottságoknak megfelelően alakul ki a földet birtoklók rétege, a kereskedők és iparosok, valamint a jobbágyok, későbbi napszámosok markáns tömege csakúgy, mint a városi földek és legelők eladásával kis parcellákhoz jutó szőlősgazdák csoportja, csatlakozva a már korábban homokos talajú földeket magukénak tudó személyekhez.

[11] Mo. Szőlészeti statisztikája. 1876. 216.
[12] Mo. Szőlészeti statisztikája 1876. 217.

	Össz	magyar	dalmata	szerb	német	cigány	cseh	horvát
1850[13]	48.958	29.858	13.894	2.676	826	148	27	14
%	100	61	28.4	5.5	1.7	0.3		
1880[14]	61.367	30.075	26.637	1479	n.a.	325(tót)	n.a.	n.a.
%	100	49	43.4	2.4		0.5		
1890[15]	72.737	38.327	31.824	1898	n.a.	476(tót)	19	16
%	100	52.69	43.7	2.6		0.6		

Az 1880-as évektől a dalmaták-bunyevácok és a szerbek egy csoportba kerülnek. A nemzetiségek körében vallási hovatartozásuk figyelembevételével igazodhatunk el. A görögkeleti egyházhoz tartozók szerbek, a magyar és német anyanyelvűek között találjuk az izraelitákat.

Szabadka lakosságának vallási összetétele 1890-ben[16]

Hitfelekezet szempontjából Szabadkán	
római katolikus vallású	66.635 (91.6%)
görög katolikus	143 (0.2%)
görögkeleti v.	2480 (3.4%)
ágostai evang. V.	249 (0.3%)
református helv. V.	665 (0.9%)
unitárius	9
egyéb keresztény hitfelekezetű	16
izraelita	2540 (3.5%)

A vizsgált időszak Szabadkájának népessége és a házak száma[17]

	1862		1880		1890	
	házak	lélekszám	házak	lélekszám	házak	lélekszám
I körben	508	3467	–	3580	513	4399
II. körben	851	4234	–	4018	779	4826
III. körben	899	5934	–	5325	1019	6008
IV. körben	621	4533	–	4027	655	4273
V. körben	1053	7620	–	6311	1102	6697
VI. körben	724	5233	–	4787	757	5548
VII. körben	359	2896	–	2652	380	3177
VIII. körben	519	4457	–	3100	503	3645
Összesen	5534	38382	–	33820	5708	38573

[13] Iványi I.1892. II. 253–254.
[14] Ivényi I. 1892. II. 254.
[15] M. Stat Évk. III. Új folyam 1895. 36.
[16] Iványi I. 1892. II. 257.
[17] Iványi I. 1892. II 255.

A városban lakók és a város összlakossága közti különbség a tartozéktelepüléseken, tanyákon, szállásokon lakó népességből, valamint a közigazgatásilag a városhoz tartozó települések lakosságának számából adódik. A házak száma ennek ellenére irányadó lesz a következőben.

Az összehasonlítás alapjául néhány elméleti-gyakorlati előzményt kell elfogadnunk. Szabadka lakossága nemcsak többnemzetiségű a vizsgált időszakban, de sajátos nemzetiségi szegregáció, elkülönülés is tapasztalható. Az I. Körben, mely az utak kereszteződésében fekszik, a lakosság zömét az iparosok, a hivatalnokok egyre duzzadó rétege teszi ki, melynek nemzetiségi összetétele a legvegyesebb. Miután majdnem minden kör egy kisebb-nagyobb szakaszon érintkezik a fent nevezett területi egységgel, azok majdani központhoz közel eső részein és a központban találjuk meg a tőkeakkumuláció más, nem kifejezetten a földből adódó útját választó lakosságot, ami a nemzetiségi összetétel tekintetében a vegyes, német, tót, szerb, magyar, bunyevác és izraelita vallású népességet jelenti. A II–IV kör központtól távolabb eső részein a lakosok kis számától eltekintve bunyevácok élnek vagy ott található városi házuk, míg az V kör bunyevác és magyar többségű. A VI kör túlnyomórészt magyar, a VII kör jobbára izraelita, a VIII kört szerb nemzetiségű lakosok lakják. Ezt természetesen nem lehet mereven elválasztani a közigazgatás megkönnyítése céljából kialakított körök mentén, de más szempontok megerősítik feltételezésünket.

Az utak (pétervárади, zombori, bajai, halasi, majsai, szegedi, zentai) egymást a későbbi központban keresztezik, a fellendülő ipar és kereskedelem szempontjából tehát a legalkalmasabbak a gyökéreresztésre. Másrészt az utak és a központ a reprezentáció, a látványos fogyasztás helyszínei is. A város déli, szántóföldi művelésre legmegfelelőbb részeit a délebbre fekvő tanyák, szállások birtokosai lakják, akik ezidőben jobbára bunyevácok, akik a gazdagságot és tekintélyt jelentő földekhez közeli II-V körökben laknak, valamint a nyugat-kelet tengelyt alkotó zombori út két felén. A VI kör magyar lakossága a mai bajai út és a néhai Jaszi-bara környékén található, míg az izraelita lakosok a régi és új zsinagóga, valamint a város területén kívül eső „zsidó-temető" által alkotott tengely mentén, annak városhoz közelebb eső felén. A VIII kör szerb lakossága a templom és temető közti tengely mentén lakik. A templom-temető tengely a lakosság később letelepedését is befolyásolja.[18] Az egyéni lakóhely-kiválasztás egyik szempontjának tekinthetjük tehát a már megtelepedett lakosság nemzetiségi összetételét, amit fokozatosan változtat meg a vásárlási erő: a nagyobb vásárlóerővel rendelkező egyének a céljaiknak (iparűzés, vendéglátás stb.) megfelelő kommunikációs csomópontokat, a szerényebb lehetőségekkel bírók a foghíjjakat töltik be.

Ennek tükrében tekintjük át a lajstromok italfogyasztára vonatkozó részeit.

Amennyiben az italmérő helyek (1862) összeírását összehasonlítjuk az éves kocsmatartást kérők számával és arányával, valamint a mérendő italok fajtáival, a következő adatokat kapjuk (s-sör, b-bor, p-pálinka):

[18] Gondoljunk csak a Szent György templom 1898-as megépülésére, ami a zentai-úti temetővel olyan tengelyt alkotott, amit fokozatosan magyar lakosság kezd benépesíteni.

1862	I. kör	II.	III.	IV.k.	V.k.	VI. k.	VII. k.	VIII. k.	össz
sbp	57	18	21	22	31	28	17	14	208
sp	1	2	–	1	–	..	1	–	5
p	9	3	3	5	8	5	19	2	54
bp	5	–	5	15	13	14	1	11	64
sb	–	–	–	1	–	–	1	–	2
össz:	72	23	28	44	52	47	39	27	333
házak száma 1862-ben	508	851	899	621	1053	724	359	519	5534
%-ban	14.1	2.7	3.1	7	4.9	6.5	10.8	5.2	6
féléves bérlet 1862	16	3	10	3	18	5	7	10	72
%-ban	3.1	0.3	1.1	0.4	1.7	0.7	1.9	1.9	1.3

Az italmérési engedélyért folyamodók száma az I. körben kimagasló, hiszen a 72 italmérő hely a házak 14.1%-ában üzemel, ezt a VII kör követi, a házak kis száma miatt. Itt majdnem minden kilencedik házban kapható valami szeszes ital. A városban ekkor sört (az éves és féléves adatokat összeadva) 231 helyen rendelhettek, míg pálinkát 292 helyen. A bor szerelmesei 274 helységben hódolhattak szenvedélyüknek és olthatták szomjukat

1862-es évben éves bérletekből 7092, az utólagosan benyújtott kérelmekből 1269, a félévesekből 729 forint bevételt valósitott meg Szabadka városa[19], ami az 1862-es évben összesen 9090 forint bevételt jelentett.

Az első kör (a központ) 72 kocsmája (az összes kocsma 21.5%-a) adta a bérletekből befolyó pénzösszeg 26.3%-át. Itt voltak az ún. vendéglők, táncos helyek, melyek bérleti dija magasabb volt. Az V. kör (mely területileg a legnagyobb) 52 kocsmájából (18.3%) csak a bérletek 14.5%-át fizette be.

Legkevesebb bejelentett kocsma a II. körben (23, százalékban 6.5%) és a VIII. körben (33, ami 7.5%) volt. Ha a központot jellemző nagyobb populációtól eltekintünk, és a többi hét körben hasonló népsűrűséget feltételezünk, az ivási kedvet átlagosnak véve úgy vélhetnénk, hogy az II és VIII köri lakosok leginkább a saját borukat itták, vagy nagyszámú bögrecsárda állt rendelkezésükre. Azt a lehetőséget, hogy egy másik körbe jártak szórakozni, egyedi esetektől eltekintve elvethetjük.

Az elemzés másik síkja az italmérésért folyamodók nemzetisége és a körök nemzetiségi összetételének összehasonlítása.

Az italmérésért folyamodók nemzetiségi aránya körönként a következőképpen alakult 1862-ben:

éves 1862	szerb	tót	magyar	bunyevác	német	izraelita	össz
I. k.	13	3	16	16	16	8	72
II.k.	3	–	1	11	4	4	23
III.k.	3	1	5	14	3	3	28
IV.k.	3	–	12	18	5	6	44

[19] Sz.V.Lt. 2010./polg 1862, 2011/polg 1862

éves 1862	szerb	tót	magyar	bunyevác	német	izraelita	össz
V.k.	2	4	12	27	3	4	52
VI.k.	–	4	20	7	5	11	47
VII.k.	10	–	6	3	4	16	39
VIII.k.	16	–	7	–	2	2	27
összesen	50	12	79	96	41	54	333
%-ban	15	3.6	23.7	28.8	12.3	16.2	100
a lakosság nemzetisége /vallása (1850)	2.676	27	27.318	13.894	826	2540	48958
%-ban	5.4	0.0	55.8	28.4	1.6	5.1	100
Az italmérők aránya nemzetiségükön belül	1.8	44.4	0.3	0.7	4.9	2.1	0.6
féléves italmérés 1862/63	7	1	26	24	9	5	72
arányuk %-ban	9.7	1.3	36.1	33.3	12.5	6.9	100

A szerb nemzetiségű italmérők a városközpontban, valamint a lakhelyükhöz közel fekvő VII–VIII.körben találhatók meg a névsorok alapján. A zömében bunyevác (II–V)- és magyarlakta V–VI. körben csak szerényen képviseltetik magukat.

A tótok a városközpontban, valamint a vegyes V-ik és magyar VI-ik körben találhatók meg. Megjegyzendő, hogy az 1880-as éveket követően az iskoláztatásnak köszönve teljesen beolvadnak a magyarságba.

A magyarok italmérők a városközpont mellett a IV-VI körben jelentkeznek nagyobb számban, egyébként számuk nem jelentős. A bunyevácok a várakozásnak megfelelően az általuk lakott területeken, valamint a központhoz közeli részeken találhatók. A VIII körben egyetlen bunyevác kocsmárost sem találunk. A német nevű italmérők zöme a az I. körben található, a többi városrészben pedig arányosan eloszlanak. Az izraeliták a központon kívül a VI–VII körben találhatók nagyobb számban. Ezek a lakóhelyükhöz legközelebb eső kerületek.

Az engedélyért folyamodók százalékaránya az összlakosságban betöltött aránnyal összevetve ugyancsak meglepő eredményekkel szolgáltat:

	szerb	tót	magyar	bunyevác	német	izraelita	össz
A. lakosság%	5.4	0.0	55.8	28.4	1.6	5.1	100
B. italmérő%	15	3.6	23.7	28.8	12.3	16.2	100
arányuk B/A	2.7	∝	0.42	1.02	7.7	3.2	1

Kiemelkedik a német italmérők magas aránya az összlakosságban betöltött arányuk mellett, amit az izraeliták, majd a szerb italmérők követnek. A tót (felvidéki) kocsmárosok aránya a lakosságban való részvételük miatt aránytalanul magas, számokban ki nem fejezhető. A szerbek és izraeliták is jelentős tőkeerőt képviselnek. A bunyevácok részvétele a lakosság nemzetiségi hovatartozásával arányos, a magyarok pedig (az összlakosság

zömét alkotva) csak sereghajtók. Itt kell megjegyeznünk, hogy az aránytalanságok egy másik lehetséges forrása a közigazgatásilag Szabadkához tartozó települések lakosainak nemzetiségéből is adódhat: olyan homogén falvak, mint pl. Ludas, csak a vásárok alkalmával és a lakosság összeírásában szerepelnek, ők tehát nem vehetők a városlakók csoportjába. A nagyszámú települések népessége ugyancsak jellegzetes nemzetiségű volt, így például a város által telepített Csantavér magyar és tót, Bajmok német, bunyevác és magyar nemzetiségű stb. Ennek ellenére a közigazgatási egység (Szabadka sz. k. v.) egész területén rögzített számokkal operálunk, hiszen a tőketermelés szempontjából a városi tőketermelés – esetünkben az italmérésből adódó pénztőke – sok tekintetben különbözik a hagyományos értékmérő és tőkeakkumuláló, a földbirtok-nagyság felhalmozásának módjától. Míg az előbbit elsősorban a városi áru–termék–pénz–lánc jellemzi, az utóbbi kiindulópontja a föld és annak nagysága. Ennek szellemében nem kötődik annyira a városhoz.

A féléves (1862. november 1-től 1863 április 24 között) italmérési engedélyért folyamodók között a magyarok és bunyevácok magas aránya ötlik szembe. Valószínűleg ők alkotják a vállakozók azon bátortalanabb rétegét, akik saját borukat is csak akkor mérik, ha a szüret kedvező eredményekkel kecsegtet, minthogy vásárolni képtelenek, nincs annyi kockáztatásra érdemes tőkéjük. Az V. körben 12 bunyevác tulajdonú italmérés nyílik fél évre, ami a körön belül 66.6%, a nemzetiségen belül pedig 50%. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a közismerten nagy birtokokkkal rendelkezők mellett egy, a boldogulását kis tőkebefektetéssel biztosítani kívánó réteg is található a városban.

A városi lakosság szegregációját az italok fajtái is bizonyítani látszanak.

Árnyaltabb képek kaphatunk a körönkénti elemzés során. Az I. kör (mely vegyes nemzetiségű) a haladó igényeket kielégíteni kívánván az italmérő helyek (korcsmák, vendéglők, boltok) zömében (79%) mindhárom italfajta (sör, bor, pálinka) kapható. Mindhárom italfajta felszolgálása egyébként a város egész területére jellemző, hiszen az éves italmérési díjak 62.4%-ára ilyen engedélyhez kötött. Annál inkább feltűnő a magyar italmérések száma a IV körben (összesen 14, az italmérő helyek 31,7%-a), illetve a pálinkamérő boltok száma (14, ami 35%) a VII körben, amit neveik alapján izraeliták nyitnak. A VIII kör 26 italmérő helyéből 16-ban szerb bérlőt találunk (61%).

Az 1879-es lajstrom

Az 1879-ben összeállított lajstrom egy már tizenkét éves gyakorlatot tart továbbra is mérvadónak. Ezek szerint az italmérések három csoportra, úgymint A-vendéglők, B-korcsmák, C-pálinkamérő helyek kategóriákba sorolhatók. A vendéglők esetében hat, a korcsmák és pálinkamérő helyek esetében öt alosztályt vesz figyelembe, ami az adózást volt hivatott szolgálni. A vendéglők 60 forinttól 300 forintig válthatták meg éves működésüket (ez utóbbit egyedül Lichtneckert András Arany bárónya érdemelte ki), míg a korcsmák és boltok legalacsonyabb bérleti díja éves szinten 30 forint volt. A vendéglőknek minősített italmérő helyeken ekkor ekkor már étel is fogyasztható, a korcsmákban nem. Ennek tudható be, hogy a vendéglők száma olyan magas. A pálinkamérő helyek a régebbi boltok helyére lépnek, ugyanis nem elsősorban és nem kizárólag az italmérésével keresték kenyerüket. A boltok külön engedéllyel mérhették a szeszes italt.

Az összesített táblázat az 1879/80 évre eképpen alakul:

	I.k.	II.k.	III.k.	IV.k.	V.k.	VI.k.	VII.k.	VIII.k	össz
A1	–	–	–	–	–	–	–	1	1
2	3	–	–	–	2	–	–	1	6
3	1	–	–	3	–	1	–	1	6
4	18	–	1	3	7	5	2	1	36
5	18	7	14	2	23	10	5	6	85
6	16	14	13	19	10	18	10	10	110
B1	–	–	–	–	–	–	1	–	1
2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3	–	–	1	–	–	1	1	–	3
4	–	–	1	1	1	–	–	–	3
5	–	–	1	3	5	10	8	6	33
C1	1	–	–	–	1	–	–	–	2
2	1	–	–	–	–	–	–	–	1
3	1	–	–	1	–	–	–	–	2
4	1	–	–	–	1	–	–	2	4
5	14	5	5	–	–	–	–	–	24
összes	74	26	36	32	50	45	26	28	317
lélekszám	3580	4018	5325	4027	6331	4787	2652	3100	33820
italmérő/ fő	48	154	147	125	126	106	102	110	106

Az I. körben az össz. vendéglők 23.3%-a található. Feltűnően magas az A5-A6 osztályba sorolt, valójában ötöd-hatodosztályú vendéglők száma, melyek együttesen a vendéglők közel 80%-át alkotják. Az ötödosztályú korcsmák jellemzik az V–VII kört. A pálinkamérő boltok közel 75%-a az első három körben van.

Kizárólag magánkézen lévő vendéglőből összesen 244 található a város területén, korcsma 40 van, pálinkamérő hely 33, ami a 317-es végösszeget adja.

Amennyiben az italmérő helyek számával elosztjuk a városban lakók számát, a képzeletbeli 106-os átlaghoz juthatunk. Gondbaejtő, hogy a számítások és a munka egész során figyelmen kívül hagytuk a város tulajdonában lévő vendéglőket, szállodákat, egyleti helységeket, a társas összejövetelek egyéb helyeit és alkalmait, ahol ugyancsak tekintélyes mennyiségű ital fogyott. Ezen hiányosságok figyelembevételével is megállapíthatjuk az I. kör igen jó ellátottságát, valamint a II–V. körök viszonylagos magas egy italmérő/fő számát. A VI–VIII körök e tekintetben átlaghoz közelinek tekinthetők.

1879	I.k.	II.k.	II.k.	IV.k.	V.k.	VI.k.	VII.k	VIII	össz:
vendéglő	56	21	28	27	42	34	17	20	244
korcsma	–	–	3	4	6	11	10	6	40
pálinkamérő	18	5	5	1	2	–	–	2	33
összesen	74	26	36	32	50	45	27	28	317

A korábbi bemutatástól némiképp eltérő megoldáshoz folyamodunk azáltal, hogy az összegzést a fenti három csoportra történő felbontás követi. A vendéglőket (A), a korcsmákat (B), a pálinkamérő helyeket (C) betű jelzi.

Az italmérésért folyamodók nemzetiségük szerint 1879-ben:

	szerb	tót	magyar	bunyevác	német	izraelita	össz
I. A	8	4	20	14	10	–	56
I. B	–	–	–	–	–	–	–
I. C	3	1	6	1	4	3	18
I. össz	**11**	**5**	**26**	**15**	**14**	**3**	**74**
II.A	2	–	2	13	3	1	21
II.B	–	–	–	–	–	–	–
II.C	–	–	1	–	–	4	5
II. össz	**2**	**–**	**3**	**13**	**3**	**5**	**26**
III A	2	–	1	24	–	1	28
III B	1	–	–	–	–	2	3
III.C	–	–	–	1	1	3	5
III.össz	**3**	**–**	**1**	**25**	**1**	**6**	**36**
IV A	2	–	5	16	4	1	28
IVB	–	–	–	3	–	1	4
IVC	1	–	–	–	–	–	1
IV össz	**3**	**–**	**5**	**19**	**4**	**2**	**33**
V.A	2	–	16	20	2	2	42
V.B	–	–	1	1	2	2	6
V.C	–	–	1	1	–	–	2
V. össz	**2**	**–**	**18**	**22**	**4**	**4**	**50**

	szerb	tót	magyar	bunyevác	német	izraelita	össz
VI. A	–	1	24	6	2	1	34
VI. B	–	–	3	3	4	1	11
VI. C	–	–	–	–	–	–	–
VI. össz	–	**1**	**27**	**9**	**6**	**2**	**45**
VII. A	3	–	8	3	1	2	17
VII.B	3	–	2	–	–	5	10
VII. C	–	–	–	–	–	–	–
VII. össz	**6**	–	**10**	**3**	**1**	**7**	**27**
VIII. A	4	–	9	4	2	1	20
VIII.B	4	–	1	1	–	–	6
VIII C	2	–	–	–	–	–	2
VIII össz	**10**	–	**10**	**5**	**2**	**1**	**28**
A össz	**23**	**5**	**85**	**100**	**24**	**9**	**244**
%-ban	**9**	**2**	**34.8**	**40.9**	**9.8**	**3.6**	**100**
B össz	**8**	–	**7**	**8**	**6**	**11**	**40**
%-ban	**20**	–	**17.5**	**20**	**15**	**27.5**	**100**
C össz	**6**	**1**	**8**	**3**	**5**	**10**	**33**
%-ban	**18.1**	**3.3**	**24.2**	**9**	**15.1**	**30.3**	**100**
összesen	**37**	**6**	**100**	**111**	**35**	**30**	**317**
%-ban	**11.7**	**1.7**	**31.5**	**35**	**11.5**	**9.4**	**100**
nemz.	**2500**	**325**	**30.075**	**24.137**	**1479**	**2540**	**61.367**
%-ban	**3.5**	**0.5**	**49**	**41.1**	**2.4**	**3.5**	**100**

A térképek elemzése során a statisztikai adatok további árnyalása következik be, mondhatni életre kelnek a számok.

A Zombori és Szegedi úttól délre fekvő, feketeföldre épült városrészben az utak a magasabban fekvő horhosok (dombhátak) tetején, a víztől védett magaslatokon alakulnak ki. A megtelepülés egyéb szempontjait is befolyásolta a vízrajz. A tengelytől északra a vizrajzi sajátosságok ugyancsak befolyásolják[20] az utak kiválasztását, hiszen a halasi út régi és új a mocsaras Jaszi-Barát kerüli meg. A nagy utak mentén építik meg a laktanyákat, a városon kívül bonyolítják le az nagy állatvásárokat is. A kisebb, hetipiacok a város központjában találhatók.

A szárazmalmok a város egész területén arányosan oszlanak meg. Az öt szélmalom a városon kívül található.

Az italmérő helyek nagy koncentráltságát figyelhetjük meg a város kereskedelmét és kisiparát összpontosító „városközpontban". Az utak találkozásánál és azok közvetlen környezetében, a piacok és a későbbi hivatali központ területén az átlagosnál lényegesen nagyobb italmérő hely koncentráltságot figyelhetünk meg.

Az áruforgalom (a szekéren történő áruszállítás) legfontosabb tengelye a szegedi-pétervárad út által alkotott útvonal. A szekerek beállására lehetőséget nyújtó korai Gast-

[20] Ezúton mondok köszönetet Vass Géza szabadkai történésznek, aki korábbi elemzéseinek összefoglalását megosztotta velem.

haus-ok itt találhatók. Az tengelybe beletorkolló főutak kereszteződésén is több vendéglőt találunk.

A városkapuk közvetlen közelében találjuk a város tulajdonában lévő, de leginkább bérlőknek kiadott csárdákat. A város itt és a központban valósít meg jelentős bevételt bérlőik által.

A zombori út hosszú szakaszán összesen 30 italmérő helyet számolhatunk össze a központba érkezéséig, a pétervaradi úton 15 italmérő található.

Hasonlóan motiváló tényező lehet az italmérési engedély kiválásánál a vásártartási helyek közelsége. Az igények kielégítése céljából ezek a vendéglők már kocsibehajtási lehetőséggel is rendelkeztek. Természetesen ezt a telkek városközpontiakhoz hasonlított többszörös mérete is lehetővé tette.

Ennél leglepőbb a szárazmalom-italmérő hely kapcsolata. A gabona őrlésére szolgáló szárazmalmok közelében, gyakran magában a szárazmalomban üzemel italmérő hely. Ha egy teljesen elméleti távolságot, mondjuk az 50 méteren belüli vendéglőket és kocsmákat tekintjük közelinek, akkor a szárazmalmok 80%-a ezen a távolságon belül esik. A templomok környékén ugyancsak számos italmérő helyet találunk.

A laktanyák környéke mindig kocsmáktól hemzsegett. Különösen tanulságos e tekintetben a megyei laktanya környéke a pétervaradi út mentén. A laktanya közelében és az azzal szemben fekvő lovaskifutó körzetében összesen kilenc vendéglőt találunk.

A vendéglők, kocsmák és boltok a már ismertetett főbb kommunikációs ütőerek mellett a kevésbé jelentős utcák esetében is a kommunikációs csomópontjában találhatók. Ha nem a főutakon, akkor az esetek többségét tekintve utcasarkon, vagy az utcák egymásba torkolásánál állnak a vendéglők vagy kocsmák. Sejtve a kocsmárosok és vendéglősök élelmességét, az átutazó és csak esetleges vendégek mellett az állandó lakosság igényeinek kielégítése, valamint a saját megélhetés biztosítása érdekében olyan utcákat is sűrűn ellepnek, melyek úgy tűnik, a lakosság belső kommunikációjában töltöttek be nagy szerepet.

A város központjában található az Aranybárány, Lichtecker András vendéglője. Az I. körben találjuk várakozásnak megfelelően az előkelő vendéglők A2–A4 osztályba soroltak zömét. A negyedik osztályba sorolt vendéglők közül a város peremén is találunk néhányat, valamint a bajai és halasi út közti területen, ahol vélhetően a vásárok kapcsán forgatott nagyobb pénzmennyiség kelti életre azokat. A központban magasabb igények érvényesülnek, a vegyes nemzetiségű népesség már valóban városi igények alapján kíván szórakozni. Ezektől eltekintve a város egész területén egyenletesen oszlanak meg az ötöd és hatod osztályú vendéglők. Ezeket tekinthetjük a város „falusi" normája kielégítőinek.

A boltok a térkép tanúságai szerint a város központjában és az attól délre fekvő részeken fekszenek. A területtől északra mindössze 4 boltot találunk. Ez utóbbi területek a zömében magyar, a VII kör a zsinagóga és a temető között izraelita, valamint a VIII kör szerb népességű. Másik értelmezés szerint a pétervaradi útra, a városközpontra és a II–III. körre épülnek a boltok. A boltok mai italmérési gyakorlatából ihletet merítve a következőket állapíthatnánk meg: az önellátást minden szinten megszervező területeken (a tengelytől délre) a boltok nem élhetnek meg másként, csak ha italeladással is pótolják jövedelmüket. Ezekben a körökben a boltok a vendéglők és kocsmák viszonylag alacsony számát egészítik ki. A tengelytől északra fekvő körökben a kocsmák száma nagyobb,

ezért az egyéb szükségleteket a szatócsboltok is ellátják. A kocsmák (teljesen más szolgáltatásokat nyújtva) a zombori-út és szegedi-út képezte tengelytől északra találhatók. Mai szövegkörnyezetben ezek lennének a talponállók.

A város kialakulásának kezdetén annak területére történő letelepedés egyik fontos tényezője volt az ismerős közegbe való kerülés. Ennek egyik aspektusa a vallási vagy nemzetiségi alapon történő, már kialakult szegregáció. A később történő egyéni letelepedés is tekintetbe veszi ezen szempontokat, és csupán a mindent szempontot felülbíráló gazdasági erő az, ami némiképp változtat a kezdeti elszigeteltségen. A vizsgált időszak végén (1879–80) a szegregáció-elkülönülés a város központjában már nem döntő, sőt sokadrangú, inkább a tőkeerő és státus a meghatározó. A „falusinak" mondható részeken ezzel szemben ott találunk az általánostól eltérő összetételt, ahol nem a statikus lakosság, hanem valamilyen más tényező (vásár, szárazmalom) is jelen van.

A pétervárady út mentén szerb, izarelita, német italmérőket is találunk. A zombori út mentén bunyevác, szerb és német vendéglősök vannak. A II. kör néhány szárazmalma körül ugyancsak vegyes italmérési helyek kapnak helyet. Az I-V. körben találjuk a bunyevác italmérők zömét. A központban és az kelet-nyugati tengely felett bérelnek jobbára vendéglőt a magyarok. A szerb nemzetiségűek a városközpontban és a VIII körben vannak többségben. Az izraeliták lakhelyükhöz közel és a központ peremén nyitnak boltot, vendéglőt. A tótok vendéglői a város központjában találhatók. A német nemzetiségűek (nevűek) a központban és a jelentősebb utak mentén mérik az italt. Olybá tűnik, a tőke és vállakozó kedv a vendéglők osztályát és a földrajzi-gazdasági szempontokat figyelembe véve a számbelileg kisebb szerb, német, izraelita és tót vendéglősök körében koncentrálódik.

A már eddig elmondottak mellett a negyedosztályú, tehát a valamivel jobb vendéglők a központ mellett a peremkerületeken, a bajai és halasi út közötti baromvásártér közelében vannak, itt már magyar nevű vendéglősöket találunk. A halasi és zombori út találkozásánál harmad és másodosztályú, vegyes (bunyevác, német magyar) vendéglősök csoportja tűnik szembe.

A vállakozókedv és a borárak

Mint azt már leírtuk, a szabadkai homokvidék borai nem annyira a borminőség, mint inkább a mennyiség iránti igényt igyekeztek kielégíteni. A bor és más szeszesitalok méréséből eredő adók jelentős bevételi forrást jelentettek a városnak. A kocsmárosok, a nagyobb haszon reményében silányabb borokkal töltötték tele a poharakat annak ellenére, hogy tettenérésük komoly következményekkel járt.

A kocsmák, vendéglők és boltok, melyekben a szeszes italok mérése történt, a hely, a szolgáltatások jellege alapján öt csoportba soroltatott. Egyik szempont (és az egyik közönségcsalogató) a táncmulatságok megtartása volt. Fülöp András kérvényében így folyamodik a Tanácshoz :

„Tekintetes Tanács!

Alulírott alázattal esedezem, miszerint a Tekintetes Tanács nekem, a t.cz. öregebb Magyar Imre úr házában a baromfi piarczon bérbe tartott Korcsmaban vasárnapokon, és egyáltalán minden engedett ünnep napokon, muzsika szó mellett tánczvigalamakat tarthatni, meg engedni méltoztassék. Kelt Szabadkán 1861 Marcius ho 6-án. A Tekintetes Tanácsnak alázatos szolgája Fülöp András."[21]

A kivizsgálás eredményeként kiderül, hogy: „...van szerencsém jelenteni, hogy a folyamodó Fülöp András, mint előbbeni jelentésemben is megérintve vala szomszédság panasza folytán, minthogy azok házuk s városháza közelében (haltéren baromfipiacon) a szokott táncvigalmakat meg nem szivelhetvén különféle okok felhozása következtében múlt év Szeptember 23-án ebbéli vigalom tartásától eltiltatott."[22] Nem állunk egyedi esettel szemben. A kocsmárosokat mindig sok panasz érte. Nemcsak a korcsmák, hanem a mellettük és környezetükben üzött kerítés is felháborította a békés lakosságot, ugyanis: „...az erkölcstelenség, fajtalanság, botrány, feslettség, bujálkodás és éjjeli nyugalom háboritás meggátlása tekintetében kénytelenítetünk azon kérelmünket előterjeszteni, miszerint méltóztatnéka te(kinte)tes Tanács szomszédságainkban két bordélyház kinyitását – melyek közül Jakabfy Szvilenka Janka a Hofeller féle házban, a másikat pedig Mamzfeld Benedek takácsmester szándékoznak kinyitni, jobban mondva az utóbbi már ki is nyitotta – hatóságilag most sz. Mihály napjától egyszer és mindenkorra eltiltani..."[23]. Probojtsevits János prépost. plébános felháborodottan írja: „Nem hozok fel Nagyságod előtt ujságot, midőn azt mondom, hogy Szabadkán a kéj-hölgyekkeli üzlet példátlan botránnyal tartozik...Nincs az a város, nincs az a község, hol e bűn olly nyilvánosan, olly szeméremsértőleg üzetik mint Szabadkán...miután a Kálváriához legközelebb laknak e botrányos hölgyek, tapasztaltatott már, hogy ott is szentségtelenítő botrányok követtettek el általok..."[24]

A vendéglősök (ekkor még csak korcsmárosok) azonban nem a prostitúcióban, hanem a magas bérleti díjakban látják legnagyobb ellenségüket.

A Magisztrátus 1861 április 16-án tartott 5. rendkívüli ülésén is a magas adó elengedésére tett kérvényt tárgyalják, ezek szerint:

„...e rendkivüli közgyűlés összehivásának oka a hozzá – a magisztrátushoz érkezett – f. April hó 10-én a szeszes italok mérésével foglalkozó 46. egyéneknek aláirásával az ez évi April hó 8-án tartott közgyülés alkalmával a 143k szamra hozott határozat módositása tárgyába beadott folyamodvány – melyet szerinte minthogy az részben a város jövedelmével kapcsolatos részben pedig abban magánosodott élet kérdését látván rejleni – egyszerűen a rendes közgyülésre utasitani a feletébb közeledő Szent György nap miatt melyen rendesen a korcsmai üzletek kezdetüket szokták venni...( )....az ez évi april 8-án tartott közgyülés alkalmával 143 sz. alatti határozat Szerint az általános kimérésre 50%-a tisztán pálinka mérésre 100% történt felemelése után annyira túlterhelnék – hogy az eddig gyakorlott üzlettől, amely saját v hozzájuk tartozói fentartására egyedüli kereseti mód – a rendkivül felcsigázott dijjakat fizetni nem birván – kéntelenek lennének elállni..."[25]

[21] Sz.V.L. 1959/polg 1862.
[22] Sz.V.L. 1959/polg 1862.
[23] Sz. V. Lt. 4468/polg 1862.
[24] Sz. V. Lt. 4455/polg 1862.
[25] Sz.V.Lt. Közgy. Ir. 1861/198.

Ezt csak a legritkább esetben tették meg a kocsmárosok.

A kocsmárosok a nagyobb haszonszerzés érdekében szerződésszegéstől sem riadtak vissza. Czurda Ede tanácsnok 1862-ben a rablógazdálkodás egyik formáját vázolja fel:

„Tisztelt Gazdaságiszék!

A Bajmoki nagyvendéglőt Lichtneckert Antal Lichtneckert János jótállása melett, Bajmoki mészárszéket Kunbajai Kraxner Mártony a Csantavéri nagy vendéglőt és mészárszéket Csantavéri Basch Jakab, a Sándori nagy vendéglőt Aradszki István Manojlovits Lázár Kezessége melett, a Sándori mészárszéket Sándori Bóner Mihály, a Putri vendégfogadót Kunecz Jakab, a Tompai csárdát Keszler Josef, a Nagyfényi csárdát Hirsch Dávid Bótits Márk Kezessége melett, 1859-ik évi November hó 1-től 862-ik évi October hó végéig három évre oly kötelezettséggel vették haszonbérbe, miként az ezen jog után használo összes épületeket és keritès falakat évenként nem csak belül hanem külsőleg is saját költségükön tisztogatni és javítani kötelesek, ellenben a város feljogositva leend ezen hiányokat a haszonbérlők költségén helyreállitani.

Miután az érintett épületekben mindekkoráig semmi javitás sem tétetett, mi nem csak az épületek kárára van, hanem az új haszonbérlőnek leendő átadásakor kijavitani kelletik, – tiszti kötelességemnek tartom errül a tisztelt gazdasági széket értesiteni, felkérvén egyuttal, mikéntaz illetők komolyan megintetnének, hogy az illető épületeket a szerződés értelem szerint legfeljebb okvetlenül f. évi September hó végéig helyreállitssák, ellenkezőleg azok a város részéről, a városnak szerződésileg átruházott jognál fogva, a haszonbérlő költségén helyreállitatni fognának. Kelt Szabadkán, 862-ik évi Augusztus hó 19-én. Czurda Ede tanácsnok."[26]

A gyakori panaszok ellenére a kocsmatartás jól jövedelmező foglalkozásnak bizonyult, hiszen az engedély kérését elmulasztók igyekeztek azt mielőbb bepótolni: Lichtbraun Sándor a Községtanácsnak írott levelében a következőket írja:

„...Kúti Antalnak házában egy korcsmának való helyiséget béreltem ki, s hogy abban bort sert s pálinkát mérhessek, a szükséges italok bevásárlása körül körül fáradozásom közben a bejelentési határ idö lejárt a mi az én hibámon kivül történt mert hogy én bort mérni szándékoztam, azt igazolja a fenti szám alatti szerződés továbbá hogy én mint kiszolgált cs. kir. katona , miután más kereset módom nincs, a 2,3,4,5,6, alatt mellékelt okiratok szerint részint Szegeden, részint itt helyben mindég borméréssel foglalkoztam, s mint illyen magamat mindig becsületesen viseltem, mivégből nem tudva a korcsma bejelentési határidőt, de ha éppen tudtam volna is, miutánazon időben hon nem voltam, magamat nem is jelenthettem, hogy tehát költségeim s beszerzett italaimon ne károsodjon, a korcsma jogért irásban folyamodom...1862. julius 3-án"[27]

Az italmérés első pillantásra egy jól jövedelmező, kis befektetéssel járó foglalatosságnak hatott a kor emberének szemében is. Nem véletlen, hogy olyan személyek is vállalkoztak kocsmatartásra, akiknek egyéb foglalkozásuk – úgy tünik – nem tette lehetővé a

[26] Sz.. V.L. 4048/polg 1862.
[27] Sz.V.Lt. 2442/polg 1862

békés felemelkedést. Horváth András női szabó kérvényében[28] az ünnep és vasárnapokon tartandó táncvigalmak megrendezésének engedélyét a következőkkel indokolja:

„Köztudomású dolog – hogy Bartek István Úrnak házát, melyben eddig is Kávéház – bor – pálinka – sörmérés – tánczvigalmat tarthatási joggal létezett, megvettem, tulajdonommá tettem.

Körülményeim – azon ház nekem nagyon sokba kerülvén, – ugy parancsolták, – hogy felsőbb – megadott engedély mellett, – a Korcsma – és Kávéház üzletet is, – eddig szokott nő szabói mesterségemmel megférhetőleg, folytassam.

Rövid volt eddig az üdő – mely ily állásomba elfolyt,- de mégis azon keserü meggyözödésre jutottam, hogy a jelenlegi szük üdőben – szorongatott helyzetében az emberiségnek,- maga a Korcsma és a Kávéház nem elegendő,- hogy tetemes áldozatok mellett is,- az elvállalt kötelességek pontos telljesitésénél,- csak legkisebb reményt is megnyithatna, hogy az ember, köztehetségéhez képest életét családjával csakis el tengethetné,- ha eleve más eszközökről nem gondoskodik,- mellyek nemikép oda édesgetik a mulatni szerető közönséget.

Én ezen eszközt a táncvigalmak tarthatásában vélem feltaláltatni, – és mert azok tarthatása – se az uralgo törvények, se pedig a Város és emberiség java és czélljaival nem ellenkezik, esedezni vagyok bátor: Miszerint a szokott illetékeknek befizetése mellett, nekem arra engedélyt, hogy egész éven átt 863-án norma napokat kivéve, – ünnep- és vasárnapokon tánczvigalmakat – felsőbbségi felügyelet mellett rendezhessek, adni méltóztassék.

Horvát András vendéglős"

A VI körben lakó Faragó István beadványa további, számunkra fontos adatokat is elénk tár:

„Alulirott saját lakásomban több évek óta a szokott időszakban tánczvigalmakat tartottam (...) ez éven át a nyári napokban, illetőleg minden ünnepnapon (...) délután 3 órától esti 8 úráig nappali tánczvigalmat megtartani szándékozom..."[29]

Grünvald Maximilián féléves pálinkamérési engedély megadását kéri:

„Tekintetes Tanács! Alulirott alázattal esedezik, a Te(kin)t(e)tes Tanács elébe miszerint f.é. Novber hó 1-tül fogva 864-ik év aprilis hó 24-ig 1-ső kör 84-ik sz. alatti lakházában csupán palinka mérési jog megadásáért, és rája dijt kiszabni engedélyt kér. Szabadka November hó 11. 863."[30] A kapitányi hivatal az engedély megadását tüzetes vizsgálat elvégzéséhez kötötte, az engedély megadását igy indokolja: „...helybeli szatócs ekkoraig mindig jó erkölcsü és minden tekintetben fedhetlen magaviseletet tanusitott, továbbá hogy ugyanennek vagyonállása a cs: Kir dohánynak kicsinyben árulását lehetségessé teszi..."[31]

Más esetben a kapitányi hivatal az engedély megadását megtagadta, ha annak szükségét érezték: „...minthogy a kijelölt korcsmai helyiségből az udvarra bejárás nincsen megtagadni véleményeztetik"[32] A várostól távolabb eső Ludasi pusztán Sztarek János a

[28] Sz.V.Lt. 2962/polg 1863.
[29] Sz. V. Lt. 1592/polg 1863.
[30] Sz.V. Lt. 5438/polg 1863.
[31] Sz. V. Lt. 6316/polg 1863.
[32] Sz.V. Lt. 1794/1872. Szekeres János kérvénye az I.kör 114 házban nyitandó sör, bor, pálinkas mérés engedélyezésére.

saját házában mérné a vélhetően saját pálinkáját. A kérvényt elutasítják, „...tekintettel arra, hogy a kijelölt helyiség Ludason létezik s a korcsmáknak a pusztákoni ellenőrzése kellőleg nem eszközölhető, miért is ez megtasgadni véleményeztetik"[33]

A bérlet árának csökkentését a leg szívbe markolóbb módon Szőllősy István[34] kéri, mint a kocsmaként működő ház tulajdonosa bérlője, Kőszegi Róza számára. Kérvényéből, melyet a „Tekintetes Városi Tanács! Legkegyelmesebb pártfogó Uraim!" megszólítással kezd, majd így folytatja:

„...azzal nem lehetek szerencsés magam és családom fentartani, és hogy más életmód kereset által kelletik csakis a legnyomasztóbb helyzetben keresni meg az imádott mindennapi kenyerem: mert vagyon az elhuntt első hitves nőmtől hátrahagyott 4 apró neveletlen árváimra hagyományozott egy lakház 4-ik körben 2274-ik számok alatt, amellyben meg nem birván élni, jobbnak gondolám sorsom javitása tekintetéből azt haszonbérbe kiadni, amit is már 3-ik éve hogy kiadtam hol egynek hol másnak, úgy jelenleg is Korcsma alá, és pedig kiki egyegy évre véve ki de bizz abban egysem töltheté ki a fölfogadott évet, mert amiként én, úgy más sem képes benne megélni (...)és evégett nem valék képes már a ház több évi királyi adóját sem fizetni, sem a házat jó karban tartani (...) ezért adtam az emlitett Házat haszonbérbe Korcsma alá egy bizonyos Kőszegi Rózának, akiis számitva a házon csak az úgyis elég terhes előbbeni rajta szokott s kivetett 18 ftnyi Városi Bormérési tacsa /accis:/ fizetésre, ami reája úgyis elég terhes, sőt még eddig úgy annyira hogy azzalis mások megbuktak, tehát annál most bizonyosabb a bukás, veszteség mind a haszon a most kivetett 30 ftnyi taxsa mellett (...) azért e főbül bátorkodom...méltóztatnának bölcs belátásuk és méltányosságuknál fogva (...) és méghogy a legszerencsétlenebb ház, akinek is úgy hiszem tudva van a Városnál is, hogy ez előtt 4 éve a kapu fölötti része romba dőlt, azért tekintve mindezeket (...)a legnagyobb bizalommal kérném alázattal az emlitett Házra most kivetett terhes sőt elviselhetetlen 30 ftnyi városi bormárási taxsa fizetést a lehető legalacsonyabb fokra leszállitani..."

Török István özvegye, Domonkos Verona a hirtelen megnövekedett italmérési adó következtében előállt helyzetén szeretne változtatni azáltal, hogy a városi Tanácsnak címzett levelében[35] leírja az általa megvalósított forgalmat:

„ Lovas Antal özvegye 6-ik körbeli házában lévő pincét 76ft évi fizetéssel kibérelvén, abban Kocsmát nyitottam, s annak ellenére, hogy egész éven át legfelljebb 30 akó bort elmérek, mindezt fogyasztási adószedő jegyzőkönyvel tanusithatom, és annak ellenére, hogy egész helyiség mit birom, lakom és használom, alig 5 öll területes minden udvar nélkül, mégis a korcsmákat taksáló bizottmány30 ftal megadóztatott – holott eddig ugyan ezért csak 18ftot fizettem a mult években éspedig akor a' midőn a szomszédságomban nem volt még a most újból nyitott két korcsma, mi minden esetre hátrányomra leend.

Miért is a Tekintetes Tanácsot legmélyebb alázattal megkérem, méltoztassék fennebbi alapos indokaim tekintetbe vétele mellett ezen terhes megadoztatás alol felmenteni, a múlt évi 18 vagy legfelyebb 20ftnyi fizetést elrendelni és megállapitani maradta, Szabadkán 1868 évi Majus 2-án

Legalázatosabb szolgája Domonkos Verona Török István özvegye helyben."

[33] Sz. V. Lt. 1717/polg 1872.
[34] Sz. V. Lt. 1508/polg 1868.
[35] Sz.V. Lt. 1568/polg 1868.

Szabó Mátyás 1879 november 6-án (késve) kér féléves italmérési engedélyt III, köri 156. sz alatti házába, és mint leírja, „....tulajdon házamban mintegy ötven akónyi tulajdon boromat kimérni óhajtván..."[36] kéri az engedélyt.

Kezeljük vezérgondolatként azt a feltételezést, hogy a kocsmákban mért italok elsősorban az igényeket igyekeztek kielégíteni és csak másodsorban alakították a fogyasztási szokásokat. Azzal természetesen számolnunk kell, hogy a központ városi igényei és szokásai a peremkerületek ízlését is alakították, ezért a központ (vegyes nemezetiségű) italfogyasztási szokásaival kell előbb-utóbb találkoznunk az attól távol eső helyeken is.

Az első körben, mely kifejezetten vegyes lakosságú, mindhárom italfajtát mérték gyakorlatilag az összes helyen. Az iparosok és kézművesek, akik a Birodalom egész területéről érkeztek, már a nyugati fogyasztási normákat hordozták, melynél a sör a meghatározó a szeszes italok között.

A legkevesebb sört 1862-ben a VIII körben mérik, amely kör a határozott szegregációt mutató múlt századi Szabadkán[37] a „szerb fertálynak" számított.

Ugyancsak a VIII, valamint a vegyes (magyar és bunyevác) V. körnél, és a magyar VI. körnél tapasztaljuk a bor és a vele összefüggő pálinkamérési csúcsokat. A VII. kör még ugyancsak az északi részben, a szőlőkhöz közelebb eső területen helyezkedett el, de itt a pálinkamérés feltűnően magas aránya ötlik szemünkbe. Ezt zsidó kereskedők mérték, boltban. A boltban mért pálinka után kellett a legalacsonyabb bérleti díjat fizetni, ritkább esetben a kevésbé tőkeerős kocsmárosok is csak pálinkamérési engedélyt kértek.

Tanulságos elemeznünk a harmadik táblázatot az éves és féléves bérletek alakulása tükrében.

A mindhárom italt mérők körében alacsony (7.7%) a féléves bérletet váltók aránya. Ebben mondhatni egyenletes a nyolc kör.

Más arányokat állapíthatunk meg a bort és pálinkát mérők közt. A féléves bérletet igénylők között sejthetjük azokat a kocsmatartókat, akik a saját termésüket mérték, illetve tőkeerejük nem engedte meg az egészéves vállalkozást, az esetleges anyagi csődöt. Másik, a tőkeerővel összefüggő kérdés a felvásárolt bor és pálinka mennyisége lehetett. Ha nem tudta az igényeket folyamatosan kielégíteni, a bérlet vált értelmetlenné.

A kizárólag pálinkaméréssel foglalkozó boltok aránya az egészhez képest 18%. A pálinka még a helyi körülmények között is tárolható, nem szoros függvénye a szőlőtermésnek. Egy aszályosabb évben is mérhető a tavalyi pálinka, de fontos az is, hogy téli időszakban nagyobb a keletje is.

A borárak és a vendéglősök életszínvonala

Az az általánosan elfogadott vélemény, miszerint a gazdasági felemelkedés és kapitalizálódás egyik legkönnyebben megvalósítható útja éppen az ital mérése lett volna, pontos helyi adatok híjján nem bizonyítható és még további elemzések tárgyát képezheti. Az italmérésért befizetett bérletből származó jövedelem a városi pénztár számára ugyanakkor igen komoly bevételi forrást jelentett. Emellett a bevett gyakorlat szerint a „...a város

[36] Sz. V. Lt. 9858/polg 1879.
[37] Vass Géza szíves közlése

határán kívül termelt és a városba fogyasztás végett behozandó szeszes italok után fizetendő díjak szedéséről (accisa) "[38]. 1862-ben árverés útján került a bérlő, Geiger Adolf kezébe, akit „gyapjúbárónak" neveztek, meggazdagodásának módjára utalva. Az accisa jogát 4000 ft-ért kapta egy évre bérbe[39]. A licitáláson rajta kívül Lichtneckert András, Berger Armin és egy Fürst nevű vett részt. A kikiáltási ár 3400 ft volt. Ezt a bormennyiséget később a városi csárdákban és vendéglőkben mérték szét. Az így behozott bor mennyiségéről nem áll rendelkezésünkre számszerű adat. Az viszont elgondolkodtató, hogy a kimagasló hozam ellenére még külső források is rendelkezésre álltak. Arra következtethetünk ebből, hogy a bor jelentős része eladhatatlan és a vizek rossz minősége miatt általánosan fogyasztják, esetleg a zugkimérések száma rendkívül magas.

A vendéglősök azon rétege, amely saját borát mérte vagy csak kisebb mennyiségben vásárolt italt, kevésbé volt a piaci árak ingadozásának kitéve.

Az italmérési kedvre közvetlenül hatottak a megyei szüreti eredmények és az ennek tükrében kirajzolódó árak. 1875-ben egy holdon átlagosan 18 hektoliter bor termett a 21000 kh összes szőlőterületen. A fokozatosan növekvő szőlőterületen kimagaslóan rossz eredményt könyvelhettek el 1876-ban, mikor 0.4 hektoliter bort vallottak be.

Ettől mondhatni függetlenül alakult a bor megyei átlagára.

A bor átlagára 1873. évtől kezdve a következő [40]

	must (hl/ft)	újbor (hl/ft)	óbor (hl/ft)	csemegebor (hl/ft)	aszúbor (hl/ft)
1873	9.60	11.98	–	–	43.04
1874	10.12	14.70	–	–	73.12
1875	5.93	7.56	–	–	89.14
1876	7.15	8.32	–	–	137.27
1877	7.00	7.67	–	–	45.89
1878	4.06	5.18	–	–	50.00
1879	4.75	5.57	–	–	40.65
1880	6.70	8.74	11.81	24.31	60.76
1881	6.48	8.69	13.03	26.66	80.05
1882	7.25	8.01	12.11	50.68	132.61
1883	7.98	9.84	12.74	34.22	89.97

Az 1878-as év feltűnően alacsony árai talán arra ösztönözték a szőlősgazdákat, hogy a következő évben több italmérést nyissanak. A megyei átlagokat figyelembe véve a Bács–Bodrog megyei szőlők árát nagyban befolyásolta azok magas hozama is.

[38] Sz. V. Lt. 1353/polg 1862.
[39] Sz. V. Lt. 1353/polg 1862.
[40] Matlekovics S. 1897. I. 324.

A borárak 1861-72 között (o.é. ft/akó)[41]

	Bács-(Bodrog)	Temes	Torontál
1861	4.27	4.56	4.34
1862	4.59	4.22	4.24
1863	4.57	4.12	4.54
1864	4.66	4.28	3.86
1865	4.62	4.46	4.16
1866	5.52	4.77	4.67
1867	4.81	4.90	4.34
1868	4.41	4.96	4.25
1869	4.93	4.77	4.25
1870	4.93	5.15	4.59
1871	5.35	5.44	4.99
1872	5.76	6.72	5.42

Ha tehát valaki az átlagos szőlőterületén megállapított 31.4 akó borát kívánta áruba bocsátani, azért elméletileg 145 ft-tól akár 180 ft-ig terjedő pénzösszeget is kaphatott volna.

Ennél azonban lényegesen többet hozott a konyhára a bor poharakba vagy palackba mérése, a saját bor minőséges borként történő árulása. Ha a rendelkezésünkre álló palicsfürdői vendéglő árjegyzékét tekintjük át 1875-ből, abban nemcsak a bor és más italok áraira bukkanunk, hanem a vendéglőben felszolgált ételek fajtáira és áraira is. Ennek tanúsága szerint az asztali bor iccéje (1 magyar akó 64 icce) 26 krajcár, a magyaráti iccéje 40, a szilvási 60 xr. A palackozott borok közül a villányi 60, a ménesi nagypalackos 60, a kispalackos 35 xr. Emellett a feketekávé 12, a fehér 20, a csokoládé 32, a puncs 30, az oroszthea 30, a császár 40, a borleves 25 a limonádé 20 krajcárba került poharanként.[42]

Ha viszont ragaszkodott a termés eladásához, erre az 1876-os év mutatkozott a legjobbnak, ugyanis ekkor a legmagasabb a borár. Ez a filoxéravésznek tulajdonítható.
Ha kedvezni kívánt vendégeinek és többlet bora volt, akár a bormennyiség egy részén sört vásárolhatott a vendéglős, ami időszakonként eleve haszonnal járt.

Bor és sör eladási ára Szabadkán (éves átlag)

	legmagasabb borár	legalacsonyabb borár	legmagasabb sörár	lagalacsonyabb sörár
1874	16.65 (o.é.ft/alsóausztriai akó-40 pint)	7.13	10.64 o.é.ft/ alsóausztriai sörakó)	6.56
1875	16.82	7.83	10.87	6.43
1876	23.50 (o.éft/ hl)	13	20.05(o.é.ft/hl)	12.47
1877	21	13	–	–

[41] Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 159.

[42] Sz. V. Lt. 1567/polg 1874. Levesek : kenyérleves tojással 10, fehérleves 8 Barna 12. A sódar 30, a besózott nyelv 30xr.

	legmagasabb borár	legalacsonyabb borár	legmagasabb sörár	lagalacsonyabb sörár
1878	–	–	23	14
1879	–	–	–	–
1885	17.17	13.67	20	17.33
1886	16	12	25	23
1887	16	12	20	18
1888	16	12	20	18
1889	16	12	20	18
1890	16	13	20	18

A szabadkai vendéglők, boltok, kocsmák épületei

Az italmérésért folyamodó személyek már bemutatott helykiválasztásában, amikor az üzleti siker vezérelte őket, a helyi adottságokhoz igazodtak. Amennyiben saját házukban létesítettek kimérést, leggyakrabban az utca felőli helységet alakították ki erre a célra. A házak külön átalakítására tehát csak egy utcára nyíló ajtó nyitásával történt, amit az egyik ablak helyébe állítottak.

A fogadók és vendéglők már lényegesen több kényelemmel szolgáltak. 1880-ban az I. kör 23. sz alatt álló vendégfogadó bővítésére kérnek engedélyt a mérnöki hivataltól. A már meglévő, 4x4 m-es söntéssel, az ugyanekkora konyhával, egy 12x12m-es vendéglő résszel, hét darab 2.90x4.20m-es vendégszobával rendelkező földszinti rész fölé további tizenöt szobát szándékoznak építeni. Az építendő emelet külső méretei 12x28.40 m. Lévén az épület a Szeged-Pétervárad út mentén, az ilyen bővítést a növekvő forgalom váltja ki. A folyosó végén található az emeletenkénti három illemhely. A város kevésbé beépített részein a szekerek színbe állítására és a lovak pihentetésére is mód nyílott. Az épület egésze alatt pince található.

Zelich Antal II. köri 287 sz. lakos háza mellé pincét és egy arra felépülő szobára nyújt be építési kérvényt. Az építendő helyiségek nem kerülhetnek az utcai részre, mert a ház az utcára épült, de a pitvar és a tisztaszoba külön egységet alkot azáltal, hogy az hátsó szoba ajtaját elfalazzák, az újonnan épülő szoba a régi lakószobával egy 8x4 m-es helységet alkot, alatta található a pince.[43]

A boltok igényelnek legkisebb helyet. A VII köri, Fűzfás utcai Papp János régi háza utcai szobáját alakítja kéthelyiségessé azzal, hogy közfalat emel és ajtót nyit az utcára.[44] Az így kapott helység sem nagyobb 25 négyzetméternél.

Más esetben külön épületet is emelhetnek a telken, de az sem haladja meg a fent leírt nagyságot.[45]

Arra is találhatunk példát, hogy az nagyérdemű mindennemű igényeinek kielégítése céljából a sör és bor mérését a gőzfürdő helységeiben kívánják gyakorolni. A VII. kör 351-ik házában működő gőzfürdőt Jóó és Fürst üzemeltetik, itt az A6 osztályba sorolt italmérés nyílik meg ezáltal.[46]

[43] Sz. V. Lt. ép. eng II. kör 5. /1880
[44] Sz. V. Lt. 2463/polg 1873.
[45] Sz. V. Lt. ép. eng. IV. kör 1./1880.
[46] Sz. V. Lt. 9858/polg 1879.

Az italfogyasztás, az italfogyasztó helyek nemcsak a közösségformálás egyik lehetősége és helye, hanem a közösségi alkalmak egyik velejárója is. Az elemzés során elénk táruló társadalmi és sajátos nemzetiségi szegregáció következtében a vendéglők és kocsmák vendégeinek köre az átmenő forgalomra alapozó italmérők vendégei mellett íratlan szabályokkal is szabályozottak. Ennek tudható be, hogy közismertek voltak a bankárok, kereskedők, földbirtokosok, de az iparosok vagy fuvarosok találkozóhelyei is.

Összefoglalás

Az elemzésből két tanúság vonható le: túl azon, hogy a piaci erő mindig is meghatározó tényezője volt az italmérők anyagi felemelkedésének, a szabadkai területi szegregáció szabályait figyelembe véve csak a saját környezetben, vagy az ütőerekként funkcionáló kocsmák és vendéglők tudtak haladást felmutatni. Az italmérők másik lehetősége a város több pontján nyitandó italmérésekben vagy a szélesebb igény kielégítésében rejlett, hiszen ilyenkor kevésbé függtek a italárak és termésátlagok kiváltotta ingadozásoktól. Ezt bizonyítja az is, hogy a két lajstrom alacsonyabb rendű italmérői között csak ritkán találunk azonos személyeket. A nagy kocsmáros dinasztiák maradtak fenn, valamint a központ előkelő tulajdonosai. A többiek eltűntek, vagy visszacsúsztak a napszámosok vagy zsellérként kenyerét keresők csoportjába.

IRODALOM

Ballai Károly
é.n. Magyar kocsmák és fogadók a XIII–XVIII sz.-ban. Budapest

Benda Gyula
1979 Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaságtörténethez 1767–1862. Budapest

Iványi István
1892 Szabadka város története. 1892.

Keleti Károly (szerk.)
1876 Magyarország szőlészeti statisztikája. Budapest

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II rész Gazdacímtár
1897 Budapest.

A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867–1963)
1965 Statisztikai időszaki közlemények 73. KSH 1965/6.

Magyar Statisztikai évkönyv
1874 Mezőgazdaság. Aratás és szüret.

Magyar Statisztikai évkönyv
1883

Magyar Statisztikai évkönyv III.
1895 III. Kötet Új folyam

Magyar Statisztikai Évkönyv V.
1897 Kereskedelmi forgalom 1874–1889. V. kötet Új folyam.

Matlekovics Sándor
1897 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896 évi ezeréves kiállítás eredménye. I–VIII. Budapest

Nemzetközi statisztika. Magyarország szőlészeti statisztikája. (1860–1873)
1876 *Keleti Károly* (szerk). Budapest

A szegedi kataszteri kerület összes becslőjárásának osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása. Budapest. 1883.

BALLA FERENC

A NÉPI TÁPLÁLKOZÁS INTERETNIKUS KAPCSOLATAI BEZDÁNBAN

Bezdán egy átlagos, etnikailag vegyes, de mindig magyar többségű északnyugat-bácskai helység, amely a Duna bal oldalán, a jugoszláv–magyar országhatár közelében, a Bezdán-Becse csatorna partján fekszik. Néhány km-re van a Magyarországra és a Horvátországba vezető határátkelő helyektől. 1918-ig Magyarország, 1918-tól a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, 1929-től Jugoszlávia, 1941-től Magyarország, majd 1944-től ismét Jugoszlávia része. Határa 13 932 kat. h. Lakosainak száma 5470 (1941).

1742 őszén a Magyar Királyi Kamara újratelepítette Bezdán falut. Hatvan római katolikus vallású magyar család érkezett akkor Tolna, Baranya, Veszprém és Somogy vármegyékből. 1772-ben Mária Terézia királynő Bezdánt mezővárossá nyilvánította. 1794-től postaállomást működtettek. Temploma 1847-ben épült. 1865-ben illegálisan megalakult a Katholikus Legény-Egylet, amelynek már volt könyvtára, színjátszó csoportja s rendszeresen járatta a Képes Újságot és a Katholikus Néplapot. Munkáját Szulik József bajai születésű segédlelkész, a későbbi egyházi író és költő szervezte és irányította. A mezővárosnak 1834-től gyógyszertára, 1855-től állandó orvosa volt. 1856-ban a Ferenc-csatorna bejáratánál megépült dunai zsilipnél először használtak Európában vasbetont víz alatti építkezésnél.

A századfordulón a nagyközségnek volt két malma, két téglagyára, hajóépítő üzeme, villanytelepe, takarékpénztára stb. 1934-ben a Goal (Drukker Pfuj) humoros sportlap, 1935-ben a Bezdán és Vidéke című hetilap tette színesebbé a helység kulturális életét.

A 19. sz. második és a 20. sz. első felében Bezdánban kialakult egy erős, jól szervezett magyar és német paraszttársadalom. Ugyanakkor a kisipar is jelentős fejlődést ért el. A bezdáni műszövőmesterek damasztszövete például országos hírnévnek örvendett.

A második világháború idején, de főleg annak befejezése után Bezdánban is nagy politikai és gazdasági változásokra került sor. 1944-ben a zsidó lakosságot elhurcolták és koncentrációs táborokban megsemmisítették, a német nemzetiségű lakosság elhagyta a helységet, aki maradt az lágerekbe került vagy elvitték Ukrajnába kényszermunkára. Sokan mint honvédek az orosz fronton, mások mint hajósok a Dunán vesztették életüket. A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg valamint a Vörös Hadsereg jelenlétében, eddig még meg nem nevezett személyek 1944. november 3-án 101 férfit az isterbáci erdőszélen kivégeztek. 1947-ben és 1949-ben a földműveseket megfosztották minden vagyonuktól. A helységben lakatlanná vált 170 ház, megműveletlen lett 3000 kat. h. föld, a lakosság száma pedig 1000-rel megfogyatkozott.

1945-ben és 1946-ban Bezdánba mintegy 172 szerb és horvát nemzetiségű család (964 személy) érkezett Kordunból, Likából, Hercegovinából és Dalmáciából. Ebből kb. 109 család (605 személy) végleg letelepedett, 46 család (269 személy) visszatért, 17 család (90 személy) pedig elhagyta a kolonizációt. Az itt maradt családoknak lakóházat kerttel és 4-től 11 kat. holdig terjedő szántóföldet osztottak ki. Az utóbbi nagyságának meghatározásánál elsősorban a családtagok számát és a családfőnek a háborúban szerzett érdemeit vették alapul. A kapott földnek nem sokáig örülhettek, mert 1947-ben meg kellett alakítaniuk a Testvériség-Egység termelő parasztszövetkezetet.

A szerb és horvát betelepültek nemzetiségi megoszlása földrajzi tájegységek szerint (1948)

	Család	Családtag
Korduni szerb	34	159
Likai szerb	23	133
Hercegovinai szerb	1	12
Hercegovinai horvát	44	256
Dalmáciai szerb	6	38
Dalmáciai horvát	1	7
Összesen:	109	605

Bezdán község lakosságának nemzetiségi megoszlása

Népszámlálás éve	Lélekszám	Magyar	Német	Szerb	Horvát, bunyevác, sokác	Egyéb
1931	6449	5193	974	–	270	12
1941	6285	5235	842	29	148	31
1953	6681	5491	–	482	567	141

Hogyan éltek szülőföldjükön, a Kordunból, Likából és Hercegovinából, az egykori Jugoszlávia e földrajzi tájegységeiből Bezdánba érkezett telepesek?

A korduni és a likai emberek lakóházaikat tölgy-, bükk-, cserfából *(brvnara)* építették. A kívülről és belülről bemalterozott deszkafalakat fehérre meszelték. A házépítésnél szöget nem használtak. Hercegovinában a lakóházak többnyire köből készültek. Mindhárom tájegységben a háztetőt bükkfából készült zsindellyel vagy piros cseréppel fedték le. Hercegovinában a lakóházak fedelét esetenként rozsszalmából alakították ki. A háznak két vagy három helyisége volt. Hercegovinában a lakóházak legtöbbször „emeletesek" voltak. A földszinten az állatok, az emeleten az emberek éltek. A család nappal a szabadkéményes konyhában tartózkodott. A kémény alatt, láncra *(veriga)* erősített bográcsot *(bakrač bronzin)* függött. A bográcsot alatt télen-nyáron reggeltől estig tűz égett *(ognjište)*. Egy

vaspálca *(kominjača)* segítségével a szabadkéményt pléhlemezzel *(badža)* le is lehetett csukni. A hálószobát a konyhából fűtötték sütőkályha, vagy egy vastag fekete pléhből készült takaréktűzhely *(sporhet)* segítségével. Ezeket az alkalmatosságokat egy ottani falusi „ezermester" készítette. Az emberek legtöbbször padokon ültek. A konyhából létrán mentek a padlásra.

Egy-egy háztartás tíz, de megtörtént, hogy húsz tagot is számlált. A főzés és a ház rendben tartása mindig a legidősebb nőszemély *(stopanica planinka)* munkája volt. A háztartás tagjai az ételt fakanállal, egy nagy fatálból *(zdjela)*ették.

Az ivóvizet mindenki a forrásnál *(vrela, izvor)* szerezte be. Két fahordót *(vučija, burilo)* vagy kecskebőrből készült vízhordót *(mešina)* a szamaruk hátára erősítették és szállították az asszonyok az ivóvizet. Akinek nem volt szamara, az maga vitte a fején a már említett edényeket. A forráshelyről hozott vizet mindnyájan egy fakancsóból *(bukara)* itták.

Kordunban és Likában az embereknek 20–30 kat. hold földjük is volt. Ebből a megművelhető földterület általában csak 2-3 kat. holdat tett ki. A művelésre alkalmatlan földeket legelőként, kaszálóként vagy erdőként hasznosították. A faekéket *(ralo)* ökrök húzták. A jobb módú gazdáknak lovaik is voltak. A családok főleg birkatartással foglalkoztak.

Kordunban leginkább burgonyát, babot, káposztát, zabot és rozst termesztettek. A gyümölcsösökben legtöbb szilva és körte termett.

Reggelire tejes kávét (tehéntej, cikória), *projat* (kukoricaliszt, víz, só), *kiganat* (lisztthez kevert tojás megsütve) és túrót ettek.

Ebédre mindig *palenta* volt. Amikor a kukoricaliszt megfőtt a sós vízben, csomósodni kezdett. E csomókhoz zsírt, tejet, tejfölt vagy túrót kevertek.

Vacsorára babot *(grah)* főztek burgonyával, makarónival vagy káposztával. Ezt a kukoricalisztből sütött kenyérrel ették. A kenyeret nem késsel vágták, hanem kézzel törték.

Kevés levest fogyasztottak. Inkább kedvelték a főtt húst, sült vagy főtt burgonyát. Ezt nyáron édes, télen pedig savanyú káposztával ízesítették. Füstölt disznóhúst csak a nehéz munkák idején, vagy vendég jövetelekor ettek. Főztek krumplipaprikást is, de nem piros, hanem zöld paprikával.

Hús nélkül nem készült ünnepi ebéd. Evés előtt és után gyenge szilvapálinkát *(šljivovica)* ittak.

Télire káposztát savanyítottak és egy disznót vágtak. A disznóhúst megfüstölték.

Likában leginkább sörárpát, burgonyát, babot, káposztát, paprikát, kukoricát termesztettek. A gyümölcsösökben legtöbb szilva, körte és alma termett.

Likában reggelire mindig *palenta* volt. A kukoricalisztet előbb a bográcsba tett 30 liter sós vízben megfőzték, majd a vizet leöntve a főtt kukoricalisztet ugyanabban az edényben megsütötték. Evés előtt erre a már fatálban levő *palentara* vajat kentek, fél liter tejet öntöttek és jó sok trappista sajtot reszeltek. Néha tejeskávét (birka- vagy kecsketej cikóriával) vagy mézzel édesített, hajában sült burgonyát is fogyasztottak. Cukor nem igen volt. Vásárolniuk kellett.

A tejtöbbletből füstölt sajtot készítettek, amit főleg télen fogyasztottak. A tejfölt vagy eladták, vagy vajat készítettek belőle, amit zsír helyett használtak.

Ebédre sokszor főztek bab-, krumpli- vagy rántott levest *(amprek supa)* sajtreszelékkel. Ezután makarónit (házilag tésztát sohasem készítettek) ettek túróval, sajttal, mézzel vagy szilvalekvárral.

Télen vacsorára kedvelték a likai káposztát *(lički kupus)*. Ezt öt-hat kiló savanyú káposztából, vízből, sóból, füstölt disznó-, borjú-, birka- vagy kecskehúsból és egy kis darab szalonnából főzték. A káposztát és a húst valamint a szalonnát is külön-külön ették hajában főtt burgonyával. Rendszerint volt káposztamaradék, ez volt a másnapi reggeli.

Sokszor főztek babot is füstölt hússal. Télire disznót, borjút, birkát, bárányt és kecskét vágtak. Húsukat megfüstölték. Télire szilvát, körtét és almát szárítottak.

Az ünnepi ebéd húslevesből és bárány- vagy malacpecsenyéből készült. A pecsenyét paprika-, uborka-, paradicsom- vagy savanyú káposztasalátával ették. Ennek elfogyasztása után bort (amit venni kellett) ittak tisztán. Néhol törökkávét is fogyasztottak. Ezt cukorral édesítették.

Sok embernek volt méhe. Ezért kedvelt üdítőitaluk lépesmézből és vízből készült. Mézzel édesített teát ittak a hársfavirágból, kamillavirágból és a vadrózsabogyóból.

Hercegovinában az embereknek kevés földjük volt. Földecskéik területét nem is kat. holdban, hanem *ral*ban vagy *dulum*ban mérték. Főleg burgonyát termesztettek, de ismerték a babot, borsót, zöldbabot, paradicsomot *(kavode)*, káposztát, kelkáposztát, blitvát, spenótot, fokhagymát, vöröshagymát és egy káposztafajtát a *raštikat*. Ültettek kukoricát is, de legtöbbet részben vadon nőtt gabonaféléket (pl. *karišnikot*, ami egy búzafajta) termesztettek. Gyakran vetettek *smesat* (*karišnik*, zab és árpa keverékét) is. Jelentős volt a dohánytermesztésük. Almán, szilván, fügén, egyfajta epren *(murva)* kívül sok szőlőt is termesztettek.

Birkatartással foglalkoztak, de volt tehenük, szamaruk, öszvérük, apró szürke hegyi lovaik, kecskéjük is. Szárnyas jószágot nem igen tarthattak, mert azokat a róka elvitte volna. Libát és kacsát csak már Bezdánban láttak.

Kedvelték a túrót, amit sóval behintve kecskebőrben *(mešina)* tárolták. Ha kézzel kivettek túrót, akkor az volt a túró a *mija*ból. Reggelire legtöbbször túró volt kenyérrel *(kruh)*. Ha útra keltek (malomba, templomba) tarisznyájukban *(torba)* mindig kenyér és túró volt. Néha volt sült tojás is, amit kenyérrel vagy héjában sült burgonyával ettek.

Ebédhez délután 4 óra körül ültek. Kedvenc ételük volt a fehér leves *(bela čorba)*, amit vízből, sóból, gersliből, burgonyából, makaróniból és füstölt húsból főztek. Kedvelték a *raštikat* is füstölt hússal vagy rizzsel. Az étlapjukon volt a *kupus na kalju* (savanyú fejes káposzta négyfelé vágva, füstölt hússal megfőzve majd főtt vagy sült burgonyával fogyasztva), a szárma (savanyú káposzta, összevágott, főtt friss hús) és a bableves (bab, burgonya, makaróni, friss hús) is.

Több vadon élő növényt *(kozlac, stir, loboda, kopriva, žučenica)* sós vízben megfőzve, vajjal vagy zsírral leöntve, salátaként fogyasztottak. Télire káposztát savanyítottak, disznóhúst füstöltek, szilvát, almát, fügét, zöldbabot szárítottak.

Ünnepi ebédre *leso bareno* (sós vízben főtt friss birka-, kecske- vagy borjúhús) volt. A leves úgy készült, hogy a kapott lében, a hús kiszedése után, burgonyát és makarónit főztek. A húst sült burgonyával ették. Szőlőpálinkát *(lozovača)* és bort ittak. Az étkezés mindig a konyhában volt. Alacsony padokon (*čemlija)* ültek egy alacsony asztal *(sinija)* körül.

Mind a három tájegységben mindennap sütöttek kenyeret. A kenyértésztát Kordunban és Hercegovinában kukoricalisztből és vízből, Likában pedig sörárpalisztből és vízből gyúrták, amit sóval ízesítettek. A tűzhely kőlapján széthúzták a parazsat. A forró kőlapra helyezett tésztát fémedénnyel *(crepulja, peka, sač)* fedték le. Ezután a parazsat a fémedényre húzták. Élesztőként egy előző napi lisztben tartott kenyértészta darabot használtak.

A háziasszonyok az ünnepi ebédhez süteményt is sütöttek. Kordunban *uštipcit* (búzaliszt, só, víz) és *kuglófot* (5-6 tojás, búzaliszt, cukor, élesztő, tej, zsír), Likában *uštipcit* és *krofnat* (*uštipci*-tészta élesztővel), Hercegovinában ugyancsak *uštipcit* (*smesa*-liszt, víz, só). Az *uštipci* tésztáját kanállal szaggatták ki, majd zsírban megsütötték.

Öt évtized elmúlása után a Bezdánban letelepült korduni, likai és hercegovinai szerbek és horvátok már csak az *uštipcit* sütik, de azt is már élesztővel. Vannak akik még kertjeikben termesztenek *raštikat,* blitvát, póréhagymát, hogy készíthessenek néha-néha az őshazában megszokott ételeket, de ez már csak a honvágy megnyilvánulásának valamilyen formája.

A telepesek Bezdánban néhány év múlva mezőgazdasági munkások lettek a termelő parasztszövetkezetben. Ez a körülmény meghatározója lett táplálkozási szokásaiknak. A napi három étkezés közül az ebéd lett a főétkezés. Az asztalra mindig főtt étel került. Az őslakosság egykori esti főétkezése az 1960-as évek végén ugyancsak áttevődött az ebéd idejére. Sőt az őslakosság napi főétkezés étrendjének a hét napjaira kialakult visszatérő rendje is végleg felbomlott (a szerda és a péntek hústalan napok voltak).

1945-ben és 1946-ban a bezdáni háziasszonyok közreműködésével a telepes háziasszonyok részére főzőtanfolyamokat szerveztek. Az elkövetkező években viszont szomszédsági alapon csiszolódtak tovább a táplálkozási szokások. Tíz-tizenöt év elteltével a telepes háziasszonyok többsége már elsajátította az őslakosság táplálkozási szokásainak fontosabb részleteit. Ma már viszont szinte lehetetlen különbséget tenni az őslakosság és a telepes lakosság táplálkozási szokásai között.

A telepes lakosság is ma már a napot *šljivovica* helyett pálinkával kezdi. Rászokott az olcsóbb sörre és a spriccerre. Ahogy az őslakosság is leszokott a háznál vagy a péknél való kenyérsütésről és a boltban veszi meg a búzalisztből készült kenyeret, úgy ők is követték az új szokást.

A reggeli étkezésükből kiszorult a túró, a sajt, a prója és a palenta. Helyette inkább töpörtyűt, szalonnát, sonkát, kolbászt, fehérkávét, kakaót, lekvárt, mézet, tojásrántottát stb. esznek.

Az ebédjük legtöbbször levessel (hús-, ragu-, paradicsom-, zöldbab., karfiol-, karalábé-, burgonya-, zöldborsó-, fokhagymás-, rántott-, zöldbab-, bableves stb.) kezdődik. Folytatódik valamilyen tésztával (szilvás gombóc, túrós-, mákos-, diós-, tojásos tészta) vagy valamilyen pecsenyével (nyárson sült csirke, tyúk-, kacsa-, liba-, sertéspecsenye, fasírt, bécsi vagy párizsi szelet). A pecsenyék mellé köreteket és főzelékeket (burgonyapüré, zöldborsó-, zöldbab-, lencse-, babfőzelék, ropogós burgonya, párolt káposzta, kifőzött rizs) készítenek. A saláták is (kovászos uborka, ecetes reszelt torma, paradicsom-, cékla-, hordóskáposzta-, burgonyasaláta) a mindennapi étkezésükhöz tartoznak.

Az ételükbe sok esetben gyúrt tésztát tesznek. Sütnek palacsintát, fánkot, sós pogácsát, sós kiflit, töpörtyűs pogácsát, kuglófot, almás, túrós, mákos, diós, meggyes rétest, túrós, meggyes és szilvás lepényt.

A főtt húshoz paradicsom-, fokhagyma- és meggymártást esznek.

Nem marad le az étlapjukról a tepsis krumpli, a lecsó, a gyúvecs, a töltött paprika, a töltött káposzta, a borjú-, bárány- és a csirkepaprikás valamint a sertéskocsonya stb. sem.

A telepesek az őslakosságtól átvették a lakodalomban feltálalt ételek sorrendjét is. Ez pedig a következő: húsleves, főtt hús mártással, paprikás (üsző, csirke, disznó) néha csipetkével, pecsenyék (disznó, csirke), és fasírt, különböző saláták, torta (dobos), ritkábban aprósütemény (hapuszedli, stangedli, tiroli rétes, nápolyi szelet, püspökkenyér, linzer, vaníliás koszorú, pozsonyi kifli). Hajnalban a vendégek disznótoros készítményeket kapnak. Italként bort, sört, szódavizet és üdítő italokat szolgálnak fel.

Kissé nehezebben szokta meg a telepes lakosság a halpaprikást (1 kg hal, 0,5 l víz, 1 vöröshagyma apróra összevágva, 2 evőkanál őrölt piros paprika, 1 evőkanál só, 1 dl fehérbor vagy paradicsom, 1 db csípős paprika) külön vízben kifőzött metélt tésztával. Ma már a halpaprikást a telepes férfiak főzik szabad tűznél bográcsban.

Télre a telepesek már nem szárítanak gyümölcsöt, hanem befőttet tesznek el (meggy, cseresznye, őszibarack, szilva stb.). Salátának ecetes uborkát, ecetes paprikát, savanyú káposztát készítenek.

Télre két-három disznót is levágnak. A disznókat a munkához értő rokonok, barátok vagy a mészáros dolgozza fel. A húskészítmények töltelékétől függően készítenek véres hurkát (húsos hurka), kásás hurkát, májas hurkát, kolbászt és disznósajtot *(svargli)*. A húst és a szalonnát pácolás után zárt helyiségben néhány nap alatt megfüstölik.

Bezdánban az őslakosság és a telepesek is a második világháború utáni évtizedekben részben átvették a Balkán-félszigetről, főleg Szerbiából a Bácskában is elterjedt néhány ételkülönlegességet. Néhányat az alábbiakban leírunk.

Csevápcsicsá *(čevapčiča)*

Hozzávalók: 50 dkg sertés- és 50 dkg marhahús, 2,5 dkg só, 1,5 dl víz, 1 késhegynyi törött bors, 1 kiskanál szódabikarbóna, 6 fej vöröshagyma.

A kétféle húst nagyon apróra megdarálják, jól összegyúrják, majd ujjnyi kolbászkákat formálnak belőlük miután sóval, borssal fűszerezik és vizet és szódabikarbónát adnak hozzája. Roston, faszénparázs fölött megsütik. Sütés közben a kolbászkákat állandóan forgatják. A csevapcsicsát tányéron kockára vágott vöröshagymával tálalják. A rostonsültet puha kenyérrel eszik.

Pjeszkávicá *(pjeskavica)*

A hozzávalók, az elkészítési módja és a tálalás ugyanolyan, mint a csevápcsicsáé, azzal a különbséggel, hogy mozsárban összetört piros paprikával erősen fűszerezik és az összegyúrt masszából kis lepényeket formálnak.

Rázsnyicsá *(ražnjiča)*

2×2 cm-es kockákra vágott 8–10 darab zsír nélküli sertéshúst vaspálcikára húznak úgy, hogy mindegyik kocka közé kis darab szalonnát tesznek. A húst és a szalonnát sóval és törött borssal fűszerezik. Roston megsütik és kockára vágott vöröshagymával és puha kenyérrel tálalják.

Muszáká *(musaka)*

Hozzávalók: 2 padlizsán, 5-6 burgonya, 40 dkg darált hús, 2 dl tej, 1 tojás, 1 vöröshagyma, só, törött bors, liszt és olaj.

A padlizsánt meghámozzák, ujjnyi vastagra szeletelik, lisztbe mártják és bő olajban kisütik. A burgonyát ugyancsak meghámozzák és karikára vágják. Az apróra vágott vöröshagymát olajban megpirítják, beleteszik a darált húst, sóval, borssal fűszerezik és megpárolják. A kisütött padlizsánt, a burgonyát és a párolt húst rétegezve egy tűzálló tálba lerakják, a tetejére öntik a tojással elkevert tejet és az egészet sütőben megsütik.

Gibánicá *(gibanica)*

Hozzávalók: 50 dkg vastag, készen vett rétestészta, 5 egész tojás, 2 dl tej, 2 dl olaj, 65 dkg tehéntúró, só.

A lábas alját olajjal megkenik és egy réteg tésztát helyeznek bele. A túrót, a tojásokat, az olajat, a tejes kevés sóval összekeverik. A lábasban levő tésztát a kapott masszával bekenik majd újabb réteg tésztával lefedik. Végül lesz öt tésztaréteg és három töltelékréteg. Sütőben egy óra alatt 180 °C-on megsütik.

Sültpaprika-saláta *(pržena paprika)*

Hozzávalók: 50 dkg húsos, lehetőleg leszkováci (Leskovac) zöldpaprika, ecet, olaj, fokhagyma, só.

A paprikát a takaréktűzhely vaslapján megsütik. A sült paprika barna hártyáját lehúzzák, megsózzák, egy kevés ecettel megöntözik, apróra vágott fokhagymával beszórják és olajjal bőven leöntik.

Ájvár *(ajvar)*

Hozzávalók: 10 kg húsos zöldpaprika, 3 padlizsán, csípős paprika, ecet, fokhagyma, olaj, törött bors, só.

A sültpaprika-salátát törött borssal fűszerezik. A padlizsánokat a sütőben megsütik majd barna hártyáját lehúzzák. A sült paprikát, a padlizsánokat és a csípős paprikát összedarálják és befőttesüvegekbe teszik.

Török kávé *(turska kafa)*

A török kávé fogyasztása is nagymértékben elterjedt. Házaknál, munkahelyeken, vendéglőkben, cukrászdákban az emberek naponta 3-4 török kávét is elfogyasztanak.

1992-ben Bezdánban újabb 600 szerb menekült települ le. Ők is Horvátországból és Boszniából érkeztek. Az elmúlt néhány év alatt már nagymértékben alkalmazkodtak az itteni táplálkozási szokásokhoz. Számukra a legnagyobb problémát az őrölt piros paprika fogyasztása jelenti.

IRODALOM

Balla Ferenc
1993 Bezdán története a kezdetektől 1914-ig. Bezdán
1999 Bezdán története az I. világháború kezdetétől 1944. október 25-ig.
Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly
1941 A magyarság néprajza I. Budapest, 31–107.
Ortutay Gyula
1992 Magyar néprajzi lexikon, Budapest, 202–205.

ADATKÖZLŐK

Mazák Pál (Bezdán, 1929) nyugdíjas, Bezdán, Újvár utca 91.
Szloboda Borbála (Bezdán, 1916) nyugdíjas, Bezdán, Fő utca 78.
Schmidt János (Bezdán, 1931) nyugdíjas, Bezdán, Csatornapart 11.
Reéb Katalin (Bezdán, 1908) háztartásbeli, Bezdán, Kolut utca 4.
Burján Margit (Bezdán, 1926) háztartásbeli, Bezdán, Gólya utca 10.
Šever Dragan (Lika, korenicai járás, Bunić falu, 1920) nyugdíjas, Bezdán, Gólya utca 1.
Ivančević Petar-né szül. Lovrić Ljubica (Kordun, slunji járás, Cvijanović Brdo falu, 1939) nyugdíjas, Bezdán, Gólya utca 23.
Djerić Milan-né szül. Zljko Iva (Hercegovina, široki bregi járás, Crnač falu, 1940) háztartásbeli, Bezdán, Kolut utca 8.

RAJ ROZÁLIA–NAGY ISTVÁN

A BAJMOKI MAGYARSÁG VISELETÉRŐL

A Vajdaságban „tájjellegű" viseletről nemigen beszélhetünk. Más a helyzet viszont Doroszló – Gombos – Kupuszina esetében, ahol a hagyományőrző közösségek ma is őrzik jellegzetes viseletüket. Viseleti kultúrájukkal már jóval korábban érdemes lett volna behatóan foglalkozni, de sajnos ez idáig – néhány kisebb kiadványon túl – nem készült komolyabb feldolgozás.

Jelen tanulmányt – a teljesség igénye nélkül – a viseletre vonatkozóan olyan szándékkal készítettük és bocsátunk útjára az érdeklődők és az utódok felé, hogy tükrözze azt a periódust, amelyben a hagyományos darabok (a majd rekonstruáltak elődei) még mindennapi öltözetül szolgáltak. Számos egyéb tényező mellett, mint pl. kor, vagyoni helyzet, családi állapot, mindenképpen jelentős szempontként kellett számon tartanunk Bajmok többnemzetiségű közösségét és a viseletet, életmegnyilvánulásként is vizsgálnunk kellett.

Tekintettel az elmondottakra gyűjtőmunkánkat a következő szempontok figyelembevételével végeztük:

1. *A századelőn született idős bajmokiak elmondásai.*
2. *A megőrzött viseleti darabok részletes tanulmányozása.*
3. *A megőrzött családi és alkalmi fotók.*
4. *A közösségben egykor élő szokások, normák nemzetiségbeli különbségeinek megismerése.*
5. *Az idézőjelben írt szövegekkel a helyi nyelvjárásra-kiejtésre igyekeztünk felhívni a figyelmet.*

Már vizsgálódásaink kezdetén tapasztaltuk, hogy a viselet alakulása a történelmi, gazdasági és egyéb tényezők hatására, itt is folyamatos változásokon ment keresztül, viszont éles korhatárokat nem lehet húzni. Az általunk végzett kutatások eredményei azt mutatják, hogy a múlt század 80-90-es éveiben született idősek viseletétől, az 1950-es évekig beszélhetünk a magyar parasztság sajátos, öltözetéről Bajmokon. Az Ormos-féle gyűjteményben és Georg Nuber lejegyzéseiben a Bajmokra vonatkozó viseletleírás elemeiből igen sok már nem található meg az általunk megjelölt periódusban. Pl. a kék posztó, a férfiak ill. a kék és piros csíkos kelmék kedveltsége a nők esetében, még a legidősebbek emlékezetében sem él.

A bajmoki magyarság sajátos viseletében három időszak követhető nyomon. 1. A múlt század 80-90-es éveitől az 1910-es évekig. 2. 1920-as évektől az 1940-es évekig. 3. 1950-től, napjainkig.

Bajmok ma a Vajdaság, Észak-Bácska települései közé tartozik. Zombor, Szabadka, Bácstopolya és a jugoszláv–magyar országhatár között terül el. Délnyugatról Aleksa Šantić, délről Pacsér, keletről Mišićevo, délkeletről Györgyén, északkeletről Skenderevo, északról pedig az egykori madarasi tanyacsoport maradványai határolják. A jugoszláv–magyar országhatár bajmok–bácsalmási határátkelő helye is itt található. Lakosainak száma az 1991. évi népszámlálás adatai szerint 8622 volt.

A településről az első hivatalos dokumentum az a levél, melyben Mátyás király 1462-ben édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozta (más pusztákkal együtt) Bajmokot. A török dúlások e falut sem kímélték meg. Az őslakosság annyira megfogyatkozott, hogy újra kellett telepíteni, amit 1771-ben meg is kezdtek. A szabadkai városatyák mindennemű ellenkezése ellenére, 1782-ben sor került Bajmok urbáriális rendezésére is, és 1785-től már betelepítettnek számítják.

Az új település lakosainak nemzeti összetételére vonatkozó kevés adatból arra lehet következtetni, hogy az új lakosok dalmátok (horvát-bunyevác) és magyarok voltak. A feljegyzések szerint Bajmokra a magyar telepesek főleg Szabadka, Törtel (Pest megye), Koka (Nagykátai járás), és Kecelből érkeztek (Kiskőrösi járás), továbbá Heves megyéből, Karcag, Kalocsa és Győr környékéről, Vas megyéből és Szlavóniából is.[1] Az 1900. évi népszámlálási adatok Bajmokon a következőket mutatják: összlakosság 7588 (100%), magyar 3599 (47,43%), német 1980 (26,09%), tót 8, szerb 21 (0,27%), bunyevác 1980 (26,09%). 1991-ben ez a népesség a következőképpen alakult: összlakosság: 9131, magyar: 2980, horvát 850, bunyevác 1656, montenegrói 135, jugoszláv 1157, és szerb 2096. Egyéb: 257.[2]

	Összlakos	Magyar	Német	Bunyevác	Horvát	Szerb	Jugoszláv	...
1900	7580 (100%)	3599 (47,43%)	1980 (26,09%)	1980 (26,09%)	–	21 (0,27%)	–	...
1991	9131 (100%)	2980 (36,63%)	–	1656 (18,13%)	850 (9,30%)	2096 (22,95%)	1157 (12,67)	...

A bajmokiak életében egykor jelentős szerepet töltött be a vallás. A legtömegesebb a katolikus vallású lakosság volt: már 1770-ben volt plébániája, 1817-ben pedig Péter és Pál apostol tiszteletére szentelték fel templomát.

A templomi szertartásokon a két háború között is rendszeresen részt vett minden korosztály, így a leányok – legények is. A vasárnapi templomlátogatásuk sok esetben (a családtól függően) meghatározója volt egész napjuknak, de a közösség róluk alkotott véleményének is: „minálunk úgy vót, mëg a jobb családokba általába, hogy aki fiatal nem vót templomba vasárnap, az nem mëhetett a bálba së" – mondja Szabó Teréz.

[1] *Mojzes Antal:* Bajmok művelődési krónikája I.
[2] Mojzes Antal közlése alapján.

Fiatal lányok fejkendőben 1930 körül

Az ünnepi, főleg templomi ruhának szinte tisztelet járt. Az ünnepi és vasárnapi templomi öltözetük jelentette az öltözködés csúcspontját. Ekkor kerülhetett sor bemutatkozásra is a falu egész népe előtt, a táncmulatságokat és lakodalmakat minden nemzet általában a maga kedvelt helyén külön-külön tartotta, míg az egyházi ünnepeken a templomban (katolikus vallású mindhárom nemzet) valamennyien együtt voltak.

A szegényebb réteg házában, ruhatárában nem igen mutatkozhatott meg a szép igénye. A századforduló táján elsősorban a jobb módúak házaiban jelent meg, később vált általános szokássá a tisztaszoba berendezése Bajmokon is. Gyermekkorából, mint valami csodára emlékszik vissza a tornyos nyoszolyákra nagyanyja tisztaszobájában Hubai Mária. Ezek a szoba két oldalán álltak. Magasra vetetten, egy dunna és legalább 2-3 sor párna volt beléjük rakva. A dunna- és párnahuzatok fehér sifonból voltak. Végeik ki voltak slingelve. A *cakniba*[3] volt a gomblyuk. A slingelés alá piros, sárga, kék selymes kelmét tettek.

Középen állt az asztal, körülötte a székek. Korábban meg két pad volt mellette. Ha volt a szobában *banyakemence*, akkor mellette volt a pad. Az asztalon meg az ágyakon régebben fehér, slingelt szélű, később virágos (drapp, világos zöld, vagy rózsaszínű alapon), szövet (szőr terítő) volt. A slingelt fehér terítőkre később a szöveteket is felterítették. Tulipános láda is volt a házban mondja, talán dédanyjáról maradt: az idősek ruháikat tárolták benne a tisztaszobában. Három oldalát piros tulipános, zöld leveles, virágindás festés díszítette. Az alapszíne sötétkék volt. A tulipános ládához hasonló díszítménnyel festett pad- és széktámlákra, továbbá szekrényekre és ágyakra is emlékeznek „magyaros mintás, mëg szív alak is vót rajta". Egyszínű, barnára festett ládákba is tárolták nagyszüleik, szüleik a ruháikat. Ennek a belsejében, a rövidebb oldalán, egy külön, kis „vájúféle" rész is volt az apróbb dolgok tárolására.

Három- vagy négyfiókos volt a szekrény Kántor Ilona (sz. 1903) nagyanyjának tisztaszobájában. A fiókok fogantyúja fehér porcelánból készült. Tetejét fehér, slingelt szélű takaró fedte, rajta a feszület, Szent Antal és Szűz Mária szobra állt. „Mindën szombaton ott e végezték a zasszonyok a zimáccságot" – emlékszik vissza.

Ebben a szobában őrizték a lány kelengyéjét és a ház lakóinak ünnepi öltözetét. Ha berendezése meg is változott, ez utóbbi szerep napjainkig megmaradt az idősek házaiban.

[3] Cakni = huroköltés sorral készült, folyamatos félkör forma szegély. Ha a szegélysorhoz közvetlenül lyukhímzés is párosul, gombolásra is alkalmas lehet.

Bajmokon már a századforduló táján is inkább csak a *lakástextíliák* és a gazdaságban használatos eszközök készültek szőttesből, általában kenderből. A házban a szalmazsákok, *abroszok, lepedők, szakajtóruhák*, a gazdaságban a *zsákok*. Az idősek visszaemlékezéseiben a viseletre vonatkozóan csak egy-egy vászonruha jelenik meg. Egy-egy szoknya az asszonynak illetve ing-gatya az embernek. A viselet korai polgárosodását mutatja, hogy a vászon ruhanemű használata a legkorábbi visszaemlékezések szerint is már csupán a férfiak bő vászongatyájára és az idős asszonyok lánykori alsószoknyájára vonatkoztatható. E század elején is már nyárias, ill. hétköznapias jelleget öltött a *bűgatya*. A századforduló táján született idősek elmondásai szerint gyerekkorukban vászongatyában idős embert csak délutánonként, a kispadon üldögélve láttak. Viszont az akkor élő idősektől azt hallották, hogy még korábban, Bajmokon is voltak olyan magyar férfiak is, akik fehér vászon ingben, rajta fekete mellénnyel és vászon „bűgatyába" nyáron a templomba is elmentek. A gatyák alját Bajmokon a magyarok sem rojtozták, csak felhajtották és felszegték. Egyéb díszítés sem volt rajta. Szárait 4-5 szélből varrták. Korcába madzagot fűztek, ráncba húzták és megkötötték. A madzagot belülre rejtették. Festetlen, fehérített kendervászonból készült.

Az 1960-as évekig *a bőr alapanyagú viseleti daraboknak* igen nagy jelentőségük volt a bajmokiak, főleg a parasztemberek ruházatában. A bőr *ruha*, a *suba* és a bárányból *sapka* kivételével félünnepinek (mellény) és köznapinak (nadrág, kesztyű) számított. Nem különböztethetőek meg rétegek, szinte minden házban volt belőle, mindhárom nemzetiség esetében.

Bőrből készült a *suba, bőrmellény, bőrnadrág,* bárányból *sapka, bőrkesztyű* és korábban a *ködmön*.

A *subát* a pásztoremberek viselték, akik kint aludtak az állatoknál a szabadban. Legtovább pedig a parasztember a lovas kocsira télen, a hidegben végzett munkánál. Valójában hozzá tartozott a parasztok által elképzelt öltözethez.

A századforduló táján az idősebb férfiak még ünnepnapokon, sőt templomba is vállukra terítették a subát. Általánosan használt ruhadarab volt egészen az 1950-es évekig. Főleg a szabadkai, zombori és a bajmoki piacokon-vásárokon vették. Szűcsök készítették és árusították itt a bajmoki piacokon is, a faluban nem volt szűcsmester. Voltak szűkebbek, de igen bő subák is. A jobb módú férfi a bővebb subát viselte. A korábbi változatok gazdag díszítésű rátétesek voltak, majd hímzettek lettek. Nem tudnak róla a bajmoki öregek, hogy a három nemzetiség subája között valami különbség lett volna. Mindhárom nemzetnél a legényember szülei, a fiatal házasemberek maguknak (különösen a jómódúak) díszesebb subát vásároltak. Az időseknek egyszerűbb járta, de ők ritkán is vásároltak, mert hosszú időre megőrizték fiatalkori subájukat. Előfordult, hogy a ház fiatalabb férfiaitól az idősek örökölték meg a viseltebb subát, ha azok újat vettek, amit aztán az idősek otthon, munkára a ház körül viseltek. Különösen jó szolgálatot tett télen. Ebbe tekeröztek, amíg kukoricaszárat hordtak vagy piacra mentek. Bajmokon a piacon való árusítás az 1950-es években szűnt meg. Birkabőrből készült, 5-6 birka bőréből varrták. Színe sárga volt, gallérja egy kisbárány egész bőréből volt. Hátul lógtak a lábai, melyek díszül szolgáltak, ez a gallér mindig fekete volt. Főleg a darabok összevarrásánál díszítették bőrből

készített vékony, piros csíkokkal. Eleje a nyaktól egész hosszúságában, majd körben is lehetett díszítve, pirossal a szélén. Ez lehetett szegés is. A hátára magyaros díszítésnek mondott, tulipános dísz került, amit a bajmokiak a tulipános ládákon előforduló mintához hasonlítanak. Viselete az 1960-as évekre szűnt meg, bár található még ma is néhány a faluban.

Hazalátogató baka családja körében a századfordulón

A bőrből készült *mellényt* is a férfiak viselték. Ennek dísze nemigen volt. A világosabb sárga bőrt sötétebb barna bőr csíkkal dolgozták el, a legsötétebb barna színűek a gombjai voltak. Ezek is szűcs által, bőrből készültek „szűcsgombok"-nak mondták. Bal vállán és oldalán gombolódott két szűcsgombbal a bőr gomboló-pántba. Amíg új volt félünneplő volt, majd ahogyan viselődött faluba menő lett. Ezt követően, jobbára munkára vették fel hidegben. Általában a házasemberek hordták.

A *bőrnadrág, -kesztyű* és a *bárányból sapka* a téli munkavégzéshez tartozó öltözéknek számított. A szűcs általában megrendelésre készítette ezeket, főleg idősebb férfiak, magyarok és bunyevácok részére.

Korábban a jómódú parasztasszonyok – főleg a bunyevácok, de esetenként a magyarok is –, ünnepen értékes *szőrméből* készült, csípőt takaró, karcsúsított kabátfélét hordtak.

Bundának mondják azt a bárányból készült viseleti darabot, amelyiket a ma élő idős asszonyok, de szüleik nőtagjai is hordtak. Faluba menő és munkára való, csípőt takaró kabátféle volt ez. Megrendelésre készítették a szűcsök. Elöl gombolódott szűcsgombokkal. Gallérján, ujján a csuklónál, elöl a gombolópánt mentén, és alján körben prém dísz (kifordított bőr) is lehetett. Viselete az 1960-as évekre szűnt meg.

A *ködmönről* csupán hallomás alapján, annyit tudnak elmondani, hogy az idősek régen bőrből készült kabátfélét is viseltek, amit ködmönnek mondtak, de már a nemekre sem tudják vonatkoztatni. Az idevágó irodalomban akad adat, mely szerint a magyar férfiak Bajmokon is viselték a ködmönt. A bőrruhák alapanyagának esetében a különböző nemzetiségek nem fektettek hangsúlyt külön a juh fajtájára, pl.: a *racka* vagy a *merinó* egyik nemzetnél sem volt különösebben kedvelt vagy elvetett. A bőrből készült darabok viselete aztán egyre inkább háttérbe szorult, napjainkra megszűnt.

A szakirodalom által említett adat, mely a bajmoki férfiak korai öltözetére vonatkozik, a *posztó*ból készült sötétkék kabát, világoskék nadrág, kék mellény viselete, és a bu-

nyevác férfiak ünnepi öltözeténél is a kék szín, mint öltönyeik jellemzője, mára már nem él az idősek emlékezetében sem. A feljegyzések viszont arra engednek következtetni, hogy jelentős szerepet töltöttek be a múlt század első évtizedeiben. E ruhadarabok sajátos formájáról, díszítéséről sajnos az írott források már nem számolnak be.

A fotók alapján a férfiak már a századforduló éveiben is általában posztóruhában jártak ünnepen. Mindhárom nemzetnél általánosan viselt darab volt a combközépig érő, kétsoros gombbal ellátott, férfiak számára posztóból készült téli felső kabátféle. Előfordulási aránya azt mutatja, hogy kezdetben inkább a jómódúak viselték, ők is csak ünneplőként, majd később megjelent a szerényebb sorban élőknél is. A módosabbak prémgallérral varratták maguknak, társadalmi rangot jelölt a prémes gallér. Egyéb dísz nem volt a kabáton.

Vékonyabb posztóból készültek a férfiak különböző nadrágféléi, és később a mellények is.

Nők esetében az egykor igen rangos darabnak számító gyapjú *belinër* vállkendőt váltotta fel a posztóból készült kabátféle. Egy időben, párhuzamosan is viselték őket, aztán egyre inkább a polgárias jellegű, téli viseleti darab, a csípőt takaró kabát dominált. A hozzávaló kelme minőségét a társadalmi rang, az anyagi lehetőség határozta meg. Fazonos gallérjáról, ujjáról nem maradhatott el a prém sem a módosabb lányok-asszonyok esetében. Derékban enyhén karcsúsították, aljának bőségére a több, ráncos szoknya miatt volt szükség.

Leányok fél ünneplőben az 1930-as években

Az 1930-as évektől a leányok és asszonyok is gyakran varrattak maguknak szövetszoknyát. *Pájának* mondták, főleg asszonyok számára, sötétebb színű (zöld, fekete, barna), nagyobb kockás mintázatú, vastagabb gyapjúszövetből (puha, flanelszerű) készült téli szoknya kelméjét.

Férfiak-nők egyaránt, általában a sötét színeket (esküvőre általában fekete) kedvelték a posztóból készült darabok esetében is.

Gyermek viselet

Gyűjtéseink szerint a kislányöltözet változatai három periódusban vizsgálhatók. Az első korszak a századforduló táján született idősek gyermekkora. Hétköznapra még a hosszú, ingforma egyberuha volt rajtuk otthon. Ez végtelenül egyszerű, egybeszabott volt. Viszont ebben az időben a kislánykák már 8-10 éves korukban kaptak szoknya-blúz-kötény együttest. Tulajdonképpen az iskolába indulás kora befolyásolta a gyermek öltözetét is. Ünnepen, az utcán és az iskolában (aki csak tehette) kétrészes ruhát adtak a gyerekre.

A második korszak a ma 70 évesek gyermekkora. Ők 10-12 évesen kaptak szoknyát és blúzfélét ünnepre az egyberuha helyett, de kötény nélkül. Egy alsószoknya is került alá. A csípőig érő blúz alján egy pánt is futhatott körben. Ez még nem volt az igazi, de parasztos kislányruhának számított. Ebben az időben a 15-16 évesnek, amikor már nagylánynak számított, varrattak valódi szoknya-blúz-kötény együttest. Későbbi ruhatáruk viszont már csak ezekből a viseleti darabokból állt.

Az ezt követő időszakban – a ma 60 év körüliek korosztálya –, már jóval kevesebben és már csak a 16. évük betöltése után, nagylánykorukban jártak „parasztossan". Egészen addig egybeszabott, polgárias volt a ruhájuk. Ruhatárukban később is csak 1-2 öltözet parasztos ruha volt, amit nagylánykorban varrattak, vagy édesanyjukét átalakították át számukra.

A század elején a leánykák hétköznapra viselt igen egyszerű, egybeszabott, ingféle ruhában jártak. Eleje lehetett hasítékkal, gombbal vagy anélkül, vagy akkora volt rajta a nyílás, hogy a fej átférjen rajta. Ha elöl gombolódott, akkor csak három gomb volt rajta. A hasíték hátulra is kerülhetett. Díszítése nem volt. Hosszú ujja mandzsetta nélkül készült, sima, ráncolatlan volt. Korábban majdnem bokáig ért, később fél lábszárat takart. Leginkább *karton*, *cicc*, vagy más mosókelme, pl. *borozdás bársony* vagy *pargét* lehetett. Mintázata apró virágos, kockás vagy csíkos volt. Egybeszabott ruha *festőből* nem készült. Az ünneplő valamivel jobb minőségű kelméből készült. Pl. *delin* (moshatós selymes) kelme. Ez már szebbnek számított. Elején később – kerek vagy szögletes formában a válltól indulva – fodor futhatott. Vékonyabb csipke vagy zsinór is került rá elvétve. „Akkó mán fő vót ékesítte". Fodor a maga anyagából kerülhetett az aljára is egy-két sorban, tenyérnyivel feljebb az aljától. A ruhácska alját 10-20 cm-en képezhette maga a fodor is. Később a válltól megszabott résztől a „tájl"-tól ráncolhatták is és ilyenkor leginkább hátul gombolódott. Az 1930-as években született kislányoknak már egy-két ilyen ünneplő ruhájuk is lehetett, pl. egy sötétbarna vagy sötétkék bársonyból, vagy kockás szövetből. Fehér gallérral már „uras" ruhának mondták.

Az első viseletegyüttes is, amit 8-10 éves korban kaptak, szoknyából, blúzból és kötényből állt, de ez a kor nem volt pontosan meghatározható. „Ez attú függött ki mijen fejlett vót, hogy mikó monták hogy mán nagyobbacska, akkó mán két részes köllött neki." A szoknyát ilyenkor még csak keveset ráncolták meg. Alsószoknya sem igen volt ekkor még alatta, a módosabbaknak inkább, de csak egy. A szoknya majdnem bokáig érő volt, melyre kötény is került, szinte azonos hosszúságban és szélességben, ez is enyhén ráncolt, hogy hátul szinte összeért. Egy vagy két zseb is volt rajta. Gyakori volt a kékfestő, apró fehér mintával. A kéken kívül más színűre (barna vagy zöld) nem emlékeznek, de szürke elvétve akadt. Semmi díszítés nem volt sem a kötényen, sem a szoknyán. Azt kedvelték leginkább, ha azonos anyagból készült mindhárom darab.

A felsőtesten viselt blúzfélét nyáron a szoknyájába kötötték a kislánynak. Sima, hosszú ujja volt, díszítés és mandzsetta nélkül. Elöl gombolódott, kerek nyakát csak egyszerűen körbe szegték. Elején sem igen volt díszítve, esetleg a válltól függőleges irányba az aljig *számëdli* lehetett rajta. Így emlékeznek vissza az idősek arra az időre: „Nagyon szëgényës vót a világ akkó, ojan vót ez a viselet is. Különössen a gyerëkëk ruhájára nem nagyon attak. Akik gazdagabbak vótak a faluba, azoknak a gyerëkëknek së nagyon vót különb a ruhája". Ha nem kékfestő, akkor valami más könnyen mosható kelméből varrták

a kislányruhákat. A mintázatuk leginkább apróvirágos-rózsás volt. Legtöbbször „rúzsaszínű" világoskék és fehér alapon voltak a minták. A kockás és a csíkos kelmét gyerekeiken is szívesen látták a bajmoki asszonyok. A kislányokon még szerették a „pöttyüsset" is. A „pirossas" is kedvelt volt. Akkor tekintették szépnek a teljes öltözetet, ha mindhárom darab azonos kelméből készült, de legalább a kötény és a blúz mindig egyforma kellett hogy legyen, a szoknya az lehetett más is. A nagyobbacska lány ünneplő blúza kicsit hosszabb volt és kívül hordta, az a szoknyára simult.

A kislányok szoknyái három szélből készültek, majd egyre ráncosabbak lettek, ahogyan a leányka nagylánnyá növekedett. „Amikó mán kijárta a ziskolát, e mút a 13, akó mán plánë, nagylány is lëhetëtt."

A jobb módú család valamivel szebben járatta gyermekét. Az egybeszabott és *tájlos* ruhán kívül készülhetett derékban szabott, elöl derékig gombolódós ruhácska is a kislány számára. Minden darab hosszú ujjasnak készült, a téli is és nyári is. Kézelője sem volt korábban, később már lehetett. Ha díszítve volt az eleje vagy alja zsinórral, szalaggal vagy csipkével, akkor a mandzsettára is került egy-két sor ebből a díszítőanyagból. Deréktól az alja lehetett rakott, többé-kevésbéráncolt, vagy szabadon álló hajtásokból. Előfordult, hogy egy szűkebb alsószoknya is volt az *ëgyberuha* alatt a kislányokon. A kelme lehetett *kanavász, zefir, cicc, delin*. Apró mintái virág, búzaszem, orsó, kocka lehettek.

A századforduló táján különösen, de egészen az 1950-es évekig köznapon gyakran jártak mezítláb a gyerekek. Ünnepre a piacon vásároltak a kisebbek számára „pantyust". Ez puha, vékonyabb bőrből, egy gombbal, gomboló pánttal, leginkább világos színben készült. Magasszárú bőrcipőt viseltek télen, de bármilyen fűzős cipő lehetett ünnepi lábbelijük egyébként, leginkább fekete és barna, ill. később világosabb drapp vagy fehér. A nagyobbacska lánynak papucsa is lehetett. Szandált csak az 1940-es évektől hordtak. Korábban drappos színű „patënt harisnyájuk" volt, meg a „strimpfli", amit a fiatal lányok hordtak. Cérnaféléből készült, mint mondják és végig tarka, színes: rózsaszín, fehér, barnás csíkok voltak benne. Volt *harisnyacsinálló* asszony a faluban, aki készítette. Később a selyemharisnya jött divatba ünnepre. Ezt is térdük fölött, gumipánttal, „strumpándliva" rögzítették. Térdharisnyát később a polgárias viseletben járó kislányok viseltek.

A kislány hajviselete

A kisgyermekkortól növesztették a kislány haját. Iskoláskorban már soknak fonott copfjai voltak. Amíg egészen kicsi volt a lányka, körülvágott hajába szalagot ritkán, esetleg ünnepen kötöttek a fejtetőn, vagy a kicsit bal oldalon összefogott hajkötegre. Amikor nagyobb volt már, hátrafésült haját egy-két ágra fonták úgy, hogy a fej felső részén a rövidebb szálakat fonták vagy pödörték először egybe, aztán ezt a fonatot az alsó fonatba illesztették, és úgy fonták a végéig. A haj végébe pertlit fogtak, röviden bele is fonták a hajba, amit úgy kötöttek meg, hogy a haj alsó része kb. 10 cm hosszan szabadon maradjon. Ha két ágra fonták, akkor a fejtetőn középen szétválasztották a hajat, és a rövidebb szálakat két ágba fonták, majd úgy folytatták a két alsó fonatot és fejezték be, mint az előző esetben. Ha két ágra fonták, és a fejtetőn keresztezték, „kikába tëtték" úgy mondták. A *kikára* is tehettek masnit.

A hajfonat tövéhez is, a végére is kerülhetett szalagcsokor, *másli* de csak ünnepen. A szalagok selymek voltak: piros, rózsaszín, fehér, kb. 3-5 cm széles, vagy szélesebb. Ha-

jukban kislánykortól már szívesen viselték a különböző színű és formájú csatokat, a rövidebb szálakat ezzel rögzítették. Akkor volt szépen megfésülve a kislány, ha szabadon hajszála nem maradt, ezért hogy a rövidebb szálakat könnyebben egybetartsák, tyúkzsírral vagy cukrosvízzel kenték be, a jobb módúak pedig hajolajjal.

A századforduló táján a fiúcskát is a kislánnyal azonos ingfélébe öltöztették. A jobb módúaknál hamarabb, de amikor iskoláskorúvá vált, akkorra minden fiúra került nadrágféle. A kislegénykének is csak *pantallót* varrattak (polgárias szabásforma). Kivételes esetben, a jómódú családban, vagy a szabómester kisfiának készült *paraszt* vagy *priccses nadrág*. Egy-két nadrágja volt általában, egészen 16-17 éves koráig, egy ünnepre, másik hétköznapra. Gyakran örökölték a testvérek egymás kinőtt ruhadarabjait. Az újakat bővebbre és hosszabbra varrták (de inkább piacon vásárolták), hogy hosszabb ideig viselhető legyen. Ünnepen fűzős, leginkább fekete bőrcipő volt a lábán, hétközben munkában lehetett mamusz, fekete bőrpapucs, de akár bocskor is. Legtöbb parasztgyerek már korán kimaradt az iskolából, és a hat osztályt sem fejezte be. Tizenhat éves volt, amikor már locsolni ment a lányokhoz és táncra is járt (mehetett). Ekkor varrták számára a rangosabbnak számító paraszt és priccses nadrágot, amit ünnepen mindig csizmával viselt.

A kisfiúk nadrágja igen egyszerű kelméből készült: lehetett bármilyen színű (szürkés, drappos, barnás, zöldes, kockás, stb.) vékonyabb szövetből. Vállpánttal is készülhetett, amit elöl kereszteztek. A jobb módúak esetében általában varratáskor kabát is készült hozzá. Később mire táncba járt, világosabb és sötétebb szürke, barna, zöldes, jobb minőségű szövetből volt a ruhája, és mire nősülésre került a sor, általában akkor varrattak sötétebb kék, vagy fekete színű öltönyt számára. Ez számított a legünnepiesebbnek.

A fejre kisfiú korban kerülhetett bármilyen sapkaféleség, aztán pedig nyáron *kalap*, télen *bárányból sapka*.

A viselet változása a női öltözetben

A viseletbeli változásokra a közeli város, Szabadka (26 km) nagy hatással volt. A polgárosodás nyomai a jobb módú családokban, főleg a leány és asszony öltözeti darabjain (szabásán) tükröződnek legkorábban. Aztán fokozatosan, mint minden közösségben egyre többen hagyták el a hagyományos öltözeti darabokat, és a századfordulóra – a németség mellett –, a magyarság viseletén is megmutatkoznak a polgári viselet jegyei. *Paraszt-polgári* viselet lesz a domináns, magán viselve mindkét viselet díszítési, formai jegyeit.

A *főkötő (fékető)* megjelenéséről nem sikerült megbízható adatokhoz jutnunk. Tudjuk viszont, hogy a századforduló táján sem volt általános illetve kötelező a viselete, inkább csak ünnepen hordták az asszonyok, akik kedvelték. Viszont már ebben az időben a fejre, vállra *kézbevaló kendőket* kedvelték, szívesen viselték a bajmoki lányok-asszonyok mindhárom nemzetnél. Ezt látjuk a korabeli fotókon is. A fejkendőnek jutott a legjelentősebb funkcionális és esztétikai szerep. A kislánytól az idős asszonyig valamennyi korosztály viseletében jelen volt.

Pruszlikot (ingváll) a visszaemlékezések szerint utcára sosem viseltek. Az ingváll szót sem ismerik. Rövid ujjas inget ünnepen, alsóneműként hordtak, de benne nem mutatkozhattak. „Az lett vóna csak a zigazi szégyen", mondják. A pruszlik szintén ünnepi alsónemünek számított, az ing tetején hordták blúzféléjük alatt.

Édesanya gyermekeivel 1910 körül

A felsőtestet borító, a viseletegyütteshez tartozó *blúzféléket* a jómódú parasztcsaládok asszonyainak ünnepi öltözetéhez már a századelőn is gazdagon díszítették *sujtásokkal*, *csipkével*. Az 1940-es évekig csak hosszú ujjúakra varrták őket. Aljuk korábban a derékhoz viszonyítva rövidebb volt, majd az idő múlásával egyre fokozódott és az 1940-es évekre a csípőt takaró hosszúságnál állapodott meg.

A múlt század végén és az e századforduló táján készült, már idős embereket ábrázoló fotók alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy Bajmokon a *hosszú szoknya* viselete volt az általános. Aztán a szoknyák bokáig értek és „szélessek" voltak, majd a boka és fél lábszár közötti hosszúságnál állapodtak meg. Az 1940-es évekre az addig viselt három alsószoknyából egy maradt.

A blúzokon a polgári öltözetben alkalmazott *gallérok* és *kézelők* magjelenése, majd a *kötény* (mely korábban általános volt), alkalmankénti elhagyása is egyre inkább a polgárias irányzatra utalt. Az öltözet viselői ezeket a változásokat természetesnek találták és elfogadták: ma is *parasztos ruhaként* tarják számon, megkülönböztetve a *mesteres ruhától*-öltözéktől.

A hagyományos öltözködési módot nem egyszerre hagyták el. Ezt a II. világháború előtti anyagi-gazdasági fejlődésük üteme is befolyásolta. s viseletbeni változás nemzeten-

ként eltérő, sajátos folyamatként zajlott. Míg a németség értékes kelmékből készült, hagyományos viseleti darabjai a polgárias szabást kezdik követni, addig a magyarság szegényebb rétege az, amelyik (kényszerből) hamarabb igazodott a városiak öltözködéséhez. Télies darabjaik közül a költséges *nyakravaló*, a gyapjúból készült *vállkendő* csak a jómódúaknak volt, 1-1 darab (ünnepi és hétköznapi). Az egyszerűbb sorban élő parasztlányok ezért olcsóbb kelméből bővebb aljú, csípőig érő kabátot varrattak, mely korábban nem tartozott ruhatárukhoz. Ehhez részben olcsóbban jutottak, másrészt – a polgárias irányzatot követve – *divatosnak* számított.

A régies formákat a bunyevácok őrizték meg legtovább. „Bű vászonygatyába tovább jártak a bunyëvácok. Mëg a zasszonyok előtt, a faluba is soká vót pregacsa, amit úgy szüttek. Minekünk magyaroknak ojan, csak otthun vót ha ojan piszkossat csinátunk".

A bajmokiak összehasonlítva a maguk viseletét a doroszlóival, gombosival, kupuszinaival így nyilatkoznak: „nekünk nem vót ojan népviseletünk. Mink a nép, vagy hogyis mongyam, a parasztok mindég csak parasztossan jártunk, mëg vótak akik mestërës ruhába".

A *népviselet mibenléte* más módon is megfogalmazódott bennük. Az ezen a területen is alkalmi-nemzeti viseletként készült darabokból álló együttest *magyaros viseletnek* tartották, és magyar ruhának mondták[4]. Ezt a viseletegyüttest viszont, szinte kizárólag, csak a falubéli magyar polgári családok leányai öltötték magukra, nemzeti ünnepek, színelőadások és szüreti bálok alkalmával. Tehát alkalmi viseletként fordult elő. A helybeliek így gondolnak vissza viselésére: „A nëmëtëknek vót a dindli ruhájuk. Azok azt vëtték magukra ha valami, ojan ünnepjük vót. A magyaroknak a lányoknak, akik nem jártak parasztossan, akik nem vótak parasztlányok, azoknak mëg vót a magyar ruhájuk. A bunyevácok, azok mindég a maguk, saját ruhájukba vótak, csak a templomba, amikó a fövonulás vót, akkó vëttek azok is magukra fehér slingőtt ruhát, ojant mind a magyarok is mëg a nëmetëk is".

Egyik jellemzője a bajmoki női viseletnek a gyári anyagok korai feltűnése. Számon kell tartani az öltözeti darabok *kelméinek* rangbéli különbségét is. A magyar, a német és bunyevác nemzetiségű idősek véleménye megegyezik arra vonatkozóan, hogy a II. világháborút megelőző időszakban a németség ruhatárában voltak leginkább az értékes kelmék, mely elsősorban a század eleji németség gazdasági megalapozottságából ered. Tehát a három nemzetiség társadalmi különbsége a női viseleten is tükröződött. A jómódú bajmoki német parasztlányok ünnepi viseletének kelméi a suhogós *selymek, brokátok* és puha, enyhefényű *plüssök, bársonyok* voltak. Ezeken a sötétebb (zöld, kék, lila, barna), és világosabb (drapp, kék rózsaszínű) alapon, pirosvirágos zöldleveles csokrok pompáztak. E kelmékből egyszínű öltözetet is készíttettek maguknak.

A bunyevácok a selymek mellett a szöveteket is kedvelték, és ezeket is rangos kelméknek tartották ünnepi viseletükhöz. A selymek ez esetben egyszerűbbek voltak, mint a németek ruhatárában találhatók. Ezek leginkább a ma is kapható egyszínű, magában mintás paplanselymekhez voltak hasonlóak. A kelmék minőségén tükröződött viselőjének társadalmi rangja, helye a közösségen belül.

[4] Leányok számára készült fehér, rövid – puffosujjú – blúzféle, ujja piros szalaggal átkötve, piros selymen zsinórral, flitterrel díszített selyempruszlik, fehér, térdet fedő szoknya, rajta egy-két sor piros ill. nemzeti színű szalag, zöld selyem, fodros – zsinóros – kötény, piros csizma, a lányok fején piros selyemből, zsinórral gyönggyel, vagy festett pipacs-búzavirág-búzakalász díszítéssel készített párta.

A magyaroknál az értékes, plüssvirágú selyem kelmék csak a jómódú családok eladósorban lévő leányainak ruhatárában fordultak elő, a mintázat és szín jóval kevesebb változatában. A szövetruhák is (különösen a vastagabb) ünneplőnek számítottak. A magyar lányok templomi-ünnepi ruhái inkább az évszakhoz és alkalomhoz illő, de mindenképpen az egyszerűbb kelmékből készült. Ünnepi viseletül a szerényebb sorban élő magyar lánynak csak egy-egy értékes kelméből varrt ruhája volt. Lehetett pl. egy szövet (vékonyabb vagy vastagabb), és egy selyem különböző világos színben. A magyarok körében is igen gyakori és kedvelt volt a mai paplanselyemre emlékeztető, egyszínű kelmefajta, mely a maga színében volt virágmintás. Ilyen minden leány ruhatárában volt.

A kékfestőre még emlékeznek a század elején született idősek nagyszüleik, szüleik és a maguk viseletében is. Ők maguk inkább kislánykorban, majd faluba menőnek és munkára viselték. Táncba már nem vették fel. Korábban – az elmondások szerint – volt Bajmokon barna és zöld festő is. Az emlékezetben mégis inkább a kék alapú, apró fehérmintás kelme maradt meg. Ezek a minták nem voltak virágok, inkább búzaszem, levél, kocka vagy egyéb forma. Volt olyan, amelyiknek mindkét oldala viselhető volt, egyiken több volt a fehér, másikon pedig a kék.

Táncra legtöbb magyar leány öltözete valamiféle mosóanyagból készült. A vastagabb a „pája" volt, a „borozdás bársony" (kordbársony) félünnepinek, a „parget" pedig faluba menőnek és köznapra való. A mosóanyagok közül különösen kedvelt volt a „síkos szëfir", viselték és kedvelték a magyarok is – különböző színekben –, a bunyevácokhoz hasonlóan. Ujjnyi széles és vékonyabb csíkok váltakozásával, enyhe fényével szürke, bordó, drapp, barna színével igen változatosnak tűnt. Mosható volt, mint a *karton* a *cicc* és a *festő*, ezért gyakran viselték táncra, amíg új volt. A mosástól függően később vált faluba menővé, majd munkára szánt öltözetté. A *kasmír* kelmét[5] is ismerték: a módosabb, főleg német lányok viseletének volt tartozéka. A különböző alapszínen (zöld, kék, bordó, fehér) pirosvirágos, zöldleveles mintázattal készült. A ma kordbársony néven ismert kelme, a „borozdás bársony" is kapható volt és készítettek belőle öltözetet szinte minden korosztály számára. Alapszíne különböző lehetett mint a kasmíré, de a virágcsokros mintázat jóval apróbb volt benne. Mosható volt, ezért ez is gyakori kelmének számított a viseletben. 1934-ben volt divatos a török *cicc*. Már a 13 éves leány is elment dolgozni, hogy megszerezhesse. Aki szolgált, annak egy hónapig kellett dolgoznia érte, aki meg a „saját kosztyán vót", az egy hét alatt megkereste az árát.

Nyáron *delint*, „ciccëtt", *kásmirt* hordtak. Idővel megjelenik nyári ruhatárukban a „grënadin" (ami rangos kelmeként volt számon tartva), főleg blúzokat készítettek belőle. Aztán a „bember"[6] szintén ünnepi viseletül szolgált, csak úgy, mint a *szatén*, a lenge „libërtin"[7] és a „krëppmanolla"[8].

Szabásában a három nemzetiség viselete feltűnően nem különbözött egymásétól, különösen a német és magyar volt hasonló.[9]

[5] „...az a vékony, puha szövetféle, amit nagyon szerettek a mojok"
[6] Selymes kelme.
[7] Kelme fajta.
[8] Kelme fajta.
[9] Erre vonatkozóan, sajnos nem sikerült fotót szereznünk.

Vőfélyek, koszorús lányok. 1920-as évek

Ünnepi öltözetüket, melyeket leányaiknak varrtak, asszonykorukban is viselték, ha színben megfelelt koruknak.

Az egyszerűbb, olcsóbb kelmékből készült viseleti darabok szabása azonos volt az ünneplő öltözettel, de formára különböztek: kevesebb kelméből készültek, nem volt alattuk keményített, csupán egy keményítetlen alsószoknya. A felsőrész szabása igen egyszerű volt. Hegyes vagy kerek *bubi* gallérja lehetett, ill. a nyári változatnál a kerek vagy szögletes nyakkivágást csak keskenyen elszegték. Ezekhez mindig viseltek köténytt is, és azt általában a blúzra kötötték, ami rásimult a szoknyákra. A mosókelméből készült blúzok alja mindig rövidebb volt valamennyivel az ünnepi viseleténél.

A helybeli *varrónők* valamennyi nemzetiség számára vállaltak rendelést. Német varrónő varrt magyar és bunyevác lánynak is, Kollár Tera is nagyon sok német lánynak varrt. A módosabbak, kivételes alkalmakkor, elmentek Szabadkára varratni. Az újabb divatú kelmét az ünnepi viselethez is a szabadkai boltokba mentek vásárolni.

A lányokat Bajmokon is illett megfelelő ruházattal kiházasítani. A házasságba vitt ruhanemű[10] az asszony számon tartott vagyona. A társadalmi rétegezettség a ruházatban is tükröződött, ugyanakkor a viselet – szemiotikai funkciójából eredően – kort és családi állapotot is jelölt. A viseletnek is (különösen a női viselet esetében) meghatározói voltak az uralkodó, íratlan szabályok és elfogadott normák.

A három együtt élő nemzet nőtagjainak öltözködésében, viseleti szokásában mutatkoztak eltérések, apró jegyek, és ezekre igyekeztek is valamennyien felhívni a figyelmet, ezáltal hangsúlyozva viseletük sajátosságát. Bár mindhárom nemzetnél a parasztos viselet jellemzője a szoknyából, blúzból és kötényből álló együttes, a mégis létező formai különbségre így emlékeznek: „A bunyevácoknak, azoknak inkább kerekebben, úgy át a ruhájuk, a derekuk" illetve a csípőjüket hangsúlyozták ki. „A magyaroké, az nem annyira, a magyaroké, mind a kemënce, jó ráncos vót", vagyis csípőjüket kevésbé, inkább derekukat hangsúlyozták a deréktól szélesedő szoknyáikkal.

A magyar lányok kevésbé keményített alsószoknyát viseltek, mint a német lányok és bár csípőjüket igyekeztek ők is valamelyest hangsúlyozni, „gurtnit" kötöttek rá, mégsem voltak csípőnél olyan „szélëssek", mint a bunyevácok. A kötényt a selymekből és szövetből készült kétrészes együtteshez (az ünnepi öltözet esetében) a magyarok templomi öltözetükhöz egyáltalán nem, a németek is csak ritkán viselték. Tánc alkalomra is inkább csak egyszerűbb kelmékből készültek kötények. Azoknak a bunyevác lányoknak-asszonyoknak, akik „szabadkaias" szabással varratták ruháikat, mindig volt kötényük a selyemből készült együtteshez is, de egyébként a bajmoki bunyevácoknál sem volt szokás az értékes kelmékből készült együttesekhez a kötény viselete. Tehát koronként és alkalmanként váltakozva volt a viseletegyüttes tartozéka. A századfordulón még általánosan viselték, később hordása módosult. Köznapra és munkára viszont mindvégig elmaradhatatlan viseleti darab.

A felvetett szempontok határozták meg a kislányos ruháról a nagylányosra való áttérést és az alkalmi viseletet is. Általában az egyszínűt szerették. A kockás is kedvelt volt, de visszafogott színekben. Az 1910–20-as években a pirosat vagy erős rózsaszínűt nagylány nem viselte. „Csak a Papp Marcsának vót bordó, aki félig bunyevác vót". Csak a kislányon volt egy-egy darab a pirosból, amíg iskolás volt. Alkalmanként fehér slingelt, blúz-szoknya-kötény együttest is hordtak. Divat volt az 1940-es években a *dindli* ruha is, amit magyar lányok is felvettek, de ez más, egyszerűbb volt a németekétől. Divatos lett aztán a pirospöttyös ruha, ami a „pöttyös bálra" készült.

A századforduló éveiben, amíg elevenebben élt itt is a hagyomány, számon tartották az íratlan szabályokat, adtak a közösség véleményére. Lukács Julianna fiatalkorában például nem illett leánynak-asszonynak rövid ujjú blúzfélében utcán megjelennie. „Az lëtt vóna a legnagyobb szégyën!" Alsóneműnek számított. A nagyünneplő, a vasárnap és ünnep délutánján viselt, a faluba menő és munkára viselt öltözetek képezték a lányok-asszonyok ruhatárát.

[10] A tehetősebbek esetében a bútor és földterület is.

Fiatal édesanya szőttes köténnyel

A polgáriasodó ízlésnek megfelelően, a bajmoki parasztlányok-asszonyok viseletének díszítése általában mértéktartó volt. A szabásvonalakat kiemelte ugyan a blúzok elejének díszítése, a derék is hangsúlyozott, de a magyarság esetében a díszítés általában nem terjed ki a ruha egész felületére: fodros, csipkés ruhája a bajmoki magyar parasztlánynak nem volt, ez inkább a németségre volt jellemző. Fodrot a magyarok csak a „magyar ruhára" varrtak. A magyarság esetében, a ruhák színére jellemző volt az összehangoltság. „Minálunk, nem vótak ojan kiabálóssak." Továbbá a magyarok a visszafogott drapp, halványzöld, kék, rózsaszínű, fehér színeket kedvelték, bár volt időszak (az 1930-40-es években), amikor divatos volt a lányok ruhatárában a vékony bordó szövet. Különösen sok szoknyát készítettek belőle a nagylányoknak. Ehhez nem volt kötő.

Az ünneplőruhák felső és alsó része (ha készült hozzá kötény, az is), általában ugyanabból a kelméből készült „ha mindën egyforma vót, akkó vót igazán szép". Viszont egy-egy nagyobb ünnepre, ha teljesen új öltözet nem is, de új kötény és blúz (azonos kelméből), kellett hogy készüljön a nagylánynak. Nem fordult elő a visszaemlékezések szerint, hogy a három darab különbözött volna egymástól.

Korábban a rangosabb kelméből készült ruhához is járt kötény, de a templomi öltözethez nem, csak táncra viselték. Később ez úgy módosult, hogy inkább a félünneplő és utcai ruhához, az egyszerűbb kelmékből készültekhez hordtak csak kötényt.

Az ünneplőruhák nagy becsben álltak. Őrizték, örökölték őket, volt amelyik egy életre szólt. Az értékes kelmékből készült templomi ruháikat a vasárnap délutáni táncmulatságra is felvehették. Ugyanezt az öltözetet viszont az esti bálokban már nem hordhatták, hanem a vékonyabb szövet, a könnyű delin és mosó kelmékből készült darabok váltották fel.

A jobb módú lányok gyakrabban kaptak új ruhát és – a szegényebbekkel ellentétben – csak elvétve vettek magukra mosó kelméből készültet táncra.

Az újasszony leánykori ruháit viselte még egy ideig, aztán ahogyan gyermekei születtek és nőttek, egyre sötétedett öltözetének színe és már ünnepen sem vett fel többet, csak egy alsószoknyát. Az ide-odára, faluba menő ruha általában karton kelme volt, valamennyiük számára. A századforduló táján és az 1910-es években, ez a *festő*, később a zefir volt. Festőben viszont táncra nem mentek a lányok, csak az asszonyok akik elkísérték a nagylányt este a bálba.

Amíg újak voltak, az egyszerű ruhákban is jártak táncra a lányok, aztán ahogy viselődött, mosódott, úgy vált munkaruhává.

Nagylánykorban a szép, dús hajból tarkón tűzött konty büszkesége volt minden lánynak. A parasztlányok haját köznapon is mindig kontyba tűzték a tarkón, miután egyágra befonták. Ilyenkor a hajat csak hátrasimították, míg ünnepen külön gonddal fésülték és formálták. „Mihánes kezdett... ha má kétrészes, szoknya-blúz mëg kötény a ruhája... 13-14 éves, ez má vele jár!" A faluban több asszony a leányok ünnepi hajviseletének elkészítése által vált ismertté: „Vót egymiliom ijen asszony, aki csináta a faluba. Akkó sütötték ünnepën is, mëg vasárnap..." Ők nem tartoztak szorosan egy-egy leány családjához sem, hanem köztudott dolog volt a faluban, hogy vállalják a nagylány ünnepi hajviseletének elkészítését. Ez abból állt, hogy az egyébként a fejre hátrasimuló hajat, főleg elöl, sütővassal kisütötték. A hullámosított hajat „caknira a fülükre rakták". A visszaemlékezésekből ítélve, igen nagy hangsúlyt fektettek a leány hajviseletére: „Ez okvetlen, mindën vasárnap, szóval az nékül nem is lëhetëtt elmënni sëhova, së templomba, së mulaccságra akinek nem vót a frizura, a haja nem vót mëgcsináva. Az má nem vót! Ha ëgy-kettő, de aszt is mëgszóták!"

Az új asszony fejére, felkontyolt hajára a *menyecsketánc* alkalmával került először a *fityula*. A régi fityulák (1920 körül) fekete szaténból készültek és arany szállal hímezték rájuk a virágmintákat. Később készültek színes, értékes, plüss virágos selymekből is, mint amilyen a szoknya-blúz anyaga volt. Voltak magában mintás, egyszínűek is értékes kelméből, de ezeket nem hímezték. Általános szabásmintája szerint, két darabból állt a „féketŏ": egy fejet körbefogó részből, melynek két hosszabb pántja, továbbá a kontyba tűzött hajat borító ráncolt része volt, és egy szívforma toldása, a tarkónál. Amennyiben volt rajta hímzett díszítés, az a fejet felül körbefedő és a pánt részre, valamint a tarkóra, nyakra simuló toldásra került általában. Kivételesen, a nagyon díszes változat esetében, a kontyba tűzött, kidomborodó, hajat fedő részt is hímezték. A két hosszú pánt a fityula kidomborodó részét fogta körbe jobbról és balról úgy, hogy a két pánt díszes vége felül találkozott és itt díszes, nagyobb, színes fejű gombostűvel rögzítették. Később a közeli Madarason flitterekkel is díszítették a fityulákat. Később már akinek nem került fityula a fejére a menyecsketánc alkalmával, annak a forgatóruha anyagából készült kendővel vagy más színes kendővel kötötték hátra a fejét.

A fityulát nem volt kötelező viselnie az asszonynak. Köznapon haját kontyba tűzte, mint lánykorábann de már csatot nem tett bele, hanem ha utcára ment és nem volt fityulája, akkor kendővel kötötte be a fejét. Ezekben, a kendőkbe nem került karton a forma elnyeréséhez. A fityula inkább ünnepi viseletkiegészítőnek számított. Főleg fiatal asszonyok hordták, nnepen is inkább az, aki szerette. „Én nem vótam ojan fityulás, én sosë szerettem, de vótak akik nagyon fityulások vótak" – mondja egyik idős beszélgetőtársunk, szinte utalva a hivalkodásra.

A fityulákat általában helybéli varrónők készítették, de voltak olyanok is, akik egyébként más öltözeti darabot nem varrtak, hanem a fityula készítésében tűntek ki. A közeli Szabadkán készítették fityuláikat azok, akik nagyon kedvelték és külön hangsúlyt fektettek elkészítésére. Faragó Katalin anyósának egy lakodalom alkalmával a mulatni, táncolni tudó és szerető férje gyalog járta meg a Szabadka–Bajmok közötti távolságot (26 km) télen, mert feleségének ott készíttetett fityulát, hogy az legyen a legszebb a lakodalomban.

A kislány *fejkendője* készült a legegyszerűbb kelméből. Méterre vásárolt, sarkos szegett kelme is lehetett. Általában csak a hidegtől nyújtott védelmet, míg a nagylányok valamint asszonyok esetében esztétikai funkciója volt a domináns. A nagylányok-asszonyok templomba értékes selyemkendőket kötöttek fejükre mindhárom nemzetiségnél, melyeket szívesen és büszkén viseltek. Főleg ilyenkor figyeltek arra, hogy kendőjükkel, azt oldalt két hajtással gondosan, áll alatt kötve, hegyesre pödrött sarkokkal kifogástalan, pedáns „eleganciát" tükrözzenek. A meghajtáshoz – a forma elérése céljából –, sokan kemény papírt helyeztek bele, csakúgy, mint a sarkaiba, hogy hegyesen álljanak. Így a fiatalabbak kötötték be fejüket, az idősek már betét nélkül használták. A parasztasszonynak nem illet kendő nélkül utcára mennie hétköznap sem. Templomba viszont még a lányok is bekötött fővel mentek.

Kendőjük színe általában hasonló volt ruhájukéhoz, de gyakran kötöttek fehér selyemkendőt is fejükre. Értékes selymek, bársonyok voltak ezek a fiatalabbak részére, fehér, világosabb kék, rózsaszín, drapp színben. Az idősebbeknek sötétebb, barna, bordó, zöld, kék illett. A lányok a táncmulatságra – főleg ha hűvös volt –, szintén bekötött fővel mentek, de mindig hajadonfővel táncoltak. Ezek delinkendők voltak, melyekben fényes „síkok" futottak, szinte minden színben.

A magyar lányok is kötöttek kendőt, de többet jártak hajadonfővel, emlékeznek vissza az idősek: „A mi lányaink, mëg a német lányok, jobban coffos, masnissak vótak. A bunyëvácok azok mindég bekötötték a fejüket. Különösen a sejëmkendő, az vót! Az nékű nem vótak. Templomba is, táncba is, mëg az uccán is, mëg piacra is, mikó vezette a zannya a lányát a piacra, akkó mán a 12–13 éves kislányt is úgy vezette, hogy ojan formássan be vót kötte a feje."

A múlt század végén és századunk tízes éveiben viselték főleg a nyakravaló, rojtos selyemkendőt, a *vállkendőt*, ami még ünnepibbé tette a viseletet. Igen vékony, finom gyapjúszövetből készült, fekete selyem rojtokkal. A 10-15 cm hosszú rojtok két-három soron, csomózva vannak rajta. Schäfer Erzsébet szerint az 1930-as években magyarok is sokan viselték. Az asszonyok templomba mentek benne. A fiatal asszonyok is vállukra terítették. Leginkább egyszínű, bordót hordtak, de a sötétebb színeket is viselhették. Tarka vagy mintás változatra senki sem emlékszik a faluban. Kizárólag ünnepen viselték a blúzuk tetején. A mellen keresztezték, sarkait a kötény illetve a szoknya korcába rejtették. „A rojt az ojan díszféle vót rajta, aszt mindég eligazgatták."

Korábban vasárnap, illetve ünnepen, az asszonyok, lányok kezéből nem maradhatott el a díszes zsebkendő sem. Tánc közben is ilyen csipkés kendő volt náluk, amit vagy a szoknya korcába tűztek, vagy kezükben tartottak. Szép példányra bukkantunk Lukács Juliannánál. A leheletfinom csipkét körül maga készítette (horgolta) rá, még lánykorában. Nevét is belehímezte. Később a táncmulatságra egyszerű, főleg boltban vásárolt zsebkendőt tartottak kötényük zsebében.

A mai értelmében vett *alsóneműt* a nők sem viseltek. Alsóneműnek az ingfélék és a pruszlik számított, ez utóbbit csak ünnepen viselték. Azt viszont kihangsúlyozzák, hogy egyikben sem mutatkozhattak soha, sehol sem. A századforduló táján, de később is, a mai kombiné helyett *„hosszi"* és rövid *„fé inget"* hordtak a paraszt lányok-asszonyok Bajmokon. Az ünneplő fehér gyolcsból készült. A „fé ing" csípőig ért. Hosszú vagy rövid ujját lyukhímzéssel díszítették, „slingőték". Elején nem volt hasíték. Nyaknál kerek kivá-

gás volt rajta, vállán egy gombbal gombolódott. Elején a V forma betétre került a hímzett díszítmény. Hátán a vállak magasságában volt megszabva és ehhez a sima részhez varrták a ráncolt alsó részt.

A legkorábban készült női ingfélék szabását egy múlt század második feléből maradt ingen figyelhettük meg. Alapanyaga már fehér, gyári kelme. *Vállfoltos* változat. A németség körében gyakran alkalmazott megoldással, a vállfoltot belülről varrták rá. Kerek, szegett nyakán szerény hímzéssel találunk díszítést. Elöl hasítékát *haspánt* zárja. Hátán, a két vállfolt közötti rész ráncolt. Mellévarrott ujja könyökig érő, hímzéssel szegett, *pálhával* ellátott. Egyik, 1914 táján készült darab elején *subrikát*[11] is találtunk. Ennek elején nem volt hasíték. A mérsékelt kerek vagy szögletes nyakkivágást cakkozással díszítették. Az eleje közepén hímzett virágcsokor és monogram lehetett. A magyarok esetében gyakran volt fehér rajta minden díszítmény, de a virágornamentika – főleg a németek körében –, kék-bordó, vagy lila-bordó pamuttal is készülhetett a „fé ingen". Az értékes kelmékből készült blúzfélék alatt hordták, ebben mentek vasárnap és ünnepen templomba, táncba. Ez volt az ünneplő télen-nyáron. Tönkre nemigen ment, általában öröklődött.

Az ünneplő *„hosszi ing"* fehér sifonból készült, ujjatlan volt, az alja felé enyhén bővült, hossza térdet takart. A nyak és kar körül cakkozással szegett, elejébe fehér lyukhímzés, *toledó*[12] és monogram került. Bajmokon való megjelenésével kapcsolatban nem sikerült egyértelmű információhoz jutnunk. Azt tudtuk meg, hogy ezt a típusú inget inkább azok viselték, akik polgárias öltözetben jártak. Idővel ezt a parasztasszonyok is átvették, de kevesen hordták. Tehát ez az ünnepi „hosszi ing" – a paraszt lányok-asszonyok esetében –, a „fé ing"-gel párhuzamosan, azonos időszakban is viselt volt. A hétköznapi ingük is lehetett „hosszi ing", de erre semmilyen díszítés nem került, a téli általában hosszú ujjas volt és térdet takart, a „fé ing" pedig inkább ünnepinek számított.

A felsőtesten, a rövid vagy hosszú ujjas slingelt ing tetején, a blúzféle alatt hordták az ugyancsak slingeléssel gazdagon díszített, mélyen kivágott, fehér, szűk *pruszlikot*. Ünnepen viselték csupán, de viselete általános volt mindhárom nemzetnél. Szinte egész felületét fehér lyukhímzés díszítette, a nyaknál és a karöltőkön cakkozással szegték. Elején vagy a vállon és bal oldalán gombolódott. Szorosan simult a testre. Alapanyaga fehér gyári kelme: gyolcs, finom lenvászon. A bunyevác lányok az 1930-as években a rövid ujjas slingelt ing tetején, felsőruhaként is viseltek pruszlikot, mely piros selymes anyagból is készülhetett. Mélyen kivágott elejének, karöltőjének és aljának dísze a lerakott szalagcsík volt. Eleje díszes fém kapcsokkal zárult.

Az ing tetejére került a *blúz*féle. Korábban (19. sz. vége – 20. sz. eleje) általában a derékon is szabadon maradt és sem karcsúsítással nem simult a testhez, sem övvel nem fogták le. A vállon elöl és hátul is (10–15 cm), a derékig futó, 1-1 cm-es tűzés biztosította az alj bőségét, mely a szélesített csípőt fedte, a deréktól mintegy 15 cm-rel lejjebb. Ekkor a jobb módú parasztasszony nyakig zárt, álló galléros blúza – mely általában a szoknyával azonos kelméből készült – elején zsinórozott, csipkézett volt. Ujja vállban bőven ráncolt, a csukló fele szűkülő, mandzsetta nélkül készült. A csukló fölött, ugyanabból a díszítőanyagból került rá 1-2 sor, mint amilyen az elejét díszítette. Ezt követte az az időszak, amikor a zárt, kerek nyak maradt, viszont a csipkedísz a mell fölött és a háton, va-

[11] Szálvonásos hímzés technika.
[12] Szálvonásos technika.

lamint a vállakon át fut 1-2 sorban. Az említett tűzések itt derékig futnak, tehát a felsőtesten szorosabban áll a blúzféle, deréktól pedig a szabadon maradt alj kiszélesedik és ez a 15 cm simul a szoknyákra. Később (1920–1940) a nyak kivágása és a gallér legkülönbözőbb változatokkal készült. (Pl.: fehér csipkegallér és kézelő, sálgallér, szalagforma, nagyobb kerek gallér, szögletes kivágással, lerakott, letűzött, „darázsfészkes" elejjel az ünnepi változatokon.) A varrónő ajánlatára művirág is díszíthette a blúz elejét. Ilyenkor elején a hasíték csupán akkora volt, amekkora a darab felvételét biztosította. Teljesen egyéni ízlésen alapult ekkorra már a blúzféle elejének díszítése. A közösségi ízléstől az függött, hogy elfogadja-e az újítást és varratnak-e többen, pl. barátnők azonos szabású darabot. „A varróné mondta, de ki mijent szeretett, vagy akart, ojant varatott" – mondják. Az is előfordult, hogy elejét oldalt záródó megoldással látták el. Az ünnepi blúzfélék ebben a periódusban is „kitëvőssek", derékhoz simulók maradtak. Az értékesebb selymekből és szövetekből varrottakhoz öv készült, a mosó kelmékből készülteket pedig a köténnyel kötötték le. Esetenként az is előfordult az ünnepi változat esetében, hogy kötényüket a blúz alá kötötték, a blúzra felül pedig, a derékra öv került.

Természetesen a faluba menő és munkára viselt változat jóval egyszerűbb szabású volt. Ennek elejét kevés *paszpol* vagy *tűzés* díszítette, csupán szabásának alapja egyezett meg az ünnepivel. Ez „lëkötős" is lehetett. Tulajdonképpen a hétköznapi blúzokat leginkább derékon, kötényükkel a szoknyára kötötték.

A ma 83 éves Hubai Mária visszaemlékezése szerint kislány korában nagyanyján látott egy olyan enyhe fényű, fekete, ujjas viseleti darabot is, ami nem hasonlított a későbbi blúzfélékre. Elöl gombolódott ugyan, de gallérja nem volt, csupán kerek, szegett nyaka. Derékig szorosan a testhez simult, innen pedig körben, 15–20 cm széles, hozzávarrt hosszabbítás képezte az alját. Ez a rész hátul fodrozott, loknis volt, ami körben kifeküdt a bő szoknyákra. Hosszú ujjának csuklója fölött, aljának fodrán és elején a gombolópánt két oldalán díszül fekete szalag futott. Bélelt darab volt. Megnevezésére nem emlékszik.

A legalsó szoknyát *pöndölnek* mondták. Csak két szélből készült, térdet takaró volt és állandóan viselték a paraszt lányok-asszonyok. Alsóneműként szolgált, a parasztos öltözet része volt. Korábban finomabb kendervászonból, kézzel szőtt és fehérített, később gyári kelme (gyolcs, sifon, kanavász, „cicc"-karton) szolgált alapanyagul.

Az *alsószoknyának* igen fontos szerepe volt az ünnepi viseletben mindhárom nemzetnél. Az ünnepi alsószoknyák mindig fehér gyolcsból készültek. A formát nem csak ezek keményítésével érték el, hanem *farpárnát* is viseltek. Az alsószoknyák száma változó volt. A kislányon kezdetben csak egy, és csak ünnepen volt. Ahogyan növekedett kettőt, majd hármat adtak rá. Aljának dísze boltban vásárolt, egyszerű csipke volt még ekkor. A nagyobb és nagylányok alsószoknyáinak alján általában fehér lyukhímzés volt, „slingöve vót mindenkié, aki csak adott magára". A legfelsőt díszítették a leggazdagabban. Az 1940-es évekre a fehér lyukhímzés 30-40 cm szélességű, már erősen polgári stílusú. Az alsókon elvétve bolti csipke is lehetett.

Az alsószoknyákat vasalás előtt mérsékelten keményítették. A három közül az alsók keményebbek voltak, mint a harmadik. Az alsószoknyák fokozatosan bővültek, a fölső volt a leggazdagabban ráncolt. Az alsókat 2-3 szélből, a fölsőt 4-5 szélből varrták. Derekukon korábban körbe futó *pertlivel* (köpperszalag) húzták össze ráncosra és megkötötték. Később derékpántba fogták a ráncokat, és azt kötötték össze pertlivel. A ráncolást

arányosan osztották meg: elöl kevesebb, az oldalakon több volt, hátulra került a legtöbb ránc. A felöltést szolgáló hasítéknak régebben elöl, később a bal oldalon volt a helye. A későbbi szoknyadivattal, a szoknyák fokozatos kurtulásával az alsószoknyák száma csökkent és az 1940–50-es évekre a még „ráncos szoknyába" járó asszonyok is általában csak egy alsószoknyát vettek magukra ünnepen is a pöndöl tetejére. Hétköznapi alsószoknyáik nyárra tarka mosó kelméből készültek, télire viszont színes, csíkos-kockás „pargét"[13], melyeknek alja színes pamuttal volt cakkozva.

Az alsószoknyák tetejére került a *„fősö szoknya"* – felső szoknya. A magyar nagylányok leginkább három keményített alsószoknyára öltötték. A *szoknyát* nem szabták. A megfelelő hosszúságú kelméből egymáshoz varrták a „négy-öt szelet" széleket. Derékban „ráncba szëtték"ráncolták, majd „korcba", gallérba fogták. Aráncokat itt is arányosan osztották szét. Az elejére (a hasra) szinte alig került, különösen akkor, ha köténynyt is kötöttek hozzá. A felöltést biztosító hasíték a bal oldalon volt, amit a kötény eltakart. Ha nem volt előrelátva a kötény, akkor a ráncok (és apró patentok-kapcsok) biztosították a hasíték elrejtését. A szoknyák alját régebben más – a szoknya színével hasonló színű – olcsó anyaggal alászegték a tartás miatt. A szoknyára magára sem körül, sem az aljára nem került díszítés. A visszaemlékezések szerint, régebben a bokáig érő vagy ettől is hosszabb szövetszoknyák aljára kefezsinór „koptatót" varrtak. A boka és fél lábszár közötti hosszúság volt az utolsó időszak szoknyadivatja. Az idősek ma is ilyenben járnak.

A bunyevácok szoknyaviselete is megváltozott: a szoknyák valamelyest itt is kurtultak, de azok közelítik meg leginkább az eredeti hosszúságot és bőséget. Az idősek elmondása szerint viszont az értékes kelmék, melyek ma általában viseleti darabjaik a fellépések alkalmával (plüss virágú selyem), valamikor inkább a németek öltözetét képezték, és a bunyevácok is, mint a magyarok csak kevesen, a jómódban élők mondhatták magukénak.

A *kötény* korábban általános viseleti darab volt Bajmokon, igen fontos része a női viseletnek és nem hiányozhatott az ünneplőszoknya elöl sem. Templomban viszont csak a századforduló előtt viselték. Viselete a magyarságnál is az életkortól, a kelme rangjától, azaz az alkalomtól függően változott. Az elmondások alapján és a fényképek tanúsága szerint is megállapítható, hogy a bajmoki magyarság körében háromféle köténynyt viseltek.

A századforduló tájára tehető a *„bű kötő"* viselete. „Ojan szëlës vót öreganyám köténnye, hogy hátú a bű szoknyán mikó mekkötötte, majnem összeért, de ezëket nem szűtték, a bótba vëtték, oszt mëgvarrták, ujan kík mintás vót legtöbbsző" – mondja 94 éves beszélgetőtársunk. Enyhén ráncolták, derékban a ráncokat pántba fogták és követte a szoknya hosszát (bokáig érő). Ebben az időben szabással még nem formálták, csak a széleket varrták egymáshoz. Később egyre keskenyültek, aztán már nem ráncolták őket, hanem két oldalon, egy-egy hajtás biztosította a derékhoz simuló rész formáját. Ezt követően a *sima kötények* kellő hosszúságát *háromban szabták meg*, három részből illesztették össze úgy, hogy az alj felé enyhén bővülő formát nyert. Ilyenkor sima a felülete. Korábban a jobb módúaknál került rájuk csipke, sujtás vagy zsinór is. Alját is megszabhatják és ekkor ezt egy kb. 30 cm-es, enyhén ráncolt fodor képezi. Az előzővel párhuzamosan ilyen *fodros aljú köténynyt* is viseltek. A kedvelt csíkos kelmék esetében a csíkok

[13] Barhentből.

Fiatal házaspár. 1910-es évek

irányát váltogatva készül díszítésük. A csíkok futhattak rajtuk ferdén vagy vízszintes irányban, esetleg a ferde csíkozásból pántot szabnak a fodor kezdetéhez.

Fokozatosan kurultak a kötények is, és az 1930-as évekre egy tenyérnyivel, később kb. 30 cm-rel lettek rövidebbek a szoknyától. Korábban elöl kötötték derekukra és a szoknya korcába rejtették a kötény madzagját. Aztán a kelméből készült megkötőt hátul kötötték masnira. Ezt követően pedig voltak olyan nagylányok is, akik ünnepen, „bunyevácossan", a kötény anyagából készült, kiszélesedett végű megkötőket elöl, jobb oldalon kötötték masnira. Ezt a szokást az idősek néhányan máig őrzik. A bunyevácok színpadi viseletén ma is tükröződik.

A köznapi és munkára szánt, mosó kelmékből készült kötényekre 1-3 sor tűzés kerül díszül. Ezeken a kötényeken általában van 1-2 zseb is. A zsebeket is fehér paszpol, keskeny szalagcsík, zsinór, keskeny csipke vagy farkasfog díszíti.

A kötény máig megtartotta helyét a hagyományosan öltözködő idősek viseletében.

Korábban a bunyevácok főleg gyapjúszőttesből készült kötényt, „*prëgacsát*"[14] viseltek. Gyakoribb volt házaikban a szövőszék és tovább szőttek, mint a magyarok. Kedvelték öltözetük között e darabot. A visszaemlékezések már csak addig nyúlnak vissza, amikor az idősek, ill. főleg munkában viselték. Igen tartós, kopásálló volt és nem is piszkolódott gyorsan, mert – mint mondják –, a gyapjú magamagát tisztítja. Viseletét korábban valamelyest a magyarok is átvették. Ma is található pár darab belőle a faluban.

A vékonyabb kelméből készült blúzaik tetejére „*cvëttërt*", pulóvert öltöttek a lányok, amit általában vásárokon szereztek be. Színük a drapp és egyéb halvány szín volt leginkább. Táncmulatságra – az 1940-es évek körül –, rövid ujjas is lehetett elvétve a blúzuk (csak a mosó kelméből készült); hűvös időben főleg ezek tetején viselték a pulóvert.

A bajmoki nők esetében a legkorábbi időszakban sem volt általános a csizma viselete. Kizárólag alkalmi viseletükhöz, *szüretbálok*, színelőadások alkalmával a „magyar ruhához" húztak lábukra piros csizmát a rendezvények résztvevői.

A századforduló táján és később is, a fekete *spanglis cipő* volt az igazi ünnepi lábbeli a paraszt lányok-asszonyok körében. Egy spangli, egy gomb vagy csat volt rajta. Általában vásárokon szerezték be, de megrendelésre is készítették a helybeli cipészek. Vele egy időben a fűzős „fécipőt" is viselték; leginkább a feketét és barnát kedvelték. Spanglis cipő később, készült „lagba" (lakk) is, de ebben csak templomba mentek, táncba nem, „mer

[14] Pregača.

ledörgülődik". Az 1940-es években divatos volt a fehér spanglis, középmagas sarkú cipő is. Ezt a mesterlányok és feleségek is viselték, továbbá azok is, akik már részben kivetkőztek. Ismert volt Janda suszter, de több cipész is dolgozott ekkor a faluban. A családok megválasztották maguknak a „susztert", ahol lábbelijeiket készíttették. A nagylány és fiatalasszony – a közösség ízlésén túl –, a cipész által felkínált új modellekből választhatott magának, „ki mijent szeretett". Ezek a cipők már inkább a polgári divatot követték. Szandálokat is viseltek a bajmoki parasztlányok; színeik visszafogottak voltak. A feketét és barnát kedvelték, piros szandálja senkinek sem volt.

Inkább félünnepi viseletükhöz tartozott „ojan ide-odára horták" a parasztlányokasszonyok a papucsot. Elvétve volt, aki táncra is elment az új plüsspapucsban. Volt amelyiknek a feje „ki vót varra", hímzett volt, arany- vagy ezüstfonallal, vagy színes, tarka selyemszállal. Apró virágformák és levelek képezték rajta a mintázatot. Szép világos, élénk színűek is lehettek ezek a papucsok. A kelme minőségétől függően lehetett plüss virágos (mint az öltözet kelméje), szatén, vastagabb selyem, vagy mosó kelme. A fiatalok körében kedvelt volt a világos, drappos-sárgás, két sor zöld szalaggal és ezüstsujtással készült díszítés a papucs fején. Ezeknek a papucsoknak vékonyabb fehér bőrből készült oldala és magasabb sarka volt. Az idősebbek számára zöld, barna, fekete színben, kevesebb dísszel és alacsony sarokkal készült.

A kislány lábára bármilyen egyszerű cipő kerülhetett: pl.: magas szárú, fűzős, kötött pancus, vagy vékony bőrből készült egyszerű lábbeli. Szandált, díszes papucsot csak a nagylánynak vásároltak. A kislánynak általában a vásárokon szerezték be lábbelijét vagy megörökölte azt idősebb testvéreitől.

Ízlésbeni különbségek és alkalmi viseletek

Az általános öltözködési ízlésen túl, koronként és alkalmanként öltöttek magukra egyéb öltözetet is a bajmoki leányok. A század első évtizedében születettek elevenen emlékeznek a fehér, gazdagon *slingelt öltözetre*. Mindhárom nemzetnél, egyházi ünnepek alkalmával (pl. Úr napja, húsvéthétfő, Nagyboldogasszony) ebben az öltözetben vonultak fel a leányok. Nyáridőben, az ünnepen magán, vagy az ünnepet követő vasárnapon, főleg a magyar lányok, táncra is felvették. Ők voltak azok, akik legjobban kedvelték ezt az öltözetet. A teljes ruházat szoknya-blúz-kötényből állt. A felsőrész általában hosszú ujjas volt, de lehetett könyökig érő is. Elején, ujján a csuklónál vagy könyöknél és az alján volt a gazdag slingeléses dísz. Elöl gombolódott, csípőig ért. A szoknya bokáig érő volt és öt szélből készült. Derékban gazdagon ráncolták. Alján a slingelt csík 20–40 cm is lehetett. Alá 3-4 keményített alsószoknya illett. A négyszögletes kötény alig volt rövidebb a szoknyától. Egy-két sorban vagy körül lehetett rajta slingelt fodros csík, de aljának egyharmada maga is képezhette a fodrot. Az elmondottakhoz hasonló slingelt viselet együttesben gyakran mutatkozik színpadon ma a bajmoki bunyevác néptánccsoport. Ilyenkor a lányok rövid ujjas ingükre slingelt pruszlikot öltenek. Korábban e darabokat alsóneműként viselték és ebben sosem mutatkozhattak nők utcán.

Az 1830–40-es években volt divatos a *hímzett* bordó „pája" ruha. Ezt inkább a magyar lányok viselték, de előfordult a bunyevác lány ruhatárában is. Vékonyabb bordó szövetből készült és selyempamuttal varrták a szoknya aljára (az aljától 30 cm-re), a fel-

sőrész elejére, gallérjára, mandzsettájára a tarka, színes-virágos vagy szőlőfejes koszorút. Ehhez nem viseltek köténytyt. Volt egy asszony – Balovics Ilonka – a faluban, aki mintázta és hímezte ezeket a „kalocsai" mintákat, ahogyan a faluban mondják. Ha csak hímzett szoknyája készült a lánynak felsőrész nélkül, akkor más blúz és kötény is illett hozzá, hasonló színben. A vasárnap délutáni litániára viselték szívesen.

A *„dindli"* ruha fehér, puffos ujjú blúzból és mélyen kivágott, ujjatlan, derékban szabott, egyberuhából állt. Az ing kerek nyaka mérsékelten volt kivágva és zsinór vagy keskeny piros szalag futott benne körben, melyet ha összehúztak és elöl masnira kötöttek, a nyakon keskeny fodor képződött. Az ujját is ilyen módon ráncolták. A ruha vidám, tarka mintás kelméből volt, ami alá egy keményített alsószoknya is illett. Fehér, körül fodros köténytyt is kötöttek hozzá, amit derékon, hátul kötöttek masnira. Ezt inkább a magyar iparoslányok és fiatal feleségek viselték, de azok a parasztlányok is felvették, akiknek ruhatárában már inkább a polgárias viselet darabjai domináltak, már részben kivetkőztek. A németek több alkalommal, főleg rendezvényeik alkalmával öltötték fel *dindli* ruhájukat.

Később lett divatos a *piros-fehér „babos"* kelméből készült öltözetegyüttes. Ezek az öltözékek a „babos bálak"-ra készültek. A szoknyán (kéttenyérnyivel az aljától), a kötőn a blúz ujján fehér, keskeny szalagféle vagy 1–2 sor paszpol volt. A hajukat erre az alkalomra szabadon hagyták, kibontva, fejüket pedig fehér szalaggal körbekötötték. Ezt a ruhát táncalkalmakra később is magukra vehették.

Szüretbál-ra a csőszlányok és legények *alkalmi* viseletet öltöttek magukra. A leányok ruháját *magyar ruhának* mondták. Ilyen öltözékben táncmulatságra az év folyamán nem jártak, erre az alkalomra is csak a csőszlányok öltözete volt. A szüretbál alkalmával a jegyzőné és bíróné is tarka ünnepi ruhájába öltözött. A legények ilyenkor öltöztek vászon vagy gyolcs bőgatyába, húztak csizmát. Fehér bő ujjú ingükön fekete vagy tarka pruszlik volt, fejükön (általában fekete) kalap. Ezenkívül színpadi kosztümként és egyéb rendezvények alkalmával viselték még ezt az öltözetet.

A századforduló táján még tetszés szerinti (akár sötétebb színű, barna, bordó, zöld, stb.), valamely rangos kelméből készült ruhába öltözött a parasztlány *menyasszonyként*. E szokást a németek megőrizték egészen a II. világháború kezdetéig, amíg Bajmokon éltek. A magyaroknál a korábban sötétebb színű, értékes kelméből készült menyasszonyi ruhákat az 1920-as évekre fokozatosan a polgárosodást jellemző fehérek váltották fel, de szabásuk megegyezett az általánosan viselt ünnepi ruha szabásával és formájával. Ahogy az ünnepi viselet, úgy általában a fehér menyasszonyi ruha esetében is fokozatosan elmarad a kötény, amit derékon az öv vált fel. A menyasszony dísze régebben is a fehér művirágból készített koszorú, fátyol és mell-virág volt. Ezeket a kellékeket a – vőlegény bokrétáival együtt –, sokan ládikában őrizték a közelmúltig, de elvétve akad belőlük ma is a faluban. Korábban ezeket a ládikába zárt és az esküvői képpel rámázott kellékeket a tisztaszobák, később a hálószobák falára függesztették emlékül.

Az esküvő alkalmára a menyasszonynak fehér harisnyát is illett húznia. Cipője hosszú ideig még a fekete maradt, később a fehér is divatos lett. A menyasszonyi csokor sem tartozott mindig az esküvői kiegészítőkhöz. Régebben díszes zsebkendőt és rózsafüzért tartott a menyasszony a kezében. A *koszorúslányok* általában sötétebb színű selyem ruhákat vettek fel, hajukba és mellükre művirágot és rozmaringágat tűztek. Harisnyájuk testszínű selyemharisnya, cipőjük is az ünnepen viselt lábbeli volt.

Az újasszony ruhája a *„forgatásra"* -menyecsketáncra régebben nem készült külön az alkalomra. Mégcsak templomi ruháját sem vehette fel az „újmenyecske" egyik nemzetnél

sem, viselete nagylánykori ruhái közül került ki, melyben az esti táncalkalmakkor táncolt. Édesanyjával maga választhatta meg, színe sem volt meghatározott. Fejére a menyasszonyi koszorú és fátyol helyett még 1947-ben is fityula került. Ez általában a már említett legrangosabb kelme, a plüssvirágú selyem volt, ami vidámabb színben, pl. fehér alapon piros virágcsokros mintázattal is készülhetett. A fityulát a menyasszony édesanyja varratta leánya számára. A viselet teljes polgáriassá válása után (1950–60-as évek táján), a magyaroknál divatba jött a külön alkalomra készített öltözet varratása, mely máig szokás. Ez derékban szabott egyberuha kissé bővebb aljjal (egy alsószoknya is került alá), rövid ujjal, általában piros vagy pirospöttyös selymes kelméből készül. Eléje fehér kötény is illik, melyet hátul, derékon kötnek masnira. A menyecske fejére ruhája kelméjéből készült, háromsarkos kendő kerül, melyet a tarkón kötnek meg. Ezt a szokást a magyaroktól átvették a bunyevácok is, ami ma is él.

Nagypénteken feketében, de legalább sötét színben mentek a leányok és asszonyok templomba mindhárom nemzetnél. *Pünkösdre* viszont, főleg a magyaroknál, vidámabb, világos színű ruhákat öltöttek a nagylányok, menyecskék.

A falu *búcsúja* alkalmára is gyakran kaptak új ruhát a lányok, ezek általában rangos kelmék voltak.

Rózsafüzér Királynőjének nevezték azokat a lányokat, akik a *Rózsafűzér Társulathoz* tartoztak. Ezek a lányok öltöztek fehér slingelt ruhába a templomi körmenetek alkalmával, és a menetekben lobogót vagy a fehér párnán a koronát vitték. Ha meghalt közülük egy társuk, akkor a temetés alkalmával barátnői fehérbe öltözve vitték a Rózsafüzér Királynője koronát. Ha egy falubéli lány (társulaton kívüli) vagy legény halt meg, akkor a temetésen másfajta, ez alkalomra készített, az elhunytnak szánt koronát vittek. Ilyenkor külön koronát és külön koszorút is vittek. A koszorúnak szalagjai is voltak, és azt két legény vagy két lány tartotta a menetben. A férjezetlen idősebb nő temetésén is vittek koronát, még a közelmúltban is. A fiatalok társuk temetésére nem öltöztek feketébe. Fiatalt gyakran temettek (temetnek) zenével.

Viseletkiegészítők és ékszerek

A századforduló táján, csak a jómódú család leánygyermekének került arany *fülbevaló*-„függő." Ez kis félgömbforma, „pogácsás" volt leginkább. Készültek ezüstből is, ezeket vásárolták meg az egyszerűbb családok. A leánygyermek fülcimpáját rendszeresen szokás volt kiszúrni a fülbevaló viseletéhez. Az is előfordult, hogy a fiatal édesanya arany fülbevalóját tették ideiglenesen az újszülött fülébe, így igyekeztek a fertőzést elkerülni. Gyakori volt az az eljárás is, hogy miután az újszülöttet fürdetni járó bábaasszony kiszúrta a fülcimpát, fehér cérnaszálat fűzött bele, amit aztán napjában háziszappannal gondosan mosott fürdetéskor. Ilyenkor meg is mozdította a cérnaszálat benne, hogy a lyuk megmaradjon, és a cérnaszál ne nőjön a hegbe. Nem csak esztétikai szerepet töltött be a fülbevaló, az újszülött nemét is jelölte. Gyakran hangzott el a faluban, az újszülött neme után érdeklődő részéről a következő kérdés: „No, akkó? Bajcos, vagy függős?" Az 1930-as években – nagylány korára –, igyekezett minden család leánya számára már a korához illő, „divatos" fülbevalót vásárolni. Ezt valamennyien szívesen állandóan viselték és valójában egy életre szólt.

Hajcsatot már a kislány hajába is tűztek. A rövidebb szálakat ezzel fogták össze, mert úgy tartották, hogy akkor van rendben a női haj, ha az simára hátrafésült és szálai nem maradnak szabadon. Nagylány korban is viseltek hajukban csatot, akkor az inkább esztétikai szerepet töltött be, díszül szolgált. Színes: zöld, fehér, drapp, bordó, enyhefényű, 3-5 cm hosszú, keskeny formában voltak kaphatók. Piacokon, vásárokon szerezték be. Egyszerű, egyszínű, fekete hajszálcsatokat is viseltek később hétköznap. A nagylányok díszesebb és több (1-2, ill. 2-2 a fej két oldalán) csatot tettek hajukba ünnepen, a hullámosított sorok közé is.

Gyöngyöt, szerényen, csak egy sort, egyszerűbb üveggyöngyből viseltek ünnepen, különböző színben, a ruha színével összhangban. Akik különösen kedvelték, mellen aluli hosszúságút is viseltek. Mégis inkább az arany nyakláncot hordták szívesen, melyen érem is volt. A szerényebb sorban élők nyakláncai utánzatok, vagy arannyal futtatottak voltak.

A bajmoki női viselettel kapcsolatos korábbi feljegyzésekben említett díszül szolgáló *sál* viseletére a ma élő idősek is emlékeznek. Nem volt általános, inkább azok viselték, akik öltözetükre többet költhettek és „többet attak magukra", szerettek öltözni. A blúzféle tetején, vállukra terítve hordták, inkább nyáron. A selymes, virágmintás sálfélét a bunyevác lányok is viselték, alkalmanként.

Az ünnepi női viselethez egykoron szorosan hozzátartozó kézbevaló kendőt az 1930-as évekre egyre inkább háttérbe szorította a *kézitáska* megjelenése. Főleg azok kedvelték, akik a városias divatot igyekeztek követni. Sok esetben ez az újítás ellenállásba ütközött a közösség, szülők, főleg az apák részéről és nem nézték jó szemmel a divatozást. Viszont a fiatalok (kezdetben titokban) mégis egyre többen hordták, míg szinte általános szokássá nem vált valamennyi nemzedéken belül. Az 1940-es években már voltak nagylányok, akik megengedhették maguknak, hogy lábbelijük színéhez igazodva viseljenek kézitáskát is, melyet leginkább hónalj alatt hordtak (levéltáska). Kezdetben templomba menet alkalmára, később már a délutáni és esti táncmulatságra is hordták.

A férfiak ünnepi öltözetéről

A legénynek vasárnaponként épp úgy illett eljárnia a templomba, mint a nagylánynak. Ilyenkor volt rajta is legjobb, legszebb öltözete.

A teljes öltözetet nadrág-mellény-kabát együttes képezte. Ez, és az alatta virító *fehér ing* jelentette az ünnepet. A fehér ing tetejére került korábba, a már említett fekete *szövet-*, majd színes *selyempruszlik*, aztán később az öltöny kelméjéből készült változata. A pruszlik fölött mindig viseltek kabátot.

Nadrágjuk korábban a szűk csizmanadrág, a parasztnadrág volt, aztán a sonkaszárú „priccses" nadrág, majd a pantalló. A sima paraszt- és bricsesznadrághoz mindig csizmát viseltek. A templomba járó ruhájukat a délutáni táncmulatságra is felvehették, de este a bálba mindig egyszerűbb ruhába öltöztek. Ekkor már a szürke, barna öltönyök és a puhaszárú csizma és a cipő is megtette. Az aranygombokat is leginkább a templomba és a délutáni táncba viselték, este a bálban inkább csak a jómódúak.

Ing-pruszlikban ritkán táncoltak, kabát is volt rajtuk tánc közben is. Egy ingben sem illett táncolni. Volt, aki tánc közben is viselt kalapot, de volt olyan is, aki hajadon táncolt. Kalapjuk mellé táncalkalmakkor is tűzhettek a kiskertből virágot vagy rozmaringot, de

ezt tehették a pruszlikjukra is. Táncalkalmakkor a magyarok sosem kötöttek sarkantyút a csizmájukra. Kivételt a *szüretbál* képezett. A bunyevácok viszont többször is viseltek csörgőt a csizmájukon. A németeknek sosem került kiegészítő a csizmájukra.

A *fejfedő* kisgyermek korban a legkülönfélébb sapkaféle lehetett. Aztán a parasztgyerekek fejére nyáron *kalap* került, télen *báránybőr sapka*. Korábban a férfiak kerek karimájú kalapot viseltek, színe általában fekete volt. Az 1930-as években legénykorban már többszínű: szürke, barna, zöld is lehetett a feketén kívül. A fekete színű ünnepet, rangot és kort jelölt. A feketét inkább az idősebbek, a szürke, barna, zöldes színűeket inkább táncmulatságra a fiatalok viselték, de ők is feketét tettek a fejükre, ha templomba mentek. A kalap színét igyekeztek öltönyük színéhez igazítani, de a fekete kalap minden öltönyhöz illett. Valamennyit selyemszalag futotta körül. Ez rögzítve is volt: simán vagy esetenként kisebb szalagcsokor formában. Táncalkalmakra ide tűzhettek virágot a legények. Ezt inkább azok tették, akik már nősülés előtt álltak. Tánc közben sem igen vették le fejükről a kalapot. A vőlegény kalapjára korábban fehér művirág bokrétát és több csík, lecsüngő szalagot tűztek. A vőfények kalapját is hasonlóan díszítették, csak a bokréta volt kisebb ill. egyszerűbb rajta. A húsvéti locsolók kalapjára a lányok tűzték a rozmaring- ágakat és kiskerti virágokat. A kalap kemény tetejét régebben kereken, domborúan hagyták, főleg az idősebb nagygazdák. Aztán az 1930-as évektől voltak, akik a kalap elejét középen ujjukkal megformálták, egy bemélyedést képeztek rajta. Ekkor már a kalap karimája nem volt felpördítve, simára változott. A fejen állhatott arányosan középen, vagy kicsit oldalra billentve.

A kalapviseletről elmondható, hogy mindhárom nemzetnél általános volt. Valamennyi korosztály a parasztság körében, ünnepen-hétköznap, és télen-nyáron ezt hordta. *Szalmakalapot* nem viseltek az itteni férfiak, elvétve, inkább csak az 1960-as évektől fordul elő a nyári mezőgazdasági munkák idején. A kalap viselete napjainkra sem szűnt meg egészen, mára jobbára csak az idősek viselik.

A télire viselt báránybőr sapka az idősebb generáción belül máig gyakori darab. A fejet körbefedő sapkafélét is különbözően formálhatták, viselhették. Volt, aki hegyesen hagyta (a gyerek főleg). Mások (főleg felnőttek), tetejét kerekre formálták, közepét laposra vagy domborúra igazítva viselték. A tetején élt is képezhettek: az arc felől nézve, az előre-hátra irányvonalat követte. Kicsit oldalra is „billenthették" mint a kalapot, ilyenkor a homlok bal felét kissé takarta a sapka.

Az iparosság a kalap mellett (inkább ünnepen) a *siltes micisapkát* hordta.

A századforduló táján munkára még előfordulhatott a kendervászonból szőtt, igen egyszerű szabással készült, kézelő és gallér nélküli „*üng*", de a férfi ünnepi inge már általában gyárilag előállított kelméből készült. A férfiak csak temetésre és ünnepen öltöttek *fehér* inget. Ennek dísze a gallérja és mandzsettája volt. Az 1920-as években a „hírésebb", módosabb parasztlegényeknek olyan ingeket készíttettek, melyeknek gallérjára külön gallért is lehetett gombolni. Ezek erősen keményítettek és simára vasaltak voltak. A bajmokiak illetve a madarasiak Szabadkára vitték vasaltatni őket. Az 1920–1930-as években, szintén a módosabbaknak, arany gombokkal zárult az ingük eleje. Kivételként, de előfordult, hogy a mandzsettára is került belőle. Dupla gomblyuk segítette az aranygombok rögzítését. Három-négy ilyen aranygomb került az ing elejére, arra a részre, mely kilátszott a pruszlikból. A jómódtól függött a gombok száma. A kevésbé módosak díszes gombjai ezüstből készültek és arannyal futtatottak voltak. Az inget ebben az időben mindig a nadrágban viselték, csupán rendezvények, pl. színelőadás alkalmával, ill. szüretbáli öltözetüknél került a bőgatya fölé.

A munkában viselt ingeik is gyári kelmékből készültek. Ezek fehér alapon apró mintás, kockás, csíkosak lehettek. Aratásban ezeket is szabadon, a nadrágon kívül hordták.

A kabát alá mellényt, azaz *pruszlikot* is viseltek a férfiak. A nadrág és kabát a kutatott periódusban azonos színű kelméből készült, míg a mellénynek-pruszliknak három változatával találkoztunk. (A korai kék posztó viseletére nem emlékeznek mára Bajmokon.)

1. Régebben ez sötét színű, általában fekete posztó volt. A múlt század végi németség körében készült fotókon még állógalléros, sűrű gombos változatot is látunk. A visszaemlékezések szerint, jómódú magyar férfiak is viseltek ilyet, de ők inkább a kivágottabb változatokat kedvelték. Egyéb díszítés nem volt rajta, csupán gombjai, melyek esetenként díszes ezüstgombok is lehettek. A pruszlik formájának, szabásának későbbi, kivágott elejű változatára is átvarrhatták e díszes gombokat. Ezeket főleg a bunyevácok kedvelték. A pruszlik szinte állandó jelleggel viselt darab volt a férfiak esetében.

2. Az 1920–30-as években készült fotók hűen dokumentálják a plüssvirágú selyemből készült, elöl és az ujjaknál mélyen kivágott, derékig érő pruszlikot. Az elmondás szerint világos drapp selyem alapon, tarka virágcsokros-zöld leveles a plüss mintázata. Alapszíne lehetett vidám rózsaszínű, világoskék, drapp, vagy sötétebb lila, barna és zöld, ezen pedig pirosvirágos, zöldleveles virágcsokrok voltak. Ünnepen az ing tetején, a kabát alatt viselték. Főleg templomba, de táncmulatságra is.

3. Az ezt követő változat az 1930-as évektől már a polgári szabású, kivágott, de gallér nélküli. Selyem háttal készült, eleje pedig a nadrággal és kabáttal azonos kelméből volt. Mindkét utóbbi változatot viselték a bunyevácok is. Viseltebb darabjait munkára is felvették. Öltözködésbeli szerepét napjainkig megtartotta. A pruszlik változatai tehát inkább az időbeli, mintsem a nemzetiségek közötti eltérésre utalnak, és inkább a társadalmi körülmények közötti különbséget fejezik ki.

A németek körében gyakori volt a *„jupa"*. Ez általában posztóból készült darab, férfiak számára. Hosszú ujjú, csípőt takaró, egyenes szabásvonalú, elöl gombolódó volt, a mai pulóvert helyettesítette. Ünnepen és hétköznap egyaránt viselték az ing tetején, melyre kabátot is húzhattak. A magyar férfiak ruhatárában is szerepelt.

A paraszt férfiak kétsoros *kabátot* készíttettek maguknak az 1920–40-es években. Az egysoros kabátokat nem szerették, mert ezeknek az alját általában egy kicsit elkerekítették a szabók. A *télikabátjuk* is rövid, csípőig érő volt. Korábban *mikádónak* nevezték. Saját anyagából vagy „asztragán"-ból lehetett a gallérja. Az ünnepi leginkább fekete volt.

Idővel a módosabb paraszt férfi ünnepen azonos kelméből teljes öltözetet (kabát, nadrág, mellény is a télikabát mellett) posztóruhát viselt, míg a szegényebbek csupán egy-egy darabot: pl. nadrágot, télikabátot. Egészen az 1950–60-as évekig viselték az idősek a féltve őrzött, fiatal korukban értékes posztóból készült darabjaikat. Az újabbak már hosszabb változatban, polgári ízlés szerint készültek.

A múlt század 60–80-as éveiben született férfiak Bajmokon *ellenzős nadrágot* viseltek. Ez szűk szárú volt, felhajtó nélkül készült, csizma viselésére volt alkalmas. Kizárólag parasztlegények, illetve férfiak viselték, ünnepen természetesen csizmával, mert munkára bocskor, bakancs, klumpa és papucs volt a lábukon. A nadrág elején vízszintesen álltak a zsebek. A szűk csizmanadrág, *parasztnadrág* ugyanilyen volt, csak az ellenzőt váltotta fel a *slicc*. Egészen az 1950-es évekig a paraszt férfiak ruhatárához hozzátartozott a *bricsesz*, *„priccses"* nadrág is. Ünnepen mindig csizmával viselték. Ezekkel párhuzamosan, a polgári viseletből a

pantalló is bekerült a parasztság viseletébe. Ehhez már cipő illett. Korábban pantallóban csak az járt, akinek valami hivatala volt, valamint a mesterember és a kereskedők.

A *csizma* egészen az 1940-50-es évekig elmaradhatatlan kelléke volt a paraszt férfi ünnepi viseletének. Az 1920-as évek táján 16-17 évesen kapta a jómódú legényke első csizmáját, mindhárom nemzetiség esetében. Ezek keményszárú, fekete fénymázzal kent, hátulvarrott csizmák voltak. A szár fölső részét zsinórral szegték, és a lábszár elülső részén, az enyhén magasodó középrészen (a csizma szárának a nyílása a szívformát követte) a zsinórból kerek díszt formáltak. *A keményszárú csizma* rangosabbnak számított, mint a későbbi, 1940-es években viselt *puha ráncosszárú*. Batyity Teréz jól emlékszik arra az időre, amikor még bátyja, legénykorában a templomba és a vasárnap délutáni táncba a kemény szárú csizmáját húzta, hozzá „olyan sonkás" nadrágot, este meg a táncba csak a „gyűrött" szárút. Egy ideig párhuzamosan is viselték mindkettőt. A ráncos szárú belsejébe, a térd alatt egy keskeny bőrpántot helyeztek és ezt a lábszáron körül rögzítették, hogy a csizma szára „szépen mëgájjon". Mert a szép csizmában volt igazi megjelenni és táncolni is abban lehetett igazán szépen, emlékeznek a ma hetven év körüli férfiak. Az esti táncmulatságra már a nadrág sem volt mindig a „sonkásszárú", hanem egyenes. Ha *pantallóban* ment, akkor meg *cipő* volt a lábán. A cipő színe hasonló lehetett a ruha színéhez, de a fekete mindenhez megfelelt. Lehetett fűzős vagy – télen – magas szárú. Kombinálhatták is a színeket, pl. volt barna-fehér, meg olyan is, melyen a „ringli" volt a fehér és benne a „pertli", a cipőfűző a barna. Nyáron különböző színű antilop cipőket is hordtak.

Munkára korábban a gyapjúból kötött *harisnyán bocskort, bakancsot, klumpát, bőrpapucsot* és *fapapucsot* viseltek. Az utóbbit, főleg a németek körében még gyerekkorban is. Schäfer Mátyás az 1920–30-as években *„mamuszt"* is hordott. Ez tömörített (ványolt) gyapjúból készített, fekete egyszerű lábbeli volt, amire fapapucsot húztak. A gyerekek iskolába is jártak benne. A fapapucsot a „gangon" hagyták és mamuszban mentek be a tanterembe. Piacon volt vásárolható.

A *vőlegény* öltözete szinte kizárólag fekete posztó viseletegyüttesből állt. Korábban, a csizmaviselet idején, ez alkalomra is kedvelt volt a bricseszsnadrág. A vőlegény kalapján és kabátjának gallérján általában azonos elemekből álló művirág bokréta volt, mint amilyenből a menyasszony fejdísze és mellvirága készült.

A *„vőfényëk"*-vőfélyek ruházata – mint alkalmi viselet – annyiban különbözött a férfiak általános ünnepi, templomi viseletétől, hogy kalapjukra és kabátjuk gallérjára szalagokat és művirágot tűztek a menyasszony koszorúslányai. A vállukra is került bokréta és több széles, csípőig csüngő színes szalagcsík. Kezükben, fából készült csutorát és fapálcát vittek, melyet rozmaringággal, művirággal és szalaggal díszítettek a hívogatás és az esküvő alkalmával is.

Húsvétkor, amikor locsolni mentek a legények, kalapjukra is, kabát elejükre, gallérjukra is kerti virágot és rozmaringágat tűztek a lányok.

A mesteres öltözet

A lehetőségekhez mérten igyekezett mindenki a maga módján a kor divatját követni. A polgárias jelleg a „parasztos" viseleten is igen korán mutatkozott. Ezért feltűnő kivetközési hullámról itt nem is eshet szó, inkább a viseletbeni folyamat állandó, lassú polgárosodási tendenciája állapítható meg.

Mindhárom nemzetnél hosszú ideig, megmutatkozott a különbség. A mesterfeleségek és -leányok (kereskedők és egyéb, nem földműveléssel foglalkozó polgárok) a kétrészes ruhák helyett polgárias öltözetben „uras, egyberuhába" jártak. Alsószoknyát nem viseltek, viszont alsóneműt igen. Divatlapokból választották ízlésüknek megfelelően a modellt és igyekeztek követni a közeli Szabadkán megjelenő új divatot. Ünnepi darabjaik leginkább az újabb értékes kelmékből készültek. A parasztasszonyok esetében a kivetkőzés alkalmával az egykori plüssvirágú és egyéb rangos kelméből készült darabjaikat alakították át, pl. szoknyát ruhává. Ezek a darabok a korábbi viselethez képest megkurtultak, hosszúságuk általában térdet takaró, fél lábszárig érő volt. Leggyakrabban a következő ruhatípust viselték: a ruha felső része derékig volt nyitott, elöl gombokkal vagy kapcsokkal zárult. Gallérja a divatlapokban megjelent, bármely választott modell lehetett. Ujja általában csuklót takaró, enyhén ráncolt, kézelős. A felső részhez hozzátoldott aljat *húzottra, rakottra, szabottra* varrták. Derékon általában övvel látták el.

A kötény viselete ebben az esetben teljesen kiszorul az ünnepi öltözetből. A munkához viszont szinte általánosan viselik az *elejes kötényeket*. Ez egybeszabott *elejjel* és vállpántokkal készül. A pántokat a vállon-háton keresztezik, és két gombbal a derék-részhez rögzítik. Az alj is hátul kötődik egybe, általában masnira. Díszítése a *fodor, paszpol, margitcsík*. Hűvös időben szvettert viseltek, télire hosszú kabátot öltöttek magukra. A fiatal leányok általában hajadonfővel jártak, az idősek kendőt kötöttek, de papírcsíkot nem hajtottak bele.

Összegzés

A bajmoki magyar parasztság hagyományos öltözetének változása kutatásunk periódusának második szakaszával, az 1940-es évekkel véget ért. Az 1920-as években született leányok az utolsó nemzedék, akik nagylányként még parasztosan jártak. Férjhezmenésük után is viselték nagylánykori öltözetüket, de az egy-egy új darabbal gyarapodó ruhatárukba bekerült a polgárias viselet is és mára szinte csak a század elején született idősek járnak „parasztos" ruhában. A jómódú parasztlegények is fokozatosan elhagyták a csizmát, a priccses nadrágot, és polgárias pantallóban jártak, nyakkendőt kötöttek. Az 1970-es évekre az említett darabok viselete teljesen megszűnt. Bajmok nem tartozott már a viseletes falvakhoz a Vajdaságban, viszont századunk első évtizedeiben igen erős volt a közösség szabályzó ereje, így a viselet is aránylag egységes képet mutatott és jobban elkülönült a paraszti és a polgári jellege, mint később.

A korábbi időszakhoz képest folyamatosan bővült a nők ruhatára. Az 1930-as évekre növekedett a rangos kelmékből készült darabok száma. Nem mindenki engedhette meg magának akkor sem az értékes kelmék vásárlását, de a szerényebb sorban élők sokan jártak akkor napszámba és ezeknek a lányoknak is – az egyszerűbb mosó, karton kelmék mellett –, jutott egy-egy selyemre is.

A feltárt adatok arra mutatnak, hogy a három nemzetiség viselete – néhány kisebb jelentőségű eltéréstől és viseleti szokástól eltekintve –, feltűnően nem különbözött egymástól. Ezeket az eltéréseket anyagi-gazdasági fejlődésük különböző üteme, eltérő hagyományaik, szokásaik, és a nemzetiségek zártságának foka is befolyásolta. Mint láthattuk, öltözetük azonos ruházati elemekből állt, azonban sajátos formai elemeket tartalmazott. A magyarok inkább az évszaknak és az alkalomnak megfelelően öltöztek. Kelméik kevésbé voltak értékesek, mint a németeknél, a régies elemeket pedig rövidebb ideig tar-

tották meg a bunyevácoktól. Valamennyien megbecsülték ruháikat, mert nem volt könnyű a beszerzésük. A hagyományos, megszokott paraszti öltözködési módot sem egyszerre hagyták el. A férfiaknál ma szinte nyomát sem látni a régies paraszti öltözetnek. Azt tapasztaltuk, hogy mára a bajmoki parasztság egykori viseletének egyes elemei csupán az idős magyar és bunyevác (80–90 éves) nők ruhatárában találhatóak meg. Az itt maradt németség száma a II. világháború óta elenyésző, viseletben közülük senki sem jár. A régies formát az említett idősek szinte azonos arányban tartották meg.

ADATKÖZLŐK

Faragó Katalin, Bajmok
Lukács Júlia, (1908) Bajmok
Váci Erzsébet (1939) Bajmok
Gál József (1908) és Margit (1910) Bajmok
Palásti Maris (1913) Bajmok
Dudás Rozália (1932) Suboticka
Virág Mária (1943) Bajmok
Szabó Teréz (1926) Bajmok
Klinócki Ilona (1903) Bajmok
Hubai Ferenc (1912) Bajmok
Hubai Ferencné (1916) Bajmod
Schäfer Erzsébet (1930) Bajmok
Kulić Julije Bajmok
Babic Katica, Bajmok
Bošnjak Lajčo (1924) Bajmok
Kovács Piroska (1931) Bajmok
Urbanovski Đeno, Bajmok
Urbanovski Julijana (1919–1999) Bajmok

IRODALOM

Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly
é. n. A magyarság tárgyi néprajza I. Budapest
Fél Edit
1976 Magyar népi vászonhímzések. Corvina, Budapest
Fügedi Márta
1997 Mítosz és Valóság – a matyó népművészet. Officina Musei 6. Miskolc
Gáborján Alice
1985 Magyar népviseletek. Corvina, Budapest
Gorg Nuber
Die Geschichte von Bajmok 1188–1944. Band 2.
Hentz Lajos
1973 Mezőberény története II. Mezőberény, Separatum
1980 Mezőberényi szücshímzések. Mezőberény
Horváth Terézia
1972 Kapuvár népviselete. NPI, Budapest
Jókai Mária, Méry Margit
1998 Szlovákiai magyar népviseletek. AB-ART, Bratislava
Mojzes Antal
1992 Bajmok művelődési krónikája I. JMMT, Újvidék
1993 Bajmok művelődési krónikája II. JMMT, Újvidék
Raj Rozália
Doroszló női viselete 1900–1990 I–II. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 24813.
Raj Rozália–Nagy István
Tisztaszobák Doroszlón 1992-ben. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 25105.
Tisztaszobák Doroszlón 1992-ben. Néprajzi Múzeum, Budapest. V 45.
Doroszló régen. Néprajzi Múzeum, Budapest. V 36.
Szerk. *Silling István* mgr.
1994 Bácskai magyar népviseletek. JMMT

INHALT

Kocsis, Károly
Die ethnische Geographie des Ungartums in Südungarn 1
Penavin, Olga
Die Gegenwart des „Insel-Ungartums" in Slawonien 37
Lábadi, Károly
Etnographische Forschung des Ungartums auf dem Draugebiet 39
Göncz, László
Ethnographische Werte, Forschung und Pläne auf dem Mura-Gebiet 53
Kerecsényi, Edit
Die Lendvaer ethnographische Sammlung und die Ergebnisse der Sammelwege . 61
Gráfik, Imre
Neuer Staat – neue Möglichkeiten? Chroatien und seine ungarische Minderheit . 75
Bárth, János
Die Wiederbevölkerung von Csantavér 85
Beszédes, Valéria
Bau der Kirche zu Ludas 123
Kovács, Endre
Das Ungartum des Slawonischen-Bergrückens 131
Deáky, Zita
Malaria in Banat in der Mitte des 19. Jahrhunderts 147
Paládi-Kovács, Attila
Das System der äusseren Verbindungen eines Dorfes am Fluss Karas 163
Molnár, Ambrus
Kapitel über die Gläubigkeit der ungarischen Reformierten in Chroatien 191
Felhősné Csiszár, Sarolta
„Der gedeckte Tisch". Abendmahltischtuche in den Kirchen Chroatiens 219
P. Szalay, Emőke
Abendmahlgefässe in den reformierten Gemeinden Chroatiens 237
Küllős, Imre
Zinngefässe in den reformierten Gemeinden Chroatiens 247
Molnár, Ambrus
Ethnographische und ortsgeschichtliche Sammlungen – Die aktuelle Lage
der Werke der Volkskunst auf der Draugebiet und Slawonien 255
Tripolsky, Géza
Kapitel aus der Geschichte des Museums zu Zenta 263
Bodor, Anikó
Zwei verwandte Tänze des Kajoner Kodexes in der ungarischen
und serbischen Volksmusik 271
Jung, Károly
Königwahl mit der nach oben geworfenen Krone
(Chroatische mündliche Überlieferung zur Gestalt König Mattchias) 279

Lőkös, István
Volkstum und Kunstpoesie (Balladen von Krleža Kerempuh und Überlieferungen der Kak-Sprache) 307
Kónya, Sándor
Die ungarischen und gemischtsprachigen Variationen einer serbischen Melodie... 319
Nagy Abonyi, Ágnes
Das Weichnachtsmahl (Ungarische und südslawische Parallele mit Beispielen aus Zenta) 329
Pejin, Attila
Wechselwirkungen zwischen den Juden und Nicht-Juden in Zenta und in der Umgebung 345
Halász, Albert
Wissenschaftgeschichte der Kalendersvolksbräuchesforschungen im Tal der Flüsses Mura 357
Voigt, Vilmos
Was weiss man über die Märchenschätze des Jugoslawen-Ungarns? 367
Raffai, Judit
Versuch zur Beschreibung der nicht-verbalen Zeichen des Märchenerzählens 377
Pénovátz, Antal
Angyal Bandi: zwei Nachbardörfer: im Volksmund von Moravica und Pacsér 397
Lábadiné Kedves, Klára
Die gesellschaftlichen Anlässe von Kindern und Jugendlichen in der Draugegend . 403
Törőcsik, István
„Und es wird zuerst dunkel..." Weltendeprophezeihungen in Radamos 415
Katona, Imre
Die Verwandtschaft vierhundert Dialektwörter in Ormánság und Slawonien 425
Varga, József
Einige dialektologische und sprachgebräuchliche Besonderheiten aus dem Dorf Hetés 431
Zelliger, Erzsébet
Dialekt und Sprachgebrauch in Velika Piszanica 439
Silling, István
Aufzeichnungen über die Vergangenheit des Weinbaus und über die Verehrung der Schutzpatronen der Weingarten 447
Klamár, Zoltán
Beiträge zu historischen Weingarten auf dem Gebiet Kanizsa 457
Mód, László – Simon, András
Vom Spross bis zum Neuwein (Die Feste der Traube und des Weines auf dem Gebiet Lendwa) 467
Papp, Árpád
„Es gibt keinen Kredit!" Eine statistische Untersuchung der Kneipen in Szabadka im 19. Jh. 493
Balla, Ferenc
Die interethnischen Verbindungen der Volksernährung in Bezdan 517
Raj, Rozália – Nagy, István
Die Tracht des Ungartums zu Bajmok 525

Kocsis, Károly
Etnička geografija mađara južnih krajeva 1
Penavin, Olga
Sadašnjost mađarskog življa u Slavoniji 37
Lábadi, Károly
Etnološko istraživanje u Hrvatskoj Baranji 39
Göncz, László
Etnološke vrednosti, istraživanje i planovi na Pomurju 53
Kerecsényi, Edit
O etnografskoj zbirci u Lendavi i o rezultatima prikupljanja 61
Gráfik, Imre
Nova država – novi mogućnosti Nacionalna manjina Mađara u Hrvatskoj 75
Bárth, János
Ponovno naseljenje Čantavira 85
Beszédes, Valéria
Izgradnja crkve u Ludošu 123
Kovács, Endre
Mađari na Slavonskom brdu 131
Deáky, Zita
Močvarska groznica (malarija) u Banatu sredinom 19. veka 147
Paládi-Kovács, Attila
Spoljni odnosi jednog mađarskog sela sa Karaša 163
Molnár, Ambrus
Poglavlja iz religioznih običaja mađarskih kalvinista u Hrvatskoj 191
Felhősné Csiszár, Sarolta
„Postavljeni stol". Ubrusi gospodarevog stola kalvinista u Hrvatskoj 219
P. Szalay, Emőke
Sudovi gospodarevog stola skupa kalvinista 237
Küllős, Imre
Sudovi od kalaja kod kalvinista u Hrvatskoj 247
Molnár, Ambrus
Stanje lokalno etnografske zbirke i narodne rukotvorine u Slavoniji i Baranji 255
Tripolsky, Géza
Poglavlja iz historije Senćanskog muzeja 263
Bodor, Anikó
Srodnici dvaju plesa Kajonskog kodeksa u narodnoj muzici Mađara i Srba 271
Jung, Károly
Biranje kralja sa bačenom krunom u vis
(Lik kralja Matije u usmenom predanju Hrvata) 279

Lőkös, István
Popularnost i poezija (Krležine balade Kerenpuh i kajkavska jezična tradicija 307
Kónya, Sándor
Mešoviti tekst varijanti jedne srpske melodije 319
Nagy Abonyi, Ágnes
Božična večera (Mađarski i južnoslovenski primeri iz Sente) 329
Pejin, Attila
Uzajamni uticaji između Jevreja i drugih u Senti i u okolini (1918–1941) 345
Halász, Albert
Istorijat istraživanja Kalendarskih običaja Pomurja 357
Voigt, Vilmos
Šta znamo o bajkama Jugoslovenskih Mađara? 367
Raffai, Judit
Pokušaj opisa non-verbalnih znakova kod pričanja bajke 377
Pénovátz, Antal
Anđal Bandi u folkloru dva susedna sela: Moravice i Pačira 397
Lábadiné Kedves, Klára
Prilike društvenosti deteta i omladine u hrvatskoj Baranji 403
Törőcsik, István
„Onda beše mrak…" Proricanje kraja sveta u Radamošu 415
Katona, Imre
Srodne vece četristo dijalektalne reči iz hrvatske Baranje sa Slavonijom IOrmanšagom 425
Varga, József
Specifična dijalektološka jezična upotreba iz Heteša 431
Zelliger, Erzsébet
Dijalekt i jezična upotreba Velike Pisanice 439
Silling, István
Belešci o prošlosti Vojvođanskog vinarstva i o kultu svetaca čuvara 447
Klamár, Zoltán
O istorijskim vinogradima okline Kanjiže 457
Mód, László–Simon, András
Od izdanka do novog vina (Praznici grožđa i vina u okolini Lendave) 467
Papp, Árpád
„Veresija nema!" Statistički pregled Subotičkih krčma 19. veka) 493
Balla, Ferenc
Interetničke veze narodne ishrane u Bezdanu 517
Raj, Rozália–Nagy, István
Nošnja mađarskog življa u Bajmoku 525

MTA Könyvtára
Periodika 19.90/2881

TARTALOM

Kocsis Károly
A délvidéki magyarság etnikai földrajza 1
Penavin Olga
A szlavóniai sziget-magyarság jelene 37
Lábadi Károly
A Drávaszög és magyarságának néprajzi kutatása 39
Göncz László
Néprajzi értékek, kutatások és tervek a Muravidéken 53
Kerecsényi Edit
A lendvai néprajzi gyűjteményről és a gyűjtőutak eredményeiről 61
Gráfik Imre
Új állam – új lehetőség? Horvátország és a magyar nemzeti kisebbség 75
Bárth János
Csantavér újranépesedése 85
Beszédes Valéria
A ludasi templom építése 123
Kovács Endre
A Szlavón-Hegyhát magyarsága 131
Deáky Zita
A bánáti posláz (malária) a XIX. század közepén 147
Paládi-Kovács Attila
Egy Karas menti magyar falu külső kapcsolatrendszere 163
Molnár Ambrus
Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából 191
Felhősné Csiszár Sarolta
A „megterített asztal". Úrasztali terítők a horvátországi református templomokban . 219
P. Szalay Emőke
Úrasztali edények a horvátországi református gyülekezetekben 237
Küllős Imre
Önedények a horvátországi református gyülekezetekben 247
Molnár Ambrus
Helytörténeti és néprajzi gyűjtemények, népművészeti alkotások mai helyzete 255
Tripolsky Géza
Fejezetek a zentai múzeum történetéből 263
Bodor Anikó
A Kájoni kódex két táncának rokonai a magyar és a szerb népzenében 271
Jung Károly
Királyválasztás feldobott koronával
(A horvát szájhagyomány Mátyás királyának alakjához) 279

Lőkös István
Népiség és műköltészet (Krleža Kerempuh-balladái és a kaj nyelvi hagyomány) .. 307
Kónya Sándor
Egy szerb dallam magyar és keverékszövegű változatai 319
Nagy Abonyi Ágnes
A karácsonyi vacsora (Magyar és délszláv párhuzamok zentai példáin) 329
Pejin Attila
Zsidók és nem zsidók közötti kölcsönhatások Zentán és környékén (1918–1941) 345
Halász Albert
A jeles napok szokásainak kutatástörténete Muravidéken 357
Voigt Vilmos
Mit tudunk a jugoszláviai magyar mesekincsről? 367
Raffai Judit
Kísérlet a mesemondás nem-verbális jeleinek leírására 377
Pénovátz Antal
Angyal Bandi: két szomszédos falu, Moravica és Pacsér szájhagyományában 397
Lábadiné Kedves Klára
Gyermekek és fiatalok társasági alkalmai a Drávaszögben 403
Törőcsik István
„Aztán elsőbben sötétség lesz...” Világvége jövendölések Radamoson 415
Katona Imre
Négyszáz drávaszögi tájszó ormánsági és szlavóniai rokonsága 425
Varga József
Néhány hetési dialektológiai, nyelvhasználati sajátosság 431
Zelliger Erzsébet
Nyelvjárás és nyelvhasználat Velika Piszanicán 439
Silling István
Feljegyzések a vajdasági szőlőtermesztés múltjából és a szőlőskertek
Védőszentjeinek tiszteletéről 447
Klamár Zoltán
Adalékok Kanizsa-vidékének történeti szőlőskertjeiről 457
Mód László–Simon András
A hajtástól az újborig (A szőlő és a bor ünnepei Lendva-vidékén) 467
Papp Árpád
„Hitel nincs!” A XIX. századi szabadkai kocsmák statisztikai vizsgálata 493
Balla Ferenc
A népi táplálkozás interetnikus kapcsolatai Bezdánban 517
Raj Rozália–Nagy István
A bajmoki magyarság viseletéről 525

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

JELENLÉVŐ MÚLT

„Ki népei vagytok?"
(Magyar néprajz)
1490 Ft

Jeles napok, ünnepi szokások
1650 Ft

Tárgyalkotó népművészet
2900 Ft

Népzenei olvasókönyv
1900 Ft

Fazekaskönyv
2900 Ft

A magyar páros táncok
1190 Ft

Népi játékok
1500 Ft

Nemezkészítés
1290 Ft

Paraszti polgárosulás és
a népi kultúra táji megoszlása
Magyarországon (1880–1920)
2900 Ft

Az erdélyi és a moldvai
magyarság népi tánczenéje
2590 Ft

A magyar nép és nemzetiségeinek
tánchagyománya
2500 Ft

Fonás, vetés, szövés
1400 Ft

Néptánc kislexikon
1500 Ft

A könyveket a
MEZŐGAZDA KIADÓ
forgalmazza.

Megrendelhetők a következő címen:

1165 Budapest, Koronafürt u. 44.
Telefon: 407-1020, telefax: 407-1787/32